

Humanistinen tiedekunta
Helsingin yliopisto

**KAIKENLAISELLE TOIMINNALLE
TILAA RIITTÄÄ, KAIKENLAISILLE
SEURAKUNTALAISILLE PAIKKOJA ON**

MONITOIMIKIRKKOARKKITEHTUURI HELSINGIN
SEUDULLA 1900-1960-LUVUILLA

Oscar Ortiz-Nieminen

Akateeminen väitöskirja, joka Helsingin yliopiston humanistisen
tiedekunnan suostumuksella esitetään julkisesti tarkastettavaksi
Svenska social- och kommunalhögskolanin juhlasalissa
perjantaina 7. toukokuuta 2021 klo 12. Väitös on
yleisön seurattavissa etäyhteydellä.

Historian ja kulttuuriperinnön tohtoriohjelma
Unigrafia
Helsinki 2021
ISBN 978-951-51-7149-8 (nid.)
ISBN 978-951-51-7150-4 (PDF)

The Faculty of Arts uses the Urkund system (plagiarism recognition) to examine all doctoral dissertations.

ABSTRACT

Room for Activities of All Kinds, A Place for Parishioners of All Kinds: Multifunctional Church Architecture in the Helsinki Region from the 1900s to the 1960s

This dissertation examines changes in the perceptions and practices of architectural space in the context of the Lutheran sacral building in Finland from the 1900s to the mid-1960s. The topic was approached by studying multifunctional churches completed in Helsinki and its surrounding areas. In addition to a chapel, these hybrid buildings also contain other types of facilities, such as parish halls, club rooms, gyms, offices and employees' apartments. Due to their spatial make-up, multipurpose churches have the characteristic ability to produce complex spatial-functional meanings and continuums in which the categorical differences between the sacred and profane realms, as well as the public and private spheres, are simultaneously accentuated and contested. Earlier research on modern Finnish church architecture has focused on the aesthetical-liturgical aspects of the sanctuary alone.

Nearly 40 Lutheran multifunctional churches were built in the Helsinki metropolitan area between 1900 and 1965. Both the temporal evolution and the development efforts associated with the building type have been examined in the light of six main case studies: the Betania ('Bethany') City Mission House (now known as the Betania Community Center) in Punavuori and the Kallio evangelical meeting house (now known as the Chapel of the Sacred Heart), both completed in the early 1900s; the Töölö Parish Hall (nowadays Church) and Saint Paul's Church in Vallila, both built in the early 1930s; and the parish centers of Munkkivuori and Tapiola, both erected by the mid-1960s. In addition to the examination of these examples, a comprehensive analysis of the reception and discourse regarding the multipurpose church building carries throughout the dissertation.

The methodology used in this study is based on a close comparative reading of various research materials, such as buildings, drawings, written documents, newspaper clippings, memoirs and photographs. The research method was harnessed to closely reconstruct contemporary perspectives on the definition, design, execution, and everyday use of multifunctional church buildings. In sum, the dissertation aims at establishing a social, cultural, church, and art historical context for the articulation and development of the building type in question.

Theoretically, the dissertation relies on French theories of space, where the societal dimensions of spatial production are emphasized. Thus, space is defined as a physically, mentally, and socially conceived process. The analysis highlights the interconnections of the functio-

nal-structural goals of the multipurpose church building and categories of gender, class, age and language group. One of the key concepts used in the dissertation is that of heterotopia, developed by Michel Foucault. With this term, Foucault refers to a lived utopia, a special site or place where the prevailing social orders are reflected either directly or inversely. Here, the concept is used to bring out the ideals and tensions or breaks in meaning associated with the spatial orderings of the multifunctional church building and its analogous relations to key societal loci, such as the home and the city.

From the point of view of the Evangelical Lutheran Church of Finland, the multifunctional church building became a transformative instrument of internal renewal and a material witness to the ability of Christianity to adapt to the ideological challenges and utilitarian requirements of the modern world. From the users' perspective, the building type expanded and diversified the spectrum of religious practice, fostering the evolution of novel forms of worship, parish activity and fellowship. Architects, who relied on modernist design principles that emphasized the functional separation of spaces, were generally resistant to the concept of the multipurpose church building. The amalgamation of the holy and the worldly, the solemn and the ordinary under one roof was perceived as an architecturally incompatible and aesthetically questionable solution. The building type was bluntly regarded by designers as a symbol of the conspicuous secularization of the Church and as evidence of the decay of sacral architecture.

KIITOLLISUUDEN TILASSA

Legendaarisella praktikum-kurssilla Anna-Kaisa Rastenberger luetutti taidehistorian fukseille Kirsi Saarikankaan tekstin, jossa arkkitehtuurin tutkimusta oli tehty kriittisellä yhteiskunnallisella otteella. Se teki vaikutuksen teologisesta valmistuneeseen maisteriin, joka oli hiljattain saanut valmiiksi sukupuolta ja ruumiillisuutta käsittelevän uskontotieteen pro gradunsa Terhi Utriaisennostavassa ohjauksessa. Olin älyllisesti ja akateemisesti myyty!

Sittemmin Kirsi nimitettiin taidehistorian professoriksi. Tiesin, että alkiovaiheessa oleva sakraaliarkkitehtuuria käsittelevä toinen graduni olisi hyvissä käsissä. Mikä etuolikeus onkaan ollut kasvaa vuosien varrella havainnoijana, ajattelijana ja kirjoittajana juuri Kirsin pragmaattisessa ohjauksessa. Ilman hänen kannustustaan Alppilan kirkon tilaratkaisuja erittelevä opinnäytteeni ei olisi venynyt ja paukkunut väitöskirjahankkeeksi. Suurkiitos minussa herättelemästäni inspiraatiosta ja uteliaisuudesta, Kirsi. Hienoa saada sinut myös väitöksen kustokseksi.

Esitarkastuksessa saadut tarkkanäköiset kommentit dosentti Sari Dhimalta ja kannustavat huomiot professori Pirjo Markkolalta ovat olleet suureksi avuksi käsikirjoituksen hiomisessa lopulliseen muotoon. Kiitän vielä professori Markkolaa suostumuksesta ryhtyä vasta-väittäjäkseni. Professori Hanna Korsberg ja yliopistonlehtori Leena-Maija Rossi lupautuivat ystävällisesti tiedekunnan edustajiksi väitöstilaisuuteeni.

Taloudellisesti väitöskirjatyötäni ovat tukeneet Suomen Kulttuurirahasto ja Kirkon tutkimuskeskus. Lisäksi sain keskittyä tutkimuksentekoon tohtorikoulutettavan ominaisuudessa Historian ja kulttuuriperinnön tohtoriohjelmassa. Helsingin yliopiston väitöskirjojen loppuunsaattamisapuraha tuli tarpeeseen käsikirjoituksen lopullisessa kokoamisessa.

Akateemiseksi kodikseni muodostui ensin yliopiston pääarakennuksella ja myöhemmin Topelia-korttelissa toimiva taidehistorian oppiaine. Kipsikokoelman siimeksessä kokoontunut Kirsin vetämä tuttavallinen tutkijaseminaari tarjosi välineitä oman ajatus- ja kirjoitus-työn kirkastamiseksi. Kollegiaalinen kumarrus yhteisistä aivoriivistä kuuluu jatko-opintoseminaarissa mukana olleille Riikalle, Jaanalle, Johannalle, Maijalle, Juhanalle, Danielelle ja Veeralle, vain muutaman mainitakseni, sekä pidempiaikaisille työhuonetovereilleni Villelle, Kaijalle, Essille, Fannylle ja Petralle. Kukapa olisi arvannut, että muinaisen hallintorakennuksen cirkkelistä tutusta Matti Hannikaisesta kuoriutuisi vielä juttukaveri, lounasseuralainen ja väitöskirjaani vapaaehtoisesti kommentoinut kokenempi tutkija. Foucault-hikeä pukkaa vieläkin!

Kirkkohistorian ja käytännöllisen teologian reviiereille karkailevan aihevalintani vuoksi hain tutkimukselleni lukijoita myös teologisesta tiedekunnasta. Mallo Antikaisen neuvot ja kannustus aloittavalle väitöskirjantekijälle olivat kullanarvoisia. Projektin ehtoopuolella yliopistonlehtori Johan Bastubacka ja professori Jyrki Knuutila ojensivat minulle lämminkisen kutsun käytännöllisen teologian tutkijaseminaariin. Siellä käytyjen keskusteluiden ansioista vakuutuin, ettei tutkimukseni ollut kokonaan ajautunut teologisille harhateille.

Taidehistorian muu väki, Susanna Aaltonen, Elina Räsänen, Anna Ripatti, Ville Lukkarinen ja Leena-Maija Rossi, auttoi tutkimukseni edistämässä kiperin kysymyksiä ja kupin kohotuksiin. Muistelen lämmöllä myös työhuone 3B:n semmasessioita väikkärika-veri Inkerin kanssa. Korona-aikana kirjoitusprosessin viimeisessä rutistuksessa tärkeäksi henkireiäkseni muodostui jokatorstainen Humanistis-yhteiskuntatieteellisen tutkijakoulun työssäkäyvien väitöskirjantekijöiden tomaattipaja.

Asiantuntevan ja osaavan kirjasto-, arkisto- ja museoväen apu on ollut korvaamaton historiallisten aineistojen kanssa työskentelevälle tutkijalle. Erityismaininnan ansaitsevat arkistosihiteeri Sari Horttanainen Helsingin seurakuntien keskusarkistosta sekä Arkkitehtuurimuseon amanuenssit Anna Autio ja Joona Rantasalo, henkinen kakso-seni. Lisäksi olen suuressa kiitollisuuden velassa Heli Yli-Räisäselle oikolukuavusta, Eeva Hytöselle taittokonsultaatiosta ja Kristian Londonille englanninkielisen tiivistelmän kieliasun tarkastuksesta. Työhön jääneet epämääräisyydet ovat kaikki omaa tekoani.

Iloitsen taidehistoriallisesta hengenheimolaisuudestanne yliopiston sisällä ja sen ulkopuolella, Katri ja Linda, joka tunnollisesti varmistit, ettei yksikään kirkkoaiheinen lehti-leike jäisi minulta huomaamatta. Akateemisen sydänystävyyden merkkeihin kuuluu myös MaMu-klubin kuivakka huumori. Vai kuinka, Jukka ja Živilė? Kiitos vielä kaikille muillekin, jotka jossain vaiheessa ja jollain tavalla autoitte tai kannustitte minua väitöskirjaprosessin aikana. Teitä on paljon! Vehkojan ja Riihenmäen koulujen esihenkilöt ja päivätyökollegat, olette monin keinoin osoittaneet tukenne meikäläisen yliopistollisia pyrintöjä kohtaan. Te mahtavat junailijajengiläiset.

Mitä olisinkaan ilman teitä rakkaat VIP-ihmiset, Rasvikset, Vaalivalvomo ja urheiluseura Taka-Töölön Persikka? Kumiseva vaski tai helisevä symbaali. Erika, Johanna, Ville, Marianna ja Eeva. Sama pätee teihin, Heli-sisko ja Repo. Vailla minua ulkoiluttaneita Pötköä, Reinoä ja Akleijaa havaintoni monitoimikirkoista eri puolilla Helsinkiä olisivat jääneet puolitiehen.

Omistan tämän väitöskirjan Helena-äidilleni, joka on tutustuttanut minut moniin kirkkoihin elämäni aikana ja opettanut, että uskon voi elää todeksi myös anteeksipyytelemättömän omannäköisesti.

Dedico esta tesis a mi padre Jaime que siempre ha sido el ejemplo academico a seguir. Y a todos los Ortices. ¡Gracias por todo su amor y apoyo!

Helsingissä huhtikuussa 2021

SISÄLLYS

1 Johdanto: sakraaliarkkitehtuurin hengellinen ja maallinen	1
1.1 <i>Monitoimikirkko terminä, rakennustyyppinä ja analyyttisenä lähestymistapana</i>	2
1.2 <i>Arkkitehtonisen tilan sosiaaliset ja toiminnalliset ulottuvuudet</i>	9
1.3 <i>Michel Foucault'n heterotopia</i>	13
1.3.1 Tilan pyhä ja profaani	17
1.3.2 Tila ja sukupuoli	20
1.4 <i>Tutkimusaineisto, sen rajaukset ja lukutavat</i>	23
1.5 <i>Väitöskirjan rakenne ja kulku</i>	28
 I AITOLUTERILAISIA RUKOUSHUONEITA JA ULKOMAISIA ESIKUVIA: MONITOIMIKIRKKOJEN 1900- JA 1910-LUVUT	31
 2 Betania-talo ja Kallion evankelinen rukoushuone kristillisinä yhdistystoimirakennuksina	32
2.1 <i>Uskon linnakkeiksi kaupungin kallioisille laitamaille</i>	34
2.1.1 Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen suunnittelu ja rakentaminen	44
2.1.2 Yhdistystoimitalojen arkkitehtoninen yleiskuvaus ja niiden eurooppalaiset esikuvat	48
2.2 <i>Ylevä kodikkuus: Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen tilalliset toiminnot</i>	55
2.2.1 Sanan, sakramentin ja seurakunnan yhteys jumalanpalvelustilassa	59
2.2.2 Julistusta kirkoissa ja kaduilla: kristillisen yhdistystoiminnan arkityön tilat	73
2.2.3 Tervehdyttävästi porvarillinen: Betania-talon asuinosan tilat ja äidilliset toiminnot	82
 3 Seurakuntayhteisöksi muovaava rakennus: monitoimikirkko-arkkitehtuuri kiinnostuksen, keskustelun ja kehittelytyön kohteena	90
3.1 <i>Pittoreski mutta bisarri: ulkomainen monitoimikirkko arkkitehtien ammattijulkaisuissa</i>	91
3.2 <i>Monitoimikirkko nuorkirkollisen sakraalirakentamisen strategiaksi</i>	97

3.2.1. Kööpenhaminan ja Kristianian pikkukirkot pääkaupungin hengellisinä linnoituksina	99
3.2.2 Seurakuntakodit Ruotsin kansankirkon toiminnallisina uudistajina	105
3.2.3 Tiloja miehille ja työväelle: pyhä- ja arkikäyttöiset kirkkorakennukset Englannissa	115
<i>3.3 Visio Helsinkiin toteutettavista pienistä, kodikkaista ja toiminnallisista kirkoista</i>	121
3.3.1 Utopia nuorkirkollisten seurakuntaihanteiden mukaisesta monitoimikirkosta	127
3.3.2 Seurakunnallinen monitoimikirkkoideaali toteutuu Pasilassa	134
II TILARAKENTEN JA KANSAKUNNAN KOMPLEKSIT KAHTIAJAOT: MONITOIMIKIRKKOJEN 1920- JA 1930-LUVUT	138
4 Seurakunnallisen monitoimikirkkorakentamisen ensimmäinen aalto: tapauksina Töölön seurakuntatalo ja Paavalin kirkko	139
<i>4.1 Monitoimikirkot yhteiskunnallisessa ja rakennustaiteellisessa murroskohdassa</i>	144
4.1.1 Sisällissota ja kielikysymys	148
4.1.2 Kristillinen yhdistyskenttä monitoimikirkkoarkkitehtuuria vakiinnuttamassa	154
4.1.3 Rakennustaiteellisia näkökohtia monitoimikirkkojen kehittelytyössä	150
<i>4.2 Tonttipaikkoja ja kirkkokilpailuja: Helsingin seurakunnallinen rakennusohjelma</i>	162
4.2.1 Monitoimikirkkoja pääkaupungin kaikkiin kolkkiin	162
4.3.2 Kauas yli talorivien näkyvä risti: nykyaikaiset kaupunkipyhätöt Töölöön ja Vallilaan	165
<i>4.3 Traditionalistista mutta tarkoituksenmukaista: monitoimikirkon tilat ja toimijat</i>	178
4.3.1. Jumalanpalvelushuoneen ratkaiseva muoto	178
4.3.2 Kuori kirkkotilan taiteellisenä ja liturgisena polttopisteenä	189
4.3.3 Sakastista kansliaan ja takaisin: seurakuntapastorin pyhät ja arkiset toimintapiirit	195
4.3.4 Paikka kirkkokahveille, tila rippikoululle, sija kerholle: seurakuntatyön kodikkaat huoneistot	200
4.3.5 Asumisen luokkakohtaiset järjestykset	209

III UUDENAIKAISIA TILOJA HETEROGEEENISELLE SEURAKUNTA-YHTEISÖLLE: MONITOIMIKIRKKOJEN 1940- JA 1960-LUVUT	213
5 Modernin monitoimikirkkoarkkitehtuurin läpimurto	214
<i>5.1 Työkeskuksia kirkon ja kansan lähentämiseksi</i>	215
5.1.1 Keskeytyksiä ja suunnanmuutoksia: sota ja monitoimikirkkorakentaminen Helsingissä	215
5.1.2 Seurakuntatalo ensin: kirkollisen jälleenrakentamisen suuntaviivoja	224
5.1.3 Monitoimikirkkoja kaikkiin pääkaupungin asutustaajamiin	237
<i>5.2 Katedraali vai työkeskus? Monitoimikirkko 1950- ja 1960-luvun vaihteen sakraaliarkkitehtuurikeskusteluissa</i>	245
5.2.1 Modernien monitoimikirkkojen monenlaiset vastaanotot	248
5.2.2 Uudessa vanhaa, vanhassa uutta: työkeskus nykyaikaisena kaupunkiluostarina	259
6 Lähiöiden luostarit: tapauksina Munkkivuoren ja Tapiolan kirkot	262
<i>6.1 Pyhä tarkoituksenmukaisuus: suuren kirkkoarkkitehtuuri-keskustelun epilogi</i>	263
<i>6.2 Keskellä kylää, keskellä metsää: monitoimikirkko uudenaikaisessa kaupunkimiljöössä</i>	271
6.2.1 Tapiolan malliyhdyskunta ja Munkkivuoren hevosenkenkä	274
6.2.2 Jumalanpalvelus autotallissa: seurakuntaelämän alkuvaiheita uusissa lähiöissä	280
6.2.3 Lisäyksiä ja karsintaa: piirretyistä suunnitelmista vihityiksi kirkkorakennuksiksi	288
<i>6.3 Modernista on moneksi: tapauskohteiden tilakohtainen analyysi</i>	302
6.3.1 Muodon muutoksia, merkityksen murroksia: kohti kirkkosalin liturgista reformia	302
6.3.2 Yhteisö, yksilö, rituaali: modernin kirkkotilan sosiaalisista merkitysulottuvuuksista	310
6.3.3 Toimivaa ja tyylikästä: seurakuntaperheen yhteiset käyttötilat	324
6.3.4 Yksityisempää ja julkisempaa asumista modernissa monitoimikirkossa	337

7 Uudeksi minä teen kaiken – tilallis-toiminnallista järjestystä muuttava monitoimikirkko	345
7.1 Tilaajat: seurakuntaelämän uudistaminen ja monipuolistaminen	348
7.2 Suunnittelijat: vakaumuksesta piirretty, periaatteesta arvosteltu	352
7.3 Käyttäjät: sosiaaliset sisäkkäisyydet ja symboliset siirtymät	357
Käytetyt lyhenteet	369
Lähteet ja kirjallisuus	371
Liitteet	398

1 JOHDANTO: SAKRAALIARKKITEHTUURIN HENGELLINEN JA MAALLINEN

Helsingin evankelisluterilaisten¹ seurakuntien Internet-sivuilla julkaistaan jatkuvasti erilaisia tapahtumailmoituksia. Tarjolla on niin metalli- ja pop-messuja, sateenkaarijumalanpalveluksia, virrenveisuuiltamia, erikielisiä raamattupiirejä, perhekerhoja, lasten iltapäivätoimintaa, partiota, nuorten nikkarointipajoja, pallopelivuoroja, lauantaibrunssia, elintarvikejakelua kuin asunnottomien yömajoitusta. Sekä niitä että monia muitakin aktiviteetteja järjestetään ympäri pääkaupunkia eri kirkkorakennusten monipuolisten tilojen suojissa. Lapsi- ja nuoriso-ohjaaja Pirkko Halosen vuonna 1968 säveltämää ja sanoittamaa *Jumalan kämmenellä* -virttä mukaillen kaikenlaiselle toiminnalle tilaa riittää, kaikenlaisille seurakuntalaisille paikkoja on.²

1900-luvun kuluessa sanan ja sakramentin kehykseksi rakennettu luterilainen jumalanpalvelushuone on laajentunut Helsingissä ja sen välittömällä lähialueella kristilliseksi toimikeskukseksi. Teologisemmin ilmaistuna kirkkorakennukset ovat muuttuneet seurakunnallisen julistustoiminnan (*kerygma*), yhteisöelämän (*koinonia*) ja laupeudentyön (*diakonia*) tyyssijaksi.³ Väitöskirjassani tutkin edellä kuvatun muutoksen syitä ja sen seurauksia kirkkoarkkitehtuurin näkökulmasta.

Viime vuosina pääkaupunkiseudulla⁴ toimivien seurakuntien tilakysymykset ovat nousseet julkisuudessa toistamiseen esiin. Kirkollisverotulojen laskiessa korjaustarpeessa olevat ja vähemmälle käytölle jääneet kiinteistöt ovat muodostuneet usein myös taloudellisesti rasitteiksi.⁵ Seurakunnissa on jouduttu miettimään entistäkin tarkemmin sekä toiminnan painopistealueita että taloudellisten resurssien riittävyyttä. Edellä kuvatut sakraaliraken-

---

1. Käytän *evankelisluterilainen*-adjektiivia tarkoittaessani Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon kuuluvaa. Tutkimuksessa esiintyvä aikalaistermi *evankelinen* viittaa asiayhteydestä riippuen niin 1800-luvulla syntyneeseen evankeliseen herätysliikkeeseen kuin yleisluterilaiseen tai -protestanttiseen.

2. Virsi 499, *Jumalan kämmenellä* virsikirja.fi -verkkosivuilla.

3. Jaottelu perustuu teologi Harvey Coxin erittelyyn, jota hän soveltaa *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective* (1965) -teoksessaan kuvaamaan Jumalan valtakunnan eli seurakuntayhteisön ilmenemismuotoja modernisoituvassa yhteiskunnassa ja muuttuvassa kaupunkitilassa. Niitä ovat Coxin mukaan evankeliumin julistaminen, kristittyjen keskinäinen toveruus sekä heikompiosaisia palveleva avustus- ja palvelutoiminta. (Cox 1965, 127).

4. Pääkaupunkiseuduksi luen nykyisten Helsingin, Espoon, Kauniaisten ja Vantaan kaupunkien muodostaman maantieteellisesti rajatun alueen.

5. Ks. J. Hämäläinen. Pakon edessä kirkkojakin myydään – Hakavuoren kirkko saatetaan jopa purkaa, *Helsingin Uutiset* 12.11.2016; A. Suojanen. Puretaanko vai korjataanko? Tikkurilan kirkon kohtalo ratkeaa keväällä, *Vantaan Sanomat* 15.1.2016; V. Ikola. Vakavat sisäilmaongelmat rävähtivät esiin Herttoniemessä: Kokonainen kirkko pannaan kiinni, *Helsingin Sanomat* 17.4.2019; P. Holmila. Purkuaalto uhkaa kirkkoja, koska seurakunnilla ei ole varaa kunnostaa rakennuksiaan – Moni kirkko on ollut arkkitehtuurin edelläkävijä, *Helsingin Sanomat* 10.12.2019.

nusten käyttöön ja niiden hallinnoimiseen liittyvät haasteet eivät kuitenkaan rajoitu pelkästään Helsinkiin. Ne kuvastavat laajempia, käytännössä koko läntistä kristikuntaa koskettavia kehityskulkuja: useimmat perinteiset kirkkokunnat ovat joutuneet uudelleenneuvottelemaan niin yhteiskunnallisen paikkansa kuin kulttuurisen merkityksensä väestörakenteeltaan muuttuvassa ja moniarvoistuvassa toimintaympäristössä. Näillä siirtymillä on heijastuksensa uskonnollisen rakennusperinnön suojele-, ylläpito- ja käyttötapakysymyksiin sekä uusien sakraalilitatyyppien, kuten Suomessakin tavattujen ostoskeskuskappeleiden kehittäelytyöhön.⁶

Jäsennän väitöskirjani tutkimustehtävän seuraavien kysymysten avulla:

1. Miten ja mistä syistä pääkaupunkiseudulle 1900–1960-luvuilla toteutettujen luterilaisten sakraalirakennusten sisältämät tilajaot ja -rakenteet muuttuivat? Millaisia esteettisiä, ideologisia ja sosiaalisia pyrkimyksiä tai neuvotteluita kyseiseen kehityskulkuun on kytkeytynyt?
2. Miten sakraalirakennusten tilarakenteiden monipuolistuminen on vaikuttanut a) näkemyksiin kirkkoarkkitehtuurin luonteesta ja sen tehtävästä osana kaupunkirakennetta, b) seurakuntaelämän toiminnallisiin käytäntöihin ja sen toimijoiden väliin sosiaaliin suhteisiin, ja c) käsitykseen evankelisluterilaisen kirkon paikasta ja sen merkityksestä suomalaisessa yhteiskunnassa?

1.1 MONITOIMIKIRKKO TERMINÄ, RAKENNUSTYYPPIÄ JA ANALYYTTISENÄ LÄHESTYMISTAPANA

Lähestyn edellä kuvattua ilmiökenttää tarkastelemalla Helsingin seudulle eri aikoina valmistuneita monitoimikirkkorakennuksia. Termillä *monitoimikirkko*⁷ viittaa sellaisiin uskonnolliseen elämänpäiriin kuuluviin hybridirakennuksiin, joihin on jumalanpalveluksia varten tarkoitettua kirkkosalin lisäksi mahduttettu myös muita huoneistokokonaisuuksia. Näihin voivat lukeutua vaikkapa erilaiset kerho-, harrastus- ja kansliahuoneet, monikäyttöiseksi suunnitellut seurakunta- ja liikuntasalit sekä työntekijöiden asunnot. Tarkastelemani

---

6. Ks. esim. Homann 2009, 125; Sørmoen 2017. OONA.

7. Nytemmin niin asiantuntijapuheessa kuin yleiskielessä yleistynyt *monitoimikirkko*-termi jatkaa 1960-luvulta niitä nimityskäytäntöjä, joiden avulla sakraalirakennuksen tilallis-toiminnallista monipuolistumista ryhdyttiin sanallistamaan. Esimerkkeinä toimivat *seurakuntatyökeskus*, *seurakuntakeskus*, *seurakunnan monitoimitalo* tai *toimintakeskus*. Kyseiset nimitykset on poimittu Sari Dhiman kokoamasta listauksesta, jossa on perustiedot vuosina 1960–1990 Suomeen rakennetuista kirkkoista. (Ks. Dhima 2008a, 205–213). Itse olen hyödyntänyt monitoimikirkon käsitettä ensi kerran taidehistorian pro gradu -tutkielmassani *Työväelle työkeskus: teksti, tila ja sukupuoli Alppilan kirkon arkkitehtuurissa* (2013).

kohteet muodostavat rakennuskompleksimaisia tilakokonaisuuksia, joissa erilaiset huone-ryhmät on jaoteltu useimmiten eri osiin tai siipiin.

Monitoimikirkko-yleisnimityksen käyttö on tutkimuksessani jo siksikin välttämätöntä, että tarkastelen sen puitteissa eri vuosikymmeninä ja eri arkkitehtonisin tyylein toteutettuja, eri nimityksillä kulkevia, eri taustayhteisöjen tilaamia sekä jossain määrin hieman eri käyttötarkoituksia palvelevia sakraalirakennuksia⁸. Tilarakenteeltaan monitoimikirkot eroavat tyypillisimmin vanhemmassa kiinteistökannassa tavatuista kirkkosalikeskeisistä ratkaisuista. Näissä varsinaisesta jumalanpalvelushuoneesta eriyettyihin käyttötiloihin lukeutuvat usein sakaristo ja eteinen.

Kohdevalinnallani en kuitenkaan väitä, että kirkkorakennusten monikäyttö tai niiden yhteydessä esiintyvät erilaiset liitännäishuoneistot olisivat täysin ennenäkemätön ilmiö luterilaisen saatikka kristillisen sakraaliarkkitehtuurin historiassa. Yleisesti tunnettuina esimerkkeinä edellä kuvatusta tilajäsentelystä toimivat niin varhaiskristilliset kotikirkot kuin luostarit. Tutkimuksessani keskityn monitoimikirkkojen erittelyyn ajallisesti ja paikallisesti rajatun aineiston valossa.

Kuvat 1 ja 2. Vasemmassa Helsingin Johanneksen kirkko. Kirkkosalin lisäksi rakennukseen sisältyy sakaristo. Suunnittelija A. E. Melander, 1878/1891. (Kuvaaja: tuntematon, 1890–1899. Helsingin kaupunginmuseo, G30652. FINNA.) Oikealla Alppilan kirkko eli Kotkankadun seurakunnallinen työkeskus. Sen huonetilaohjelmaan lukeutuvat kirkko-, seurakunta-, ja liikuntasalit, sakaristo, toimituskappeli, kansliatilat, 15 kerhohuonetta sekä 8 asunnon asuntolasiipi. Suunnittelijat Keijo Ström ja Olavi Tuomisto, 1953/1957. (Kuvaaja: Oscar Ortiz-Nieminen, 2012.)

Tutkimukseni ajallisen rajauksen ja kohteiden rakennuttajatahojen moninaisuuden vuoksi olen suosinut monitoimikirkon käsitettä ilmiötä muutoin osuvasti kuvaavan *seurakuntakeskuksen* sijasta. Kyseisellä termillä sillä on spesifi viittaussuhde tilaajatahoon eli seurakuntaan. Väitöskirjassani käsittelen ensisijaisesti kuitenkin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vaikutuspiiriin kuuluneita kohteita. Tarkastelemaani tutkimusjoukkoon

---

8. Sakraalirakennuksella tai -arkkitehtuurilla viitataan ensisijaisesti julkista uskonnonharjoitusta varten suunniteltuihin ja rakennettuihin kohteisiin, joihin saattaa sisältyä myös yksityisempään käyttöön tarkoitettuja huoneistokokonaisuuksia.

kuuluvista rakennuksista on tapauksesta, asiayhteydestä ja aikakaudesta riippuen saatettu puhua yleisesti joko *rukoushuoneena*, *pikkukirkkona*, *kappelina*, *seurakuntatalona*, *työkeskuksena* tai pelkästään *kirkkona*.

Vaikka monitoimikirkkojen vaihtelevissa nimityskäytännöissä on ollut selvää liukuvuutta, rakennuksiin liitettyillä määritelmillä on toisinaan haluttu korostaa niiden toiminnallisia ja arkkitehtonisia erityispiirteitä sekä hierarkkista asemaa verrokkikohteisiin nähden. Väitöstyössäni selvitän eri monitoimikirkkonimityksiin liittyviä taustaoletuksia ja niiden aatteellisia kytköksiä. Tutkimukseni kannalta on mielekkäämpää eritellä rakennusten määrittelemiseen vaikuttavia seikkoja kuin pyrkiä luokittelemaan ne käsitteellisesti ahtaisiin tai suoraviivaisiin kategorioihin. Sakraalikohteiden monisyinen nimityskysymys johdattelee kotimaisessa sakraalirakennustaiteen tutkimuksessa usein tavattuun perusongelmaan: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kontekstissa kirkkorakennukselle ei ole olemassa toiminnallisesti tai arkkitehtonisesti yksiselitteistä määritelmää.⁹ Yleispätevän terminologian puute tuo omat metodologiset haasteensa, mikäli kirkkorakennuksista halutaan puhua joko yleisesti tai vertailevasti.

Olen yhtä mieltä teologi ja sisustusarkkitehti Sari Dhiman kanssa, että kirkkorakennuksen määritelmää voidaan tarkastella monista eri näkökulmista käsin. Moderneja alttaritilaratkaisuja käsittelevässä väitöskirjassaan hän tuo esiin sellaisia käsitteellistämistapoja, jotka perustuvat esimerkiksi hallinnollis-juridisiin, liturgis-toiminnallisiin, arkkitehtonis-taidehistoriallisiin ja spirituaalis-kokemuksellisiin lähtökohtiin.¹⁰ Monitoimikirkkojen kannalta tätä tulokulmaeroa voi konkretisoida esimerkiksi vuonna 1963 valmistuneen Paloheinän kirkkona tunnetun ja nyttemmin vanhusten hoivakodiksi muutetun rakennuksen avulla. Vanhasta tottumuksesta Keski-Helsingin asukkaat ovat puhuneet kiinteistöstä ongelmitta *kirkkona*, vaikka hallinnollisesti tarkasteltuna se on ollut myymiseensä asti jumalanpalvelustilaksi muodollisesti vihkimätön *seurakuntatalo*. Mikäli sakraalirakennus nauttii virallisesta kirkko-statuksesta, vaikuttaa se siihen sovellettaviin suojele-, muuttamis- ja luopumis- ja purkukäytänteisiin.¹¹

Tutkimusasetelmani kannalta ei ole tarkoituksenmukaista tai mielekäästä takertua kysymykseen siitä, että onko jokin käsittelemäni kohde ”oikea” kirkko hallinnollis-juridisessa merkityksessä. Väitöskirjallani en ota kantaa tutkimieni tapauskohteiden nykyiseen kirkko-oikeudelliseen asemaan tai tilanteeseen. Sen sijaan tutkimuksessani on keskeisempää monitoimikirkon taidehistoriallinen tarkastelu omanlaisenaan rakennustyyppinä. Olennaista luennassani ovat tarkastelluissa kohteissa toteutetut tilajaot, eri huoneistoryhmien väliset merkityssuhteet ja niiden käyttötavat.

Tässä yhteydessä on vielä syytä nostaa lyhyesti esiin Suomessa kirkkorakentamista ohjaavat järjestelmät, kuten lainsäädäntö ja rakennusvalvonta. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon toimintaa määrittää vuonna 1869 säädetty Schaumanin kirkkolaki, joka ajanmukaisesti ensimmäisen kerran vuonna 1964. Kirkkorakennukset ovat jääneet laissa vain maininnan tasolle, niihin vaadituista toiminnallisista tai arkkitehtonisista erityispiirteistä ei ole

9. Ks. esim. Airas 1992, 27–32; Dhima 2008a, 36–39; Heikkilä 2008, 71–74.

10. Vrt. Dhima 2008a, 37–38.

11. Ks. L. Tuominen, Jumalanpalvelustila purku-uhan alla, *rakennusperintö.fi*; Paloheinän kirkkoon avattiin hoitokoti, *Kirkko ja kaupunki* 22.1.2016; *Saman katon alle. Kirkkotilatryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämisestä yhteisöjen keskuksiksi* (2019), 49.

lausuttu käytännössä mitään.¹² Tältä osin pääasiallinen vastuu kaavaillun kirkkorakennuksen tarkoituksenmukaisuuden arvioimisesta on jäänyt tilaajaseurakunnalle. Kirkkojen piirustukset ovat tosin jo Ruotsin vallan ajoilta läpikäyneet moniportaisen tarkastusprosessin, jossa ne on alistettu sekä kirkollisten että maallisten viranomaisten hyväksyttäväksi.¹³

Muihin seurakunnallisiin rakennuksiin täysin vastaavanlaista rakennustaiteellista ja -teknistä laadunvalvontaa ei ole sovellettu. Vasta vuonna 1955 Kirkkohallitus ohjeisti seurakuntia lähettämään sille tarkastettaviksi myös seurakuntatalojen ja siunauskappeleiden piirustukset.¹⁴ Muiden tahojen, kuten kristillisten yhdistysten rakennuttamiin monitoimikirkkoihin, ei näitä kirkollista rakentamista koskevia erityismääräyksiä ole luonnollisestikaan sovellettu. Niiden suunnittelua ja rakentamista ovat ohjanneet yleiset lait ja asetukset.

Tarkasteltuna ajanjaksona seurakunnallisten monitoimikirkkojen asuntosiiven ja kanslian huoneistojakoihin vaikutti kirkkolakiin sisältynyt, vuonna 1892 annettu sekä vuosina 1922 ja 1944 tarkistettu virkataloasetus. Siinä määritellään varsin tarkasti pappiloiden tilarakenne; asuintilojen lisäksi siihen kuuluvat myös kirkkoherran virkatehtävien hoitamista varten varatut huoneet. Kun virkatalosäädöksessä eri vuosina vahvistetut huonejaot asetetaan keskinäiseen vertailuun, pappilarakentamisessa on havaittavissa siirtymä maataloustyöhön sidotusta säätyläiskartanosta kaupunkimaisia olosuhteita varten suunniteltuun työsuhteasuuntoon. Vaikka vuoden 1944 virkatalolaissa eri huonetilojen järjestelytapoihin sallittiin entistä enemmän joustoa tavalla, joka lisäsi mahdollisuuksia asumisen ja työn teon selkeämpään eriyttämiseen, suhteellisen suurella huoneluvullaan kirkkoherran pappila säilytti asemansa edustustarkoituksia palvelevana yläluokkaisena kotina.¹⁵ Pappila-arkkitehtuurista väitellyt Anu Soikkeli on todennut, että 1920-luvun lopulta lähtien muodostui yhä tavanomaisemmaksi, että virkatalot toteutettiin asuntolamaisiksi kokonaisuuksiksi seurakuntatalojen yhteyteen.¹⁶

Suomessa uudemman sakraalirakennustaiteen tutkimuksessa ei ole juuri kiinnitetty huomiota muihin rakennustyyppeihin kuin varsinaisiin ja perinteisessä mielessä käsitettyihin kirkkoihin; pappila-arkkitehtuuri voitaneen lukea tästä poikkeukseksi.¹⁷ Syitä tutkimusmielenkiinnon ja -aiheiden rajautumiselle lienee monia. Merkityksettömänä tekijänä en pidä sitäkään, että kirkollisina arki- ja hyötyrakennuksina pidettyjä kohteita on arvioitu taiteellisesti vähäpätöisiksi. Esimerkiksi vuonna 1958 rakennustaiteen historian ja tyyliopin professorina toiminut Nils-Erik Wickberg kuvaili *Arkkitehti*-lehdessä edellä mainittua rakennuskantaa seuraavasti: ”[–] protestanttinen ns. rukoushuonearkkitehtuuri on esteettisessä suhteessa syvimmälle vajonnutta, mitä viimeisten sadan vuoden aikana on rakennustai-

---

12. Leino 2010, 3; Kirkkolaki 1869(1908), 290 §.

13. Heikkilä 2008, 69–71; *Saman katon alle. Kirkkotilatryöryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämisestä yhteisöjen keskuksiksi* (2019), 49–51.

14. *Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedoituksia*, 4/1955. KHA.

15. Virkatalon asuinhuonelukku on ollut seuraava: vuonna 1892: 6–10 tai 4–7 viranhaltijan asemasta riippuen; vuonna 1922: 3–6 ja vuonna 1944: kirkkoherralle 5, kappalaiselle 4 ja kanttorille 3. Esittämässäni erittelyssä ei ole huomioitu myöskään erilaisia huolto-, varasto-, keittiö- ja saniteettitiloja. Ks. Virkataloasetus 1892(1908), 8 §; Virkatalolaki 1922 (1927), 5 §; 1944(1960), 4–6 §.

16. Soikkeli 2000, 122; ks. myös Knapas 2016, 69.

17. Ks. esim. Soikkeli 2000; Knapas 2016.

teen alalla aikaansaatu.”¹⁸ Tutkimuksessani tarkasteltujen kohteiden esteettinen arviointi ei muodostu itsetarkoitukselliseksi tehtäväksi, vaan se kytkeytyy monitoimikirkkorakentamiseen liittyvien kokonaistavoitteiden ja -toteutusten kriittiseen analyysiin.

Ruotsissa aihepiiriä läheisesti käsittelevän tutkimuksen asema on ollut hieman toisenlainen. Sakraaliarkkitehtuurin moninaisuus ja monitoimikirkkorakentamisenkin taustalla olevat historiallis-aatteelliset virtaukset on huomioitu jo 1950-lukulaisissa klassikkojulkaisuissa. Tuolloin ilmestyivät esimerkiksi taidehistorioitsija Göran Lindahlin korkea-, matala- ja vapaakirkollista rakennusperintöä erittelevä *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950* (1955) sekä uskontososiologi Berndt Gustafssonin ruotsalaista pikkukirkko- ja seurakuntataloliikkeen vaiheita kartoittanut *Småkyrkorörelsen, dess historiska bakgrund* (1955). Kumpikin teos on osoittautunut hyödylliseksi myös suomalaiseen monitoimikirkkorakentamiseen liittyvien ideologisten ja arkkitehtonisten lähtökoh-tien kartoittamisessa.

Kirkkorakennuksia on mahdollista tyypitellä monin eri tavoin. Yleisin arkkitehtoninen jako suorakulmaiseen *pitkäkirkkoon* ja ympyränmuotoiseen *keskeiskirkkoon* perustuu rakennuksen pohjakaavamuotoon ja sen tilalliseen kokonaisuusjäsennykseen. Toinen tapa jaotella kristillisiä sakraalirakennuksia liittyy tarkasteltavien kohteiden asemoimiseen kirkolliseen hierarkian kontekstiin tai niiden spesifiin käyttötarkoitukseen, esimerkkeinä piispanistuimen sisältävät *tuomiokirkot* eli *katedraalit* sekä *seurakunta-*, *pyhiinvaellus-* tai *luostarikirkot*.¹⁹

Arkkitehtuurihistorioitsija Thomas Markus on nostanut esiin, kuinka rakennustaiteellinen tyypittely on perustunut usein modernistiseen esiymmärrykseen kohteen muodon ja funktion vastaavuudesta tai niiden väistämättömästä yhteismitallisuudesta.²⁰ Tällaisten luokittelutapojen kannalta ongelmallisia ovat esimerkiksi monitoimikirkkojen kaltaiset hybridirakennukset, joiden kuvaamiseksi liian yksioikoiset kategorisoinnit eivät sovellu. Markus ehdottaakin rakennustyyppin käsitteen valjastamista palvelemaan arkkitehtonisessa tilassa kehkeytyvien ja siellä muovautuvien sosiaalisten järjestelmien analyysiä. Lähtökohtana on, että erilaisilla rakennuksilla on myös aktiivinen rooli ihmistenvälisten suhdeverkostojen mahdollistajina ja erilaisten sosiaalisten dynamiikkojen ylläpitäjinä.²¹

Laajentuvaa tarkastelua: kirkkosalin ylevyydestä arkityön tilojen jokapäiväisyyteen

Väitöskirjassani käsitän *monitoimikirkon* yhtäältä väljänä rakennustyyppiä kuvaavana yläkäsitteenä ja toisaalta myös metodologis-analyttisenä työkaluna. Tutkimukseni tavoitteena ei ole luoda pääkaupunkiseudun sakraalirakennusten tilarakenteiden systemaattiseen

18. N-E. Wickberg. Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6-7/1958, 104.

19. Ks. Jokinen & Honkola 2000, 124–125; Konttinen & Laajoki 2005, 193; McNamara 2011, 22–27.

20. Markus 1993, 37–38.

21. Markus 1993, 37–38.

inventointiin ja luokitteluun perustuvaa tyyppitaksonomiaa. Monitoimikirkko on luennasani ennen kaikkea analyttinen näkökulma. Sen puitteissa eri sakraalirakennuskohteita voi tarkastella toiminnallisesti moninaisina ja sosiaalisesti vaikuttavina tilakokonaisuuksina. Varsin tyypillistä on, että suurta yleisöä varten julkaistujen kotimaisten kirkkoarkkitehtuuriteosten²² kohde-esittelyissä on nostettu esiin piirteitä ulkoarkkitehtuurista ja kirkkosalin tilajäsentelystä. Mainintoja sakraalirakennuskomplekseihin kuuluvista muunlaisista tiloista esiintyy näissä vain harvakseltaan. Kirkkoarkkitehtuurin liturgisia tai taiteellis-esteettisiä piirteitä painottava näkökulma on esillä myös kyseisten teosten kuvitusratkaisuissa: esiteltujen kohteiden seurakuntatalo- ja asuntosiivet on rajattu valokuvista useimmiten kokonaan pois. Esitystapa korostaa kirkkorakennuksen arkkitehtuurin monumentaalista juhlatuutta ja jumalanpalvelushuoneen autonomisuutta muihin tiloihin nähden. Vastaavasti arkista seurakuntatyötä palvelevat tilat on jätetty katseen – ja sen myötä myös mielenkiinnon – ulkopuolelle. Väitöstyöni lähtökohtana on, että tutkimalla sakraalirakennusten jokapäiväistä käyttöä voidaan saada lisää tietoa arkkitehtuurin merkityksestä uskonnollisen elämänpiirin järjestäjänä ja sen muovaajana.

Samantapainen kiinnittyminen kirkkojen jumalanpalvelustilojen taiteellis-esteettisiin ja liturgisiin ominaispiirteisiin esiintyy myös uudempaa sakraaliarkkitehtuuria käsittelevissä kotimaisissa väitöskirjoissa. Lähestymistapajako kuvastaa myös modernin kirkkorakennustaiteen tutkimuskenttää, jossa sekä taidehistorialla että käytännöllisellä teologialla on kullakin omasta oppialaperinteestä kumpuavat painotuksensa. Esimerkiksi toisen maailmansodan jälkeistä sakraaliarkkitehtuuria Suomen evankelis-luterilaisen kirkon taidekysymyksenä lähestyvä taidehistorioitsija Jukka-Pekka Airas rajaa eksplisiittisesti tutkimusaiheensa käsittelemään yksin kirkkosalissa ilmeneviä muodollisia ja sisällöllisiä piirteitä. Täysin vastaavanlainen fokusointi on Sari Dhimalla, joka on tutkinut kirkkosalien alttaritilojen jäsentelyissä tapahtuneiden muutosten suhdetta jumalanpalveluskäytäntöihin 1960-luvun alusta 1990-luvun loppuun.²³ Kummassakin väitöskirjassa on hyödynnetty sekä varsin laajan inventaarioaineiston formalistista analyysiä että tutkimuskohteena olevan ilmiökentän ympärillä käytyä asiantuntijakeskustelua. Sekä Airaksen että Dhiman tutkimukset muodostuvat tärkeiksi keskustelukumppaneikseni, kun kyse on niin kirkkorakennuksen määrittelytyöstä kuin jumalanpalvelushuoneiden arkkitehtonisessa jäsentelyssä tapahtuneista muutoksista.

Edellä kuvattuihin verrattuna oma tutkimusotteeni perustuu selvästi suppeamman kohdejoukon analyttiseen tarkasteluun sekä monitoimikirkkoarkkitehtuurin sosiaali- ja kulttuurihistoriallisesti laaja-alaiseen kontekstointiin. Käsitteilyssäni huomioin niin tilaaja-, suunnittelija- kuin käyttäjäkunnankin näkökulmat. Tältä osin väitöskirjani on metodologisilta lähestymistavoiltaan ja sisällöllisiltä painotuksiltaan likempänä Yhdysvalloissa historioitsijoiden tekemää uudempaa sakraaliarkkitehtuurintutkimuksen suuntausta, jossa on eksplisiittisesti tarkasteltu sikäläisen monitoimikirkkorakentamisen yhteiskunnallis-sosiaalista merkitystä ja sen vaikutuksia seurakunnallisen yhteisöelämän muotoihin eri historiallisina ajankohtina.²⁴

---

22. Ks. esim. *Suomen kirkot ja kirkkotaide 2* (1980); *Keskellä kylää: Helsingin hiippakunnan kirkkoja* (1999); *Sacral Space: Modern Finnish Churches* (2003); *Kirkkoja viideltä vuosikymmeneltä: suomalaista kirkkoarkkitehtuuria 1917–1970* (2006); *Suomen kauneimmat kirkot* (2016).

23. Airas 1992, 18; Dhima 2008a, 46.

24. Ks. Kilde 2002; Buggeln 2015.

Spesifisti pääkaupunkiseudun monitoimikirkkorakentamisesta on olemassa jonkin verran aikaisempaa tutkimusta. Artikkelissaan ”Seurakunnat rakentavat” (1980) kiinteistö-päällikkö Arvo Aho on esitellyt kattavasti Helsinkiin 1900-luvun aikana valmistuneita kirkollisia toimirakennuksia. Kyseinen teksti on sikäli merkittävä, että siinä on hahmoteltu ensi kerran pääkaupungin seurakunnallisessa rakennustoiminnassa ja sakraaliarkkitehtuurissa ilmenevät tärkeimmät trendit, mukaan lukien monitoimikirkkojen yleistyminen. Eeva Ojanen on puolestaan tarkastellut samaista kehitystä hieman yleisluontoisemmin laatimissaan Espoon ja Helsingin pitäjän eli nykyisen Vantaan seurakuntahistorioissa.²⁵

Hollantilaiset teologit R.H. Knijff ja R. Steensma ovat analysoineet kymmenen vuosina 1965–1985 Helsingin ympäristöön valmistuneen sakraalirakennuksen arkkitehtuurin suhdetta niissä toteutettuihin tilallis-toiminnallisiin ratkaisuihin. Erittelyssä on hyödynnetty kohteiden formalistista kuvailua, työntekijähaastatteluita ja tilastotietoa. Johtopäätöksissään he lausuvat preskriptiiviset näkemyksensä täläisen sakraaliarkkitehtuurin laadukkuudesta, monitoimikirkkorakentamisen esteettisten ja käytännöllisten näkökohtien muodostamista jännitteistä, kohteiden sisustuksellisen varustelun tasosta sekä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja suomalaisen yhteiskunnan läheisestä suhteesta.²⁶ Sosiologi Harri Hypén on eritellyt kirkkoarkkitehtuurin sosiaalistumista, yhteiskunnallistumista, taloudellistumista ja arkipäiväistymistä 1900-luvun jälkipuoliskolla tarkastelemalla neljän helsinkiläisen sakraalirakennuksen ulkomuotoa ja tilajärjestelyitä. Edellä kuvattua kehitystä hän peilaa kaupunkiympäristössä ja -kuvassa tapahtuviin muutoksiin.²⁷

Vaikka edellä kuvatuissa tutkimuksissa on ansionsa, pidän niissä esitettyjä päätelmiä paikoitellen yksinkertaistavina. Osasyynä tälle heikkoudelle on ilmiökentän historiallisen taustan muodostaman jatkumon sivuuttaminen: tutkimuskirjallisuudessa suunnitelmallinen monitoimikirkkorakentaminen mielletään usein verrattain uudeksi ilmiöksi, vaikka sen juuret ulottuvat kansainvälisestäkin tarkasteltuna 1800-luvun kaupungistumisen ja teollistumisen myötä tapahtuneisiin laajoihin sosiaalisiin ja ideologisiin murroksiin. Tästä syystä väitöstyössäni luotaan ilmiökentän taustoja ja seurauksia osana kotimaisen sakraaliarkkitehtuurin historiografista jatkumoa.

Aihepiiriin käsittelytavan kannalta väitöskirjani pohjaa jo taidehistorian pro gradu -tutkielmani, *Työväelle työkeskus: teksti, tila ja sukupuoli Alppilan kirkon arkkitehtuurissa* (2012), puitteissa tekemiini löydöksiin ja havaintoihin. Jo siinä tutkin kyseisen sakraalirakennuksen huonetilakirjoa ja sen muotoutumiseen vaikuttaneita aatteellisia pyrkimyksiä ja sosiaalisia tavoitteita. Eräissä pääkaupunkiseudun sakraaliarkkitehtuuria käsittelevissä uusimmissa taidehistorian pro gradu -töissä on perusteltu tarkastelunäkökulman laajentamista kirkkosalista rakennuskompleksin muihinkin osiin juuri opinnäytteeseeni viitaten.²⁸

---

25. Ks. Aho 1980; Ojanen 1972, 294–343; Ojanen 1990, 161–166; 198–210.

26. Knijff & Steensma 1991, 223, passim.

27. Ks. Hypén 2003.

28. Hovi 2018, 8; Alanko 2018, 11, 67–68.

1.2 ARKKITEHTONISEN TILAN SOSIAALISET JA TOIMINNALLISET ULOTTUVUUDET

Space is not a thing, nor a container in which things exist; rather, space is the manner in which living things come into existence. – Paul Tillich.²⁹

1900-luvun vaikutusvaltaisimpiin protestanttisiin ajattelijoihin lukeutuva, kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin teologista runsaasti kirjoittanut Paul Tillich (1886–1965) piti vuonna 1933 asuinrakennuksen vihkitilaisuudessa puheen otsikolla ”Das Wohnen, der Raum, und die Zeit”. Sittemmin julkaistussa esityksessään hän kuvaili, kuinka inhimillinen oleminen on perustavanlaatuisesti tilallista. Tila ei ole merkitystyhjiö, vaan se kehkeytyy vuorovaikutussellisista teoista, siinä olemisesta ja siinä elämisestä. Tillichin mukaan ihmisellä on taipumus ottaa haltuun ympäröivä fyysinen maailma siinä toimimalla eli asuttamalla sitä. Asuminen on hänestä tilaa luova ja sitä määrittävä primäärikäytäntö, jonka ihminen ulottaa myös eri toimintapiireihin: kodista lähinaapurustoon ja sieltä edelleen ympäröivään kaupunkiin.³⁰

Tillichin mukaan eri tilat ovat jatkuvassa vuorovaikutuksessa keskenään – ne sijoittuvat toisiinsa nähden rinnakkain ja lomittain; tilat täyttyvät toisistaan, ja ne tyhjentyvät toisiinsa. Tiloihin liittyy aina eksistentiaaliset jännitteensä: yhtäältä ne suojaavat ja rajoittavat, toisaalta ne myös altistavat ja vapauttavat. Tilallisuus ilmiönä näyttäytyy Tillichille sekä suhteellisenä että sisäisesti heterogeenisenä ja dynaamisena. Tilan hän ajattelee olevan entiteettinä yhtäaikaisesti abstraktinen ja konkreettinen – se on sekä kuviteltu että kouriintuntuva.³¹

Ihmistieteissä on alettu puhua laajemminkin tilallisesta käänteestä³² vasta useampi vuosikymmen sen jälkeen, kun Tillich piti puheensa. Silti hänen perusväittämissään on selviä yhteneväisyyksiä moniin myöhempiin tilan ja tilallisuuden keskeisinä teoreetikoina pidettyihin ajattelijoihin. Yksi vaikutusvaltaisimmista on filosofi Michel Foucault, joka avasi omaa näkemystään vuonna 1967 alkujaan arkkitehtiyleisölle pitämällään luennolla, sen otsikkona ”Des espaces autres” eli toisista tai toisenlaisista tiloista. Teksti julkaistiin postuumisti vuonna 1984. Hänen mukaansa aikamme keskeisin huolenaihe liittyy mitä suuremmissa määrin kysymykseen tilasta.³³

Tila on Foucault’n mukaan rakentunut eri sijaintipaikkojen tai -kohtien muodostamista sosiaalisesti määräytyvistä verkostoista. Ne saavat havaittavan muodon abstrahoiduissa malleissa – kuten erilaisissa säännönmukaisuutta kuvaavissa kaavoissa – ja konkreettisissa arkirutiineissa, vaikkapa asumisessa. Edellä kuvatut ovat keinoja, jolla tila otetaan haltuun

---

29. Tillich 1987, 82.

30. Tillich 1987, 81–84.

31. Tillich 1987, 81–84.

32. Niin kutsutulla tilallisella käänteellä (*spatial turn*) viitataan kasvaneeseen kiinnostukseen tilaan ja paikkaan liittyvää ilmiökenttää kohtaan. (Ks. esim. Lyytikäinen & Saarikangas 2013, ix, xi; Laitinen 2004, 4; Knott 2005, 1–2.).

33. Foucault 1986, 23.

sekä sitä määrittelemällä että luomalla siihen erilaisia merkityssuhteita.³⁴ ”Des espaces autres” -tekstiä on pidetty poikkeuksellisen Foucault’n tuotannossa sikäli, että siinä hän tarkastelee tilaa eksplisiittisenä ja melko rajattuna ilmiönä. Hänen lähestymistavalleen on ollut ominaisempaa kytkeä kysymys tilasta samanaikaisesti tiedon ja vallan analyysiin.³⁵

Siinä, missä Foucault’n tuotannossa tilaa on pääasiallisesti tarkasteltu yhteiskunnallisten marginaaliryhmien norminmukaistamisen näkökulmasta, filosofi Henri Lefebvre on lähestynyt sitä kokonaisvaltaisemmin sosiaalisesti tuotettuna ilmiönä.³⁶ Alun perin vuonna 1974 ilmestyneen *La production de l’espace* -teoksen pääteesin mukaan tila on sosiaalisesti tuotettu. Se toimii yhtäaikaista sekä inhimillisten suhdejärjestelmien ja -käytäntöjen lähtökohtana että niiden lopputuloksena. Tilassa kehkeytyvät merkitykset muotoutuvat kehämaisesti: tila tuottaa sosiaalisia prosesseja ja sosiaaliset prosessit tuottavat tilaa.³⁷ Edward Sojan mukaan Lefebvren pyrkimyksenä onkin ollut länsimaisessa epistemologiassa totunnaiseksi muodostuneen objektiivisen ja subjektiivisen, materiaallisen ja metaforisen välisen dikotomian murtaminen.³⁸

Lefebvren argumentti on havainnollistettavissa *kirkko*-sanana erilaisilla, joskin risteävillä ja toisiinsa suhteutuvilla käyttötavoilla. Sanakirjamääritelmän mukaan sillä viitataan kristillistä jumalanpalvelusta varten pyhitettyyn, isohkoon ja juhlavaan rakennukseen; maaseutupaikkakunnan asutuskeskukseen; yleisluontoisesti jumalanpalvelusmenoihin sekä kristillisten seurakuntien muodostamaan kokonaisuuteen, erilliseen tunnustuskuntaan tai teologisemmin tarkasteltuna koko kristikuntaan.³⁹ Konkreettisimmillaan *kirkko* on yhtäaikaista materiaallinen rakennus ja fyysinen paikka. Abstraktimmin käsitettynä se on sekä kollektiivinen uskonyhteisö että sen harjoittama kultti.

Myös sakraaliarkkitehtuurilla on sijansa Lefebvren tilaa koskeissa pohdinnoissa. Kirkkotila on sikäli erityinen, että sen tuottamat kerrokselliset merkitystihentymät jäsenytyvät yksilön ja yhteisön välisissä vuorovaikutussuhteissa. Jumalanpalvelushuoneen mielekkyys muovautuu niin materiaalisesti, kehollisten aistimusten ja ruumiillisen toiminnan avulla kuin kielellisesti kollektiivisen muistin kautta perityin uskonnollisin ideaalein, narratiivein ja symbolein. Edellä kuvatuista syistä kirkkotilalle on ominaista kokonaisvaltaisten merkityshorisonttien (*horizon de sens*) avaaminen käyttäjilleen.⁴⁰

---

34. Foucault 1986, 23.

35. Ks. Soja 1996, 147–148, 154.

36. Soja 1996, 162–163.

37. Lefebvre 2000, 35–41; ks. myös Saarikangas 2002, 18–19; Saarikangas 2006, 66–69.

38. Soja 1996, 65–68.

39. *Nyky-suomen sanakirja. Osat 1 ja 2, A-K*, 1990, 400–401; ks. myös Airas 1992, 26; Teinonen 1999, 81–82, 170.

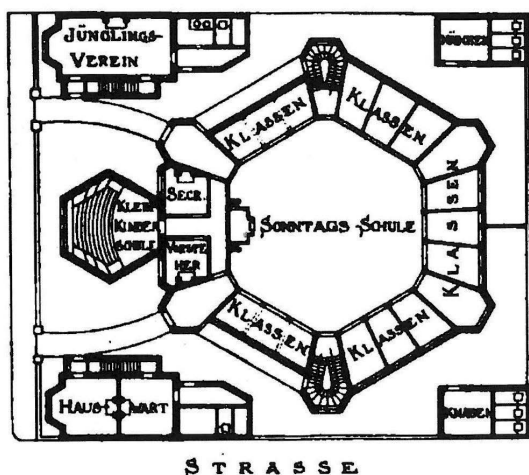
40. Lefebvre 2000, 253–257.

Tilan ja tiedon/vallan välisistä verkostoista monitoimikirkkorakennuksissa

Foucault'n ajattelussa tila toimii vallan verkostona, johon kytkeytyvät modernin yhteiskunnan pyrkimykset normittaa yksilöitä ja säädellä heidän sosiaalisia suhteitaan. Hänen mukaansa kysymys tilasta linkittyy myös tietoon: tarpeeseen järjestää ja luokitella sekä vaatimuksiin luoda kategorioita ja määritelmiä. Foucault'n mukaan rakennetulla ympäristöllä on väistämätön rooli vallan/tiedon tuotanto- ja toisintamisprosesseissa. Hänen mukaansa arkkitehtuurin vaikutus ihmisiin ei perustu niinkään rakennusten ulkoiseen hahmoon vaan pikemmin julkisivun kätkeisiin tilajakoihin ja -jäsentelyihin.⁴¹ Foucault toteaaakin, että rakennustaide pyrkii muokkaamaan sen käyttäjiä, se ”puuttuu heidän käyttäytymiseensä, johtaa vallan vaikutukset heihin saakka, tekee heistä tiedon kohteita ja muuttaa heitä. Kivet pystyvät tekemään ihmisen tottelevaiseksi ja tunnettavaksi.”⁴²

Foucault'laisesti orientoituneelle tila-analyysille monitoimikirkko erilaisine huoneistoryhmineen muodostaa kiinnostavan tutkimuskohteen. Rakennustyyppin arkkitehtoninen jäsentely tuottaa jo itsessään omanlaisiaan käsityksiään hengellisen ja maallisen, juhlanan ja arkisen, rituaalisen ja toiminnallisen välisistä suhteista – niiden välisistä eroista ja yhtäläisyyksistä. Vastaavasti monitoimikirkkojen rakennustaiteelliseen kehittelytyöhön on liittynyt sekä implisiittisempiä että eksplisiittisempiä pyrkimyksiä niin seurakuntaelämän muokkaamiseen kuin kirkkokansan keskinäisten vuorovaikutussuhteiden muovaamiseen. Sakraalirakennuksen tilarakenteeseen nivoutuvat käytännöt ovat luoneet uudenlaisia näkemyksiä niin pappien ja maallikoiden roolista kristillisessä yhteisössä kuin miesten, naisten, nuorten ja lasten uskonnollisen toimijuuden mahdollisuuksista sekä siihen liittyvistä rajoitteista.

Tunnetusti Foucault perusti tilan ja tiedon/vallan välisen analyysinsä tarkastelemalla valitusfilosofi Jeremy Benthamin 1700-luvulla kehrittelemää arkkitehtonista tarkkailu- ja rangaisuslaitetta eli *panoptikon*ia. Vankilaan tai sairaalaan sovitettuna se mahdollisti laitoshoidokien huomaamattoman valvonnan tehokkaalla ja keskitetyllä tavalla.⁴³ Varhaisemmassa ang-

Kuva 3. Englannin Uptonissa sijaitsevan kongregationalistikirkon pyhäkouluviiven panoptikon-tyyppinen pohjakaava, arkkitehti T. L. Banks. Huoneistokokonaisuuden vasemmassa päädyssä johtajan koroke; avattavilla väliseinillä erotetut luokatilat kehystävät kuusikulmaista auditoriota. (Kuva: ks. Muthesius 1901, 129.)

41. Foucault 2012, 185–192, 233–234; ks myös Soja 1996, 147–148, 154; Lyytikäinen & Saarikangas 2013, xi.

42. Foucault 2012, 234.

43. Foucault 2012, 273–285.

loamerikkalaisessa monitoimikirkkorakentamisessa panoptikon-tyyppistä tilajäsennystä hyödynnettiin pyhäkoulusiiven luokkahuoneiden ryhmittelyssä. Yhdysvalloissa se tunnettiin samannimiseen ohiolaiseen kaupunkiin vuonna 1868 valmistuneen sakraalirakennuksen johdosta spesifisti Akronin pohjakaavana (*the Akron Plan*). Siinä yksittäiset luokkatilat oli sovitettu säteittäisesti suuren opetushallin laidoille. Tilan keskellä sijaitsi pyhäkoulun ylitarkastajalle varattu koroke, josta käsin hän saattoi yhtäaikaaisesti seurata ja ohjata ikäluokittain järjestettyjen ryhmien opettajajohtoista työskentelyä.⁴⁴

Vaikkei suomalaisissa monitoimikirkkoissa seurakunnallisten toimitilojen rationalisointia viety yhtä pitkälle, niihin esitettyihin ja toteutettuihin huoneistojärjestelyihin liittyi omanlaisiaan valtasuhdedynamiikkoja. Niiden kautta erilaisten käyttäjäryhmien välisiä hierarkiasuhde-eroja pyrittiin yhtäältä alleviivaamaan ja toisaalta häivyttämään. Kontrollin aspekti liittyi täsmällisemmin myös sakraalirakennusten sijoituspaikkakysymykseen: kirkon rakentamispäätöstä työväenkaupunginosaan on yleisesti ottaen perusteltu eri lähtökohdin kuin pyhätön pystyttämistä asukasprofiililtaan porvarillisempaan naapurustoon.

Nojautuen niin Foucault'n tiedon/vallan kuin Pierre Bourdieun ruumiillisia käytäntöjä koskevan teoretisointiin filosofi, jesuiittaveli Michel de Certeau on jatkokehittänyt tilallisen toimijuuden teoretisointia. Siinä hän erottaa toisistaan *strategiat* ja *taktiikat*. Siinä, missä strategia on institutionaalinen, ylhäältä alaspäin määräytyvän vallankäytön abstraktinen pyrkimys, taktiikka on konkreettinen keino, jolla yksittäiset toimijat pyrkivät selviytymään arkiympäristössään erilaisia sääntöjä soveltaen ja normistoja neuvotellen. De Certeau havainnollistaa argumenttiaan nostamalla esiin kaupungilla kävelemisen: siitäkin huolimatta, että katuverkostolla pyritään ohjailemaan ihmisten liikkumista ennalta määrätyllä tavalla, ihmisillä on kuitenkin taipumus sopeuttaa kulkuaan tekemällä oikoreittejä tai kiertopolkuja. Yksilöllisillä valinnoillaan ja ratkaisuillaan kävelijät ottavat kaupunkitilan ruumiillisesti haltuunsa antaen sille samalla myös uudenlaisia merkityksiä.⁴⁵

Lähestyn tutkimuksessani monitoimikirkkorakennukseen sisällytettyjä limittäisiä huoneistoryhmiä de Certeauun ajatuksiin nojautuen tilallisten strategioiden ja taktiikoiden leikkauspisteinä. Ne artikuloituvat paikoiksi, joissa tilaajien pyrkimykset, suunnittelijoiden keinot ja käyttäjien tarpeet kohtaavat toisiinsa monitahoisesti kietoutuen.

Sakraalirakennustaidetta koskevissa tutkimuksissaan Akronin pohjakaavaa eritellyt historioitsija Jeanne Halgren Kilde muistuttaa, että kirkkoarkkitehtuurin analyttisessä tarkastelussa on huomioitava juuri sille ominaiset valtasuhdedynamiikat. Hänen mukaansa kristillisessä kulttihuoneessa tilan käyttäjien suhde voimaan, mahtiin tai valtaan (*power*) tulee ilmi kolmitasoisesti: suhteessa tuonpuoleiseen, suhteessa yhteisöön ja suhteessa itseen. Ensiksi kirkkotilassa uskonnollinen ihminen jäsentää suhdettaan yliluonnolliseen tai transsendenttiin eli Jumalaan. Toiseksi kirkkotilassa ihminen tulee osalliseksi seurakuntayhteisön sisäisistä suhdejärjestelmistä ja niihin liittyvistä hierarkioista. Kolmanneksi kirkkotilassa ihminen voi kokea voimaantumisen ja sisäisen eheytyksen tunteita.⁴⁶ Vaikka

44. Kilde 2002, 175–185. Brittiläisten monitoimikirkkojen panoptikon-pyhäkouluista, ks. Muthesius 1901, 129, 137–138.

45. De Certeau 1984, xix; 45–60; 98–101; ks. myös Lehtonen 1999, 112–113.

46. Kilde 2008, 4–11, 199–201.

monitoimikirkkoluennassani tämänpuoleisten toimijasuhdeverkostojen tilallinen analyysi painottuukin, rakennuksiin sisältyvien jumalanpalvelushuoneiden erittelyssä sakraalitilan artikuloimat liturgiset asetelmat ja siinä muotoutuvat teologiset kannanotot ovat tutkimukseksi kannalta relevantteja aihekysymyksiä.

1.3 MICHEL FOUCAULT'N HETEROTOPIA

Väitöskirjassani lähestyn monitoimikirkkojen huoneistorakenteessa kehkeytyvien tilallis-toiminnallisten vuorovaikutussuhteiden ja -dynamiikkojen analyysiä Michel Foucault'n heterotopian (*hétérotopie*) käsitteellä. Tuotannossaan Foucault hyödynsi sitä kahdessa eri asiayhteydessä ja niissä eri tavoin. Termi esiintyy ensikerran *Sanat ja asiat* -teoksen (*Les mots et les choses*, 1966) esipuheessa. Siinä asiayhteydessä heterotopia viittaa sellaiseen kieliperusteiseen kategorisointiin, joka pakenee totunnaisia tiedon luokittelu- ja järjestelyperiaatteita. Samalla se muodostuu ominaispiirteeksi, joka tulee paljastaneeksi inhimillisen ajattelun sopimuksenvaraisen suhteellisuuden. Hän selitti: ”Heterotopiat [--] kuihduttavat puheen, pysäyttävät sanat uomiinsa ja kiistävät kieliopin kaikki mahdollisuudet heti kättelyssä; ne purkavat myytit ja sterilisoivat lauseiden lyyrisyyden.”⁴⁷

Seuraavan kerran Foucault hyödynsi käsitettä vuonna 1967 pitämällä ja jo aiemmin mainitulla ”Des espaces autres” -luennollaan. Siinä asiayhteydessä heterotopia linkittyy tilaan ja sen tapaan tuottaa risteäviä merkityssuhteita. Heterotopiat ovat erityislaatuista pidettäviä konkreettisia sijaintipaikkoja tai -kohtia, joita hänen mukaansa esiintyy kaikissa tunnetuissa kulttuurisissa konteksteissa. Siinä, missä utopiat ovat Foucault'n mukaan puhtaasti kuvitteellisia tiloja – joissa yhteiskunnan vallitseva järjestys peilautuu joko täydellisenä tai sen täydellisenä vastakohtana – heterotopiat ovat puolestaan todellisia tiloja, joissa nämä täysin imaginääriset utopiat eletään todeksi.⁴⁸

Heterotopioille ominainen tapa sisällyttää itseensä ja rinnastaa keskenään erilaisia sosiaalisia suhdeverkostoja paljastaa niiden sopimuksenvaraisuuden, mikä sallii vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen metatarkastelun. Tämä tarjoaa tilaisuuden normistojen kyseenalaistamiselle, neutraloimiselle tai kumoamiselle. Heterotopioissa kehkeytyviin merkityssuhteisiin sisältyy aina sisäiset jännitteensä, jotka liittyvät sekä kaaoksen ja järjestyksen että vapauden ja kontrollin väliseen vuorotteluun. Tekstissään Foucault selventää, että heterotopia toimii kuvastimen tavoin: samalla kun se avaa katsojalle näkymän täysin näennäiseen tilaan, häntä ympäröivä fyysinen todellisuus heijastuu peiliin sellaisenaan.⁴⁹ Tällä

---

47. Foucault 2010, 15.

48. Foucault 1986, 23–24.

49. Foucault 1986, 23–24.

tavoin heterotopioissa toden ja kuvitteellisen välinen raja näyttäytyy niin häilyvänä kuin limittäisenä.

Arkkitehtuurin teoreetikko Henry Urbach on analysoinut tapaa, jolla Michel Foucault'n heterotopian käsitettä, sen kielellisessä ja tilallisessa asiayhteydessään, on sovellettu rakennustaidetta koskevassa ajattelussa. Urbachin mukaan yleisiksi tulivat termin formalistiset luennat, joilla on viitattu arkkitehtoniseen vaihtelevuuteen tai muodonannon epäyhtenäisyyteen. Esimerkiksi Demetri Porphyrios on viitannut heterotooppisuudella Alvar Aallon suunnittelumetodologian fyysiseen jälkeen eli modernismin ankaruuden ja kliinisyiden pehmentämiseksi kehitettyyn vaihtelevuuteen perustuvaan muotokieleen. Sille tunnusomaista ovat polveilevat rakennusvolyymit, kasvavat tilajäsennykset sekä eri materiaali-pintojen ennakkoluuloton yhdistely. Vastaavasti Manfredo Tafuri on tarkastellut Giovanni Battista Piranesin tunnettuja *Carceri*-sarjan (1750, 1761) mielikuvituksellisia vankilakuvauksia heterotooppisina visioina, sillä ne kyseenalaistavat rakennustaiteen totutut pelisäännöt ja sen tavanomaisen toimintalogiikan.⁵⁰

Urbach piti valitettavana, että termin ”formalisoituminen” arkkitehtuurin tutkimuksen piirissä on samalla johtanut siihen alun perin sisältyneen poliittisen potentiaalin vesittymiseen. Hän esitti toiveen, jonka mukaan termi tulisi jälleen valjastaa rakennetun ympäristön kriittiseen analyysiin esimerkiksi sukupuolen ja seksuaalisuuden näkökulmista. Muiden muassa Mary McLeod on vienyt kriittistä ja feministisesti orientoitunutta heterotopian luentaa juuri edellä kuvattuun suuntaan käsitellessään arkkitehtonisen tilan sekä sosiaalisen toiseuden ja toiseuttamisen teemoja.⁵¹ Monitoimikirkkotutkimukseni asettuu edellä kuvattujen lähestymistapojen välimaastoon sikäli, että kiinnitän analyysissäni huomiota rakennusten muodollisiin ominaisuuksiin ja niihin sisältyvien tilaryhmien tapaan järjestää sosiaalisia merkityssuhdejärjestelmiä.

”Des espaces autres” -esitelmässään Foucault luetteli vielä joukon spesifejä heterotopiatyyppejä tai -alalajeja esimerkkeineen. Niiden joukossa on useita tapauksia, joihin liittyy maailmankatsomuksellisia-uskonnollisia piirteitä tai ulottuvuuksia, kuten hautausmaat, joiden rakenteet ja järjestykset heijastelevat muuttuvaa suhdetta kuolemaan länsimaaisessa yhteiskunnassa; mikrokosmoksina toimineet muinaisten persialaisten puutarhat, jotka toistuvat viitteellisesti itämaisten mattojen kuvioinneissa; fyysistä ja rituaalista puhdistautumista varten käytetyt kylvyt, kuten islamilaisessa maailmassa suositut hamamit sekä Amerikan manterelle puritaanien ja jesuiittojen 1600-luvulla perustamat, tarkoin suunnitellut ja säädellyt malliyhdyskunnat.⁵²

Vaikkei Foucault tarkastellutkaan kirkkoa eksplisiittisesti omana heterotopiatyyppinä, kristillinen sakraalirakennus muodostui kiinteäksi osaksi hautausmaan ja siirtokunnan sosiaalisesti määrittynyttä tilallis-toiminnallista verkostoa. Syystäkin useat tutkijat pitävät heterotopiaa vaikeaselkoisena terminä. Foucault'n luettelemat esimerkkitapaukset eivät nekään onnistu avaamaan käsitteen merkitystä yksiselitteisellä saatikka tyhjentävällä tavalla. Maantieteilijä Edward Soja onkin luonnehtinut määrittelytyön jääneen Foucault'ta

50. Urbach 1998, 347–352, passim.

51. Urbach 1998, 347–352, passim.; McLeod 1996a; McLeod 1996b; ks. myös Heynen 2008, 320–322.

52. Foucault 1986, 24–27.

turhauttavan keskeneräiseksi, ristiriitaiseksi ja epäselväksi. Arkkitehtuurin teoreetikko Hilde Heynenin mukaan heterotopian käsitteellinen liukkaus ja paradoksaalisuus tarjoavat tilaisuuden termin tulkitsemiseen ja soveltamiseen eri tavoin, yhtäältä Foucault'n alkupe-
räistä ajatusta uskollisesti seuraten ja toisaalta siitä kriittisesti etääntyen.⁵³ Tässä tutkimuk-
sessa käsitettä on hyödynnetty kummallakin tavalla.

2000-luvulta lähtien foucault'laisen heterotopian hermeneuttis-analyttisiä käyttö-
mahdollisuuksia on hyödynnetty myös sakraalitilan ja -arkkitehtuurin tutkimuksessa.
Esimerkiksi historioitsija Timothy W. Jones on esittänyt, että uskovien perspektiivistä kirk-
korakennus toimii heterotooppisesti. Siinä näkyvä ja näkymätön todellisuus eli tämän- ja
tuonpuoleisuus manifestoituvat yhtäaikaaisesti, toisiinsa kietoutuneina. Taidehistorioitsija
Hedvig Brander Jonsson on puolestaan todennut, että kristillinen kulttihuone toimii hetero-
tooppisesti sikäli, että se muodostuu monitasoisten merkitysten tihentymäksi. Ensiksi se
sisällyttää itseensä ihmisen koko elinkaaren siellä suoritettujen toimitusten – kuten kas-
teen, avioliittoon vihkimisen ja hautaan siunaamisen – kautta. Toiseksi kirkot ovat erityis-
laatuisia tiloja siksin, että niiden toiminnallisuutta määrittävät liturgisiin käytänteisiin
ja uskonnolliseen ajankiertoon tiivistyvät vuosisataiset perinnekerrostumat. Myös vuonna
2006 saksankielisessä *Pastoraltheologie*-tiedejulkaisussa ilmestyi heterotopia-aiheinen
teemanumero, johon sisältyvissä artikkeleissa pohditaan uskonnollisen tilan tematiikkaa
yksityisen ja julkisen, maallisen ja hengellisen välisissä risteyskohdissa.⁵⁴

Eletyssä utopiassa risteävät tilalliset, toiminnalliset ja sosiaaliset järjestykset

Seuraavaksi esitän tutkimukseni tulokulman selventämiseksi protestanttista kirkkoraken-
tamista ja luterilaisen sakraalitilan historiallista kehitystä kommentoivan heterotopialuen-
nan, joka seuraa varsin uskollisesti Foucault'n "Des espaces autres" -tekstissä käytettyjen
argumenttien ja siinä esiteltyjen tapausten esimerkkiä. Kyseisessä tulkintakehyksessä kirk-
kotila muodostuu sitä ympäröivän yhteiskunnan performatiiviseksi pienoiskuvaksi, jossa
kullekin sosiaaliselle viiteryhmielle on olemassa oma paikkansa. Ihmisiä määrittävien sosi-
aalisten kategorioiden validius ja niiden relevanttius on jatkuvan neuvottelun kohteena ark-
kitehtonisen tilan tarjoamissa puitteissa.

Jumalanpalveluksen kaavan vakiintuminen 1600- ja 1700-luvuilla heijastui protestanttis-
ten pyhättöjen sisustuksellisiin ratkaisuihin. Selkeän alun ja lopun omaavat, saarnapainot-
teisuudestaan johtuen pitkäkestoiset kirkonmenot loivat tarpeen kiinteille kirkonpenkeille.
Saksassa kirkoissa noudatettuihin istumajärjestyksiin liittyi virallisia säädöksiä ja epämuodol-
lisempia käytäntöjä. Jumalanpalvelushuoneissa oli määrätty arvoistuimet ruhtinaalle ja aate-
listolle, vakiopaikan saivat virkamiesten ja porvareiden lisäksi myös piikatyöt ja naimattomat

---

53. Soja 1996, 162; Heynen 2008, 311–312.

54. Jones 2012, 640; Brander Jonsson, 2008, 17–18; ks. myös "Andere Räume" -teemanumero, *Pastoraltheologie* 10/2006.

äidit.⁵⁵ Seurakunnan luokka- ja sukupuolihierarkiasuhteita ilmentävät, niitä tuottavat ja ylläpitävät penkkijärjestykset tunnettiin myös Suomessa. Kirkollista kansanperinnettä tutkineen Wiljo-Kustaa Kuulialan mukaan oli yleistä, että miehet istuivat kirkkosalin oikealla ja naiset vasemmalla puolella. Joillakin paikkakunnilla väki jakaantui penkeille taas säädyittäin, taloja kyläkunnittain tai herätysliikkeittäin. Arvokkaimmat paikat olivat lähimpänä pyhimpänä pidettyä alttaria. Nuoriso puolestaan suosi omana istuma- ja seurustelupaikkanaan kirkkosalin lehtereitä, sillä siellä he saivat seurustella vapaammin keskenään.⁵⁶

1800- ja 1900-luvun taitteessa monet Suomessa noudatetuista ”perinnäisistä kirkkotaivoista”, joiden joukkoon tarkat istumajärjestykset voidaan myös lukea, alkoivat hiljalleen menettää merkitystään. Kehityksen taustalla oli taloudellinen, sosiaalinen ja kulttuurinen murrostila, jota jouduttivat muutokset elinkeinorakenteessa ja maailmankuvassa sekä liberaaleihin arvoihin nojaavan kansalaisyhteiskunnan vahvistuminen.⁵⁷ Maantieteilijä Kevin Hetheringtonin mukaan läntistä maailmaa mullistanutta modernisaatiokehitystä on tarkasteltava siirtymävaiheena, jota osaltaan määrittivät myös uudenlaisten sosiaalisten utopioiden ja niihin kytkeytyvien tilallisten järjestysten vakiinnuttamispyrkimykset. Yhteiskunnallinen murros siis joudutti heterotopioiden kehkeytymistä.⁵⁸

Laaja-alainen sosiaalinen käymistila loi pohjan myös rakennetun ympäristön muuttumiselle. Vuonna 1886 yhdysvaltalainen arkkitehti Henry van Brunt pohti kirjoituksessaan ”On the Present Condition and Prospects of Architecture”, kuinka suunnittelijan työnsarka on viimeisten vuosikymmenten aikana laajentunut kattamaan mitä erilaisimpia rakennuksia, mitä moninaisimpia käyttötarkoituksia varten. Nykyaikaistuvan yhteiskunnan yhä eriytyneempiä tarpeita palveleviin rakennuksiin lukeutuvat esimerkiksi kirjastot, teatterit, sairaalat, vankilat, tehtaat ja hotellit. Tekstissään van Brunt nosti vielä keskiöön uudenlaisen kirkkorakennustyyppin, jonka yhteyteen oli sovitettu seurakuntasali (*parlor*), sitä palveleva keittiö sekä erilaisia kerhohuoneita (*society rooms*).⁵⁹ Sisäisesti heterogeeninen seurakuntayhteisö sai monitoimikirkon tulemisen myötä uudenlaisen ulkoisen järjestyksen: rakennuksen arkkitehtoniset puitteet tarjosivat tiloja lapsia ja nuoria sekä aikuisia miehiä ja naisia varten suunnatulle toiminnalle. Saman katon alle mahdutettiin nyt kirkollinen juhla ja arki, hengelliset ja maalliset harrastukset.

Tässä väitöskirjatutkimuksessa tarkastelen monitoimikirkkoa elettyinä utopiana. Kiinnostukseni keskipisteessä ovat sen huoneistorakenteessa jäsenytyvät tilalliset, toiminnalliset ja sosiaaliset merkityssuhteet hierarkioineen ja jännitteineen sekä näihin liittyvät neuvottelut. Rakennustyyppin tarkastelu arkkitehtuurin muotona tuo sen analyysiin myös suunnitelmallisuuden elementin: se on esteettisesti tavoitteellisen kehittelytyön lopputulos. Monitoimikirkkojen tilallis-toiminnallinen jakautuminen yhtäältä pyhiin/juhlaan ja maal-

---

55. Schwebel 2015, 78; Frankl 1977, 172.

56. Kuuliala 1960, 161–162; ks. myös Pirinen 1996, 58.

57. Kuuliala 1960, 162; Pentikäinen 1977, 210–213, 217.

58. Hetherington 1997, 63–64.

59. Van Bruntin tekemät huomiot modernien rakennustyyppien esiinmarssista ja niiden yleistymisestä 1800-luvulla toimivat taidehistorioitsija Nikolaus Pevsnerin klassikkoteoksen *A History of Building Types* (1976) lähtökohtana. Kirjassaan hän erittelee uusien rakennustyyppien tyylillis-toiminnallista kehitystä. Kirkot jäävät kuitenkin hänen rajauksensa ulkopuolelle. (Ks. Pevsner 1986, 9.)

lisiin/arkisiin osiin sekä miehille ja naisille varattuihin paikkoihin on läpileikkaava juonne, joka määrittää niiden suunnittelua ja niiden käyttöä.

1.3.1 TILAN PYHÄ JA PROFAANI

Helsingin Tapanilan (1957) ja Vartiokylän (1958) kirkoissa jumalanpalvelushuone ja monikäyttöinen voimistelusalali on aseteltu vieretysten; tilat ovat olleet erotettavissa ja yhdistettävissä paljeovilla. Ehkä jonkun mielestä kyseisenkaltainen järjestely vaikuttaa, jos ei sopimattomalta, niin ainakin erikoiselta. Sen lisäksi, että kirkko- ja voimistelusalit eroavat toisistaan niin sisustuksellisesti kuin toiminnallisesti, ensimmäisenä mainittu on mielletävissä – ehkä intuitiivisestikin – pyhäksi tai sakraaliksi eli hengelliseksi, juhlavaksi ja jälkimmäinen profaaniksi tai sekulaariksi eli maalliseksi, arkiseksi. Monitoimikirkkorakennuksiin toteutettujen tilajakojen lähempi tarkastelu edellyttää esiin nostetun käsiteparin tarkempaa erittelyä.

Kenties tunnetuin pyhän eli sakraalin ja profaanin tilan sekä näiden välisen suhteen muotoilu on peräisin uskontotieteilijä Mircea Eliadelta. Alun perin vuonna 1957 julkaisussa *Pyhä ja profaani* (*Das Heilige und das Profane*) -kirjassaan hän esittää tilan olevan kokemuksellisesti heterogeeninen entiteetti. Ihmisellä on kuitenkin taipumus luoda siihen järjestystä, tehdä ympäröivästä maailmasta itselleen käsitettävä ja merkityksellinen. Teoriassaan Eliade jakaa inhimillisen peruskokemuksen tilasta vastakohtapariksi, primitiiviseksi pyhäksi ja moderniksi profaaniksi. Siinä, missä sakraali on tuonpuoleista, perimmäistä todellisuutta kohti kurovien ja vahvasti yksilöiden elämänkulkua ohjaavien merkityksenantojen sävyttämä, profaani on hahmotonta ja häilyvää sekä eksistentiaalisesti jäsenytymätöntä. Eliaden mukaan nykyaikaiseen kaupunkimaisemaan sijoittuvat kirkot tekevät ilmeiseksi ja selväksi sakraalin pyhäkön ja profaanin katutilan välisen eron. Toisaalta kristilliset kulttirakennukset myös mahdollistavat siirtymän jokapäiväisestä elämänpäiiristä transsendenttiin todellisuuteen.⁶⁰

Teoriansa argumentin kannalta jopa ristiriitaisestikin Eliade pitää kaikkea rakentamista osoituksena ihmisen pyrkimyksestä palata juurilleen, maailmankaikkeuden myyttisille alkulähteille. Hän kirjoittaa: ”[–] kaikki symbolit ja rituaalit, jotka liittyvät temppeliin, kaupunkiin tai asumukseen *palautuvat viime kädessä peruskokemukseen pyhästä tilasta*”.⁶¹ Sakraalitilan arkkityyppinä toimii ”jumalten talo”, jota ihminen on sittemmin tavalla tai toi-

60. Eliade 2003, 43–44, 46–48. Vastaavaan tapaan Foucault’lle tilan sakraalius näyttäytyy nykypäivänä merkitysten ja käytänteiden jännitteisyyksinä. Näitä ylläpitävät sellaiset tilajaot, jotka liittyvät yksityiseen ja julkiseen, vapaa-aikaan ja työntekoon tai kulttuurielämään ja tuotantoon. Näitä sosiokulttuurisesti määrittäviä kategorisointeja tieteellisen analyttinen moderni maailmankuva ei ole onnistunut kumoamaan tai vesittämään. (Foucault 1986, 23.)

61. Eliade 2003, 80.

sella toisintanut kaikessa uskonnolliseen elämänpiiriin kuuluvassa rakentamisessa.⁶²

Vahvaan käsitteelliseen polarisaatioon rakentuvaan Eliaden teoriaan on sittemmin kohdistettu sisällöllistä ja metodologista kritiikkiä. Uskontotieteen piirissä kysymystä tilasta sekä pyhän ja profaanin suhteesta on työistetty eteenpäin ja jäsennetty uusista lähtökohdista käsin, mihin palaan jälleen tuonnempana.⁶³ Ilmeisistä ongelmistaan huolimatta eliadelaisen ajattelun esiin nostaminen on tutkimukseni kannalta tärkeää jo sen historiografisen merkityksen vuoksi. Suomessa 1950-luvun loppupuolella käydyssä vilkkaassa kirkkoarkkitehtuurikeskustelussa Eliaden pohdintoihin viittasivat piispa Eino Sormunen ja jo aiemmin mainittu Nils-Erik Wickberg.⁶⁴ Näkemys pyhän ja profaanin tilan erillisestä ja vastakkaisesta luonteesta on tuoreeltaan toiminut käsitteellisenä apparaattina, jonka kautta uutta sakraalirakennustaidetta – monitoimikirkot mukaan luettuina – on yhtäältä arvioitu ja toisaalta kehitetty vastaamaan paremmin modernisoituvasta yhteiskunnasta kumpuaviin maailmankatsomuksellisiin haasteisiin.

Tilan ja paikan kysymyksiä koskevassa uskontotieteellisessä tutkimuskirjallisuudessa on toistuvasti viitattu Jonathan Z. Smithin kontribuutioon. Teoksessaan *To Take Place: Toward Theory in Ritual* (1987) hän irrottautuu pyhän ja profaanin kategorioiden ontologisesta perustasta. Hän tarkastelee niitä pragmaattisesta sosiokulttuurisiin käytänteisiin palautuvasta kysymyksenasettelusta käsin. Smithin mukaan uskonnollisten yhteisöjen määrittämällä pyhillä paikoilla tai -tiloilla on sakralisoiva vaikutus. Mikään artefakti ei ole itsessään pyhä, ellei sitä sakralisoida eli nosteta rituaalisten menojen saattelemana huomion keskipisteeksi jossain erityislaatuiseksi käsitetyssä paikassa. Astia voi olla joko tuiki tavallinen tai pyhä riippuen täysin siitä missä, miten, ketkä sitä käyttävät ja käsittelevät. Smith lisää vielä, että sakraalituloissa on taipumus esittää asiat idealistisesti eli sellaisina kuin niiden tulisi olla, mikä ennemmin korostaa kuin häivyttää pyhän ja profaanin välistä kategorista erontekoa.⁶⁵

Edellä kuvattua teoriaa voi havainnollistaa suhteessa sukupuoleen. Radikaalina feministiteologina tunnettu Mary Daly esitti provokatiivisesti, että papisto on ominut katoliseen liturgiaan tavanomaisesti naisten suorittamat ja patriarkaatin banalisoimat arkiset askareet, kuten lasten pesemisen ja syöttämisen. Hepeneisiin sonnustautuneiden pappien eli *miesäitien* käsissä nämä jokapäiväiset toiminnot muuttuvat seurakuntakatraan kastamiseksi ja ruokkimiseksi ehtoollisella. Rituaalisella toiminnallaan mieskeho henkistää aineellisen ja tekee normaalista supranormaalia. Daly kritikoi asetelman paradoksaalisuutta tilanteessa, jossa naiset oli suljettu pappeuden ulkopuolelle.⁶⁶

Oman tutkimukseni kannalta Smithin ja Dalyn huomiot suuntaavat tarkastelemaan monitoimikirkon tilarakenteessa kehkeytyvää pyhän ja profaanin välistä dynamiikkaa niin suhteellisena ja jännitteisenä kuin performatiivisena ja sukupuolittuneena. Kim Knott on tiivistänyt ja laajentanut uskontotieteen piirissä käytyä tilakeskustelua. Hänen kokoamiinsa

62. Eliade 2003, 87–88.

63. Yleiskatsauksia niin Eliade-kritiikkiin kuin aiheeseen laajemminkin tarjoavat Knott 2005; Stump 2008 ja Bermudez 2018 (toim.).

64. Ks. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 143; N-E. Wickberg. Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6-7/1958, 104.

65. Smith 1987, 103–114, passim.

66. Daly 1973, 195–196.

huomioihin nojautuen voidaan yleisesti ottaen todeta, että pyhän ja profaanin määrittymisen kannalta ruumiilla ja maastoilla on olennainen merkitys. Näkyvät rituaalit ja fyysiset merkit mahdollistavat yhtäältä kategorioiden välisen eron ylläpitämisen ja toisaalta myös niiden välissä tapahtuvien siirtymien neuvottelun. Sakraalia ja profaania tuotetaan sekä materiaalisesti että ideologisesti, myös erilaiset sosiaaliset valtasuhdejärjestelmät kytkeytyvät niiden määrytymiseen. Lisäksi pyhään ja profaanin jäsennykset sekä niihin liittyvät merkitykset kulkeutuvat paikasta toiseen ja muuntuvat ajan myötä.⁶⁷

Maallisen ja hengellisen elämänpiirin luterilaiset jatkumot

Tässä yhteydessä on syytä tarkastella lyhyesti vielä spesifisti luterilaisessa perinteessä esiintyviä käsityksiä pyhän ja profaanin välisestä suhteesta, mikä osaltaan kuvaa ja selittää myös monitoimikirkkorakentamisen mielekkyyttä. Paul Tillichin mukaan ylipäättään protestantismissa kirkkorakennusta ei ole tapana mieltää sellaisenaan sakraaliksi – muotoilu ei yksin pyhitä. Jumalanpalvelushuoneen tavanomaisesta poikkeavalla arkkitehtonisella jäsentelyllä on silti symbolis-pedagoginen tehtävä, joka liittyy transsendentista muistuttamiseen ja sen ymmärrettäväksi tekemiseen.⁶⁸ Pyhätön suhdetta arkiseen hän selvitti seuraavalla tavalla: ”Churches should not be felt as something which separates people from their ordinary life and thought, but which opens itself up into their secular life and radiates through the symbols of the ultimate into the finite expressions of our daily existence.”⁶⁹

Kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin tutkijana tunnetun teologi Horst Schwebelin mukaan luterilaiselle sakraalitiläkäsitykselle ominainen pragmaattinen pohjavire esiintyy jo Martti Lutherin ajattelussa. Olennaisinta hänelle oli, että jumalanpalvelushuoneen tuli tarjota taikaja harhaopeista puhdistetut puitteet sanan ja sakramenttien äärellä tapahtuvalle seurakunnan yhteiselle kokoontumiselle. Reformaattorille kysymys kirkkotilan ulkoisesta olemuksesta oli toissijainen. Hänen asennoitumistapansa käy ilmi lausunnostaan, jonka mukaan saarnapaikaksi kelpasi kaivo tai riihi; nöyrymielinen rukous sikolätissäkin oli parempi kuin ulkokultainen hartaudenharjoitus yltäkylläisesti koristellussa kirkossa.⁷⁰ Lutherin ylimalkaisten näkemysten perusteella on mielestäni johdettavissa performatiivinen sakraalitiläkäsitys: kirkkorakennus pyhittyy tämän- ja tuonpuoleista maailmaa yhteen kurovan liturgisen toiminnan kautta. Schwebel toteaaakin, että Lutherille kirkkorakennus oli ennen kaikkea yhteisöllisesti ja dialogisesti rakentuvan jumalanpalveluksen tyysija – paikka, jossa seurakuntaväki vastaa rukouksin ja virsin heille saarnattuun evankeliumiin.⁷¹ Samantapaisesti, ja tilan toimintolähtöisyyttä korostavalla tavalla, Jukka-Pekka Airas on esittänyt, että luterilaisesta kontekstista käsin tarkasteltuna tulisi puhua ennemmin jumalanpalvelusarkkiteh-

---

67. Ks. Knott 2005, 122–123.

68. Tillich 1987, 189.

69. Tillich 1987, 226.

70. Schwebel 2015, 75–76; Schwebel 2009, 249–250.

71. Schwebel 2009, 249–250.

tuurista kuin sakraaliarkkitehtuurista. Termipreferenssillään hän haluaa korostaa kirkkokäennuksen roolia ja merkitystä liturgian elimellisenä osana.⁷²

Sakraalin ja sekulaarin problematiikkaa on mahdollista tarkastella myös Lutherin regimenttiopin näkökulmasta. Sen mukaan Jumala kaitsee maailmaa kahtalaisesti: niin hengellisen hallinnon eli kirkon kuin maallisen hallinnon eli esivallan ja oikeusjärjestyksen kautta. Yhtä lailla legitiimit hallintapiirit määrittävät omalla tavallaan kristityn elämää.⁷³ Sitten rakennetun ympäristön ja kirkkoarkkitehtuurin teologiaa pohtineet Timothy Gorringer ja Sigurd Bergmann ovat alleviivanneet pyhän ja profaanin likeistä, vastavuoroista sekä sisäkkäistä suhdetta. Yhteistä heidän ajattelulleen on, etteivät Jumalan rakkaudellinen läsnäolo tai aktiivinen toiminta tämänpuoleisuudessa ole paikannettavissa vain johonkin tarkkarajaisesti määriteltävään kohtaan, vaan että niiden vaikutus on alati läsnä kaikkialla luomakunnassa. Tällä keinoin pyhä ylittää myös julkisen ja yksityisen rajat; transsendenssi on kohdattavissa niin kodeissa, kaduilla, kirkoissa kuin kauppakeskuksissakin.⁷⁴

1.3.2 TILA JA SUKUPUOLI

Nyt se on tapahtunut. Eira on noussut saarnastuoliin. Onhan siellä joka vuosi puhunut joku nainen seisten alttarin edessä. Eira epäröi, mitä tehdä. [--] Päivällä tuli naisten piiristä sellaisia terveisiä, että nouskoon nyt vaan. Jännitykseltä en uskaltautunut katsella Eiraa sinä hetkenä, jolloin pää rupesi näkymään. Kun nostin silmäni, seisoi hän jo siellä sileässä mustassa puvussaan. Kyynel tipahti silmästäni.⁷⁵

Edellä esitetty kuvaus on peräisin Elli Paunun 14.2.1933 tekemästä päiväkirjamerkinnästä. Tekstissään hän kuvailee tyttärensä, sittemmin Suomen ensimmäiseksi naispuoliseksi teologian tohtoriksi kouluttautuneen, Eira Paunun (1908–2013), pitämää hartaushetkeä Jyväskylän kirkossa. Teologinaisten ammattihistoriaa tutkinut Pirkko Lehtiö on selittänyt, että seurakuntien lapsi-, nuoriso- ja naistyötä tehneet niin kutsutut naisteologit eivät yleisesti ottaen saaneet nousta saarnatuoliin tai lähestyä alttaria pappien tavoin.⁷⁶ Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa pappisvirka ja siihen sisältyneet muodolliset sananjulistustehtävät sekä sakramenttien toimittaminen sakraalitulassa oli vuoteen 1988 asti rajattu vain miehille. Paunun tapaus kuitenkin osoittaa, että kirkollista elämää värittäneistä sukupuolinormistoista ja -sovinnaisuussäännöistä on toisinaan joustettu – tosin pahennuksen tai

---

72. Airas 1992, 52.

73. Ks. Teinonen 1999, 285–286; *Aamenesta öylyttiin* (2004), 296.

74. Ks. Gorringer 2002, 7–17; Gorringer 2009, 8; Bergmann 2009, 10–12.

75. Linaus, ks. Lehtiö 2004, 247.

76. Lehtiö 2004, 247.

kohun uhallä. Saarnatuolille Eira Paunu kipusi isänsä eli seurakunnan kirkkoherran siunauksella. Tutkimuksessaan Lehtiö on todennut, että seurakuntien palkkaamien naisteologien toimintakentän laajuus riippui siitä, miten suopeita heidän esimiehensä olivat.⁷⁷

Paunun kuvaus nostaa esiin kirkkotilan käyttäjän sukupuolen ja tämän mahdollisuudet asemoitua kehollaan siihen sisältyvään liturgiseen kalustukseen. Kertomuksen valossa saarnatuoliin nouseminen näyttäytyi affektiivisesti latautuneena tapahtumana. Ruumiillisen teon kumouksellisuus oli yhtä aikaa vaivaannuttava ja voimaannuttava. Kuorikaluste toimi yhtäaikaista niin miehisten pappisauktoriteetin symbolina kuin välineenä sen kyseenalaistamiseksi.

Kulttuurintutkija Sara Ahmedin fenomenologisesti jäsentyneessä luennassa sukupuoli rakentuu tavassa, jolla ihmisruumis sekä suuntautuu sitä ympäröivässä tilassa että suhteutuu muiden ruumiisiin ja esinemaailmaan. Sukupuoliero tulee ilmeiseksi strategioissa ja taktiikoissa, joita keholliset toimijat saavat tai voivat käyttää erilaisissa tilojen ja objektien haltuunottotilanteissa sekä niihin sisältyvissä sosiaalisissa kanssakäymisissä. Ahmedin sukupuolikäsitys on performatiivinen: mieheyttä ja naiseutta tuotetaan ja ylläpidetään ruumiillisin toistoin. Ajatus sukupuolesta kehollisten tekojen, liikkeiden ja eleiden tyyli-teltynä sarjatuotantona on lähtöisin filosofi Judith Butlerilta. Prosessia hän on kuvannut myös rituaaliksi.⁷⁸ Väitöskirjassani niin pyhä ja profaani kuin maskuliininen ja feminiininen rakentuvat samantapaisesti eli tilallis-toiminnallisesti – ristikkäin, vastakkain ja sisäkkäin.

Monitoimikirkkoihin suunniteltuihin ja niihin toteutettuihin tilajakoihin sisältyy eksplisiittisesti ja implisiittisesti erikseen mies- ja naiskäyttäjille varattuja huoneistokokonai-suuksia. Kuvaavimpia esimerkkejä ovat ompeluseura- ja veistohuoneet. Niissä sukupuolen performatiivinen tuotanto kytkeytyy niin ruumiillisiin kuin materiaalsiin käytänteisiin eli tekstiili- ja puukäsitöiden kollektiiviseen valmistamiseen. Tarkastelemieni sakraaliraken-nuskompleksien heterogeeniset, eri käyttötarkoituksia palvelevat tilaryhmät mahdollistavat erilaisten, vaikkakin toisiinsa suhteutuvien sukupuolitettujen toimijuuksien muotoutumi-sen. Mieheys ja naiseus jäsentyvät omalla tavallaan niin kirkkosalin kuoriin, kerhotiloihin kuin pappilaan paikantuviin sosiaalsiin käytäntöihin.

Asuntoarkkitehtuuria tutkineen taidehistorioitsija Kirsi Saarikankaan mukaan raken-nettu tila on yhtäältä sukupuolittunut ja toisaalta myös sukupuolittava. Samalla kun mies- ja naiskäyttäjät merkityksellistävät tilaa kehollisella toiminnallaan, he tulevat itse tilan ja siinä neuvoteltujen sosiokulttuuristen koodistojen muovaamiksi. Arkkitehtuuri ei sellaise-naan pakota määrättyihin identiteetteihin. Konkreettisten tilaratkaisujen avulla voidaan silti kannustaa tietynlaisiin kanssakäymisen muotoihin, ja toisaalta niillä rajoittaa ihmisten välisiä kohtaamisia. Arkkitehtuurin teoreetikko Mary McLeodin mukaan rakennettu ympä-ristö muodostaa jännitteisen toimintakentän, johon sisältyy yhtäaikaista sorron ja vapau-tuksen potentiaalit.⁷⁹

Rakennuskompleksina monitoimikirkon toimintalogiikka ja -dynamiikka perustuvat tilajakoihin sisältyvien käyttötarkoitusten ja sosiaalisten verkostojen vaihtelevalle vuorot-

77. Lehtiö 2004, 247–248; ks. myös Lehtiö 2002, 208–209.

78. Ahmed 2006, 59–62; Butler 2006, 24–25, 229–236.

79. Saarikangas 2006, 85–86; McLeod 1996a, 10; McLeod 1996b, 20.

telulle: jumalanpalvelushuoneen ehtoollispöydältä tavataan siirtyä seurakuntasalissa pidettäville kirkkokahveille. Samankaltaisuuksistaan huolimatta tilaisuudet ovat omanlaistensa vuorovaikutussuhteiden ja kulttuuristen koodistojen leimaamat. Lähestyn monitoimikirkkorakennusten huoneistorakenteen heterogeenisyyttä feministifilosofi Elizabeth Groszin ajatteluun nojautuen. ”Bodies-Cities”-esseessään (1992) hän luonnehtii kaupunkia sekä erilaisten järjestysten hallitsemaksi tilakokonaisuudeksi että vastavuoroiseksi ja kompleksiseksi toimintaverkostoksi, joka tarjoaa kehollisille toimijasubjekteille mahdollisuuksia keskinäiselle kanssakäymiselle. Niin ihmistenväliset kohtaamiset kuin urbaanin toimintamiljöön fyysiset sijaintipaikat niihin kuuluvine aktiviteetteineen ja sosiaalisine prosesseineen koulivat ja muokkaavat ruumiita kukin omalla tavallaan. Kehollinen liikkuminen ja ruumiillinen toiminta kaupunkitilassa näyttäytyvät haltuunoton mekanismeina, joiden kautta ihmiset jäsentävät yhteiskunnallisesti määräytyneitä asemiaan ja positioitaan.⁸⁰ Grosz-luennassani kaupunki toimii monitoimikirkon analogisena vastinparina: sen heterogeeninen huoneistorakenne osallistuu useanlaisten ja keskenään risteävien ruumiillisuuksien tuotantoprosesseihin.

Monikäyttöisten sakraalirakennusten tilajärjestelyissä jäsenyvät sukupuoliperformanssit laajentuvat ja suhteutuvat kirkon seinien ulkopuoliseen maailmaan. Kristillisen liturgian muotoutumisen varhaisvaiheita tutkineen teologi Teresa Bergerin mukaan jumalanpalvelushuoneessa kehkeytyvät mies- ja naistoimijuudet ovat sidoksissa myös toisiin julkisempiin ja yksityisempiin paikkoihin, koteja ja kaupunkeja määrittäviin tilallisiin käytäntöihin. Hän kirjoittaa:

Gender processes, as they are present in the larger culture, do not stop at church doors. Gender processes, moreover, also influence the intersections and relationships between spaces. Thus, in order to attend to the particular gendering of public ecclesial space, attention to both the domestic sphere and the public square is especially important, not to least because these spaces are co-constructive of each other [--]. We cannot adequately map the gendering of public ecclesial space without attention to the gendering of other spaces in which Christian life is ritualized.⁸¹

---

80. Grosz 1992, 242–244, 249–250.

81. Berger 2011, 41–42.

1.4 TUTKIMUSAINEISTO, SEN RAJAUKSET JA LUKUTAVAT

Monitoimikirkkorakennusten huonetilaohjelmat vertailussa

Huonetilaohjelma on arkkitehtuurin ammattikieleen kuuluva termi, jolla viitataan rakennushankkeen alkuvaiheessa laadittuun esisuunnitelmaan. Siitä käy ilmi hahmotellun kohteen kokonaislaajuus, siihen sisältyvien huonetilojen lukumäärä, kokoluokka ja käyttötarkoitus sekä tietoja niihin vaadituista teknis-toiminnallisista ominaisuuksista.⁸² Väitöskirjassani käytän huonetilaohjelman termiä myös käsitteellis-metodologisena työkaluna. Se tarjoaa suureen kaltaisen apuvälineen eri aikoina, eri paikkoihin ja eri lähtökohdista käsin suunniteltujen monitoimikirkkovarianttien keskinäiseen vertailuun. Tutkimuksessani sen taso on ennemminkin laaja-alaisen holistinen kuin yksityiskohtaisen mekanistinen.

Lähestyn huonetilaohjelmien vertailevaa tarkastelua soveltaen siinä myös Henri Lefebvren käsitystä tilan episteemisestä kolmijaosta. Hänen mukaansa tilan rakentumista voidaan tarkastella fyysisellä, mentaalilla ja sosiaalisella tasolla. Lefebvren luomassa mal-

Kaavio 1. Näkökulmat monitoimikirkkojen huonetilaohjelman tarkasteluun

82. Termi esiintyy myös muodoissa *huone-* tai *tilaohjelma*. (Ks. Jokiniemi & Davies 2012, 71.)

lissa havaittu tila (*le perçu*) viittaa aistein välittömästi todennettavaan fyysiseen ympäristöön. Siihen hän kytkee erilaiset tilalliset käytänteet (*pratiques spatiales*). Niihin kuuluvat sosiaalista jatkuvuutta ja koheesiota ylläpitävät prosessit, joita ihmiset – kuten monitoimikirkkorakennuksia käyttävät seurakuntalaiset ja työntekijät – jokapäiväisillä rutineillaan uusintavat. Käsitetty tila (*le conçu*) on ensisijaisesti mentaalinen: se on suunnittelijoiden – kuten arkkitehtien – määrittämä, ja asiantuntijoiden – kuten sakraalirakennustaidekysymyksistä kiinnostuneiden kirkonmiesten ja teologien – abstrahoima. Siihen Lefebvre sitoo tilan esitykset (*représentations de l'espace*) eli ne kielelliset koodistot ja visuaaliset merkistöt, joiden avulla tilat sekä hahmotetaan että kommunikoidaan. Eletty tila (*le vécu*), joka Lefebvren mukaan pitää sisällään myös havaitun ja käsitetyn, on käyttäjien kokemuksellisesti ja sosiaalisesti jäsentämä. Elettyyn hän liittää esittämisen tilat (*espaces de représentation*). Näissä kulttuurisia symboleita ja perittyjä koodistoja omaksutaan, sovitellaan ja neuvotellaan. Jälkimmäisiin Lefebvre yhdistää mielikuvituksen, mystiikan ja jopa vastakkainasettelun.⁸³ Olen havainnollistanut tapaani tarkastella monitoimikirkkorakennusten huonetilaohjelmia oheisen kaavion avulla (*Kaavio 1. Näkökulmat monitoimikirkon huonetilaohjelmien tarkasteluun*).

Kuten jo viittasin, konkreettisimmillaan monitoimikirkkojen huonetilaohjelmat esitetään kirjallisina listauksina. Niiden *käsitetty* eli mentaalinen aspekti toistuu myös rakennustyyppiä koskeissa kirjallisissa selostuksissa ja ohjeistuksissa sekä abstrahoiduissa visuaalisissa esityksissä, kuten piirustuksissa. Rakentamisen myötä monitoimikirkkojen huonetilaohjelmat materialisoituvat *havaittaviksi* eli fyysisiksi kokonaisuuksiksi. Niissä huonetilat on järjestelty, sijoiteltu ja muotoiltu suunnitellusti palvelemaan erilaisia käyttötarkoituksia. Kohteiden käyttöönoton yhteydessä monitoimikirkkojen huonetilaohjelmat muuttuvat *eletyiksi* eli sosiaalis-symboliseksi tilaksi. Tätä näkökulmaa on mahdollista lähestyä sellaisten aikalaisdokumenttien avulla, jotka sisältävät tietoa tai kuvauksia siitä, miten ja ketkä ovat tarkasteltua rakennusta käyttäneet. Edellä eritelty ulottuvuudet risteävät sen suhteen, millaisina monitoimikirkkojen huonetilaohjelmat näyttäytyvät tilaajakunnan eli suppeammin seurakuntien tai laajemmin kirkon edustajien (esimerkiksi rakennustoimikunnat, kirkonmiehet ja teologit), suunnittelijakunnan edustajien (arkkitehdit) ja käyttäjäkunnan edustajien (seurakuntalaiset ja seurakunnan työntekijät) osalta. Huomioin tutkimuksessani kyseisten intressiryhmien odotukset ja vaatimukset, mitä tarkasteltujen kohteiden suunnitteluun, rakentamiseen ja käyttämiseen tulee. En kuitenkaan ajattele, että edellä esitetyt kategorisoinnit olisivat toisensa poissulkevia. Esimerkiksi seurakunnan kirkkoherra voi toimia rakennusprosessin eri vaiheissa niin tilaajan edustajana kuin käyttäjänkin roolissa.

Taidehistoriallisessa tutkimusperinteessä huonetilaohjelmien huomioimisella osana arkkitehtuurianalyysiä on pyritty laajentamaan käsitystä rakennuksesta estetisoituna taideobjektina sosiokulttuuriseksi artefaktiksi. Jo vuonna 1914 Paul Frankl esittikin, että arkkitehtuuria tuli tarkastella inhimillisen toiminnan mahdollistavana näyttämönä, osana eletyn yhteisöelämän kokonaisuutta. Tästä syystä johtuen hän ja myöhemmin Nikolaus Pevsner (1976) ovat korostaneet taidehistorian likeistä suhdetta sosiaali- ja kulttuurihistoriaan.⁸⁴

83. Lefebvre 2000, 42–43, 48–52; ks. myös Soja 1996, 65–68; Saarikangas 2002, 18–19; Laitinen 2004, 1; Saarikangas 2006, 66–69.

84. Ks. Frankl 1977, 159–160; Pevsner 1986, esipuhe.

Sittemmin Thomas Markus on alleviivannut, ettei arkkitehtuuria voi mielekkäästi tutkia, mikäli huoneti-laohjelmiin kytkeytyvät käyttötarkoitukset ja -tavat sivuutetaan. Hänelle rakennustaide ei ole ainoastaan sosiokulttuurisen kontekstinsa aikaansaannos, vaan se on myös työkalu yhteiskunnallisen muutoksen aikaansaamiseksi.⁸⁵ Tältä osin arkkitehtuuriin sisältyy aina utooppinen juonne. Väitöskirjani tutkimusasetelman kontekstissa Markusin ajatus voidaan kääntää kysymyksen muotoon: millä tavoin monitoimikirkkoarkkitehtuuri on muuttanut Suomen evankelis-luterilaista kirkkoa yhtäältä institutionaalisena ja toisaalta yhteiskunnallisena toimijana.

Kirjoitetun, rakennetun ja kuvatun tutkimusaineiston analyysi

Laskelmieni mukaan Helsingin ympäristöön valmistui vuosien 1900 ja 1965 välisenä aikana vajaat 40 luterilaista monitoimikirkkoa. Yhteistä niille kaikille on samankaltainen huoneti-laohjelma, johon kuuluu joko kirkkosalin tai yhdistetyn kirkko- ja seurakuntasalin lisäksi erilaisia kerho- ja harrastustiloja sekä joissain tapauksissa myös asuntoja. Kuitenkaan van- kila- tai sairaalalaitosten yhteyteen rakennettuja kappeleita en ole laskenut monitoimikir- koiksi. Kohteet on lueteltu yksityiskohtaisemmin väitöskirjan liiteosaan sisältyvään tau- lukkoon, johon olen koostanut joukon muitakin Helsingin seudun keskeisimpiä sakraali- rakennuksia. (*Liite 1*. Pääkaupunkiseudun sakraalirakennuksia ja sijaintipaikkaehdotuksia uusille kohteille).

Koska kaikkien monitoimikirkkotapausten seikkaperäisempi analyysi yhden väitöskir- jan puitteissa olisi tehtävänä mahdoton, lähestyn ilmiötä ensisijaisesti kolmen pääkohde- parin eli yhteensä kuuden esimerkkitapauksen kautta. Ne ovat: Kaupunkilähetyksen eli nykyisen HelsinkiMission entinen Betania-talo (1903, K.A. Wrede) Punavuorella ja nyt- temmin Pyhän Sydämen kappelina tunnettu Kallion evankelinen rukoushuone (1906, Vilho Penttilä); alun perin seurakuntataloksi valmistunut Töölön kirkko (1930, Hilding Ekelund) ja Paavalin kirkko (1931, Bertel Liljequist) Vallilassa; sekä Munkkivuoren (1963, Olavi Kantele) ja Tapiolan (1965, Aarno Ruusuvaori) kirkot. Tapauskohteiden valikoitumiseen on vaikuttanut niiden valmistumisajankohta – joka samalla ankkuroi ne aikansa arkkiteh- tuuri- ja kirkkohistorialliseen kontekstiin – ja niiden sijoittuminen niin rakenteellisesti kuin väestöllisesti omanlaiseensa kaupunginosaan. Muita pääkaupunkiseudulle tarkasteluajan- jaksona pystytettyjä sakraalirakennuksia arkkitehtonisine ja tilallis-toiminnallisine ratkai- suineen tarkastelen edellä lueteltujen pääesimerkkien luontevina verrokkeina.

Tutkimusotteeni on laadullinen, aineistolähtöinen ja menneisyyttä konstruoiva. Lähestyn tarkasteltuja monitoimikirkkoja niiden valmistumisajankohdan ulkoasussa ja käyttötarkoi- tuksessa. Myöhempinä vuosina niihin tehdyt tilallis-toiminnalliset muutokset tai laajennuk- set eivät kuulu rajaukseni piiriin. Suhteuttamalla kohteita muuhun aikalaisdokumentaati- oon esitän oman luentani siitä, millaisina rakennukset ja niihin sisältyvät toimintaympä- ristöt ovat näyttäytyneet tilaaja-, suunnittelija- ja käyttäjäkunnan edustajille. Tässä proses-

---

85. Markus 1993, 26–27.

sisä korostuu erilaisten lähdeaineistotyyppien – kuten kirjoitettujen, piirrettyjen, rakennettujen tai valokuvattujen monitoimikirkkojen – välinen vertailu sekä lähi- ja ristiinluenta. Historiallisesti orientoituneen tutkimuksenteon haasteeksi muodostuu saatavilla olevien lähteiden ajoittainen puutteellisuus, fragmentaarisuus ja vaillinaisuus, mikä toisaalta tarjoaa tilaisuuksia omien päätelmien ja tulkintojen tekemiseen. Seuraavaksi avaan vielä tarkennetummin väitöskirjassani hyödynnettyjä lähdemateriaalityyppejä.

Kirjalliset tutkimusmateriaalit. Väitöskirjaani varten olen läpikäynyt laaja-alaisen kattausten kirjallisia lähdemateriaaleja. Niiden avulla olen luonut ensinnäkin oman tulkintani siitä, millaisiin tilaideaaleihin, sosiaalisiin tavoitteisiin ja arkkitehtonisiin esikuviin monitoimikirkkojen suunnittelutyö on nojautunut. Toiseksi kirjallisten materiaalien kautta olen kartoittanut tarkasteltujen rakennusten vastaanottoon ja niiden käyttöön liittyviä näkökulmia. Lähdeaineistokokonaisuuteen sisältyvät niin arkkitehtikunnalle kuin papistolle suunnatut kotimaiset ja kansainväliset ammattijulkaisut. Teoreettisempien ja oppikirjamaisten yleisesitysten lisäksi luen tähän genreen kuuluviksi myös erilaiset rakennusoppaat ja matkakertomukset kuvituksineen. Tutkimalla sakraaliarkkitehtuuria käsittelevää sanoma- ja aikakauslehtikirjoittelua olen hahmottanut ilmiökentän ympärillä käytyjä yleisempiä, joskin toisinaan myös periaatteellisempia aikalaisskeskusteluita.

Virallisemmista asiakirjakokonaisuuksista olen hankkinut tietoa niin laaja-alaisemmista kirkkoarkkitehtuurin kehittämisprojekteista kuin yksittäisten rakennushankkeiden vaiheista. Näihin materiaaleihin lukeutuvat kirkollisten hallintoelinten, kristillisten järjestöjen, Helsingin kaupungin, seurakuntien sekä edellisten alaisuudessa toimineiden valmisteluelinten – kuten rakennustoimikuntien ja kilpailulautakuntien – tuottamat vuosi- ja toimintakertomukset, tiedotteet, kokouspöytäkirjat sekä kirjeenvaihto. Niin järjestöjen kuin seurakuntien eri aikoina julkaisemat historiikit muodostavat kiinnostavan, joskin sisäisesti heterogeenisen aineistokokonaisuuden. Näistä osa on historia-alan ammattilaisten pietteillä laatimia ja kattavaan lähteistöön perustuvia tutkimuksia, toiset ovat taas kokemuspäiseen muistitietoon pohjautuvia kertomusantologioita.

Edellisiin nähden hieman vastaavanlaisen joukon muodostavat omaelämäkerralliset muistelmat, joista osa on laadittu kaunokirjalliseen muotoon. Vanhempien teosten sävy on usein ihannoiva, ja ne sisältävät hartauskirjallisuudellekin tunnusomaista paatoksellista kerrontaa. Luennassani olen mennyt tekstin ilmitason taakse ja analysoinut uskonnon kielenkäytön puitteissa muodostuvia käsityksiä. Edellä kuvatuista lähdemateriaaleista olen kerännyt myös arvokasta tietoa monitoimikirkkorakennusten jokapäiväisestä käytöstä ja niiden käyttäjistä.

Rakennetut tutkimusmateriaalit. Tutkimuksessani vanhojen rakennusten tarkastelu muodostuu hermeneuttiseksi tulkintaprosessiksi, jossa säilynyt ja muuttunut, nykyinen ja entinen tuodaan vertailevaan vuoropuheluun. Väitöskirjaprosessin myötä vierailin mahdollisimman monessa pääkaupunkiseudulle 1900–1960-luvuilla rakennetussa monitoimikirkossa. Käyntieni aikana kiinnitin huomiota kohteen sijaintipaikkaan kaupunkirakenteessa ja sen massoitteeluun, arkkitehtonisiin piirteisiin, tilajärjestelyihin ja sisustuksellisiin ratkaisuihin. Pyrin suorittamaan vierailuni jonkin avoimen yleisötilaisuuden yhteydessä, jolloin rakennusta on voinut tarkastella nykyisessä käytössään. Dokumentoin tutustumiskäyntini

valokuvien ja kokosin havainnoistani tiiviit muistiinpanot kenttäpäiväkirjaksi.⁸⁶ Sen sisältöä pidän varsinaisen analyysini kannalta lähinnä täydentävänä. Niin Betania-taloon ja Pyhän Sydämen kappeliin kuin Töölön, Paavalin, Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkoihin minun oli mahdollista tutustua tilakohtaisemmin rakennuksissa työskentelevän henkilökunnan avustuksella.

Paikan päällä vieraileminen avasi tutkimusaineistooni kirjaimellisesti uuden ulottuvuuden. Yksin piirustus- ja valokuva-aineiston perusteella on vaikeampaa saada kokonaiskäsitystä rakennuksen mittasuhteista, huonetilojen ryhmittelytavasta tai niiden keskinäisestä sijoittelusta. Kohteiden yksityiskohtaisempi tutkistelu paljasti toisinaan kirkon rakennusprosessin aikana tehtyjä muutoksia tai sovellutuksia pääpiirustuksiin nähden. Sen lisäksi myöhempien laajennus-, muutos- ja uudistustöiden vaikutukset rakennusten vanhempiin osiin on toisinaan helpompi todentaa ja paikantaa visuaalisella havainnoinnilla. Tässä prosessissa Töölön ja Tapiolan kirkoista tehty rakennushistoriaselvitykset sekä käymäni sähköpostikirjeenvaihto niin Pyhän Sydämen kappelin restaurointia (1993) kuin Betania-talon muutosta (2003) koskien ovat tarjonneet detaljitason tietoa vuosien mittaan tehdyistä uudistuksista.⁸⁷

Kuvalliset tutkimusmateriaalit. Olen käyttänyt tutkimuksessani myös visuaalisia lähteaineistoja, kuten asemakaavakarttoja, monitoimikirkkojen luonnos- ja pääpiirustuksia, suunnittelukilpailutöitä sekä valo- ja sarjakuvia. Niiden avulla on voinut esimerkiksi tarkastella käsiteltyjen kohteiden sijoittumista osaksi kaupunkiympäristöä sekä sakraalirakennusten ulkomuodon ja niihin sisältyvän huoneistorakenteen hahmottumista suunnitteluprosessin eri vaiheissa. Analyysini kannalta valokuvien informaatioarvo on ollut kahtalainen. Yhtäältä ne toimivat keinona rekonstruoida tarkasteltujen tapauskohteiden alkuperäisiä tila- ja sisustusratkaisuja, joista ei ole välttämättä säilynyt muita tietolähteitä. Toisaalta erilaisiin julkaisuihin sisältyneisiin ja useimmiten varsin asetelmallisiin valokuviin on tallentunut idealisoituja välähdyksiä seurakuntaelämän toimijoista ja käytännöistä. Valokuvat havainnollistavat niin arkkitehtuurin estetisointia kuin tilojen käyttöön ja arkitoimintaan liitettyjä sosiaalisia pyrintöjä. Hyödynnän työssäni myös paria sarjakuvaa, joita tarkastelen osana laajempaa yhteiskunnallista keskustelua evankelisluterilaisen kirkon roolista modernisoituvassa Suomessa.

---

86. Monitoimikirkkovierailuiden kenttäpäiväkirja. OONA.

87. Ks. Heikinheimo & Jetsonen 2001; Luhtala, Manninen, & Schulman 2013; Arkkitehtien Erkki Pitkärännan 31.3.2014 ja Esko Rautiolan 4.11.2013 sähköpostit tekijälle. OONA.

1.5 VÄITÖSKIRJAN RAKENNE JA KULKU

Väitöskirjatutkimukseni noudattelee väljähköä kronologiaa, ja se jakautuu kolmeen ajallisesti rajattuun osioon. Niistä ensimmäinen eli I-osa kattaa vuodet 1900–1920, toinen eli II-osa puolestaan vuodet 1920–1940 eli käytännössä niin kutsutun sotien välisen ajan. Kolmannessa eli III-osassa tarkastelen monitoimikirkkoilmiön kehittymistä vuosien 1940–1965 välisenä aikana. Aikarajaukset ovat ennemminkin viitteellisiä kuin eksakteja. Sisällöllisiä analyysilukuja on väitöskirjassa yhteensä viisi, ja ne sijoittuvat edellä esiteltyjen osioiden alle. Kyseisistä pääluvuihin 2, 4 ja 6 ovat sisällöllisesti ja rakenteellisesti samankaltaiset, sillä niissä keskityn vertailemaan esimerkkitapaustapauksia. Aloitan kohteiden tarkastelun rakennuspaikan valikoitumisesta ja niiden asemakaavallisesta merkityksestä. Suunnitteluprosessien esittelyn myötä päädyn kohteiden arkkitehtonisen yleisjäsenyyksen ja ulkomuodon erittelyyn. Sisätilojen sisustuksellisen-toiminnallisen analyysin noudattelee rakennuksissa toteutettua huoneistohierarkiaa: kirkkosalia seuraavat seurakuntahuoneistot ja muut mahdolliset puolijulkiset tilat, lopuksi tulevat asunnot. Päälukujen 3 ja 5 keskiössä ovat monitoimikirkkorakentamista jouduttaneet aatteelliset virikkeet, siihen liittyvät kehittämispyrkimykset ja sen vastaanottoa koskeva keskustelu.

Seuraavaksi esittelen hieman eritellymminkin kunkin pääluvun sisällölliset teemat väitöskirjakokonaisuuden paremmaksi hahmottamiseksi. Luvussa 2 tarkastelen Helsingin kaupunkilähtöyksen Betania-talon ja Kallion evankelisen rukoushuoneen kautta kristillisen järjestökentän toimintaa 1900-luvun alun Helsingissä. Käsittelen tapauskohteiden sijaintia ja niihin toteutettuja huonetilaohjelmia pyrkimyksinä muuttaa niitä ympäröivän työväenluokaisen kaupunginosan ideologista ja sosiaalista maaperää. Vuosisadan alkupuolta värittä evankelisluterilaisen kirkon sisäinen murrostila, jossa instituution yhteiskunnallista roolia ja siihen liittyvää itseymmärrystä ryhdyttiin suuntaamaan uusille urille. Sisäinen reformi alkoi konkretisoitua vasta seuraavalla vuosikymmenellä, jolloin suomalaiset kirkonmiehet hakivat ulkomailta esikuvia seurakuntaelämän muotojen päivittämiseksi. Jo tuolloin suhteellisen pienikokoinen, mutta tilarakenteeltaan monipuolinen kirkkorakennus valjastettiin sakraaliarkkitehtuurin uudeksi ihanteeksi ja päämäärätietoisesta kehittämisestä kohteeksi. Sellaisten uskottiin tavoittavan paremmin kaupunkilaiset sekä palvelevan heidän hengellisiä ja sosiaalisia tarpeita. Kyseisiä teemoja käsittelen luvussa 3.

Pääluvuissa 4 ja 5 korostuu monitoimikirkon idealisoitu merkitys kansakuntaa hengellisesti kokoavana ja moraalisesti eheyttävänä tilakokonaisuutena – yhtäältä sisällissodan ja toisaalta toisen maailmansodan jälkeisenä aikana. Siinä, missä vielä sotien välisenä aikana Helsingin seurakunnissa tehtyjä rakennuspäätöksiä leimasi verkkainen varovaisuus, 1950- ja 1960-luvuilla pääkaupunkiseudulla koettiin todellinen monitoimikirkkorakentamisen buumi. Luvussa 4 huomion keskipisteinä ovat sosiaaliselta profiililtaan porvarilliseen Töölöön alkuaan seurakuntataloksi valmistunut pyhättö sekä työväenkaupunginosana tunnettuun Vallilaan pystytetty Paavalin kirkko. Ominaista kummankin tilaratkaisuille oli suomen- ja ruotsinkielisille seurakunnille varattujen huoneistokokonaisuuksien selvärajainen eriyttämien.

Lisäksi 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa koettiin arkkitehtonisen modernismin läpimurron jouduttamat traditionalistien ja funktionalistien väliset kiistat. Vaikka muuttunut tilanne ei suoranaisesti vaikuttanut monitoimikirkkorakentamiseen, se silti muutti tilasuunnittelun lähtökohtia ja periaatteita. 1950-luvun lopulle tultaessa huonejäsentelyn toimintolähtöisyyttä vahvasti painottaneet arkkitehdit kokivat monitoimikirkot problemaattisina. Rakennuksina ne eivät palvelleet vain yhtä pääasiallista käyttötarkoitusta vaan samanaikaisesti monia, luonteeltaan ja sisällöltään keskenään ristiriitaisiksi koettuja tehtäviä. Suunnittelijoiden kannalta kyse oli poikkeuksellisen vaikeaksi mielletyn rakennustaiteellisen pulman ratkaisemisesta, jossa kannettiin huolta maallisen ja hengellisen piirin liiallisesta tai vääränlaisesta sekoittumisesta.

1960-luvulle tultaessa yhteiskunnallisen modernisaatiokehityksen jouduttamat muutokset niin elämäntavoissa kuin -katsomuksissa luovat taustan myös monitoimikirkkorakentamisen tarkastelulle. Väitöskirjani 6. pääluvussa yksityiskohtaisempaan tarkasteluun nostan Munkkivuoren ja Tapiolan kirkot, jotka kumpikin toteutettiin pääkaupunkiseudun uuteen lähiöön. Samaan aikaan, kun modernit kaupunkipyhätöt niihin sisältyvine tiloineen ja toimintoineen muodostuivat kiinteiksi osiksi uusien keskiluokkaisten asuinalueiden hyvinvointi-infrastruktuuria, ne loivat ajallista ja maisemallista jatkuvuutta menneisyyden ja nykyisyyden, kaupunkimaisen ja maaseutumaisen välille. Vuosikymmenen alussa Suomeen rantautui uutta liturgista ajattelua, jonka vaikutukset alkoivat näkyä sakraaliarkkitehtuurissa tavatuissa ratkaisuissa. Luku 7 on varattu yhteenvedolle ja johtopäätöksille.

**I AITOLUTERILAISIA RUKOUSHUONEITA
JA ULKOMAISIA ESIKUVIA:
MONITOIMIKIRKKOJEN 1900- JA 1910-LUVUT**

2 BETANIA-TALO JA KALLION EVANKELINEN RUKOUSHUONE KRISTILLISINÄ YHDISTYSTOIMIRAKENNUKSINA

Helsingissä ensimmäiset evankelisluterilaisen kirkon vaikutuspiiriin kuuluneet monitoimikirkkorakennukset toteutettiin 1800- ja 1900-lukujen taitteessa eri kristillisten järjestöjen tilauksesta. Tällöin aatteellisten yhdistysten harjoittama rakennustoiminta niin kutsuttujen seurantalojen muodossa oli muutoinkin vilkastumaan päin.¹ Juuri uskonnollisen järjestökentän aloitteesta Suomessa ryhdyttiin tekemään niin kutsuttua kristillissosiaalista työtä. Siihen kuuluivat esimerkiksi lähetys-, nuoriso-, pyhäkoulu-, hyväntekeväisyys-, sielunhoito- ja raittiustoiminnan eri muodot.² Kristillinen yhdistysaktivismi mullisti perinpohjaisesti maan uskonnollisen kentän. Se avasi ovet maallikoiden vilkkaalle vapaaehtoistoiminnalle, ja se mahdollisti naisten yhä monipuolisemman osallistumisen kirkolliseen elämään.

Markku Heikkilän mukaan ajanjaksoa leimasi ideologis-sosiaalinen murrostila. Yhtäältä korostettiin, että kirkon perinteinen yhteiskunnallinen rooli oli institutionaalinen ja vahvaan auktoriteettiasemaan perustuva. Toisaalta tuolloin raivattiin tilaa myös liberaaleihin arvoihin perustuvalla ihmiskäsitykselle, jonka puitteissa uskonto tuli osaksi yksilöiden omaehtoisesti määrittämää elämänpiiriä.³ Kirkkohistoriankirjoituksessa on korostettu 1800-luvun jälkipuoliskolla virinneen kristillisen järjestötoiminnan esikuvallista merkitystä sittemmin myös luterilaisten paikallisseurakuntien omaksumalle arkitoiminnalle.⁴ 1900-luvun alun kirkollista kenttää tutkineen Juhani Veikkolan mukaan kristillisen yhdistysliikkeen esimerkillisyys näyttäytyi myös suhteessa harjoitettuun rakennustoimintaan: järjestöjen pystyttämistä toimitaloista ja rukoushuoneista otettiin myöhemmin mallia myös seurakuntaelämän järjestelemiseksi uudella tavalla.⁵ Tutkimuksessani pyrin arvioimaan Veikkolan esittämää väitettä myös arkkitehtuurin ja tilasuunnittelun näkökulmista tarkasteltuna.

Mikäli 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa maan pääkaupunkiin rakennettujen kristillisten yhdistysten toimitalorakennusten suunnittelijakaartia tarkastelee, nousee esiin kaksi nimeä: arkkitehdit Karl August Wrede (1859–1943) ja Vilho Penttilä (1868–1918). Kyseessä ei ole pelkkä sattuma vaan molemmat olivat tunnetusti vakaumuksellisia kristittyjä ja filantrooppisesti orientoituneita yhdistysaktiiveja – Wrede toimi muun muassa Helsingin Kaupunkilähetyksen ja Suomen Lähetysseuran johtokunnissa, Penttilä Nuorten Miesten Kristillisen Yhdistyksen (tästedes NMKY) poikatyön parissa.⁶ Wreden järjestöille suunnittelemiin kohteisiin lukeutuvat Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen (tästedes SLEY) uusi rukoushuone (1894), Diakonissalaitoksen kirkko- ja sisarkotirakennus (1898), Lähetysseuran yhdistetty kirkko- ja

---

1. Tuomisto & Pakkala 2008, 10.

2. Lisää 1900-luvun alun kristillisen järjestökentän laajuudesta ja toiminnallisista painopisteistä ks. Heikkilä 1977, 150–163; Heikkilä 1979, 53–61.

3. Heikkilä 1977, 155.

4. Ks. Heikkilä & Heininen 2017, 134–135; Murtorinne 1995, 98–99; Heikkilä 1979, 263–264; Heikkilä 1977, 150–163.

5. Veikkola 1977, 33.

6. Wrede 1940, 30, 61; Rauske 2004, 34.

toimitalo (1901/1905) sekä kaupunkilähetyksen rukoushuone Betania (1904). Wreden tiedetään piirtäneen monet edellä mainituista kohteista korvauksetta. Penttilän työluetteloon kuuluvat puolestaan SLEY:n Kallion rukoushuone (1906), kristillispohjaisena perustetun Raittiusyhdistys Koiton talo (1907) ja NMKY:n toimirakennus (1907). Kohteet suunniteltiin arkkitehtitoimisto Usko Nyström-Petreljus-Penttilän nimissä.⁷

Wreden ja Penttilän tiedetään jopa neuvotelleen keskenään siitä, että kumman hoidettavaksi edellä kuvatun kaltainen suunnitteluhanke tulee. Näin kävi esimerkiksi ”Eget hem för Sörnäs folkbarntädgård - Oma koti Sörnäisten kansanlastentarhalle” -nimisen yhdistyksen kohdalla. Tämän kristillisiin arvoihin nojaavan järjestön Ebeneser⁸-talona (1908) tunnetun yhdistetyn toimitalo- ja oppilaitosrakennuksen piirsi lopulta arkkitehti Wivi Lönn, joka oli kunnostautunut myös koulujen suunnittelijana.⁹

Henkilökohtaiset yhteydet eri kristillisiin piireihin ja niissä toimiviin vaikuttajiin tarjosivat myös monia muunlaisia työtilaisuuksia sekä Wredelle että Penttilälle.¹⁰ Kummankin kirjoituksissa tuonpuoleisuuteen kurottava, ikuisuuteen suuntautuva sakraalirakennustaide edusti inhimillisen luomiskyvyn ylevintä ja samalla henkisintä osaa.¹¹ Ensimmäisten Helsinkiin toteutettujen monitoimikirkkojen arkkitehtisuunnittelua ohjasivat ammatilliset ja vakaumukselliset intressit, joiden avulla pyrittiin luomaan yhteistä hyvää kristikunnan rakentamiseksi ja kansalaisten moraaliseksi vahvistamiseksi. Wreden ja Penttilän rooli näissä hankkeissa on erityisen kiinnostava, sillä aktiivisina ja luottamustehtävissä toimivina yhdistysmiehinä he edustivat toisinaan myös rakennusten tilaajatahoa. Kohteiden valmistuttua heistä tuli vielä talon ahkeria käyttäjiä.

Kristillisen järjestökentän rakennustoiminnan aktiivisuus 1800- ja 1900-lukujen taitteessa kontrastoituu Helsingin suomalais-ruotsalaisen seurakunnan passiivisuudella, mitä uusien pyhättöjen pystyttämistiheyteen tulee. Koko pääkaupungin kattaneella seurakunnalla oli käytössään vain kolme kirkkoa C. L. Engelin piirtämät Vanha kirkko ja Nikolain kirkko (vihitty 1826 ja 1852) sekä E. A. Melanderin suunnittelema Uusi eli Johanneksen kirkko (vihitty 1891). Näiden tarjoamat tilat palvelivat ensisijaisesti jumalanpalveluskäyttöä. Vuonna 1906 lähes 86 000-jäseniseksi kasvanut jättiseurakunta jaettiin kieli- ja alueperusteisesti kuuteen pienempään yksiköön. Udelleenjärjestelyn taustalla oli pyrkimys seurakuntatyön sujuvoittamiseen, kirkon ja kansan välien lähentämiseen sekä uskonnollisen separatismien torjumiseen.¹² Seurakuntajako toimi, ainakin periaatteessa, lähtölaukauksena myös tuleville kirkkorakennushankkeille, sillä perinteisen käytännön mukaan jokaisella seurakunnalla kuului olla oma kirkkonsa.

1900-luvun alussa pääkaupungin kirkollisen elämän ja uskonnollisten olojen organisomisesta käytiin vuolasta keskustelua. Yksi esiin nousseista kysymyksistä liittyi hiljattain toi-

---

7. Peltola 1988, 54–59; Rauske 2004, 245–246.

8. *Ebeneser* viittaa Vanhassa testamentissa mainittuun paikannimeen Eben-Eseriin, joka kertomuksen mukaan toimi israelilaisten sotajoukkojen leiripaikkana taisteluissa filistealaisia vastaan. (Ks. 1 Sam. 4).

9. Sihto 2007a, 45; Sihto 2007b, 45–46.

10. Peltola 1988, 54; Rauske 2004, 52–54.

11. Ks. Rauske 2014, 80, 82; Gulin 1948, 163.

12. Koskenvesa 1980, 40–41; ks. myös Antikainen 2006, 94–95.

Kuva 4. Vuorikadulta. Taka-alla Vilho Penttilän piirtämä ja vuonna 1907 valmistunut NMKY:n toimitalorakennus, jossa pidettiin myös hospitsia eli kristillistä matkustajakotia. (Kuvaaja: I.K. Inha, 1908. Suomen valokuvataiteen museo, d2005_132_673. FLICKR.)

mintansa käynnistäneiden seurakuntien ja kristillisen järjestökentän väliseen työnjakoon sekä näiden organisaatioiden toimintaprofiiliin. Helsinkiläisessä papistossa esiintyi kannatusta kahdenlaiselle toimintamallille. Ensimmäisen mukaan pääkaupungissa toimivien yhdistysten ja niiden rakennuttamien toimitalojen ympärille voisi muodostaa itsenäisiä ja aktiiviseen maallikkotoimintaan nojautuvia pikkuseurakuntia. Toisessa, ja pidempään jo käytössä olleessa järjestelytavassa, seurakunnat vastaisivat edelleenkin jumalanpalvelustoiminnasta ja kirkollisista toimituksista, kuten kasteesta ja avioliittoon vihkimisestä omissa kirkoissaan. Järjestöjen kontrolle jäisi vastedeskin päävastuu esimerkiksi diakonia-, pyhäkoulu- ja nuorisotyön alueellisesta organisoimisesta.¹³ Eri vaihtoehtojen taustalla piili muutoksessa oleva seurakuntakäsitys: tulisiko kirkon totunnaisesti hengelliseen elämänpiiriin rajoittuva työnsarka laajentaa koskettamaan myös ihmisten arkisia, toiminnallisia ja aineellisia tarpeita?¹⁴ Ratkaisut tähän kysymykseen muotoutuivat vasta ajan saatossa, ja ne materialisoituivat monitoimikirkkoarkkitehtuurin suunnitelmallisen kehittelytyön ansiosta ja niihin liittyvien toimintakäytänteiden myötä.

13. Koskenvesa 1980, 42; Jalovaara 2015, 79.

14. Ks. Antikainen 2006, 96.

Tarkasteltavien tapauskohteiden rajauksesta

Valitsin tutkittaviksi monitoimikirkkorakennuksiksi Punavuoren kaupunginosaan sijoittuvan Betania-talon¹⁵ ja Kallion evankelisen rukoushuoneen. Rajaukselle on kaksi pääasiallista syytä. Ensinnäkin näissä lähes samanikäisissä kohteissa toteutetut huonetilaohjelmat kirkkosaleineen¹⁶, kerho- ja kokoontumishuoneineen ynnä muine tilaryhmineen muodostavat keskenään ja myöhempiin seurakunnallisiin monitoimikirkkoihin nähden vertailukelpoisen tutkimusaineiston. Toiseksi valmistuttuaan kohteet eivät olleet ainoastaan tilaajayhteisönsä käytössä vaan niiden sakraalilataa vuokrattiin myös evankelisluterilaisten paikallisseurakuntien jumalanpalveluskäyttöön. Siinä, missä Betania toimi parina päivänä viikossa Helsingin eteläiselle seurakunnalle kuuluvan Johanneksen kirkon vara- ja lisäjumalanpalvelustilana, Kallion rukoushuone toimi vuoteen 1912 asti eli aina Kallion kirkon valmistumiseen saakka Sörnäisten seurakunnan väliaikaiskirkkona.¹⁷

Taloudellisistakin syistä johtuva toimitilojen vuokraaminen ulkopuolisille tahoille ei järjestöjen kannalta kuitenkaan ollut täysin ongelmattonta. Esimerkiksi SLEY:n kausijulkaisu *Sändebudetissa* pahoiteltiin sitä, ettei yhdistys saisi vuokrasopimuksen vuoksi käyttää vastavalmistunutta rukoushuonettaan niin paljon, kuin se kenties itse tarvitsisi. Toisaalta todettiin, että pääsalin käyttäminen kirkkona on sille myös eduksi: sen uskottiin lisäävän rakennuksen sakraalia arvokkuutta.¹⁸ On vielä muistettava, etteivät kristillisten yhdistysten toimitilojen yhteyteen rakennetut kirkkosalit olleet evankelisluterilaisen kirkon hallintokäytänteiden näkökulmasta virallisia kirkkoja, vaikka arkkitehdit ne sellaisiksi suunnittelutyösäännön mielsivät ja vaikka niitä sellaisina käytettiin. Aikalaiskirjoituksissa eri sakraalirakennusten välisiä hierarkia- ja tyyppieroja tuotiin esiin puhumalla seurakuntien kirkoista (*kyrka*) ja yhdistysten rukoushuoneista (*bönehus*) tai lähetysmajoista (*missionshydda*).

Vaikka sekä Betania-talo että Kallion rukoushuone ovat edelleen pystyssä, rakennusten alkuperäistä tilajärjestystä ja -jakoa sekä ulkoasua on muutettu vuosikymmenten saatossa eri otteisiin. Sittenmin kaupungin omistukseen siirtyneen Betania-talon kirkkosali on palvellut 1990-luvulta lähtien helsinkiläisiä teatterina. Tänä päivänä rakennuksessa toimivat myös kunnalliset asukas-, perhe- ja nuorisotalot sekä päiväkotit. Nykyisin Pyhän Sydämen kappelina tunnetun Kallion evankelisen rukoushuoneen jumalanpalvelustilaan ja sen liitännäissaleihin ryhdyttiin tekemään huomattavia muutostöitä sen jälkeen, kun Helsingin Evankelinen Kansankorkeakoulu eli nykyinen Helsingin Evankelinen Opisto (HEO) käynnisti toimintansa rakennuksen suojissa vuonna 1949. Väitöstyössäni en käy tarkemmin läpi

15. Aikalaislähteissä rakennusta kutsuttiin *rukoushuone Betaniaksi*, *Betania-taloksi*, *-kodiksi* tai jopa *Betania-kirkoksi*. Kirjavat nimityskäytännöt kuvaavat, kuinka uudenlaista rakennusta on ollut vaikea tyyppitellä tai määritellä yksiselitteisesti. Viittaan rakennukseen ilmaisulla *Betania-talo* tai yksinkertaisesti *Betania*.

16. 1800–1900-lukujen taitteessa valmistuneiden kristillisten yhdistysten toimirakennuksissa selvemmin kappelimaisiksi kirkkosaleiksi sisustettuja tiloja toteutettiin Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen lisäksi Lähetysseuralle (1901). Rajatapauksiksi luen SLEY:n niin kutsutun uuden rukoushuoneen (1894) ja NMKY:n toimitalon (1907), joiden pää- tai juhlahuoneeseen toteutettiin sakraaliarkkitehtuurin viittäviä koristelu- tai sisustuselementtejä mukailematta kuitenkaan kokonaan sellaista kirkollisen tilan kokonaisuusjäsennystä, johon sisältyy myös tunnusomainen liturginen kalustus.

17. Helsingin seurakuntien yhdistyneille kirkkoneuvostoille laadittu muistio *koskien tulevia kirkkonrakennuspaikkoja* (1913), 3–5. HSHA.

18. Från Luth. Ev. Föreningen/Invigningsfesten, *Sändebudet* 6/1906, 87.

Helsingin kaupunkilähetys				SLEY			
	kohde	suunnitellut	sijainti		kohde	suunnitellut	sijainti
1884	(vanha) lähetyshmaja	J.F.Philgren	Merimiehenkatu, Punavuori	1879	(vanha) rukoushuone	T. Höijer	Malminkatu, Kamppi
1896	rukoushuone	K.G. Järvinen	Hämeentie, Harju	1894	uusi rukoushuone vanhan laajennusosaksi	K.A. Wrede	Fredrikinkatu, Kamppi
1904	lähetyshuoneen muutos- ja laajennus Betaniamäen taloksi	K.A. Wrede	Merimiehenkatu, Punavuori	1905	rukoushuone	K.F. Bergman	Oulunkylä
				1906	rukoushuone	V. Penttilä	Kirstinkatu, Kallio
				1908	vanhan rukoushuoneen laajennus ylioppilaskodiksi: korotus ja julkisivumuutos	A. Nyberg	Malminkatu, Kamppi

Taulukko 1. Kaupunkilähetysten ja SLEY:n rakennustoimintaa Helsingin seudulla 1910-lukuun mennessä.

kummankaan kohteen myöhempiä muutostyö- ja käyttöhistoriaa. Tutkimusaineistoni vertailevan käsittelytavan avulla luon rekonstruktion perustuvan analyysin. Sen keskiössä ovat monitoimikirkkoihin alun perin sisällytettujen tilojen rakenne, luonne ja käyttötarkoitukset.

2.1 USKON LINNAKKEIKSI KAUPUNGIN KALLIOISILLE LAITAMAILLE

Jotta Betaniamäen talon ja Kallion evankelisen rukoushuoneen arkkitehtonisen jäsentelyn, rakentamisen päämäärät sekä kuhunkin kohteeseen sisällytetyn huonetilaohjelman tarkeusperät tulisivat parhaalla mahdollisella tavalla esiin, on syytä tarkastella lähemmin näiden tilaajayhteisöjen aatteellista taustaa ja toiminnallisia erityispiirteitä. Monista eroista huolimatta yhteistä 1800-luvun loppupuolella toimintansa käynnistäneille Helsingin Kaupunkilähetykselle ja SLEY:lle oli päämäärätietoinen pyrkimys jalkautua pääkaupun-

Kuva 5. Näkymä Tokantorille (nykyinen Telakkaupisto). Vasemmalla Helsingin kaupunkilähetyksen eteläinen toimipiste ennen Betanian rakentamista. J. F. Philgrenin piirtämä tiilinen lähetyismaja näkyy pihan sisäkulkumauksessa. (Kuvaaja: tuntematon, noin 1900. Helsingin kaupunginmuseo, N190236. FINNA.)

gissa työläisväestön suosimille asuinseuduille, kuten eteläiseen kantakaupunkiin ja Kallion-Sörnäisten alueelle. Tämän alaluvun sisällöllisen hahmottamisen helpottamiseksi olen koonnut käsitellyt rakennuskohteet oheiseen taulukkoon (*Taulukko 1*. Kaupunkilähetyksen ja SLEY:n rakennustoimintaa Helsingin seudulla 1910-lukuun mennessä.)

Kaupunkilähetystä huono-osaisuuden torjumiseksi

Betania-talon rakennutti Helsingin Kaupunkilähetys, joka nyttemmin tunnetaan Helsinki-Mission nimellä. Järjestö perustettiin vuonna 1883 tekemään kristillisesti motivoitua julistus- ja hyväntekeväisyystoimintaa.¹⁹ Eurooppalaisen kaupunkilähetyksliikkeen syntysijat ovat 1820-luvun Skotlannissa, Glasgow’n teollisuusseuduilla. Siellä manufaktuurityöntekijä David Nasmith käynnisti evankeliointi- ja avustustyön huono-osaisten miesten keskuudessa. Vielä hänen omalla elinaikanaan liike levisi Englantiin ja Yhdysvaltoihin. Saksalaiset tutustuivat sen toimintaan Britanniassa ja perustivat sen innoittamina kaupunkilähetyksiä Hampuriin (1848) ja Berliiniin (1877). Jälkimmäisen johtajaksi nousi keisari Vilhelm I:sen hovisaarnaajana ja kristillissosiaalisen työväenpuolueen perustajana toiminut Adolf Stoecker. Saksassa kaupunkilähetyksen visio kiteytyi iskulauseeseen ”eurooppalainen kaupunki – lähetykenttä”. Eri maissa liike muotoutui niin teologisesti kuin toiminnallisesti

¹⁹. Jalovaara 2015, 47.

omanlaisekseen. Yleistä kuitenkin oli, että kaikkein köyhimmän kansanosan hengellisiin ja aineellisiin tarpeisiin pyrittiin vastaamaan perustamalla huolto- ja avustuslaitoksia.²⁰

Tukholmalaisen esikuvan mukaisesti aloite Helsingissä toimivalle kaupunkilähetysyhdistykselle tehtiin vuonna 1883 pidetyssä pappeinkokouksessa. Tilaisuudessa suomalais-ruotsalaisen seurakunnan kappalainen K.A. Hildén toi esiin niin pääkaupungin köyhäinhoidon puutteellisuuden kuin vapaakirkollisen liikehännän vahvistumisen hyväntekeväisyystyön kentällä. Luterilaisen kirkon aseman vahvistaminen yhteiskunnallisena toimijana ja opillisen puhtauden vaalijana oli noussut uudella tavalla ajankohtaiseksi. Yhdistyksen varsinaisessa perustamiskokouksessa kaupunkilähetysten sidettä kirkkoon voimistettiin entisestään. Siinä, missä Helsingin seurakunnan kirkkoherralle ja kahdelle muulle papille varattiin kiintiöpaikat järjestön johtokunnasta, toimielimeen pyrkineet vapaakirkolliset naisvaikuttajat joutuivat vetämään hakemuksensa pois vielä samaisen tilaisuuden aikana. Yhdistyksen sääntöihin merkittiin, että kaupunkilähetys sitoutui sekä aatteellisesti että toiminnallisesti evankelisluterilaiseen tunnustukseen ja kirkolliseen järjestykseen. Sen päätavoitteeksi kirjattiin tosikristillisestä elämäntavasta ja arvomaailmasta vieraantuneiden, hengellisesti ja ruumiillisesti hädänalaisten ihmisten auttaminen. Järjestön harjoittaman karitatiivisen työn kohteiksi luettiin orvot, kodittomat, sairaat, köyhät, juomarit, vapautetut vangit ja siveellisesti langenneet.²¹

Kaupunkilähetysten varhaista hyväntekeväisyystyötä tutkineen historioitsija Pirjo Markkolan mukaan urbanisoituvan Helsingin sosiaalisia epäkohtia ryhdyttiin 1800-luvun loppupuolella tarkastelemaan yhä selvemmin uskonnollisesta näkökulmasta. Kehityskulku ilmeni tavassa, jolla aineellisia pulmia ryhdyttiin hengellistämään ja hengellisiä ongelmia aineellistamaan.²² Markkolan havaintoa voi konkretisoida nostamalla esiin Kaupunkilähetysten keskeisten toimihenkilöiden, kuten K.A. Wreden, viljelemät ajatusmallit. Niiden mukaan niin synnin ja kurjuuden kuin parannuksenteon ja siitä oletusarvoisesti seuraavan parempilaatuisen elämän välillä vallitsee selvä syy- ja seuraussuhde.²³ Samaisessa maailmankuvallisessa tulkintakehyksessä kaupunkitila suhteutuu ja vertautuu – sekä konkreettisesti että abstraktissa merkityksessä – ihmisen sielulliseen sisäisyyteen ja ruumiilliseen ulkoisuuteen. Yhtä lailla kaupunki kuin ihminenkin muodostuvat hurskauden ja jumalattomuuden, pelastuksen ja turmion, puhtauden ja saastan, oikean ja väärän sekä hyvän ja pahan kamppailukentiksi. Kuten Helsingin Kaupunkilähetysten vuosikertomuksen (1903) saatesanat asianlaidan kiteyttää: ”Katseleppa [sic!] ympärillesi, silmää myös omaan itseesi! Emmekö huomaa syntiä ja synnin valtaa kaikkialla meidänkin kaupungissamme?”²⁴

Jo perustamisvuotenaan 1883 Helsingin Kaupunkilähetys avasi väliaikaisen toimipisteen suutarimestari Melaselta vuokrattuun piharakennukseen, joka sijaitsi – historioitsija Heikki Warista lainatakseni – pääkaupungin köyhän kansan vyöhykkeellä, paikoitellen huonoakin mainetta niittäneessä Punavuoressa. Yleisesti Rööperinä tunnetun alueen väestömäärä oli lisääntynyt tasaisesti 1800- ja 1900-luvun taitteeseen tultaessa. Yhdistys

20. Kulhia 2012, 23.

21. Jalovaara 2015, 47–51; ks. myös Markkola 2002, 82.

22. Markkola 2002, 82–83.

23. Ks. esim. Jalovaara 2015, 52; Wrede 1940, 51–53.

24. *Helsingin kaupunkilähetysten vuosikertomus 1903*, 1. KA/KKA.

hankki tontin Merimiehen- ja Perämiehenkadun kulmauksesta, jonne oli tavoitteena rakentaa hyväntekeväisyys- ja julistustoiminnan kannalta tarkoituksenmukainen lähetysmaja nopealla aikataululla.²⁵ Jo vuoden 1884 loppupuolella vietettiin Kaupunkilähetyksen kaksikerroksisen punatiilisen toimitalon vihkiäisiä. Tämän tontin peräosaan sijoitetun ja pohjakaavaltaan L-kirjaimen muotoisen rakennuksen oli piirtänyt J.F. Pihlgren. Vaatimattoman lähetysmajan ylemmässä kerroksessa oli viisi huonetta, joista kaksi oli yhdistettävissä suuremmaksi kokoussaliksi; sen pohjakerrokseen sijoitettiin keittiön, mankelihuoneen ja pesutuvan lisäksi muita talous- ja varastotiloja. Yhdistys otti käyttöönsä tontilla sijainneen ja 1860-luvulla rakennetun yksikerroksisen puutalon.²⁶

Kaupunkikuvallisesti tarkasteltuna uusi toimirakennus sijoittui Helsingin lounaiskulmassa kohtaan, jossa säännöllisen ruutuasemakaavan suunta taittuu. Korttelirakenteen kulma loivenee merelle päin mentäessä. Kaupunkilähetyksen hankkima tontti sijaitsee, ennen Tokanaukiona tai -torina tunnetun, nykyisen Telakkapuiston varrella. Vuonna 1878 kaupungininsinööri Claes Kjerrströmin laatimasta asemakaavakartasta käy ilmi alueen maaseutumainen luonne. Ensinnä sen maasto oli hyvin kallioinen ja varsin luonnontilainen. Toiseksi siitä hahmottuu silloisen Punavuoren rakennuskannan vaatimattomat yleispiirteet: sen puuvaltaisuus, pienuus, mataluus ja vapaahko sijoittelu tontin eri osiin. Hietalahden satama-alueen ja telakkalaiturin lisäksi lähetysmajan läheisyydessä sijaitsi myös Sinebrychoffin panimo.²⁷ Betania-talo valmistui 1900-luvun alussa samalle paikalle Kaupunkilähetyksen vanhan lähetysmajan kadunpuoleiseksi laajennusosaksi.

1890-luvulle tultaessa Helsingin kaupunkilähetyksen johtokunta näki tarpeelliseksi kristillisosiaalisen työn ulottamisen myös Pitkäsillan pohjoispuolelle eli Kallion-Sörnäisten seudulle. Sinne oli kasvanut nopeasti uusi ja muusta kaupungista eristyneempi työväen asuinalue. Järjestön vakiintumisen alueella mahdollisti vuonna 1896 valmistunut 2½-kerroksinen puinen toimirakennus. Sörnäisten rukoushuoneen ystävät -niminen paikallisyhdistys lahjoitti Kaupunkilähetykselle, Harjussa sijaitsevalle ja kaupungilta vuokratulle tontille, pystyttämänsä kivijalan sekä rakennusmestari K.G. Järvisen laatimat piirustukset. Arkkitehtoniselta asultaan uusklassismiin viittaava, joskin joiltakin detaljeiltaan goottilaisvaikutteinen rukoushuone oli Punavuoren lähetysmajaan verrattuna tunnistettavammin kirkollinen rakennus.²⁸ Varat sen pystyttämiseksi saatiin lipaskeräyksen, johon tie-noon työläisperheet osallistuivat kirkkohistorioitsija Ville Jalovaaran mukaan kovin innokkaasti. Nykyisen Sörnäisten kurvin kohdalla sijainnut Kaupunkilähetyksen²⁹ rukoushuone oli ensimmäinen kirkollinen rakennus Pitkäsillan pohjoispuolella. Helsingin lisäksi kaupunkilähetyksiä perustettiin Suomessa Turkuun (1892), Porvooseen (1899) ja Tampereelle (1907). Turussa paikallisyhdistys rakennutti niin ikään Betaniaksi nimetyn monitoimikirkon (1908), jonka suunnitteli arkkitehti Alexander Nyström.³⁰

25. Jalovaara 2015, 52, 57; Waris 2016 (1932/1934), 43–44.

26. Jalovaara 2015, 57; ks. myös Merimiehenkatu 43:n tonttikohdaiset rakennuspiirustukset, HKA/MA.

27. Ks. Kjerrström 1878.

28. Ks. Halila & Päivänsalo 1983, 12.

29. Jalovaara 2015, 40.

30. Markkola 2002, 113; Kansanaho 1960, 217; Kurri 2007, 14.

Kuva 6. Fredrikinkadun ja Malmirinteen kulmauksesta. Vasemmalla näkyy vuonna 1894 valmistunut ja K.A. Wreden piirtämä punatiilinen rukoushuone goottilaisine koristeaiheineen. Oikealla Albert Nybergin suunnittelema ja vastavalmistunut evankelinen ylioppilaskoti. Sen alimmat kerrokset myötäilevät Theodor Höijerin rukoushuoneen (1879) julkisivujäsentelyä. (Kuvaaja: I.K. Inha, 1908. Suomen valokuvataiteen museo, d_2005_132_648. FLICKR.)

Rukoushuoneita Jumalan sanan puhtaaksi julistamiseksi

Kallion rukoushuoneen rakennuttanut SLEY perustettiin Helsingissä vuonna 1873. Yhdistys on luterilaisen kirkon piirissä toimivan evankelisen herätysliikkeen keskusjärjestö. Liikkeen juuret ovat Suomea 1700- ja 1800-luvun taitteessa ravistelleissa pietistisissä herätyksissä, joissa korostui vaatimus omakohtaisesta uskonelämästä erotuksena ulkokohtaiseksi koe-tusta tapakirkollisuudesta. Muihin perinteisiin herätysliikkeisiin on luettu rukoilevaisuus, herännäisyys ja lestadiolaisuus. Evankelisuuden syntyyn vaikutti ratkaisevasti pöytyäläisen pastorin, Fredrik Gabriel Hedbergin (1811–1893), saarna- ja kirjoitustoiminta. Siinä hän korosti Jumalan sanan eli Raamatun tekstin keskeisyyttä, Kristuksen ristinkuoleman merkitystä syntien lunastamisessa ja anteeksiantamisessa sekä niistä johtuvaa, kasteen kautta kristitylle lahjoitettua iloista pelastusvarmuutta.³¹

Varsinais-Suomesta kansanliike levisi muualle maahan juurtuen erityisesti suuremmille paikkakunnille: Helsingissä evankeliset alkoivat kokoontua säännöllisesti vuodesta 1858 lähtien. Ensimmäisenä vakituisempaan kokoontumispaikkanaan he pitivät niin kutsuttua ”karvarinkirkkoa” eli Kolmikulman varrella sijainnutta nahkuri Roslundin taloa. Siellä järjestetyissä hartauskokouksissa sekä pastorit että maallikkomiehet pitivät hengellisiä puheita

31. *Aamenesta öylättiin. Kirkon ja uskon sanakirja* 2004, 75–76; Heikkilä & Heininen 2017, 106.

täysille saleille.³² Herätysliikkeiden toiminnalle onkin ollut leimallista uskonnollisen asiantuntijuuden demokratisoiminen, mitä ei ole aina koettu opillisen puhtauden ja kirkon arvovallan näkökulmasta täysin ongelmattomaksi. Kirkon ulkopuolella pidettyjen herätysseurojen järjestäminen oli vuoteen 1870 asti kielletty lain nojalla.³³

SLEY:n toiminnan keskiössä on ollut evankelisen kansanliikkeen puitteissa tapahtuvan sananjulistustyön organisoiminen ja koordinoiminen. Järjestö ryhtyi kouluttamaan kiertäviä kolportöörejä eli maallikkotaustaisia saarnamiehiä, jotka kaupittelivat uskonnollista kirjallisuutta. Yhdistys on harjoittanut myös kustannus- ja julkaisutoimintaa: se painatti ja levitti hengellisiä lehtisiä ja kirjasia sekä Lutherin teoksia.³⁴ Liikkeen pää-äänenkannattajat ovat *Sanansaattaja* ja *Sändebudet*-lehdet. Vuonna 1900 SLEY käynnisti Japaniin suuntautuvan ulkolähetystyön.³⁵

Suomalaisista herätysliikkeistä evankeliset ja lestadiolaiset ovat rakennuttaneet itselleen rukoushuoneiksi nimettyjä kokoontumistiloja. Ilmiön taustalla on useitakin syitä: käytännöllisiä, sosiaalisia ja ideologisia.³⁶ Rukoushuoneissaan herätysliikkeiden kannattajat ovat saaneet määritellä vapaammin opillisia ja toiminnallisia painotuksiaan ilman, että ulkopuoliset puuttuvat niihin tai arvostelevat niitä. Rukoushuoneissa on myös vaalittu yhteenkuuluvuutta samanmielisten uskonveljen ja -sisarten kanssa – kannattajilleen herätysliikkeet ovat toimineet usein ensisijaisina uskonnollisina viiteryhminä.³⁷ Emäkirkon ja sen herätysliikkeiden välit ovat historian saatossa olleet suhdanteiset, ajoittaisten kiistojenkin leimaamat. 1800- ja 1900-lukujen taitteen Helsingissä seurakunnan ja evankelisten suhteet olivat varsin läheiset jo siksikin, että varsin moni kaupungin papeista kuului kyseisen herätysliikkeen vaikutuspiiriin.³⁸

Evankelisten ensimmäinen, 2½-kerroksinen punatiilinen rukoushuone valmistui vuonna 1879 Kamppiin, Malminkadulle. Seutu sijaitsi kaupungin silloisen asutuksen ulkoreunalla, niin kutsutun köyhän kansan vyöhykkeen tuntumassa. Arkkitehti Theodor Höijerin piirtämä, pelkistetty uusrenessanssityylinen toimitalo ei poikennut ulkoisesti aikakauden maallisesta rakennuskannasta.³⁹ Rukoushuoneen huomiota herättämättömällä fasadilla on käsitteäkseni pyritty pitämään matalaa profiilia. Arkkitehtuurin avulla on ikään kuin haluttu viestiä, ettei rakennuksen sisällä tapahtuva julistus pyri haastamaan tai kyseenalaistamaan kaupungin kirkoissa tapahtuvaa saarna- ja opetustoimintaa. Toiseksi ulkoisesti vaatimatto-

---

32. Takala 1948, 137–138; Ruuth 1950, 434.

33. Ks. Kansanaho 1960, 228–230.

34. Rapeli 1973, 51–53, 54–55.

35. *Aamenesta öylättiin. Kirkon ja uskon sanakirja* (2004), 76.

36. Esittämäni jaottelu perustuu Sainion (1979) käytännöllisen teologian laudatur-työhön, jossa hän on tutkinut rukoushuoneliikettä evankelisuuden kontekstissa. Opinnäytteessään Sainio esittelee rukoushuoneiden rakentamissyitä seuraavien alaotsikoiden alla: *käytännölliset*, *teologiset* ja *separatistmin pelko*? Esittelemäni syyjaottelu on Sainion erittelyyn nähden yleisluontoisempi. (Sainio 1979, 57–66; ks. myös Rapeli 1973, 60; *Suomen Lutherilainen Evankeliumiyhdistys 1873–1923* (1923), 61–62, 73.)

37. Ks. Heikkilä 1979, 59–60.

38. Ks. Ojanen 1980, 18; SLEY:n Helsingin jäsenluettelo, ks. *Kertomus Suomen Lutherilaisen Evankeliumiyhdistyksen vaikutuksesta vuonna 1906*, 82–84. KA/SLEYA I.

39. Ks. Viljo 1985, 86.

mamman sakraalirakennustaiteen voidaan tulkita heijastelevan nöyrymielisyyteen perustuvaa jokamiehen ja -naisen hengellisyyttä erotuksena prameammista seurakuntakirkoista.

Kokoluokaltaan riittämättömäksi osoittautunutta SLEY:n rukoushuonetta laajennettiin vuonna 1894 Fredrikinkadun suuntaan uudella K.A. Wreden suunnitteleamalla lisärakennuksella. Uuden rukoushuoneen rakennustaiteellinen jäsentely edusti keskiaikaa romanti-soivaa uusgotiikkaa, päätykolmio-, suippokaari- ja ruusuikkuna-aiheineen.⁴⁰ Rakennukselle annettiin ajanmukainen ja tunnistettavasti sakraali hahmo. 1800- ja 1900-lukujen taitteessa Helsinkiin pystytettyjen kristillisten yhdistysten toimirakennusten arkkitehtuurissa on havaittavissa aikaisempaa kirkkomaisempi ote.⁴¹ Oma käsitykseni on, että kehityssuuntaan on vaikuttanut uskonnollisen järjestötoiminnan valtavirtaistuminen ja sen aktivoituminen: kaupunkitilassa pelastuksen sanomaa voidaan julistaa näkyvästi myös rakennustaiteellisin keinoin. Rukoushuonearkkitehtuurin ulkoinen sakralisoituminen tarjosi myös rakennusten piirtäjille mahdollisuuksia tutkia ja soveltaa uusimpia kirkkorakennustaiteellisia virtauksia.

Evangelisessa herätysliikkeessä virisi aktiivinen rukoushuoneiden rakennusjaksko 1900-luvun alussa. Sen taustalla oli kansanliikkeen leviäminen ja sen vakiintuminen uusille paikkakunnille. Alkusysäyksen rukoushuonetoiminnalle antoi eräiden SLEY:n toimihenkilöiden vuosien 1899 ja 1900 taitteessa tekemä opintoretkei Lontoon lähetyskonferenssiin. Matkallaan he poikkesivat Tanskassa. Siellä he tutustuivat vuonna 1861 perustettuun ”Kirkelig Forening for den Indre Mission” -sisälähetysjärjestöön, joka oli juurruttanut toimintaansa eri puolille maata yli 400 lähetyshuoneen avulla.⁴² Ajankohtaiseksi nousseen rukoushuonekysymyksen vuoksi SLEY:n pääsihteeri L.L. Byman lähetettiin seuralaisensa kanssa vuonna 1901 uudelle opintomatkalle Tanskaan tutustumaan tarkemmin juuri Indre Missionin harjoittamaan rakennustoimintaan.⁴³ Sen suhteen evankelisia kiinnostivat – säilyneen dokumentaation perusteella – lähinnä käytännölliset kysymykset, kuten hankkeiden rahoittamiseen ja valmistuneiden rakennusten omistussuhteisiin liittyvät näkökohdat. Sen sijaan rakennustaiteellinen puoli ei herättänyt kirkonmiesten kiinnostusta vielä tässä vaiheessa. Laudaturtyössään SLEY:n rukoushuonerakentamista tutkinut Timo Sainio on tuonut esiin, että Tanskan lisäksi evankeliset hakivat kokoontumistilojensa järjestelytavoille esikuvia myös Ruotsista, sikkalaisilta herätysliikkeiltä.⁴⁴

SLEY julkaisi vuonna 1902 rakennustoimikuntansa muotoilemat säännöt, joiden kautta se pyrki määrittelemään maaseudun asutustaajamiin pystytettävien ja yhdistykselle luovutettavien rukoushuoneiden hallinta- ja käyttöoikeudet. Rukoushuoneiden käytön kannalta oli olennaista, että niissä julistettu Jumalan sana pysyisi puhtaana ja turmeltumattomana,

---

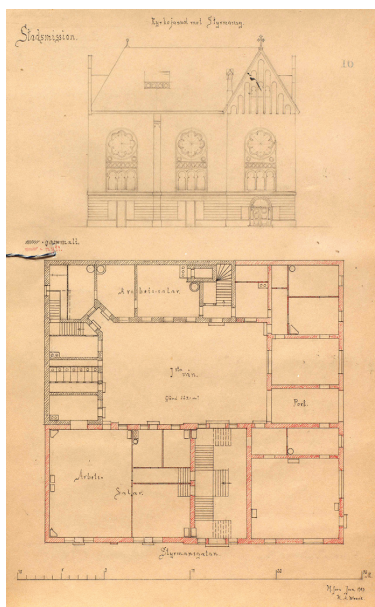
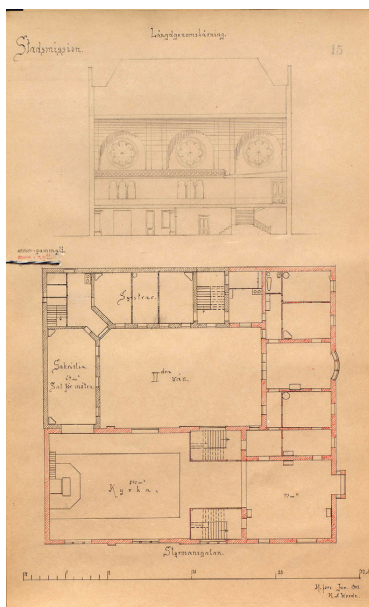
40. Ks. Peltola 1988, 55.

41. Samankaltaisia johtopäätöksiä ruotsalaisten herätysliikkeiden piirissä kehitetystä sakraaliarkkitehtuurista tekee Göran Lindahl. Hän tosin tulkitsee, että rukoushuoneiden arkkitehtuurin muuttuminen yhä näyttävämpään suuntaan oli merkki uskonnollisesta separatismista eikä kirkollistumisesta toisin kuin itse Helsingin tilannetta tarkasteltaessa ajattelen. (Lindahl 1955, 57.)

42. Suomalaisten matkakuvauksia julkaistiin *Sanansaattajassa* 8/1900, 128; 9/1900, 140; ja *Sändebudetissa* 11/1900, 170–171; 20/1900, 308–309.

43. Byman julkaisi matkakertomuksissaan Indre Missionin lähetystaloja koskevia lyhyitä kuvauksia *Sändebudetissa* 18/1901, 277 ja 19/1901, 297.

44. Ks. Sainio 1979, 24–38, passim.

Kuvat 7 ja 8. Kaupunkilähetyksen johtokunnan senaatille osoittaman rakennuslainahakemuksen liitteenä olevat ja K.A. Wreden 1903 signeeraamat Betania-talon luonnospiirroksat. (KA/STOA).

uskollisena kirkon opille ja luterilaiselle tunnustukselle.⁴⁵ Määräysten merkitys avautuu historiallista taustaansa vasten: 1890-luvulla evankelista liikettä oli repinyt sisäinen kriisi, joka liittyi eräiden pappi- ja maallikkojäsenten välisiin teologisiin näkemyseroihin.⁴⁶ Evankelisen rukoushuoneen toivottiin toimivan sopusointua ylläpitävänä ja yhteisöllisyyttä tuottavana tilana, joka houkuttelisi ihmisiä jäämään ja siirtymään emäkirkon helmaan.⁴⁷

Saarna- ja hartaustilaisuuksien lisäksi rukoushuoneen suojissa voitiin järjestää vapaa- muotoisia iltamia, nuoriso-, ompelu- ja lähetyssseurojen kokouksia, kuorotoimintaa, lukupiirejä sekä myyjäisiä.⁴⁸ Ulkoisesti maaseuturukoushuoneiden tuli olla mahdollisimman yksinkertaisia kustannusten minimoimiseksi; kokoussalin lisäksi rakennus vaati ainoastaan huoneen ja keittiön tarjoilujen järjestämistä varten. Useat 1900-luvun alussa pystytyistä rukoushuoneista oli rakennusmestari K.F. Bergmanin piirtämiä. Työnsä hän suoritti usein korvauksetta.⁴⁹ Hänen käsialaansa on myös nykyään Oulunkylän vanhana kirkkona (1905) tunnettu, arkkitehtuuriltaan varsin pelkistetty puurakennus. Kirkollista leimaa sille tuo tornimainen kattoratsastaja. Kirkko valmistui alkujaan evankeliseksi rukoushuoneeksi. Vuoteen 1923 mennessä SLEY:n hallussa oli 63 rukoushuonetta ympäri Suomen.⁵⁰

Evankelisen liikkeen piirissä veto- ja organisointivastuut monista arkitoiminnoista

45. Sainio 1979, 48–49; Koskeniemi 1984, 369–370.

46. Koskeniemi 1984, 17–19.

47. Kertomus Suomen Lutherilaisen Evankeliumi-Yhdistyksen vaikutuksesta vuonna 1904, 46. KA/SLEYA I.

48. Suomen Lutherilainen evankeliumiyhdistys 1873–1923 (1923), 70–71; Kertomus Suomen Lutherilaisen Evankeliumi-Yhdistyksen vaikutuksesta vuonna 1905, 50–51. KA/SLEYA I.

49. Berättelse om Lutherska Evangeliföreningens i Finland verksamhet under år 1908 (6.7.1909), 41. KA/SLEYA I; Suomen Lutherilainen Evankeliumiyhdistys 1873–1923 (1923), 67–68.

50. Suomen lutherilainen evankeliumiyhdistys 1873–1923 (1923), 72.

lankesivat sen omalle, yhdistysmuotoiselle nuorisojärjestölle. Kallion rukoushuone valmistui käänteentekevään aikaan. Vuoteen 1906 asti Suomen Evankelis-Lutherilainen Nuorukaisyhdistys otti nimensä mukaisesti jäsenikseen ainoastaan miehiä. Hiipumisen merkkejä osoittanut nuorisojärjestö päätettiin lakkauttaa, ja sen tilalle perustettiin naisillekin avoin Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen Nuorisoliitto. Liiton 25-vuotisjuhlaulkaisussa tätä emansipoivaksi muisteltua toimintaperiaatemuutosta kuvailtiin näin: ”Oli luonnollista, että uusi yhdistys sai lämpimän vastaanoton ja kannatuksen erityisesti niiden puolelta, joilla ei ollut mahdollisuutta päästä edellisen yhdistyksen aikana mihinkään kristilliseen toimintaan ja työhön.”⁵¹ Uusi yhdistys perusti haaraosaston Kallioon jo vuonna 1906. Sen kotipaikkana toimi vastavalmistunut rukoushuone, josta ”[L]iitto sai erinomaisen sopivan ja kauniin ‘pesän’” omalle toiminnalleen.⁵²

Valtakunnallisesti Kallion Nuorisoliiton osasto oli jäsenmäärältään Suomen suurimpia, siihen oli liittynyt 1930-lukuun mennessä hieman yli 220 jäsentä. Vuodesta 1911 lähtien evankelista nuorisotoimintaa järjestettiin Pitkäsillan pohjoispuolella myös ruotsiksi oman yhdistyksen puitteissa.⁵³ Evankelisen liikkeen piirissä harjoitetun toiminnan julistuskeskeisyys näkyy siinä, että Kalliossa hyväntekeväisyystyötä suoritettiin lähinnä tempauksenomaisesti, avuntarvitsijat ohjattiin ensisijaisesti joko Kaupunkilähetyksen tai Diakonissalaitoksen huomaan.⁵⁴ Historian pro graduksaan 1900-luvun alun Kallion-Sörnäisten kirkollista elämää tutkineen Katri Korolainen-Virkajärven mukaan evankelisen nuorisoliiton jäsenkunta Kalliossa oli selvästi naisvoittoinen, ja siinä edustetuissa ammattiryhmissä oli verrattain vähän tehdas- tai sekatyöläisiä. Yhdistysjäsenyys oli vedonnut enemmänkin käsityöläisiin, palveluammateissa toimiviin ja talonmistajiin.⁵⁵

Olen kuvannut Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen taustajärjestöjen aatteellis-toiminnallista profilia erityisesti kasvavan Helsingin ja harjoitetun rakennustoiminnan kontekstissa. Vaikka sekä kaupunkilähetyksessä että evankelisuudessa korostettiin julistustyön keskeisyyttä, liikkeiden lähestymistavoissa painottuivat erilaiset toimintamallit. Siinä, missä evankelisille eli ”Lutherin opin ystäville” Jumalan sanan puhtauden ja oman uskonyhteisön kiinteyden vaaliminen loivat pohjan rukoushuoneiden pystyttämiseksi, kaupunkilähetyksen tukijoille eli ”ystäville” oli keskeistä, että yhdistyksen toimipisteissä tarjotut aineellisen ja hengellisen avun eri muodot olisivat pääkaupungin huono-osaisten saavutettavissa. Näin monitoimikirkkoon liittyi rakennuksena sekä itseisarvoisia merkityksiä että välineellisiä pyrkimyksiä, joihin kiinnittyi myös ympäristön sosiaaliseen ja hengelliseen eheyttämiseen liittyvä valtaelementti. Seuraavaksi tarkastelen spesifisti Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen rakentamiseen johtaneita syitä sekä näiden suunnitteluprosessia ja valmistumista.

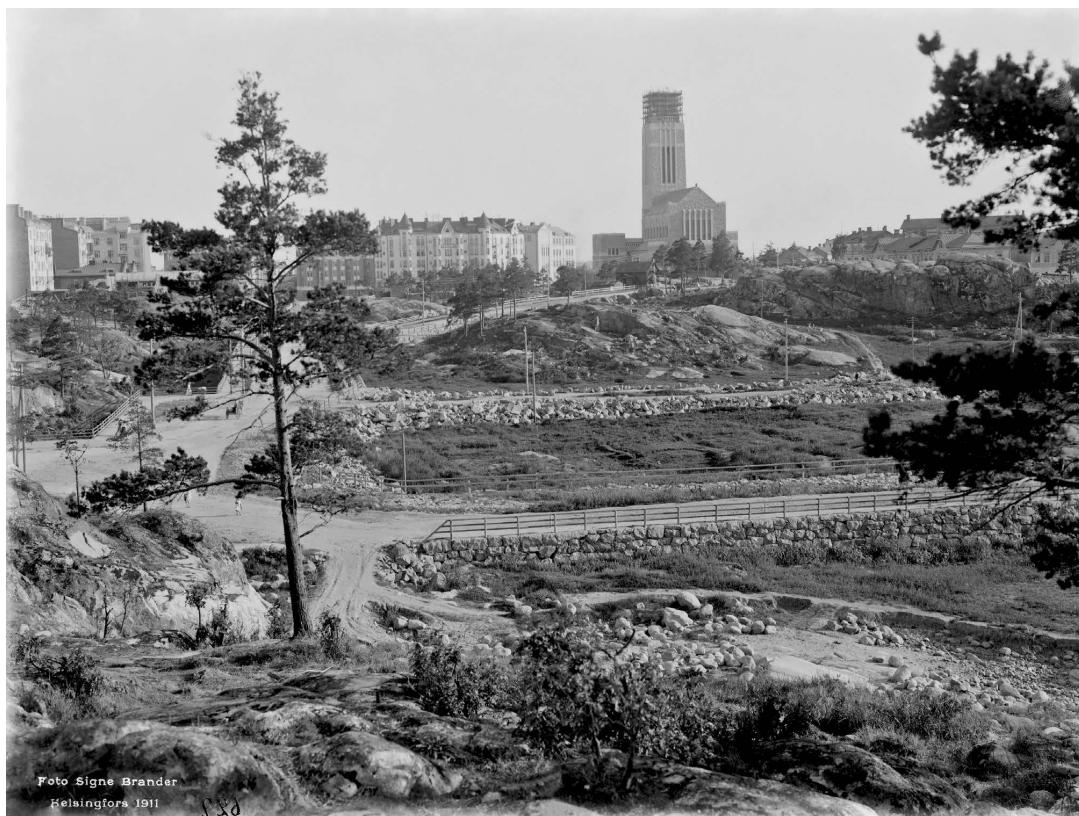
51. Vainio 1931, 50.

52. Toivio 1931, 59.

53. Pirilä 1931, 17.

54. Toivio 1931, 60.

55. Korolainen-Virkajärvi 2012, 29; ks. myös Koskeniemi 1984, 293.

Kuva 9. Kallion kaupunginosa rakenteilla. Etualalla keskeneräinen kirkko torneineen. (Valokuvaaja: Signe Brander, 1911. Helsingin kaupunginmuseo, N629. FINNA.)

2.1.1 BETANIA-TALON JA KALLION RUKOUSHUONEEN SUUNNITTELU JA RAKENTAMINEN

Ajatus Kaupunkilähetyksen toimintaedellytysten kehittämisestä laajentamalla ja ajanmukaistamalla Punavuorella sijaitsevia toimitiloja virisi yhdistyksen johtokunnassa 1890-luvun alussa. Mukana hankkeen alkuvaiheissa oli Theodor Höijer. Aloite kuitenkin haudattiin taloudellisesti suotuisempien ja yhteiskunnallisesti vakaampien aikojen toivossa.⁵⁶ Ne koittivat jo 1900-luvun alussa. Tuolloin yhdistyksen johtokunnan varapuheenjohtajaksi oli noussut aatelissukuinen K.A. Wrede, jota aikalaisteksteissä puhuteltiin paronin⁵⁷ titelillä. Hän oli tutustunut Kaupunkilähetyksen toimintaan alun perin sisarensa Annan ja tämän puolison professori Robert Hermanssonin välityksellä.⁵⁸

Vuonna 1902 järjestön työvaliokunta esitti johtokunnalle uuden rukoushuonekompleksin pystyttämistä Perä- ja Merimiehenkatujen kulmatontille. Alustavaan huonetilaohjelmaan kuului suuri rukoussali, sivuhuone tarjoilutiloineen, soppakeittiö, pari huonetta dia-

56. Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk. 24.5.1892, 1 §; 21.9.1892, 2 §. HMA.

57. Wreden perhetaustaa alleviivaava puhuttelukäytäntö tulee korostaneeksi hänen jalomielisen pyyteettömältä näyttäytymää, kristilliseen vakaumukseen perustuvaa intoa työskennellä köyhien ja huono-osaisten hyväksi.

58. Wrede 1940, 31.

konissojen käyttöön ja kristillissosiaalisen työn järjestämiseksi sekä vahtimestarin asunto.⁵⁹ Lisähuoneistot tulivat tarpeeseen, sillä vanha lähetysmaja oli käynyt huonokuntoiseksi ja ahtaaksi; osa Kaupunkilähetyksen toiminnasta eteläisessä Helsingissä oli jouduttu siirtämään kokonaan muihin tiloihin.⁶⁰ Wreden kertoman mukaan uuden toimirakennuskompleksin ensimmäiset luonnospiirustukset syntyivät erään johtokunnan kokouksen aikana.⁶¹

Wrede esitteli laatimansa muutos- ja täydennysrakentamissuunnitelmat Kaupunkilähetyksen johtokunnalle vuoden 1903 tammikuussa. Pöytäkirjan mukaan ehdotusta haluttiin täydentää vielä niin, että käytettävissä oleva tonttipinta-ala tulisi mahdollisimman hyvin hyödynnettyksi. Ajatuksena oli, että rukoushuonekompleksia voisi vielä täydentää vuokra-asunnoiksi tarkoitetuin huoneistoin. Samassa yhteydessä päätettiin ryhtyä toimiin rahoituksen hankkimiseksi. Näiden kysymysten ratkaisemiseksi perustettiin rakennusvaliokunta.⁶²

Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan senaatille osoittamassa rakennuslainahakemuksessa toimitalohanketta perusteltiin yleisen edun nimissä: kaupungin jatkuvaan väestönkasvuun liittyi omat lieveilmiönsä ja haittansa, joita yhdistys pyrki toiminnallaan torjumaan. Sen lisäksi, että järjestö oli sitoutunut avustamaan ja pitämään silmällä Punavuoren työväestöä, se pyrki ohjaamaan sitä hyveellisen ja hurskaan elämäntavan pariin. Uusi kirkollinen rakennus toimisi edellä kuvatun tavoitteen näkyvänä merkinä ja konkreettisenä muistutuksena. Anomuksen liitteenä olivat Wreden signeeraamat luonnospiirustukset.⁶³ Täydennetyt rakennuspiirustukset sekä hankkeen rahoitussuunnitelma hyväksyttiin Kaupunkilähetyksen johtokunnassa seuraavan kuukauden aikana.⁶⁴

Jotkut lähiseudun asukkaat toivoivat, että uuden sakraalirakennuksen valmistuminen toisi lähiympäristöön kaivattua fyysistä ja sosiaalista järjestystä, siisteyttä sekä viihtyisyyttä. Vuonna 1903 päivälehdistössä keskusteltiin Tokantorin tienoota koskevista järjestelyistä: osa naapuruston väestä vaati sinne pysäköityjen myyntikojujen poistamista, aukion tasoittamista ja kauniin puistikon istuttamista paikalle. Näillä muutoksilla ajateltiin olevan tervehdyttäviä vaikutuksia alueen asukkaille ja Betania-talon tuleville lapsikäyttäjille, jotka saisivat käyttöönsä virkistävän ulkoilualueen.⁶⁵ 1800- ja 1900-lukujen taitteen punavuorelainen kaupunkimaisema oli muutoksen pyörteissä. Sen lisäksi, että Tokantorin laidalle valmistui tuolloin niin satamarata kuin raitiovaunulinjakin, alueelle oli alkanut myös nousta kuusikerroksisia kivisiä asuinkerrostaloja.

Helsingin kasvun myötä myös SLEY pyrki laajentamaan toimintansa alueellista kattavuutta. 1900-luvun ensimmäisinä vuosina yhdistys vuokrasi Töölössä sijainnutta ja Aurora Karamzinin omistamaa Ruusulan eli Rosavillan huvilaa saarnapaikaksi. Julistustoiminnan ulottaminen Kallion työväenkaupunginosaan, jossa oli jo tiheästi asuttuja ja vasta raken-

---

59. Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk. 22.9.1902, 4 §. HMA.

60. Helsingin kaupunkilähetyksestä. Muistelma, *Kotimaa* 30.10.1908.

61. Wrede 1940, 37–38.

62. Siihen kuuluivat Wreden lisäksi puheenjohtaja, pastori K.A. Hildén, tehtailija G.W. Sohlberg, opettaja K.J. Rahikainen ja diakonissa Greta Brax.

63. Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk. 23.1.1903, 3 §. HMA; *Kaupunkilähetyksen suunnitellun uuden kirkon pohjapiirustukset*, 12–14. KA/STOA.

64. Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk.19.2.1903, 2 §. HMA.

65. Tokantori, *Päivälehti* 2.12.1903 ja 3.12.1903.

teilla olevia alueita, otettiin periaatteelliseksi tavoitteeksi. Tuolloin Pitkäsillan pohjoispuolella asuneet evankeliset kirjelmöivät aiheesta SLEY:n johtokunnalle: heitä huoletti jumalanpalvelushuoneiden vähäisyys alueella. Tiedossa oli, että aluetta palveleva seurakuntakirkko tulisi valmistumaan vasta vuosien kuluttua. Keväällä 1904 järjestö hankki huokeaan hintaan nykyisten Castrénin- ja Alppikatujen välisellä alueella sijainneen Beckmanin talon piharakennuksineen ja tonttimaineen. Aikomuksena oli rakentaa sen tilalle lähivuosina mitasuhteiltaan vaatimaton rukoushuone. Sen kustannukset katettaisiin lainarahalla.⁶⁶

Kaupungininsinööri Gabriel Idströmin vuonna 1900 laatimasta ja koko Siltasaaren, Kallion ja Sörnäisten seudun kattavasta asemakaavasta käyvät ilmi niin vastaisuudessa pystytettävän rukoushuoneen lähiympäristön luonne kuin aluetta koskevat suunnitelmat. Tienoon tuleva rakennuskanta sijoittuisi osaksi vaihtelevaa, mutta selkeäpiirteistä korttelirakennetta. Kallion kirkon päättämä Unioninkadun monumentaaliakseli jatkuisi vielä Sturenkadulle saakka. Uuden kaupunginosan viheralueiden ja julkisten rakennusten paikat määräytyisivät tämän keskilinjan suhteen. Itäisen kantakaupungin uusien pohjoisosien asemakaavan taiteellisen laadun valvonta oli jätetty arkkitehti Gustaf Nyströmille.⁶⁷ Signe Branderin vastavalmistuneen Kallion kirkon tornista vuonna 1912 ottamista panoraamakuista käy ilmi, että tuolloin jo kuusi vuotta vanha rukoushuone sijoittui varsin lyhyessä ajassa rakennetun siitä avautui vielä kokonaan rakentamaton ja kallioinen luonnonmaisema.

SLEY:n Kallion rukoushuonehanketta koskevissa sisäisissä keskusteluissa sakraalirakennuksen piirtäjäksi ehdotettiin ensin Höijeriä; myöhemmin sekä K.A. Wreden että Vilho Penttilän nimet nostettiin esiin. Jälkimmäisiltä pyydettiin vaihtoehtoiset suunnitelmat puusta ja kivistä rakennettavalle rukoushuoneelle.⁶⁸ Rakennushanke oli yhdistyksen johtokunnan alaisen valiokunnan ohjauksessa.⁶⁹ Pöytäkirja-aineistosta ei löydy selitystä sille, miksi yhdistys päätti jatkaa hankesuunnittelua juuri Penttilän kanssa. Syitä ratkaisulle voi olla monia, niin käytännöllisempiä kuin periaatteellisempiäkin.⁷⁰ Arkkitehdin ehdotuksesta rukoushuone päätettiin lopulta rakentaa kivistä ja rakennuksen pääsisäänkäynti sijoittaa Kirstinkadulle. Ilmeisesti juuri Penttilän vaikutuksesta Kallion rukoushuonehanketta ei lähdetty toteuttamaan vaatimattomana maaseuturukoushuoneena vaan varsin näyttävänä ja kaupunkimiljööseen paremmin istuvana sakraalirakennuksena. Luonnospiirustukset häneltä tilattiin vuoden 1904 kesäkuussa, ja ne hyväksyttiin lopullisessa muodossaan vielä samaisen vuoden joulukuussa.⁷¹

---

66. *Kertomus Suomen Lutherilaisen Evankeliumi-Yhdistyksen vaikutuksesta vuonna 1903*, 46; SLEY:n johtokunnan ptk 9.2.1904, 6 § ja 3.5.1904, kirjelmäliite. KA/SLEYA I.

67. Ks. Wäre 2012, 26–28.

68. SLEY:n Kallion rukoushuonevaliokunnan ptk 6.5.1904, 3 §; SLEY:n johtokunnan ptk 13.5.1904, 7 §. KA/SLEYA I.

69. Sen kokouksiin osallistuivat papit J. Engström, L.L. Byman, A.J. Bäck, J.I. Bäck, lähetyssaarnaaja P. Kurvinen, talonomistaja H. Silván, toimistonhoitaja J. Roos sekä kauppiat K. Olin ja C.R. Jankes. SLEY:n johtokunnan ptk 9.3.1905, 22.10.1905; ks. myös *Kertomus Suomen Lutherilaisen Evankeliumi-Yhdistyksen vaikutuksesta vuonna 1906*, 74. KA/SLEYA I.

70. Ei liene täysin poissuljettua sekään, että Wreden nouseminen 1900-luvun alussa Lähetysseuran ympärille muodostuneen herätyksen johtolahmoksi olisi viilentänyt arkkitehdin ja evankelisten välisiä suhteita. Jälkimmäiset nimittäin suhtautuivat kriittisesti Wreden luotsaaman liikkeen vapaakirkollisuudesta ammentaviin toiminnallisiin painotuksiin. (Koskeniemi 1984, 169–170.)

71. SLEY:n johtokunnan ptk 7.6.1904, 6 §; 6.12.1904, 1 §. KA/SLEYA I.

Kuva 10. Vastavalmistunut Betania-talo. Oikealla kirkko-osa, vasemmalla asunto-osa. (Kuvaaja: Ernst Ovesén, 1904. Helsingin kaupunginmuseo, N190231. FINNA)

Molempien tarkastelemieni monitoimikirkkojen pystyttäminen kustannettiin rahalahjoituksin ja -lainoin. Kaupunkilähetys keräsi vuonna 1902 useita kolehteja Betania-talon rakentamista varten; hankkeeseen saatiin varoja myös yhdistykselle tehtyjen testamenttilahjoitusten kautta.⁷² Seuraavana vuonna senaatilta haettu ja kenraalikuvernöörin alustavasti vahvistama koroton laina lopulta evättiin. Myöhempien sanomalehtitietojen mukaan poliisille oli kanneltu Kaupunkilähetyksen kuoron esittäneen eräässä tilaisuudessa poliittisia kiihotuslauluja. Kyse oli kuitenkin väärinkäsityksestä, joka liittyi virsisanoitusten erheeliseen tulkintaan.⁷³ Siinä, missä Betanian kohdalla lainapääoman suuruus jäi suhteellisen pieneksi, Kallion rukoushuoneen kohdalla se muodosti pääasiallisen rahoituslähteen. SLEY:lle myönnetyn isohkon pankkilainan lisäksi useat evankelisen liikkeen piirissä toimivat yksityishenkilöt – joista huomattavan monet naisia – lainasivat varojaan rakennushankkeen kustannusten kattamiseksi. Rahaa rukoushuoneelle ja sen tiloissa järjestettävälle toiminnalle kerättiin myös ompeluseuratoiminnan kautta.⁷⁴

Kummankin kohteen rakennusvaihe kesti noin vuoden päivät. Betaniaa alettiin rakentaa toukokuussa 1903; kirkko-osan vihkiäisiä vietettiin seuraavan vuoden pääsiäisenä piispa Herman Råberghin toimittamana. Koko talo saatiin valmiiksi kesäkuuhun mennessä.⁷⁵ Kalliossa työt käynnistyivät puolestaan vuoden 1905 alussa, ja rakennuksen käyttöönottoa juhlittiin seuraavan vuoden helmikuussa. Vihkijänä toimi tuomiorovasti Juuso Hedberg. Urakoinnista vastasi Betania-talon osalta rakennusmestari H.E. Lohman, Kallion rukous-

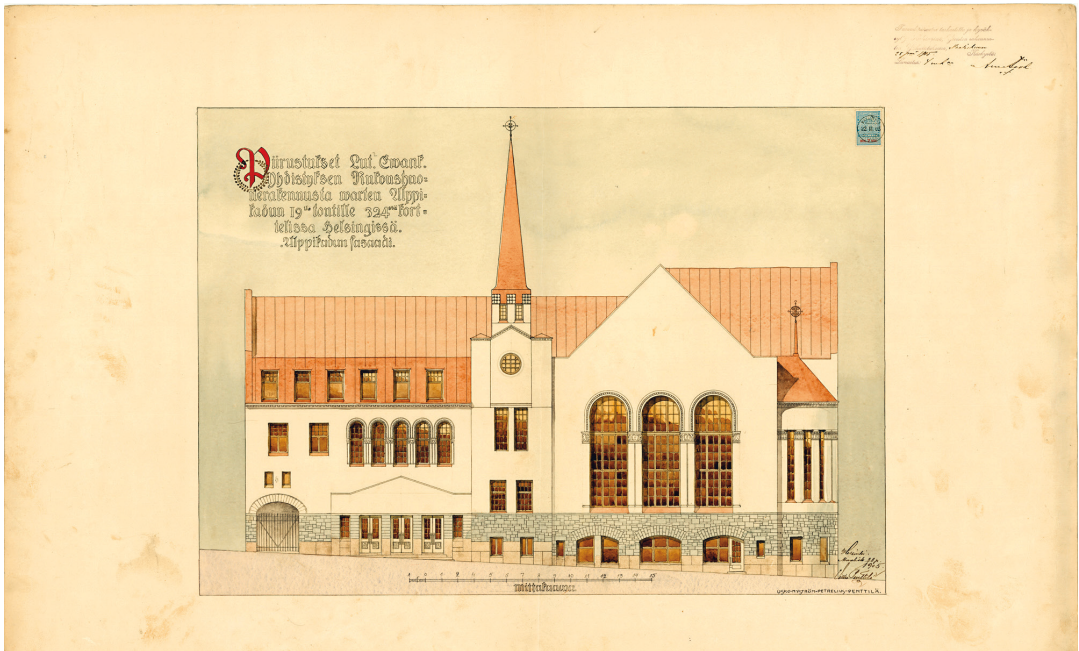
72. Helsingin kaupunkilähetyskystä, *Betania* 1/1903, 11; *Helsingin kaupunkilähetyskysen vuosikertomus 1903*, 4–5. KA/KKA.

73. *Kaupunkilähetyskysen suunnitellun uuden kirkon pohjapiirustukset*, 12–14. KA/STOA; Helsingin kaupunkilähetyskystä. Muistelmia., *Kotimaa* 30.10.1908.

74. Ks. Koskeniemi 1984, 133; SLEY:n johtokunnan ptk 7.7.1905 § 17. KA/SLEYA I; Toivio 1930, 60.

75. Peltola 1985, 71; K.A. Wrede. Helsingin kaupunkilähetyskystä, *Betania* 5/1904, 76.

Kuva 11. Vilho Penttilän 28.3.1905 signeeraamat Kallion evankelisen rukoushuoneen laveerattu julkisivupiirustus, Alppikadun puoli. (SLEYA.)

huoneen kohdalla itsekin evankeliseen liikkeeseen kuulunut rakennusmestari Imanuel Aalto.⁷⁶ Rakennuskohteita sakralisoitiin rituaalimenoin jo niiden pystytysvaiheessa: molempien rakennustyömailla pidettiin yhdistyspapiston johdolla päivittäisiä rukous- ja virrenveisuuhetkiä. Kirkkohistorioitsija Lauri Koskenniemen mukaan Kallion rukoushuoneen harjannostajaisissa rakennusmiehille tarjottiin kahvin ja leivän lisäksi SLEY:n hengellisiä julkaisuja.⁷⁷

2.1.2 YHDISTYSTOIMITALOJEN ARKKITEHTONINEN YLEISKUVAUS JA NIIDEN EUROOPPALAISET ESIKUVAT

Tarkastelemieni monitoimikirkkojen ilmiäsuissa yhdistyy sekä sekulaari- että sakraalirakennustaiteeseen viittaavat piirteet. Kohteiden suunnittelutyössä arkkitehti on sovittanut yhteen hybridirakennusten tilallis-toiminnallisen kaksinaisuuden myös formaalein keinoin. Kristillisten yhdistystoimitalojen arkkitehtonisessa artikuloinnissa on tasapainoteltu

76. V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 17; Helsingin kaupunkilähetyksestä. *Betania* 1/1903, 12.

77. Jalovaara 2015, 76; L. Koskenniemi. Kallion rukoushuoneen vaiheita, *Sanansaattaja* 1957, 61–62; Koskenniemi 1984, 113.

niin totunnaisempien kuin epäsovinmaisempien muotoaihevalikoimien välillä. 1800- ja 1900-lukujen taitteessa vallalla ollut, ja nimensä mukaisesti moderniin taidekäsitykseen pyrkivä rakennustyyli, *art nouveau*⁷⁸, tarjosi varhaisten helsinkiläisten monitoimikirkkojen jäsentelyyn omanlaisiaan lähtökohtia ja virikkeitä. Sen lisäksi, että tarkastelemissani rakennuksissa maallinen ja hengellinen elämänpiiri lomittuvat, kohteita määrittää myös mielikuvituksellinen uuden ja vanhan, kansallisen ja kansainvälisen rakennustaiteellinen synteesi.

Kaupunkilähetykselle kuuluneella Betania-talolla on neliön muotoinen pohjakaava. Rakennusmassan keskellä on pienehkö sisäpiha. Sitä reunustaa kaksi eri-ikäistä rakennusosaa. Tontin perällä on alun perin 1880-luvulla valmistunut ja Wreden saneeraama lähetysmaja, joka 1900-luvun alussa laajennettiin katulinjaa myötäilevällä uudisosalla samaisen arkkitehdin johdolla. Siinä missä vanha pihasiipi oli alkuperäiseltä korkeudeltaan kaksikerroksinen, toimitalon uudella puolella oli kaikkiaan viisi kerrosta, kellari ja vintti mukaan luettuina. Julkisivunpuoleinen uudisrakennus on jaoteltu aikalaiskuvauksissa sekin vielä kahteen osaan: kirkkoon ja asuinkerrostaloon.⁷⁹ Näiden kahden osakokonaisuuden rakenteellis-toiminnallinen ero käy myös fasadijäsentelystä ilmi: siinä missä Perämiehenkadulla oleva kirkkosiiven eksteriööri on pääosin rapattu, Merimiehenkadun puoleisen kerrostalo-osan punatiiliset ulkoseinät on puhtaaksimuurattu.

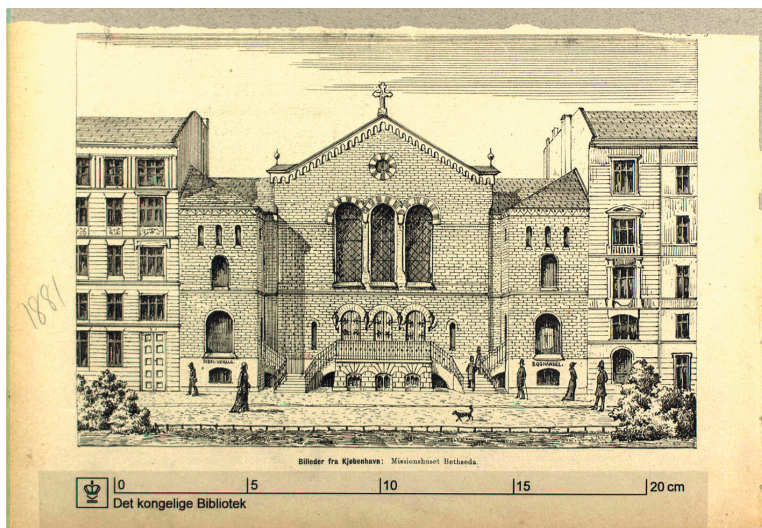
Vastaavasti Kallion evankelinen rukoushuone suunniteltiin pohjakaavaratkaisultaan L-kirjaimen muotoiseksi ja nelikerroksiseksi. Ulkoisesti rakennus jakaantuu samantapaisesti kuin edellä kuvailtu kohde: sakraaliosa sijoittuu katukulmaukseen, kun taas asuintalo-osa on kokonaan Alppikadun puolella. Eroa näiden kahden välillä ei ole alleviivattu arkkitehtonisesti yhtä selvästi kuin Betanian kohdalla. Kallion rukoushuoneen rapatulla fasadijäsentelyllä on luotu kauttaaltaan yhtenäisempi yleisilme. Kummankin kohteen katukerroksen julkisivun viimeistelyssä on hyödynnetty graniittia: Betania-talon silotellussa sokkelissa ja Kallion rukoushuoneen koko katutason peittävässä rosopintaisessa verhoilussa.⁸⁰

Art nouveau -estetiikan hengessä kummankin tarkastelemani rakennuksen julkisivudetaljointi on vaihtelevaa. Vastaavasti ikkuna- ja oviaukkojen sijoittelu perustuu symmetrian ja epäsymmetrian vuoropuheluun. Yleisesti ottaen Betania-talon arkkitehtuurissa on pyritty klassisempaan lopputulokseen, sillä fasadi ikään kuin kätkee sisäänsä monitoimikirkon sisältämät erilaiset huoneryhmät. Evankelisen rukoushuoneen julkisivumuotoilu on toteutettu plastisemmin, sillä se mukailee paikka paikoin rakennukseen sisällytetyille huoneistoille ominaisia volyymirakenteita: esimerkiksi asunto-osa on katettu muusta rakennuksesta poiketen taitteisella mansardikatolla. Molempien monitoimikirkkojen ulkojäsentelyssä on hyödynnetty muodonantoa ja koristeaiheita, joiden avulla fasadi viestii ohikuljijalle, että rakennus sisältää sekä kirkolliselle toiminnalle pyhitettyjä tiloja että arkisempaan

78. Nojaudun tutkimuksessani pitkälti Ritva Wäreen määritelmään art nouveausta, jolla tarkoitetaan 1800- ja 1900-lukujen vaihteen yleiseurooppalaista varhaismodernia arkkitehtuurisuuntausta. Sitä leimasi klassististen suunnitteluperiaatteiden, kuten symmetrian ja harmonian, välttäminen, sekä vahvaan tyyllittelyyn perustuvan ornamenttiikan hyödyntäminen. Suomessa aikakauden rakennustaiteessa esiintyi paikoin tuttuja muotoaiheita sekä menneiltä tyylikausilta että kansanrakentamisesta. Ne kuitenkin muokattiin uudenaikaiseen kokonaisilmaisuun sopiviksi. (Wäre 1989, 120; ks. myös Standertskjöld 2006, 16–19).

79. Helsingin kaupunkilähetyksestä, *Betania* 1/1903, 11–12.

80. Ks. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päivämäärä Betania-talon rakennuslupapiirustukset (julkisivut). HKA/MA; Penttilän 28.3.1905 päivämäärä Kallion evankelisen rukoushuoneen pääpiirustukset (julkisivut), SLEYA.

Kuva 12. Bethesda -lähetystalo Kööpenhaminassa. Gravyyrin tekijä tuntematon, 1881. Det Kongelige Biblioteks billedsamling (DT003274), Tanska.

käyttöön varattuja huoneistoja. Näistä yksityiskohdista ilmeisimmät ovat näkyvät ristiaiheet ja varioidut ikkuna-aukotukset: jumalanpalvelushuoneet ovat selvästi paikannettavissa suurten ruusu- ja kaari-ikkunoidensa ansiosta.

Lisäksi Betaniassa on Perämiehenkadun puolella kohteen uskonnollista käyttötarkoitusta alleviivaava koristeellinen päätyaihe. Talon huoneistorakenteeseen nähden se sijoittuu pääporrashuoneen huipuksi eikä sillä ole elimellistä yhteyttä runkokuoneeseen. Hieman samalla tavalla Kallion rukoushuoneen korkein ja siten myös näkyvin tornihuippu sijoittuu Appikadun puolella olevien seurakuntasalien ja portaikon kohdalle. Toimitaloihin sisältyvät tilajaot ja -hierarkiat eivät aina tule julkisivusta esiin vaan tässä kohtaa suunnittelua on pikemminkin ohjannut eksteriöörin edustavuuden ja näyttävyuden korostaminen.⁸¹

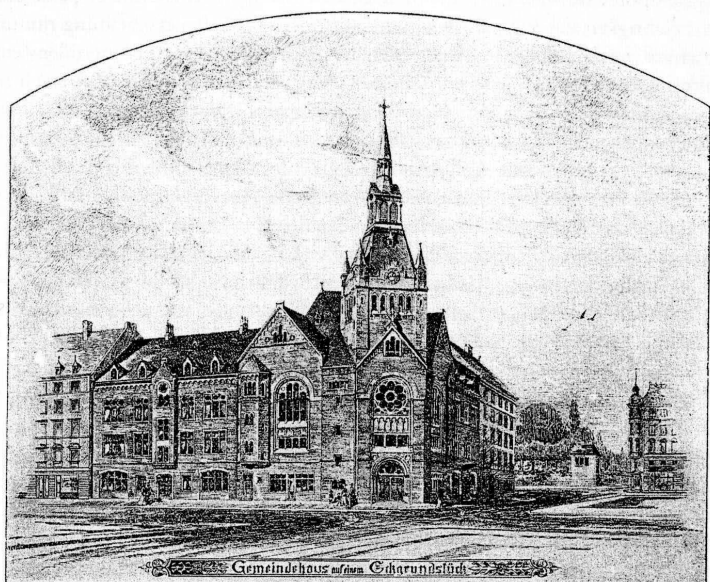
Lisensiaatintutkielmassaan taidehistorioitsija Saara Peltola on tehnyt sangen seikka-peräisen koriste- ja muotoaiheanalyysin Betania-talon arkkitehtonisesta detaljoinnista. Erittely suhteutuu sekä Wreden muuhun tuotantoon että hyödynnetyn ornamentiikan esikuviin. Peltolan mukaan rakennus on yleisilmeeltään poikkeava verrattuna muihin arkkitehtien 1800–1900-lukujen taitteessa suunnittelemiin sakraalikohteisiin. Sen gotiikkaan viittaavassa ajanmukaisessa jäsentelyssä on havaittavissa art nouveauille ominainen eklektinen ja tyylittelevä ote. Tutkimalla Wreden 1800-luvun puolella Eurooppaan suuntautuneiden opintomatkojen aikaisia luonnoskirjoja Peltola on löytänyt vastineet niin hevosenkänkäkaari-ikkunoille Espanjasta kuin porraspäädyille Lyypekin Holstentorin keskiaikaisesta kaupunginmuurin portista. Wrede on poiminut laajemminkin koriste-elementtejä historistisiin sakraaliarkkitehtuurikohteisiinsa kyseisen pohjoissaksalaisen kaupungin muistakin tunnetuista merkkirakennuksista.⁸² Aikalaisteksteissä Betanian kirkko-osassa sovellettua rakennustyyliä kutsuttiin romaniseksi.⁸³ Luonnehdinta perustuu julkisivun monissa

81. Ks. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät Betania-talon rakennuslupapiirustukset. HKA/MA; Penttilän 28.3.1905 päiväämät Kallion evankelisen rukoushuoneen pääpiirustukset, SLEYA.

82. Peltola 1985, 92–94.

83. Helsingin kaupunkilähetystyksestä, *Betania* 1/1903, 11; Nyheter för dagen, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; Betania, kaupunkilähettyksen uusi talo, *Uusi Suometar* 8.4.1904.

Kuva 13.
Saksalaisarkkitehti
Otto Marchin laatima
ideaalisuunnitelma
monitoimikirkolle vuodelta
1896. (Kuva: ks. March
1896, 25.)

yksityiskohdissa käytettyihin pyörökaariaiheisiin, joista hienostunein on vuolukivinen pääsisäänkäyntiportaali.

Detaljointiaiheiston kansainvälisistä lähtökohdista huolimatta Wreden elämäkerturi Helmi Gulin on nostanut esiin, että arkkitehti kannatti kansallisromanttisessa hengessä paikalliseen traditioon pohjaavan rakennustyylin kehittelyä ja käyttöönottoa. Sitä tulisi soveltaa systemaattisesti myös uusien kirkkojen muotoilussa. Gulin siteeraa Wredeä:

[K]eskiaikaa muistuttavat harmaakivittyiset kyklooppimuurin tapaiset ja tiilistä tehdyt julkisivut kaariornamenteineen ja seiniin kiinnitettyine rapattuine kuvioineen, suippoine päätyineen ja pyörö- tai suippokaari-ikkunoineen olisivat ominaisia maallemme ja olisivat perinteellisiäkin, koskapa monet kirkkomme ovat sitä tyyliä [--].⁸⁴

Vuonna 1905 Suomen uusinta rakennustaidetta käsittelevässä ja *Tekniska föreningen i Finlands förhandlingar* -julkaisussa esitellyssä katsauksessa arkkitehti Waldemar Wilenius toteaa, että Helsingin kaupunkilähetksen toimitalo edustaa yhdessä Diakonissalaitoksen kirkon kanssa Wreden yhdistyksille suunnitteleminen goottilaisvaikutteisten rukoushuoneiden taiteellista parhaimmistoa.⁸⁵ Luonnehdinta on ainoa löytämäni alan ammattilaisen tekemä aikalaisarvio Betania-talon arkkitehtuurista.

Seuraavana vuonna *Arkitekten*-lehdessä julkaistiin Wileniuksen kritiikki uudesta Kallion evankelisesta rukoushuoneesta. Tekstissään hän kiinnitti huomiota rakennuskompleksin pohjakaavamuotoiluun ja sen kaupunkitilalliseen sijoitteluun, jota hän piti Suomen oloissa ennenäkemättömänä ja muutoinkin kovin poikkeuksellisenä. Taiteellisessa katsannossa hän ei ollut Penttilän luomuksesta kovinkaan vakuuttunut; Wilenius olisi itse suosinut kohteen yleisjäsentelyssä perinteisempää eli selvemmin kirkkomaisempaa muotoilua. Tästä huolimatta hän totesi rukoushuoneen julkisivun antavan hyvän kuvan rakennuksen käyttö-

84. Ks. Gulin 1948, 158.

85. W. Wilenius. Översikt af byggnadskonsten i Finland under åren 1880–1905. *Tekniska föreningen i Finlands förhandlingar* 3/1905, 43.

tarkoituksesta. Fasadiartikuloinnin onnistuneimpana yksityiskohtana hän piti kuorin sijoittamista harmaakivimosaiikein koristeltuun kulmatorniin. Rakennuksen ulkodetaljoinnissa Wilenius olisi kuitenkin suosinut harkitumpaa linjaa: hänestä julkisivussa yhdistyi paikoin tyyllisesti yhteen sopimattomia elementtejä.⁸⁶

Rukoushuoneen fasadin kohdalla merkillä pantavaa on Kirstin- ja Alppikadun suuntaiset, ulkoisesti yhtenevien seinäosien artikulointi. Ne ikkuna- ja oviaukotuksineen sekä päätykolmioineen ovat näkemykseni mukaan ajanmukaistetut toisinnot arkkitehti L.H. Knudsenin piirtämästä ja vuonna 1882 Kööpenhaminaan valmistuneesta Bethesda-lähetystalon julkisivusommitelmasta. SLEY:n johdolle rakennus oli tullut tutuksi viimeistään vuosisadan alun opintomatkojen yhteydessä.⁸⁷ Helsingin evankelisessa rukoushuonearkkitehtuurissa liikkeiden yhteydet esimerkiksi katsottuun Tanskan Indre Mission -sisälähetysjärjestykseen on tehty näkyviksi.

Betania-talon keskiaikaisia muotoaiheita eklektisesti lainailevan ulkoasun yksityiskohdat sekä rakennuksen kerros- ja huonejaot hierarkkisine ryhmittelytapoineen muistuttavat läheisesti saksalaisen arkkitehti Otto Marchin vuonna 1896 laatimaa monitoimikirkon ideaalimallia. Sen hän julkaisi piirustuksineen ”Unsere Kirchen und gruppiertes Bau bei Kirchen”-nimisen tutkielman yhteydessä. Hankkeensa puitteissa March halusi kehittää luterilaisen teologi Emil Sulzen seurakunta- ja kirkkorakennuskäsitykseen nojaavan uudenlaisen urbaanin sakraalirakennustyyppin. Kiinteästi ympäröivään kaupunkirakenteeseen sovitettuna monitoimikirkon oli tarkoitus palvella seurakunnallisen yhteisöelämän tyysijana yhteiskunnallisessa tilanteessa, jossa perinteiset sosiaaliset suhderyhmittelyt olivat sekä maassamuuton että elintapamuutosten seurauksena murroksessa. Monitoimikirkkomallissaan March jaotteli monipuolisen huonetilajohdon kolmeen kerrokseen. Pohjakaavaltaan nelikulmionmuotoiseksi kaavaillun rakennuksen katutasolle sijoittuivat kansankeittiö, klinikka ja apteekki, lastenseimi ja -tarha, käsityöpajat sekä kirjasto lukusaleineen. Toiseen eli pääkerrokseen on mahduttettu laajennettavan kirkkosalin lisäksi seurakunnan kokoustiloja ja pappila. Kolmas kerros varattiin diakoniatyöntekijöiden asunnoiksi ja vanhainkodiksi. Suunnitelmassaan March pyrki ratkaisemaan monitoimikirkon huonejaotuksen mahdollisimman tarkoituksenmukaisesti ja harmonisesti rakennuksen sakraalia tarkoitukselliseksi kunnioittaen.⁸⁸ Kirkkoarkkitehtuurin suunnittelijana ja tutkijana kunnostautunut Gerhard Langmaack on pitänyt Marchin visionääristä monitoimikirkkomallia modernin seurakuntakeskusrakentamisen edelläkävijänä Saksassa.⁸⁹

On vaikeaa arvioida missä määrin Wrede on tuntenut Marchin monitoimikirkkomallin. Mitään suoria viitteitä tästä en ole läpikäymistäni arkistomateriaaleista löytänyt. Selvää kuitenkin on, että Dresdenissä arkkitehdin koulutuksen saaneena ja kirkollisessa elämässä aktiivisesti mukana olleena hengenmiehenä hänellä on ollut varsin hyvät edellytykset Marchin

86. W. Wilenius, Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 120–121. Tässä yhteydessä nostettakoon esiin, että rakennushankkeen edetessä Penttilä yhdenmukaisti julkisivun teemoja, mikä ilmenee toteutuneen rukoushuoneen ja rakennuspiirustusten välisestä vertailusta. (Ks. Penttilän 28.3.1905 päiväämät pääpiirustukset, SLEYA).

87. Struwe 1995, 42; L.L. Byman, Minnen från nordiska inremissionskongressen i Köpenhamn, *Sändebudet* 18/1901, 277 ja 23/1901, 362.

88. March 1896, 23–26; ks. myös Genz 2011, 84–85, 87–88.

89. Langmaack 1971, 17.

suunnitelman tuntemiseen. Sitä esiteltiin Saksassa painetun erillisjulkaisun lisäksi sanomalehdessä ja vuonna 1895 Berliinissä järjestetyssä evankelisessa kirkolliskokouksessa.⁹⁰ Sakraaliarkkitehtuurissa Wrede tiettävästi arvosti toimintolähtöisyyttä ja kykyä ylevöittää moraalisesti hengellisesti:

Rakennettakoon useampia yksinkertaisia kirkkoja, kustannettakoon useampia sananjulistajia, autettakoon useampia köyhiä ja sairaita! Rakennustaide [--] luokoon kauneutta välttämällä ylellisyyttä, mutta ennen kaikkea palvelkoon sitä Herraa, joka kaikella minkä on luonut, tarkoittaa ihmiskunnan lähentämistä Jumalaan.⁹¹

Wreden ehdotuksesta Kaupunkilähetyksen toimitalorakennus päätettiin ristittää *Betaniaksi*.⁹² Nimi viittaa Uudessa testamentissa mainittuun Jerusalemin lähellä sijaitsevaan kyläkuntaan. Raamatussa Betania toimii Jeesuksen ihmetekojen eli kuolleista herättämisen ja spitaalista parantamisen näyttämönä. Paikkakunta mainitaan myös Jeesuksen kestinneen Martan ja hänet voidelleen Marian asuinpaikkana. Sen lisäksi, että nimeämiskäytäntö korosti Kaupunkilähetyksen toimitalon suojissa tapahtuvan hyväntekeväisyys- ja avustustyön uskonnollista luonnetta, rakennukselle annetun nimen raamatullinen kerrontakehys jäsensi tiloissa kehkeytyvä sosiaalisia suhteita. Rakennuksen käyttäjäkunta vertautui symbolisesti ja konkreettisesti myyttisiin henkilöhahmoihin: niin arkiaskareiden parissa puuhastelemaan Marttaan, hurskasta kuuliaisuutta osoittavaan Mariaan, julistustyötä tekevään Jeesukseen kuin ruumiillisesti uudistuneeseen Lasarukseen.

Ajatus toimitalosta Foucault'n terminologiaa käyttäen elettyinä utopiana tulee esiin myös aikalaiskuvauksissa: ” ‘Betania’ kuinka paljon suloisuutta, jo tuossa nimessä ja mikä rakauden ja rauhan koti. Siksi sitä toivottiin ja siksi se rakennettiin!”⁹³ Paikkakuntaan viittaava raamatullinen nimitys nostaa esiin monitoimikirkon kylämäisenä tai kaupunkimaisena näyttäytyvän rakenteen, jossa tilallis-toiminnalliset jaottelut ja sosiaaliset kategorisoinnit risteävät dynaamisesti. Rakennus muodostui huoneistojen kokonaisuudeksi, jossa sukupuolen, iän ja yhteiskuntaluokan mukaisille käyttäjäryhmille oli varattu sekä omia että yhteisiä tiloja. Palaan näihin vielä eritellymmin seuraavassa alaluvussa.

1800- ja 1900-luvun taitteen monitoimikirkkojen raamatulliset nimikytkenät ulottuvat koskettamaan myös evankelisia rukoushuonerakennuksia. SLEY:n johtokunnan pöytäkirjoista ilmenee, että vuoden 1905 syksyllä Fredrikinkadun rukoushuone ja rakenteilla oleva Kallion rukoushuone päätettiin nimetä *Betlehemiksi* ja *Salemiksi*. Jälkimmäinen on sikäli mielenkiintoinen, että Vanhassa testamentissa Salem mainitaan ylipappi Melkisedekin ja itsensä Jumalan asuinpaikkana. Nimityksellä on siis viittaussuhde niin uskonnolliseen auktoriteettiin kuin maanpäälliseen taivaaseen. Vaikka tuntemattomaksi jääneestä syystä Kallion rukoushuoneen muodollinen nimeämispäätös päätettiin lopulta pyörtää, utoppi-nen nimi jäi elämään evankelisten kollektiivisessa tietoisuudessa joksikin aikaa.⁹⁴

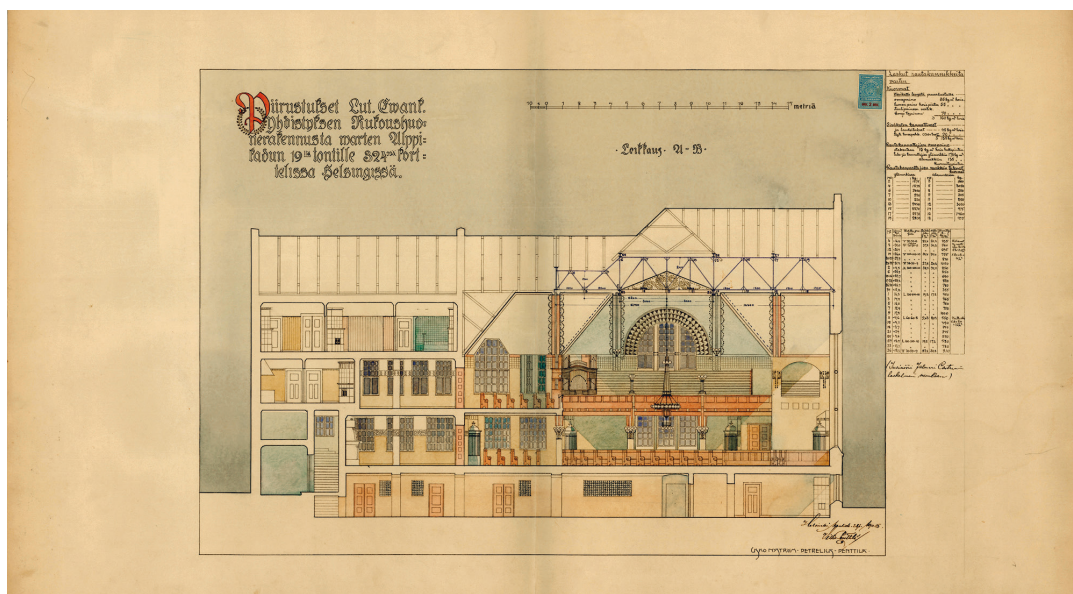
90. Ks. March 1896, 11, 24.

91. Laina Wredeltä, ks. Gulin 1948, 163.

92. Peltola 1988, 59.

93. Helsingin kaupunkilähetyksestä. Muistelmä, *Kotimaa* 30.10.1908.

94. SLEY:n johtokunnan ptk 5.9.1905 ja 3.10.1905. KA/SLEYA I; 1 Moos.14: 17–21; Ps. 76: 3; ks. myös S. Mandelin.

Kuva 14. Vilho Penttilän 28.3.1905 signeeraamat Kallion evankelisen rukoushuoneen laveerattu leikkauspiirustus, josta käy ilmi kerros- ja huonejako. (SLEYA.)

Ajatus evankelisen kokoontumispaikan ristimisestä raamatullisella paikannimellä lienee perustunut rukoushuoneliikkeen skandinaaviisiin esikuviiin. Viitataan jälleen Indre Missionin pääkokoontumistilana toimineeseen kööpenhaminalaiseen *Bethesdaan*.⁹⁵ Mikäli 1900-luvun alkupuolella syntynyttä ajan- ja muodinmukaista helsinkiläistä kaupunkimiljöötä tarkastellaan, moni Helsinkiin perustettu kerrostaloyhtiö sai julkisivuunsa runollisen, esimerkiksi luonnonmaisemiin ja tarunomaisiin idylleihin assosioituvan nimen.⁹⁶ Tällä tavoin jokapäiväinen asuinympäristö tehtiin monimerkitykselliseksi. Se nostettiin myös arkikokemuksen yläpuolelle – kaupunkimiljöö liitti asukkaansa toisenlaisiin, allegorisiin paikkoihin ja vertauskuvallisiin mielentiloihin.

Autuaitten yhdysside. *Sanansaattaja* 8/1908, 123.

95. Raamatussa *Betesda* on Jerusalemissa sijaitsevan ruumiillisista vaivoista parantavan vesialtaan nimi, ks. Joh. 5: 1-4.

96. Esimerkkejä on lukuisia, ks. esim. Moorhouse, Carpetian & Ahtola-Moorhouse 1987, 72, 94, 126, 156, 182, 198, 230, 284, 302, 312, 318.

2.2 YLEVÄ KODIKKUUS: BETANIA-TALON JA KALLION RUKOUSHUONEEN TILALLISET TOIMINNOT

Tämän alaluvun keskiössä on tarkasteltuihin monitoimikirkkoihin sisällytettyjen huoneistokokonaisuuksien, yhdistystoiminnan ja käyttäjien välisen tilasuhteen erittely. Arkistoaineistojen hajanaisuuden ja vaillinaisuuden vuoksi aukotonta kokonaiskäsitystä edellä kuvatusta on mahdotonta yksityiskohtaisesti rakentaa. Kummankaan monitoimikirkon kohdalla alkuperäistä huonetilaohjelmalistausta ei ole sellaisenaan säilynyt. Vaikka tarkastelluissa rakennuspiirustuksissa suurempien tilojen käyttötarkoitukset on joko selvästi merkitty tai pääteltävissä, pienempiin huonekokonaisuuksiin liittyvät funktiot ovat tulkinvaraisempia. Kallion rukoushuoneen kohdalla alkuperäinen tilajako hahmottuu kohtalaisen hyvin vertailemalla keskenään pääpiirustuksia sekä *Arkitektenissa* ja *Kotitaiteessa* julkaistujen kohde-esittelyiden kuvauksia.⁹⁷ Betanian alkuperäiset vesivärlaveeratut pääpiirustukset ovat kadoksissa. Analyysissäni olen tukeutunut rakennuslupapiirroksiin ja säilyneisiin originaaliluonnoksiin. Kyseisestä monitoimikirkosta on julkaistu muutama selventävä kohdekuvaus Diakonissalaitoksen, Helsingin Kaupunkilähetyksen, Evankelisluterilaisen Pyhäkouluyhdistyksen ja Suomen Lähetysseuran yhteisjulkaisu *Betaniassa*.⁹⁸ Käytössäni on ollut vain yksittäisiä valokuvia Betanian ja Kallion rukoushuoneen tiloista tai niissä järjestetyistä toiminnoista 1900-luvun alkuvuosilta. Arkistoitujen kuvien aiheina ovat lähinnä rakennusten eksteriööri ja kirkkosali.

Monitoimikirkkojen eri tilakokonaisuuksiin suunniteltuja toimintoja ja niiden tosiasiallisia käyttötapoja on lueteltu myös päivä- ja aikakauslehdissä julkaistuissa, vastaviihittyjä kohteita kuvailevissa uutisjutuissa. Rakennusten funktioista on yksittäisiä mainintoja myös Kaupunkilähetyksen ja SLEY:n johtokuntien vuosikertomuksissa ja pöytäkirja-aineistoissa. Kaupunkilähetyksen arkea 1900-luvun alussa valottaa sekä Wredestä kirjoitettu elämäkerta että hänen julkaisemansa omaelämäkerrallinen muistelmateos. Kummatkin ovat vakuumuksellisen idealismin sävyttämiä: arkkitehti esitetään niissä nöyramielisenä joskin palvasieluisena Jumalan palvelijana. Hänen elämäntehtävänään on ohjata isällisellä otteella Kaupunkilähetykseltä hengellistä turvaa ja aineellista apua hakevia ihmisiä kristillis-hyveellisen elämän piiriin.⁹⁹

Kallion rukoushuoneen toiminnallisessa hahmottamisessa tärkeimpiin lähteisiin lukeutuu 1930-luvulla julkaistu SLEY:n nuorisoliiton historiikki. Siinä kirkkoherra Tuure Toivio esittelee Kallion osaston varhaisvaiheita.¹⁰⁰ Sekä kaupunkilähetyksen että evankelisen liik-

---

97. Ks. W. Wilenius. Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 120–122; V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 17–20; Vilho Penttilän 28.3.1905 signeeraamat pääpiirustukset. SLEYA.

98. Kuva vesivärlaveeratusta piirustuksesta on julkaistu *Betania*-lehdessä (1/1903, 11); ks. myös *Kaupunkilähetyksen suunnitellun uuden kirkon pohjapiirustukset*, 1–2. KA/STOA; K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät rakennuslupapiirustukset. HKA/MA.

99. Ks. Gulin 1948; Wrede 1940.

100. Ks. Toivio 1931.

keen piirissä harjoitetun kristillissosiaalisen työn eri muodoissa on ollut runsastakin vaihtelevuutta: niiden suosioon ovat vaikuttaneet käytössä olleet taloudelliset ja sosiaaliset resurssit. Betania-talossa harjoitetusta hyväntekeväisyystoiminnasta osa ulkoistettiin yhteistyötahojen järjestettäväksi. Asiakirjoihin on jäänyt kirjallisia mainintoja toimintamuodoista, joiden tarkasta sijoittumisesta monitoimikirkkokompleksiin ei ole jäänyt tietoa.

kerros	huonetilavaraus	oletusarvoinen käyttäjäryhmä	käyttötarkoitus
4.	B- matkustajakoti* K- asunto/pappila	B- matkailijat, matkustajakodin henkilökunta K- yhdistyksen pastori perheineen	asuminen / majoittuminen
3.	B/K- lehteri/urkuparvi B- matkustajakoti* K- kokoushuone, asunto	B/K- kirkossakävijät, yhdistysak- tiivit, urkuri/kuoro B- matkailijat, matkustajakodin henkilökunta K- urkuri-vahtimestari perheineen	asuminen / majoittuminen
2.	B/K- kirkkosali, kokoushuone(et) B- sakaristo, diako- nissojen (asuin)huoneet, lastentarha*	B/K- kirkossakävijät, yhdistysak- tiivit, papisto B- diakonissat ja heidän asi- akkaansa, lapset ja lastentarhan henkilökunta	jumalanpalvelus-, hartaus- ja kerho- toiminta, kasvat- us- ja lastenhoitotyö, asuminen/diakonia
1.	B- kansankeittiö, työ- pajat, talonmiehen asunto, lastenseimi/maitokauppa* K- sakaristo, myymälät, asuntoja, B/K- talous-, varasto-, ja teknisiä tiloja	B- (työttömät ja -taidottomat) työläismiehet ja -naiset, keittäjät, pajaohjaajat, (työläisäitien) pikku- lapset, hoitohenkilökunta, talonmies perheineen K- pappi/saarnamies, myyjät/asi- akkaat, vuokralaiset	kauppa- ja käsityö- toiminta, ruokailu ja hoivatyö, asuminen
Taulukko 2. Betania-talon (B) ja Kallion rukoushuoneen (K) tila- ja kerrosjakoa sekä huoneistojen käyttötarkoituksia ja oletettavissa käyttäjäryhmiä kuvaava kaavataulukko. (* = sijoittuu Betanian asunto-osaan.)			

Tarkasteltavina olevissa rakennuskohteissa eri kerrosten ja niihin sijoittuvien tilaryhmien väliset hierarkiasuhteet ovat selvemmin hahmotettavissa oheisen taulukon avulla (Taulukko 2). Olen koonnut siihen tiedot rakennusten joko valmistumisajankohtana tai

Kuva 15. K.A. Wreden vuoden 1903 huhtikuussa signeeraama Betania-talon rakennuslupapiirros, leikkaus. (HKA/Maistraatin arkisto. ARSKA.)

pian sen jälkeen tehdyistä huoneistovarauksista, tilojen käyttötarkoituksista sekä tiedeytistä tai oletetuista käyttäjäryhmistä. Kummankin kohteen pohjakerrokseen sijoittuvat huoneistot palvelivat kaupan- ja ammatinharjoittamisen lisäksi kehollista huoltoa, hoivaa ja puhtautta. Betanian katutason huoneistoihin sijoitettiin työttömien työpajatilat erikseen miehille ja naisille, kansankeittiö sekä lastenseimi. Jälkimmäisen tilalle tuli maitokauppa. Kerroksen huonekirjo palveli erityisesti alempiin sosiaaliluokkiin kuuluvaa väkeä. Kallion rukoushuoneen kohdalla pohjakerrokseen varattiin tilat parille kivijalkamyymälälle, kahdelle pienelle vuokratyöhuoneelle ja sakastille. Sieltä päästiin suoraan ylempänä olevaan kirkkosaliin kierreportaita pitkin. Kummankin rakennuksen alimpaan kerrokseen mahdutettiin huolto- ja varastohuoneita sekä teknisiä tiloja. Sijoittamalla katutasolle sellaiset toiminnot, joista aiheutuu häiritseviä ääniä, hajuja, käryjä ja vilkasta kulkuliikennettä, on haluttu rauhoittaa pääkerros jumalanpalvelus- ja hartauselämälle.

Niin Betanian kuin Kallion rukoushuoneenkin kohdalla kirkkosali ja siihen välittömästi liittyvät, pääasiallisesti eri harrastus- ja toimintapiirien käyttöön tarkoitetut kokoushuoneet sijoituivat toiseen kerrokseen. Nämä tilat oli varattu seurakunta- ja yhdistysaktiivien käyttöön. Betania-talon toiseen kerrokseen – tosin kirkkoon nähden mahdollisimman etäälle – mahdutettiin sekä diakonissojen asunnot ja vastaanottotilat että kansanlastentarhan huoneisto. Molemmissa kohteissa kolmannessa kerroksessa olivat jumalanpalvelushuoneen lehterit ja urkuparvi. Kallion rukoushuoneen kohdalla sinne mahdutettiin myös toinen yleisistä kokoussaleista sekä vahtimestarin asunto. Betanian kolmatta ja neljättä kerrosta käytettiin niin ikään matkustajakotitoimintaan, Kalliossa puolestaan neljänteen kerrokseen sijoittui SLEY:n pääsihteerin tai yliasiamiehen käyttöön varattu virka-asunto eli pappila. Asuin- ja majoituskäyttöön tarkoitettujen huoneistojen keskittäminen ja eristäminen rakennusten

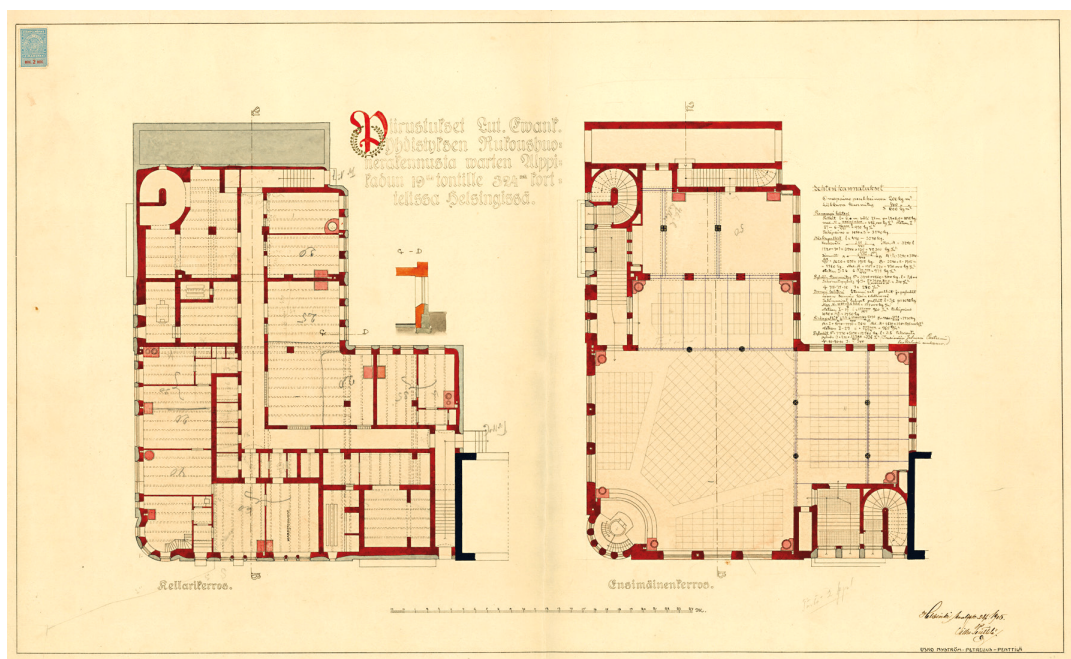
Kuva 16. Betania-talon kirkkosali. (Kuvaaja: Ateliér Commercial H:fors, 1920-luku. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK10000:3704. FINNA)

ylempiin kerroksiin lisäsi niiden rauhaisaa yksityisyyttä.

Betania-talossa kulku eri kerroksiin tapahtui pääasiallisesti Perämiehenkadun puoleisen avaran sisääntulohallin ja siitä nousevan pääportaikon kautta. Rakennukseen suuntautuva liikenne ohjautui myös Merimiehenkadun puoleisesta porttikäytävästä, josta kuljettiin sisäpihan poikki kahteen pienempään, vanhan lähetysmajan päätyjen kohdalla olleisiin porrashuoneisiin. Näistä julkisivunpuoleisen asunto-osan sijoittuva toimitti talousportaan tehtävää, sillä se yhdisti eri kerrosten keittiö- ja pesutilat toisiinsa. Pihasiiven toisesta portaikosta pääsi sekä toisessa kerroksessa olevaan yhdistettyyn sakaristoon/kokoussaliin että diakonissoille varattuun huoneistoon. Kallion rukoushuoneessa portaikkoväyliä oli niin ikään kolme kappaletta: kaksi suurempaa kunkin julkisivun puolella ja yksi pienempi, joka kohosi Alppikadun puoleisesta porttikäytävästä suuntaamaan kulkua yläkerroksiin sijoitettuihin asuntoihin.

Kummankin kohteen liikenteelliset ratkaisut on tehty kirkkosalin ehdoilla jo siksikin, että kyseiset tilat vetävät suhteellisen suuria väkimiä. Arkkitehdin tehtävänä on ollut sisäisten kulkuyhteyksien ratkaiseminen, jotta siirtyminen huoneryhmästä toiseen olisi mahdollisimman sujuvaa ja vaivatonta. Sekä Betaniassa että Kallion rukoushuoneessa rakennusneliöt on hyödynnetty harkiten.¹⁰¹ Kerroksesta ja huonekokonaisuudesta toiseen kuljettavat portaikot ja näitä yhdistävät eteistilat ovat merkityksellisiä sillä, ne ovat toimineet sosiaalisten siirtymien paikoina. Niissä työntekijöistä on tullut asukkaita ja päinvastoin; samaten avuntarvitsijat, asiakkaat ja yhdistysaktiivit ovat muuttuneet välitiloissa kirkkokansaksi.

101. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät Betania-talon rakennuslupapiirustukset (pohjat). HKA/MA; Penttilän 28.3.1905 päiväämät Kallion evankelisen rukoushuoneen pääpiirustukset (pohjat ja leikkaukset), SLEYA.

Kuva 17. Vilho Penttilän 28.3.1905 signeeraama Kallion evankelisen rukoushuoneen laveerattu pohjapiirustus. Oikealla pääkerros, jonka kulmaukseen kirkkosali sijoittuu. Vasemmalla pohjakerros. (SLEYA.)

2.2.1 SANAN, SAKRAMENTIN JA SEURAKUNNAN YHTEYS JUMALANPALVELUSTILASSA

1900-luvulla valmistuneiden monitoimikirkkokohteiden kirkkosaleista tekemääni luentaa ohjaavat tilojen muotoiluun liittyvät toiminnalliset oletukset ja teologiset kytkennät sekä aikalaisten reaktiot tai kannat näihin. Erittelen myös tiloihin tehtyä kiinteää sisustusta ja taideteoksia, joita lähestyn Michel Foucault'n hengessä tilan symbolis-sosiaalisia merkitysoluttuvuuksia laajentavina peilauspintoina ja uskonnollisen samaistumisen kohteina.¹⁰²

Sekä Betania-talossa että Kallion evankelisessa rukoushuoneessa kirkkosalin sijoittuminen toiseen kerrokseen dominoi tilajakoja ja kerroshierarkioita. 1900-luvun alkupuolella kummankin kohteen suojissa järjestettiin säännöllistä jumalanpalvelus- ja hartaustoimintaa useampana viikonpäivänä. Toimittajina olivat paikallisseurakuntien ja yhdistysten palveluksessa olevat papit sekä evankelisen ja kaupunkilähetysliikkeen maallikkosaarnaajat. Betaniassa pohjakaavaltaan suorakaiteen muotoinen tynnyriholvattu kirkkosali noudattaa muotoilullaan kristillisen sakraaliarkkitehtuurin basilikaperinnettä. *Uuden Suomettaren* mukaan tilan ”puoliympyrään tehty katto kaarineen, poikkeaa siten muista [Helsingissä] olevista kirkkosaleista ja tekee katsojaan juhlanan vaikutuksen”.¹⁰³ Kirkkosaliin on saatu runsaasti luonnonvaloa pistoholvisyvennyksiin sijoittuvien ruusu- ja hevosenkenkäkaari-ikkunoiden avulla.

102. Viittaan Foucault'n ajatuksiin peilin, tilan ja katseen dynamisesta ja vuorovaikutteisesta suhteesta. Näitä on eriteltty hänen ”Des Espaces Autres” -kirjoituksessaan sekä Diego Velázquezin *Hovinaiset* (1656) -maalauksesta tehdyssä ja varsin tunnetussa luennassa. (Ks. Foucault 1986, 26; Foucault 2010(1966), 22–35, passim.)

103. Betania, kaupunkilähetyskysen uusi talo, *Uusi Suometar* 8.4.1904.

Istumapaikkoja saatiin järjestettyä parhaimmillaan tuhannelle sanankuulijalle. Heistä noin puolet mahtui permannolle, loput penkeistä sijoittui lehterikerrokseen ja kirkkosaliin yhdistettävissä oleviin kokoushuoneisiin. Tilan alkuperäistä värimaailmaa Wrede kuvaili kohde-esittelystään seuraavasti: ”Seinät ovat waalean vihreiksi maalatut, katto valkoiseksi, holvikuvut ja kaaret terrakottavärisiksi [sic!], ja kullatut listat pantu wärejä eroittamaan.”¹⁰⁴

Aikalaisarvioissa Kallion rukoushuoneen päätilaa kuvailtiin kauniiksi, valoisaksi ja sivuhuoneittensa ansiosta kaikin puolin tarkoituksenmukaiseksi. Kirkkosalin pohja on neliömäinen, ja se laajenee sivuille kahdella lyhyellä siipiosalla. Kuori on sovitettu kirkkosalin uloimpaan kulmaukseen. *Kotitaide*-lehdessä Penttilä selostaa päätyneensä harvemmin Suomessa tavattuun pohjakaavaratkaisuun lähinnä käytännön sanelemista syistä: kirkkotila on muotoiltu tonttialan ehdoilla.¹⁰⁵ Kirkas päivänvalo suodattuu jumalanpalvelustilaan sivuseinien suurista kaari-ikkunoista, jotka erään kuvauksen mukaan ”päästävät kellertävän värin hiottujen lasien läpi”.¹⁰⁶ *Arkitekten*-lehdessä Waldemar Wilenius toteikin, että hyvät valaistusolosuhteet ovat juuri luterilaisen liturgian kannalta tarpeelliset ja luonteenomaiset.¹⁰⁷ Lausuntoaan hän ei tarkemmin avaa, mutta asiayhteydestäkin tulkitseen hänen viittaavan tekstinlukuun tilassa. Valo muodostuu toisaalta myös uskonnollisen ymmärryksen ja opillisen selvyiden välineeksi. Betania-taloon verrattuna Kallion rukoushuoneen kirkkosali on selvästi kookkaampi ja tilavampi: istumasijoja on yhteensä 1200 hengelle, niistä 400 parvikerroksessa. Tarvittavia lisäpaikkoja saadaan yhdistämällä sivusalit jumalanpalvelushuoneeseen.¹⁰⁸

Samassa asiayhteydessä Wilenius esitti varsin kärkevää kritiikkiä Kallion rukoushuoneen kirkkosalin epäsovinnasta ja teatterimaiseksi luonnehtimaansa pohjakaavajäsentelyä kohtaan. Torjuvaa suhtautumistapaansa tilasommitelmaa kohtaan hän perustelee viittaamalla sen ohimenevään muodikkeuteen ja omaan skeptisyytensä siitä, että pohjakaavajäsennyksellä olisi kyky virittää hengellisesti jumalanpalvelushuoneeseen kokoontunut kirkkokansa.

Näidenkin arvioiden perusteella Kallion rukoushuoneen pohjakaavaratkaisua on mielekästä tarkastella 1800-luvun jälkipuoliskolla Saksassa ajankohtaisiksi nousseiden evankelisten eli yleisprotestanttisten kirkkoarkkitehtuuri-ihanteiden läpi.¹⁰⁹ Näitä kiteytettiin

---

104. Istumapaikkaluvut, ks. Nyheter för dagen, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; K.A. Wrede. Helsingin kaupunkilähettyksestä, *Betania* 5/1904, 76.

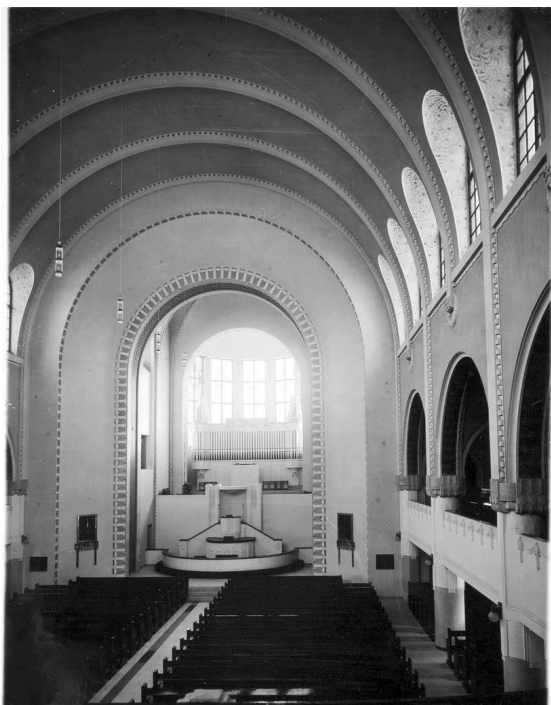
105. ”I. E.” Kallion rukoushuoneen vihkiäiset, *Sanansaattaja* 10/1906, 93; V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 17.

106. Työmaalta. Kallion uusi rukoushuone, *Kotimaa* 27.2.1906.

107. Ks. W. Wilenius. Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 121.

108. V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 20.

109. Gerhard Langmaack on nostanut esiin, että 1800-luvun puolivälissä Saksassa koittaneiden sisäpoliittisten myllerrysten seurauksena vaatimukset kansallisen yhtenäisyyden vaalimiseksi vahvistuivat. Kyseinen pyrkimys ulotettiin koskettamaan myös uskonnollista elämänpäiää. Vuodesta 1848 lähtien maassa alettiin järjestää säännöllisesti valtakunnallisia evankelisia kirkkopäiviä (*Deutscher Evangelischer Kirchentag*). Hallinnollisten, oikeudellisten ja dogmaattisten kysymysten lisäksi niissä käsiteltiin kirkkotaiteeseen ja -arkkitehtuuriin liittyviä erityiskysymyksiä. Tässä prosessissa protestanttisen sakraalirakennuksen erityisluonteen ja siihen liittyvien ominaispiirteiden määrittelyminen nousivat tärkeiksi tehtäviksi. Aihepiiriä käsiteltiin myös omissa kirkkorakennustaidekonferensseissa, joiden osanottajissa oli papiston lisäksi arkkitehteja ja taidehistorioitsijoita. Sekä kongresseissa käytyjen keskusteluiden että niiden jälkipuintien seurauksena Saksassa ryhdyttiin kokoamaan erilaisia kirkkorakennuksiin liittyviä ohjeistuksia ja myös laatimaan periaatteellisempia ohjelmajulistuksia. (Langmaack 1971, 13–14).

Kuva 18. Kallion kirkon kuorijärjestely alkuperäisessä asussaan. Kehän takana alttari ja sen yläpuolella saarnatuoli. Urku- ja kuoroparvi perimmäisimpänä. (Kuvaaja: Signe Brander, 1910-luku. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK10000:3693. FINNA.)

vuonna 1891 laadittuun ja Wiesbadenin ohjelmanä (*Wiesbadener Programm*) tunnettuun kirkkorakennustaideperiaatteistoon. Sen muotoilivat pastori Emil Veesenmeyer ja arkkitehti Johannes Otzen.¹¹⁰ Ohjelman pyrkimyksenä oli fuusioida näkyvällä tavalla kirkkotilan arkkitehtoninen muoto ja sen liturginen funktio sekä jumalanpalveluselämän taustalla vaikuttavat teologiset lähtöoletukset. Niin Kallion rukoushuoneen kuin vähäisemmissä määrin Betanian kirkkosalin alkuperäisjäsentelyissä oli piirteitä, jotka olivat sopusoinnussa kyseisen periaatteiston kanssa. Palaan näihin eritellymminkin vielä tuonnempana.

Aitoluterilaisen kirkkotilan suomalaisia variantteja

Wiesbadenin ohjelmassa ei ollut kyse uuden tai ennennäkemättömän kirkkotilakäsityksen luomisesta luterilaisen sakraaliarkkitehtuurin suunnittelun lähtökohdaksi. Tavoitteena oli pikemminkin paluu evankelisen jumalanpalveluksen alkujuurille, ja protestanttisen perinnön valjastaminen rakennustaiteen keinoin nykypäivän kirkollisia tarpeita palvelevaksi. Kyseinen ajatus ilmaistiin 1800-luvun loppupuolella Saksassa käydyssä arkkitehtuurikeskusteluissa iskulauseella: ”Takaisin Lutheriin, takaisin reformaatioon!”¹¹¹ Teologi Horst Schwebelin mukaan Wiesbadenin ohjelmaan liittyi pyrkimys korvata vuonna 1861 muotoiltu ja evankelista kirkonrakentamista ohjannut niin kutsuttu Eisenacherin regulatiivi. Sen piilokatoliseksi tulkittu vaatimus kuorin hierarkkisesta eriyttämisestä muusta kirkkosalista oli koettu ongelmalliseksi, sillä se korosti liiaksi papin ja seurakunnan välistä eroa.¹¹² Periaatteiston sisältö on kiteytetty neljään pääkohtaan, jotka esitän tiivistetyssä muodossa:

1. Evankelisen kirkkorakennuksen tärkein tehtävä on toimia jumalanpalvelusta varten kerääntyneen seurakunnan yhteisenä kokoontumispaikkana.

110. Genz 2011, 42.

111. Kongressen för protestantisk kyrkobyggnadskonst i Berlin. *Teknikern* 85/1894, 143.

112. Schwebel 2015, 80.

Kuva 19. Kallion evankelisen rukoushuoneen kirkkosali alkuperäisine kuori- ja penkkijärjestelyineen. (Kuvaaja: Pietinen, 1935. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19670603:26454. FINNA.)

2. Seurakuntayhteyden ja yleisen pappeuden merkitys tulisi näkyä tilan yhtenäisessä muotoilussa: kirkkosalin jakamista laivoihin tai kuorin eriyttämistä tulisi välttää.
3. Ehtoollisenvieton on tapahduttava seurakunnan keskellä; alttarin merkitystä tulee korostaa sijoittamalla se kirkkotilan pääteaiheeksi.
4. Saarnatuoli on sijoitettava alttarin taakse. Kirkkotilan jäsentelyssä tulee korostaa sanan ja sakramentin yhteyttä; myös kuoro- ja urkuparven paikka on jumalanpalvelushuoneen etualalla.¹¹³

Ohjelmaa sovellettiin ensikerran vuonna 1894 Otzenin Wiesbadenin kaupunkiin piirtämään ja *Ringkirchenin*ä tunnetun uusromaanisen keskeiskirkon kehämäisessä tilajäsentelyssä. Aihepiiriä käsittelevän tutkimuksensa puitteissa taidehistorioitsija Peter Genz on esittänyt, että tämän ohjeelliseksi joskaan ei täysin normatiiviseksi tarkoitetun Wiesbadenin periaatteiston jäljet näkyvät Saksassa 1800- ja 1900-luvun vaihteessa rakennettujen kirkkojen rakennustaiteellisessa artikuloinnissa. Ohjelma vaikutti osaltaan myös luterilaisen jumalanpalvelustilan ympärillä käytyyn teoreettisesti sävyttyneeseen keskusteluun.¹¹⁴

Wiesbadenin ohjelman teesien mukaan luterilaisen kirkkotilan toiminnallinen mielekkyys ja teologinen ydin tiivistyvät kuorikalusteiden eli alttarin, saarnatuolin ja urkujen keskitetyssä järjestyksessä. Teologi Hartmut Maihin viitaten Saksassa 1800- ja 1900-luvun taitteen uusprotestanttiset ja aitoluterilaiset aatevirtaukset muodostuivat suosiolliseksi maaperäksi saarnatuolialttarin (*Kanzelaltar*), eli saarnatuolin ja alttarin yhdistelmäkalusteen, yleistymiselle.¹¹⁵

Saarnatuolialttari on käsitettävissä jumalanpalveluksen muotoa määrittäväksi ja sen teologiaa havainnollistavaksi materiaaliseksi ilmaukseksi. Sen tarkoituksena on korostaa sananjulistuksen ja ehtoollisenvieton samanarvoisuutta. Kiinnostavaa on, että kyseisen

¹¹³. Genz 2011, 43; Langmaack 1971, 276.

¹¹⁴. Genz 2011, 54–57, 99–104.

¹¹⁵. Mai 1969, 178–185, passim.

yhdistelmäkalusteen suosio ulottui Suomeen asti: sellainen toteutettiin Helsingin uusimpiin sakraalirakennuksiin, kuten Wreden Suomen Lähetysseuran toimitalon (1901) ja Betanian kirkkosaleihin (1904), Penttilän Kallion evankeliseen rukoushuoneeseen (1906) sekä Lars Sonckin Kallion kirkkoon (1912). Jälkimmäisen arkkitehtuuria tutkineen taidehistorioitsija Ritva Wäreen mukaan kirkkosalin alkuperäisessä kiinteässä liturgisessa kalustuksessa ilmenevä alttarin, saarnatuolin ja urkujen yhdistämispyrkimystä perusteltiin sekä tilajäsentelyn ajanmukaisuudella että sen oikeaoppisuudella. Kallion kirkon varsin näyttävä ja Suomen kirkkoarkkitehtuurissa lopulta harvinaisuudeksi jäänyt kuorirakennelma purettiin lopullisesti vuonna 1956 valmistuneen peruskorjauksen myötä.¹¹⁶ Edellä luetelluista tapauksista ainoastaan Lähetysseuran kirkon puinen saarnatuolialttari on säilynyt nykypäivään saakka.

Huomionarvoista on, että yhdistysmonitoimikirkkojen jumalanpalvelushuoneisiin ylipäätään rakennettiin saarnatuoliin liittyvä vaatimaton alttaritaso, sillä säännöllisempi ehtoollisenvietto on jo kirkkolain nojalla keskitetty varsinaisiin seurakuntakirkkoihin.¹¹⁷ Käsitykseni mukaan kyseiseen kalusteratkaisuun on päädytty sekä käytännöllisistä että periaatteellisista syistä. Ensiksikin tuolloin ehtoollista vietettiin lähtökohtaisesti harvakseltaan. Toiseksi Betania-talo ja Kallion rukoushuone toimivat paikallisseurakunnan väliaikaisina sivukirkkoina. Kolmanneksi kummankin kohteen taustayhteisö on halunnut sitoutua toiminnassaan luterilaiseen tunnustukseen ja opinkäsitykseen. Saarnatuolialttari on tämän vakaumuksen näkyvä symboli.

1900-luvun alkupuolella Suomeen rantautuneiden kirkkotilaa ja kuorikalustusta koskevien uudempien saksalaisvaikutteiden laajamittaisempi ja systemaattisempi tutkimustyö on vielä tekemättä. Teologit Markku Heikkilä ja Sari Dhima ovat kumpikin esittäneet, että Wrede ja Sonck ovat tuoneet mukanaan kirkkosalijäsentelyä koskevia ideoita Keski-Eurooppaan suuntautuneiden opintomatkojensa ansiosta.¹¹⁸ Vastaavasti myös Penttilä vieraili Saksassa eri otteisiin 1890-luvulla.¹¹⁹ Vähättelemättä näiden tutustumisretkien merkitystä kotimaisissa kirkkotiloissa tavattuihin ratkaisuihin nostan vielä senkin esiin, että tšekäläiset arkkitehdit ovat voineet tutustua Saksassa pohdittuihin sakraaliarkkitehtuurikysymyksiin myös Suomessa saatavilla olleiden kirjallisten lähteiden kautta. Muun muassa Wiesbadenin ohjelman sisältöä avattiin teknisten alojen ammattilehti *Teknikern*issä vuonna 1894. Sen sivuilla julkaistiin alun perin *Zentralblatt der Bauverwaltung* -lehteen laadittu artikkeli, joka käsitteli varsin seikkaperäisesti samaisena vuonna Berliinissä järjestetyn evankelisen kirkkorakennuskonferenssin antia. Yksi sen pääesitelmöitsijöistä oli juuri Johannes Otzen.¹²⁰ Suunnitteluperiaatteistoa käsiteltiin laajalle levinneessä, Wäreen mukaan mitä ilmeisimmin Suomessakin tunnetussa, protestanttista kirkkorakennustaidetta esittelevässä ja runsaasti kuvitetussa *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart* (1893) -teoksessa.¹²¹

116. Wäre 2012, 32, 34, 59.

117. *Kirkkolaki* (1869), 19 §.

118. Ks. Dhima 2008b, 256; Heikkilä 2008, 67.

119. Rauske 2004, 34.

120. Kongressen för protestantisk kyrkobyggnadskonst i Berlin. *Teknikern* 85 ja 89/1894, 142–144, 175–176.

121. *Der Kirchenbau des Protestantismus*, 299; ks. myös Wäre 1989, 126.

Palaan Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen kirkkosaliratkaisuihin. Erityisesti jälkimmäinen täyttää monet Wiesbadenin ohjelmassa luterilaiselle sakraalitulalle asetetuista vaatimuksista. Sen jumalanpalvelushuoneen arkkitehtuurissa on suoria viittauksia Otzenin Ringkircheniin, jossa kuori muodostuu kirkkotilaa määrittäväksi polttopisteeksi. Kalliossa vastaavasti saarnatuolialttarin keskeisyys käy ilmi tarkasteltaessa kirkkosalin viuhkamaiseksi jäsentyvää pohjakaavaratkaisua. Kuoria kohti suunnatut penkkirivistöt oli alun perin järjestetty kolmeen, kahden käytävän halkomaan segmenttiin. Auditoriomainen istumajärjestely ei vain suuntaa tilaan yhteen kokoontuneiden sanankuulijoiden kehot kohti saarnatuolialttaria vaan se mahdollistaa myös eri puolilla salia istuvien ihmisten katseiden kohtaamisen jumalanpalveluksen aikana. Myös lehterikerroksen ja siipisalien kiinteät penkit on suunnattu kuoria kohti.¹²² Näillä keinoin kirkkosalin fyysinen muoto sekä rakentaa että ylläpitää seurakuntalaisten suhdetta liturgiaan, oppiin ja toisiinsa.

Tulkintani mukaan erääseen Kallion rukoushuoneen vihkitilaisuudessa pidettyyn saarnaan sisältyi teologinen luenta ympäröivän kirkkotilan järjestyksen dynamiikasta. Puheessa kuoria verrattiin seurakunnan keskellä sijaitsevaan elämän lähteeseen eli Jeesukseen Kristukseen. Hänestä "[...] johtaa kaksi virtaa, elämää ja autuutta[,] nimittäin Jumalan sana ja Jumalan pyhät sakramentit." Lisäksi saarnassa mainitut kirkkokansaa virvoittavat virrat vertautuvat kuorista lähteviin ja kirkkosalia halkoviin käytäviin.¹²³

Kotitaide-lehden rukoushuone-esittelyssä Penttilä perustelee Wiesbadenin ohjelman hengen mukaisesti Kallion rukoushuoneen kirkkosalin tilallista kokonaisratkaisua hyvällä näkyvyydellä: "Täten näkyvät [kuori saarnatuoleineen] vapaasti kirkon perimpiinkin sopukoihin. Jotta kirkon sisus tulisi vieläkin vapaammaksi, ilmakkaammaksi, on pylväiden käyttämistäkin koitettu kokonaan välttää." Penttilä selvensi, että jumalanpalvelushuoneeseen on saatu lisää korkeutta ja tilavuutta rakentamalla ullakolle levyrautainen sisäkattokannatinjärjestelmä.¹²⁴ *Arkitekten*in arvioissa samaisesta kohteesta Wilenius toteaa hieman ivallisesti, että rukoushuoneen korkea katto on onnistuttu toteuttamaan niin kevyen oloiseksi, että voimakkaampi tuulenpuuska vie sen pian mennessään.¹²⁵ Vaikka Betanian jumalanpalvelushuone on pohjakaavaratkaisultaan perinteisempi pitkäkirkko, Wrede on halunnut korostaa sen tilallista avoimuutta. Itsensä laatimassa kuvauksessa hän tuo esiin, että kirkkosalin lehterit on pystytty toteuttamaan ilman näköesteiksi muodostuvia kannatinpilareita. Tekstin kuvitusvalokuvasta käy ilmi, että saliin on saatu lisää istuinpaikkoja ryhmittelemällä penkkejä myös saarnatuolialttarin molemmille sivuille. Tällä tavoin hieman kehämäinen kalustejärjestely on korostanut kirkkosalin tilajäsentelyssä kuorin ympäryksen liturgista keskeisyyttä. Penkkikortteleita Betaniassa oli kolme kappaletta: leveämpi keskellä ja kaksi kapeampaa sivuilla.¹²⁶

Eräs merkillepantavimmista yhtymäkohdista Kallion rukoushuoneen ja Wiesbadenin Ringkirchen välillä liittyy kuoriin. Jälkimmäisessä saarnatuoli on sijoitettu kirkkosalin peräseinämästä sisäänvedettyyn holvattuun absidiin. Rukoushuoneen kohdalla Penttilä

122. Ks. Penttilän 28.3.1905 päiväämät Kallion evankelisen rukoushuoneen pääpiirustukset (leikkaus). SLEYA.

123. Bergroth 1906, 11.

124. V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 17.

125. W. Wilenius. Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 120.

126. K.A. Wrede. Helsingin kaupunkilähetystystä, *Betania* 5/1904, 75–76.

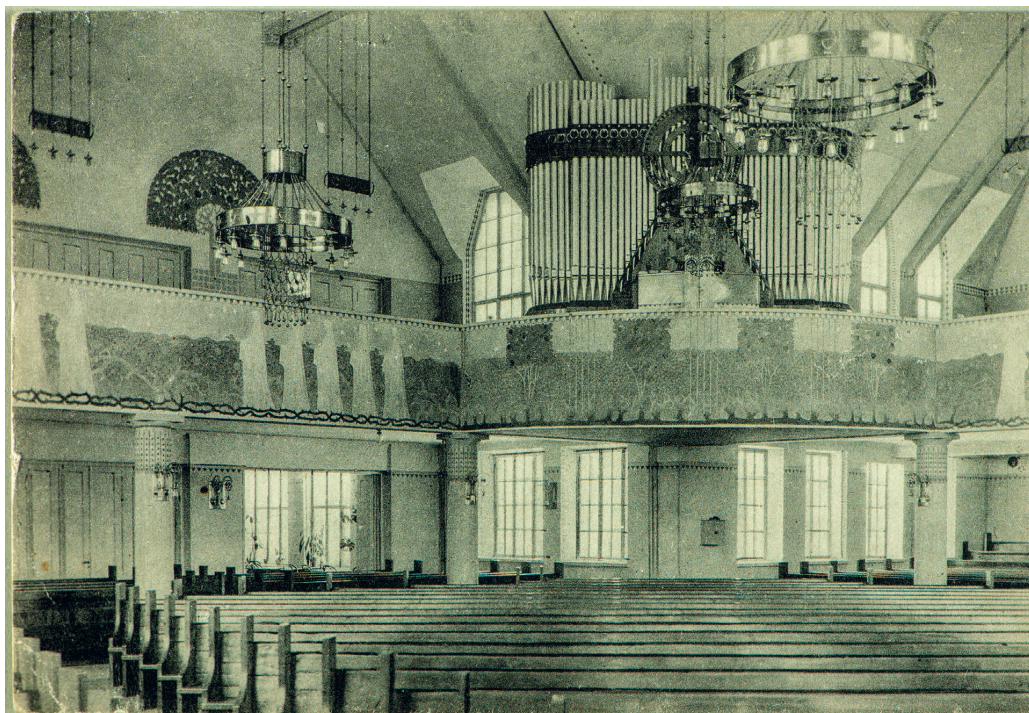
Kuva 20. Viimeistä tuomiota esittävä gravyyri. Attribuoitu Francesco Rosellille, noin 1470-85. British Museum, V,1.31. Iso-Britannia.

määritteli tornimaiselle saarnatuolialttarille paikan vastaavaan kohtaan tilan päädyssä olevaan kuorisivyennykseen. Sitä on korostettu kirkkosalin keskiakselia kohti työntyvillä katonrajaissilla sivuseinäkkeillä, jotka leikatessaan muodostavat kuoria suojaavan suippokaarisen kehyksen. Sen sivuille maalattiin koristeelliset tekstinauhat: ”Katso Jumalan Karitsa”, ”Se Guds Lamm”. Edellä kuvatun saarnan tavoin lauseet paikantavat Kristuksen pelastavan ja lunastavan läsnäolon kuoriin – siellä lausuttuun sanaan ja siellä toimitettuun sakramenttiin. Muusta kirkkosalista eriytetyn rakennusosan omaleimaisuutta korostaa siihen toteutettu tunnelmallinen lasimaalauskoristelu. Tilankäytön näkökulmasta jumalanpalveluksen alkua Kallion rukoushuoneessa väritti yllätyksellinen hetki, jolloin pappi tai saarnamies ilmestyi kuoriin alakerrassa sijaitsevasta sakaristosta kierreportaita pitkin. Aikalaisnäkökulma uudenlaisen liturgisen kalustuksen käyttöön tulee esiin Betanian kuvauksissa: ” [...] saarnastuolikin on alttarin taustaan sijoitettu [sic!] niin hauskaasti ja somasti, ettei sitä arvaakaan siellä olevaksi ennen kuin näkee papin sinne nousevan.”¹²⁷

Kummankin tarkasteleman kirkkosalin alkuperäisasussa esiintyi myös tilaratkaisuja, jotka olivat selvästi Wiesbadenin periaatteiston vastaisia. Tämä osoittaa, kuinka luterilaisia oppikäsityksiä toisintavia sakraaliarkkitehtuuri-ideaaleja ei ole omaksuttu kriittittävästi

127. ”Jukola”, Hospiitsi Betania, *Päivälehti* 31.5.1904.

Kuva 21. Näkymä Kallion evankelisen rukoushuoneen kirkkosalin urkulehterille. (Kuvaaja: tuntematon, 1900-luvun alku. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK10000:7099.)

vaan ne on sovitettu paikallisiin tottumuksiin ja liturgisiin käytänteisiin sopiviksi. Kallion rukoushuoneen kuoria ympäröi umpinainen alttarikaide siihen kuuluvine polvistumispenkeineen. Kalustusjärjestely siis erotti seurakunnan esipaimenen saliin kokoontuneesta kirkkokansasta. Betania-talon kohdalla kirkkosaliin liittyvä kuoritila eristettiin jumalanpalvelushuoneen päätyyn. Se kalustettiin vaalealla marmorilla verhoillulla saarnatuolialttarilla ja sitä kehystävällä kulmikkaalla messinkisin yksityiskohdin viimeistellyllä alttarikaiteella. Kuorirakennelmaan kuului vielä tummanvihreällä samettikankaalla päällystetty polvistumispenkki.¹²⁸ Toinen ilmeinen poikkeavuus saksalaiseen ohjeistukseen verrattuna oli urkuja kuoroparven totunnaisempi sijoittelutapa. Kummassakin kohteessa soitinlehteri oli sijoitettu pääovien päälle, kuoriin nähden kirkkosalin vastakkaiselle puolelle.

Tämän- ja tuonpuoleisen rajan murtavat kuvat ja sanat

Betanian kirkkosalissa kuorin arvokkuus tuotiin esiin veistokoristeluin. Saarnatuolin varteen upotettiin saksalaisen kuvanveistäjän Eduard Lürssenin signeeraama tondo eli pyöreä reliefimedaljonki (1865). Sen aiheena on raamatullinen kohtaus, jossa Jeesus siunaa

¹²⁸ Ks. V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaidet* 2/1906, 121; K.A. Wrede. Helsingin kaupunkilähettyksestä, *Betania* 5/1904, 76.

luokseen saapuneita lapsia.¹²⁹ Päätyseinän lähes luonnolliseen kokoon tehty valkoiseksi maalattu puukrusifiksi tilattiin pyöreän veistoksen tavoin Berliinin kaupunkilähetyksen kirkolliseen esinetaitteeseen erikoistuneesta ateljeesta. Ristiinnaulitun päätä ympäröi pienten kaasupalopolttimoiden muodostama sädekehä, joka Wreden mukaan kuvasti elämän valon virtausta Jeesuksen ristiltä.¹³⁰ Kehäaihe kertautuu kirkkosalin päätyseinällään sisin kaari muodostuu kerubeista ja uloin kyyhkysistä. Sommitelma muistuttaa vanhemmassa kristillisessä ikonografiassa toistuvaa tapaa kuvittaa viimeistä tuomiota, jossa Kristus esitetään enkelikehien ympäröimänä. Matteuksen evankeliumin tekstikohta, johon kyseinen kohta liittyi, sisältää myös seuraavat lauseet:

Tulkaa tänne, te Isäni siunaamat. Te saatte nyt periä valtakunnan [--]. Minun oli nälkä, ja te annoitte minulle ruokaa. Minun oli jano, ja te annoitte minulle juotavaa. Minä olin koditon, ja te otitte minut luoksenne. Minä olin alasti, ja te vaatetitte minut. Minä olin sairas, ja te kävitte minua katsomassa. Minä olin vankilassa, ja te tulitte minun luokseni. [--] Totisesti: kaiken, minkä te olette tehneet yhdelle näistä vähäisimmistä veljistäni, sen te olette tehneet minulle.¹³¹

Betanian kirkkosalin kuorikoristelun kuvaohjelma samaan aikaan sekä abstrahoi että tiivistä ja legitimoivat kaupunkilähetysliikkeen eettis-uskonnolliset pyrkimykset. Yhtäältä detailjoina muistutti hyväntekeväisyystyötä tehneitä tuonpuoleisuudessa koittavasta autuudesta, toisaalta se velvoitti osoittamaan lähimmäisenrakkautta huono-osaisia kohtaan. Auttamistyön kohteina olleille kirkkosalin koristelu tarjosi samaistumiskohteen sekä viitteitä kärsimyksen väliaikaisuudesta ja paremman tulevaisuuden toivosta. Päätyseinän raamatullinen kuvasto loi tilaan reflektiopinnan, jonka kautta kirkkokansa pystyi suhteuttamaan itsensä ja oman toimintansa. Kristillinen kasvatus ja laupeudentyö sekä inhimillinen ahdinko avautuivat sakraalitulilassa myös iäisyden näkökulmasta.

Tampereen Johanneksen kirkon Hugo Simbergin freskomaalausten (1903–1906) kuvaohjelman analyysissään taidehistorioitsija Riikka Stewen on korostanut, että *fin-de-sièclen* eli vuositadanvaihteen symbolistisen taidekäsitteiden puitteissa luotettiin katsojan kykyyn tuottaa teokselle merkitys pelkästään jo viitteellisten kuva-aiheiden perusteella ja omaa mielikuvituskykyä hyödyntäen. Tulkintaprosessissa juuri intuitiiviselle introspektiolle ja tunnepitoiselle samaistumiselle annettiin erityistä painoarvoa.¹³² Kirkkotaiteen vastaanottoa määrittävä affektiivinen tunne-elementti nousee esiin myös 1900-luvun alun Suomen tuotteliaimpiin kirkkoarkkitehteihin lukeutuneen Ilmari Launikon ajattelussa. *Rakennustaiteesta kirkoissa* (1909) -nimisessä julkaisussaan hän ohjeistaa, että tektonisten tilaelementtien vastapainoksi sakraalirakennukset vaativat rikasta ja kaunista koristelua. Sellaista, joka tuttavallisuudellaan ja sydämellisyydellään

129. Luuk. 18:15–17. Kohta kuuluu: ”Jeesuksen luo tuotiin myös pieniä lapsia, jotta hän koskisi heihin. Tämän nähdessään opetuslapset moittivat tuojia, mutta Jeesus kutsui lapset luokseen ja sanoi: ’Sallikaa lasten tulla minun luokseni, älkää estäkö heitä. Heidän kaltaistensa on Jumalan valtakunta. Totisesti: joka ei ota Jumalan valtakuntaa vastaan niin kuin lapsi, hän ei sinne pääse.’”

130. K.A. Wrede. Helsingin kaupunkilähetystyksestä, *Betania* 5/1904, 76.

131. Matt. 25:34–36, 40.

132. Stewen 2015, 111–112, 117–118.

puhuttelee henkilökohtaisella tasolla kutakin kirkossa vierailevaa ihmistä.¹³³

Säilyneiden kirjallisten kuvausten perusteella kirkkotaiteen aikalaisvastaanoton näkökulmaa on mahdollista syventää ja laajentaa Kallion rukoushuoneen kohdalla. Sen kirkkosali edustaa art nouveau aikakauden esteettisten ideaalien mukaista kokonaistaideteosta. Kokonaisvaltaisesti suunniteltuun sakraalitilaan kuuluivat pienimmätkin sisustukselliset yksityiskohdat. Jumalanpalvelushuone sisältää runsaasti erilaisia lasi- ja koristemaalauksia, joista jälkimmäiset toteutettiin *al secco* ja *al fresco* -tekniikoilla. Ne toteutti koristemaalari Carl Slotte. Tilan hallitsevin kuvaelementti on urkulehterikaiteelta alkava ja kirkkosalin seinien kautta kuoriin asti ulottuva koristefriisi, jonka aiheena on raamatullinen allegoria viisaista ja tyhmistä morsiusneidoista. Rytmikkään sommitelmansa ansiosta seinämaalaus sai *Arkitekten*-lehden arviossa kiitosta. Sekä muraalin että sakraalitilaan toteutetut uniikki- valaisimet piirsi Penttilän avustajana toiminut arkkitehti Uno Ullberg.¹³⁴ Friisiteos on luterilaiseen jumalanpalvelushuoneeseen sovitettu toisinto Ravennan Sant'Apollinare Nuovon basilikassa olevasta ja neitsytkulkuetta kuvaavasta mosaiikkikoristelusta. Teosaiheen Italia-kytkös on sikäli ymmärrettävä, että vuosisadan vaihteessa useat suomalaistaiteilijat hakivat innoitusta omaan työskentelyynsä Masaccion, Fra Angelicon ja Giotton alkuvoimaiseksi mielletystä uskonnollisesta seinämaalaustuotannosta.¹³⁵

Toinen tilan visuaalisessa detaljoinnissa hyödynnetty, ja kirkkotilan moniaistisuuteen viittaava kuva-aihelaina liittyy urkujen sijainnin merkitsemiseen. Soittimen paikka on havainnollistettu kuvanauhalla, jossa kullatut viivastot ja tyylitellyt hedelmäpuut vuorottelevat. Koristelu muistuttaa Axel Gallénin luonnonmystiikkaan viittaavan ”Mäntykoski” -teoksen (1892–94) sommitelmaa, jossa maiseman päälle on maalattu äänen läsnäoloa ilmaiseva nuottiviivasto tai soittimen viisi kieltä.¹³⁶ Todettakoon vielä, että evankelisen liikkeen käyttämä virsikirja on nimeltään *Siionin kannel*. Omintakeisessa seinämaalauskoristelussa yhdistyvät niin vuosisadanvaihteen esteettiset virtaukset kuin tilaajayhteisön uskonnolliset erityispiirteet.

Sanansaattaja-lehdessä viipurilainen Katriina Haakana ja kotkalainen Edla Pöyry kuvailivat vastavalmistuneen Kallion rukoushuoneen kirkkosalin koristelua ja sen herättämiä tunteja seuraavasti:

Ajattelin, tähän kauniiseen rukoushuoneeseen tultuani, että se on kuin puolinaisen taivas. Alttarin takaseinällä oli kuwattuna sydän, werta tippuwana, ja ikkunain yläosassa orjantappurakruunu. Seinillä nähdään wiisaat ja tyhmit neitseet, lamput kädessä ja laessa kyyhkyset lentäwinä. Onpa todella tämän rukoushuoneen sisus kuin eläwä raamattu.¹³⁷

Ulos mennessäni korotin katseeni ylös kattoon, siellä näin walkoiset kyyhkyiset lentäwinä. Nuo muistuttiwat mieleeni, että Herran Pyhä Henki kantaa kaikki hurskasten

133. Launis 1909, 7.

134. V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 20; W. Wilenius. Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 121. Morsiusneitoaiheisen seinämaalauksen tekijästä on olemassa myös toisenlaista tietoa. Lauri Koskenniemen mukaan sen olisi toteuttanut vakaumuksellisenä kristittyinä tunnettu taiteilija Hjalmar Rautiainen. (Koskenniemi 1984, 133; L. Koskenniemi. Kallion rukoushuoneen vaiheita, *Sanansaattaja* 1957, 62).

135. Ks. Sarajas-Korte 1966, 132–133; Lukkarinen 2007, 144–155; Stewen 2015, 111–112.

136. Ks. Sarajas-Korte 1966, 252–253.

137. K. Haakana. Muistoja Kallion rukoushuoneen wihkiäisistä, *Sanansaattaja* 6/1906, 93–94.

rukoukset taiwaan Isän waltaistuimen eteen, Jeesuksen nimessä [--] ¹³⁸

Siteeratut tekstikatkkelmat liittyvät Kallion rukoushuoneen vihkiäisistä tehtyihin kuvauksiin, jotka julkaistiin evankelisten pää-äänenkannattajan sivuilla. Huomionarvoista on, että kirjoituksista huomattavan monet olivat naisten laatimia. Heidän mahdollisuutensa kommunikoida julkisesti laajalle yleisölle uskonnollisia ajatuksiaan ja teologisia pohdintojaan oli heidän sukupuolensa vuoksi rajattu. Kirjoitustoiminta tarjosi siihen kuitenkin mahdollisuuksia.¹³⁹ Silloisen luterilaisen tavan mukaan muodollisten saarna- ja opetuspuheiden pitäminen oli tehtävänä varattu ainoastaan miehille, jotka joko pappiskolotuksensa tai kirkollisen harrastuneisuutensa ansiosta kykenivät pitäytymään puhdasoppisessa julistuksessa. Taitavana puhujana tunnettu K.A. Wrede suoritti piispalle ja tuomiokapitulille *venia concionandi* -tutkinnon, mikä takasi hänelle maallikkona oikeuden julkisten saarnojen pitämiseen. Arkkitehdin elämäkerturi Helmi Gulin kirjoitti, kuinka Betanian valmistuttua Wrede puhui siellä ”täysille huoneille”. Virallisen ohjelman päätyttyä kirkkosaliin saatettiin jäädä pitämään jälkikokouksia, joiden herätyskristillisen epämuodollinen ja spontaani luonne herättivät kaupungin papistossa myös huolta.¹⁴⁰ Tapaus osoittaa, kuinka liturgisia käytänteitä koskevilla valinnoillaan sakraalitalan käyttäjät neuvottelivat suhdettaan kirkolliseen auktoriteettiin, traditioon ja opintulkintaan.

Tunnepitoista, jopa hurmokselliseksi luonnehdittavaa uskonnollista ilmaisua esiintyi myös Kallion rukoushuoneen vihkiäistilaisuudessa. Jo edellä lainaamani Haakana kuvaili:

Oli elähyttävää ja suloista nähdä ja kuulla, kuinka kolmeyhteinen Jumala laskeutui lastensa keskuuteen, pyhällä Hengellä lämmittäen sydämiä. Kielet pääsiwät walloilleen, niin että suuri hyminä kuului joukossamme. Silmät kyynelissä ja suut naurussa puheltiin Golgatalla tapahtuneesta autuudesta ja Kristuksen werisestä uhrista, joka otti pois koko maailman synnit.¹⁴¹

Kaikkiaan nelipäiväiseen tapahtumaan oli saapunut evankelista väkeä ympäri Suomen. Yli 20 pappia piti siellä sekä suomen- että ruotsinkielisiä saarnoja. Pöyry esitteli kirjoituksessa tilaa ja tilaisuutta tavalla, joka mursi tämän- ja tuonpuoleisen maailman välisiä rajoja. Hän kuvaili: ”Herran Sebaothin enkelit [--] seisoiwat alttarilla, wihkien ja siunaten tämän kalliin Herran huoneen pyhään toimeensa.”¹⁴²

Paikalla pidetyistä saarnoista ainakin kaksi, pastori L.L. Bymanin ”Upp till Jerusalem!” ja Vehmaan kirkkoherra Waldemar Bergrothin ”Jumalan kaupunki”, julkaistiin myöhemmin pikakirjoitusmuistiinpanoihin perustuvina erillispainoksina. Kyseinen tallennustieto viittaa siihen, että nämä raamatullisin metaforin kyllästetyt puheet oli jossain määrin improvisoitu. Luentani Bergrothin tekstistä on, että hän hyödynsi kirkkosalin visuaalisia tilaelementtejä

138. E. Pöyry. Wieläkin muistoja Kallion rukoushuoneen vihkiäisistä, *Sanansaattaja* 10/1906, 153.

139. Lisää naisten, kirjoittamisen ja uskonnon välisistä kytköksistä, ks. Markkola 2002, 205–210; Leskelä-Kärki 2001.

140. Gulin 1948, 173–174.

141. K. Haakana. Muistoja Kallion rukoushuoneen vihkiäisistä, *Sanansaattaja* 6/1906, 94.

142. ”I. E.” Kallion rukoushuoneen vihkiäiset, *Sanansaattaja* 10/1906, 93; E. Pöyry. Wieläkin muistoja Kallion rukoushuoneen vihkiäisistä, *Sanansaattaja* 10/1906, 153.

puheensa muotoilussa. Saarnassaan hän viittaa *Jumalan kaupungilla* paikoin konkreettisesti uuteen rukoushuonerakennukseen ja paikoin symbolisesti sielläpyhä *temppeli*, *Siion* ja *Kristuksen ruumis*. Vastaavasti Byman saarnaa ihmiskunnan kuvastimena toimivasta taivaallisesta kaupungista eli *Jerusalemista*.¹⁴³ Puheiden kattama aikaspektri vuorottelee myyttisen menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden välillä:

[--] Herran seurakunta on ihmeellinen kaupunki, se on ihmeellinen laitos täällä maan päällä. Jerusalemin temppeli oli halpa kuvaus tästä ihmeellisestä Jumalan kaupungista, tästä Herran seurakunnasta. [--] Niin ihmeellinen, niin ihana, niin kaunis oli tuo temppeli Jerusalemissa, että nykyajan kehittynyt rakennustaide ei voisi enää semmoista aikaansaada.¹⁴⁴

Jumalan kaupungin asukkaita Bergroth kuvailee pyhiksi ja puutteellisiksi, implisiittisenä viittauksena Lutherin käsitykseen ihmisestä yhtäaikaaisesti vanhurskaana ja syntisenä. Hänen mukaansa samainen kaksinaisuus ilmensi myös tilaisuuden läsnäolijoita. Puheessa esitetty ihmiskäsitys suhteutuu mielekkäästi jumalanpalvelushuonetta kiertävään morsiusneitoaiheiseen seinämaalaukseen. Kallion rukoushuoneen kirkkosali muodostuu saarnan kautta metaforiseksi kuvaukseksi jumalallisen ja jumalattoman, viisaan ja tyhmän seurakuntalaisen maallisesta vaelluksesta Kristuksen lunastusta eli kuoria kohti. Tulkintaani vahvistaa Bergrothin tilaisuuden läsnäolijoihin kohdistunut puhuttelu heistä kasteessa kauniin juhlapuvun saaneina Jeesuksen seuraajina, Jumalan kaupungin asukkaina. Saarna sisältää myös morsiusmystiikan aihioita, joissa sulhasen ja morsiamen välinen suhde muodostuu Jeesuksen ja seurakunnan välisen rakkauden analogiaksi.¹⁴⁵ Näin sanankuuloon kokoontunut kirkkokansa on Jumalan aktiivisen pelastustyöhön nähden vastaanottavaisessa, feminiinisessä positiossa.

Tarkastelemieni monitoimikirkkojen jumalanpalvelushuoneissa aineellisen ja aineettoman, maallisen ja hengellisen todellisuuden välille syntyy tilallinen, toiminnallinen, kuvallinen ja sanallinen kytkös. Sen kautta inhimilliselle arkikokemuksille ja -käytännöille avautuu myös uskonnollisesti relevantti merkitysulottuvuus. Sakraalitilan fyysinen rakenne ja siinä tuotettu sosiaalinen järjestys muodostavat paradoksin suhteessa aikaalaisten jokapäiväisiin toimintaympäristöihin; ylevyydessään kirkkosali poikkeaa täysin tavanomaisesta ja totunnaisesta, mutta toisaalta se myös heijastelee aikansa arkkitehtuurin yleisiä ihanteita.

Juhlavan ja arkisen, hengellisen ja maallisen välimaastossa

Tarkastelemieni monitoimikirkkojen kohdalla jumalanpalvelustilan käyttöjoustavuutta lisättiin joko yhdistämällä siihen tai erottamalla siitä joukon taitto-ovin rajattuja sivuhuoneita. Liittämällä ne kirkkosaliin tilan istumapaikkalukua pystyttiin kasvattamaan tarpeen

¹⁴³ Bergroth 1906, 4; Byman 1906, 9-10

¹⁴⁴ Bergroth 1906, 5.

¹⁴⁵ Bergroth 1906, 7-8, 12.

tullen yli parilla sadalla. Betanian kohdalla nämä liitännäishuoneet avautuvat yhtäältä alttaripäädystä haarautuvaksi siiveksi ja toisaalta kirkkosalin peräosan jatkeeksi. Edempänä mainittua tilaa Wrede kuvaili vaihtoehtoisesti myös sakastiksi, mikä viittaa sille varattuun ja jumalanpalvelustoiminnan kannalta valmistettavaan käyttötarkoitukseen. Tältä osin Betania-talon tilajako noudattelee kirkkoarkkitehtuurin traditionaalisia konventioita. Kirkkosalin peräosaksi liittyvän lisähuoneen tavoin sakaristo on palvellut Kaupunkilähetyksen väkeä myös yksityisempänä kokouspaikkana. Sakraalitalan takaosaan liitettävissä oleva ja rakennuksen kulmaukseen sijoittuva kuutiomainen sali varattiin Wreden kertoman mukaan Kaupunkilähetyksen arkitilaisuuksien, kuten laulukokousten, ompeluseurojen ja tejuhlien pitopaikaksi. Huonetila varustettiin penkeillä, joissa oli säädeltävät selkänojat. Tällä tavoin saliin kokoontunut seurakuntaväki saattoi istuutua – tilaisuuden luonteesta riippuen – joko väliovi auki kirkkosaliin päin tai vaihtoehtoisesti väliovi suljettuna ja kuoriin nähden selittäin. Huonetilan muunneltava istumajärjestys innovatiivisine penkkimuotoiluineen oli sisustuksellisenä detaljina sellainen, jonka myös aikalaislehdistö vastavalmistunutta Betania-taloa käsittelevässä kirjoittelussaan huomioi.¹⁴⁶

Kallion rukoushuoneen kohdalla kirkkosaliin liittyvät huoneet sijoittuivat jumalanpalvelustilan itäpuolelle: yksi permannon tasolle ja toinen lehterikerrokseen. Näitä tiloja Penttilä kuvaili myös neulomasaleiksi, mikä viittaa niille lähtökohtaisesti kaavailtuun käyttötarkoitukseen. Huoneisin hankittiin irtokalustus, johon kuuluivat wieniläis- eli Thonet-tuolit.¹⁴⁷ 1900- ja 1910-luvuilla rakennuksen suojissa toimi yhteensä kolme ompeluseuraa, joista kaksi oli aikuisten ja yksi lasten. Näistä vanhin perustettiin aikoinaan keräämään varoja rukoushuoneen pystyttämiseksi; omissa ryhmissään naiset ja tytöt tekivät käsitöitä myös SLEY:n Japanin lähetyksen hyväksi. Ompelu- tai neulomaseuralla viitataan yleisesti väljästi järjestäytyneisiin, säännöllisesti kokoontuviin ja tekstiilitöiden tekemiseen keskittyviin naisten yhteenliittymiin. Yhdessä valmistettuja käsitöitä saatettiin joko myydä tai arpoa; tuotot lahjoitettiin yhdistystoiminnan tukemiseksi.

Myös Kaupunkilähetyksen Betania-talolla oli omat neulomaseuransa. Ne jakaantuivat sekä kieliryhmän että eri avustuskohteen perusteella: vaatteita ommeltiin lahjaksi köyhille lapsille, muunlaisia käyttötekstiilejä valmistettiin niin urkujen hankkimiseksi kuin kuoro-toiminnan tukemiseksi.¹⁴⁸ 1800-luvun puolivälissä Ruotsin kirkon piirissä toiminutta ompeluseuraliikettä tutkinut kirkkohistorioitsija Cecilia Wejryd on kiinnittänyt huomiota tapaan, jolla naiset käänsivät feminiiniseksi mielletyn ja kodin yksityisyydessä harjoitetun käsityö- taidon taloudelliseksi päättävävallaksi ja sen kautta julkiseksi toimijuudeksi.¹⁴⁹ 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä ompeluseurojen tekemällä työllä on ollut keskeinen merkitys Helsingissä toimivan kristillisen järjestökentän ja seurakuntaelämän rahoittamisessa.

On selvää, että Kallion rukoushuoneen ala- ja yläsalit toimivat myös muunlaisten, luonteeltaan epämuodollisempien tilaisuuksien ja tapahtumien pääasiallisina näyttämöinä.

146. K.A. Wrede. Helsingin kaupunkilähetyksestä, *Betania* 5/1904, 76; Nyheter för dagen, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; ”Jukola”. Hospiitsi Betania, *Päivälehti* 31.5.1904.

147. Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen johtokunnan ptk 13.10.1905, § 1. KA/SLEYA I.

148. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 3; *Stadsmissionen i Helsingfors. Årsberättelse för år 1905*, 3. KA/KKA.

149. Wejryd 2005, 456–459.

Kuva 22. Kaupunkilähetysten veisto- ja ompeluseuran lapsia ohjaajineen. Taustalla Betanian kirkkosali. (Kuvaaja: tuntematon, mahdollisesti 1910-luvulta. Helsingin kaupunginmuseo, N190265.)

Ensimmäisten käyttövuosiensa aikana talossa järjestettiin raamattukeskusteluja, esitelmä- ja yleisöiltamia, kuoroesityksiä sekä myyjäisiä tarjoiluineen. Rakennuksen suojissa vietettiin myös evankelisen liikkeen valtakunnallisia kokoontumisia, kuten vuosi-, talvi-, nuoriso- ja lähetysjuhlia.¹⁵⁰

Mikäli tarkastelemieni monitoimikirkkojen jumalanpalvelushuoneiden ja niihin liitettävien salien tilallis-arkkitehtoninen toteutustapa asetetaan keskinäiseen vertailuun, rakennuskohteiden pohjakaavaratkaisuissa ilmenevät eroavaisuudet tulevat havainnollisesti esiin. Siinä missä Betania-talon suunnittelua on ohjannut eri tilaryhmien eriyttäminen ja hajauttamien palvelemaan mitä erilaisempia käyttötapoja, Kallion evankelisen rukoushuoneen kohdalla kirkkosalikeskeisyys leimaa koko muun rakennuskompleksin tilallista jäsenelyä. Sakraalitilan kautta evankeliset ovat hahmottaneet oman liikkeensä pääasiallisen mission: Jumalan sanan julistustyön, jonka pelastava valo säteilee kirkkosalin kuorista aina maailman synkimpiin ja jumalattomina pidettyihin kolkkiin saakka. Kirkkoherra Tuure Toivio kirjoitti Kallion rukoushuoneen tilasommitelmasta seuraavaan tapaan:

Se onkin ollut toimintamme ainoa tarkoitus, että kaikkien käytettyjen työmuotojen kautta evankeliumin sana tulisi saatetuksi nuorille ja vanhoille maailman ääriin asti. Niinpä onkin K[allio]n rukoushuone useaan kertaan ollut kauniiseen juhla-asuun koristettuna niitä juhlahetkiä varten, joissa rukoushuoneen alttarin edessä on erotettu lähettiläitä viemään Vapahtajan lähetyskäskyä Jaappanin [sic!] pakanoiden pimeään yöhön.¹⁵¹

150. V. Penttilä. Kallion rukoushuone, *Kotitaide* 2/1906, 17; Toivio 1931, 60–61; Byman 1932, 105–106; Kallion Ey. Luth. Nuoret, *Nuorison ystävä* 11/1907, 176.

151. Toivio 1931, 61, 63.

Pidän käsittelemieni kirkkosalien ja niihin taitto-ovijärjestelmin yhdistettävien huoneti-
lojen muodostamaa huokoista rajapintaa monitoimikirkkoarkkitehtuurin kokonaisluonteen
ymmärtämisen kannalta ratkaisevana. Se on rakennuskompleksissa kohta, johon tiivistyvät
maallisen ja hengellisen elämänpiirin sisäkkäisyys sekä tilan juhla- ja arkikäytön sopimuk-
senvaraisuus. Vuoroin toisiinsa yhdistyvässä ja vuoroin toisistaan erotettavissa tiloissa neu-
votellaan kristinuskon tiedollisten ja toiminnallisten, virallisten ja epämuodollisten ilmene-
mismuotojen välisiä suhteita. Siinä, missä kirkkosalissa papin tai saarnamiehen uskonnol-
liseen auktoriteetti- ja asiantuntija-asemaan perustuva rooli tulee kuorin avulla ilmaistuksi
ja esitetyksi, sakraalitilaan liittyvät kokoushuoneet tarjoavat tilaa myös erilaisille maallikko-
toimijuuksille: laulajille, kaunistajille, järjestelijöille, kestittäjille ja hyväntekijöille.

Kirkko- ja kokoussalin saumakohdan ruumiilliset ylitykset tekivät näkyviksi tilan ja
sukupuolen välisen sopimuksenvaraisen kytköksen, mikä samalla mahdollisti sekä sen
neuvottelemisen että sen hienovaraisen haastamisen. Evankelisuuden kontekstissa Lauri
Koskenniemi on nostanut esiin, kuinka 1900- ja 1910-lukujen taitteessa liikkeen arkitoimin-
nan johtajalähtöisyys ja opetuspainotteisuus alkoi herättää myös kritiikkiä: saarnapuheita
pidettiin liian pitkinä ja samoja aiheita vatvovina. Ohjelmiin kaivattiin vaihtelua: lyhyem-
piä puheenvuoroja, lausuntaa, kertomuksia, laulua ja vapaamuotoisempaa yhdessäoloa.¹⁵²
Kalliossa hengellisen toiminnan järjestelyvastuun keskittyminen vain muutamiin käsiin
oli johtanut toiminnan hiipumiseen jo 1910-luvulla.¹⁵³ Edellä kuvattu arvostelu on luetta-
vissa mieslähtöisen arkitoiminnan aikalaiskritiikiksi. Siinä missä naiset eivät saaneet pitää
rukoushuoneissa yleisiä opetuspuheita, heidän äänensä sai kaikua tilassa lauluna, lausun-
tana ja yleisenä puheensorinana.

2.2.2 JULISTUSTA KIRKOISSA JA KADUILLA: KRISTILLISEN YHDISTYSTOIMINNAN ARKITYÖN TILAT

Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen tilat olivat kristillissosiaalisen työn toiminnallisia,
sukupuoli- ja luokkajakoja jäsentäviä näyttämöitä. Seuraavaksi analyysini keskiöön nouse-
vat diakonian, evankelointityön sekä lapsi- ja nuorisotoiminnan eri muodot, joiden kautta
Helsingin laita-alueiden asukkaissa haluttiin aikaansaada sisäistä ja ulkoista muutosta.
Tarkastelunäkökulmani laajenee myös monitoimikirkkojen liepeille niitä ympäröivään
urbaaniin miljööseen. Kristillisen yhdistystoiminnan kannalta se näyttäytyi yhtäaikaaisesti
sekä moraalis-uskonnollisena uhkana että mahdollisuutena. Kaupunki toimi niin sielua ja
ruumista turmelevien houkutusten tyyssijana kuin välineenä lähimmäisenrakkauden sekä
hengellisen ja aineellisen huolenpidon tarjoamiselle.

---

¹⁵². Koskenniemi 1984, 201.

¹⁵³. Toivio 1931, 60.

Sielun ja ruumiin sukupuolittunutta hoitoa työväenkaupunginosassa

1900-luvun alkuvuosina sekä Kaupunkilähetyksen että evankelisen liikkeen puitteissa järjestettiin kesäisin suuriakin väkimääriä kokoavia hengellisiä ulkoilmakokouksia luonnon helmassa. Kuvausten mukaan sanankuulijoita saattoi olla jopa tuhatkunta. Punavuorella näitä tilaisuuksia pidettiin Kaartin kallioilla eli nykyisessä Tehtaanpuistossa, Kallion tienoilla puolestaan Eläintarhan lahdella ja rukoushuoneen tuntumassa Josafatin laaksossa.¹⁵⁴ Edellä kuvatun kaltaiset tapahtumat olivat yksi, joskin varsin näkyvä tapa, ottaa kaupunkitila uskonnollisesti haltuun. Keinoja oli muunkinlaisia, ja ne liittyivät konkreettisesti pienimuotoisemman kristillisen julistus-, kasvatus- ja hyväntekeväisyystyön tekemiseen. Kaupunkilähetyksen puitteissa toiminnasta vastasivat yhdistyksen palkkaamat naispuoliset diakonissat sekä pappistaustaiset saarnaajat ja miespuoliset diakonit. Heidän apunaan toimivat monet vapaaehtoiset. Evankelisten piirissä harjoitettu arkitoiminta oli kirjossaan vaatimattomampaa, opetuksellisesti painottunutta ja pitkälti maallikoiden käsissä. Huomionarvoisiin toimijoihin lukeutuivat kolportöörit eli kiertelevät miespuoliset kirjanymyjät. Liikkeiden piirissä harjoitetun arkitoiminnan tilalliset, sukupuolittuneet sekä yhteiskuntaluokan määrittämät käytänteet tulevat esiin tarkastelemalla yhdistysväen suhdetta niin toisiinsa kuin suhteessa punavuorelaisiin ja kalliolaisiin.

Kaupunkilähetyksen diakonissat eli sisaret olivat uskonnollisen sairaanhoitajan koulutuksen saaneita naisia. 1890-luvulta lähtien he työskentelivät Helsingin piirilääkäreiden alaisuudessa. 1900-luvun alkuvuosina Betaniassa toimi kaksi diakonissaa. Tarkastelemalla lähemmin heistä toisen eli Greta Braxin (1865–1932) elämää ja työuraa on mahdollista rakentaa havainnollinen yleiskuva eteläisessä kantakaupungissa tehdystä sairaan- ja köyhäinhoitotyöstä sekä suhteuttaa se Betania-talossa toteutettuihin tilaratkaisuihin. Braxin kotitauasta oli porvarillinen. Diakonissan oppiin otettiin mieluiten ylempiin yhteiskuntaluokkiin kuuluvia naisia, sillä heidän uskottiin hakeutuvan sairaan- ja köyhäinhoitotyöhön muihin hakijoihin verrattuna pyyteettömistä syistä. Brax oli ehtinyt toimia jo jonkin aikaa opettajana, ennen kuin hän oli nekrologinsa mukaan tuntenut sydämessään Jumalan kutsun kärsivien palvelemiseen. Pedagogisen taustansa vuoksi tämä karaktääriltään energiseksi joskin ruumiinrakenteeltaan heiveröiseksi muisteltu sisar koulutti myös diakonissakokelaita, joita saapui harjoittelijoiksi Kaupunkilähetykseen, jonka palveluksessa hän oli toiminut vuodesta 1899. Vuonna 1907 Brax siirtyi Viipurin diakonissalaitoksen johtajaksi.¹⁵⁵

Ammattiasemansa vuoksi Brax oli ollut mukana Betania-talon suunnittelua ja rakentamista valvoneessa toimikunnassa.¹⁵⁶ Toimitalohanketta oli perusteltu rahoittajille juuri Kaupunkilähetyksen harjoittaman diakoniatoiminnan sujuvoittamisen kannalta. Tilavammat ja tarkoituksenmukaiset puitteet parantaisivat sairaan- ja köyhäinhoitotyön laatua. Toisaalta ne tarjoaisivat paremmin järjestetyt ja valvotut olosuhteet aineellisen avun jakamiseksi. Sisarten kautta kaupungin huono-osaisimmat asukkaat saivat lahjoituksina

154. Ks. Wrede 1940, 36; *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 2. KA/KKA; Från Luth. Ev. Föreningen/Invigningsfesten, *Sändebudet* 6/1906, 86–87; Hartaushetkiä. *Sanansaattaja* 12/1906, 190.

155. ”Syster Greta”, O. Korpiaakon 23.3.1932 päiväämän muistokirjoituksen konseptiluonnos, 1–2. KA/DLA; ks. myös Jalovaara 2015, 65–67; Lehtiö 2002, 197.

156. Ks. Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk. 23.1.1903, 3 §. HMA.

pieniä rahasummia, ruokavaroja, polttopuita, vaatteita ja lääkkeitä.¹⁵⁷

Betania-talosta diakonissojen käyttöön varattiin kolmen huoneen ja ison keittiön muodostama tilakokonaisuus. Se sijoittui rakennuskompleksin pihasiiven toiseen kerrokseen, huoneistoon pääsi kahden eri porrashuoneen kautta. Huoneiston sijainti rakennuskompleksissa oli yhtäältä eristetympi ja toisaalta se oli myös vaivattomasti saavutettavissa. Paikan määräytymiseen lienee vaikuttanut huoli hygieniasta, sillä sisarethan tekivät sairaanhoidollista potilastyötä. Diakonissojen tilat muodostettiin vuonna 1884 valmistuneen vanhan lähetysmajan entisestä kokoussalista, joka oli aiemmin toiminut uskonnollisten tilaisuuksien pitopaikkana. Uudistetun ja laajennetun toimitalon huonejaot muodostavat paikka paikoin toiminnallisia jatkumoit uuden ja vanhan, maallisen ja hengellisen, mies- ja naisvetoisen työn välillä. Sekä rakennuksen pohjapiirustusten että sisarten toimenkuvan perusteella on pääteltävissä, että heille varatusta tilaryppästä yhdessä huoneessa asuttiin, toisessa otettiin avuntarvitsijoita vastaan ja kolmatta käytettiin ainakin osittain varastona.¹⁵⁸ Samaisiin huonetiloihin lienee tarjottu väliaikaismajoitusta esimerkiksi kodittomille lapsille, joita tuotiin aika-ajoin diakonissojen huomiin.¹⁵⁹

Vaikka yksityisyydelle ei Kaupunkilähetyksen sisarten asuin- ja työskentelyolosuhteissa juurikaan jäänyt sijaa, tarjosi heidän käytössään ollut huoneisto puitteet omaehtoiselle ammatinharjoittamiselle. Omanlaisensa kontrastin yhdistysmonitoimikirkkojen tarjoamiin ja virka-aseman kautta määräytyviin asumismahdollisuuksiin tarjoaa Kallion evankeliseen rukoushuoneeseen sisältynyt suurempi asunto. Sen ensimmäiset asukkaat olivat SLEY:n yliasiemiehenä ja Sörnäisten seurakunnan pappina toiminut L.L. Byman perheineen. Heidän käytössään ollut pappila sijoittui talon muusta toiminnasta eristettyyn neljänteen kerrokseen. Sinne pääsi ainoastaan asunto-osaa palvelevan porrashuoneen kautta.

Pohjakaavaratkaisuiltaan tilavassa ja edustavaan asumiseen tarkoitettussa huoneistossa oli neljä suurta asuinhuonetta, alkovi, keittiö tarjoilutiloihin sekä edellisiin liittyvä kotiapulaisen huone. Tämän alapuolelle, rakennuksen kolmannessa kerroksessa, sijaitsi talonmies-vahtimestarin pieni kaksio. Luterilaisen pappilan kulttuurihistoriaa tutkineen teologi Wolfgang Steckin mukaan Saksassa seurakunnan esipaimenen ja tämän perheen yhteistä asuntoa on perinteisesti luonnehdittu ”kylän kaupungiksi” (*Stadt im Dorf*). Ilmauksella on viitattu pappilan rooliin maaseutupitäjän porvarillisen ja sikäli myös urbaanin elämäntapakulttuurin keskuksena.¹⁶⁰ Vastaavastihan Kallion rukoushuoneessa yhdistyksen hallinnoima virka-asunto toimi kirkollisena ja säätyläisenä saarekkeena pääsääntöisesti työläisväestön kansoittamassa kaupunginosassa.

Palaan vielä Kaupunkilähetyksen diakonissoihin ja heidän toimenkuvaansa. Braxin jo edellä esiin nostamassani muistokirjoituksessa kuvailtiin, millainen hänen työpäivänsä ja -viikkonsa olivat 1900-luvun ensimmäisinä vuosina. Aamuisin Betaniassa sisaret ottivat

---

157. *Kaupunkilähetyksen suunnitellun uuden kirkon pohjapiirustukset*, 12–13. KA/STOA; *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 3. KA/KKA.

158. *Nyheter för dagen*, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät rakennuslupapiirustukset (2krs., pohja). HKA/MA.

159. Jalovaara 2015, 89.

160. Ks. Penttilän 28.3.1905 päiväämät Kallion evankelisen rukoushuoneen pääpiirustukset (3. ja 4. krs, pohjat). SLEYA; Byman 1932, 105; Steck 1984, 109–110.

vastaan aineellista apua ja ruumiillista hoitoa tarvitsevia ihmisiä. Päivisin he tekivät kotikäyntejä eri puolille kaupunkia sairaiden ja huono-osaisten luokse. Iltapäivästä diakonissat asioivat eri virastoissa ja hankkivat asiakkailleen esimerkiksi yö- ja asuinsijoja tai sairaalaja työpaikkoja. Illat ja viikonloput menivät Kaupunkilähetyksen yhdistystoiminnan, kuten pyhäkoulun ja ompeluseurojen kokousten käytännönjärjestelyissä.¹⁶¹

Pirjo Markkola on todennut sisarten työn vieneen nämä moraalisesti arveluttavina pidettäviin olosuhteisiin, joissa kunniallisten naisten säädyllyisyys olisi tullut kyseenalaistetuksi. Diakonissojen maineen tahriutumisen torjui heidän käyttämänsä univormu, joka toimi niin suojana syntiä ja paheellisuutta vastaan kuin uskonnollisen vakaumuksen ja kutsumuksen merkinä. Luterilaisen kirkon piirissä naistyöntekijöiden professiokehitystä tutkinut Pirkko Lehtiö muistuttaa, että työn fyysisestä ja henkisestä kuormittavuudesta huolimatta diakonissan ammatti on mahdollistanut niin itsenäisen elämänuran kuin vaatimattomammista perheoloista tuleville naisille sosiaalisen nousun. Tullessaan vihityksi virkaansa he tekivät sekä kuuliaisuus- että naimattomuuslupauksen.¹⁶²

Markkolan mukaan 1800- ja 1900-lukujen vaihteen kristillissosiaalisen työn kontekstissa sukupuoli toimi eri yhteiskuntaluokkiin kuuluvien naisten yhdyssiteenä ja samaistumisen välineenä, jota hyödynnettiin tietoisesti hyväntekeväisyys- ja avustustyötä tehdessä.¹⁶³ Läpikäymäni tutkimuskirjallisuuden ja -aineiston perusteella vaikuttaa siltä, että miesten kohdalla kristillisissä piireissä sukupuolen suhde luokkakysymykseen oli sikäli kompleksisempi, että siihen kytkeytyivät myös pappeuden ja maallikkouden sosiaaliset kategoriat. Esimerkiksi Betanian valmistumisen jälkeen Kaupunkilähetyksen riveihin haluttiin palkata nimenomaisesti maallikkotaustainen miesdiakoni, jonka työtehtäviin kuului sekä hartaus-toiminnan järjestäminen että kotikäyntien tekeminen avun- ja hädänalaisten luo. Vailla pappeuden mukanaan tuomaa virallisuuden ja muodollisuuden taakkaa hänen uskottiin lähestyvän kadunmiehiä ja -naisia luontevammin.¹⁶⁴

Täysin vastaavanlainen odotus liittyi evankelisen liikkeen kolportööritoimintaan. Kierteleviksi saarnaajiksi ja kirjanmyyksi haluttiin ottaa juuri sellaisia henkilöitä, jotka pystyivät puhumaan kristinuskosta kansantajuisesti. Mukaan toimintaan haluttiin miehiä, ”jotka raamattua ja lutherilaista hartauskirjallisuutta tutkimalla ovat saaneet sen uskonvarmuuden [--] että he yksinkertaisella todistuksellaan voivat ja tahtovat johtaa muita Kristuksen luo”.¹⁶⁵ Vuosisadan alussa Helsingissä asuvien evankelisten kolportöörien ammatteja olivat esimerkiksi vahtimestari, seppä, suutari ja työmies. Koska asiakirjojen mukaan heistä ei haluttu muodostaa ”uutta opetussäätä”, heidän teologinen koulutuksensa pidettiin tiiviinä ja kristinopin peruskysymyksiin paneutuvana.¹⁶⁶

Kristillissosiaalista työtä tekevilta miehiltä odotettiin kykyä toimia sekä isällisinä kasvat-

161. Wrede 1940, 50; ”Syster Greta”, O. Korpiaakon 23.3.1932 päiväämän muistokirjoituksen konseptiluonnos, 1-2. KA/DLA.

162. Markkola 2002, 282–283; Lehtiö 2002, 197.

163. Markkola 2002, 281–282.

164. Ks. esim. Jalovaara 2015, 66, 88.

165. *Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys 1873–1923* (1923), 49.

166. *Kertomus Suomen Luterilaisen Evankeliumi-Yhdistyksen vaikutuksesta vuonna 1906*, 76–77. KA/SLEYA I; *Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys 1873–1923* (1923), 49–51.

tajina että moraalisisina ojentajina. Näitä ominaispiirteitä ja vaatimuksia Wrede toi muistelmissaan havainnollisella tavalla esiin. Hän selitti, että Kaupunkilähetyksen kotikäyntitoiminnan puitteissa yhdistyksen työntekijät patistivat juomareita luopumaan alkoholista, ohjeistivat kasvatustasvullisuuteensa sitoutumattomia vanhempia lähettämään lapsensa kouluun ja kehottivat naimattomia pareja menemään vihille. Wreden mukaan kaikkein hankalimmiksi osoittautuneet asiakastapaukset ohjattiin aina yhdistyksen miestyöntekijöiden hoidettaviksi.¹⁶⁷

Wrede kertoi pitäneen velvollisuudentunnosta ja diakonissojen erillispyynnöstä pyhäkoulu poikaryhmille, vaikka hän aluksi valittelikin osaamattomuuttaan toimia lasten kanssa. Sekä Kaupunkilähetyksen että Sörnäisten seurakunnan lapsi- ja nuorisotoimintaa kuvaavissa kertomuksissa pojat ja nuorukaiset esiintyivät usein koltiaisina, jotka levottomalla käytöksellään aiheuttivat yleistä epäjärjestystä. Lisäksi he elehtivät ja liikkuivat sekä kaupunkietä kirkkotilassa piittaamatta lainkaan sovinnaisista käytöstavoista.¹⁶⁸ L.L. Byman muisteli seurakunnallisen rippikoulun alkuvaiheita Kallion seudulla 1900-luvun alussa seuraavasti:

Vaikeaa se työ oli, kun kokoontui yleiseen [rippi]kouluun suuri määrä katuelämään tottuneita, henkistä kasvatusta vailla olevia poikia, jossa kiroileminen, tappelu, valttomuus ja raat puheet olivat jo tulleet jokapäiväisiksi elämäntavoiksi. Kurinpito ja opetus vaativat opettajalta jännitettyä tarkkaavaisuutta ja tulokset olivat konfirmatiopäivänä [--] syvästi masentavia.¹⁶⁹

Kristityn miehen kasvatustehtävänä oli toimia tyväenluokkaisten poikien auktoriteettihahmona sekä malliesimerkkinä hurskauteen ja hyveellisyyteen sitoutuneen elämänasenteen omaksumisesta. Vuoden 1906 Helsingin kaupunkilähetyksen toimintakertomuksessa yhdistyksen palveluksessa työnsä aloittaneen diakoniatyöntekijän mainitaan ottaneen lapsi- ja nuorisokysymykset asiakseen. Hänen toimenkuvaansa kuului seurustelu erityisesti sellaisten poikien kanssa, jotka viettivät suuren osan ajastaan toimettomina sosiaalisista vaaroistaan ja moraalisisista uhistaan tunnetuilla Helsingin kaduilla: ”Saadakseen heitä viihdyttämään kodeissaan on diakoonimme [sic!] opettanut heille vähän veistoa y.m.¹⁷⁰ Sitaatti ilmentää, kuinka kotia on lähtökohtaisesti pidetty turvallisena ja eheyttävänä kasvuymppäristönä. Vastaavasti miespuolisen diakoniatyöntekijän tehtäväkenttään on kuulunut lasten ja nuorten liikkumisen ohjaaminen fyysisesti ja sosiaalisesti kehittävään suuntaan.

Tiloja tiedon omaksumiseksi, taidon opettelemiseksi ja siveyden vaalimiseksi

1800- ja 1900-luvun taitteen kristillisessä yhdistystoiminnassa esiintyi voimakas pyrkimys kouluttaa pääkaupungin asujaimiston mieltä ja kehoa hurskaaseen hyveellisyyteen. Sen väli-

167. Wrede 1940, 50.

168. Ks. esim. Wrede 1940, 41–42; Jalovaara 2015, 67.

169. Byman 1932, 105.

170. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1906*, 6. KA/KKA.

neitä olivat lapsille ja nuorille suunnatut pyhäkoulut ja kirjastot sekä alempiin yhteiskunta-
luokkiin kuuluville aikuisille tarkoitettu turvakoti- ja työpajatoiminta. Kristillissosiaalisiin
työtapoihin liittyi idealisoitu pyrkimys luoda jatkuvuutta maallisen ja hengellisen, aineelli-
sen ja henkisen, ulkoisen ja sisäisen todellisuuden välille. Siltana näiden välillä toimivat niin
monitoimikirkkoihin sisältyneet huonetilat kuin niihin sidotut sukupuolittuneet ja suku-
puolittavat materiaaliset käytännöt, kuten käsitöiden valmistus.

Sekä Kaupunkilähetyksessä että evankelisessa liikkeessä toimittiin aktiivisesti yhteis- ja
yleiskirkollisen pyhäkoulutyön edistämiseksi ja kehittämiseksi Helsingissä, Punavuoren ja
Kallion seudulla.¹⁷¹ Edellä mainitun yhdistyksen eri toimipisteissä säännöllisesti järjestetty
pyhäkoulu tavoitti vuosisadan alussa parhaimmillaan yli 1100 lasta vuodessa. Opettajina
toimi satakunta vapaaehtoista, joista miehiä oli hieman vajaa puolet ja naisia vastaavasti
hieman yli puolet.¹⁷² Pyhäkoulutyön toimintakäytänteissä pidettiin toivottavana, että mie-
het opettaisivat poikia ja naiset tyttöjä. Lapsiryhmät jaettiin tavallisesti iän ja sukupuolen
mukaan. Betania-talo toimi pääkaupungin pyhäkoulunopettajien säännöllisenä kouluttau-
tumispaikkana. Lauantai-iltaisina he osallistuivat raamatuntekstien selityskokouksiin, joissa
sunnuntaina pidettävän pyhäkouluoppitunnin aihe käytiin yhdessä läpi. Wreden kuvauksen
mukaan Punavuorella pidetyt Kaupunkilähetyksen pyhäkoulut aloitettiin yhteisellä puhe-,
laulu- ja rukoustilaisuudella, joka pidettiin Betanian kirkkosalissa. Sieltä opettajien joh-
dolla siirryttiin pienryhmissä jumalanpalvelushuoneen eri kohtiin käsittelemään raamatun-
kohtaa havainnollisen ja helppotajuisen kerrontatavan avulla. Lopuksi keräännettiin vielä
yhteen tilaisuuden päättämiseksi. Edellä kuvatun kaltainen työtapo oli otettu käyttöön jo
1880-luvulla.¹⁷³ Pyhäkoulutyössä esiintynyt tapa hyödyntää kirkkosalia yhteen kokoontu-
misen ja eriytymisen paikkana noudattaa monitoimikirkon huoneistorakenteen dynaamista
toimintaperiaatetta. Siinä tilassa tuotetaan ja ylläpidetään sosiaalisia kategorioita, toisaalta
niiden välisiä rajoja ylitetään ja erontekoja häivytetään.

Punavuorella ja Kalliossa paikallisten lasten ja nuorten hengellistä kasvua ja sivistysta-
soa pyrittiin tukemaan myös kirjastotoiminnalla. Vuonna 1907 kumpaankin tarkasteltuun
monitoimikirkkokohteeseen perustettiin pieni kirjasto. Kaupunkilähetyksen vuosikerto-
muksessa lainastotoiminnasta kerrotaan, että sinne saatiin sekä suomen- että ruotsinkie-
listä kirjallisuutta lahjoitusten ja ostojen kautta. Kirjaston kerrotaan olleen ahkerassa käy-
tössä kummassakin kaupunginosassa.¹⁷⁴ Täsmällisempää tietoa, mihin kirjastot alun perin
sijoitettiin, en ole läpikäydystä tutkimusaineistosta löytänyt. Luontevia paikkoja niille olisi-
vat vaivattoman saavutettavuuden näkökulmasta rakennusten katutasen huoneistot tai tila-
rakenteen toimintahierarkian näkökulmasta kirkkosalien yhteydessä olevat liitännäissalit.
Kirjastojen sijaintikysymys nostaa esiin yhtäältä tutkimusaineiston vaillinaisuuden ja toi-
saalta tilankäytön joustavuuden: Betaniassa ja Kallion rukoushuoneessa erilaisia työmuo-
toja käynnistettiin ja lopetettiin lyhyidenkin kokeilujaksojen jälkeen, minkä vuoksi niistä on

171. Evankelisten pyhäkoulutoiminnasta Kallion seudulla, ks. Voipio 1931, 60 ja Byman 1932, 105.

172. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 3; *Stadsmissionen i Helsingfors. Årsberättelse för år 1905*. KA/KKA.

173. Wrede 1940, 40–41; Kansanaho 1988, 59–60.

174. *Stadsmissionens i Helsingfors verksamhet år 1907*, 5. KA/KKA; Toivio 1931, 60.

säilynyt verrattain niukasti tietoa.

Betania-talossa kristillissosiaaliselle toiminnalle varatuista huonetilakokonaisuuksista kiinnostavimpiin lukeutuvat niin kutsut miesten ja naisten työlaitokset eli -tuvat. Ne sijaitsivat rakennuskompleksin pohjakerroksessa. Kaupunkilähetyksen käytännönläheinen työ-pajatoiminta perustui ajatukseen, jonka mukaan tarjoamalla syrjäytymisuhassa oleville ihmisille omaan työskentelyyn perustuvia ansaitsemismahdollisuuksia ja varsinaista ammattitaitoa oli kestävämpi ja tarkoituksenmukaisempi köyhäinhoidon menetelmä kuin pelkkien almujen jakaminen. Ville Jalovaaran mukaan tätä ”työ ja oma-apu” -periaatteeksi kutsuttua toimintatapaa juurrutti vuonna 1906 yhdistyksen ensimmäiseksi toiminnanjohtajaksi valittu pastori B.H. Päivänsalo (1875–1933).¹⁷⁵ Kyseinen toimi perustettiin Wreden aloitteesta: hän kirjelmöi vuonna 1905 yhdistyksen johtokunnalle valitellen, ettei kenelläkään tuntunut olevan kokonaisotetta tai -vastuuta järjestön toiminnasta. Epäkohdan kerrottiin aiheuttaneen Kaupunkilähetyksen työntekijöiden välillä väärinkäsityksiä ja epäso-pua. Yhdistyksen joh-toon Wrede halusi eksplisiittisesti miehen.¹⁷⁶ Vaatimuksen taustalla oli huoli järjestön arki-työn liiallisesta keskittymisestä naisten käsiin: yksin Betania-talon toiminnoista vastasivat useammat *johtajattaret*. Heitä oli niin naisten työpajassa ja turvakodissa, majatalossa kuin lastentarhassa ja -seimessäkin.

Palaan vielä Kaupunkilähetyksen työtupatoimintaan. Kolme huonetta käsittäneet toi-mitilat miesten puutyöverstaalle varattiin Betania-talon sisäpihasiiven pohjakerroksesta. Huoneisto sijoittui vanhan lähetysmajan pesu- ja taloustilojen kohdalle. Sijainniltaan eris-tetyn pajatilan varustelu on soveltunut toisinaan meluistenkin puusepäntöiden tekemiseen. Vuonna 1904 Kaupunkilähetyksen miesten työlaitoksen tuotteita kuvailtiin seuraavasti: ”[Siellä] valmistettiin penkit, lehterien aitaus, tuolit Betanian kirkkoon, kyökkihyllyjä ja kaappeja y.m. uutisrakennuksille, kyökkituoleja, puulusikoita y.m. myytäväksi.”¹⁷⁷ Sitaatti nostaa esiin, kuinka kristillisen yhdistystoimitalorakennukseen kuuluneet viimeistellyt sisustustyöt toimivat niin pajatoimintaan osallistuneiden miesten käsityöosaamisen taidon-näytteinä kuin näkyvinä muistutuksina ahkeran mielenlaadun ja ruumiillisen työn tuotta-masta hedelmästä.

Aineellisen ja hengellisen elämänpiirin lomittumisesta kielivät miesten pajatoimin-nan järjestelyt. Työmestari-ohjaajan lisäksi verstaalla oli nimetty valvoja, joka oli yhdis-tyksen palveluksessa ollut pastori. Vuosikertomusten mukaan työtuvat tarjosivat puuse-päntöitä vuosittain keskimäärin 20 hengelle. Lisäksi Betanian valmistumisen aikoihin ja Kaupunkilähetyksen toimesta maksullisia päivätöitä hankittiin peräti yli 1100 miehelle ja

---

175. Jalovaara 2015, 88–89. Päivänsalo lienee tutustunut ”työ- ja oma-apu” -ajattelun viimeistään Ruotsiin, Saksaan ja Englantiin suuntautuneilla opintomatkoillaan. Pohjoismaista kirkollista kenttää 1800- ja 1900-lukujen taitteessa tutkinut historioitsija Kamma Struwe on attribuoinut edellä kuvatun köyhäinhoitoperiaatteen skotlantilaiselle papille ja tiedemiehelle Thomas Chalmersille (1780–1847). Hän kehitteli 1800-luvun alun Glasgow’ssa seurakuntalähtöisen mallin köyhäinhoidon järjestelmiseksi: sen yhtenä periaatteena oli, että kirkkorakennuksen tuli toimia myös autettavien aktivoimiseen tähtäävän diakoniatyön tukiasemana. (Struwe 1995, 123–127).

176. Wrede 1940, 175–176.

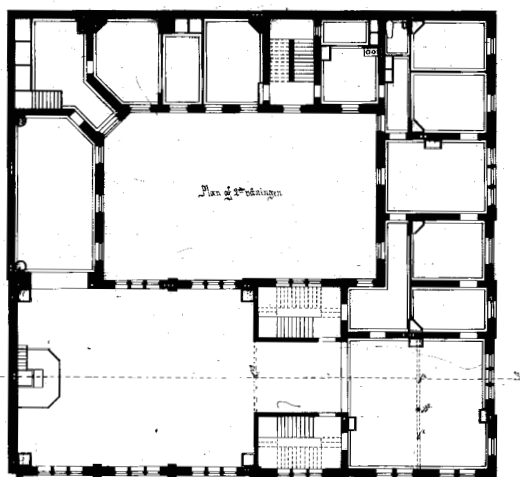
177. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 4. KA/KKA; ks myös *Nyheter för dagen*, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903, vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät rakennuslupapiirustukset (1 krs., pohja). HKA/MA.

620 nuorukaiselle.¹⁷⁸ Yhdistyksen piirissä harjoitettu työnvälitystoiminta havainnollistuu Wreden kertomuksessa. Hän muisteli vierailleensa Kalliossa asunnostaan hädätyn ja väliaikaisesti pyykkitupaan asettuneen alkoholiongelmaisen miehen ja tämän perheen luona. Ruoka-avun lisäksi Wrede hankki tälle myös puvun ja peltimiehen töitä. Arkkitehtina hän kykeni tarjoaman päivätöitä joko hänen itsensä tai hänen kollegoidensa johtamilta rakennustyömailta.¹⁷⁹

Naisille tarkoitetun tekstiilipajan tilat sijoittuivat Betania-talon muulta liikenteeltä ja äänimaailmalta rauhoitetun kirkko-osan Perämiehenkadun puoleiselle katutasolle. Työlaitokselle varattu huoneisto käsitti suuren salin lisäksi kaksi pienempää huonetta ja keittiön. Kulku pajaan tapahtui joko suoraan kadulta tai sisäpihan kautta.¹⁸⁰ Huoneiston sijoittelutapa ja rakenne viittaavat siihen, että toinen siihen kuuluvista huoneista oli suunniteltu liiketilaksi. Kapeiden ikkunoiden kautta ohikulkijat saattoivat nähdä vilahduksia ahkerista ja toimeliaista naisista. Työtuvassa valmistettiin tekstiilitöitä tilauksesta ja myyntiin; siellä kudottiin kankaita, tehtiin ompelutöitä, leikattiin matontilkkuja ja nypittiin höyheniä. Vuosina 1904 ja 1905 Kaupunkilähetyksen naisten paja tarjosi töitä 40–100 hengelle. Sen toimintaa valvoi yhdistyksen nimeämä valiokunta, työlaitoksella oli lisäksi oma pää-

ohjaajansa. Betaniassa pidettiin viikoittaisia työläisnaisten ompelukokouksia, joiden osallistujat saivat valmistaa itselleen ja perheelleen vaatteita kerätyistä lahjoitusmateriaaleista.¹⁸¹

Kaikista toimitaloon lukeutuvista eri huoneistoryhmistä työlaitoksia määrittävä tilallinen sukupuolijako oli kaikkein alleviivatuin. Vaikka ratkaisun lähtökohta oli pragmaattinen ja liittyi käsitöiden valmistamiseen liittyvien prosessien huomioimiseen, eronteko kuvastaa tarvetta säädellä mies- ja naiskäyttäjien kohtauksia monitoimikirkkorakennuksessa. Aikalaisia huoletti erityisesti alempien yhteiskuntaluokkien jäsenten luonteenomaiseksi nähty taipumus langeta moraalittomuuteen, kuten siveettömiin ajatuksiin ja tekoihin.

Kuva 23. K.A. Wreden vuoden 1903 huhtikuussa signeeraama Betania-talon rakennuslupapiirros, ensimmäisen kerroksen pohja. Alimpana kirkkosali, vasemmassa yläkulmauksessa diakonissojen huoneisto ja oikealla lastentarhan käytössä olleet tilat (HKA/Maistraatin arkisto. ARSKA.)

178. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 4; *Stadsmissionen i Helsingfors. Årsberättelse för år 1905*, 4; *Helsingin kaupunkilähetyksen toiminta v. 1906*, 6; *Stadsmissionens i Helsingfors verksamhet år 1907*, 6. KA/KKA.

179. Wrede 1940, 50–54.

180. *Nyheter för dagen, Hufvudstadsbladet* 1.12.1903, vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät rakennuslupapiirustukset (1 krs., pohja). HKA/MA.

181. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 3–4; *Stadsmissionen i Helsingfors. Årsberättelse för år 1905*, 3–4; *Helsingin kaupunkilähetyksen toiminta vuonna 1906*, 8. KA/KKA.

Kaupunkilähetyksen toiminnassa huoli työväenluokkaisten naisten seksuaalisesta koskemattomuudesta muodostui ajankohtaiseksi vuonna 1905. Tuolloin yhdistys avasi turvakodin, joka tarjosi suojaa ja ”kristillistä hoitoa” asunnottomille tytöille ja kotiapulaisen töitä etsiville nuorille naisille. Uuden työmuodon taustalla oli pelko, että maaseudulta uusien mahdollisuuksien perässä Helsinkiin saapuneet naiset altistuisivat sukupuolisiveellisille vaaroille ja urbaanin elämäntyylin rappioittaville houkutuksille. Käytännössä heidän pelättiin turvatuvan prostituutioon itsensä elättämiseksi. Markkolan mukaan kyseisiä laitoksia kutsuttiin ”kodeiksi”, koska niiden toiminnassa sitouduttiin perhekeskeisyyttä korostavaan kuntoutusideologiaan. Kaupunkilähetyksen ”työ ja oma apu” -periaatteen mukaisesti turvakodin naisille pyrittiin järjestämään mahdollisuuksia myös erilaisten palkkatöiden tekemiseen. Helsingissä 1900-luvun alussa toimineissa ja eri järjestöjen ylläpitämässä turvakodeissa kurinpito oli toisinaan ankaraa ja luonteeltaan syyllistävää.¹⁸² Tutkimusaineiston perusteella 1900-luvun alussa Betanian tilat palvelivat turvakotitoiminnan eräänlaisena päiväkeskuksena, sillä varsinainen yömajointus oli järjestetty toisaalle. Ajan myötä työmuoto keskitettiin kokonaisuudessaan saman katon alle, ja se jatkui 1920-luvulle asti välillä keskeytyen.¹⁸³ Suhdanteisen turvakotitoiminnan sopeuttaminen rakennuksessa tarjolla oleviin tiloihin kuvastaa Kaupunkilähetyksen toimitalon huoneistorakenteen tarvelähtöistä ja eri työtapoihin mukautuvaa käytötapaa.

Niin yleishyödyllisiä kädentaitoja opettanut kuin fyysisen työn arvostusta ja elämänhallintaa juurruttanut työtupatoiminta oli esikuvana Betaniassa järjestetyille lasten ja nuorten vapaa-ajan harrastuspiireille. Wreden kertoman mukaan Kaupunkilähetyksen lasten ompeluseura perustettiin alun perin punavuorelaisten pikkutyttöjen pyynnöstä ja aloitteesta. Vapaaehtoisten aikuisten ohjauksessa he kokoontuivat säännöllisesti tekemään yksinkertaisia tekstiili-, koru- ja paperitöitä. Pojille perustettiin oma veistokerho, jossa puutöiden lisäksi opeteltiin kirjansidontaa ja riippumattojen kudontaa. Siinä missä tyttöjen askarteluissa kädentaidot yhdistyivät naisellisena pidetyn kauneudentajun kehittämiseen, poikien puhdetöissä tavoiteltiin käsityöosaamisen hyötynäkökohtia. Aikaansaannokset laitettiin myyntiin, ja tuotoilla rahoitettiin vähävaraisten lasten kesäsiirtolatoimintaa. Wreden mukaan kerhotoiminnan oli tarkoitus siirtää lähimmäisenrakkaudesta kumpuavan hyväntekeväisyistyön arvostus uusille sukupolville. Näitä hyvin suosituksi muodostuneita, 11–16-vuotiaille lapsille ja nuorille tarkoitettuja veisto- ja ompelukoukkuja pidettiin Betanian työtuvissa ja kirkkosaliin liitettävissä kokoushuoneissa.¹⁸⁴

---

182. Markkola 2002, 211, 221–222; Tikka, Aaltonen & Maaniitty 2018, 135–137.

183. *Stadsmissionen i Helsingfors. Årsberättelse för år 1905*, 4; *Helsingin kaupunkilähetyksen toiminta v. 1906*, 8; ks. myös Jalovaara 2015, 84, 90.

184. Ks. Wrede 1940, 42–44; *Helsingin kaupunkilähetyksen toiminta v. 1906*, 5. KA/KKA.

2.2.3 TERVEHDYTTÄVÄSTI PORVARILLINEN: BETANIA-TALON ASUINOSAN TILAT JA ÄIDILLISET TOIMINNOT

Wrede suunnitteli Betanian julkisivunpuoleisen uudisrakennuksen kaksiosaiseksi: se koostuu Perämiehenkadun varrella olevasta kirkosta ja Merimiehenkadun puolelle sijoituvasta asuintalosta. Jälkimmäisen lähtökohtana oli, että sen käyttötapa määräytyisi Kaupunkilähetyksen taloudellisten tai toiminnallisten tarpeiden pohjalta. Asuintalosta voitaisiin joko vuokrata asuntoja tai sen tiloja voitaisiin hyödyntää kristillissosiaalisen työn järjestämiseksi. Betanian valmistumisen aikoihin kyseistä rakennusosaa käytettiin kaa-vaillusti. Siihen kuuluvia huonetiloja vuokrattiin yhteistyökumppaneille, jotka olivat sitoutuneet joko huono-osaisten auttamiseen tai kristillisten arvojen edistämiseen eri keinoin. Samankaltainen tilajärjestely oli käytössä myös Kallion rukoushuoneen kohdalla: parin liiketilan lisäksi rakennuksen pohjakerrokseen toteutettiin kaksi vuokra-asunnoksi tarkoitettua yksiotä keittiöineen. Kalliolaisiksi asunnoiksi ne olivat varsin tilavia, valtaosa seudun asukkaista eli 1900-luvun alussa pienissä ja ahtaissa hellahuoneissa.¹⁸⁵ Rukoushuoneen vuokra-asuntojen mahdollisista asukkaista tai liiketilojen haltijoista ei ole säilynyt arkistomateriaalissa tietoa. Pohjakerroksen runsaat varastotilat viittaavat siihen, että niitä on hyödynnetty SLEY:n julkaisu- ja kustannustoiminnan tarpeisiin.¹⁸⁶

Betanian asuintalo-osan kerrosten alkuperäiset pohjakaavajäsennykset olivat yhtenevät. Niihin toteutettu huoneistorakenne noudatteli 1800- ja 1900-luvun taitteen yläluokkaiselle kaupunkiasunnolle ominaista järjestelytapaa. Tunnusomaisia sille ovat julkisivua mukailevat yhtenäiset *enfilade*-tilasarjat, asuntoa halkova pihanpuoleinen yhdyskäytävä ja siihen liittyvät, muista huoneista eriytetyt talousosa ja pesutilat. Taidehistorioitsijat Kirsi Saarikangas ja Eija Rauske ovat huomauttaneet, että vuosisadanvaihteen porvarillista asun- tosuunnittelua ohjasi yhä voimakkaammin kodikkuuden ihanne. Säätyläiskoti toimi edus- tavana perhe-elämän performatiivisena näyttämönä.¹⁸⁷ Ajanmukaisuuden, viihtyisyyden ja hygieenisyyden lisäksi tämä Betania-talon asunnonomaisiin tilajärjestelyihin liittyvä her- raskainen arvokkuus on valjastettu Kaupunkilähetyksen arkitoiminnan tarpeisiin, jolla on pyritty parantamaan kaupungin huono-osaisimpien asemaa. Toimitalorakennuksen uudet, avarat, puhtaat ja toimivat tilat ovat muodostuneet täydelliseksi vastakohdaksi työväenluok- kaisen käyttäjäkuntansa elinolosuhteisiin, joita aikalaislähteissä on kuvattu usein vanhan- aikaisiksi, ahtaiksi, saastaisiksi, epätarkoituksenmukaisiksi ja moraalisesti arveluttaviksi.¹⁸⁸

Betanian käyttönoton yhteydessä asunto-osassa toimivat kristillinen matkustajakoti, las- tentarha ja -seimi sekä kansankeittiö. Talon naisvaltainen työntekijäkunta toimi ruokkijan, hoivaajan, kasvattajan ja taloudenhoitajan roolissa. Tehtävänkuvat muistuttivat niitä, joita

---

185. Ks. Waris 2016 (1932/1934), 287–290.

186. SLEY:n arkistossa olevasta valokuvasta käy ilmi, että liiketilat ovat olleet selvästi tarkoituksenmukaisessa käytössä. Lisäksi niiden ulosvuokraaminen annettiin rakennusvaliokunnan tehtäväksi. (Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen johtokunnan ptk 3.10.1905, § 8. (KA/SLEYA I)).

187. Ks. Saarikangas 2002, 144–148; Rauske 2004, 132–133.

188. Tällaisia teemoja nousee esiin esimerkiksi Kaupunkilähetyksen toiminnanjohtajan B.H. Päivänsalon julkaisemista kirjoituksista *Havaintoja kaduilta ja kodeista* (1906) sekä *Helsingin laitakaupungilta* (1908); ks. myös Jalovaara 2015, 94–95; Saarikangas 200, 59–71, passim.

Kuva 24. Ohjattua siivoamista Hermannin Kotakallion lastentarhassa. (Kuvvaja: tuntematon, 1910-luku. Ebeneser-säätiön kuvakokoelmat. FLICKR.)

naiset oletusarvoisesti hoitivat myös oman kotinsa suojissa. Yhdistystoimitalorakennuksen tilat ja niihin sisältyneet sukupuolittuneet arkitoiminnot muodostuivat ammatillisen ja perheensisäisen, yksityisen ja julkisen piirin rajapinnaksi sekä neuvottelukentäksi.

Suojaa ja turvaa, kasvatusta ja huolenpitoa: Betania-talon lastenseimi ja -tarha

Tilojen vuokraaminen Betania-kompleksista lasten parissa tehtävälle hoiva- ja kasvatustyölle oli sopusoinnussa Kaupunkilähetyksen kristillissosiaalisten tavoitteiden kanssa. Pian perustamisensa jälkeen järjestö avasi Punavuoreen pikkulasten päivähoitopaikkana toimineen ja raamatullisestikin nimetyn *seimen* vanhan lähetyshuoneen yhteyteen. Mitä ilmeisimmin resurssipulan vuoksi jo 1890-luvulla lakkautettu lastenseimitoiminta käynnistettiin uudelleen Betanian valmistuttua, tällä erää Suomen lastenhoitoyhdistyksen ylläpitämänä.¹⁸⁹ Järjestö oli ehtinyt avata Pursimiehenkadulle vuonna 1903 työläisäitien pik-

¹⁸⁹ Jalovaara 2015, 57–58; *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 4. KA/ KKA.

kulapsille hoitopaikan ennen, kuin se siirtyi Kaupunkilähetyksen toimitalon uusiin tiloihin. Lastenhoitoyhdistys oli tarjonnut menestyksekkäästi vastaavia palveluita Kallion-Sörnäisten seudulla jo vuodesta 1898. Tilat Betaniassa toimivalle lastenseimelle varattiin rakennuskompleksin pohjakerroksesta, Merimiehenkadun puoleiselta sivulta. Aputilojen lisäksi ne käsittivät yhden suuremman ja kahden pienemmän huoneen. Kulku lastenseimeen on tapahtunut joko porttikäytävä- tai pihasisäänkäynnin kautta. Hoitopaikan sijoittaminen katutasolle on tehnyt siitä vaivattomasti saavutettavan.¹⁹⁰ Paikkoja siellä oli 20–25 lapselle. Hoitajien lisäksi seimessä työskentelivät sen johtajatar ja lääkäri; laitoksella oli myös naisvetoinen johtokunta.¹⁹¹

Suomen lastenhoitoyhdistys perustettiin vuonna 1893, alkujaan Lastenhoidon edistämisyhdistyksen nimellä. Kyseisen filantrooppisen järjestön taustalla oli joukko säätyläistaustaisia naisia. He ottivat asiakseen pääkaupungin köyhissä, kurjissa ja turvattomissa oloissa elävien pikkulasten kehitys- ja kasvuolosuhteiden parantamisen. Naisten huolen oli herättänyt ”sisään lukittujen” ja ”ulos jätettyjen” lasten kohtalo. Ilmauksilla on viitattu alempiin yhteiskuntaluokkiin kuuluvien työtätekevien äitien olosuhteiden pakosta tekemiin ratkaisuihin. Lapset on jouduttu jättämään ilman valvontaa kotiin tai kadulle tilanteessa, jossa hoitomahdollisuuksia ei yksinkertaisesti ollut tarjolla. Yhdistys järjesti esimerkiksi neuvolamaista toimintaa eli se tarjosi naisille käytännönläheistä lastenhoito-opastusta, minkä lisäksi se ylläpiti Töölössä sijaitsevaa lastenkotia. Betanian lastenseimitoiminta jäi varsin lyhytikäiseksi. Syitä sen vuonna 1905 tapahtuneelle lopettamiselle Suomen lastenhoitoyhdistyksen historiikeissa esitetään useita. Toiminta ei tavoittanut kaikkia potentiaalisia asiakaspiirejä, sopivasta henkilökunnasta oli pulaa ja kulkutautiepidemiat pakottivat sulkemaan hoitopaikan ovet tasaisin väliajoin. Tilannetta ei edesauttanut sekään, että pikkulapset olivat tervetulleita Kaupunkilähetyksen työläisäitejä varten järjestettyihin tilaisuuksiin, jolloin ylimääräisiä hoitojärjestelyitä ei tarvittu. Lastenseimen käytöstä poistuneet tilat päätettiin vuokrata myöhemmin maitokaupan käyttöön.¹⁹²

Betaniassa toiminut lastentarha sijoittui rakennuksen toiseen kerrokseen, seimen yläpuolelle. Edellä mainitulle varattuun huoneistoon kuului suurempi sali, neljä huonetta, keittiö ja kylpyhuone. Kulku lastentarhaan tapahtui joko pääporrashuoneesta tai sisäpihan puoleisesta talousportaikosta.¹⁹³ Vuoteen 1910 asti Betania-talossa toiminut lastentarha oli yksityinen, ja sitä johti Annie Rundström. Tehtävä oli periytynyt hänelle alan Suomen-pioneerina toimineelta Hanna Rothmanilta, joka oli perustanut vuonna 1888 Helsingin Fröbel-laitoksen Lapinlahdenkadulle. Sieltä lastentarha siirrettiin Sepänpäädelle, ja vuodesta 1904 lähtien se laajeni Betanian toimipisteellä. Jälkimmäinen tunnettiin virallisemmin Perämiehenkatu 13 kansanlastentarhana. 1910-luvun lopulta se on tunnettu *Onnelana*. Betaniassa Rundströmin

---

190. Nyheter för dagen, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät rakennuslupapiirustukset (1 krs., pohja). HKA/MA.

191. Hanemann 1933, 91; ks. myös von Frenckell 1969, 57.

192. von Frenckell 1969, 57; Hanemann 1933, 14–18, 54–57; Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk 31.1.1905, 4 §. HMA.

193. Nyheter för dagen, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päiväämät rakennuslupapiirustukset (2 krs., pohja). HKA/MA; Berättelse öfver Barntädgårdens verksamhet (Smedgatan 13) 1.9.1903–25.5.1904. HKA/Onnela.

alaisina työskenteli kaksi apulaislastentarhanopettajaa, keittäjä ja toisinaan myös yksittäisiä lastentarhaopettajaopiskelijoita. Kasvatustieteilijä Maija Meretniemen mukaan 1800- ja 1900-lukujen taitteen varhaiskasvatustyön laitoksista käytettiin kansanlastentarhan nimitystä. Se korosti niiden toimintaan liittyvää sosiaalisen vastuun ulottuvuutta, mikä motivoi huono-osaisten lasten hyvinvoinnin edistämistyötä.¹⁹⁴

Aikavälillä 1904–1908 Betania-talossa toimineeseen lastentarhaan kirjattiin vuosittain keskimäärin 130 lasta, heistä 70 oli tyttöjä ja 60 poikia. Iältään he olivat 4–7-vuotiaita. Hoidossa lapset olivat aamuyhdeksästä iltapäiväkolmeen. Heistä vähävaraisia eli kaikista hoitomaksuista vapautettuja oli noin puolet. Kaikkein köyhimpien perheiden lasten ei tarvinnut maksaa ateriakorvausta. Lastentarhan tuotoista he saivat toisinaan vaateavustusta ja taloudellista tukea osallistuakseen kesäsiirtolatoimintaan. Vuodesta 1906 lähtien Perämiehenkadun kansanlastentarhaan otettiin vain suomenkielisiä lapsia, ruotsinkieliset keskitettiin Sepänkadulle. Rundströmin laatimista vuosikertomuksista ilmenee, että Betanian lastentarha suljettiin lähes vuosittain pariksi viikoksi tartuntatauti-epidemioiden vuoksi.¹⁹⁵ Lastentarhatyön kannalta uudet toimitilat Perämiehenkadulla olivat Rundströmin mukaan suuri helpotus: ne toivat arkitoimintaan paljon kaivattua väljyyttä, ja ne mahdollistivat hoitopaikkaluvun hienoisen kasvattamisen. Laatimissaan asiakirjoissa hän korosti, että lastenkasvatustyössä on pyrittävä sekä motorisen tarkkuuden että täsmällisen ja rauhallisen käytöksen vahvistamiseen. Lisäksi hän kiitteli punavuorelaislasten oppimisintoa. Näiden luonteenpiirteiden vaalimisen tärkeydestä viestittiin koteihin.¹⁹⁶

1800- ja 1900-lukujen taitteen suomalaiset varhaiskasvatustyön ideaalit perustuivat pitkälti saksalaisen Friedrich Fröbelin (1782–1852) kasvatustieteen filosofiaan. Täällä aatesuuntaa juurrutti jo aiemmin mainitsemani Rothman yhdessä Elisabeth Alanderin kanssa. Sen lisäksi, että molemmat olivat opiskelleet Berliinin Pestalozzi-Fröbel-Haus -lastentarhanopettajaseminaarissa, he liikkuiivat myös Helsingin herätyskristillisissä piireissä.¹⁹⁷ Lapsilähtöisen oppimiskäsityksen lisäksi fröbeliläisessä pedagogiikassa perinteisesti korostettiin kasvatustyön eettis-uskonnollista ulottuvuutta: lapsen Jumala-yhteyttä, rakkautta luontoa ja ihmiskuntaa kohtaan. Tärkeällä sijalla olivat myös kodin ja perhe-elämän korostaminen lapsen ensisijaisina kasvualustoina ja toimintaympäristöinä. Tässä kasvatustieteen filosofiaa didaktisesti merkittävä oli niin kutsuttu työkasvatuksen menetelmä, jonka avulla lapselle opetettiin – yksinkertaisten kotitalousaskareiden ja puutarhahoidon avulla – niin työkalujen hallintaa kuin fyysisen työn arvostamista.¹⁹⁸

Kiintoisan näkökulman Betaniassa tehtyyn lastentarhatyöhön tarjoavat Rundströmin avustaville lastentarhanopettajille laatimat työtodistukset. Niissä arvioitiin fröbeliläis-

---

194. Päiväkotikiinnityksen arkistokokonaisuuden selitelomake Helsingin kaupunginarkiston Sinetti-tietokannan verkkosivuilla. HKA/Onnela.; Meretniemi 2015, 13.

195. Luvut ovat suuntaa-antavia, tarkat tiedot löytyvät vuosikertomuksista. Ks. Berättelse öfver Barnträdgårdens verksamhet (Smedgatan 13) 1.9.1903–25.5.1904; Berättelse öfver Barnträdgårdens verksamhet (Styrmans- och Smedgatan 13) 1.9.1904–27.5.1905; 1.9.1905–29.5.1906; 1.9.1906–31.5.1907; 1.9.1907–26.5.1908. HKA/Onnela.

196. Berättelse öfver Barnträdgårdens verksamhet (Styrmans- och Smedgatan 13) 1.9.1904–27.5.1905; 1.9.1905–29.5.1906. HKA/Onnela.

197. Salminen & Salminen 1986, 102, 106; Meretniemi 2015, 120–121, 128–130.

198. Salminen & Salminen 1986, 34–36, 47–48.

ten opetusmenetelmien hallintaa, joissa eri askartelutöiden ohjaamisen tärkeys korostui. Näihin lukeutuivat letittäminen ja virkkaaminen, paperin taittelu ja pistely sekä pujottaminen. Työtodistuksissa on nostettu esiin vielä opettajan laulutaidot, kyky ylläpitää kuria ja järjestystä sekä sellaiset persoonallisuuden piirteet, kuten hyväluonteisuus ja palvelualttius.¹⁹⁹ Tällä tavoin Betanian lastentarhassa harjoitettu ruumiillinen ja henkinen kasvatus-toiminta laajeni koskettamaan myös ammatissa toimivia naisia.

Betania-talon arkkitehtuurissa toteutetut tilaratkaisut ovat tukeneet rakennuksen suojissa tehdyn hoiva- ja kasvatustyön pedagogisten kokonaistavoitteiden täyttymistä. Sen lisäksi, että rakennuksen asunto-osan julkisivun varioitu ikkuna-aukotus on antanut kullekin lastentarhan käytössä olleelle huoneelle omanlaisensa luonteen, pohjakaavaratkaisu perättäisine tilarajoineen mahdollisti lapsijoukon jakamisen pienempiin ryhmiin vaikkapa iän, sukupuolen tai harjoiteltavan askareen perusteella. Huoneiston käyttäjoustavuutta lisäsi se, että kaikkiin huoneisiin pääsi sekä yhdyskäytävän kautta että viereisestä huoneesta. Vaivaton liikkuminen tilasta toiseen on ollut tärkeää lastentarhaopettajien työn sujuvuuden kannalta. Täsmällistä tietoa Betania-talon kansanlastentarhan alkuperäisestä sisustuksesta ja varustelusta on säilynyt vähäisissä määrin. Suomalaisen varhaiskasvatustyön perinteitä ja kulttuurihistoriallisia arvoja vaalivan Ebeneser-säätiön taltioiman kuva-arkiston perusteella 1900-luvun alkupuolella Helsingissä toimineiden kansanlastentarhojen sisustus on ollut pelkistetty. Tiloihin on hankittu lastenkalusteita, seinät on joko maalattu tai päällystetty art nouveau -tyylisin tape-tein. Interiöörien vivahteikkuutta on lisätty tekstiilein, huonekasvein ja seinille kiinnitetyn painokuvien. Niiden aiheet liittyivät leikkiin, työntekoon, perhe-elämään ja kristinuskoon.²⁰⁰

Betanian lastenhoitopaikat muodostivat toiminnallisen, korkeisiin hyveisiin ja uskonnollis-moraalisiin arvoihin nojaavan estetisoidun kokonaismiljöön. Sen kautta pyrittiin edistämään työväenluokkaisten ja huono-osaisten lasten fyysistä terveyttä, tarmokasta mielenlaa-tua, näppäryyteen perustuvaa arkiosaamista sekä hengellistä kasvua.

Ravintoa ja lepoa, puhtautta ja raittiutta: Betanian matkustajakoti ja kansankeittiö

Betania-talon kehystämässä arkitoiminnassa kristillis-porvarillisen maailmakuvan värit-tämät sosiaalisen vastuun teemat nousevat esiin rakennuskompleksiin sijoittuneiden mat-kustajakodin ja kansankeittiön tilaratkaisuissa ja jokapäiväisissä käytänteissä. Hengellisen kodin lisäksi Kaupunkilähetyksen toimirakennus tarjosi ravintoa ja lepoa, täydelliseksi vas-tapainoksi ympäröivän työväenkaupunginosaan fyysisesti sairastuttaville ja moraalisesti rap-pioittaville vaikutuksille. Sen tilojen käytön jouduttama aineellinen ja henkinen hyveelli-syys ilmenee tavasta, jolla talossa toiminutta hospitsia eli kristillistä matkustajakotia esitel-tiin aikalaislehdissä. Kirkkosalin ohella eniten julkista huomiota sai osakseen juuri tämä

199. Annie Rundströmin Signe Ahlgrénille 29.5.1905, Laina Elomaalle 16.12.1909 ja Nora Krogerukselle 14.2.1913 laatimat työtodistukset. HKA/Onnela.

200. Ebeneser-säätiön Flickr-sivustolla julkaistu Elisabeth Alanderin 60-vuotisjuhlan kunniaksi koottu kuva-albumi.

Helsingin ja samalla koko Suomen ensimmäiseksi luonnehdittu hospitsi.²⁰¹

Aikalaiskirjoittelussa matkustajakodin uutuus- ja erikoisuusarvoa korostettiin nostamalla esiin sen kansainväliset esikuvat: *Hufvudstadsbladetin* mukaan vastaavanlaisia, kaupunkilähetysten ylläpitämiä majoituslaitoksia löytyi Berliinin lisäksi muista Saksan suurkaupungeista sekä Kööpenhaminasta.²⁰² Kristillisten majatalojen esitettiin saavuttaneen Keski-Euroopassa matkustelleiden suomalaisten luottamuksen kotoisan tunnelmallisella vieraanvaraisuudellaan ja uskonnollis-eettisellä sitoumuksellaan:

[Hospitsi] on paikka, jossa kotiin jäänyt isä tai äiti tietää matkalla olevan poikansa, tyttärensä olevan hyvässä asunnossa, jossa seinillä on rohkaisevat raamatunlauseet, jossa isännät ja palvelijat ovat kristillisen weljesrakkauden elähyttämiä [sic!]. Ei niissä kelpaa juomarahat, ei niissä häiritse väkijuomat; kodin lämpö kohtaa niissä kävijää jo ensi askeleella.²⁰³

Betania-talossa toimivan pienen matkustajakodin käytössä olleet tilat sijoittuivat rakennuksen ylimpiin, muista toiminnoista rauhoitettuihin kerroksiin. Päätös yhteensä 12-huoneisen hospitsin perustamisesta Kaupunkilähetyksen uuden toimitalon asunto-osaan tehtiin rakennustöiden alkamisen jälkeen.²⁰⁴ Lehtitietojen mukaan vieraat yöpyivät siellä aistikkaasti mutta pelkistetysti sisustetuissa huoneissa. Hospitsille oli varattu kolmannelta kerroksesta Merimiehenkadun puoleisesta sivusta kahdeksan asuinhuoneen, keittiön ja kylpyhuoneen muodostama tilakokonaisuus. Vinttikerroksen makuuhuoneiden ikkunoista avautui viehättäväksi luonnehdittu maisema merelle, Hietalahden satama-alueelle ja Tokanaukiolle. *Päivälehdessä* mukaan hospitsin näkymät olivat kaupungin kauneimmat: pääkaupungin hienoimmat hotellitkaan eivät pystyneet tarjoamaan vierailleen vastaavia.²⁰⁵

Betanian matkustajakodin tiloista ja sen toiminnasta kertovissa lehtikirjoituksissa mainitaan, että kolmannen kerroksen huoneista kaikkein suurin sisustettiin vieraiden yhteiseksi seurustelu- ja lukusaliksi. Hospitsin sisustuksessa suositettiin vaaleita sävyjä: keltaista, vihreää ja punaista. Väripaletti oli sama kuin kirkkosalissa, mikä korosti rakennuskompleksin esteettistä holistisuutta ja eri huoneryhmien välistä visuaalista ja tunnelmallista jatkuvuutta. Matkustajakodin kalustehankinnoissa suositettiin hygieenisyyttä ja kotimaisuutta. Jotkut hospitsiin tilatuista huonekaluista oli valmistettu paikan päällä Kaupunkilähetyksen ylläpitämässä miesten puutyöpajassa. Lehtikirjoituksissa avaraksi ja valoisaksi kuvaillusta majatalon keittiöstä vieras saattoi tilata itselleen lämmintä juotavaa ja pienempää syötävää. Rakennuksen vinttikerroksesta varattiin hospitsille vielä neljän huoneen ja pienemmän keittiön tilakokonaisuus. Siihen lukeutui neljällä petipaikalla varustettu ”hauska ja huokea” huone, jonka selitettiin soveltuvan retkikuntien, turistien tai kokousvieraiden yhteiskäyttöön. Siinä missä majatalon vieraat kulkivat hospitsiin

---

201. Reporter. Hospitz Betania, *Hufvudstadsbladet* 31.5.1904; ks. myös Wrede, K.A., Helsingin Kaupunkilähetyksestä, *Betania* 1/1904, 15.

202. Nyheter för dagen, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; ks. myös Kristillinen matkailijakoti I. hospits Helsinkiin, *Uusi Suometar* 31.10.1906.

203. Kristillinen matkailijakoti I. hospits Helsinkiin, *Uusi Suometar* 31.10.1906.

204. Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan ptk 16.10.1903, 7 §. HMA.

205. Ks. Reporter, Hospitz Betania, *Hufvudstadsbladet* 31.5.1904; ”Jukola”, *Hospitsi Betania, Päivälehti* 31.5.1904.

ensisijaisesti Betanian pääsisäänkäynnin kautta, palveluskunta käytti sisäpihalle sijoittuvaa porrashuonetta. Sitä kautta pääsi suoraan matkustajakodin keittiöön. Rakennuksen ylimpään eli neljänteen kerroksen sijoittuvaan ja majoituskäytössä olleeseen huoneistoon on pääsyt ainoastaan pääportaikosta.²⁰⁶ Matkustajakodin ensimmäisinä johtajina toimivat asiakirjoissa yläluokkaisiksi naisiksi merkityt Hilda von Pfaler ja Betty Skutnabb.²⁰⁷

Kaupungin keskusta nähdessä etäisemmästä, mutta raitiovaunuyhteyden kautta saavutettavasta sijainnistaan huolimatta, rauhallista ja varsin kohtuuhintaista – Helsingin edullisimmaksi arvioitua – majoitusta tarjoavalle hospitsille povailtiin lehdistössä menestystä. Kaupunkilähetyksen toimintakertomuksista ilmenee, että matkustajakodin vuosittainen majoittujamäärä liikkui 830 ja 1350 hengen välillä. Hospitsin todettiin olevan taloudellisesti tuottoisa.²⁰⁸ Pääkaupungissa kysyntää raittiutta vaalivalle majoituslaitokselle oli ollut jo pidempään. Suomen hotelli- ja ravintolahistoriaa tutkinut Yrjö Soini on todennut, että jo 1800-luvun loppupuolelta Helsinkiin oli yritetty perustaa toiminnassaan sosiaalista vastuuntuntoa korostavaa raittiushotellia edustavalle paikalle.²⁰⁹ Vuonna 1907 kaupunkiin avautui uusi huoneluvultaan Betaniaa suurempi ja sijainniltaan optimaalisempi hospitsi Vilho Penttilän suunnittelemaan NMKY:n toimitalorakennukseen. Kristillisiin arvoihin nojaava majoituslaitos tarjosi vierailleen moraalis-hyveellistä tasokkuutta kauneuden, siisteyden ja kodikkuuden muodossa.

Tilat Betanian kansankeittiölle varattiin rakennuksen pohjakerroksen kulmahuoneistosta. Ne käsittivät kahden väliseinällä erotetun ruokailusalin²¹⁰ lisäksi erillisen varsinaista ruuanvalmistusta palvelevan keittiön ja siihen liittyvän tarjoiluvälikön. Keittiöön kuljettiin sisäpihalle ohjaavan porttikäytävän kautta. Kansankeittiön sijoittuminen Perä- ja Merimiehenkatujen risteykseen oli harkittu. Sen lisäksi, että ratkaisu paransi saavutettavuutta, ruokailutilat avautuvat ohikulkijoiden katseille kookkaiden segmenttikaaristen näyteikkunoiden läpi.²¹¹ Aikalaisvalokuvista käy ilmi, että ikkunoihin oli kiinnitetty isot suomen-, ruotsin- ja venäjänkieliset kyltit. Betanian kansankeittiötä mainostettiin säännöllisesti myös *Työmies*-lehdessä. Siinä julkaistuissa pikkuilmoituksissa suositeltiin halpahintaista ruokalaitosta, joka oli auki aamukahdeksasta iltayhdeksään.²¹²

---

206. Eri lehtitietojen mukaan matkustajakodin 12 huoneesta joko 8 tai 9 sijoittuu kolmanteen ja vastaavasti 4 tai 3 neljänteen kerrokseen. Pidän leipätekstissä ilmoittamaani huonelukujakoa oikeana. (Ks. *Nyheter för dagen*, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; Reporter, Hospitz Betania, *Hufvudstadsbladet* 31.5.1904; vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päivämät rakennuslupapiirustukset (3. ja 4. krs., pohja)). HKA/MA.

207. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuoden 1906 vuosikertomus*, 8. KA/KKA; ”Jukola”, *Hospiitsi Betania*, *Päivälehti* 31.5.1904.

208. Reporter, Hospitz Betania, *Hufvudstadsbladet* 31.5.1904; ”Jukola”, *Hospiitsi Betania*, *Päivälehti* 31.5.1904; *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 4; 1905, 4; 1906, 6.

209. Soini 1963, 504–505.

210. Mahdollinen selitys kahdelle erilliselle ruokasalille on voinut liittyä tilan sukupuolijakoon: kansankeittiössä on saattanut olla miesten ja naisten puoli. Tällainen huonejärjestely on esitetty saksalaisen Otto Marchin monitoimikirkon ideaalimallissa. Siihen kuuluneen keittiöosan pohjakaavaratkaisu on hyvin lähellä Betaniassa toteutunutta. Erottelu sopusii myös työläisväestön seksuaalisuudesta huolehtimisen ja sen tilallisen kontrolloimisen teemaan, jota olen tässä luvussa käsitellyt. (Ks. March 1896, 25.)

211. *Nyheter för dagen*, *Hufvudstadsbladet* 1.12.1903; vrt. K.A. Wreden toukokuussa 1903 päivämät rakennuslupapiirustukset (1.krs., pohja).

212. Ks. esim. *Työmies* 29.12.1906, 26.1.1907, 27.2.1907 ja 20.3.1907.

Soini selventää, että kansankeittiö on 1900-luvun alussa syntynyt ravintolatyyppejä. Niiden toimintaperiaatteena oli tarjota varsinkin työväelle, mutta muillekin vähävaraisille ihmisryhmille, edullista ja ravitsevaa ruokaa yksinkertaisesti sisustetuissa huoneistoissa.²¹³ Betanian ruokalaa ylläpiti ulkopuolinen taho, joka maksoi Kaupunkilähetykselle vuokraa käyttämistään tiloista. Ratkaisu kansankeittiön ulkoistamisesta on liittynyt yhdistyksen palveluksessa toimineiden diakonissojen työtaakan keventämiseen. He olivat aiemmin vastanneet Kaupunkilähetyksen harjoittaman ruuanjakelutoiminnan järjestämisestä.²¹⁴

---

213. Soini 1963, 505.

214. *Helsingin kaupunkilähetyksen vuosikertomus vuodelta 1904*, 4; ks. Jalovaara 2015, 54–55.

3 SEURAKUNTAYHTEISÖKSI MUOVAAVA RAKENNUS: MONITOIMIKIRKKOARKKITEHTUURI KIINNOSTUKSEN, KESKUSTELUN JA KEHITTELYTYÖN KOHTEENA

Käsillä olevassa luvussa tarkastelen monitoimikirkkorakentamista niin teoreettisena kuin pragmaattisena kysymyksenä 1890-luvulta 1920-luvun alkuun. Tämän uudenlaisen sakraalirakennustyyppin kansainväliseen esiinmarssiin havahtui ensimmäisenä Suomessa teknisten alojen ammattilehdistö 1800- ja 1900-lukujen taitteessa. *Teknikernissä* ja *Arkitektenissä* julkaistut varhaisimmat maininnat sangen erikoislaatuista pidetyistä monitoimikirkkoista olivat suppeita ja melko asenteellisia. Rakennustyyppin tarjoamiin mahdollisuuksiin havahtui 1910-luvun aikana evankelisluterilaisen kirkon sisällä toiminut uudistusmielinen eli niin kutsuttu nuorkirkollinen siipi, joka etsi määrätietoisesti konkreettisia tapoja legitimoida kristinuskon merkitys katsomuksellisesti yhä heterogeenisempään suuntaan muuttuvassa yhteiskunnassa. Virikkeitä uskonnolliselle reformille ja sen kautta myös uudellaisia esikuvia kirkkoarkkitehtuurille haettiin Eurooppaan suuntautuneilta opintoretkiltä. Tärkeimmiksi matkakohteiksi muodostuivat Skandinavia ja Englanti. Kuvauksia sakraalirakentamisen uusimmista tuulista levitettiin matkakertomuksissa ja kirkollisessa lehdistössä, kuten *Kotimaassa* ja *Vartijassa* julkaistuissa valistuksellisissa lehtikirjoituksissa.

Kallion kirkon valmistuminen vuonna 1912 ja alati laajenevan Suur-Helsingin hahmottuminen arkkitehti Bertel Jungin laatimassa yleiskaavasunnitelmassa (1911) herättivät kirkolliset piirit pohtimaan sekä kirkkorakennuksen paikkaa että sen merkitystä kasvavassa ja modernisoituvassa pääkaupungissa. Visio toiminnallisesta ja kirkkokansaa aktivoivasta seurakuntaelämästä johti julkista keskustelua, jota käytiin Helsingin uskonnollisten olojen järjestelemisestä. Prosessin jouduttamiseksi kaivattiin yhä laajemmalle alueelle levittäytyvä, kokoluokaltaan vaatimattomien ja ilmiänsultaan kotoisten sekä monikäyttöisten kirkkojen muodostama verkosto. Helsingin sakraalirakennuskantaa koskevan uudelleenmäärittelytyön ja siitä johdetun toimenpideohjelman idealistisena lähtökohtana oli, että uudistamalla arkkitehtuuria, monipuolistamalla tilarakenteita sekä tarkistamalla kohteiden sijaintipaikkoja, evankelisluterilaisen kirkon yhteiskunnallinen merkitys ja kansallinen tehtävä tulisivat samalla päivitetyiksi. Sosiaalisen muutoksen ajateltiin yhtäältä lähtevän monitoimikirkosta liikkeelle, ja toisaalta sen ymmärrettiin myös palautuvan siihen.

Suomessa ensimmäisen ihanteellisen monitoimikirkkomallin loi vuonna 1913 kirkkohistorian professorina toiminut ja sittemmin piispaksi siirtynyt Jaakko Gummerus (1870–1933). Hänen ”moniosaisen kirkkotalonsa” lähtökohtana oli tuoda paikallisseurakuntien järjestelyvastuulla oleva jumalanpalveluselämä ja kirkollisten toimitusten suorittaminen sekä

järjestökentän piirissä harjoitettu kristillissosiaalinen työ saman katon alle. Pyrkimyksenä oli, että rakennus erilaisine tiloineen ja toimintoineen tuottaisi uudenlaisen seurakuntayhteisön ja muuttaisi kirkkoa sekä ulkoisesti että sisäisesti. Arkkitehti Ilmari Launis (1881–1955) vei kotimaisen monitoimikirkon kehittytyön konkreettisempaan suuntaan ja laati rakennustyyppille ensimmäiset mallipohjakaavat vuonna 1914. Tämä väitöskirjaluku päättyy Helsingin ensimmäisen, vuonna 1921 valmistuneen ja vuonna 1978 puretun, seurakunnallisen monitoimikirkon eli Pasilan kirkon esittelyyn.

3.1 PITTORESKI MUTTA BISARRI: ULKOMAINEN MONITOIMIKIRKKO ARKKITEHTIEN AMMATTIJULKAISUISSA

Suomessa monitoimikirkkorakennus noteerattiin ensimmäisen kerran sakraalirakennustaiteen uutuudeksi vuonna 1894 teknisten alojen ammattilehti *Teknikernissä*. Tässä kotimaisen arkkitehtikunnan lukemistoon kuuluneessa julkaisussa esiteltiin evankeliseen kirkkorakennustaiteeseen liittyviä ajankohtaisia ilmiöitä ja pragmaattisempia suunnittelukysymyksiä kahdessa laaja-alaisessa artikkelissa. Kirjoituksista ensimmäisessä, ”Kyrkobyggnader inom den protestantiska kulten”¹, esiteltiin eri maissa, eri aikakausina ja eri tunnustuskuntien piirissä toteutettua protestanttista kirkkorakennustaidetta. Teksti on käytännössä referaatinomainen kirjaesittely Berliinin arkkitehtiyhdistyksen julkaisemasta ja arkkitehti K. E. O. Fritschin toimittamasta *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart* (1893) -teoksesta. Toinen kirjoitus ”Kongressen för protestantisk kyrkobyggnadskonst i Berlin”² perustui alun perin *Zentralblatt der Bauverwaltung* -lehteä varten laadittuun konferenssiraporttiin, jossa käsiteltiin Saksassa sakraaliarkkitehtuurin ympärille järjestetyn kansainvälisen kongressin keskeistä antia. Tapahtumaan oli saapunut kaikkiaan 266 henkeä, joista suurin osa oli joko kirkonmiehiä tai arkkitehteja. Kaukaisimmat osanottajat olivat tulleet Ruotsista.³ Kumpaakin artikkelia olen sivunnut jo väitöskirjani edellisessä luvussa, 1800- ja 1900-lukujen taitteen teologisesti ja toiminnallisesti harmonisoitua kirkkotilakäsitystä käsittelevissä osioissa.

Berliinin kirkkorakennuskongressissa puitiin yhtäältä yhteiskunnan maallistumiskeshityksen ja kaupungistumisen lieveilmiöiden vaikutuksia kirkkorakentamiseen. Toisaalta siellä käsiteltiin myös evankelisen sakraaliarkkitehtuurin ohjeellisia tunnuspiirteitä, joiden tunnistamiseen ja määrittelemiseen liittyvä työ oli muodostunut yhä tärkeämmäksi

---

1. *Teknikern* 79/1894, 74–76 ja 80/1894, 89–90.

2. *Teknikern* 85/1894, 142–144 ja 89/1894, 175–176; ks. myös Notiser. *Teknikern* 83/1894, 128–129.

3. Kongressen för protestantisk kyrkobyggnadskonst i Berlin. *Teknikern* 85/1894, 142.

tehtäväksi aikakautta leimanneen katsomuksellisen murrostilan johdosta. *Teknikerniss*ä konferenssiin liitetyt odotukset kiteytettiin seuraavaan tapaan: tilaisuuden toivottiin sysäävän eteenpäin määrätietoista kehittelytyötä sellaisen protestanttisen kirkkorakennustyyppin aikaansaamiseksi, joka parhaalla mahdollisella tavalla palvelisi evankelisen jumalanpalveluselämän asettamia funktionaalisia vaatimuksia. Konferenssia käsittelevässä raportissa tiivistettiin myös tilaisuuden aikana esitettyjä ja eri aihepiirejä sivunneita puheenvuoroja. Niistä muutamassa käsiteltiin eksplisiittisesti monitoimikirkkokysymystä. Esimerkiksi yhä useampi Saksassa toimiva kaupunkiseurakunta oli nähnyt tarpeelliseksi sisällyttää uuteen kirkkoonsa muutamia kokoushuoneita, rippikoulusali, pappila ja talonmiehen asunto.⁴

Läpikäydyn keskustelun valossa sakraalirakennusten maalliset liitännäistilat muodostivat kirkkosuunnittelutyön kannalta niin periaatteellisen kuin käytännöllisenkin haasteen. Vaarana oli, että erilaisten tilakokonaisuuksien yhteensovittaminen vähentäisi kohteen uskonnollista arvokkuutta tai esteettistä miellyttävyyttä. Huolta herätti sekin, että monitoimikirkkojen eri huoneryhmistä koostuvat polveilevat rakennusmassat hajottaisivat liikaa julkisivusommitelman yhtenäisyyttä. Sitä vastoin suunnitteluprosessissa tulisi kiinnittää huomiota jumalanpalvelushuoneen erityisyyden korostamiseen arkkitehtonisin keinoin. Lähtökohtaisesti parhaana ratkaisuna pidettiin kirkon ja seurakuntahuoneistojen toteuttamista erilleen. Etenkin sellaisissa tapauksissa, joissa rakennuskompleksiin oli kaavailtu myös kaupallista toimintaa palvelevia tiloja.⁵

Angloamerikkalainen kirkkorakennustyyppi

Teknikern-lehden artikkelissa, ”Kyrkobyggnader inom den protestantiska kulten”, monitoimikirkkorakentaminen näyttäytyi perin angloamerikkalaisena ilmiönä. Kirjoituksessa todettiin, että viimeaikaisissa rakennushankkeissaan Englannin anglikaaninen kirkko on ryhtynyt suosimaan suurten juhlapyhäntöjen rinnalla pienempiä, goottilaisvaikutteisia seurakuntakirkkoja. Tekstissä ne on nimetty *saarnakirkoiksi*. Näiden ensisijainen tehtävä oli toimia alueellisina sananjulistuskeskuksina erotuksena kookkaammista ja prameammista *messukirkoista*, jotka täyttivät paremmin liturgisesti rikkaan jumalanpalveluselämän asettamat tilalliset vaatimukset. Artikkelissa kuvailtiin, kuinka englantilaisten saarnakirkkojen runkokuone kiinnittyy eteishallin välityksellä myös muihin rakennusryhmiin, jotka ovat papin ja seurakuntalaisten yhteisessä käytössä. Saarnakirkon visuaalista vaikutelmaa luonnehdittiin tekstissä maalaukselliseksi (*målerisk*). Kyseinen ominaispiirre liitettiin eri muotoaiheiden detaljoitujen rakennusmassojen polveilevaan ryhmittelytapaan. Tekstin anonyymiksi jäänyt kirjoittaja on päätenyt näkemykseensä mitä ilmeisimmin *Der Kirchenbau des*

4. Notiser. *Teknikern* 83/1894, 129; Kongressen för protestantisk kyrkobyggnadskonst i Berlin. *Teknikern* 87/1894, 156–157 ja 89/1894, 176

5. Notiser. *Teknikern* 83/1894, 129; Kongressen för protestantisk kyrkobyggnadskonst i Berlin. *Teknikern* 87/1894, 156–157 ja 89/1894, 176.

Protestantismus -kirjan runsaan ja havainnollisen kuvituksen perusteella.⁶

Monitoimikirkkorakentaminen esiintyi toistamiseen samaisessa kirjoituksessa, tässä tapauksessa sen käsittely-yhteys oli amerikkalaisten protestanttisten kirkkokuntien uudempi sakraaliarkkitehtuuri. *Teknikern*issä nämä presbyteriaanien, kongregationalistien, metodistien ja baptistien kokoushuoneistot luonnehdittiin rakennustaiteellisesti omalaatuisiksi ja tarvelähtöisiksi. Niiden suunnittelua ei ohjannut niinkään ennalta määrätty tyyli-ihanteet tai pitkä kirkkoarkkitehtuuritraditio vaan pikemminkin oudoiksi katsotut toiminnot ja käytännöt (*bizarrerier*), joita rakennusten suojissa suoritettiin. Tekstin laatijan arvio yhdysvaltalaisista monitoimikirkkoista oli voittopuolisesti penseä: niissä oli Suomen oloja ajatellen niukalti soveltamiskelpoisia ideoita tai toimivia ratkaisuja. Lisäksi niistä uupui lähes kokonaan kirkollisen rakennuksen arvokas leima. Ainoastaan niiden muodostamat ja ”ihastuttavan pittoreskeiksi” luonnehditut rakennusryhmät nähtiin myönteisessä valossa:

Om man ock medgifver, att en och annan användbar tanke förefinnes uti dessa prädikokyrkor, och att desamma med sina många tillbyggnader till det yttre ofta erbjuda förtjusande måleriska byggnadsgrupper, så äro de dock i och för sig så fulla af bizarrerier och sakna för det mesta till den grad all kyrklig värdighet, att där i detta afseende just icke torde kunna påträffas mycket, som vore värdt att efterbildas.⁷

Yhdysvaltain protestanttista monitoimikirkkoarkkitehtuuria tutkinut Jeanne Kilde on esittänyt, että pyrkimys liittää kirkkojen yhteyteen erilaisia hyväntekeväisyys-, kerho- ja harrastushuoneistoja on kummunnut tarpeesta kesyttää 1800-luvun alkupuolella maata ravistelleet suuret uskonnolliset herätysaallot. Sakraalirakennuksia ryhdyttiin vuosisadan puolivälistä lähtien muokkaamaan sekä arkkitehtonisesti että sisustuksellisesti porvarillisiksi, kodikkaan viihtyisiksi toimintakeskuksiksi. Yhteisöllisyyteen ja keskinäiseen vuorovaikutukseen kannustavien tilojen lisäksi niihin tuli huoneistoja myös kaikille seurakuntaperheen eri jäsenryhmille: aikuisille, nuorille ja lapsille. Monitoimikirkot muotoutuivat puolijulkisiksi elämänpiireiksi, joissa keskiluokkaisille naisille tarjoutui erilaisia mahdollisuuksia työskennellä aktiivisesti yhteisen hyvän eteen oman kodin ulkopuolella ja vieläpä aikakauden sopivaisuussääntöjä noudattaen. Sakraalirakennus suojasi heidän moraalista hyveellisyyttään, toisaalta se tarjosi puitteet sen esittämiseksi ja ylläpitämiseksi.⁸ Kilden huomiot keinoista, joilla monitoimikirkkoissa sosiaalisia suhdejärjestelmiä järjesteltiin koti-ideologian mukaisiksi, ovat todennettavissa myös Pohjoismaiden kontekstissa. Täkäläisissä oloissa rakennustyyppiä kehiteltiin ensisijaisesti sellaisen seurakuntaväen aktivoimiseksi, joka oli vaarassa vieraantua kristinuskosta eikä niinkään uskonnollisen kiihkon hillitsemiseksi.

Palaan vielä lyhyesti *Der Kirchenbau des Protestantismus* -teokseen, ja siitä *Teknikern* -lehdessä julkaistuun esittelyartikkeliin. Tätä sangen perusteellista ja auktoriteettiaseman saavuttanutta saksalaista kirjaa suositeltiin suomalaisille kirkonrakentajille käyttökelpoi-

6. Kyrkobyggnader inom den protestantiska kulten. *Teknikern* 80/1894, 89; vrt. *Der Kirchenbau des Protestantismus*, 509–530, passim.

7. Kyrkobyggnader inom den protestantiska kulten. *Teknikern* 80/1894, 89.

8. Ks. Kilde 2002, 146–165, passim.

seksi suunnittelutyön apuvälineeksi.⁹ Viitaten 1800- ja 1900-lukujen vaihteen kirkkoarkkitehtuurin aikalaikirjoitteluun sekä myöhempään aihetta käsittelevään tutkimukseen, Ritva Wäre on todennut *Der Kirchenbau des Protestantismus*in tarjonneen mitä ilmeisimmin suomalaisillekin kirkkoarkkitehdeille aihioita niin yksittäisten koristedetaljien kuin laaja-alaisempien suunnittelutehtävien ratkaisemiseksi. Yhtenä esimerkkinä Lars Sonckin Turun Mikaelin kirkko (1893–95).¹⁰

Vastaavaan tapaan Pekka Korvenmaa on lukenut Tampereen Johanneksen kirkon (suunniteltu 1899–1900, valmistunut 1907) ulkojäsentelyn teemojen kielivän angloamerikkalaisen arkkitehtuurin vaikutuksesta Sonckin kehittelemässä kansainvälisiä ja kotimaisia, perinteisiä ja uudenaikaisia elementtejä yhdistelevässä muotokielessä.¹¹ Johanneksen kirkon kohdalla maalauksellinen ulkoasu rytmittelevine torni- ja päätyaiheineen sekä vaihtelevine ikkuna-aukotuksineen ei ole rakenteellinen seuraus kohteessa toteutetusta monimuotoisesta huonetilaohjelmasta: pohjakaavaltaan hieman epäsäännöllisen kirkkosalin ja siihen liittyvän sakariston lisäksi kohteessa ei ole muita yleisiä tiloja.

Siinä, missä vuosisadan vaihteen Suomessa angloamerikkalaisen sakraalirakennustaitteen muotokieltä ei sinänsä vierastettu, uudenlaiset tilaratkaisut herättivät kuitenkin kummastusta. Keskeisin syy oli käsittääkseni se, että niiden käyttöönotto assosioitui teologisesti ja kirkkopoliittisesti arveluttavina pidettyihin uskonnollisiin liikkeisiin. Vuonna 1903 arkkitehti Gustaf Nyström palasi monitoimikirkkoihin vastaperustetun *Arkitekten*-lehden ensimmäisessä numerossa. Englannin uusinta rakennustaidetta käsittelevässä artikkelissaan hän liitti varsin erikoislaatuiseksi ja vieraana pitämänsä sakraalirakennustyyppin niin ikään Britannian vapaakirkollisten ”lahkojen” kenttään. Nyström selitti, että näiden yhteisöjen jumalanpalvelushuoneisiin on usein liitetty kouluja, seurakuntasaleja ja jopa hoitolaitoksia. Hänen mukaansa englantilaiset monitoimikirkot eivät juurikaan tarjonneet sakraalirakennustaidelle vakavasti otettavia uusia oivalluksia tai avauksia. Päinvastoin ne rikkoivat monia kirkkoarkkitehtuurille ominaisia piirteitä. Monitoimikirkkojen julkisivujäsentelyyn ovat vaikuttaneet ennemmin taloudelliset rajoitteet sekä toimintolähtöiset pohja- ja tilaratkaisut kuin sakraaliarkkitehtuurin totunnaiset muotokonventiot.¹² Hän kirjoitti:

[--R]öner det yttre däraf ett mycket egendomligt inflytande, som för våra ögon till en början kan synas främmande, men som i själva verket kanske vida bättre hänger ihop med den idé, hvarför byggnaderna äro uppförda, än katedralformen, som i de flesta andra länder allt ännu anses vara nära nog den enda anständiga gestalt man kan gifva ett tempel.¹³

Nyströmin huomiot englantilaisesta kirkkorakennustaiteesta perustunevat ainakin osittain saksalaisen arkkitehtuurin teoreetikko Hermann Muthesiuksen kirjoituksiin. *Arkitekten*-lehden kirkkoja koskevan kuvitusmateriaalin on ilmoitettu olevan peräisin Muthesiuksen

9. Kyrkobyggnader inom den protestantiska kulten. *Teknikern* 79/1894, 74.

10. Wäre 1989, 128

11. Korvenmaa 1991, 39.

12. G. Nyström. Den nyare engelska byggnadskonsten. *Arkitekten* 2/1903, 24–25

13. G. Nyström. Den nyare engelska byggnadskonsten. *Arkitekten* 2/1903, 24–25.

väitöskirjasta *De neurere Kirchlige Baukunst in England: Entwicklung, Bedingungen, und Grundzüge des Kirchenbaues der englischen Staatskirche und der Secten* (1901). Teos sisältää perusteellisen selvityksen eri protestanttisten vapaakirkkojen sakraaliarkkitehtuurista sekä näiden yhteisöjen pääosin 1800-luvun jälkipuoliskolla rakennuttamista monitoimikirkkoista, joihin on sisällytetty poikkeuksellisen runsaita ja monipuolisia huonetilaohtel-mia. Näihin lukeutuivat poikkeuksetta seuraavat tilat: kirkkosali sekä sen yhteydessä olevat sakaristo, vanhimmistön kokoushuone ja seurakunnan kanslia. Jumalanpalvelushuoneissa oli usein kuoroaitio tai -parvi. Vapaaseurakuntien monitoimikirkossa oli Muthesiuksen mukaan vielä yhteisön arkihuoneena käytetty luento- ja viikkohartaussali, jossa voitiin näyttää heijastuskuvia. Tilan yhteydessä oli keittiö, josta seurakuntalaisille tarjoiltiin teetä tai muita alkoholittomia virvokkeita.¹⁴

Muunlaisten kerho- ja seurusteluhuoneiden tarkka lukumäärä ja niiden täsmällisempi käyttötarkoitus riippuivat Muthesiuksen mukaan monitoimikirkon rakennuttaneen taustayhteisön koosta, toiminnallisista painopisteistä ja maantieteellisestä sijainnista. Monitoimikirkkojen tilajakojen käyttöjoustavuutta ja muunneltavuutta lisättiin hyödyntämällä erilaisia väli-, liuku- ja nosto-ovijärjestelmiä. Näiden avulla monitoimikirkon tiloja voitiin jakaa tarvelähtöisesti säännöllisesti kokoontuville ryhmille, kuten työväen, äitien, nuorten miesten ja naisten piireille sekä ikäryhmittäin järjestetyille lasten pyhäkoululuo-kille. Joihinkin rakennuksiin oli mahduttettu vielä kirjasto lukusaleineen sekä pelitila shak-kia ja biljardia varten. Harvinaisempia olivat ne kirkkokompleksit, joihin oli sisällytetty myös liikuntasali, pimiö ja orkesterin harjoitushuone.¹⁵ Hengellisiä ja maallisia tarpeita pal-velevien tilakokonaisuuksien rinnakkaisuutta ei pidetty Muthesiuksen mukaan vapaakir-kollisissa piireissä turmiollisena niin kauan kuin profaanit ajanvietteet olivat moraalisesti muutoin harmittomia. Lisäksi hän selvensi, että seurakuntalaisia yhdistävä monimuotoinen toiminta on omiaan lisäämään yhteisöllisyyden tunnetta ja vahvistamaan ihmisten välisiä sosiaalisia siteitä.¹⁶

Monitoimikirkko arkkitehdintyön taidonnäytteenä

Arkkitehtikunnan ammattilehdissä esiintyneet varhaiset maininnat monitoimikirkkoista oli-vat fragmentaarisia ja sävyltään nihkeän pidättyväisiä. Edellisessä väitöskirjaluvussa tar-kastelemani ja Helsinkiin 1800- ja 1900-lukujen taitteessa toteutetut kristillisten yhdistys-ten toimitalojen sakraaleja ja sekulaareja muotoaihtioita sekä tilakokonaisuuksia yhdiste-levä rakennustaide ei herättänyt kotimaisissa suunnittelijapiireissä suurempaa huomiota. Todennäköinen syy sille oli, ettei näiden kohteiden käsitetty kuuluvan yksiselitteisesti kirk-koarkkitehtuurin piiriin. Ainoa yleisluontoisempi näkökanta, joka liittyi eksplisiittisesti niin monitoimikirkkokysymykseen kuin pääkaupungin uusimpaan uskonnolliseen raken-

---

14. Muthesius 1901, 134–143, passim.

15. Muthesius 1901, 134–143, passim.

16. Muthesius 1901, 137.

nuskantaan, esiintyy Kallion evankelisen rukoushuoneen kohde-esittelyssä *Arkitekten*-lehdessä. Siinä Waldemar Wilenius huomioi, että monitoimikirkon rakennuskustannukset ovat varsin kohtuulliset siitäkin huolimatta, että kohteeseen sisällytetään suuren yleisöjoukon vetävän kirkkosalin lisäksi monia pienempiä huonetiloja.¹⁷

Toinen Wileniuksen esittämistä arvioista on luonteeltaan periaatteellisempi. Siinä hän viittaa sellaisiin aikalaiskäsitteisiin, joiden mukaan eri kulttuurilaitosten – kuten ooppera- ja konserttitalojen sekä taidepalatsien – liittäminen osaksi rakennuskompleksia, johon sisältyi myös kaupallisia käyttötarkoituksia palvelevia tiloja, on eettisesti arveluttavaa. Vaarana hänestä oli, että maallisen mammonan palvonta saisi ylliotteen kohteen perustoimintaa määrittävistä ylevistä taiteellisista arvoista. Tekstissään Wilenius kuitenkin implikoi jokseenkin ristiriitaisesti, ettei kirkkojen suunnittelutoiminnan kohdalla – niiden hengellisen luonteen ja korkeamoraalisen käyttötarkoituksen vuoksi – pääsisi edes muodostumaan vastaavaa ristiriitatilannetta. Etenkään silloin, kun suunnittelutyöstä oli vastannut katsomuksellisesti ja eettisesti valveutunut arkkitehti, kuten Vilho Penttilä.¹⁸ Monitoimikirkkorakennuksen onnistunutta huonetilaryhmittelyä pidettiin osoituksena suunnittelijan jalomielisyydestä ja ammattiosaamisesta. 1900-luvun alun arkkitehtikunnan konsensus oli, että sakraalirakennusten suunnittelutoimintaa ohjasivat niin taiteelliset, uskonnolliset, sosiaaliset kuin kansalliset pyrkimykset.

Wileniuksen tekemät huomiot Penttilän luonteenlaadusta ja osaamisesta ovat ilmeisiä viittauksia vuonna 1906 *Arkitektklubbenin* kuukausikokouksissa käytyihin, Magnus Schjerfbeckin ja Alarik Tavaststjernan alustamiin keskusteluihin. Ne referoitiin *Arkitekten*-lehden sivuille.¹⁹ Puheenaiheeksi nousi kysymys arkkitehdin henkilökohtaisen vakaumuksen vaikutuksesta tämän suunnittelutyöhön. Oliko hän velvollinen osallistumaan sellaisiin hankkeisiin, joiden tilaajaosapuoli edusti katsomuksellisesti eriäviä tai peräti täysin vastakkaisia kantoja? Keskustelussa esiin nostetut tapausesimerkit liittyivät niin päivänpolitiikkaan kuin ajankohtaiseksi muodostuneeseen sakraaliarkkitehtuuriin: Kallion kirkon suunnittelukilpailu oli käynnistynyt samaisen vuoden alussa. Vilkkaan, mutta polveilevan keskustelun yhtenä lopputulemana oli, että arkkitehdin ammattietiikkaan kuuluu vakava sitoutuminen kaikkiin niihin hankkeisiin, joissa hän on mukana. Sellaista ei ole kuitenkaan mahdollista saavuttaa ilman aitoa kiinnostusta ja tunnollista paneutumista käsillä olevaan suunnittelutehtävään. Ei kuitenkaan ollut tarkoituksenmukaista velvoittaa arkkitehtia työskentelemään arvomaailmansa vastaisesti. Vaikkei hänen olisi tarvinnutkaan kritiikkittömästi hyväksyä tilaajaosapuolen kaikkia näkemyksiä, tärkeintä oli pyrkiä toteuttamaan kaikessa suunnittelutyössä rakennustaiteen vitruviaanisia ihanteita – kauneutta, kestävyyttä ja käyttökelpoisuutta.²⁰

Arkitekten-lehdessä julkaistussa keskustelussa todettiin vielä, että sakraalirakennustaiteen kohdalla arkkitehdin velvollisuutena oli olla perillä myös kirkkorakennuksen toimin-

---

17. W. Wilenius. Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 121.

18. W. Wilenius. Berghälls bönehus, *Arkitekten* 8/1906, 121.

19. Ks. *Arkitektklubbens sammanträden*, *Arkitekten* 4/1906, 77–80 ja 5/1906, 93–96. Tätä keskustelua on eritelty myös Riitta Nikula Armas Lindgrenin suunnitteluidealien näkökulmasta. (Nikula 1988, 103–104).

20. *Arkitektklubbens sammanträden*. *Arkitekten* 4/1906, 78, 80 ja 5/1906, 94–95.

nallisista vaatimuksista. Suunnittelijan oli kyettävä tuomaan kohteeseen seurakuntaväkeä puhutteleva uskonnollinen tunnelma ajan henkeä ja taidekäsitystä mukailevalla tavalla, minkä lisäksi hänen oli pystyttävä hyödyntämään ennakkoluulottomasti uusimpia arkkitehtonisia virtauksia ja ratkaisuja. Debatissa jälkimmäistä kantaa painottanut Gustaf Strengell totesi arkkitehdintyön luonteen muuttuneen: ennen suunnittelutoiminnassa painottuivat ulkonaiset taiteellis-tyylilliset seikat, nyttemmin keskeisiksi olivat nousseet rakennustoiminnan sosiaalis-kollektiiviset pyrkimykset. Tästäkin syystä arkkitehdin ammatin harjoittaminen oli muuttunut aiempaa henkilökohtaisemmaksi. Gustaf Nyström puolestaan perusteli sakraalirakentamisen merkitystä uskonnon yhteiskunnallisen tehtävän kannalta: vaikka evankelisluterilaisen kirkon ottamaa roolia julkisena toimijana voisi perustelluista syistä arvostella, vaikutti se instituutiona edelleenkin kansakuntaa yhteen liittävä ja sitä vahvistavana voimana.²¹

3.2 MONITOIMIKIRKKO NUORKIRKOLLISEN SAKRAALIRAKENTAMISEN STRATEGIAKSI

1890-luvulla Suomeen syntyi nuorten jumaluusoppineiden ja heidän maallikkoystäviensä muodostama toverillinen keskustelupiiri, jota myöhemmin ryhdyttiin kutsumaan *Teologiseksi lauantaiseuraksi*. Sen pyrkimyksiä olivat kristillisen ja tieteellisen maailmankuvan yhteensovittaminen sekä kirkon yhteiskunnallisen roolin vahvistaminen aktiivisena eettis-moraalisena toimijana. Näitä tavoitteita täytettiin julkaisemalla valistuslehtiä, joiden kautta otettiin kantaa ajankohtaisiin kysymyksiin ja puolustettiin kristinuskoa. Työväentaustaisille sosialisteille ja sivistyneistöön kuuluville vapaa-ajatteliijoille suunnatussa apologiassaan seuran jäsenet tukeutuivat ideologisesti 1800-luvun lopun saksalaiseen kulttuuriprotestantismiin (*Kulturprotestantismus*). Sen mukaan uskonnon vaikutus ja merkitys näkyivät kansakunnan historiassa, kulttuurissa ja arvomaailmassa, mikä riitti tekemään siitä säilyttämisen ja vaalimisen arvoisen. Vuosisadanvaihteen teologisessa tutkimuksessa korostuivat enemmän uudet empiiris-historialliset lähestymistavat kuin perinteiset spekulatiivis-metafyysiset näkökulmat.²² 1900-luvun alun Suomen katsomuksellisen ilmapiirin hahmottamiseksi on nostettava esiin vuoden 1905 suurlakko. Kirkkohistoriankirjoituksessa tapahtumaa on pidetty murroskohtana evankelisluterilaisen kirkon ja suomalaisen yhteiskunnan kansallismielisten piirien välisissä suhteissa. Piispat ja papiston enemmistö päätyi-

---

21. Arkitektklubbens sammanträden. *Arkitekten* 4/1906, 79.

22. Heikkilä & Heininen 2017, 150–153; Murtorinne 1995, 51–59; Murtorinne 1986, 200–2009; Mäkeläinen 1969, 11–12; ks. myös Teinonen 1999, 185.

vät tukemaan venäläiselle määräysvallalle taipunutta myöntövyösuuntaa. Ratkaisu kumpusi maallisen esivallan kunnioitusta alleviivaavasta luterilaisesta eetoksesta. Kirkon ja kansan etääntyminen sekä aikakautta leimannut katsomuksellinen myllerrys konkretisoituvat seurakunta-aktiivisuutta mittaavissa tilastoissa: vuosisadan alussa seurakuntalaisten ehtoollisella käynti oli kääntynyt selvään laskuun.²³

1910-luvulle tultaessa monet Teologisen lauantaiseuran jäsenistä olivat nousseet niin yliopistollisiin kuin kirkollisiin johtotehtäviin. Maininnanarvoisia ovat eksegetiikan professorina toiminut Arthur Hjelt (1868–1931) ja kirkkohistorian professorina sekä myöhemmin ensin Porvoon ja sitten Tampereen hiippakunnan piispana toiminut Jaakko Gummerus. Kumpikin oli laajasti matkustanut ja poikkeuksellisen kansainvälisen tutkijanuran tehnyt yliopistomies.²⁴ Aikakauden pragmaattisesti sävyttyneen teologisen ajattelun hengessä sekä Hjelt että Gummerus osoittivat kiinnostusta kirkkoarkkitehtuuria ja -taidetta kohtaan. Näitä he pitivät seurakuntaelämän ajanmukaistamispyrkimysten keskeisinä välineinä. Palaan seikkaperäisemmin heidän aihepiiriään käsitteleviin kirjoituksiin myöhemmin tässä luvussa. Lauantaisearalaiset muodostivat evankelisluterilaisen kirkon uudistumista ajaneen *nuorkirkollisen liikkeen* vaikutusvaltaisen ydinjoukon. Aatteellisia esikuvia haettiin Ruotsista, jossa toimi vastaavanlainen suuntaus, *ungkyrkorörelsen*. Sen piirissä käytetty käsitteistö omaksuttiin – paikoin suoraviivaisemmin ja paikoin sovelletummin – suomalaiseen keskusteluun. Nuorkirkollisten ideologisten lähtökohtien hahmottamiseksi on syytä avata liikkeen piirissä viljeltyä termistöä. Siihen lukeutuvat kansankirkollisuus (*folkkyrklighet*) ja seurakuntatietoisuus (*församlingssinne* tai *-medvetande*).²⁵

Kansankirkollisuus korostaa kansakunnan suhdetta maan luterilaiseen kulttuuriperintöön. Tähän uskonnon moraalis-kollektiivista luonnetta korostavaan käsitteeseen on paikoin liitetty myös isänmaallis-nationalistisia sävyjä. Kyseisen aatesuunnan esillä pitämistä ja sen levittämistä on kutsuttu vastaavasti *kirkkotietoisuudeksi*. Lisäksi kansankirkko-käsitteellä on haluttu korvata vanhentuneeksi ja institutionaaliseksi mielletty valtionkirkko-termi. *Seurakuntatietoisuudella* on vastaavasti viitattu käsitykseen, jolla on pyritty vahvistamaan paikallisseurakunnan merkitystä kristityn ensisijaisena hengellisenä kotina ja toimintapiirinä. Edellä kuvattuja ideaaleja levitettiin Suomessa sekä kirkollisten yhteistyöelinten että uskonnollisten julkaisukanavien kautta.²⁶ Aikalaiskäsitteistö heijastaa maailmankuvaa, josta käsin sakraaliarkkitehtuurin sosiaalis-yhteiskunnallista merkitystä legitimoitiin 1900-luvun alun kirkollisissa piireissä.

Ideologisia virikkeitä ja toiminnallisia esikuvia maan uskonnollisen kentän uudistamiseksi nuorkirkollinen liike hankki Skandinavian lisäksi Englannista. Sen keskeisimpiä tavoitteita olivat seurakuntien maallikkojäsenten aktivoiminen sekä eri kristillissosiaalisten toimintamuotojen, kuten diakonian, lapsi- ja nuorisotyön sekä sisä- ja ulkolähetyksen

23. Murtorinne 1995, 32–36; Veikkola 1977, 26–27; Pentikäinen 1977, 213–215.

24. Murtorinne 1986, 214–215, 229–230.

25. Heikkilä & Heininen 2017, 151–153; Murtorinne 1995, 82–83; Veikkola 1980, 467; Mäkeläinen 1969, 32–33, 39. Juhani Veikkola on huomauttanut, ettei nuorkirkollinen ideologiapohja ollut täysin homogeeninen. Suomessa liikkeen vaikutuspiirissä olleita ryhmittymiä oli useampia, kukin omine teologisine painotuksineen. (Veikkola 1980, 472–473.)

26. Veikkola 1980, 467; Mäkeläinen 1969, 32–33, 39; ks. myös Kuusisto 1917, 6.

kirkollistaminen. Nuorkirkolliset ottivat iskulauseekseen ”toimiva kirkko”.²⁷ Liikkeen piirissä kannatettiin seurakuntaelämäkäsityksen avaamista ja sen laajentamista: jumalanpalvelusten lisäksi siihen tuli kuulua myös jokapäiväisempi, osallistavampi ja yhteisöllisempi elementti. Väitöskirjassaan liikkeen muotoutumista tutkineen kirkkohistorioitsija Juhani Veikkolan mukaan nuorkirkollisten agendalle nousivat väistämättömästi myös seurakuntien toimitilakysymykset. Pelkän kirkkosalin varaan rakentuva perinteinen sakraalirakennus ei enää yksinään riittäisi uudenlaisen ja entistä monipuolisemmaksi kaavaillun seurakuntaelämän näyttämöksi. Ulkomaille suuntautuneilla opintomatoillaan nuorkirkolliset toimijat tutustuivat sekä varsinaisiin monitoimikirkkoihin että seurakuntataloihin, jotka oli toteutettu jo olemassa olevan kirkkorakennuksen yhteyteen tai sen läheisyyteen.²⁸

Seuraavaksi käsittelen nuorkirkollisten vaikuttajien Tanskaan ja Norjaan, Ruotsiin sekä Englantiin tekemien tutustumisretkien pohjalta syntyntä kirjoittelua. Nostan keskiöön vierailukohteet, joita kirkonmiehet esittelivät julkaisemissaan matkakuvauksissa. Samalla pohdin, millaisista vaikutteista käsin sakraaliarkkitehtuuria ryhdyttiin ajan- ja tarkoituksenmukaistamaan Suomessa 1910-luvulla.

3.2.1. KÖÖPENHAMINAN JA KRISTIANIAN PIKKUKIRKOT PÄÄKAUPUNGIN HENGELLISINÄ LINNOITUKSINA

1910-luvun alkuvuosina moni nuorkirkollisen liikkeeseen kuulunut pappismies suuntasi opintomatkalle Tanskaan tutustumaan maan uskonnollisesti poikkeuksellisinä pidettyihin oloihin. Eri kokoonpanoissa tehdyistä retkistä laadittiin runsaasti erilaisia kirjallisia kuvauksia ja raportteja, joita julkaistiin niin kirkollisessa lehdistössä kuin seikkaperäisemmissä matkakertomuksissa. Yhteisistä Tanskan matkoista ensimmäinen järjestettiin vuonna 1911 Jaakko Gummeruksen aloitteesta. Sen suunnittelusta ja valmistelusta vastasi työryhmä, johon kuului eturivin kirkollisvaikuttajien lisäksi muiden muassa Arthur Hjelt. Vierailun antia esiteltiin kattavasti ja innostuneesti kotimaiselle lukijakunnalle teoksessa *Tanskan matkamme: suomalaisten pappien yhteisretki kesällä 1911 osanottajien kuvaamana* (1911). Yksityiskohtaisesti kuvailtujen vierailukohteiden kautta teoksen toivottiin jouduttavan kirkollisen elämän myönteistä kehitystä myös Suomen oloissa.²⁹ Retkueutta oli kiinnostanut erityisesti Euroopan kirkollisimmaksi kaupungiksi luonnehditun Kööpenhaminan seurakunnallinen elämä ja sen uskonnollisen järjestökentän toiminta. Siellä ”kristityt astuvat rohkeasti ja yhdistetyin voimin niitä vastaan, jotka pyytävät repiä alas uskontoa ja siveellisyttä;

---

27. Heikkilä & Heininen 2017, 151–153; Murtorinne 1995, 82–83; Mäkeläinen 1969, 43.

28. Veikkola 1980, 208.

29. Holmsten, Kantele & Malin 1911, 3–5.

seurakuntaelämän syventäminen on pappien ja maallikoiden yhteisenä pyrkimyksenä”.³⁰

1800-luvun puolivälistä Kööpenhaminan kaupunkirakennetta olivat merkittävästi muuttaneet nopeaa teollistumista seurannut kaupungistuminen ja siihen liittyvä vilkas muutto-liike. *Tanskan matkamme* -kirjassa pastori V. Tiitola kuvailee, kuinka vanha keskiaikainen kaupunki joutui tekemään tilaa pitkille taloriveille, urbaaneille liikenneväylille sekä uusille kaupan ja teollisuuden keskittymille. Suomalaislähteiden mukaan maan luterilaisen valtion-kirkon asemaa olivat horjuttaneet sivistyneistön vapaa-ajattelu, työväen kannattama sosia-lismi sekä katolisen kirkon ja protestanttisen ”lahkolaisuuden” vahvistuminen.³¹ Alkusysäys Kööpenhaminan vireälle kirkollistumiselle paikannetaan vuoteen 1886, jolloin tanskalaisen ”Kirkelig Forening for den Indre Mission” -järjestön *Bethesda*-kirkossa pidettiin kaupungin papiston ja maallikkojen yhteinen tilaisuus, jonka tavoitteena oli käsitellä kirkon ja seura-kuntatyön haasteita muuttuvassa yhteiskunnallisessa tilanteessa.³²

Yksi tilaisuuden noin 1800 osanottajasta oli saksalaissyntyinen paronitar Thea von Ripperda, joka koki palavan kutsumuksen kirkollisen toiminnan edistämiseksi Kööpen-haminassa. Tapauksen jälkeen, samaisena vuonna 1886, hän perusti yhdessä kahden muun nuoren säätyläistaustaisen naisen, Emili Neergaardin ja Inger Marie Schiølerin, kanssa ”Forening for Opførelse af Smaa Kirker i København” -nimisen naisyhdistyksen. Sen toimin-taohjelmaan kuului niin pienikokoisten kirkkojen rakentaminen eri puolille kasvavaa pää-kaupunkia kuin pappien palkkaaminen monipuolisen ja sosiaalisesti vastuuntuntoisen sekä maallikkoja osallistavan seurakuntatyön toteuttamiseksi. Järjestön tekemälle työlle ryhdyt-tiin keräämään varoja jäsenmaksujen, lahjoitusten ja tekstiilikäsitöiden myynnistä saatujen tulojen avulla. Sen toimintaperiaatteet mallinnettiin hovisaarnaaja Adolf Stoeckerin johta-man ja Berliinissä toimineen ”Der Kapelleverein” -yhdistyksen mukaisiksi. Von Ripperda oli kuulunut siihen asuessaan vielä Saksassa.³³

1890-luvulla Kööpenhaminassa seurakunnallisia rakennushankkeita edistämään ja niitä rahoittamaan perustettiin vielä Tanskan luterilaiseen kirkkoon kiinteämmin liittynyt kirk-koasiain edistämisasiokunta eli ”Udvalget til Kirkesagens Fremme i København”. Vuonna 1896 se muutti nimensä Kööpenhaminan kirkkorahastoksi, ”Det københavnske Kirkefond”. Juuri sen piirissä ryhdyttiin vaatimaan, että rakennettaviin sakraalikohteisiin liitettäisiin epämuodollisempaa hartauselämää ja arkitoimintaa palvelevia tiloja. Tanskassa kirkollisten rakennushankkeiden eri vaiheisiin osallistui suuri joukko muitakin toimijoita: yksityishen-kilöitä, erilaisia seuroja tai yhdistyksiä ja julkisia tahoja.³⁴ Tämä tanskalaislähtöinen – ja sittemmin myös muihin Pohjoismaihin levinnyt – sisälähetystä ja kristillissosiaalista työtä palvelevan rakennustoiminnan edistämistä ajavan seurakunta-aktiivismin muoto tunnetaan yleisesti pikkukirkkoliikkeenä (*småkyrkorørelse*).

Pikkukirkkoliikkeen ansiosta Kööpenhaminaan ja sen lähiseuduille rakennettiin

---

30. Svanberg 1911, 8.

31. Tiitola 1911, 60–62; ks. myös ”Ari. M.”, Pikkukirkkoliikkeestä muualla ja meillä 1, *Kotimaa* 11.12.1912.

32. Struwe 1995, 41; Gustafsson 1955, 38–39.

33. Kallio 1917, 5; ”Ari. M.”, Pikkukirkkoliikkeestä muualla ja meillä 1, *Kotimaa* 11.12.1912; ks. myös Gravgaard 2001a, 7–9; Bollmann 2001, 13–16.

34. Struwe 1995, 38, 45–48; Gustafsson 1955, 47–51, 67–71.

lyhyessä ajassa kymmeniä kirkkoja. Tanskan opintomatkaansa käsittelevässä kirjasessaan *Församlingsarbetet i Köpenhamn* (1917) pastori J.E. Kallio mainitsee, että vuoteen 1911 mennessä uusia kirkkorakennuksia maan pääkaupunkiin oli valmistunut jo peräti 34 kappaletta.³⁵ Historioitsija Kamma Struwen laskelmien mukaan Kööpenhaminaan rakennettiin yhteensä 79 kirkkoa vuosien 1861–1978 välisenä aikana.³⁶ 1800- ja 1900-luvun taitteen tanskalaisen pikkukirkkoliikkeen sakraaliarkkitehtuuri-ideaaliin kuului kirkkorakennuksen suhteellisen pieni koko seurakunnan jäsenten fyysiseksi lähentämiseksi ja siten myös yhteisöllisyyden tunteen voimistamiseksi. Toiseksi sitä leimasivat pyrkimys rakennustaiteelliseen vähäeleisyyteen ja yksittäisen rakennushankkeen kustannustehokkuuteen, mikä toisaalta mahdollisti kohteiden lukumäärällisen kasvattamisen.³⁷ Suomalaista lukijakuntaa Tanskan pikkukirkkoliikkeestä valistanut pastori Tiitola kirjoitti ylistävään ja tunteikkaaseen sävyyn siitä, kuinka Kööpenhaminaan valmistui uusia kirkkoja tasaiseen tahtiin. Näihin sakraalirakennuksiin hän liitti sotaisia, hyvän ja pahan väliseen sisäiseen ja ulkoiseen valtataisteluun liittyviä merkityksiä. Kattava kirkkoverkosto ei pelkästään torjunut kaupunkitilaan pesiytynyttä jumalattomuutta ja moraalittomuutta vaan se satoi kansallista menneisyyttä ja nykyisyyttä sekä maallista ja hengellistä elämänpiiriä yhteen. Tiitola kuvaili:

Nyt on Tanskan pääkaupungilla taaskin mahtava linnoitusvyö sitä etäältä ympäröimässä. Mutta myöskin kaupungin sisällä kohoaa arvokas joukko hengellisiä varustuksia, jotka käyvät toivehikasta taistelua vaarallista, sisäistä vihollista, epäuskoa ja synnin voimia vastaan.³⁸

Arkkitehti Johan Foghin mukaan vuosisien 1880–1930 välisenä aikana rakennettujen kööpenhaminalaisten kirkkojen arkkitehtuurissa on historistinen leima, jonka tyylillisinä lähtökohtina ovat Tanskan vanhojen maaseutukirkkojen romaaniset ja goottilaiset aiheet. Fogh esittääkin, että kööpenhaminalaiselle sakraalirakennustaiteelle ominainen keskiaikaromantiikka on liittynyt pyrkimykseen tuoda kirkon muinainen mahti keskelle nykypäivää, osaksi uudenlaista tiivistyvää kaupunkirakennetta ja -kulttuuria. Pääkaupungin ankaran tonttipulan takia uusia kirkkorakennuksia ei voitu aina sijoittaa muista rakennuksista erilleen tai kristillisen tradition mukaan itä-länsisuuntaisesti. Niiden kaupunkikuvallista painoarvoa lisättiin esimerkiksi näyttävillä torniaiheilla. Tyypillistä uusille kööpenhaminalaisille kirkkoille olivat niihin toteutetut seurakuntatilat, kuten rippikoulusalit sekä erilaiset kerho- ja virastohuoneet. Niiden aikaansaamiseksi oli erilaisia keinoja. Vanhemmissa, pelkkään kirkkosaliratkaisuun perustuvissa kohteissa näitä tiloja järjestettiin esimerkiksi kryptaan, torniin tai erottamalla poikkilaivasta yksi ristisakara epämuodollista seurakuntatoimintaa varten. Toisinaan turvauduttiin lisä- tai täydennysrakentamiseen. Uusiin kirkkoihin vaaditut liitännäistilat määriteltiin jo suunnitteluvaiheessa osaksi rakennuksen huonetilaohjelman.³⁹ Helsingin Fredriksbergin eli Pasilan aluepastorina työskennellyt Väinö Kantele

35. Kallio 1917, 6.

36. Struwe 1995, 13.

37. Bollmann 2001, 13–16.

38. Tiitola 1911, 68.

39. Fogh 2001, 11–12.

Kuva 25. Elias-kirkko Kööpenhaminassa. (Kuvaaja: tuntematon, 1900-luvun alku. Det Kongelige Biblioteks billedsamling, DT008546, Tanska.)

nus oli englantilaista tekoa. Britanniassa näitä tehdasvalmisteisia jumalanpalvelushuoneita on kutsuttu leikkimielisesti *tin tabernacle*ksi eli ilmestystölkeiksi. Niiden massatuotanto oli vilkkaimmillaan 1800-luvun puolesta välistä ensimmäiseen maailmansotaan asti.⁴¹ Toiseen rakennushanketyyppiin kuuluvat sellaiset kirkot, jotka oli toteutettu aiemmin muussa käytössä olleeseen kiinteistöön. Tiitola nosti esimerkiksi maallisen hupi- ja ajanvietehallin tanssialiin sisustetun Rauhankirkon eli Fredens kirken (1899/1906, muutostyöt: arkkitehdit E.C.J. Nielsen ja Martin Nyrop). Kolmanteen ryhmään kuuluivat uudiskohteina valmistuneet kivikirkot. Niistä osa oli Tiitolan mukaan pieniä ja vaatimattomia, osa keskikokoisia ja kauniita.⁴² Sekä nuorten naisten pikkukirkkoyhdistyksellä että Kööpenhaminan kirkkorahastolla oli konsultoivat omat arkkitehtinsa, jotka usein valikoituivat rakennushankkeiden pääsuunnittelijoiksi. 1800- ja 1900-luvun taitteessa yhdistysten luottopiirtäjinä toimivat Tanskan eturivin arkkitehteihin lukeutuneet Valdemar Koch, Thorvald Jørgensen ja Martin Nyrop.⁴³

kirjoitti Kööpenhaminan seurakuntaelämään liittyvistä toimitilakysymyksistä seuraavasti:

Varsinaiset ”seurakuntakokoukset” ovat aina arki-iltaisain, joka viikko tai joka toinen. Ne pidetään seurakuntasaleissa, joita on rakennettu uusien kirkkojen yhteyteen. Vanhoissa seurakunnissa on vartavasten vuokratuja huoneustoja [sic!]. Ja oma seurakuntatalo on vuoden tai parin päästä muutama seurakuntaan saatu pystyyn seurakuntayhdyskunnan toimesta, sillä varoja kootaan ja piirustuksia laaditaan ehtimiseen.⁴⁰

Tanskan matkamme -kirjassa Tiitola selvensi, että Kööpenhaminan pikkukirkkoliikkeen rakennushankkeet oli jaoteltavissa kolmeen ryhmään. Ensimmäiseen lukeutuivat siirrettävät väliaikaiskirkot. Hänen kertomansa mukaan ainakin yksi tällainen pystytettiin vuonna 1892. Valurauta- ja kuitulevyosista tehty koottava ja siirrettävä elementtiraken-

40. Kantele 1911, 77–78.

41. Smith 2004, 29–31.

42. Tiitola 1911, 61, 64; ks. myös Bollmann 2001, 15; Gravgaard 2001b, 73.

43. Gravgaard 2001a, 8.

Kööpenhaminalaisista pikkukirkoista vuonna 1908 valmistunut ja Tanskan taideakatemian professorina toimineen Nyropin suunnittelema Elias-kirkko (*Eliaskirken*) kiinnitti ulkoisella kauneudellaan ja toiminnallisilla tilaratkaisuillaan suomalaisten kirkonmiesten erityishuomion. Helsinkiläinen pastori ja *Kotimaa*-lehden päätoimittaja A.W. Kuusisto kirjoitti pitkällisesti hänen mukaansa kaupungin kauneimpiin ja tilavampiin lukeutuvan sakraalirakennuksen suojissa toteutetusta monipuolisesta seurakuntatyöstä.⁴⁴ Samaisesta kohteesta Tiitola laatii pidemmän kuvauksen *Tanskan matkamme* -teokseen. Kööpenhaminan pikkukirkkoliikettä käsittelevää artikkelia on täydennetty Elias-kirkon pohjapiirroksella. Muutoin niukasti kuvitetun kirjan nimiölehteen on painettu kuva kohteen jumalanpalvelushuoneesta.

Tekstissään Tiitola liitti Elias-kirkon uusien, taiteellisesti ansiokkaiden ja monikäyttöisten joskin rakennuskustannuksiltaan kohtuullisten kööpenhaminalaisten pikkukirkkojen joukkoon. Ne erosivat vanhemmista kaupunkipyhätöistä, joita hän kuvaili hahmoiltaan jylhiksi ja yksitoikkoisiksi sekä valaistusolosuhteiltaan pimeiksi. Julkisivultaan hiekkakivi-verhoiltu ja romaanisin muotoaihein detaljoitu sekä inhimilliseen mittakaavaan toteutettu Elias-kirkko muodostui tiiviiksi osaksi ympäröivää kaupunkirakennetta.

Sen lisäksi, että sakraalirakennus liittyi urbaaniin miljööseen ennakoluulottomalla tavalla, sen huoneistorakenne tuotti uudenlaista seurakuntalaisuutta. Tiitolan näkemyksen mukaan Elias-kirkon uudenaikaiset tilaratkaisut vilkastuttivat ja monipuolistivat kirkollista elämää:

[A]rkkitehti [on] aivan erinomaisesti ratkaissut tehtävänsä. Katua vastaan olevat kaksi tornia painavat auttamattomasti naapuritalot syrjään mitättömyytensä tunnossa. Ja lasikatosta virtailee runsaasti valoa Herran temppeliin. [--] Paitsi itse kirkkoa varten on rakennuksessa kerrassaan mestarillisesti järjestetty tilaa seurakunnan moninaisiin tarpeisiin. Kirkonlattian keskiosan alla on rukoushuone, jossa lastenjumalanpalvelukset pidetään joka pyhä samaan aikaan kuin kirkossa on saarna. Täällä pidetään myös erilaisia, seurakunnan järjestämiä illanviettoja ja täällä kokoontuvat säännöllisesti seurakunnan toimivat jäsenet [--].⁴⁵

Kirkon kapea tontti ohjasi suunnittelijaa eriyttämään rakennukseen vaaditut tilakokonaisuudet eri kerroksiin ja tasoihin: kryptakin muodostui olennaiseksi osaksi monitoimikirkkokompleksia. Katutasolta korotetun sisääntulon kautta oli kulkuyhteys pohjakaavaltaan ristinmuotoiseen kirkkosaliin ja sivuportaikkoihin, jotka yhdistivät eri kerroksiin sijoittuvat tilaryhmät toisiinsa. Tiitola jatkoi vielä innostuneeseen sävyyn kööpenhaminalaisen monitoimikirkon kuvausta:

Rukoushuoneen toisella sivulla, kirkon lattian alla, on [--] raittiusseuran, toisella N.N.K.Y:n kokoushuone. Rukoushuoneen takana on tarjoiluhuone, jossa illanvietoissa tarjoillaan teetä. Tässä huoneessa diakonissat myös jakavat lahjoja köyhille ja tänne tuovat vihdoinkin äidit pikkulapsensa jumalanpalveluksen ajaksi nuorempien uskonsisarien hoitoon, jotta itse voivat häiriintymättä saarnaa kuunnella. Vielä on

44. Kuusisto 1917, 15.

45. Tiitola 1911, 66; vrt. Gravgaard 2001b, 64–65.

Kuva 24. Pipervikin pikkukirkko, Oslo.
(Kuvaaja: tuntematon, 1920–1925. Oslo
Museum, OB.F22952.)

täällä kirjastohuone, josta kirjoja lainataan seurakunnan jäsenille. Urkuparvella on useampia huoneita. Siellä on m.m. yksi kuoroa varten. Ylin lehteri, jonne hyvin voi kuulla, on siksi eristetty, ettei kukaan kirkosta käsin voi siellä olevia nähdä.⁴⁶

Sitaatista käyvät ilmi useat uudenaikaiseen monitoimikirkkoarkkitehtuuriin liittyvät käytännölliset, toiminnalliset ja sosiaaliset edut. Tilarakenteeltaan heterogeeniseksi ja joustavaksi suunniteltu sakralirakennus mahdollisti seurakuntaelämän muotojen rinnakkaisuuden: eri huoneistokokonaisuuksia voitiin käyttää samanaikaisesti ja vieläpä häiriöttömästi. Sen lisäksi, että kirkkorakennustyyppi tarjosi puitteet paikallisseurakunnan ja kristillisten yhdistysten sopuisalle yhteistyölle, se teki naisten toimijuudesta sakraalitulassa entistä monipuolisemman ja näkyvämmän. Heille sekä myös lapsille ja nuorille oli rakennuksessa oma paikka ja tehtävä. Kiinnostavalla tavalla Tiitola jatkoi kirkkosalin ylälehterin kuvailua suorastaan kurittomaan käytökseen yllyttäväksi vas-

tilalaksi – sijaintikohdaksi, jonne jumalanpalveluksen äänet kyllä kantautuvat, mutta jonne kirkkokansan harrasta käytöstä vaativat katseet ja sosiaaliset paineet eivät aina yltäneet.

Nuorkirkollisen papiston suorittaman Tanskan-opintomatkan jälkeen pastori Väinö Kantele suuntasi vielä Norjaan tutustumaan sikäläiseen pikkukirkkoliikkeeseen.⁴⁷ Kokemuksistaan hän kirjoitti *Kotimaa*-lehteen vuonna 1912. Liike syntyi siellä Kristianian eli nykyisen Oslon sisälähetysyhdistyksen piirissä. Sen toimintamuodot mallinnettiin tanskalaisten esikuvien mukaisiksi: keskeisimmäksi tavoitteeksi määriteltiin kirkkojen rakentaminen pääkaupungin kaikkein onnettomimpina pidettyihin osiin. 1910-luvulle mennessä Kristianian pikkukirkkoliike oli rakennuttanut yhteensä kolme monitoimikirkkoa. Näistä ensimmäinen oli arkkitehti Heinrich Jürgensenin piirtämä renessanssivaikutteinen Vaterlandin kirkko (1899). Kuin osoituksena kirkollisen työn tarpeellisuudesta ja sen siunauksellisuudesta Kantele kuvaili, kuinka sakralirakennukseen toteutetut tilat olivat käyneet riittämättömiksi alati kasvavan ja vireän seurakuntaelämän ylläpitämiseen.⁴⁸

Seuraavaksi pystytettiin edellistä kookkaampi ja Halfdan Berlen suunnittelema Tøyenin kirkko (1907), jonka julkisivusommitelma perustui keskiaikaisille muotoaiheille. Kirkkosalin lisäksi rakennukseen oli mahdutettu muita seurakuntatiloja ja siipirakennus, jossa toimi lastenseimi. Lehtikirjoituksen mukaan pikkukirkon tilajärjestelyt muistuttivat siitä, että evankeliumia tulee julistaa sanoin ja teoin. Kaupungin uusimpana monitoimikirkkokohteenä Kantele esitteli Harald Aarsin Pipervikan ympäröivään korttelirakenteeseen sovi-

46. Tiitola 1911, 66; vrt. Gravgaard 2001b, 64–65.

47. Veikkola 1980, 122.

48. V. Kantele, Pikkukirkkoliike Kristianiassa, *Kotimaa* 19.7.1912; ks. myös Kirkeboe 1956, 44–45, 56–60.

tun punatiilikirkon (1911). Sen puitteissa ajatus kirkollisen pyhä- ja arkitoiminnan yhteen liittämistä oli hänestä saanut täydellimmän ilmenemismuodon. Jutussaan Kantele kertoi, että kaupunkiin oli suunnitteilla vielä lisää monitoimikirkkoja. Kaupungin ja kansan sisäisen ja ulkoisen uudistumisen mahdollistavan rakennustyyppin lisäansioksi hän luki, että niihin kokoontuneet ihmiset muuttuvat ”hengelliseksi yhdyskunnaksi, tekee ne hapatuswoimaksi, jonka vaikutus tuntuu kaikkialla seurakunta-alueella, jopa sen ulkopuolellakin.”⁴⁹

Vuonna 1912 *Kotimaa*-lehdessä julkaistussa artikkelissa ”Pikkukirkkoliikkeestä muualla ja meillä” tiivistettiin havainnollisesti muissa Pohjoismaissa vilkastuneen sakraalirakentamisen tarkoitukset ja päämäärät. Sen lisäksi, että monitoimikirkon erilaisine tiloineen ajateltiin lujittavan siinä kokoontuvan seurakunnan keskinäistä perheyhteyttä, maallista huomaa ja hengellistä hoivaa tarjoavan rakennuksen toivottiin eheyttävän katsomuksellisesti ja parantavan moraalisesti ympäröivän kaupunkimiljöön:

Kirkot owat muodostuneet akkumulaattoreiksi, hengellisen ja siweellisen elämän woimalähteiksi, joista runsaasti on wuotanut siunausta suurkaupunkien, niiden ympäristössä asutuille ihmisille. Pikkukirkkojen ympärille on muodostunut elävä seurakunta, jonka jäsenet tuntemat kuulumansa yhteen; he omat weljiä ja sisaria keskenänsä ja kirkko on heidän kaikkien äitinsä.⁵⁰

3.2.2 SEURAKUNTAKOKODIT RUOTSIN KANSANKIRKON TOIMINNALLISINA UUDISTAJINA

Tietoa Ruotsin kirkolliselta kentältä ja seurakunnallisen rakennustoiminnan avauksista välittyi Suomeen 1900-luvun alussa eri lähteistä. Nuorkirkollisten vaikuttajien opintomatkakertomusten lisäksi tänne saatiin ruotsalaisten laatimia tilanneselvityksiä ja sikäläistä ammattikirjallisuutta. Tukholman seudulla 1800-luvun jälkipuoliskolla tapahtunut väestönkasvu oli Kööpenhaminan tilanteeseen verrattuna nopeampaa: luterilaisten paikallisseurakuntien jäsenmäärät suurenivat ja vuosisadan loppuun mennessä kirkolliset piirit ryhtyivät kööpenhaminalaisten tavoin vaatimaan uusien kirkkojen ja kappeleiden rakentamista kaupungin eri osiin. Pappien vuonna 1893 perustama ”Förening för väckande av kristligt församlingliv på kyrklig grund” -yhdistys ryhtyi evankelioivaan pioneeritoimintaan, jossa tavoiteltiin erityisesti huono-osaisia seurakuntalaisia. Samoihin aikoihin muissakin ruotsalaisissa kaupungeissa oli syntynyt paikallista diakonia- ja nuorisotyöharrastusta.⁵¹

Pohjoismaisen pikkukirkkoliikkeen kehitystä tutkinut Berndt Gustafsson on tuonut esiin,

---

49. V. Kantele, Pikkukirkkoliike Kristianiassa, *Kotimaa* 19.7.1912; ks. myös Kirkebøe 1956, 44–45, 56–60.

50. ”Ari. M.”, Pikkukirkkoliikkeestä muualla ja meillä 1, *Kotimaa* 11.12.1912.

51. Veikkola 1980, 93–95.

että 1900-luvulle tultaessa Ruotsin uskonnollinen kenttä oli jakautunut eri ryhmittymiin mitä seurakuntaelämän kehittämistoimiin tuli. Kun yhdet toimijat korostivat yhdistyspohjaisuuteen ja maallikoiden aktiivisuuteen perustuvaa linjaa, toiset halusivat pysyttäytyä tiiviisti kansankirkon helmassa korostaen paikallisseurakunnan ensisijaisuutta hengellisen elämän toimintakenttänä. Lähtökohtaerot heijastuivat periaatteisiin ja strategioihin, joita sovellettiin monipuolista seurakuntatyötä palvelevien kiinteistöjen hankkimisessa, suunnittelemisessa ja ylläpitämisessä.⁵² Tukholman tilanne oli siis varsin samanlainen kuin Helsingin.

Ruotsissa seurakuntaelämän muutosta joudutettiin suosimalla seurakuntataloiksi tai -kodeiksi (*församlingshus* tai *-hem*) nimettyjen rakennusten pystyttämistä; Gustafsson on kutsunut tätä tavoitteellista ilmiötä seurakuntakotiliikkeeksi (*församlingsheshemrörelse*).⁵³ Maan ensimmäiseksi seurakuntataloksi on luettu vuonna 1896 Gävleen arkkitehti Nils Nordénin piirustusten mukaan ja kirkkoherra Nils Lövgrenin myötävaikutuksella rakennettu kohde.⁵⁴ Tähän punatiiliseen, kahdesta rakennusvolyyymistä koostuvaan talokompleksiin mahdutettiin avaran kirkkosalin lisäksi tilat diakoniatoimelle, koululle, lasten ja nuorten työpajoille sekä opetuskeittiölle. Seurakuntataloa ei nimenomaisesti haluttu rakentaa kaupungin vanhan kirkon läheisyyteen vaan erilliseksi seurakunnalliseksi toimipisteeksi köyhälistön asuinalueelle.⁵⁵ Gävlen tapaus osoittaa, *seurakuntatalo*-ilmauksella on toisinaan viitattu monitoimikirkkoihin, jotka sisältävät jumalanpalvelushuoneen ja seurakuntatyöhuoneistoja. Raja varsinaisen kirkon ja seurakuntatalon välillä näyttäytyy siksi häilyvänä. Ruotsissa monet varhaiset seurakuntakodit sisustettiin jo olemassa oleviin rakennuksiin: pienemmillä paikkakunnilla vanhat koulu-, pappila- ja kartanorakennukset saivat palvella kirkkokansaa uudessa seurakunnallisessa käyttötarkoituksessa.⁵⁶

Vuonna 1907 suomalainen Arno Fellman raportoi *Kotimaa*-lehdessä, kuinka erilaisia kokoushuoneistoja sisältävät uudet ruotsalaiset seurakuntatalot olivat myötävaikuttaneet uskonnollisen elämän vilkastumiseen Tukholmassa. Kyseiset rakennukset olivat onnistuneet kokoamaan kirkkokansan yhteiset ponnistukset yksiin tiloihin. Lisäksi seurakuntakodit olivat mahdollistaneet pastoraalisen ja samalla entistä vastavuoroisemman suhteen kehkeytymisen kirkkokansan ja seurakunnan työntekijöiden välillä; Fellman kuvaili, miten uudenaikaisissa tiloissa seurakuntaväki saattoi seurustella tuttavallisesti diakonissojen ja pappien kanssa. Jälkimmäisten hän selitti osallistuvan aktiivisesti myös nuorisokokouksiin ja -tapahtumiin. Kirjoituksessa nostettiin vielä esiin, että joissain seurakunnissa oli ryhdytty uusiin työnjakoihin: siinä, missä yhdelle pastorille annettiin hoidettavaksi seurakunnan virasto- ja hallintotehtävät, muiden pappien työpanokset keskitettiin kirkollisten toimitusten, opetus- ja sielunhoitotyön suorittamiseen.⁵⁷

Fellmanin kirjoitus ilmentää, kuinka Ruotsissa monitoimikirkkoarkkitehtuuri muodostui

---

52. Gustafsson 1955. 159–161, 171.

53. Gustafsson 1955. 186–187.

54. Veikkola 1980, 93.

55. Broström 2012, 3.

56. Stenung 1944, 11–12, 14–18.

57. A. Fellman. Tukholman uskonnollisesta elämästä II, *Kotimaa* 10.5.1907.

keskeiseksi osaksi seurakuntaelämän kokonaisvaltaista reformia. Seurakunnalliseen rakennuskantaan sisältynyt arkinen elementti salli niin sosiaalisten vuorovaikutussuhteiden kuin ammatillisten käytäntöjen uudistumisen. Perinteisestä poikenneet kirkolliset tilajärjestelyt eivät tarjonneet mahdollisuuksia vain seurakuntatyön ajanmukaistamiselle vaan myös sen järkevöittämiselle ja tehostamiselle.

1910-luvun alussa ruotsalainen pappi J. Th. Bring esitteli *Teologisessa aikakauskirjassa* säännöllisiä vuosikatsauksia Ruotsin kirkon ajankohtaisista kysymyksistä. Mitä sakraali-arkkitehtuuriin tuli, hän selvitti suomalaiselle lukijakunnalle 1800-luvun lopulta lähtien virinneestä seurakuntaelämästä Tukholman seudulla. Ilmiön taustalla olivat Berliinistä Kööpenhaminan kautta saapuneet aatteelliset ja toiminnalliset virtaukset. Bringin mukaan seurakunta- ja kirkkotietoisuuden nousu Ruotsissa oli lisännyt kiinnostusta paikallisseurakuntien toimitiloja ja niiden järjestelyitä kohtaan. Vastaavasti kansankirkolliset eli oman maan uskonnollisten juurten tuntemista korostavat ideaalit olivat lisänneet valveutuneisuutta yhtäältä jo olemassa olevien kirkkorakennusten ylläpitämiseen arvonomukaisessa kunnossa ja toisaalta vanhemman ränsistyneen sakraaliarkkitehtuurin kunnostamiseen.⁵⁸ Samaisessa julkaisussa suomalainen I.A. Björklund selitti, kuinka kirkkorakentaminen oli Ruotsissa selvästi vilkastunut. Hänen mielestään seurakunnalliselle elämälle uudenlaisen tilallis-toiminnallisen muodon ja järjestyksen luoneet monitoimikirkot olivat tulevaisuuden materiaalisia jäänteitä, jotka kielivät kansakunnan uskonnollisesta heräämisestä ja sen sisäisestä murrostilasta 1900-luvun alun Ruotsissa:

Välistä rakennetaan kirkot niin, että niissä on huoneita rippikoulunpitoa, pyhäkoulua, köyhäinkutsua, kirkonkokouksia, työyhdistyksiä, nuorisopiirejä y.m. varten. Tavallisesti, ja todennäköisesti paremmin, rakennetaan kokoushuone erikseen. Kokoushuone on tulevaisuudessa oleva muistomerkkinä ja ulkonaisena osotuksena nykyisestä kokoomisaatteesta [sic!] ja siitä, mikä liikkui kirkkoelämässä 20:nneen vuosisadan alussa.⁵⁹

1900-luvun alun kirkkoarkkitehtuurin kehityksen analyysissään taidehistorioitsija Göran Lindahl on esittänyt, että Ruotsin nuorkirkollisessa ajattelussa esiintyneet kansankirkolliset juonteet selittivät historististen tyylipiirteiden suosion aikakauden sakraalirakennustehteissa. Kulttuuriprotestantistinen käsitys luterilaisen kansankirkon roolista ruotsalaisuuden rakentajana ja maailmankuvallis-moraalisena tukipylväänä on haluttu tuoda esiin arkkitehtuurin keinoin.⁶⁰ Rakennustaiteellinen piirre – jonka Lindahl yhdisti nuorkirkollisiin pyrkimyksiin – liittyi tapaan, jolla kirkoista haluttiin tehdä kokonaisvaltaisesti ihmisiä puhuttelevia, uskonnollisia tunteja herätteleviä ja vahvasti estetisoituja luomuksia. Kuvaavana esimerkkinä hän piti arkkitehti Lars Israel Wahlmanin piirtämää ja Tukholmassa sijaitsevaa Engelbrektin kirkkoa (1906/1914). Sen arkkitehtuuri perustuu monumentaalisen mah-

---

58. J.Th. Bring. Nya lifstecken i Sveriges kyrka. *Teologinen aikakauskirja* 7/1913, 374–375, 380–381; ks. myös Veikkola 1980, 103.

59. I.A. Björklund. Yleiskatsaus Ruotsin kansan uskonnolliseen ja siveelliseen tilaan. *Teologinen aikakauskirja* 6/1912, 350–351.

60. Lindahl 1955, 114–119. Ruotsalaisen nuorkirkollisessa liikkeessä esiintyneestä kansankirkkoajattelusta lisää, ks. Veikkola 1980, 99–102.

tipontisuuden ja aistillisen detaljoinnin risteävyyteen.⁶¹ Huomionarvoista on, että kohteeseen kuuluu myös erillinen, samoja muoto- ja koristeaihteita toisintava seurakuntatalo- ja pappilaosa. Ulkoisesti sakraalirakennuskompleksi viittaa ruotsalaisen kirkkoarkkitehtuurin vuosisataiseen perinteeseen, sisäisesti se täyttää monimuotoisesta seurakuntaelämästä kumpuavat modernit tilallis-toiminnalliset vaatimukset.

Opaskirja seurakuntatalojen suunnittelemiseksi ja rakentamiseksi

Ruotsissa kirkko tavoitteli vuosisadan alussa toimintakenttensä laajentamista. Seurakuntataloarkkitehtuuri muodostui välineeksi tämän saavuttamiseksi. Kirkkotietoisuuden levittämistä ja seurakuntatyön valtakunnallista koordinoimista varten perustettiin vuonna 1909 Diakoniahallitus (*Diakonistyrrelse*).⁶² Toimielin otti asiakseen paikallisseurakuntien tilakysymykset, ja ryhtyi monin keinoin seurakuntatalojen kehittelytyöhön. Työn tuloksena Diakoniahallitus julkaisi vuonna 1914 *Boken om församlingshem* -nimisen seurakuntatalo-oppaan. Jokaiselle Ruotsin seurakunnalle lahjoitetun teoksen tarkoitus oli herätellä mielenkiintoa uutta sakraalirakennustyyppiä ja sen tarjoamia mahdollisuuksia kohtaan.⁶³ Sen lisäksi, että käsikirja pyrki perustelemaan lukijakunnalleen seurakuntatalorakentamisen perimmäistä tarkoitusta, se tarjosi käytännönläheisiä ja seikkaperäisiä ohjeistuksia talohankkeen käynnistämiseksi ja sen läpiviemiseksi. Teos sisältää niin mallibudjettejia, teknisiä selityksiä eri rakennusmateriaalien ominaispiirteistä kuin esimerkkiratkaisuja seurakuntatalon omistussuhteiden järjestelemisestä. Tarkoitus oli, että kirkkokansa ottaisi omaaloitteisesti päävastuun kohteen rahoittamisesta ja rakentamisesta; valmis rakennus oli tarkoitus luovuttaa seurakunnalle käyttövalmiina. Tällä tavoin seurakuntatalo muodostuisi myös paikallisten ihmisten omaehtoisen uskon ilmaukseksi.

Seuravaksi keskityn analysoimaan tapaa, jolla *Boken om församlingshem*in teksteissä ja kuvituksissa seurakuntatalo esitetään arkkitehtonisena ja tilallisena kokonaisuutena. Perustelen kirjan yksityiskohtaista erittelyä sillä, että se lukeutuu ainoisiin aikalaisläheteisiin, joissa monitoimikirkon arkkitehtonisten, tilallisten ja toiminnallisten ratkaisujen välistä suhdetta on avattu kokonaisvaltaisesti. Opaskirja on ollut keskeinen väline, jolla tietoutta seurakuntaelämän uudelleenjärjestelyn eduista on levitetty laajalle lukijakunnalle. Teoksessa esiin nostetut aihealueet ovat vakiinnuttaneet uutta kirkollista tapakulttuuria koskevia käsityksiä ja käytäntöjä. Lisäksi *Boken om församlingshem*iä tehtiin tunnetuksi Suomessa jo varsin pian ilmestymisensä jälkeen. *Kotimaa*-lehdessä teosta esiteltiin seikkaperäisesti jo vuonna 1914 runsaasti kuvitetussa kirjallisuuskatsauksessa. Sen oli laatinut sittemmin kotimaisen seurakuntatalorakentamisen kirkolliseksi asiantuntijaksi noussut pappi ja kouluneuvos J.H. Tunkelo. Jutussaan hän suositteli ruotsalaista opaskirjaa lukemistoksi

---

61. Lindahl 1955, 108–113.

62. Veikkola 1980, 96.

63. Förord. *Boken om församlingshem* 1914, 5–6.

rakennushanketta harkitseville suomalaisille seurakunnille.⁶⁴

Käsikirjan johdantoluvussa kirkkoherra Vilhelm Larsson perusteli lukijakunnalleen seurakuntatalorakentamisen mieltä ja merkitystä. Rakennustyyppin tarkoitus oli palvella seurakunnan toiminnallisena keskuksena, erotuksena hiljaista hartaudenharjoitusta ja jumalanpalvelustointia varten varatusta kirkosta. Siellä ihminen oli pikemminkin Jumalan armon passiivinen vastaanottaja kuin aktiivinen ja itsenäinen toimija. Hän lisäsi, että varsinaiset kirkkorakennukset olivat toimineet vuosisatojen ajan yhdyssiteenä menneen ja tulevan sekä tämän- ja tuonpuoleisen maailman välillä. Sakraalitulana se oli myös elämäkerrallisten, tunnepitoisten muistojen kyllästävä paikka: sen suojissa seurakunnan jäseniä oli kastettu, konfirmoitu, vihitty ja siunattu haudan lepoon. Seurakuntataloa määrittivät sellaiset arkikäytänteet ja jokapäiväiset toimintatavat, jotka lujittivat siellä kokoontunutta yhteisöä. Rakennuksen oli määrä tukea myös aineellisen avun tarpeessa olevien lähimmäisten palvelemista. Teoksessa seurakuntatalo ymmärrettiin ensisijaisesti pitäjänkirkkoa täydentävänä lisä- tai sivurakennuksena.⁶⁵ *Boken om församlingshem*in sivuilla tosin käsiteltiin ja esiteltiin myös sellaisia uudiskohteita, joihin seurakuntahuoneistojen lisäksi kuului kirkko- tai kappelisali.

Kirjassa sisustustöitä käsittelevässä artikkelissa hovisaarnaaja Sven Nilsson totesi, että seurakuntatalon toteutuksessa tuli pyrkiä tasapainottamaan pitäjänkirkon arkkitehtuuria. Ulkoiselta hahmoltaan perinteikkään ja monumentaalisen sakraalirakennuksen katsottiin tarvitsevan rinnalleen nykyaikaisen ja pelkistetyn arkihuoneiston. Tekstissä jyrkäksi ja hämärän tunnelmalliseksi maskulinisoitu ”isien kivinen kirkko” kaipasi vastinparikseen feminiiniseksi assosioituvan, tyyllillisesti siron sekä tilaratkaisuiltaan valoisan ja avaran seurakuntatalon.⁶⁶ Nilssonin argumentaatiossa sukupuoli tarjosi rakennusparille tarkoituksenmukaisen ja täydentävyyteen perustuvan muotojäsennyksen. *Boken om församlingshem* -teoksen rakennusteknisiä ohjeita sisältävässä arkkitehti Carl Bergstenin laatimassa kirjoituksessa tähdennettiin, että viime kädessä paikalliset maasto-olosuhteet sekä käytettävissä oleva tontti ratkaisisivat seurakuntakodin sijaintikysymyksen ja sen suhteen kirkkoon. Hänestä oli varottava, ettei seurakuntatalon rakennustaiteellinen artikulointi muodostaisi ristiriitaa tai kilpailua suhteessa pitäjänkirkkoon. Toisaalta seurakuntatalon ei sopinut sulautua kokonaan sitä ympäröivään maalliseen rakennuskantaan. Yhdeksi ratkaisuksi suunnittelupulmalle Bergsten ehdotti maisemointia: kauniit istutukset yksinkertaisemmankin seurakuntakodin ympärillä lisääisivät sen ulkoista arvokkuutta.⁶⁷

Laadun ja edukkuuden lisäksi rakennusmateriaalivalintoja tuli ohjata rakennuksen arkkitehtuurissa tavoiteltu yleisilme. Bergsten puolsi seurakuntatalojen toteutuksessa regionalistista otetta eli niiden yhteensovittamista paikkakunnan rakennusperinteeseen tavalla, jossa ennemmin tyyliellään kuin jäljitellään historiallisia muotoaiheita. Sen lisäksi, että seurakuntakotien koristelun tuli olla säästeliästä, niiden detaljointi tuli liittyä luontevasti rakennuksen tektonisiin elementteihin:

En hufvudfråga, då du skall bygga, blir alltid: skall jag välja sten eller trä? Den frågan är

64. J.H. Tunkelo, Seurakuntatalo-harrastuksista Ruotsissa, *Kotimaa* 8.4.1914.

65. Larsson 1914, 11–14.

66. Larsson 1914, 11–14.

67. Bergsten 1914, 40–44.

ytterst svår att generellt besvara. Bygger du i Norrland, vill jag råda dig att bygga af trä; bygger du i Skåne, kan väl ej bli tal om annat än sten. [--]

Håll dig härvid i hufvudsak till det som är ändamålsenligt, och öfverlasta aldrig medprydnader, såsom gaflar, vindskupor, små torn, m.m., med mindre de äro nödvändiga och tjäna ett praktiskt syfte.⁶⁸

Mitä seurakuntatalon huonetilaohjelmaan tuli, Bergsten ohjeisti erottamaan seurakuntatilat ja asuinhuoneistot toisistaan yleisen viihtyvyyden ja yksityisyyden turvaamiseksi. Lisäksi kaikissa rakennuksen tila- ja sisustusratkaisuissa oli huomioitava hygieeniset näkökohdat: riittävä ilmanvaihto oli järjestettävä koko seurakuntakotiin. Bergstenin mukaan sisustustöiden yleislinjan tuli määräytyä suhteessa seurakuntasaliin: juuri siihen tiivistyi rakennuksen pääasiallinen käyttötarkoitus. Huoneiston arkkitehtonisesti huoliteltuun jäsentelyyn oli kiinnitettävä huomiota, sillä se ei saanut olla toteutukseltaan liian kirkkomainen eikä liian arkinenkaan. Näin tila muodostui maallisen ja hengellisen, pyhän ja profaanin liukuvaksi rajapinnaksi. Avaraksi ja valoisaksi suunniteltu seurakuntasali tuli Bergstenin mukaan varustaa puhujankorokkeella ja urkuharmonilla sekä irtokalusteilla: pöydillä, tuoleilla ja penkeillä. Arkkitehti listasi kirjoituksessaan vielä joukon ehdotuksia interiöörien viimeistelyyn soveltuvista pintamateriaaleista ja -käsittelyistä, sopivista värisävyistä ja -yhdistelmistä sekä koristeaiheista.⁶⁹

Opaskirjassa seurakuntatalorakennus muodosti esteettis-uskonnollis-kansallisen kokonaisuuteen. Nilsson selvensi, että rakennuksen sisustustöissä tuli suosia hyvää vaikkakin pidättyvää makua. Seurakuntakodin huonetiloille tuli tarjota lämmintä ja kaunista leimaa. Seinäkoristuksiksi hankittavien taideteosten valintaa tuli ohjata niiden kuva-aiheiden raamatullisuus. Helposti siirrettävän kalustuksen tuli Nilssonin mukaan olla tyyllisesti ajanmukainen, mieluiten jugendia. Seurakuntakotiin sopivat niin huonekasvit kuin leikkokukat.⁷⁰ Bergsten neuvoi hyödyntämään talon juhla- ja seurustelussa Ruotsin lipun värejä. Tilan aistikkisuuden lisäämiseksi ja tunnelman kohottamiseksi pohjoisia luonnonkasveja saattoi sitoa kimpuiksi, köynnöksiksi tai seppeleiksi:

Och tänk så mycket vackrare den ljusgröna, friska enens färg är än den mörka, dysstra, liflösa färgen hos palmen [--] Tänk också en så god doft enarna föra med sig i rummet! Så ha vi tallen! Har du någonsin tänkt på, hur vacker en tallrisgirland är! Tänk dig att binda en lång girland och hänga upp den i festoner mellan tak bjälkarna i samlings salen. Hur vackert skulle ej detta taga sig ut mot det hvita taket!⁷¹

Tarkastellussa teoksessa *koti* muodostui seurakuntataloa arkkitehtonisesti, toiminnallisesti ja sosiaalisesti määrittäväksi heterotooppiseksi ulottuvuudeksi, todellisen tilan utooppiseksi rinnakkaistilaksi. Yksityisen perheasunnon idealisoitu kauneus, kokoavuus ja tuttavallisuus oli valjastettu *Boken om församlingshem* -kirjassa kollektiiviseksi, yhteisöä

68. Bergsten 1914, 43, 52.

69. Bergsten 1914, 51–60, passim.

70. Nilsson 1914, 66–67.

71. Bergsten 1914, 64.

rakentavaksi käyttövoimaksi. Johdannossa Larsson kuvaili, kuinka seurakunta vertautuu suureen perheeseen, joka asuakseen tarvitsee erilaisia huonetiloja. Siinä, missä kirkkorakennus vertautuu seurakuntaperheen juhlavaksi saliksi, seurakuntatalo muodostuu sen arkihuoneeksi. Tilan suojissa yhdessäolon tuli toisintaa jokapäiväisessä elämässä tavattuja malleja. Larssonin mukaan seurakuntatalo tilallisena toimintaverkostona suhteutui ja vertautui yhteiskunnan sivistystä, terveyttä ja hyvinvointia ylläpitäviin laitoksiin, kuten kouluun, sairaalaan ja vaivaistaloon. Vastaavalla tavalla seurakuntakodissa kasvatettiin lapsia sekä hoidettiin sairaita ja vanhuksia. Monitoimikirkkorakennus muodostui yksityisen ja julkisen toimintapiirin läpikulkupaikaksi, yhtäaikaaisesti kotia ja kaupunkia muistuttavaksi tilakokonaisuudeksi. Larsson perusteli tilajärjestelyitä seuraavasti:

Men om församlingen skall vara som en stor familj, behöfver då en familj i sitt hem icke andra rum än högtidsrummet? Skolan är församlingens barnkammare, och hur har inte särskildt på senare tider i hvarje församling i vårt land stor omsorg och stora kostnader nedlagts på att göra det rumm et luftigt, ljusst, ändamålsenligt och gladt! Sjukhuset är församlingsfamiljens sjukrum, fattigvårdsanstalterna dess kammare för de gamla i hemmet.⁷²

Larsson luetteli seurakuntatalo-oppaaseen rakennuksen oletetut käyttäjäryhmät. Keskeisiin lukeutuivat pyhäkoululapset ja rippikoulun käyneet nuoret, jälkimmäisten hän totesi ikänsä puolesta olevan alttiita eksymään väärille teille. Tarjoamalla sille turvallinen ja kodinomainen toimintaympäristö, nuorison uskottiin pysyvän kaidalla polulla. Muiksi talon potentiaalisiksi käyttäjiksi lukeutuivat äitikerhot, ompeluseurat, kirkkokuorot, rukous- ja raamattupiirit sekä seurakuntaneuvostot. Rakennukseen liitetty pedagogis-moraalisesti eheyttävä piirre tuli esiin myös Nilssonin tekstissä. Siinä hän esitti, että nuoret miehet ja naiset voisivat osallistua omien käsityötaitojensa puitteissa rakennuksen sisustustöiden viimeistelyyn. Siinä, missä pojat kykenisivät suorittamaan pienimuotoisia asennus- ja nikkarointitehtäviä, tytöt pystyisivät hyödyntämään kauneudentajuaan valmistamalla erilaisia käyttö- ja koristetekstiilejä tilojen sisustamiseksi. Nilsson lisäsi, että nuorison käsityötaidonnäytteet tulisi pitää jatkuvasti esillä ja seurakuntalaisten arvioitavissa.⁷³ Vaatimus kuvastaa tapaa, jolla uskonnollinen yhteisö on kasvattanut nuorimpia jäseniään sukupuoleen – toistoihin perustuvien tilallis-materiaalisten käytäntöjen kautta. Käsitöiden kollektiivinen valmistaminen muodostui sisäisen mielenmuutoksen välineeksi ja sen ulkoiseksi osoittimeksi: yhdessä valmistettu penkki tai pöytäliina toimi hyveellisyyden aineellisenä merkinä.

*Boken om församlingshem*issä tähdennettiin taloudellisiin syihin vedoten, että seurakuntalaisten tuli olla vastuussa yhteisen kotinsa ylläpidosta. Larssonin mukaan rakennuksen tiloissa voitiin pitää myös vanhempainkokouksia, joissa pappi ei saarnaisi vaan jakaisi vapaamuotoisen yhdessäolon lomassa kasvatuseuvoja. Hänestä seurakuntatalossa oli hyvä pitää iloisessa mutta samalla hurskaassa hengessä sivistäviä ja valistavia esitelmätilaisuuksia eri aiheista. Tilankäytön pedagogista vaikuttavuutta ajatellen rakennuksen tärkein

---

72. Larsson 1914, 13.

73. Larsson 1914, 14–16; Nilsson 1914, 68–70.

kokoussali tuli varustaa kuvaheijastuslaitteella, valkokankaalla ja havainnollisilla kartoilla. Rakennuksessa tulisi vielä olla sopivissa määrin säilytystiloja eri käyttäjäryhmien tarvitsemille askartelu- ja käyttötarvikkeille. Seurakuntasalin seinille Nilsson neuvoi sommittelemaan myös *series pastorum* eli historiallisen muotokuvarivistön, jossa kuvattuina olivat seurakunnan entiset kirkkoherrat ja hiippakunnan istuva piispa.⁷⁴ Kuvasarja teki näkyväksi pitäjän kirkollisen elämän perinteikkyyden ja kirkonmiehiin henkilöityvän uskonnollisen auktoriteetin jatkuvuuden.

Larssonin mukaan seurakuntakotiin kuuluneet keittiö- ja taloustitat tuli valjastaa seurakuntaperheen keskinäisen yhteyden vahvistamiseksi: yhdessä syöminen ja juominen tuottivat lämminhenkistä tunnelmaa ja se teki vuorovaikutustilanteista välittömämpiä. Opaskirjan mukaan rakennuksen tuli palvella myös diakoniatyötä. Sen puitteissa järjestettäviin tilaisuuksiin oli toivotettava tervetulleiksi seurakunnan vanhimmat ja vähävaraisimmat jäsenet. Talon huonetilaohjelman tuli vastata ensisijaisesti kirkollisia tarpeita. Seurakuntakodin yhteyteen voitiin harkita sisällytettävän muunkinlaisia huoneistokokonaisuuksia sillä ehdolla, että ne olivat sopusoinnussa rakennuksen jaloiksi ja yleviksi määriteltujen tavoitteiden kanssa. Aikaisempien kokemusten nojalla sopivia liitännäistiloja voisivat *Boken om församlingshemin* mukaan olla kirjasto, lastenseimi, terveysklinikka, kansankeittiö tai nuorisokoti. Tarvetta tällaisille huoneistoille esiintyi enemmän suuremmissa kaupungeissa kuin pienemmillä maaseutupaikkakunnilla.⁷⁵ Larssonin mukaan tärkeintä oli, että seurakuntatalorakennus muodostuisi kokonaisuudessaan miellyttäväksi ja luokseen kutsuvaksi miljööksi: ”[–] till allt behöfs en lokal, där man kan känna sig hemma, en lokal, som redan genom sin yttre anordning lockar och drager och håller kvar med trefnadskäns-lans makt.”⁷⁶

Toimivaa, puhdasta, idyllistä: kilpailun jalostamat seurakuntakotisuunnitelmat

Ruotsalaisen seurakuntatalokäsikirjan kiinnostavimpiin sisältöihin lukeutui vuonna 1913 käydyn tyyppipiirustuskilpailun⁷⁷ sato, josta julkaistiin voittaneet ja lunastetut ehdotukset. Sen tavoitteena oli tarjota konkreettisia ratkaisuvaihtoehtoja maan pienemmillä paikkakunnilla ajankohtaisiksi nousseisiin toimitilakysymyksiin. Asetelma kuvasti, kuinka urbaaneista oloista ponnistaneen seurakuntakotiliikkeen kirkollista elämää elvyttäneet saavutukset haluttiin ulottaa maaseudulle. Kilpailuohjelmassa toivottiin, että ehdotusten ulkoasuihin sisältyisi piirteitä pohjoiselle, keskiselle ja eteläiselle Ruotsille ominaisista rakennustaiteellisista traditioista. Lisäksi siinä painotettiin kasvavaan nuorisotyön tilantarpeiden huomioi-

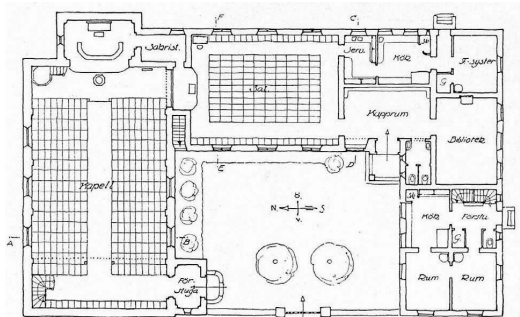
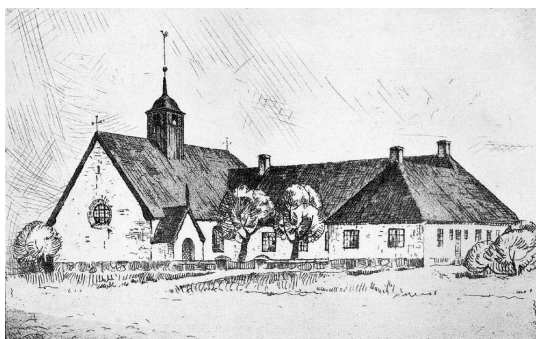
74. Larsson 1914, 14–16; Nilsson 1914, 68–70.

75. Larsson 1914, 15–16; Nilsson 1914, 66–69.

76. Larsson 1914, 16.

77. Sen arvosteluraatiin kuuluivat kirkkoherra Larssonin ja arkkitehti Bergstenin lisäksi pastori Samuel Thysel, sihteerinä toimi Ruotsin kirkon Diakoniahallituksen nuorisoasiainsihteerinä H. Akselsson. Heidän lisäksi arkkitehdit Carl Westman ja Lars Israel Wahlman sekä linnanrakennusmestari Emil Johansson osallistuivat piirustusten arviointiin.

Kuvat 24 ja 25. Ragnar Hjorthin toiselle palkintosijalle yltänyt ehdotus yhdistetylle kappeli- ja seurakuntatalorakennukselle. (Kuva: ks. *Boken om församlingshem* 1914, 40, 42.)

mista suunnitelmia laadittaessa. Määräpäivään mennessä ehdotuksia oli saapunut yhteensä 119 kaikkiaan 75 osallistujalta. Kilpailuohjelmaan oli sisällytetty kolme sarjaa. Ensimmäinen oli maaseutupitäjän pientä ja yksinkertaista seurakuntataloa varten. Toisessa ja kolmannessa tavoiteltiin rakennuskokonaisuutta, joka soveltuisi tiheämpiin asutuskeskuksiin, kuten pikkukaupunkeihin, kirkonkyliin sekä asema- tai tehdasyhdyskuntiin. Kahden jälkimmäisen ero liittyi vaaditun huonetilaohjelman laajuuteen: kolmanteen sisältyi myös jumalanpalvelushuone. Tämä kilpailuohjelmaan sisältynyt monitoimikirkkosarja oli nimetty seurakuntakodin ja kappelin yhdistelmäksi (kombination af församlingshem och kapell).⁷⁸

Tarkastelen seurakuntatalotyyppiirroskilpailun ohjelmaa ja voittajaehdotuksia monitoimikirkkosarjan näkökulmasta. Keskiössä on huoneohjelman muuntuminen kirjallisesta vaatimuslistauksesta kuvalliseksi tilahahmotelmaksi. Olen listannut sarjaan vaaditut huonetilat väitöskirjan liiteosan taulukkoon (*Liite 2*. 1910-luvulla laadittujen monitoimikirkkomatriisien huonetilaohjelmat). Kilpailuohjelmassa korostuivat yhtäältä tilajärjestelyiden käyttöjoustavuuteen ja -tehokkuuteen sekä toisaalta hygieenisyyteen liittyvät näkökohdat. Ensimmäinen piirre liittyi vaatimukseen, jonka mukaan huoneistot tuli sovittaa yhteen johdon- ja tarkoituksenmukaisesti. Siirtyminen tilasta toiseen oli tehtävä mahdollisimman vaivattomaksi. Kappeli- ja seurakuntasalin yhdistämismahdollisuus lisäsi kokonaisuuden muunneltavuutta. Kilpailuohjelmassa kiinnitettiin huomiota keittiön harkittuun sijoittelutapaan, jonka avulla turvattiin tarjoilun jouheva sujuminen eri tilaisuuksien yhteydessä.

Yhteiskäyttöistentaloustilojen kaavailtukäyttötapanostiesiin seurakuntatyöntekijöiden välisen sukupuolittuneen hierarkiaeron. Rakennukseen sisällytettävään seurakuntasisaren eli diakonissanpieneen yksiooneiohjeistusten mukaan välttämättä tarvittu oma keittiö, sillä hän voisi tarvittaessa käyttää talon yhteiskeittiötä. Vastaavasti seurakunnan miespuoliselle diakonille tai suntuolle ja tämän perheelle varattu kaksio tuli varustaa kaikilla mukavuuksilla. Ehdotettu ratkaisu teki diakonissan asumisesta puolijulkista, mikä korosti hänen rooliaan seurakuntakodin emäntänä ja arkisen seurakuntaelämän mahdollistajana. Seurakuntatalosuunnitelmien tilajäsentelyissä alleviivattiin riittävän ilmanvaihdon ja toimivien peseytymistilojen turvaamista sekä ahtaiden sopukoiden välttämistä. Ohjeistuksen tarkoituksena oli pitää huoneisto arvonsa mukaisessa kunnossa: fyysisesti siistinä ja moraalisesti puhtaana.⁷⁹

⁷⁸. Förord. *Boken om församlingshem* 1914, 5–9.

⁷⁹. Ks. Förord. *Boken om församlingshem* 1914, 6–8.

Piirustuskilpailussa yhdistetyn kappeli- ja seurakuntakotirakennuksen sarjan voittajaksi selviytyi Arvid Fuhre, toiseksi ylsi Ragnar Hjorth, kolmanneksi Hakon Ahlberg sekä neljänneksi J. Östlihn ja J.A. Starck. Yhteistä näille ehdotuksille oli, että ohjelmassa vaaditut tilat ryhmiteltiin joko kahteen tai kolmeen kerrokseen pohjakaavaltaan joko L:n tai U:n muotoiseen rakennuskompleksiin. Yksi sivuista muodosti kaksikerroksisen runkokuoneen, johon seurakuntasali yhdistyi joko jatkeena tai sakaramaisena siipenä. Jokaiselle rakennusosalle määriteltiin oma sisäänkäyntinsä. Saavutettavuuden parantamiseksi kirjasto lukusaleineen ja diakonissan asuinhuone sijoitettiin monitoimikirkon seurakuntatalo-osan ensimmäiseen kerrokseen. Sen sijaan suurempi ja oletusarvoisesti miestyöntekijälle varattu asunto sijoittui rakennuskompleksin toiseen kerrokseen, mikä korosti perheellisen kotielämän yksityisyyttä.

Kuvin esiteltujen ehdotusten julkisivujäsentelyissä suosittiin selkeitä ja pelkistettyjä linjoja; ikkuna- ja oviaukotukset toivat fasadeihin säännöllisyyttä ja symmetriaa. Suunnitellut seurakuntakodit katettiin satula-, auma- ja säterikatolla tai niiden yhdistelmällä. Kohteiden kirkollisuutta alleviivattiin detaljoimalla runkokuoneiden päädyt näyttävästi ja niiden harjat kattoratsastajilla. Rakennustaiteellisesti kilpailuehdotukset ovat luonnehdistavissa pelkistetyiksi, tyyllittelevän ja goottilaisvaikutteisen barokkiklassismin edustajiksi. Rakennusmateriaaleiksi valikoituivat kivi ja puu. Piirustuksissa pihat on viimeistelty puu- ja pensasistutuksin.⁸⁰ Tyyppipiirroskilpailun ehdotuksissa perinteikkääseen ruotsalaiseen maaseutuidylliin sointuva muotokieli artikuloi huonetilakokonaisuutta, jonka päämääränä oli sysätä liikkeelle kirkollisen elämän sisäinen muutosprosessi valtakunnallisessa mittakaavassa.

Kotimaa-lehden arviossaan Tunkelo piti juuri monitoimikirkkosarjaa piirustuskilpailun esteettisesti puhuttelevimpana ja toiminnallisesti lupaavimpana. Voittaneet ehdotukset saivat häneltä erityiskiitosta:

Suurin huomio on ehdottomasti omistettu 3:n ryhmän yhdistettyyn kappelikirkko- ja seurakuntatalotyyppiin. Luonnoksissa huomaa kauniita ryhmityksiä, vaikuttavia kaarikohoamia, siewia yksityiskohtia ja lewollisia ääriwiwoja. Ensipalkinnon saanut luonnos on täydellisin, arwokkain ja sulautuu mainiosti ympäristöönsä. Mutta 2:sella palkinnolla on myöskin paljo edelliseltä puuttuwia etuja: kodikkaampi leima, käytännöllinen ryhmitys, warowaisesti piirretty nykyaikainen tyyli ja etenkin tuo rauhaa ja viihdytystä lisääwä, ruohoinen oma pihamaa. Luultawaa on että tällä luonnoksella piankin tulee olemaan määrääwin asema aatteiden käytännöllisessä toteuttamisessa.⁸¹

---

80. Ks. *Boken om församlingshem* 1914, 37–48.

81. J.H. Tunkelo. Seurakuntatalo-harrastuksista Ruotsissa, *Kotimaa* 8.4.1914.

3.2.3 TILOJA MIEHILLE JA TYÖVÄELLE: PYHÄ- JA ARKIKÄYTTÖISET KIRKKORAKENNUKSET ENGLANNISSA

”Lontoossa on kirkkoja, kappeleita, kokoushuoneita ja hyväntekewäisyyslaitoksia aiwan tuhkatieheässä. Suunnattomasti uhrataan aikaa, työtä ja waroja uskonnolliseen toimintaan.”⁸² Näillä sanoilla *Kotimaa*-lehdessä kuvailtiin vuonna 1914 maailman suurimmaksi kasvaneen kaupungin kirkollista maisemaa ja sen uskonnollista toimintakenttää. Nuorkirkollisen liikkeen papistosta Jaakko Gummerus oli tutustunut Englannin oloihin matkusteltuaan siellä 1900-luvun alkuvuosina eri otteisiin. Vuonna 1913 hän julkaisi sakraaliarkkitehtuuria käsittelevän artikkelin *Teologisessa aikakauskirjassa* otsikolla ”Kirkkorakennus ja nykyaikainen seurakuntaelämä”. Kirjoituksessa oli lukuisia viittauksia uusimpaan englantilaiseen kirkkorakennustaiteeseen ja sen tarjoamiin esteettis-toiminnallisiin virikkeisiin. Vaikkei Gummerus sitä eksplisiittisesti maininnutkaan, hän käytti omana tietolähteenään jo aiemmin tässä luvussa esiteltyä Muthesiuksen *Die neuere Kirchlige Bauskunst in England* -teosta (1901). Tekstissään Gummerus suositteli sitä lukemistoksi suomalaiselle suunnittelijakunnalle. Kirjassa esiteltiin havainnollisin kuvin ja pohjapiirustuksin englantilaisten vapaakirkkojen sakraaliarkkitehtuuria, minkä ansiot olivat hänen mukaansa ”yleisesti tunnustettu”.⁸³

Gummeruksen myötämielinen luenta arkkitehtuuriteoksen monitoimikirkoista oli sikäli mielenkiintoinen, että kymmenen vuotta aikaisemmin Gustaf Nyströmhän oli päätenyt saman aineiston pohjalta juuri päinvastaiseen lopputulemaan. Tämä rakennustyyppin vastaanottoa koskeva näkökulmaero, jossa arkkitehdit vierastivat kirkkorakennusten huoneti-laohjelmien runsastumista ensisijaisesti taiteellisista syistä ja, jossa kirkonmiehet tulkitsivat samaisen kehityksen mahdollistavan seurakuntaelämän muotojen runsastumisen ja ajanmukaistumisen, muodostui tulevinakin vuosikymmeninä monitoimikirkkorakentamista koskevan suomalaisen ammattilaiskeskustelun tendenssinomaiseksi – joskaan ei poikkeuksettomaksi – polarisaatioksi.

Suomalaisista kirkonmiehistä syvällisimmin Englannin uskonnolliseen toimintakenttään perehtyi Lontoossa vuosina 1908–1912 merimiespappina työskennellyt Sigfrid Sirenus (1877–1961). Gummerus oli kehottanut kirkkohistoriallisesta tutkimustyöstä kiinnostunutta nuorkirkollista aatetoveriaan tarkkailemaan komennuksensa aikana maan kirkollisia oloja. Sirenus julkaisi *Kotimaa*-lehdessä vuonna 1912 yhdeksänosaisen artikkelisarjan, jossa hän esitteli suomalaiselle lukijakunnalle tekemiään havaintoja. Sakraaliarkkitehtuuriin liittyvät teemat nousivat jutuissa esiin muutamaaan otteeseen. Kiinnostavimpia olivat hänen tekemänsä huomiot niin jumalanpalvelustilan ja liturgian suhteesta kuin monitoimikirkkojen käyttöperiaatteista. Kumpikin aihepiiri kytkeytyi sukupuoleen ja varsinkin miesten rooliin uskonnollisina toimijoina.

Yksi Sireniuksen raporteista käsitteli hänen tutustumiskäyntiään korkeakirkolliseen anglikaanimessuun. Vierailukokemuksta ryhdittivät liturgisesti rikas jumalanpalvelus ja kokonaisvaltaisesti aistimellinen kirkkomiljö. Maineikkaan William Butterfieldin piirämässä Pyhän Albanuksen uusgoottalaisessa kirkossa (1859–1862) toimitetun tilaisuuden kerrok-

82. A.W. Kuusisto. Englannin matkalta, *Kotimaa* 1.7.1914.

83. J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 363.

sellinen ääni-, kuva- ja tuoksumailma oli suomalaispastorille elämyksellisesti yhtäaikaaisesti vieras ja puhutteleva. Hän kirjoitti kuvaukseensa eloisesti sakraalitilan valkeasta, keltaisesta, punaisesta ja kullanhohtavasta väriloistosta, jota esiintyi kirkon sisustuksen monissa yksityiskohdissa, kuten pappien käyttämissä asuissa ja kuoria koristavissa tekstiileissä.⁸⁴

Kirjoituksessaan Sirenius teki mielenkiintoa herättäviä tulkintoja sakraalitilan materiaalisuuden, eri kirkkokuntien liturgisten painotuserojen ja sukupuolten välisestä liukumista. Jumalanpalveluksen toimittaneen papin ulkoisessa olemuksessa ”ilmeni aito katolinen tunteisuus, melkein naisekkuus, joskin sopusuhtaisessa ja kauniissa muodossa. Saarnatuolissa [hän oli] taas mies, miehekäs kauttaaltaan, ja hänen julistuksensa niin ewankelinen (sanan laajemmassa merkityksessä), sanoisinpa melkein: protestanttinen [--].”⁸⁵ Sitaatti nostaa esiin, kuinka kirkkosalin eri kohtiin paikantuvat rituaaliset roolitehtävät muunsivat jumalanpalveluksen toimittajan fyysisen olemuksen joko feminiiniseen tai maskuliiniseen suuntaan.

Messun monimuotoinen kokemuksellisuus toimi Sireniukselle myös selityksenä runsaslukuisen seurakunnan poikkeavalle sukupuolijakaumalle: ”[e]rityisesti kiinnittyy huomioni siihen laajaan joukkoon nuoria miehiä, jotka hartaina istuvat tai polvistuvat tässä Herran huoneessa, ja että miesten penkit ovat aivan yhtä täynnä kuin naistenkin”. Korkeakirkollisen jumalanpalveluksen esteettinen runsaus toimi suomalaispastorille osoituksena keinosta, jonka avulla hartauselämästä voidaan saada mieskävijöitäkin houkutteleva. ”[Messu] vetää tänne sunnuntaina toisensa perässä nuo nuoret miehet, voittaen heidän ’sporttinsa’ ja muut harrastuksensa, tai kiireisen Cityn liikemiehet, painaen heidät polvilleen ja saaden heidät yhtymään äänekkääseen uskontunnustukseen tai Isämeidään [sic!].”⁸⁶ Sireniuksen eloisa kuvaus havainnollisti nuorkirkollisten kasvanutta kiinnostusta kirkollista esine- ja käytötäidettä kohtaan. Aineellinen kauneus haluttiin valjastaa määrätietoisesti kirkkokansaa moniaistisesti ja -merkityksellisesti puhuttelevan julistustyön välineeksi.

Huoli miesten hengellisestä tilasta ja kristillisen miestyön uusimmat muodot muodostuivat aihepiireiksi, joihin Sirenius palasi tarkemmin *Kirkko ja suurkaupunkien seurakuntatyö Englannissa* (1917) -otsikoidussa monografiassa. Tässä laajassa ja seikkaperäisesti laaditussa kirjassa on käyty perusteellisesti läpi Britannian keskeisimmät kirkkohistorialliset käännekohtat ja esitelty alueen uskonnollisen toimintaympäristön nykytilaa. Teoksessaan Sirenius esitteli kymmenillä sivuilla sikäläisten kirkkojen ja kristillisten yhdistysten miehille suunnattuja uskonnollisia harrastuksia. Vastaavasti englantilaisten tekemää naistyötä hän kuvaili yhteensä vain kappaleen verran.⁸⁷

Sirenius piti mieserityisen toiminnan vilkastumista vastareaktionä kristillissosiaalisen työn ja sisälähetyksen nais- ja lapsikeskeiselle. Hengellisen miestoiminnan keskeisimpiin tavoitteisiin liittyi isien sitouttaminen kodin yksityiseen piiriin korostamalla heidän auktoriteettiasemaansa perheenpäänä. Sireniuksen kuvauksissa korostui tarve muokata mie-

84. S. Sirenius. Kristillistä työtä Englannissa 6, *Kotimaa* 25.9, 1912. Kirkkorakennuksen tarkemmat tiedot, ks. *British Listed Buildings* -tietokannan verkkosivut.

85. S. Sirenius. Kristillistä työtä Englannissa 6, *Kotimaa* 25.9, 1912.

86. S. Sirenius. Kristillistä työtä Englannissa 6, *Kotimaa* 25.9, 1912.

87. Ks. Sirenius 1917, 339–365; ks. myös Ortiz-Nieminen 2012, 21–22.

het ”uskoviksi gentlemanneiksi”, tehdä heistä miehekkään lujia ja pelottomia. Tätä kasvua jumalanpalvelushuoneeseen säännöllisesti kokoontuva veljellinen vertaisyhteisö pyrki tukemaan: ”Tarkoituksena ei saa olla vetää miehiä vain silloin tällöin kirkkorakennukseen vaan saattaa heitä seurakunnan yhteyteen ja seurakunnan palvelukseen.”⁸⁸ Sireniuksen miesten uskonnollisia vastuita käsittelevissä näkemyksissä kirkon ja kodin, hengellisen ja maallisen toimintakentät muodostuivat sisäkkäisiksi, risteäviksi ja toisiaan täydentäviksi.

Sireniuksen tekstin voi lukea heijastelevan laajemminkin 1800- ja 1900-lukujen vaihteen angloamerikkalaisen protestantismissa toimineen miesreformiliikkeen ihanteita. Jo aika-laisteksteissä se kulki *Muscular Christianity* nimellä. Sen puitteissa miesten uskonnollinen välinpitämättömyys pyrittiin lopettamaan, heidän feminiiniset ja flegmaattiset piirteensä oikaisemaan sekä heidän homoseksuaaliset taipumuksensa torjumaan. Ryhtiliikkeen keskeiseksi toimintatavaksi muodostui pojille ja nuorukaisille suunnattu tunnustuksellinen liikuntakasvatus. Ei ollut tavatonta, että kristillisten nuorisojärjestöjen toimitalojen sekä joidenkin monitoimikirkkojen yhteyteen toteutettiin voimistelusalajeja tai muita urheilumiseen tarkoitettuja tiloja.⁸⁹ Tällä tavoin sakraalirakennusten monipuolistuvien tilaohjelmien kautta pyrittiin ylläpitämään oikeanlaista sukupuolieroa ja tuottamaan kehollisesti artikuloitua kristillistä maskuliinisuutta. Näillä nähtiin olevan laajempi käyttöarvo suotuisan yhteiskuntakehityksen kannalta. Tässä asiayhteydessä kiinnostavaa on vielä sekin, että Englannissa kirkkorakennusten detaljoinnille 1800-luvulla annetut sanalliset merkitykset olivat sukupuolen leimaamia. Kirjassaan *Muscular Churches* (1989) arkkitehtuurihistorioitsija C.M. Smart on nostanut esiin kuinka viktoriaanisen ajan Englannissa gotiikkaa ei pidetty ainoastaan kristilliselle rakennustaiteelle sopivimpana tyylijäsennyksenä vaan sen voimallinen mahtipontisuus liitettiin niin ikään miehisen kehon jänteveyteen.⁹⁰

Julkaisemissaan matkakertomuksissaan Sirenio kuvaili muitakin Lontoossa tekemiään vierailuja. Näistä yksi suuntautui vapaakirkolliseen monitoimikirkkoon ja toinen kristillisen raittiusseuran toimitaloon. Kummassakin kohteessa hän kiinnitti huomiota saman katon alla olevien ja eri käyttötarkoituksia palvelevien huoneistokokonaisuuksien toimintaperiaatteisiin. Lähtökohtana oli johdatella ihmiset – eri keinovalikoimia hyödyntäen – kirkon helmaan. Hän kirjoitti: ”Muilla samallaisilla [sic!] laitoksilla owat kaikenmoiset klubit sekä henkistä, että ruumiillista kehitystä warten, muodostaen ikäänkuin kirkon esikartanon ja tarkoittaen ihmisten wetämistä kirkon vaikutuksen piiriin.”⁹¹ Sireniuksen *Kirkko ja suurkaupunkien seurakuntatyö Englannissa* -kirjan brittiläistä sakraaliarkkitehtuuria esitellyt kuvitus oli sekin peräisin Muthesiuksen teoksesta. Uudemmissa monitoimikirkoista näyttävimmän Sireniuksen teoksessa oli esillä James Brooks suunnittelema ja arkkitehtuuriltaan

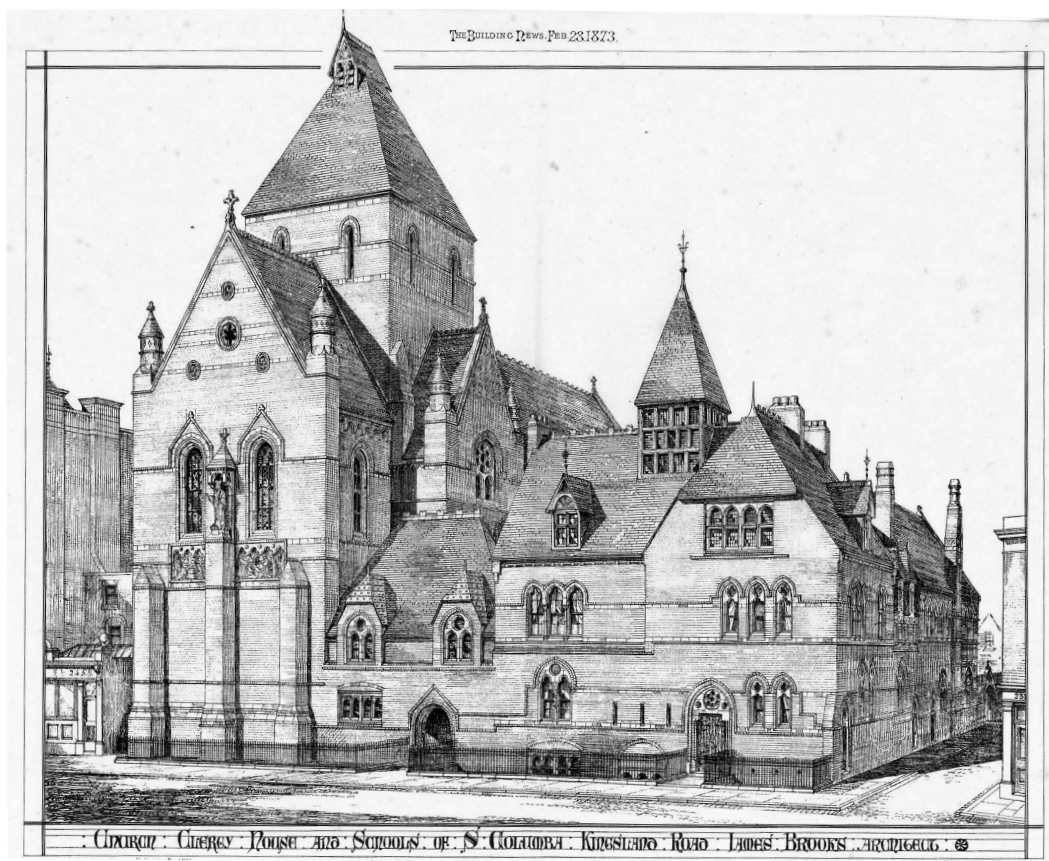
---

88. Sirenio 1917, 342; ks. myös Sirenio 1917, 339–342.

89. Culbertson 1996, 166–167; Putney 2003, 11–19, 50–57. Suomessa angloamerikkalaistaustaista kristillisen poika- ja nuorukaistyötä teki 1800-luvun lopulla perustettu NMKY. Arkkitehti Vilho Penttilän järjestölle vuonna 1907 Helsingin Kluuviin piirtämään toimirakennuksen suunniteltiin toteuttamaton asuntosiipi, jossa oli voimistelusalin lisäksi keilarata. Vastaavasti samaisen arkkitehdin suunnitteleman raittiusseura Koiton talon (1907) huonetilaojelmiaan kuului liikuntasali. (Rauske 2004, 245–247).

90. Smart 1989, 2–7.

91. S. Sirenio. Kristillistä työtä Englannissa 3, *Kotimaa* 21.8.1912; ks. myös S. Sirenio, Kristillistä työtä Englannissa 1, *Kotimaa* 22.7.1912.

Kuva 26. Pyhän Columban kirkko Lontoossa. Litografia, 1873. OONA.

goottilaisvaikutteinen lontoolainen Pyhän Columban kirkko (1868–1869)⁹².

Rakennuskompleksin sisältämät huonekokonaisuudet oli ryhmitelty U:n muotoiseksi tilasarjaksi sisäpihan ympärille, josta käsin kulku kirkon eri osiin tapahtui. Julkaistusta pohjakaavasta ilmenee, että kohteeseen oli sovitettu kirkkosalin lisäksi sakaristo, asunto, keittiö, työtiloja, luokkahuoneita sekä erilliset koulusalit pojille ja tytöille. Teoksessaan Sirenius totesi, että seurakuntien nykyaikaisia tilantarpeita ja toiminnallisia erityisvaatimuksia palveleva monitoimikirkkotyyppi oli osoittanut tarkoituksenmukaisuutensa laajenevilla teollisuusseuduilla. Niissä työväestöllä oli usein puutetta virkistävistä, moraalisesti kehittävästä ja kristillisiin arvoihin perustuvasta vapaa-ajanvietteestä. Kirkkorakennus ei ollut hänestä pelkkä ”pyhä kaunistus” vaan myös arkipukuun sonnustautunut toimintakeskus, koko seurakunnan yhteinen koti:

Sellainen kirkko, jonka ovet ovat vain muutaman kerran viikossa auki, ja joka ei tarjoa muuta kuin jumalanpalveluksia ja sananjulistusta, ei pysty täyttämään kaikkia

92. Sirenius 1917, 406–406. Kirkkorakennuksen tarkemmat tiedot, ks. *British Listed Buildings* -tietokannan verkkosivut. Pyhän Columban kirkon suunnittelija James Brooks oli arkkitehti, joka kehitti Englannissa urbaaneihin oloihin sopeutetun ja niukkaaleiseen gotiikkaan perustuvan kirkkorakennustyyppin. Sen edustajia rakennettiin työläiskortteleihin ja köyhälistön asuinalueille. Anglikaanisen paternalismin hengessä näihin sakraalirakennuksiin sisällytettiin myös tiloja koululle, lastenkodille ja kansankeittiölle. (Cherry 1990, 60–61).

[hengellisiä] tarpeita. Siihen pystyy vain se kirkko, jonka tunnussanana on ”seitsemän päivän uskonto”, ja joka ei tarjoa ihmisille vain pyhäkköä, vaan myöskin niin sanoaksemme kodin – seurakuntakodin – missä kaikille eri seurakuntalaisten ryhmille, harrastuspiireille ja ikäkausille viikot umpeensa tarjoutuu tilaisuutta jalostavaan ajanviettoon, virkistykseen ja toimintaan.⁹³

Koska monitoimikirkot mahdollistivat pyhän ja arkisen, erityisen ja jokapäiväisen yhteensovittamisen saman katon alle, rakennus muodostui omanlaisekseen aika-avaruudeksi. Siinä modernia elämänrytmiä tahdittava työn ja vapaa-ajan vuorottelu sai uskonnollisen ilmiänsä. Seurakuntayhteisön harjoittaman kirkollisen toiminnan ei tarvinnut rajoittua pelkästään sunnuntaiin jumalanpalveluksiin vaan laaja tilakirjo mahdollisti hengellisen työn järjestämisen kaikkina muinakin viikonpäivinä. Näin sakraali elämämpiiri pyrittiin ulottamaan ja vakiinnuttamaan sekulaarin alueelle.

Setlementtitalo monitoimikirkon lähisukulaisena

Englannissa ollessaan Sirenius tutustui sikäläiseen settlementtityöhön. Kyseessä oli 1800-luvun loppupuolella alkujaan yliopistoväen piirissä syntynyt filantrooppinen liikehdintä, jonka puitteissa sivistyneistö loi yhteyksiä niin Lontoon slummeissa eläneeseen köyhälis- töön kuin työväenliikkeeseen. Jotkut varhaisen settlementtitoiminnan piirissä vaikuttaneista aktiivijäsenistä toimivat kristillisen vakaumuksen motivoimina, osa taas yleishumaanein taustavaikuttimin. Sireniuksen ajattelua ja toimintaa tutkinut kirkkohistorioitsija Martti Ajo on kuvannut englantilaisen settlementtiliikkeen suhdetta uskontoon epädogmaattiseksi, synkretistiseksi ja inhimillisyyttä korostavaksi. Yhteiskunnallis-poliittisesti sen kannattajakunta kallistui liberalismiin ja maltillisen sosialismin suuntaan.⁹⁴ Hyväntekeväisyyden lisäksi settlementtitoiminnan käytännöissä korostuivat sivistyksen, koulutuksen ja kulttuurin näkeminen sosiaalisten pulmien ratkaisuvälineinä. Valistuksellisia esitelmätilaisuuksia ja säännöllistä kurssi- ja kerhotoimintaa järjestettiin liikkeen ylläpitämässä *setlementeissä* eli työkeskuksissa.⁹⁵ Näistä ensimmäinen perustettiin vuonna 1884 ja se nimettiin Toynbee Halliksi kunnioittamaan liikkeen ensimmäisiin vaikuttajahahmoihin kuuluneen taloushistorioitsija Arnold Toynbeen muistoa. Kotimaahansa palattuaan Sirenius ryhtyi ajamaan settlementtitoiminnan käynnistämistä Suomessa teollisuusseutujen uskonnollisten, siveellisten ja yhteiskunnallisten olojen parantamiseksi. Hanketta ryhtyi tukemaan moni nuorkirkollisen liikkeen ytimeen kuuluva toimija, Jaakko Gummerus ja J.H. Tunkelo mukaan lukien.⁹⁶

93. Sirenius 1917, 427; ks. myös S. Sirenius, Kristillistä työtä Englannissa 4, *Kotimaa* 2.9.1912.

94. Ajo 2017, 93.

95. Sana perustuu englannin kielen *to settle* -verbiin. Sillä viitataan alkuun saattamiseen, kuntoon laittamiseen ja paikoilleen asettautumiseen. Settlementti oli settlementtiliikkeen ylläpitämä toimipiste, jonka suomenkielisenä vastineena usein käytettiin myös *työkeskus* -termiä. (Ks. Peltola 2009, 15–16.)

96. Peltola 2009, 19–23; Ajo 2017, 93, 137–138.

Kuva 27. Tytöt voimistelevat Kalliolan setlementtitalon salissa. Vasemmalla seinällä uskonnollista aihetta esittävä taulu. (Kuvaaja: Pietinen, 1931. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19670603:1525. FINNA.)

Sirenius valjasti brittiläisen monitoimikirkkoideaalin suomalaisen setlementtityön tilallis-toiminnalliseksi lähtökohdaksi. Täkäläisessä muodossaan liikkeen oli tarkoitus sitoutua kristilliseen tunnustukseen tavalla, joka tavoittaisi poliittis-ideologisilta sitoumuksiltaan ja luokkataustoiltaan heterogeenisen ihmisjoukon. Setlementin oli määrä jouduttaa sen suojissa kokoontuvien kristittyjen henkistä ja moraalista kehitystä sekä lujittaa heidän keskinäistä yhteyttään. Liikkeen julkaisemassa toimintapamfletissa *Uskonnollisia tarpeita ja uskonnollista työtä Suomen teollisuuskeskuksissa* (1917) visiota ulkoisesti kirkkomaisesta ja huoneistorakenteeltaan monimuotoisesta työkeskuksesta kuvailtiin seuraavasti:

Siitä talosta on ylinnä kohoava kirkontorni ja sen suojissa palvotaan Jumalaa[.] Se on edustava sellaista – sanoisimmeko – kirkkorakennusta, joka ei tarjoa ihmisille vain pyhäkköä, vaan myöskin viihdykkään kodin. [--] Se on oleva toimintapiirinsä kristillisille aineksille keskus, jossa [--] he saavat vaikutuksia toisiltaan ja saavat tilaisuuden palvella. Se on oleva kokoontumispaikkana monille, varsinkin nuorille, joille heidän ahdas kotinsa useinkin on vain epäviihdykäs asunto, ja jotka kodin ulkopuolella joutuvat vapaahetkien vaaroille alttiiksi.⁹⁷

Sitaatissa huomionarvoista on työkeskusrakennuksen jännitteinen suhde oletetun käyttäjäkuntansa arkiseen toimintaympäristöön. Siinä, missä setlementin idealisoitu porvarillinen kodinomaisuus käsitettiin sosiaalisesti eheyttäväksi ja moraalisesti tervehdyttäväksi, tavanomaisen vaatimaton työväenluokkainen asunto suorastaan altisti kaupungin henkille ja ruumiilliselle rappiolle.

Sireniuksen toiminta työväestön keskuudessa sai entistä konkreettisemmat puitteet repivän sisällissodan jälkeen vuonna 1918, jolloin hän – eräiden muiden nuorkirkollisten pap-pien tukemana – perusti Teollisuusseutujen Evankelioimisseuran. Järjestö otti tavoitteekseen uskonnollisen vastuuntunnon herättämisen ja kristillissosiaalisen työn käynnistämisen luterilaisen kansankirkon alaisuudessa. Pyrkimyksenä oli tyydyttää ”maan teollisuusväestön uskonnollisia ja siveellisiä ja yhteiskunnallisia tarpeita ja perustaa sopiville paik-

97. *Uskonnollisia tarpeita ja uskonnollista työtä Suomen teollisuuskeskuksissa* (1917), 26–27.

kakunnille työkeskuksia henkilökohtaisen kosketuksen ja keskinäisen avunannon aikaansaamiseksi eri yhteiskuntapiirien kesken”. Valtioneuvosto luovutti vuonna 1919 Helsingin Alppiharjussa sijainneen venäläisen Bobrikoffin koulun vastaperustetun seuran käyttöön.⁹⁸ Rakennuksesta muodostui Kalliolan kristillis-yhteiskunnallinen työkeskus, jonka vanhan juhlasalin uudistettu sisustus sai Sireniuksen toimintavision mukaisesti kirkkosalimaisia piirteitä. Sen seiniä kiersivät raamatulliset tekstinauhat ja tilan päätyosa kalustettiin alttarimaisella laitteella ja saarnatuolia muistuttavalla kateederilla. Aatehistoriallisesti ja toiminnallisesti tarkasteltuna monitoimikirkkorakennuksella ja settlementitalolla on ilmeinen sukulaisuussuhde. Sen merkitys nousi uudella tavalla ajankohtaiseksi toisen maailmasodan jälkeisenä aikana. Palaan tähän huomioon eritellymmin väitöskirjan luvussa 5.

3.3 VISIO HELSINKIIN TOTEUTETTAVISTA PIENISTÄ, KODIKKAISTA JA TOIMINNALLISISTA KIRKOISTA

Pääkaupungin uskonnollisia oloja tutkineen kirkkohistorioitsija Esko Koskenvesan mukaan yhtenä varhaisena merkinä skandinaavisen pikkukirkkoliikkeen ideologisesta rantautumisesta Suomeen on pidettävä vuonna 1906 tapahtunutta Helsingin ruotsalais-suomalaisen seurakunnan jakoa. Uudelleenjärjestelyn myötä kirkon paikallisyksiköitä oli kuusi. Ne jakaantuivat kielellisesti ja maantieteellisesti. Sen lisäksi, että muutos tuki ajatusta pienempien seurakuntayhteisöjen muodostumisesta pääkaupunkiin, se tasoitti tietä tuleville kirkkorakennushankkeille.⁹⁹ Näistä ensimmäisenä konkretisoitui Sörnäisten suomalaisen ja ruotsalaisen seurakunnan yhteiskäyttöön tarkoitettu Kallion kirkko. Sen vuonna 1906 käytyä suunnittelukilpailua varten laadittuun huonetilaojelmaan listattiin kirkkosalin ja sakariston lisäksi kahteen osaan jaettavissa oleva seurakuntasali – joka tarpeen vaatiessa voitaisiin yhdistää paljeovien avulla suureen jumalanpalvelustilaan – pienempi sivuhuone teetarjoiluja varten sekä vahtimestarin asunto.¹⁰⁰ Merkillepantavaa oli, että työväenkaupunginosaa palveleva kirkkorakennus ilmentäisi, monipuolistuvalla tosin laajuudeltaan vielä pidättävällä tilarakenteellaan, pyrkimystä järjestellä käytäntöjä uusin lähtökohdin. 1400 istumapaikallaan Kallion kirkkosuunnitelma ei tosin noudattanut pikkukirkkoliikkeen ideaalia muutamalle sadalle seurakuntalaiselle mitoitetusta, pienemmällä mittakaavallaan yhteisöllisyysidenttunnetta vahvistavasta jumalanpalvelushuoneesta.

Kallion kirkon rakentaminen vuosina 1908–1912 yhdistettynä Suomen nuorkirkollisten piirien propagoiimiin eurooppalaisiin kirkko- ja seurakuntakäsityksiin aiheuttivat vilkkaan kes-

---

98. Ks. Ajo 2017, 199.

99. Ks. Koskenvesa 1980, 42–43.

100. Ks. Wäre 2012, 30, 32.

kusteluryöpyyn sakraalirakentamisen periaatteista ja sen tulevaisuuden suunnasta Helsingissä. 1910-luvun alussa kirkollisessa ja maallisessa päivälehdissä esitetyissä puheenvuoroissa kannettiin huolta tämän alibudjetoidun, suureelliseksi kasvaneen ja ajallisesti pitkittyneen kirkkorakennushankkeen kokonaiskustannuksista. Niiden katsottiin aiheuttavan seurakunnille kohtuuttoman suuren taloudellisen taakan kannettavaksi: pelkona oli, että kirkollisveroäyrin nostaminen vain lisäisi yhteiskunnallista kirkkokritiikkiä. Kaupunkilaisten lähimuis-toissa olivat hintaviksi muodostuneet Johanneksen kirkon rakennuskustannukset.¹⁰¹

Pohjoismaisen pikkukirkko- ja seurakuntakotiliikkeen ihanteiden kautta tarkasteltuna Kallioon hiljattain valmistunut kaupunkikuvallinen maamerkki muodostui pikemmin kirkkorakentamisen varoittavaksi esimerkiksi kuin toiveiden täyttymykseksi. Kirkollisverotuloista muodostuvan seurakuntatalouden sanelemat reunaehdot puolsivat uudenlaisen, entistä toimintalähtöisemmän ja rakennustaiteellisesti vaatimattomamman kirkkoarkkitehtuurin kehittätyötä. *Kotimaa*-lehdessä pääkaupungin seurakunnallista rakennustointa kommentoitiin seuraavasti: ”[–] miljoonakirkkoja tänne ei enää *tarvita* eikä *saa* rakentaa, vaan niiden asemasta [tulee pystyttää] pieniä kirkkoja, joista juhlahuoneen rinnalla on myös sopivia sivuhuoneita seurakunnan arkitoimintaa varten.”¹⁰²

Julkinen debatti koskien pääkaupungin vastaisia sakraalirakennushankkeita ja niiden toteutustapaa sai vuonna 1912 lisäpontta kaupunginvaltuuston tekemästä päätöksestä luovuttaa seurakunnille tonttimaata Tehtaanpuistosta kirkkoa varten. Jo pari vuotta aikaisemmin *Uudessa Suomettaressa* oli esitetty, että kaikkein polttavimmin uusia kirkkoja tarvittiin juuri tiheästi asutettuun Helsingin lounaiskolkkiaan ja keskusta-alueesta etäämmällä sijaitsevaan Toukolaan. Molemmat seudut olivat työväestön suosiossa. Lehtijutun mukaan rakenteilla oleva Töölön kaupunginosa tulisi tarvitsemaan peräti kahta kirkkoa.¹⁰³ 1910-luvun alussa käydyissä pääkaupungin kirkollisten olojen kehittämistä vaativissa puheenvuoroissa esiintyi kolme toisiinsa kytkeytyvää kysymysvyöhytää. Ensimmäiseksi keskusteltiin siitä, millaisia kirkkoja tuli vastaisuudessa rakentaa. Toiseksi pohdittiin sitä, millaisille paikoille ne tuli pystyttää. Kolmantena nousi esiin niiden rahoittaminen: mitkä tahot maksaisivat niiden toteutuksen ja ylläpidon. Päätösten tekeminen tulevien sakraalirakennushankkeiden suhteen oli sikälikin muodostunut ajankohtaiseksi, että pääkaupungin asemakaava-arkkitehtina työskennellyt Bertel Jung oli julkaissut vuonna 1911 Helsingin ensimmäisen yleiskaavan. Tiedot, jotka koskivat niin alueen väestönkasvuennusteita kuin kaupunkirakenteen laajentumista uusille alueille ei jäänyt Helsingin kirkollisilta piireiltä huomaamatta.

Kommenttina Jungin suunnitelmiin *Kotimaassa* pidettiin selviönä, että Helsingissä oli lukuisia tahoja, jotka tulisivat huolehtimaan siitä, että pääkaupungin asemakaavaan varattaisiin sopivat paikat maallisille huvituslaitoksille. Niihin lueteltiin teatterit, konserttitalit, sirkukset ja ravintolat. Lehden mukaan kirkon tuli olla aloitteellinen mitä oman työkentän laajentamiseen pääkaupungissa tuli. Vaaraksi nähtiin, että Helsinki hukkuisi jumalattomuuteen ja henkisesti rapauttavaan aineellisuuden tavoitteluun. Kasvava suurkaupunki

101. Kirkonrakennukset pääkaupungissa, *Uusi Suometar* 4.10.1910; Kyrkobyggnadsplaner, *Hufvudstadsbladet* 15.12.1912; L. Ingman. Kirkkorakennukset pääkaupungissa, *Uusi Suometar* 22.12.1912; ks. myös Veikkola 1980, 204.

102. Pääkaupungin uudet kirkkorakennussuunnitelmat, *Kotimaa* 2.6.1913, korostus alkuperäinen.

103. Kyrkobyggnadsplaner, *Hufvudstadsbladet* 15.12.1912; Kirkonrakennukset pääkaupungissa, *Uusi Suometar* 4.10.1910.

tuli päinvastoin varustaa yhteisöllisyyttä lisäävillä, suhteellisen pienikokoisilla, kotoisan viihtyisillä ja monipuolisen seurakuntaelämän mahdollistavilla kirkkorakennusten tiheällä verkostolla.¹⁰⁴ Kirkkotyyppin eduiksi lueltiin vielä paremmat akustiset olosuhteet jumalanpalvelustointia ajatellen ja rakennushankkeen kustannustehokkuus: ”Pienemmässä kirkossa tai rukoushuoneessa syntyy paljon helpoimmin lämmin, kodikas ja tutunomainen henki, joka on omiansa tuomaan saarnaajan julistamat totuudet lähemmäksi kuulijain jokapäiväistä elämää ja mieskohtaisia tarpeita.”¹⁰⁵ Kaupunkirakenteen ja -tilan muuttumista koskevat moraaliskatsomukselliset huolet yhdistettyinä monitoimikirkkorakennusten toiminnallisiin etuihin muokkasivat otollisen ja toiveikkaan maaperän uskonnon sosiaaliseksi ja yhteiskunnalliseksi uudelleenlegitimöimiseksi. Helsingin kirkollisille piireille tulevaisuudessa siintävä voimakas urbanisaatiokehitys näyttäytyi jälleen uhkana ja mahdollisuutena.

Vanhojen ja uusien toimintamallien yhteensovittamisen hengessä Väinö Kantele esitti, että kirkollisverovaroin kustannettavien suurempien seurakuntakirkkojen lisäksi eri puolille pääkaupunkia kipeästi kaivattujen monikäyttöisten pikkukirkkojen pystyttäminen voisi jäädä harrastuneen seurakuntaväen hoidettavaksi, kuten Tanskassa ja Norjassakin oli tehty.¹⁰⁶ Kirkollinen toimijakenttä ei ollut täysin yksimielinen, kuinka pääkaupungin seurakunnalliset olot tulisi vastaisuudessa järjestää. Pulmalliseksi muodostui kysymys seurakuntien ja kristillisen järjestökentän eli kollektiivisten ja yksityisten pyrkimysten lomittumisesta sekä niiden rinnakkaiselosta.

Arvostellessaan 1900- ja 1910-lukujen taitteen keskusteluissa toistettuja väitteitä, joiden mukaan Helsingissä ihmisten uskonnollinen aktiivisuus osoitti jo hiipumisen merkkejä, *Kotimaa*-lehteen ”Pappi”-nimimerkillä kirjoittanut ehdotti, että kaupunkiin voisi perustaa lisää pieniä paikallisseurakuntia jo olemassa olevan varsin kattavan kristillisen yhdistystoimitalorakennus- ja rukoushuoneverkoston varaan. Myönteisiä kokemuksia järjestökentän ja seurakuntien yhteistyöstä oli saatu esimerkiksi Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen käytöstä alueellisina sivu- tai väliaikaiskirkkoina:

Helsingissä on itse asiassa jo olemassa useita pikkukirkkoja. [--] Ei muuta tarwita kuin laillistettu asema ja järjestys, niin on pikku seurakunta valmis. Tarkoitamme tietysti niitä rukoushuoneita sekä laitosten ja yhdistysten kirkkoja, joita täällä on. Luterilaisella Ewankeliumi-yhdistyksellä on kaksi rukoushuonetta, Kaupunkilähetyksellä niinkään kaksi [--], Suomen Lähetysseuralla on rukoushuoneensa ja N.M.K.Y:lla juhlasalinsa, jota sitäkin epäilemättä voidaan rukoushuoneen weroisten huoneiden joukkoon lukea.¹⁰⁷

Nuorkirkollisissa piireissä lisääntyneet vaatimukset seurakuntaelämän monipuolistamisesta ja sen uudistamisesta yhä käytännönläheisempään suuntaan merkitsivät tietoista

104. ”Ari. M.” Pikkukirkkoliikkeestä muualla ja meillä 1, *Kotimaa* 11.12.1912; ”Ari. M.” Pikkukirkkoliikkeestä muualla ja meillä 2, *Kotimaa* 20.12.1912; vrt. V. Kantele, Pääkaupungin vapaaehtoisen kirkonrakennustoimen järjestäminen, *Kotimaa* 3.5.1912.

105. Kirkonrakennukset pääkaupungissa, *Uusi Suometar* 4.10.1910; ks. myös Pääkaupungin uudet kirkkorakennussuunnitelmat, *Kotimaa* 2.6.1913.

106. Ks. myös V. Kantele, Seurakuntaelämän muodostumisen mahdollisuudet Helsingissä, *Kotimaa* 19.4.1912.

107. ”Pappi” Muutamia mietteitä pääkaupungin kirkollisista oloista, *Kotimaa* 24.1.1913.

siirtymistä pitkään pelkästään kristillisten järjestöjen hoitamalle tontille. Kasvavat jännitteet yhdistys- ja seurakuntapohjaisen kirkollisen työn välillä kävivät ilmi vuonna 1913 valmistuneesta Helsingin evankelis-luterilaisten seurakuntien yhteisen kirkkoneuvoston asettaman rakennustoimikunnan¹⁰⁸ laatimasta mietinnöstä. Asiakirjassa hyvin yksituumaisesti todettiin, että paikallisseurakuntien toimitilakysymyksiin liittyvät erilaiset väliaikaisratkaisut eivät pidemmän päälle palvelisi kirkollisen elämän suotuisaa kehitystä itsenäisempään suuntaan. Ylipäättään kristillisten yhdistysten tarjoamat tilallis-toiminnalliset puitteet seurakuntatyölle esitettiin leimallisen puutteellisina ja epätarkoituksenmukaisina.¹⁰⁹ Muilta osin mietinnössä tehtiin joukko esityksiä, jotka liittyivät lähitulevaisuudessa siintäviin kirkkohankkeisiin. Näihin lukeutuivat tarvittavien tonttivarausten tekeminen, rakennusjärjestyksestä päättäminen ja vastaisten seurakuntajakojen valmistelu, mihin liittyi kysymys uusien pappien palkkaamisesta. Asiakirjassa esiin nostetut pulmakysymykset ja niiden ratkaisemiseksi ehdotetut toimenpiteet olivat mitä ilmeisimmin ruotsalaista tuontitavaraa.¹¹⁰

Varovainen askel kohti konkretiaa: seurakunnallisen rakennustoimikunnan mietintö

Helsingin seurakuntien nimittämän rakennuskomitean vuonna 1913 valmistunut mietintö kiteytti monet Tanskan pikkukirkkoliikkeen ja Ruotsin seurakuntakotiliikkeen hengessä syntyneet maltilliset uudistuspyrkimykset, joiden avulla maan pääkaupungin uskonnollista kehitystä haluttiin suunnata. Asiakirjan lopputulemassa Helsinki näyttäytyi entistä tiheimmän kirkkoverkoston kattamalta. Vastaisissa rakennushankkeissa oli suosittava säästeliäämpää ja vaatimattomampaa yleislinjaa, vaikka yksittäisten juhlavampien pääkirkkojen pystyttämistä voitiin tapauskohtaisesti edelleenkin harkita. Toimielimessä ei kuitenkaan haluttu seikkaperäisemmin määritellä tai ohjeistaa, millaisia sakraalirakennuksia tulisi rakentaa. Monitoimikirkkorakentamista vahvasti puoltavaan aikalaiskeskusteluun verrattuna mietintöön tehdyt kirjaukset olivat sävyiltään varsin pidättyväisiä.

Uusia tonttivaroja esitettiin tehtäväksi yhteensä viisi kappaletta. Helsingin pohjoisille seurakunnille tarvittiin kirkonpaikat Töölöstä joko Lutherin- ja Temppelikadun tai mieluummin Töölöntorin- ja Hesperiankadun risteyskohdasta. Sijaintipreferenssi kuvasti paremmin nuorkirkollisten suosimaa vaatimattomampaa kirkkoarkkitehtuuri-ihannetta: Temppeliaukiolle rakennettava kirkko olisi vaatinut jo asemakaavallisista syistä monumentaalisen mittakaavan, millaiseen ei haluttu enää sitoutua. Järjestyksessä toinen tonttivaraus tuli tehdä Humalistoon eli nykyisen Taka-Töölön ja Meilahden rajalle, ja kolmas Maistraatinkadun eteläpuolelle Pasilaan. Sörnäisten seurakuntien alueelle tehtävät paikkavaraukset sijoittuvat Mäkelään eli

108. Sen jäsenistö edusti Helsingin eri seurakuntia. Heihin lukeutuivat professori J. Gummerus, komministeri L.L.Byman, kappalaiset A.W. Kuusisto, J. Stenberg ja V. Lampén, teologian tohtorit Lauri Ingman ja Martti Ruuth, agronomi E. Blåfield, pakkahuoneentarkastaja O. Häggman, oikeusneuvosmies A. Nyberg sekä rakennusmestarit L. Mantila ja A. von Bell.

109. *Helsingin seurakuntien yhdistyneille kirkkoneuvostoilte laadittu muistio koskien tulevia kirkkonrakennuspaikkoja* (1913), 3–5. HSHA.

110. Vastaavanlaisista keskusteluista ja ratkaisuista Tukholman kohdalla, ks. Gustafsson 1955, 161–162.

Kuva 28. Bulevardin ja Annankadun kulmauksessa sijaitsevan seurakuntien talon kirkkoherranviraston edustava interiööri. (Kuvaaja: Signe Brander, 1915. Helsingin kaupunginmuseo, N890. FINNA.)

nykyiseen Vallilaan Punkaharjun- ja Sammatinteiden risteykseen sekä Alppiharjun tienoille. Muistioon kirjattiin, että riippumatta edellä lueteltujen kirkkokohteiden toteutusaikatauluista niiden tonttipaikoille tuli viipymättä rakentaa tilapäinen kokoussali. Se tuli suunnitella joustavaksi niin, että huoneiston voisi suuremmista muutoksista yhdistää paikalle pystytettävään kirkkorakennukseen.¹¹¹ Seurakuntien tonttiasia saatettiin kaupungin viranomaisten tietoon, minkä johdosta rahatoimikamari pyysi kaupunginarkkitehti Bertel Jungia esittämään oman näkemyksensä aiheesta. Lausunnossaan hän tarkasteli ehdotettuja kirkonpaikkoja kaupunkikuvallisten arvojen näkökulmasta. Jung piti seurakuntien tonttilistausta hyväksyttävänä. Hän esitti siihen yksittäisiä tarkistuksia tai lisähuomioita sekä toiveen, että tulevien kirkkorakennusten piirustukset saatettaisiin kaupunginvaltuuston nähtäviksi ennen lopullisen tonttiluovutus sopimuksen tekemistä. Tällä tavoin Jung pyrki turvaamaan suunniteltavien sakraalirakennuskohteiden arkkitehtonisesti korkean laadun.¹¹²

Seurakuntien rakennustoimikunnan laatiman prioriteettilistan kärjessä oli Annankadun ja Bulevardin kulmaukseen toteutettava yhdistetty kanslia- ja pappilarakennus, jonka suunnittelutyö oli jo pantu vireille. Tämä vuonna 1915 valmistunut punatiilinen ja tyyllisesti renessanssivaikutteinen kaupunkipalatsi oli arkkitehtuurikilpailun tulos. Lopullisen suunnitelman laativat Valter Jung ja Emil Fabritius, jotka olivat sijoittuneet kilpailussa kolmannelle sijalle. Yhteisen suunnittelutoimiston hajottua Jung viimeisteli piirustukset yksin. Rakennuksen katutasolle sijoitettiin kirkonkonttori ja muita kansliatiloja. Suomessa kirkko

111. *Helsingin seurakuntien yhdistyneille kirkkoneuvostoille laadittu muistio koskien tulevia kirkkorakennuspaikkoja* (1913), 1–2, 11–13. HSHA.

112. Bertel Jungin 3.4.1914 päiväämä kirje Helsingin kaupungin yleisten töiden hallitukselle. HKA/ KSVÄ.

vastasi pitkään lähes kaikesta väestökirjanpidosta. Sen hoitamiseen liittyvät tehtävät vaativat papiston merkittävän työpanoksen. Talokompleksin toiseen kerrokseen mahdutettiin neljä rippikoulusalia opettajainhuoneineen. Loput viisikerroksiseen rakennukseen kuuluneista huonetiloista varattiin asumiskäyttöön lähinnä pappiloiksi.

Arkitekten-lehdessä Birger Brunila totesi seurakuntien talossa käytettyjen pohjakaavaratkaisujen olleen selkeät ja käytännölliset siihen nähden, kuinka eriluonteisia kohteeseen sisällytetyt tilakokonaisuudet keskenään olivat. Rakennuksen toiminnalliseen eriyttämiseen perustuvaa huoneistojakoa voidaan pitää modernina sovellutuksena pappilarakentamista ohjanneesta virkataloasetuksesta. Siinä vaadittiin, että seurakunnan kanslia tuli sisällyttää kirkkoherran asunnon yhteyteen. Kritiikissään Brunila kiitteli vielä rakennuksen hilityn monumentaalista arvokkuutta ja sen mittasuhteiden sopusointua. Taidehistorioitsija Riitta Nikula on pitänyt seurakuntien talon rakennustaiteellista artikulointia varhaisena esimerkkinä suomalaisten arkkitehtien lisääntyvästä kiinnostuksesta kehittää klassistista muotokieltä.¹¹³

Olen yhtä mieltä Juhani Veikkolan kanssa siitä, ettei edellä kuvattua Helsingin seurakuntien taloa voi pitää nuorkirkollisen liikkeen kannattamien ruotsalaislähtöisten seurakuntakoti-ideaalien toteutumana. Talo rakennettiin palvelemaan ensisijaisesti kirkollisen paikallishallinnon tarpeita sekä virkamieskunnan työ- ja asumisjärjestelyitä. Toteutuksen ensisijaisena lähtökohtana ei ollut maallikkojäseniä aktivoivan monipuolisen ja vapaamuotoisen seurakuntaelämän mahdollistaminen. Ensiaskeleet varsinaisen seurakuntakodin perustamiseksi pääkaupunkiin otettiin vuonna 1913. Tuolloin A.W. Kuusiston aloitteesta seurakuntien omistamaan ja Korkeavuorenkatu 10:ssä sijainneeseen vanhaan kiinteistöön sisustettiin huoneisto seurakunnan nuorisotoimen ja muidenkin kirkollisten harrastuspiirien käyttöön.¹¹⁴

Seurakuntakotikysymys oli ehditty nostaa yleiseksi keskustelunaiheeksi *Kotimaa*-lehdessä jo samaisen vuoden alussa. Julkaisussa kiiteltiin maan suuremmissa kaupungeissa virinnyttä seurakuntaharrastusta. Vapaan seurustelun lisäksi siihen kuuluivat yhteiset rukoushetket ja raamatunlukua sekä kuoro- ja ompeluseuratoiminta. Jutussa valiteltiin, kuinka pääkaupungin seurakunnallisen nuorisotyön kehittämisyhtymykset olivat tyssänneet sopivien toimitilojen puutteeseen. Helsinkiläisnuoriso oli joutunut kokoontumaan toistensa pienissä kodeissa, kun ei muutaakaan tiloja ollut tarjolla. Lisäksi siinä tuotiin esiin, kuinka vanhat kirkkosalit olivat liian suuria, sakaristot liian epäviihtyisiä ja pappilat liian ahtaita eri seurakuntapiirien epämuodollisempia tilaisuuksia ajatellen. Tilanteen korjaamiseksi *Kotimaassa* ehdotettiin kokonaan uusien monitoimikirkkojen rakentamista ja jo olemassa olevien vanhojen kirkkorakennusten täydentämistä seurakuntakodilla.¹¹⁵

---

113. *Helsingin seurakuntien yhdistyneille kirkkoneuvostolle laadittu muistio koskien tulevia kirkonrakennuspaikkoja* (1913), 1–2, 7–9, 11–13. HSHA; *Virkataloasetus* (1892), 8 §; B. Brunila. Nyare helsingforsarkitektur, *Arkitekten* 8/1915, 101–103; Nikula 1981, 45.

114. Veikkola 1980, 213–214.

115. Seurakuntakoti, *Kotimaa* 22.1.1913.

3.3.1 UTOPIA NUORKIRKOLLISTEN SEURAKUNTAIHANTEIDEN MUKAISESTA MONITOIMIKIRKOSTA

Näkemyksellisimmin nuorkirkollisia seurakuntaideaaleja palvelevaa kirkkoarkkitehtuurikäsitystä kehittivät, levittivät ja juurruttivat professorien Arthur Hjeltin ja Jaakko Gummeruksen lisäksi uskonnollisesta harrastuneisuudestaan tunnettu arkkitehti Ilmari Launis. Kumpikin kirkollisella kentällä vaikutusvaltainen yliopistomies julkaisi vuonna 1912 monitoimikirkkorakentamista propagoivan kirjoituksen. Gummerus jatkoi tematiikan käsittelyä – osittain Hjeltin tekstin sisältöpainotuksia toisintaen – vielä seuraavana vuonna laajalla kirkkorakennustaiteen historiaa ja nykypäivää käsittelevällä artikkelillaan *Teologisessa aikakauskirjassa*. Jälkimmäisestä tekstistä vaikuttuneena Launis julkaisi vielä vuonna 1914 oman näkemyksensä aihepiiriin liittyen. Seuraavaksi analysoin vertailevalla otteella näitä ensimmäisiä Suomessa muotoiltuja kokonaisesityksiä monitoimikirkkorakennuksista sekä niihin liittyvistä periaatteellisista tavoitteista. Selkiyttääkseni alaluvun sisällöllistä hahmottamista olen koonnut väitöskirjan liiteosaan sekä Gummeruksen että Launiken teksteihin pohjautuvan monitoimikirkon ihanteellisen huonetilaohjelman. (*Liite 2. 1910-luvulla laadittujen monitoimikirkkomatriisien huonetilaohjelmät*)

Lentolehtisenä painetussa artikkelissaan ”Taide ja jumalanpalvelus” Hjelt loi tiiviin katsauksen protestanttisen sakraaliarkkitehtuurin ajalliseen kehitykseen ja sen taustalla vaikuttaviin teologisiin oppikäsityksiin. Kirjoituksessaan hän selvensi, että 1800-luvun lopulta lähtien Saksassa oli otettu päämäärätietoisia askelia evankelisen kirkkorakennuksen luonteen määrittelemiseen ja sen systemaattiseen arkkitehtoniseen kehittelemiseen. Hjelt esitti, että sen keskeisimmät tunnuspiirteet olivat tarkoituksenmukaisuus ja juhlava yksinkertaisuus. Kirkon ulkomuodon tuli ilmaista sen suojissa vietettävän jumalanpalveluksen olemukseen. Hänen mukaansa vallassa ollut uusi rakennustaidekäsitelmä poikkesi aikaisemmasta ihanteesta, jota leimasi gotiikan ulkokohtainen jäljittely: Helsingin Johanneksen kirkkoa Hjelt piti protestanttiselta hengeltään ja taiteelliselta omaperäisyydeltään vajavaisena.¹¹⁶ Myös Gummerus huomioi kirjoituksissaan leimallisen evankelisina pidetyt arkkitehtoniset elementit, jotka erottivat luterilaiset kirkot katolisten ja ortodoksisten pyhättöjen ”tuhlailevasta ylellisyydestä”. Rakennetun tilan suhde teologiseen oikeaoppisuuteen ei määrittynyt yksin sisustuksellisissa ratkaisuissa vaan tärkeää oli sekin, kuinka jumalanpalvelushuonetta käytettiin. Seurakuntalaisten ruumiillinen toiminta tuotti sopivaksi tai epäsopivaksi katsottua tunnelmaa. Reformoituja hän arvosteli siitä, että he ”tulevat kirkkoon lakki päässä ja milteipä sikari hampaissa [sekä] juttelevat ja liikkuvat vapaasti.”¹¹⁷

Kuten jo aiemmin totesin, nuorkirkollista kirkkorakennuskäsitystä myötäilleessä aikalaiskirjoittelussa Kallion uusi pyhäkkö herätti jylhällä ja yksinäisellä monumentaalisuudellaan kritiikkiä. Gummerus piti sen kaupunkikuvallista asemaa ja sijoittelutapaa varoittavana esimerkkinä etäännyttävän vanhakantaisesta suhteesta kirkkoon – sekä rakennuksena että instituutiona. Hjeltin näkemys poikkesi kuitenkin tästä linjasta. Hän luonnehti sakraalira-

116. Hjelt 1912, 64–65.

117. J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä, *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 309. Ks. myös Ortiz-Nieminen 2012, 21.

kennuksen arkkitehtuuria yleväksi joskin kodikkaaksi, ja hänen mukaansa se edusti evankelisen rakennustaiteen kauniimpia saavutuksia. Siitäkin huolimatta tulevaisuudensuunta oli hänen mukaansa tämänpuoleista seurakuntayhteyttä oikeaoppisella tavalla tuottavaan ja sitä ylläpitävään monitoimikirkkoon: ”Protestanttisen kirkkorakennuksen tulee olla samalla ’seurakuntatalo’, jossa on seurakuntatyötä varten tarvittavia pienempiä kokoussaleja ja huoneita, esim. rippi- ja pyhäkoulua, neulomaseuroja ja perheiltamia varten, kansliahuoneustoja [sic!] y.m.”¹¹⁸

Gummerus esitti samansuuntaisia, tosin huomattavasti pidemmälle kehiteltyjä ajatuksia monitoimikirkkojen ajankohtaisuudesta niin *Kotimaa*-lehdessä julkaistussa ”Seurakunta ja sen koti” (1912) kuin ”Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä” -otsikoidussa ja myös erillispainoksena ilmestyneessä kirjoituksessa vuodelta 1913.¹¹⁹ Ensimmäiseksi mainitussa tekstissään Gummerus esitti, että oikeus vapaaseen järjestäytymiseen samanmielisten ihmisten kanssa on johtanut Suomessa yhdistystoiminnan vilkastumiseen. Hänen myönteisenä pitämänsä kehityssuunta oli eduksi uskonnollisen elämän viriämisen kannalta. Kristillisen järjestökentän aktivoituminen oli nostanut keskiöön maallikoiden osaamisen ja heidän tärkeän työpanoksensa kirkollisella saralla. Tästäkin huolimatta hyvää tavoitteleva, kirkkokansaa eri seuroihin ja piireihin eriyttävä yhdistystoiminta ei voinut Gummeruksen mukaan korvata katsomuksellista jatkuvuutta ja sosiaalista eheyttä tarjoavaa seurakuntaa. Juuri sen tuli muodostua kaikkien kristittyjen yhteiseksi ja ensisijaiseksi hengelliseksi kodiksi.¹²⁰

Suorastaan vallankumouksellisessa ajattelussaan Gummerus korosti, että nykyisessä yhteiskunnallisessa tilanteessa kirkkokansan heterogeenista suhdetta uskontoon ei tule vain hyväksyä vaan se on asetettava seurakunnallisen työn periaatteelliseksi lähtökohdaksi. Modernin sakraalirakennuksen tuli yhtäältä kuvastaa seurakunnan sisäistä moninaisuutta, ja toisaalta sen tuli tarjota sen jäsenille erilaisia mahdollisuuksia henkilökohtaisten kiinnostuksenkohteiden ja taipumusten toteuttamiseen.¹²¹ Tästä näkökulmasta tarkasteltuna yhteisöä leimannut sosiaalinen diversiteetti peilautui heterotooppisesti Gummeruksen visioiman monitoimikirkon erilaisia käyttäjäryhmiä palveleviin tilajakoihin ja -ratkaisuihin. Rakennuksen tuli siis muodostua uudenaikaisen kirkkokansan monitasoiseksi ja -ulotteiseksi heijastuskuvaksi.

Gummeruksen ajattelussa monitoimikirkon tärkein etu oli se, että uudenlaisen rakennustyyppin avulla traditionaalinen jumalanpalvelus- ja hartauselämä sekä lomittui sisällöllisesti että limittyi tilallisesti vapaamuotoisten seurakunnallisten harrastusten kanssa. Eri uskonnollisten elämänmuotojen siirtäminen saman katon alle ei ollut hänelle ainoastaan periaatekysymys vaan se oli pragmaattinen järkiratkaisu. Gummerus selitti:

[M]eilläkin tunnetaan tällaisillekin tarkoituksille omistettujen rakennusten tarvetta,

---

118. Hjelt 1912, 66; J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 365.

119. J. Gummerus. Seurakunta ja sen koti, *Kotimaa* 9.12.1912.

120. J. Gummerus. Seurakunta ja sen koti, *Kotimaa* 9.12.1912.

121. J. Gummerus. Seurakunta ja sen koti, *Kotimaa* 9.12.1912; J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä, *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 357–358.

sitä osoittawat ne lukuisat ”seurakuntatalot”, ”Betaniat”, ”Betelit”, Kristill. yhdistystalot, j.n.e., joita ympäri maathamme on pystytetty kirkkojen rinnalle. Rakennuksiinsakin nähden seisovat seurakunta ja yhdistyselämä enimmäkseen erillään toisistaan. Mutta onko se tarpeellista? Eikö olisi sekä seurakuntaelämän ehjyyden kannalta että taloudellisesti ja käytännöllisesti paljon edullisempaa, jos kirkkomme yleisemmin rakennettaisiin niin, että ne tarjoaisivat työssijän kaikelle seurakunnan ulkonaiselle toiminnalle?¹²²

Optimistisesti sävyttyneessä kirjoittelussaan Gummerus alleviivasi eroa historiallisen ja nykyaikaisen joskin samalla tulevaisuutta kohti orientoituneen uskonnollisen elämän välillä. Monitoimikirkkoarkkitehtuurilla oli ratkaiseva tehtävä tämän siirtymävaiheen ylittämässä: se oli työväline seurakuntaelämän uudistamiseksi ja sen päivittämiseksi. Luterilaisen kansankirkon muutostarve kumpusi vaatimuksesta rakentaa sen yhteiskunnallista positiota uusista lähtökohdista käsin eikä tuudittautua enää menneiden aikojen auktoriteettiasemaan. Gummeruksen ajattelussa tämä pyrkimys kiteytyi kysymykseen sopivimmasta paikasta monitoimikirkolle nykyaikaisessa kaupunkirakenteessa. Hänen mukaansa sellainen löytyi pikemminkin keskieurooppalaiseen tapaan jokapäiväisen ”hyörinän ja pyörinän” keskeltä, vilkkaasti liikennöityjen katujen kulmauksesta kuin suomalaisen perinteen mukaan kyläkunnan kirkonmäen ylhäisestä yksinäisyydestä.¹²³ Sakraalirakennuksen paikka ja sen merkitys kaupunkitilassa oli Gummeruksen ymmärryksessä analoginen suhteessa kirkolle vaadittuun yhteiskunnalliseen rooliin: sen oli oltava läsnä ja vaikutettava siellä, missä ihmiset arkisinkin liikkuvat ja toimivat.

Sijaintikysymyksen lisäksi Gummerus oli valmiimpi poikkeamaan modernin sakraalirakentamisen kohdalla totunnaisista kirkkoarkkitehtuuri- ja tilakäsityksistä. Tältä osin hän näyttäytyi rohkeampana uudistajana kuin Hjelt, joka kirjoituksessaan toi painokkaammin esiin tradition merkitystä sakraalirakennustaiteen muotoiluun liittyvissä kysymyksissä.¹²⁴ Gummerus totesi:

Me tarvitsemme, kenties ei kaikkialla, mutta määrätyissä olosuhteissa [--] *uuden kirkkorakennustyyppin*, joka sikäli kuin käytännöllinen tarve sitä vaatii, vapautuu vanhasta rakennustaiteellisesta traditsionista, mutta toisaalta säilyttääkin [siitä] sen, mitä kirkollinen tietoisuutemme vaatii siinä säilytettäväksi.¹²⁵

Edellisen lainauksen uudella rakennustyyppillä Gummerus viittasi kirjoituksessaan pohjoismaisen pikkukirkkoliikkeen ideaaleihin kytkeytyvään kodikkaaseen ja käytännölliseen monitoimikirkkoon, jonka hän nimesi tekstissään ”moniosaiseksi kirkkotaloksi”. Sille

---

122. J. Gummerus. Seurakunta ja sen koti, *Kotimaa* 9.12.1912.

123. Ks. J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 357–360, 364–365; ks. myös J. Gummerus. Seurakunta ja sen koti, *Kotimaa* 9.12.1912.

124. Ks. Hjelt 1912, 66–68. Gummeruksen nykyaikamyönteisyyteen ei kuitenkaan kuulunut piittaamattomuus vanhasta, pikemminkin päinvastoin: menneiden aikojen perintöä tuli osata arvostaa ja vaalia. Vanhoista kirkkorakennuksista piti pitää huolta: ne tuli kunnostaa, pitää siisteinä ja kauniina. (J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 313–314.)

125. J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 360–361. Korostus alkuperäinen.

Gummerus esitti *Teologisessa aikakauskirjassa* julkaistussa artikkelissa ihanteellisen huonetilaohjelman. Sisustukseltaan juhlavan ja arvokkaan jumalanpalvelustilan lisäksi monitoimikirkkoon kuuluivat: runkokuoneeseen yhdistettävissä oleva seurakuntasali epämuodollisempaa hartautointia varten; joko pari huonetta tai vaihtoehtoisesti pari väliövin eriytettävää tilaa eri harrastuspiirien käyttöön; keittiö tarjoilun mahdollistamiseksi; pastorinkanslia; suntion ja diakonissan asunnot sekä jälkimmäisen läheisyyteen muusta rakennuksesta eristetty potilashuone. Seurakunnallisten työmuotojen yhä kirjavoituessa hyödyllistä olisi sisällyttää rakennukseen myös kirjasto lukusaleineen ja jopa voimistelutila. Se olisi Gummeruksen mukaan eduksi niin yleistä moraalia vahvistavalle ruumiinhoidolle kuin fyysiselle kasvatustyölle.¹²⁶

Juhani Veikkola on esittänyt, että Gummeruksen näkemyksellisen ”moniosaisen kirkkotalon” tilajako vastaa kutakuinkin Helsingin Kaupunkilähetyksen Betania-taloon toteutettuja ratkaisuja.¹²⁷ Vaikka olen kyseisestä rinnastuksesta periaatteessa samaa mieltä, kaikessa omaperäisyydessään Gummeruksen monitoimikirkkoideaalissa esitetty huonejärjestys näyttäytyy käsitykseni mukaan synteisinomaisena kokonaisvisiona. Sen muotoutumiseen ovat vaikuttaneet niin Gummeruksen omakohtaiset tilakokemukset kotimaassa ja ulkomailla kuin eri kirjallisten ja kuvallisten lähteiden kautta saadut virikkeet. Mikäli Gummeruksen ehdottamaa idealistista huonetilaohjelmää lähestyy siihen sisäänkirjoitetun kokonaisvaltaisen reformin näkökulmasta, monitoimikirkon tavoite oli aikaansaada uskonnollisesti sitoutunut, yhteisöllisesti orientoitunut, eettisesti valveutunut, henkisesti sivistynyt ja fyysisesti tervehtynyt seurakunta. Viitaten Elizabeth Groszin ruumiin ja kaupunkitalan välistä suhdetta erittelevään ajatteluun, rakennuksen aikaansaama sisäinen ja ulkoinen muutos kristilliseksi ihanneyhteisöksi tapahtui sekä liikkumalla että osallistumalla: siirtymällä huoneesta, tilaisuudesta ja kohtaamisesta toiseen.

Monitoimikirkkoon kuuluvien huonetilaryhmien yhteensovittamisen rakennustaiteelliseksi kokonaisuudeksi Gummerus halusi jättää arkkitehdin tehtäväksi. Kirjoituksessaan hän arveli, että tšekäläisille suunnittelijoille tehtävä saattaisi tuottaa ylimääräistä päänvaivaa, sillä uuden sakraalirakennustyyppin toimintaperiaate ei liennyt monellekaan vielä tuttu. Lisäksi Gummerus ehdotti, että moniosainen kirkkotalo voitiin tarpeen vaatiessa rakentaa eri vaiheissa. Jumalanpalveluskäyttöönkin soveltuva monikäyttöinen seurakuntasali tulisi hänen mukaansa rakentaa aina ensimmäiseksi, loput laajennukset voitaisiin toteuttaa myöhemmin käytettävissä olevien resurssien sallimissa puitteissa. Runkokuoneettomat versiot soveltuivat pystytettäväksi maaseudulle, vanhan pitäjänkirkon tilallis-toiminnalliseksi täydennykseksi.¹²⁸

Julkaisemisensa jälkeen Gummeruksen monitoimikirkkomallin sisältänyt ”Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä” -artikkeli nostettiin eri yhteyksissä esiin. *Kotimaassa* kirjoituksen sisältö referoitiin tarkasti, ja kirjoitusta luonnehdittiin huomatta-

---

126. J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 361–363.

127. Veikkola 1980, 212.

128. J. Gummerus. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä. *Teologinen aikakauskirja* 6-7/1913, 363, 366–368.

vana keskustelunavauksena pääkaupunkia koskevassa ajankohtaisessa aiheessa.¹²⁹ Vastaavasti *Arkitekten*-lehdessä teksti huomioitiin kirjallisuuskatsauspalstalla. Sen todettiin nostavan esiin huomionarvoisia näkökohtia, mitä uusien kirkkojen rakentamiseen ja niiden sisustamiseen tuli. Gummeruksen ajattelun visionäärisyydestä kielinee sekin, että Suomessa toisen maailmansodan jälkeisenä aikana kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin johtavaksi asiantuntijaksi noussut piispa Eino Sormunen katsoi vuonna 1962 voivansa suurilta osin yhtyä Gummeruksen esittämiin ajatuksiin, jotka liittyivät luterilaiseen sakraalirakennustaiteeseen.

Ideaalista piirustukseksi: kotoperäisen monitoimikirkon jatkokehittelyä

Gummeruksen esiin nostamat seurakuntien toimitilakysymykset kirvoittivat jatkokeskustelun kirkollisessa lehdistössä. *Kotimaa* pyysi vuonna 1914 maan tuotteliaimpia kirkkoarkkitehteja Josef Stenbäckiä (1854–1929) ja Ilmari Launista lausumaan ammattilaisnäkemysensä monitoimikirkkorakennusten eri toteuttamisvaihtoehdoista.¹³⁰ Päällimmäiseksi kysymykseksi nousi pulma siitä, oliko jo olemassa olevasta kirkkorakennuksesta soveliasta erottaa sopiviksi katsottuja tiloja seurakunnan arkikäyttöön erilaisia väliseinä- ja ovijärjestelmiä hyödyntämällä. Taustalla piili huoli sakraalitilan arvokkuuden ja sen toiminnallisen eheyden murtumisesta. Stenbäck ei nähnyt tällaisessa ratkaisuvaihtoehdossa minkäänlaista teologista ongelmaa: ”Eihän toki seurakunta ole kirkkoa warten, waan sitäwastoin kirkko seurakuntaa warten. Onhan seurakunnan henkinen elämä se, jonka laadusta kirkkorakennuksen pyhyys riippuu.”¹³¹ Sitä vastoin Launis oli mielipiteessään pidättyväisempi ja toi näkökantojaan julki useampaankin eri otteeseen.¹³² Samaisen vuoden aikana hän julkaisi nuorkirkollisen liikkeen vaikutuspiiriin kuuluneessa *Vartija*-lehdessä kokoavan artikkelin, jossa monitoimikirkkoarkkitehtuuria käsiteltiin otsikolla ”Uudistuksista kirkollisella rakennusalalla”.¹³³ Siinä Launis selitti jatkaneensa sakraalirakennustyyppin käsittelyä Gummeruksen ajattelun vanavedessä. Kirjoituksessa käsiteltyjen sisältöjen perusteella pidän todennäköisenä, että suunnittelija on tuntenut myös vuoden 1914 alkupuolella Ruotsissa ilmestyneen *Boken om församlingshem* -teoksen. Eksplisiittistä mainintaa kirjasta ei Launisen teksteistä kuitenkaan löydy.

Launis käsitteli kirjoituksissaan monitoimikirkkokysymystä Gummerusta pragmatistisemmin, arkkitehdin otteella. Tekstinsä lukijalle hän tarjosi paikoin yksityiskohtaisia ja nyrkkisääntömäisiä rakennustoiminnan ohjeita. Pohdintojaan Launis perusteli tarpeella selkiyttää ja vakiinnuttaa ruotsalaisittain seurakuntataloksi nimeämänsä sakraalirakennus-

---

129. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä, *Kotimaa* 24.10.1913; Böcker och tidskrifter, *Arkitekten* 8/1913, 124–126; Sormunen 1962, 34.

130. Ks. ”D.A.A.” Seurakuntatalo-asiasta vielä, *Kotimaa* 26.1.1914.

131. J. Stenbäck. Kirkot ja seurakuntasalit, *Kotimaa* 16.1.1914.

132. Ks. Kirkkojen ja seurakuntatalojen rakentaminen, *Kotimaa* 5.1.1914; I. Launis. Seurakuntataloista kirkkojen yhteyteen *Kotimaa* 14.1.1914; I. Launis. Kirkko- ja seurakuntatalokysymys, *Kotimaa* 28.1.1914.

133. I. Launis. Uudistuksista kirkollisella rakennusalalla, *Vartija* 4/1914.

tyypin arkkitehtoninen ominaisluonne. Sen uutuudesta ja erikoislaatuudesta kieli hänen mukaansa sekin, ettei seurakuntatalo ollut Suomessa saavuttanut vielä lopullista muotoaan. Launis perusteli tarvetta rakennustyyppille vetoamalla muuttuneisiin aikoihin ja kirkollisiin käytänteisiin sekä painostaviin olosuhteisiin, joissa uskonnonharjoitus nykyaikana tapahtui. Toisin kuin yhteiskunnallisen avoimuuden näkökulmaa korostanut Gummerus, seurakuntakoti toimi arkkitehdille kirkkokansan yhteisenä ja välttämättömänä suojana maailman jumalattomuutta vastaan. Artikkelissaan Launis esitteli kaksi taloudellisesti kestävästä tapaa järjestää seurakuntatorakennus. Ensimmäisessä vaihtoehdossa jo olemassa olevan kirkon jumalanpalvelushuone voitiin jakaa väliseinien pienempiin tilakokonaisuuksin. Tällaista ratkaisutapaa Launis piti periaatteellisesti ja toiminnallisesti ongelmallisena. Vaarana oli, että kovin eriluonteisten tilaisuuksien yhtäaikainen järjestäminen loukkaisi pyhätörakennuksen sakraalia tarkoitusta: ”Nähdä kirkon seinien sisäpuolella pidettävän myyjäismarkkinoita, harjoitettavan kahvilaliikettä, pidettävän voimistelu- ja urheiluharjoituksia y.m. y.m., ei tuo silmiemme eteen mitään kaunista kulttuurikuvaa.”¹³⁴

Launis totesi kirjoituksessaan, että paras vaihtoehto tarvittavien tilojen järjestämiseksi monipuolisen seurakuntaelämän mahdollistamiseksi joko väliaikaisesti tai pysyvästi, oli rakentaa kokonaan uusi ja käyttötarkoitustaan varten suunniteltu seurakuntatalo. Sopivin sijainti sille oli näkyvällä paikalla asutustaajamassa hyvien liikenneyhteyksien päässä. Hänen mukaansa rakennus voitiin suunnitella joko kokonaan arkikäyttöiseksi vanhan kirkon yhteyteen tai siihen voitiin sisällyttää sekä seurakunnan yhteinen jumalanpalvelushuone että jokapäiväiseen käyttöön tarkoitetut liitännäistilat. Jälkimmäisessä vaihtoehdossa rakennuksen korkeaksi, avaraksi ja valoisaksi suunniteltava lehterillinen kirkkosali tuli Launoksen mukaan varustaa saarnatuolialttarilla täyttämään jumalanpalvelushuoneelle asetetut liturgiset vaatimukset. Tilan muunneltavuuden lisäämiseksi alttarikehän voisi toteuttaa siirrettäväksi ja istuimet irrallisiksi. Hänen mukaansa seurakuntatalon huonetilaohjelma tuli laatia joustavasti, sovittamalla se paikallisista olosuhteista kumpuaviin tarpeisiin.¹³⁵

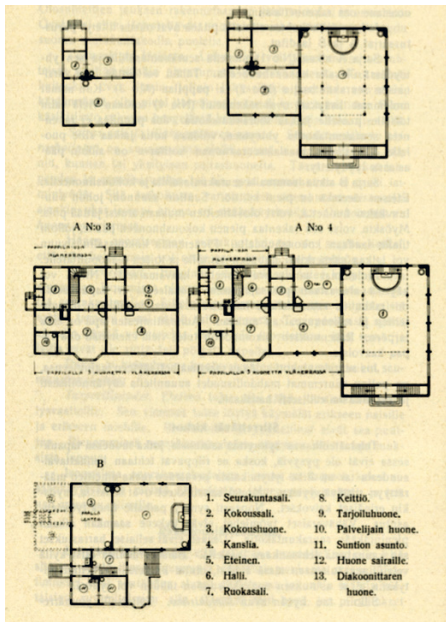
Tekstissään Launis kehitteli siitä oman versionsa, joka pohjasi – muutamien detaljitason tarkistuksin – Gummeruksen moniosaiseen kirkkotaloon. Laajimmillaan siihen sisältyi kirkkosalin ja siihen väliovien liitettävien toimintapiirien käyttöön tarkoitettujen pienempien kokoushuoneiden lisäksi hyvin varusteltu keittiö; vahtimestarin suurempi ja diakonissan pienempi asunto; sairashuone seurakunnallista laupeudentyötä varten; helposti saavutettava kirjasto lukusaleineen sekä suurimpiin kohteisiin voimistelusaliksi pesutiloineen. Liikuntaa voitiin vaihtoehtoisesti harrastaa seurakuntasalissakin, mikäli sopiva välinevarasto saatiin sen yhteyteen järjestettyä. Mahdollisuuksien mukaan Launis olisi sisällyttänyt rakennuskompleksiin myös pappilan.¹³⁶

Seurakuntatorojen rakentamista käsittelevissä ohjeistuksissaan Launis halusi kiinnittää huomiota tilojen hygieenisyyttä edistävään suunnitteluun. Kysymys tuli niin ikään esiin *Boken om församlingshem* -opaskirjan sivuilla. Ensinnäkin tehokkaan tuuletuksen aikaansaaaminen suurimpiin kokoontumistiloihin vähensi sisäilman tunkkaisuutta. Se puoles-

134. I. Launis. Uudistuksista kirkkollisella rakennusalalla, *Vartija* 4/1914, 121–122.

135. I. Launis. Uudistuksista kirkkollisella rakennusalalla, *Vartija* 4/1914, 123–128.

136. I. Launis. Uudistuksista kirkkollisella rakennusalalla, *Vartija* 4/1914, 123–128.

Kuva 29. Ilmari Launoksen kehittämä moduulityyppisen monitoimikirkon pohjakaavamalli. Kuva: ks. Vartija 4/1914, 130.

samaisten vuoden aikana ainoastaan niille varatun artikkelin otsikolla ”Kirkkojen terveydellinen vaara”. Siinä Launis kuvaili:

Kirkot ovat tautien levittäjiä. Sairaajat kuljettavat mukansa kirkkoon taudin siemeniä, jotka monella eri tavalla voivat siirtyä terveisiin. Kirkko on muita kokoushuoneita vaarallisempi. Sairaajat askeleet johtavat sinne. Kuitenkin on asiain tila sellainen, että useimmat kirkot ovat siivottomammassa kunnossa, kuin monet muut kokoushuoneet.¹³⁹

Launoksen mukaan sairastuttavan pölyn säännöllinen poispyyhkiminen hiestä tahmaantuneilta pinnoilta oli kirkkojen puhtaanapidossa keskeisessä roolissa. Pyrkimys riittävän hygieniatason turvaamiseksi seurakuntatalorakennuksessa limittyi myös tilajakojen sukupuolittuneisuuteen. Sen lisäksi, että Launis esitti järjestettäväksi käymälät erikseen miehille ja naisille, hän ehdotti myös kerhohuoneiden ryhmittelemistä käyttäjäkunnan sukupuolen mukaan. Jopa niihin johtavien kulkureittien ja sisäänkäyntiväylien eriyttämistä oli syytä harkita ihmistenvälisten kohtaamisten säätelämiseksi ja niiden rytmittämiseksi. Tällä tavoin Launoksen huoli seurakuntaväen ruumiillisesta puhtaudesta näyttäytyi yhtäaikaaisesti niin fyysisenä, henkisenä kuin moraalisenakin kysymyksenä. Hänen mukaansa seurakuntallisen yhteisöelämän oli toisinnettava kodin yksityisessä piirissä ylläpidettyä siisteyttä ja kauneutta sekä siellä vaalittuja sivistyneitä seurustelutapoja.¹⁴⁰

taan haittasi huoneiston tarkoituksenmukaista hyödyntämistä vireän ja aktiivisen seurakunnan työssijana. Vastaavasti hyvät valaistusolosuhteet jouduttivat huonetilojen optimaalisia käyttöolosuhteita.¹³⁷ Launis nosti tekstissään esiin myös kirkkorakennuksen yleisestä siisteydestä huolehtimisen, jota hän piti seurakunnan valistuneisuuden merkinä ja sivistystason mittarina. Asuntoarkkitehtuuria tutkineen Kirsi Saarikankaan mukaan 1800- ja 1900-luvun vaihteessa vallinnut yleinen terveys- ja hygieni-ajattelu rantautui 1910-luvulta lähtien arkkitehtuurikeskusteluihin. Funktionalismin myötä puhtauskysymykset määrittivät tilasuunnittelun lähtökohtia yhä selvemmin, mikä muovasi perin juurin rakentamiseen ja asumiseen liittyviä kulttuurisia käytäntöjä.¹³⁸

Sakraalirakennusten hygieniakysymykset muodostuivat Launikselle siinä määrin huomi-onarvoisiksi, että hän julkaisi *Vartijassa* vielä

137. I. Launis. Uudistuksista kirkollisella rakennusalalla, *Vartija* 4/1914, 126–127.

138. Saarikangas 1998, 198, passim.

139. I. Launis. Kirkkojen terveydellinen vaara, *Vartija* 1/1914, 207.

140. I. Launis. Uudistuksista kirkollisella rakennusalalla, *Vartija* 4/1914, 128; I. Launis. Kirkkojen terveydellinen vaara, *Vartija* 1/1914, passim.; I. Launis. Kirkko- ja seurakuntatalokysymys, *Kotimaa* 28.1.1914.

Mitä seurakuntatalojen pystyttämiseen tuli Launis piti käytännöllisten ja taiteellisten näkökohtien kannalta parhaimpana ratkaisuna, että rakennus toteutettaisiin heti täyteen laajuuteensa. Gummeruksen tavoin hän piti silti täysin mahdollisena, että hanke voisi edetä vaiheittaisesti lisäämällä kompleksin päärunkoon tarvittavat laajennustilat. Monitoimikirkkoja käsittelevän artikkelinsa liitteeksi Launis laati suuntaa-antavat mallipohjapiirrokset kahdelle laajennettavissa olevan seurakuntatalon perustyyppille, eli A- ja B-vaihtoehtoille. Kummassakin perusratkaisuissa seurakunnalliset harrastustilat ja työnteekijöiden asunnot sijoitettiin runkokuoneen kylkeen liittyvään siipiosaan. Näitä piirustuksia selityksineen arkkitehti esitteli *Kotimaa*-lehdessä vuonna 1914 julkaistussa haastattelussa.¹⁴¹ Yhtenä vaihtoehtona sekä fyysisesti että moraalisesti puhdistavan ja sosiaalisesti eheyttävän seurakuntaelämän ulottamiseksi vähävaraisen työväestön kansoittamiin asuinkortteleihin Launis piti teollisesti esivalmistetun ja siirrettävän puukirkon hankkimista. Sellainen voitiin kasata helposti ja nopeasti talkootyönä.¹⁴² Ehdotus oli mitä ilmeisimmin kotimaan oloihin sopeutettu sovellutus 1900-luvun alun Tanskassa suomalaisten nuorkirkollisten vaikuttajahahmojen dokumentoimista englantilaisista aaltopeltikirkkoista.

3.3.2 SEURAKUNNALLINEN MONITOIMIKIRKKOIDEAALI TOTEUTUU PASILASSA

Olen varannut tämän väitöskirjaluvun loppuosan Helsingin ensimmäisen seurakunnallisen monitoimikirkkorakennushankkeen tiiviiseen analysoimiseen. Kohde toteutui monivaiheisen prosessin tuloksena Fredriksbergin esikaupunkialueelle eli nykyiseen Länsi-Pasilaan, joka vuonna 1912 oli liitetty senaatin päätöksellä pääkaupungin osaksi. Tienoota asuttivat etenkin työväenluokkaiset rautatieläiset. Väestöpohjansa sosiaalisen profiilin johdosta Pasila muodostui nuorkirkollisten seurakuntaihanteiden koelaboratorioksi, ennakkoluulottoman uskonnollisen optimismin leimaamaksi seuduksi.

Alueellisen yhdistymisen aikoihin *Kotimaa*-lehdessä todettiin, että seudun huono maine tappelijoiden ja rosvojen asuinpaikkana oli liioiteltu. Alueella ei elänyt pelkkiä ”metsäläisiä” vaan myös paljon tavallista rahvasta, joka harrasti aktiivisesti kulttuuri- ja yhdistystoimintaa. Kristilliset järjestöt ja vapaakirkolliset toimijat olivat heränneet uskonnollis-moraalisessa syrjäytymisvaarassa olevan tienoon potentiaaliin. Vuosisadan alusta lähtien Pasilassa oli tehty sananjulistus- ja hyväntekeväisyystyötä vaihtelevalla menestyksellä. Skandinaavisen pikkukirkkoliikkeen tarjoaman esikuvan innoittamana pastori Väinö Kantele oli ryhtynyt vuodesta 1907 organisoimaan oma-aloitteisesti ja vapaaehtoisesti tämän pääkaupungin laitamilla sijaitsevan alueen seurakunnallisia oloja. Hänen pioneerintyönsä ansiosta

---

^{141.} Kirkkojen ja seurakuntatalojen rakentaminen, *Kotimaa* 5.1.1914.

^{142.} I. Launis. Uudistuksista kirkollisella rakennusallalla, *Vartija* 4/1914, 128–130.

Kuva 30. Pasilan Suomalaisen Seuran talo muutettiin Helsingin ensimmäiseksi seurakunnalliseksi monitoimikirkoksi vuonna 1921.. (Kuvaaja: Eric Sundström, 1922. Helsingin kaupunginmuseo, N26594. FINNA.)

jumalanpalveluksia ja kristillissosiaalista toimintaa ryhdyttiin järjestämään vastavalmistuneessa Hildenin talossa seurakuntatyölle varatussa huoneistossa, osoitteessa Hertankatu 11. Puurakennuksen katonharjalle pystytettiin tornipääte viestimään lähiympäristöön rakennuksen uskonnollisesta tehtävästä. Tähän vaatimattomaan rukoushuoneeseen kuului suuremman kokoussalin lisäksi kaksi pienempää tilaa: yksi oli ompeluseurojen ja nuorisotyön käytössä, toinen papin asuntona. Yksinkertaiseen seurakuntahuoneistoon oli jopa viritelty voimisteluvälineitä poikakerhon käyttöön. Pasilan seurakuntapiirin historiikin laatinut pastori Heikki Korte kuvasi, kuinka Kantele toimi yksin niin rukoushuoneen saarnaajana, urkurina, lukkarina, vahtimestarina kuin siivoojana elättäen itsensä käännöstöillä. Vuonna 1912 seutu liitettiin myös Helsingin seurakuntien toimialueeseen, minkä johdosta Kantele kiinnitettiin virallisesti Pasilan aluepapiksi.¹⁴³

1910-luvulle tultaessa joukko esikaupunkiseudun asukkaita oli perustanut kirkonkannatusyhdistyksen. Sen päämääränä oli hankkia tarkoituksenmukaisemmat seurakuntatilat ja edistää kokonaan uuden kirkkorakennuksen pystyttämistä alueelle. *Kotimaa*-lehden mukaan arkkitehti Vilho Penttilä esitteli vuonna 1912 Pasilan toimitila-asioita käsittelevissä iltamissa laatimiaan pohjapiirrosluonnoksia uutta monitoimikirkkoa varten. Se ”tulisi valmistettavaksi sellaiseksi, että se ei sisältäisi ainoastaan seurakunnan ’juhlasalia’ [--], vaan myös seurakunnallisia työhuoneita”. Sakraalirakennuksen aikaansaamista alueelle jouduttivat käytännölliset ja periaatteelliset tavoitteet. Sellainen oli tarpeen laajamittaisen ja monipuolisen seurakuntaelämän mahdollistamiseksi, toiseksi yhteiskunnan katsomuksellinen murrostila vaati kirkolta näkyviä toimia, sillä ”kansa ja kaupunki [olivat] wajoamassa pakanuuteen”.¹⁴⁴ Pasilan

143. V. Kantele. Uusi Frederiksbergin esikaupunki ja sen seurakunnalliset harrastukset, *Kotimaa* 19.4.1912; ks. myös Korte 1937, 17–26, 33.

144. Frederiksbergin kirkkokokousymys, *Kotimaa* 9.12.1912.

monitoimikirkkorakennushanke sai uuden käänteen vuonna 1914. Tuolloin paikallinen seurakuntapiiri sai käyttöönsä entistä väljemmät vuokratilat Suomalaisen Seuran talosta, osoitteesta Rakelinkatu 4. Rakennukseen kuulunut juhlasalisiipi muutettiin jumalanpalvelustilaksi korvaamalla sen vanha näyttämörakennelma kuorilla ja asianmukaisella liturgisella kalustuksella. Vuosikymmenen loppuun mennessä kiinteistö siirtyi kokonaisuudessaan seurakunnan omistukseen. Puutalossa oli lisäksi 18 pientä huonetta, jotka oli vuokrattu asunnoiksi. Kortteen mukaan rakennusta asutti enimmillään yli toistasataa ihmistä. Vuonna 1921 entinen seurantalo muutettiin Helsingin ensimmäiseksi seurakunnalliseksi monitoimikirkoksi arkkitehti Albert Nybergin johdolla. Porvoon hiippakunnan piispaksi nimetty Jaakko Gummerus vihki rakennuksen kirkolliseen käyttöön vielä samaisen vuoden lopulla.¹⁴⁵

Säilyneiden rakennuspiirustusten perusteella muutostyöt monitoimikirkoksi suunniteltiin varsin kohdennetusti. Taloon tehtiin ensinnäkin uusi aumakatto ja näyttävä portaali pääsisäänkäynnin merkitsemiseksi. Rakennukseen kuulunut matalampi juhlahuoneosa purettiin, ja se rakennettiin uudelleen – tällä kertaa kuitenkin kirkkosaliksi. Tähän ratkaisuun on liittynyt nähdäkseni symbolisempi ulottuvuus. Eräiden kööpenhaminalaisten esikuvien mukaisesti maallisia huvituksia varten pystytetyn seurantalonsäilyneen päähuone korvattiin, enteellisen toiveikkaassa hengessä, uskonnollisia tarpeita palvelevalla sakraalitulalla. Sen uutta käyttötarkoitusta alleviivattiin goottilaisia muotoaiheita tyyllittelevillä koristekaartuksilla ja ikkuna-aukotuksilla. Aikalaisarvioiden mukaan uuden jumalanpalvelushuoneen koristelussa käytetyt vaaleat värisävyt olivat tunnelmaltaan rauhoittavat, ja penkit oli muotoiltu mukaviksi istua. Kirkkotilan kodikas kauneus ja viihtyisyys olivat nuorkirkollisten piirien kannattamien ihanteiden keskiössä. Sakariston lisäksi saliin liittyi välittömästi urkuparvi ja lehteri. Talossa sijainneista pikkuasunnoista muodostettiin seurakunnallisia yhteisiloja ja kerhohuoneita, niitä tuli rakennuksen ensimmäiseen ja toiseen kerrokseen yhteensä kuusi kappaletta. Jälkimmäiseen sisustettiin vielä viiden asuinhuoneen ja keittiön käsittävä pappila.¹⁴⁶ Laajuutensa ja monipuolisuutensa ansiosta Pasilan monitoimikirkon huonetila-

Kuva 31. Pasilan kirkon jumalanpalvelushuoneen interiööri. (Kuva: ks. *Kirkko ja Kansa* 6/1924, kansikuva.)

145. Korte 1937, 37–45; ks. myös Seurakunnallinen juhlahetki Fredriksbergissä, *Kotimaa* 22.11.1921.

146. Seurakunnallinen juhlahetki Fredriksbergissä, *Kotimaa* 22.11.1921; Albert Nybergin toukokuussa 1921

ohjelma noudatteli Gummeruksen ja Launiksen esittämiä linjoja.

Vuonna 1922 Pasilan kirkon uudeksi isännäksi tuli pastori Eino Sormunen (1893–1972), joka oli teologina kiinnostunut kirkkotaiteellisista erityiskysymyksistä. Hänen toimikauteen kirkkosalia täydennettiin vielä ammattitaiteilijoiden suunnittelemissa ja valmistamilla kirkkotekstiileillä ja -hopeilla sekä alttari- ja lasimaalauskoristelulla. Sakraalitalon uutta yleisilmettä ja siihen liittyviä pohdintoja Sormunen esitteli seikkaperäisemmin *Kirkko ja kansa* -aikakauslehdessä vuonna 1924. Kirjoituksessaan hän totesi, että kirkkorakennuksen sisustuksellinen toteutus kuvasti seurakunnan sisäistä olemusta. Pyhän kunnioitus tuli Sormusen mukaan näkyä tavassa, jolla sakraalituloista pidettiin huolta. Hänen katsannossaan esteettisesti viimeistellyllä liturgisella käyttö- ja esinetaiteella sekä siihen sisältyvällä kristillisellä symbolikielellä oli julistuksellinen funktio. Sen tehtävä oli tuoda luterilaiseen jumalanpalvelukseen monitasoisuutta ja elämyksellisyttä. Kiinnostusta herättävää on, että Sormunen piirsi itse kuoriin sijoittuvan goottilaisvaikutteisen alttarikaapin. Sen ”[r]ikkaiden koristeleikkausten takaa näkyy tummanpunainen tausta, jota vastaan kynttiläin lepatavat liekit taittuvat. Alttarikaapin siivet avataan ainoastaan jumalanpalvelusten ajaksi.”¹⁴⁷ Teologi Jouko Martikaisen mukaan Sormusen kirkkotaiteellinen harrastuneisuus kumpusi hänen mystisen ja meditatiivisen uskonnollisuuden arvostuksesta.¹⁴⁸

Sormunen kirjoitti artikkeliinsa Pasilan uudesta kirkosta vielä seuraavaa: ” [Rakennus sijaitsee] Helsingin köyhimmässä osassa, mutta köyhydessähän tarvitaan Jumalaa. Sen yhteydessä on seurakuntakoti, jossa pidetään viikoittain vähintään 37 erilaista kokousta. Kaiken keskuksena ja voiman antajana on kuitenkin pieni, kodikas kappeli.” Kuvauksen perustella arkkitehtoniselta yleishahmoltaan melko vaatimaton monitoimikirkko onnistui lunastamaan sille asetetut odotukset hengellisen ja maallisen piirin sekä hartaudentilaisen ja toiminnallisen uskonnon yhteen saattamisesta. Samalla, kun se rakensi uudenlaista suhdetta kristinuskosta marginalisoituneisiin kansankerroksiin, rakennus loi toivoa seurakuntaelämän elvyttämisen- ja uudistamispyrkimyksiä kohtaan. Olen yhtä mieltä Helsingin seurakuntien kiinteistöpäällikkönä toimineen Arvo Ahon kanssa. Hän on todennut Pasilan kirkon edustaneen ensimmäisenä Helsingissä pikkukirkkoliikkeessä kehitettyä ja monikäyttöisyyteen perustuvaa sakraalirakennustyyppiä. Laskelmien mukaan talon kokonaispinta-alasta vain 35 % oli varattu kirkkosalille. Lukema alittui vasta Alppilan kirkon valmistuttua vuonna 1957.¹⁴⁹ Tämä nuorkirkollisten toimitilakäsitysten ja -käytäntöjen pioneirisena tyyssijana toiminut monitoimikirkkorakennus purettiin Pasilan alueen laajojen uudistustöiden myötä vuonna 1978.

Helsingissä päivätyt Pasilan kirkon muutospiirustukset. (HSTA)

147. E. Sormunen. Fredriksbergin kappelin alttari, *Kirkko ja Kansa* 6/1924, 176. Pasilan alttarilaite ei ollut ainoa liturginen kaluste, jonka Sormunen uransa aikana suunnitteli. Toimiessaan 1910- ja 1920-lukujen taitteessa Huopalahden seurakunnan kirkkoherrana hän veisti Suomalaisuuden Pirtin juhlasalissa toimineeseen seurakunnalliseen rukoushuoneeseen siirrettävän saarnatuolialttarin ja mahdollisesti myös kastemaljan. (Martikainen 1990, 116.)

148. Martikainen 1990, 124–125.

149. E. Sormunen. Fredriksbergin kappelin alttari, *Kirkko ja Kansa* 6/1924, 175; Aho 1980, 94.

**II TILARAKENTTEEN JA KANSAKUNNAN
KOMPLEKSIT KAHTIAJAOT:
MONITOIMIKIRKKOJEN 1920- JA 1930-LUVUT**

4 SEURAKUNNALLISEN MONITOIMIKIRKKORAKENTAMISEN ENSIMMÄINEN AALTO: TAPAUKSINA TÖÖLÖN SEURAKUNTATALO JA PAAVALIN KIRKKO

Tässä luvussa tarkastelen monitoimikirkkoa yhteiskunnallisen ja rakennustaiteellisen kontekstinsa tuotteena sotien välisenä aikana eli vuosina 1918–1939. Tarkasteltavaa ajanjaksoa leimasivat niin sisällissodan jälkeisen ajan poliittiset jännitteet, kielikysymyksen ratkaisemispyrkimykset kuin arkkitehtonisen traditionalismin ja funktionalismin väliset kamppailut. Ne yhtäältä tiivistyivät ja toisaalta pitkittyivät Helsingin alueella käytyjen kirkkoarkkitehtuurikilpailuiden ympärille kehittyneissä poleemisissa kiistoissa.¹ Luvun ensimmäisessä osiossa luon taustoittavan yleiskatsauksen monitoimikirkkoja määrittäneisiin sosiaalisiin ja taiteellisiin ilmiökenttiin 1920- ja 1930-luvuilla. Sen jälkeen tarkennan fokukseni pääkaupunkiseudulle kaavailtuihin ja toteutettuihin sakraalirakennuksiin. Luvun loppuosassa keskiöön nousevat Hilding Ekelundin piirtämän Töölön seurakuntatalon (1930) eli nykyisen kirkon ja Vallilassa sijaitsevan, Bertel Liljequistin suunnitteleman Paavalin kirkon (1931) tilallis-toiminnalliset ratkaisut.²

Keskeisenä perusteluna kohteiden lähemmälle tarkastelulle on niiden sijoittuminen sosiaaliselta profiililtaan yhtäältä porvarilliseen ja toisaalta työnväenluokkaiseen kaupunginosaan: siinä missä 1920-luvulla Töölöön valmistui omistusasuntoja, joista monet olivat sangen tilavia, Vallilaan tehtiin runsaasti pieniä vuokra-asuntoja. Taidehistoriassa näiden kaupunginosien rakennuskantojen keskinäisellä vertailulla on perinne, joka nojaa varhaisempaan Helsinkiä koskevaan sosiaalitieteelliseen tutkimukseen.³ Väitöskirjassani vertailuasetelma palvelee helsinkiläisen monitoimikirkkorakentamisen kokonaiskuvan muodostamista tarkastellulla aikajaksolla. Lisäksi minua kiinnostavat Töölön seurakuntatalon ja Paavalin kirkon tilakokonaisuuksissa kehkeytyvät toiminnalliset suhdeverkostot sekä niitä määrittävät aikalaismerkitykset ja -käytänteet.

---

1. Lisää niin kutsutusta ”tradis-funkis”-debatista, ks. Heinonen 1986, 136–155.

2. Tutkimuksessani viittaan käsittelemäni rakennuksiin ensisijaisesti niiden alkuperäisissä pääpiirustuksissa esiintyvillä nimityksillä. Töölön tapauksessa huomionarvoista on, että 1920- ja 1930-lukujen aikalaispuheessa kaupunginosan varsinaiseksi kirkoksi hahmotettiin usein Tempeliaukioon kaavailtu kohde.

3. Siipi 1962, 248–25; vrt. Nikula 1981, 166, 271–277; Saarikangas 2002, 166–180.

Kuvat 32 ja 33. Vasemmalla Albert Nybergin suunnittelema Korkeavuorenkadun seurakuntatalo vuodelta 1930. (Kuvaaja: Pietinen, 1930. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19670603:847. FINNA.) Oikealla Hilding Ekelundin piirtämä Töölön seurakuntatalo vuodelta 1930. (Kuvaaja: tuntematon, noin 1931. Helsingin kaupunginmuseo, G16769. FINNA.)

Pikku- ja suurkirkkoja jakautuneen kansakunnan eheyttämiseksi

Kuinka erilaisia ovatkaan kaikki nämä temppelit! Toiset kalliita, loistavia, avaria, toiset yksinkertaisia, toiset vilkasliikenteisiin paikkoihin pystytetyt, toiset syrjäseutuihin, toiset kaupunkeihin, toiset maaseudun rauhaan. Kaikille sopii Herran lupaus: minun huoneeni on kutsuttava kaikkien kansojen rukoushuoneeksi.⁴

Edellä esitetty lainaus on peräisin kirkkoherra S. Wilhelm Roosin vuonna 1929 pitämästä puheesta, joka lausuttiin Leppävaaran pikkukirkon eli nytemmin Perkkaan kappelina tunnetun rakennuksen vihkiäisjuhlissa. Sitaattiin kiteytyy suomalaisessa sakraaliarkkitehtuurissa tarkasteluajanjaksona tapahtunut moninaistuminen ja monimuotoistuminen. Kirkkorakentamisen saralla etsittiin aktiivisesti uudenlaisia funktionaalisia ja esteettisiä ratkaisuja. Taidehistorioitsija Riitta Nikulan laskelmien mukaan Suomeen pystytettiin 1920- ja 1930-lukujen aikana yli 80 luterilaista seurakuntakirkkoa, mikä muodostaa vuosisadan toiseksi korkeimman sakraalirakentamiskiikkin heti 1950- ja 1960-lukujen jälkeen. Edellä esitettyyn lukuun ei ole laskettu mukaan seurakuntatalorakennuksia, joiden määrällinen kasvu oli sotien välisenä aikana kirkkohistorioitsija Eino Murtorinteen mukaan räjähdysmäinen varsinkin maan vauraimmissa eteläisissä ja läntisissä osissa. Taloudellisesti vähävaraisemmissa pohjoisissa ja idässä niitä toteutettiin selvästi vähemmän.⁵ Tässä yhteydessä on jälleen muistettava, että aikalaisajattelussa kirkoksi tai seurakuntataloksi nimetyn rakennuksen välinen ero oli toiminnallisesti ja arkkitehtonisesti liukuva.

Vuonna 1930 Helsinkiin valmistui kaksi rakennuspiirustuksissa seurakuntataloksi määriteltä kohdetta: yksi Ullanlinnan Korkeavuorenkadulle Johanneksen kirkon kupeeseen ja

4. *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirja VI* (1929), 6. KA/HPKY.

5. Murtorinne 1995, 204–205; Nikula 1990, 124; ks. myös Heikkilä 2008, 79.

toinen Töölön kaupunginosaan. Sanallisesta rinnasteisuudestaan huolimatta rakennusten arkkitehtoninen jäsentely on yleisvaikutelmaltaan kovin erilainen. Siinä, missä ensimmäisenä mainittu muistuttaa ulkoisesti aikakaudelle tyypillistä asuinkerrostaloa selkeälinjaisella punatiiliverhoilullaan, jälkimmäinen on hahmoltaan ilmeisen kirkkomainen torni- ja absidiosineen sekä koristerapattuine julkisivuineen. Rakennusten vertailu nostaa esiin useita pääkaupunkiin 1920- ja 1930-lukujen taitteessa pystytettyjen monitoimikirkkojen tilallis-toiminnalliseen kehittämiseen vaikuttaneita seikkoja. Yksi liittyi kohteen paikkaan seurakunnallisten sakraalirakennusten hierarkiasuhdejärjestelmässä eli taksonomiassa. Olen koonnut oheiseen taulukkoon helsinkiläisten sakraalirakennusten ominaispiirteitä ja aikalaisnimityksiä helpottaakseni niiden välisten yhtäläisyyksien ja erojen hahmottamisen.

Taulukko 3. <i>Uusien kirkollisten rakennusten taksonomia 1920- ja 1930-luvuilla Helsingin seudulla</i>			
kirkko kansankielinen yleisnimitys arkkitehtuuriltaan kirkkomaiseksi luokitellulle rakennukselle <i>Töölö, Käpylä, Vallila, Tehtaanpuisto</i>		seurakuntatalo eli -koti yleisnimitys rakennukselle tai sen osalle, joka sisältää erilaisia seurakunnallisia tiloja, nimityksessä korostuu aatteellinen yhteys ruotsalaiseen seurakuntakotiliikkeeseen	
suurkirkko istumapaikkaluku yli 1000, seurakunnan tai alueen (kaavailtu) pääkirkko, kaupunkikuvallinen maamerkki <i>Vallila, Tehtaanpuisto</i>	pikkukirkko istumapaikkaluku sadoissa, seurakunnan tai alueen sivukirkko eli kappeli , nimityksessä korostuu aatteellinen yhteys tanskalaiseen pikkukirkkoliikkeeseen <i>Töölö, Käpylä, Pitäjänmäki, Leppävaara</i>	Mikäli sisältää kirkkosalin, käytännössä sama kuin PIKKUKIRKKO vanhahtava rukoushuone oli jäämässä pois käytöstä, joskin ilmausta käytettiin SEURAKUNTATALON tai PIKKUKIRKON synonyyminä	Arkkitehtuuriltaan (kerros)talomainen eikä sisällä kirkkosalia. Joko täydentää kirkkoa tai muodostaa itsenäisen seurakunnallisen sivutoimipisteen <i>Kallion seurakuntatalo, Korkeavuorenkadun seurakuntatalo, Vallilan kirkon seurakuntatalo, Tehtaanpuiston kirkon seurakuntatalo</i>

Aikalaispuheessa seurakuntatalolla viitattiin seurakunnan ylläpitämään toimipisteeseen, useimmissa tapauksissa kokonaiseen kiinteistöön, joka palveli monipuolisen hengellisen toiminnan järjestämistä. Siinä missä Kaarlo Borgin Kallion (1926) ja Albert Nybergin Korkeavuorenkadun (1930) seurakuntatalot rakennettiin täydentämään jo olemassa olevan lähikirkon tilatarjontaa, seurakunnan pääpyhäöstä etäämmällä sijaitsevien Hilding Ekelundin Töölön (1930) ja Ilmari Sutisen Käpylän (1930) seurakuntataloihin sisällytettiin kirkkosali säännöllisen jumalanpalveluselämän mahdollistamiseksi. Tällaisissa tapauksissa rakennuksen kokonaisuutoilua vietiin sakraaliarkkitehtuurin konventioita noudattelevaan suuntaan. Seurakuntatalon kirkkomaisempaan ulkoasuun vaikuttivat myös asemakaavalliset

seikat ja rakennushankkeen kokonaislaajuus.

Kaikista ulkonaaisesti vähänkään kirkkomaisista kohteista puhuttiin *kirkkoina*. Kirkkosalilliset seurakuntatalot nimettiin jo kokoluokkansa puolesta usein *pikkukirkoiksi* ja toisinaan *kappeleiksi* erotuksena seurakunnan pää- eli *suurkirkoista*, joihin mahtui vähintään yli tuhat sanankuulijaa. Luennassani termien seurakuntatalo ja pikkukirkko rinnasteinen käyttö havainnollisti rakennustyyppin pohjoismaista genealogiaa, jossa yhdistyivät niin ruotsalaiselta seurakuntakotiliikkeeltä kuin tanskalaiselta pikkukirkkoliikkeeltä perityt ideologis-toiminnalliset vaikuttimet. *Seurakuntakoti*-sanaa käytettiin seurakuntatalon synonyyminä erityisesti silloin, kun haluttiin korostaa kohteeseen liitettyä sosiaalisesti kokoavaa yhteisöluonnetta. Seurakuntakoti viittasi niin ikään vaatimattomaan arkitoiminnan huoneistoon, joka on sijainnut esimerkiksi asuin- tai liikerakennuksen yhteydessä.

Pastori J.H. Tunkelo (1873–1948) selitti vuonna 1931, kuinka omalla kiintymyksellään kirkkokansa muuttaa tavallisen seurakuntatalon yhteiseksi hengelliseksi kodikseen. Rakennukseen hän liitti vielä ihmisiä henkisesti eheyttävän ja moraalisesti parantavaan muutosvoiman vaikutukset:

Siellä ikään kuin sidotaan huonon valta ja herätetään sekä kootaan jumalalliset voimat keskitettyyn taisteluun pahaa vastaan, olkoon sitä yksilön sisimmässä tai yhteiselämässä. Eivät sellaisesta talosta riettaus ja intohimot saa kiihdytystä; eivät sen väen keskuudesta nautinnonhimon orjat tihutöihin syöksy. Rauhan ja pyhyiden henki levittää sieltä siunattua vaikutustaan.⁶

Tutkimusasetelmani kannalta pidän tärkeänä eri sakraalirakennuksista käytettyjen aikalaisnimitysten analysoimista. Ne heijastelevat tapoja, joilla ihmiset määrittelivät ja neuvottelivat suhdettaan rakennetussa ympäristössä tapahtuviin muutoksiin kielen avulla. Nimityskäytäntöjen päällekkäisyys mahdollisti eri sakraalirakennustyypeihin assosioitujen ominaispiirteiden korostamisen tai niiden häivyttämisen. Esimerkiksi vuonna 1928 *Arkkitehti*-lehdessä käydyssä ja Käpylän kirkkokilpailua koskevassa pienimuotoisessa debatissa, jonka osapuolina olivat professori Armas Lindgren (1874–1929) sekä Oiva Kallio ja J.S. Sirén, suunniteltavan kohteen rakennustaiteellista merkitystä ikään kuin vähäteltiin, koska kyse oli pelkästä seurakuntatalosta. Vain muutama vuosi myöhemmin Carolus Lindberg esitteli tämän Käpylään valmistuneen sakraalirakennuksen tyyllillisesti uusasiallisuutta edustavana kirkkona *Suomen kirkot* -teoksessaan (1934).⁷

Arkkitehtikunnalle oli tärkeää, että arvokohteina pidetyt kirkot muodostuisivat kullekin aikakaudelle ominaisen rakennustaiteellisen ilmaisun huomionarvoisiksi tulkeiksi. Niiden suunnittelutyöhön liittyi ammatillista prestiisiä. Näistäkin syistä Lindgren puolsi esteettis-uskonnolliseen tunnelmointiin virittävien ja ulkoiselta hahmoltaan monumentaalisten suurkirkkojen rakentamista kaupunkimaisiin asutuskeskuksiin. Niiden pystyttämistä puolsi myös yliopistoteologina ja sittemmin Turun arkkipiispana toiminut Aleksi Lehtonen (1891–1951). Hänen mukaansa työväki löysi tiensä helpommin edustaviin juhlahyppähtiin kuin vaatimattomampiin sakraalirakennuksiin. Nykyajan toiminnallisista tilavaatimuksista

6. Tunkelo 1931, 716.

7. Keskustelua ”Nykyaikainen kirkkorakennustaide” -esitelmän johdosta. *Arkkitehti* 10/1928, 161; Lindberg 1934, 46.

johtuen seurakuntatalo oli joka tapauksessa pystytettävä kaupunkikirkon välittömään läheisyyteen. Syrjäseuduille oli Lehtosen mukaan järkevyyssyistä perustellumpaa toteuttaa arkkitehtuuriltaan pelkistetympiä ja tilojen joustavampia käyttömahdollisuuksia sallivia monitoimikirkkoratkaisuja.⁸ Edellä kuvatuista preferensseistä huolimatta, 1920- ja 1930-luvut muodostuivat sakraalirakennustaidekäsitysten kannalta moniääniseksi ja toisinaan jopa riitasointuiseksi ajanjaksoksi.

Monitoimikirkkorakennusten kehittelytoiminta keskittyi niihin kirkollisiin piireihin, joissa tavoiteltiin seurakuntaelämän uudistamista konkreettisin edistämistoimin. Asian ajankohtaisuus käy ilmi vuonna 1931 julkaistusta yli 700-sivuisesta *Seurakuntatyö*-nimisestä oppikirjamaisesta yleisesityksestä, johon sisältyi kirkollisia rakennuksia käsittelevä osio. Sen puitteissa J.H. Tunkelo esitteli nyrkkisääntömäiset yleisohjeet, jotka koskivat jumalanpalvelushuoneen ja seurakuntatyön tilojen erilaisia yhteensovittamismahdollisuuksia. Ensimmäisenä vaihtoehtona Tunkelo piti kirkon ja seurakuntatalon pystyttämistä erilleen mutta toistensa läheisyyteen. Jälkimmäinen oli suunniteltava sellaiseksi, että sen laajentaminen olisi vastaisuudessa mahdollista. Toisena vaihtoehtona oli kirkon ja seurakuntatalon sovittaminen yhdeksi rakennusryhmäksi saman katon alle. Järjestelytavan keskeisimpänä etuna oli Tunkelon mukaan sen taloudellinen edukkuus. Artikkelissaan hän korosti osaavan arkkitehdin merkitystä suunnittelupulman ratkaisemisessa ja taiteellisesti korkealaatuisten lopputuloksen aikaansaamisessa. Siihen myötävaikuttivat kilpailuiden kautta hankitut piirustukset. Kolmantena vaihtoehtona seurakuntatyölle varatun huoneiston aikaansaamiseksi Tunkelo esitti jo olemassa olevan kirkkotilan jakamista. Väliseinän avulla vanhemmasta riskirkosta voitiin erottaa yksi sakara palvelemaan uutta käyttötarkoitusta, vastaavasti kellarikerros pystytettiin valjastamaan seurakunnalliselle arkitoiminnalle. Esimerkiksi Helsingissä tehtiin 1930-luvun alussa aloite Suurkirkon kryptan ottamisesta seurakuntakotikäyttöön.⁹

Vaikka keskityinkin tutkimuksessani tarkastelemaan Helsingin tilannetta mitä monitoimikirkkojen yleistymiseen tulee, näkökulman hetkellinen laajentaminen pääkaupunkiseudun ulkopuolelle on tarpeen kokonaiskuvan paremmaksi hahmottamiseksi. Sotien välisenä aikana rakennustyyppiä vakiinnutettiin myös muissa maan suurkaupungeissa. Helsingin lisäksi isompia ja taiteellisesti kunnianhimoisempia seurakuntakeskuskomplekseja toteutettiin Tampereelle (Yrjö Vaskinen: Viinikan kirkko, 1932) ja Turkuun (Totti Sora ja Gunnar Wahlroos: Martin kirkko, 1933). Lisäksi oli tavanomaista, että isompien teollisuus- ja maalaispaikkakuntien uudet kirkot suunniteltiin siten, että niiden runkokuoneeseen liittyi matalampi poikittainen seurakuntasalisiipi. Se voitiin tarpeen vaatiessa joko yhdistää tai erottaa kirkkosalista haitari- tai veto-ovijärjestelmän avulla. Edustavina esimerkkeinä toimivat Säynätsalon (Armas Lindgren ja Bertel Liljequist, 1927) ja Muuramen kirkot (Alvar Aalto, 1929).¹⁰

---

8. A. Lindgren. Nykyaikainen kirkkorakennustaide, *Arkkitehti* 9/1928, 125; A. Lehtonen, Evankeelisen kirkkorakennuksen sisäinen aate. *Arkkitehti* 9/1928, 130.

9. Tunkelo 1931, 703–704; Kansanaho 1965, 17.

10. Ks. Knapas 2006, 9–10.

4.1 MONITOIMIKIRKOT YHTEISKUNNALLISESSA JA RAKENNUSTAITEELLISESSA MURROSKOHDASSA

1920- ja 1930-lukujen monitoimikirkkojen suunnittelun lähtökohtia ja niiden rakentamista määrittivät toisiinsa kietoutuvat kirkkopoliittiset ja arkkitehtoniset tekijät. Rakennustyyppin kehittytoiminnan eri osa-alueisiin osallistuivat niin arkkitehdit kuin kirkonmiehet – ensimmäiset konkreettisemmin, toiset abstraktimmin. Kokoavan työpanoksensa tarjosi myös kristillinen järjestökenttä, joka tarjosi suunnittelijoille ja tilaajille erilaisia apuvälineitä seurakunnallisten rakennushakkeiden läpiviemiseen. Tässä alaluvussa käsittelen monitoimikirkkojen kehittelyyn osallistuneita toimijatahoja, rakennustyyppin levittämiseen ja vakiinnuttamiseen liittyneitä hankkeita sekä sen ympärillä käytyjä periaatteellisia keskusteluita. Edellä lueteltujen seikkojen erittely tapahtuu väljää kronologiaa noudattavassa temaattisessa järjestyksessä. Analyysini toimii myös taustoittavana kehyksenä tarkastellun aikajakson Helsingille, erityisesti Töölön ja Vallilan sosiaaliselle maastolle, jonne lähemmin tarkastelemanani monitoimikirkot sijoittuvat.

4.1.1 SISÄLLISSOTA JA KIELIKYSYMYKSET

Venäjänsä vallankumouksen seurauksena Suomessa kytynyt yhteiskunnallinen jännite alkoi purkautua. Vuoden 1917 Helsingin kirkkomellakoissa kristillissosialistisesti sävyttyneen tolstoilaisen anarkismin innoittamina kirjailija Arvid Järnefelt ja toimittaja Jean Boldt seuraajineen valtasivat Kallion ja Nikolain kirkot keskeyttäen käynnissä olleet jumalanpalvelukset. Muutamien tuntien ajan pääkaupungin saarnatuoleista julistettiin poliittista agitatiota. Vuonna 1918 käydyn sisällissodan melskeissä kansalaiset hakeutuivat Helsingin kirkkoihin suojaan luokkataustoistaan huolimatta.¹¹

Kirkko asettui instituutiona tukemaan porvariston johtamaa valkoista rintamaa. Vaikka moni nuorkirkolliseen uudistusliikkeeseen kuulunut pappi osoitti ymmärrystä työväen ajamille yhteiskunnallisille reformipyrkimyksille, punaisten riveissä kannatettu marxilainen sosialismi – sen kumouksellisessa ja uskontokielteisessä muodossaan – herätti vastustusta. Työväki koki kirkon valinnee konfliktissa puolensa, mikä hankaloitti keskusteluyhteyden syntymistä vielä vuosikymmenien päähän. Kirkkohistoriankirjoituksessa on esitetty, että valkoisten voitto tuli alleviivanneeksi kirkon aseman Suomen moraalisenä selkärankana ja kansallisten perusarvojen ylläpitäjänä. Yhteiskunnallisen jatkuvuuden takaajana toimivaa evankelisluterilaista kirkkoa alettiin arvostaa aiemmin uskontokriittiseksi profiloitu-

11. Kansanaho 1965, 11; Nyström 2013, 136–137; Antikainen 2006, 108.

neessa sivistyneistössä. Yhtenä osoituksena kirkon nauttimasta arvostuksesta on pidetty papiston aktiivista roolia Kansallisen kokoomuksen perustamisessa. Puolueeseen kuuluneet Lauri Ingman ja Paavo Virkkunen etenivät poliittisella urallaan merkittäviksi vaikuttajiksi. 1930-luvulle tultaessa voimistuneet kommunisminuhka ja Neuvostoliittoa kohtaan tunnettu pelko sekä poliittisen kentän oikeistolaistuminen vain vahvistivat kirkon roolin legitimizeettiiä kodin, uskonnon ja isänmaan asialla.¹²

Repivästä sisällissodasta toipuminen ja uusien potentiaalisten uhkakuvien kuten uskonnonvapauslainsäädännön voimaantuminen vuonna 1923 tarjosi Suomen kirkollisille piireille tilaisuuden terävöittää toimintaohjelmaansa kansakunnan ideologiseksi ja moraalisesti eheyttämiseksi. Vuosisadan alkupuolella kristillisen yhdistystoiminnan puitteissa kehitettyjä sisälähetysmenetelmiä ja kristillissosiaalisia työmuotoja ryhdyttiin kirkollistamaan. Toiminnalliseksi lähtökohdaksi tuli periaate, jonka mukaan paikallisseurakuntien tuli muodostua jäsenistöään aktivoivan ja sitä vakaumukseen sitouttavan hengellisen toiminnan keskuksiksi. Varsinkin lasten ja nuorten parissa tehdyn työn merkitys nähtiin tulevaisuuden kannalta tärkeänä työalana. Vuonna 1925 tarkistettuun kirkkolakiin kirjattiin, että papiston tuli ottaa seurakunnassaan aloitteellinen rooli kristillisen opetus- ja valistus työn juurruttajana.¹³ ”[– M]aamme tarvitsee edelleen kasvattajakseen kristinuskon ikuiset totuudet sekä niiden hoitajaksi kirkkolaitoksen, joka jo aikaisemminkin on työnsä kautta painanut lähtemättömät jäljet kansamme historiaan”, todettiin jo aiemmin esittelemäni Seurakuntatyön esipuheessa.¹⁴ Vaatimusten saavuttamiseksi seurakunnat tarvitsivat toiminnan järjestämiseksi soveltuvia tiloja ja ammattiosaamista. Jumalanpalveluselämän rinnalla kulkevan seurakuntatyön monipuolistaminen oli monitoimikirkkorakentamisen yleistymisen lähtökohta.

Kirkollisen työn kokonaismerkityksen havainnollistamiseksi nostan esiin vuonna 1920 ilmestyneen ensimmäisen suomenkielisen kristillisen nuorisotyön oppikirjan. Siinä J.H. Tunkelo avasi toiminnan lähtökohtia painottamalla, että kaikilla elämänalueilla tuli olla uskonnollinen pohjavire. Hänestä kristillisen nuorisotyön siunauksellisuus ylitti kodin, seuraja yhteiskunnan tilalliset piirit. Vakaumukseen perustuvat aktiviteetit tarjosivat: *nuorisolle* hyvän seuran lisäksi puhdasmielistä virkistystä sekä henkistä ja ruumiillista kehitystä; *lapsuudenkodille* vilpittömiä, raitismielisiä sekä rakkaudellisia poikia ja tyttöjä; nuoren pariskunnan *omalle kodille* ylevyyttä ja itsekuria sekä auvoisan alun perhe-elämälle; *kirkolle* ja *seurakunnalle* uskollisia, ymmärtäväisiä ja toimeliaita avustajia; *työnantajille* rehellisiä ja kykeneviä työntekijöitä; *yhteiskunnalle* ja *valtiolle* hyviä kansalaisia, velvollisuudentuntoisia toimihenkilöitä ja oikeamielisiä lainlaatijoita. *Kristillinen nuorisotyö* -käsikirjassa tarjottiin käytännön neuvoja joko seurakunnallisen tai yhdistyspohjaisen nuorisotoiminnan tilojen aikaansaamiseksi. Pyrkimys kansallisen sovinnon aikaansaamiseksi kiteytyi teoksessa tarjotuissa sisustusohjeissa: kodikkuutta luova kalustus ei saanut olla ylellisyydessään

---

12. Ingman ja Virkkunen toimivat Kansallisen kokoomuksen kansanedustajina, opetusministereinä ja eduskunnan puhemiehinä. Lisäksi Ingman toimi kahteen otteeseen pääministerinä ja myöhemmin arkkipiispana. Heikkilä & Heininen 2017, 142–144, 162; Murtorinne 1995, 118–121, 124–126, 131; Kena 1979, 72; Murtorinne 1977, 10–11, 15.

13. Murtorinne 1995, 176–182; Heikkilä 1979, 175–177; *Kirkkolaki (1925)*, 49, 143 §.

14. Kuusisto 1931, 1.

työväkeä loitontava eikä toisaalta kalseudessaan ylempiä yhteiskuntaluokkia karkottava.¹⁵

Sisällissodan päättymisen ja Suomen itsenäistymisen myötä tapahtuneet lainsäädännölliset ja julkishallinnolliset järjestelytoimenpiteet nostivat esiin 1800-luvulta perityn kielikysymyksen. Maan ruotsinkielisen väestön keskuudessa syntyi yhteysliike, joka pyrki turvaamaan kieliryhmän aseman ja oikeudet evankelisluterilaisen kirkon sisällä. Sen aikaansaannoksena vuonna 1923 perustettiin uusimuotoinen Porvoon hiippakunta, joka kokosi yhteen kaikki maan ruotsinkieliset seurakunnat.¹⁶ Vuodesta 1906 lähtien Helsingissä oli toiminut kuusi silloisen väestörakenteen suhteellisia osuuksia karkeasti peilaavaa paikallisseurakuntaa, kolme suomenkielistä ja kolme ruotsinkielistä. Sen lisäksi, että niiden maantieteellinen aluejako oli päällekkäinen, seurakuntien taloutta ja yleishallintoa hoidettiin keskitetysti. Kirkkohistorioitsija Erkki Kansanahon mukaan 1920-luvulla ruotsinkielisten piirissä esiintyi halukkuutta pääkaupungin seurakuntien yhteishallinto ja -talousjärjestelmän purkamiseksi, jotta kertyneet kirkollisverotulot olisi voitu kohdentaa kieliryhmittäin: ruotsinkielisten tulot olivat suhteessa suuremmat kuin suomenkielisten. Teologi Sigtrygg Sereniuksen mukaan kielipoliittisesti sävyttyneissä seurakuntahallintoa koskevissa keskusteluissa myös kiinteistökannan jakaminen nostettiin pöydälle. Vastaavasti pääkaupungin suomenkielissä papistossa esiintyi 1930-luvulla nationalistisesti sävytynyttä ruotsalaisvastaisuutta.¹⁷ Läpikäymässäni tutkimusaineistossa esiintyy paikoitellen ylimalkaisia viittauksia Helsingin suomen- ja ruotsinkielisten seurakuntapiirien välisiin jännitteisiin, joita pyrittiin ratkaisemaan myös arkkitehtuurin keinoin.

Helsingin seurakuntien ihanteellisesti perin tasaväkiseksi hahmottuva kielijako konkretisoitui 1920- ja 1930-luvun taitteen monitoimikirkkorakentamisessa tavatuissa tilajärjestelyissä. Töölön seurakuntatalon pohjakerrokseen sijoittuneet huoneistot jakaantuivat pitkitäisen keskiakselin suuntaisesti kahteen identtiseen osaan: itäinen puoli varattiin suomenkielisten ja läntinen ruotsinkielisten käyttöön. Hilding Ekelund merkitsi rakennuspiirustuksiin kunkin huonetilan toiminnon joko ruotsiksi tai suomeksi. Vastaavasti Vallilassa kielijako myötäili Paavalin kirkon yhdistettyyn seurakuntatalo- ja pappilasiipeen toteutettua kerrosjakoa: ensimmäinen kerros oli suomenkielisten ja toinen ruotsinkielisten käytössä. Bertel Liljequist kirjoitti piirustuksiin kunkin tilan käyttötarkoituksen molemmilla kielillä.¹⁸ Todellisuudessa vuonna 1930 väestörakenne jakautui Töölössä (55–75 %) ja Vallilassa (75–85 %) suomenkielisten eduksi.¹⁹

Tarkastelemieni monitoimikirkkojen tilarakenteiden perustavanlaatuinen jaottelutapa sijoitteli toteutusajankohtana vallinneet kielisuhteet ihanteellisen tasaveroiseen ja siten myös poikkeuksellisen sopuisaan järjestykseen. Töölön seurakuntatalon varhaista käyttöhistoriaa kuvaavissa muistoissa vakuuteltiin, että suomalainen ja ruotsalainen seurakunta

---

15. Tunkelo 1920, 33–34; Louhivuori 1920, 87.

16. Hämäläinen 1968, 42–49; Murtorinne 1995, 154–156.

17. Kansanaho 1965, 34–35; Serenius 1980, 223–224, 228.

18. Töölön seurakuntatalon pääpiirustukset, Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928. MFA; Paavalin kirkon pääpiirustukset, Bertel Liljequist huhtikuussa 1929. HSTA; vrt. Kaksi kirkkoa, *Suomen kirkon elämää* 4/1932, 71.

19. Siipi 1962, 161–162.

4.1.2 KRISTILLINEN YHDISTYSKENTTÄ MONITOIMIKIRKKOARKKITEHTUURIA VAKIINNUTTAMASSA

Sisällissodan seurauksena Suomen kristillinen järjestökenttä uudelleenaktivoitui. Virkoamisella oli suoria heijastusvaikutuksia sakraalirakennustaiteen kehittämis- ja moninaistamispyrkimyksiin. Yhdistystoimijat ottivat asiakseen etenkin seurakuntatalon eli pikkukirkon tilallis-toiminnalliseen määrittelyyn ja sen arkkitehtoniseen muotoiluun liittyvien asiakysymysten esillä pitämisen. Edistysaskelia kirkollisen rakennustoiminnan saralla ottivat valtakunnallisella tasolla vaikuttavat Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto (tästäedes SKSK) ja Kristillinen Taideseura sekä pääkaupunkiseudulla toimiva Helsingin Pikkukirkkoyhdistys. Koska edellä luetellut organisaatiot kokosivat riveihinsä pitkälti samoja toimitsijoita, niiden piirissä tehdyt aloitteet syntyivät yhteisen työpanoksen tuloksena. Seuraavaksi esittelen yhdistysten taustoja ja tärkeimpiä työtapoja, minkä jälkeen tarkastelen seikkaperäisemmin niiden piirissä tehtyjä monitoimikirkkorakentamiseen liittyneitä periaatteellisia ja käytännöllisiä avauksia.

Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto ja Kristillinen Taideseura

SKSK perustettiin vuonna 1919 kirkollisten työmuotojen valtakunnalliseksi koordinoimiseksi. Järjestö ryhtyi tarjoamaan seurakunnille myös rakennusneuvontaa, jonka kysyntä oli vilkkaimmillaan 1920- ja 1930-luvuilla.²² Toiminnasta vastasi päivätyönsä ohessa J.H. Tunkelo. Hänen päätehtäviinsä lukeutui papiston ja seurakuntaväen kiinnostuksen herättely kirkollisten rakennusasioiden suhteen. Neuvontatyöhön kuului aihetta käsittelevien havainnollisten esitelmien pitoa eri puolilla maata, erilaisten painotuotteiden – kuten oppaiden, esitteiden ja mallipiirrosten – laatiminen ja levittäminen sekä konkreettisten ohjeiden ja neuvojen jakaminen. Vaikka toiminta keskittyi seurakuntatalojen suunnitteluun, rahoittamiseen ja rakentamiseen liittyviin kysymyksiin, kattoi se myös vanhojen kirkkojen korjaukseen ja entisöintiin sekä hautausmaiden järjestelyyn liittyvät asiat.²³

Osa Tunkelon suorittamasta seurakunnallisesta rakennusneuvontatyöstä kanavoitui vuonna 1919 yhdistykseksi rekisteröityneen Kristillisen Taideseuran kautta. Järjestön juuret juonsivat vuosisadan alkuun, jolloin Krohnin suvussa ja sen akateemisessa lähipiirissä virisi kristillis-isänmaallinen taideharrastus. Kirjailija Hilja Haahti (o.s. Krohn, ent. Hahnsson) luotsasi useita vuosia tätä alkujaan Kolmisoinnuksi nimettyä yhdistystä. Toimenkuvaansa valituksellisen suuntaan laajentanut Kristillinen taideseura avasi vuonna 1921 Helsinkiin oman neuvontatoimiston, joka välitti palkkiota vastaan arkkitehdeille kirkollisia piirustus-tehtäviä. Siellä saatettiin yhteen myös alttaritaulujen, kirkollisten veistosten, tekstiileiden ja

---

22. Ks. Murtorinne 1995, 176.

23. Ks. *Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton työmaalta*, katsaus vuosiin 1929, 4 ja 1937, 4-5. KA/SKSKA.

hienotakeiden tilaajat, suunnittelijat ja valmistajat.²⁴

1920- ja 1930-luvuilla vilkastunut sakraalirakentaminen merkitsi samalla uutta kirkko-taiteen nousukautta. Aihepiiri ei noussut tietoisuuteen pelkästään alan ammattilaisten keskuudessa vaan laajemminkin. Kristillisen Taideseuran aloitteesta järjestettiin vuonna 1928 ”Suomen ensimmäinen yleinen kirkkotaidenäyttely”. Se oli yhdistyksen säännöllisesti pitämistä katselmuksista laajin ja merkittävin. Näyttely jakaantui kahteen osastoon: Kansallismuseossa yleisölle esiteltiin historiallista esineistöä ja Taidehallissa uutta rakennus-, maalaus-, veisto- ja käsityötaidetta.²⁵ Sotien välisenä aikana maan nimekkäimpiin teologeihin lukeutuneet Aleksi Lehtonen ja Eino Sormunen (1893–1972) kirjoittivat kirkkotaidekysymyksistä ahkerasti. Lehtonen korosti kirkkotaiteen arvoa hartaudentunteen herättäjänä sekä yhteisen jumalanpalveluksen ja seurakuntaelämän kehystäjänä. Hänestä muodonannoltaan yksikertainen mutta ylevän ja juhlavan liturgian palveluksessa oleva taide pystyi parhaimmillaan toimimaan Jumalan kirkastamisen ja kunnioituksen välikappaleena. ”Taide johdattaa ihmisen uskonnon esikartanoon”, hän totesi.²⁶ Sormunen puolestaan liitti yhteen niin sakraalitalan, siihen kerääntyneen seurakunnan kuin sen puitteissa pidetyt jumalanpalvelusmenot. Näin taiteellisesti viimeistelty kirkkorakennus muodosti hänen mukaansa ”pyhän kaunistuksen”.²⁷

Helsingin Pikkukirkkoyhdistys

Sisällissodan päätyttyä professori Jaakko Gummerus teki aloitteen pikkukirkkokomitean²⁸ perustamiseksi pääkaupungin kirkonmiehiä kokoavan yhteistyöelimen eli Helsingin pap-pien veljespiirin kokouksessa esikaupunki- ja huvilayhdyskuntien seurakuntaelämän jär-jestelemiseksi. Kaupungin kirkollisissa piireissä uskottiin, että verisen konfliktin puhkea-miseen olivat vaikuttaneet – puutteellisen sielunhoidon ja tehokkaan kansankiihotuksen lisäksi – syrjäseuduilla voimistunut laholaisuus ja uskonnonvastaisuus. Nämä olivat syös-seet ihmiset rappiollisen moraalittomuuden tilaan ja lisänneet heissä tyytymättömyyttä, riid-danhalua ja kapinamieltä. Koko pääkaupunkialueen tehokas kirkkolistaminen nähtiin tär-keäksi tehtäväksi kansallisen yhtenäisyyden ja sovun kannalta, sillä alueen vaikutuspiiri ulottui koko maahan. Pikkukirkkokomitean tehtäväksi jäi toimenpideohjelman luominen, joka johtaisi uusien seurakuntien perustamiseen Helsingin reunamille ja alueiden väestöä palvelevien pienten viihtyisien kirkkojen pystyttämiseen. Esikaupunkipyhätöiltä vaadittiin lisäksi taiteellisesti kunnianhimoista ja juhlavaa ulkoasua sekä kokonaistilaratkaisua, joka

---

24. Hallonblad 1929, 88–89; Tunkelo 1929, 95–96; *Kauneuden lähteille. Kristillisen taideseuran 10-vuotisjuhlajulkaisu* (1929), 116–118.

25. *Suomen 1. yleinen kirkkotaidenäyttely: luettelo*, 3.; ks. myös *Domus* 8-10/1930.

26. Lehtonen 1929, 17; ks. myös Lehtonen 1931a, 271.

27. Sormunen 1931, 719.

28. Gummeruksen lisäksi alkuperäiseen kokoonpanoon lukeutuivat pastorit Hannu Haahti, Sigfrid Sirenus, L.L. Byman, K.R. Ilmonen ja maisteri G.O. Rosenqvist, sihteerinä Eino Sormunen.

sallisi monipuolisen seurakunnallisen arkitoiminnan järjestämisen.²⁹

Pohjustustyön tuloksena Helsingin Pikkukirkkoyhdistys käynnisti toimintansa vuonna 1924. Järjestö profiloitui jumalanpalveluselämän ja seurakuntatyön järjestäjänä pääkaupunkiseudun kirkollisilla katvealueilla, joihin kuuluivat Helsingin liepeille kasvaneet runsasväkiset esikaupunki- ja huvilayhdyskunnat. 1920-luvun loppuun mennessä jumalanpalvelus- ja kerhotoiminta oli käynnistetty Leppävaarassa, Pitäjänmäellä, Käpylässä, Pukinmäessä, Malmilla ja Tikkurilassa. Kirkollisen työn toimintaedellytykset pääkaupungin syrjäseuduilla olivat parantuneet 1910-luvun lopulta lähtien. Pääkaupunkiseutua käsitäneen kunnallistrakennemuutoksen myötävaikutuksesta uusien seurakuntien perustamis- päätöksiä tehtiin ennakoivasti Huopalahden (1917) sekä Oulunkylän ja Kulosaaren (1919) kohdalla.³⁰ Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksessä vaalittiin liikkeen pohjoismaista perintöä ja ylläpidettiin hyviä suhteita Skandinavian sisarjärjestöihin. Suomessa pikkukirkkotoiminta levisi vähäisemmissä määrin pääkaupunkiseudun ulkopuolelle.

Järjestön pitkäaikaisena pääsihteerinä toiminut pastori F.E. Lilja kuvaili Tanskan opintomatkinsa aikana tekemiään havaintoja liikkeen piirissä syntyneistä ja seurakuntaelämän laatuaparantavistainnovaatioista. Niistä huomattavimpia oli monitoimikirkkorakennus:

Ensinnäkin kirkkorakennuksiin tutustuttaessa huomaa heti, että pikkukirkkoliike on luonut aivan uuden määräperäisen kirkkotyyppin, pikkukirkon, jota pikemmin nimitäisi kirkkotaloksi kuin vain pelkäksi kirkoksi. Kirkkotalo, erotukseksi varsinaisista suuri- kirkkoista, sisältää näet, miltei poikkeuksetta, aina enemmän tai vähemmän huoneustoja [sic!] varsinaisen kirkkolaivan eli pyhäkön lisäksi monihaaraista seurakuntatyötä varten.³¹

Pidän hyvin kiinnostavana Liljan optimistista ajatusta siitä, että monitoimikirkkojen huonetilaohjelmat – kokoussaleineen, kerho- ja askarteluhuoneineen, keittiöineen, kansli- oineen ja asuntoineen – sekä niiden mahdollistamat toiminnot olivat myötävaikuttaneet tanskalaisen yhteiskunnan sopuisaan kehitykseen.³² Vahva usko uudenlaisen sakraaliark- kitehtuurin sosiaalisesti kokoavaan ja moraalisesti eheyttävään muutosvoimaan käy ilmi tavasta, jolla Helsingin laitamille kaavailuista kirkollisista toimipisteistä ja siellä työskente- levistä seurakuntatyön ammattilaisista puhuttiin. Siinä missä yhteiskunta- ja puoluepoliit- tisten ideologioiden pohjalta muodostuneet seurantalot jakoivat ihmisiä eri leireihin hor- juttaen samalla kansallisen sovun syntymistä, jaloja uskonnollisia päämääriä palvelevien monitoimikirkkojen ajateltiin tuovan erilaisista taustoista olevat seurakuntalaiset yhteen. Pikkukirkkoyhdistyksen kymmenvuotisjuhlajulkaisussa esitettiin seuraavaa:

Kirkko[rakennus] pastoreineen, kanttoreineen ja diakonissoineen tulisi varmaan ole- maan kuin kosteikko kuivassa maassa näissä asutuskeskuksissa ja [,] paremmin kuin

---

29. Lilja 1934, 8–12; *Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä I* (1925), 13, 16–19; *Kutsu Pikkukirkkoyhdistyksen perustamiskokoukseen*, allekirjoittajina Jaakko Gummerus, LL Byman, Eino Sormunen (18.4.1924). KA/HPKYA; ks. myös Heikinheimo 1986, 7–10, 21–22.

30. *Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä I* (1925), 13, 32–33. KA/HPKYA.

31. *Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä IV* (1928), 72. KA/HPKYA.

32. *Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä IV* (1928), 72–73. KA/HPKYA.

Kuvat 35 ja 36. Vasemmallä Rafael Blomstedtin seurakuntatalon mallipiirros, oikealla Yrjö Vaskisen kirkon ja seurakuntatalon yhdistelmärakennuksen mallipiirros. (Kuvat: ks. Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä V (1929), 76, 78. KA/HPKYA.)

mikään muu [,] vaikuttamaan yhdistävästi kyläkunnissa, joissa asuu eri yhteiskuntaluokkiin ja kieliryhmiin kuuluvia kaikenlaisia ihmisiä.³³

Kirkollisen rakennustaiteen kehittytyötä 1920- ja 1930-luvuilla tehneiden yhdistysten agendalle nousi malli- ja tyyppipiirroskokoelman aikaansaaminen syrjäseudun seurakuntataloa eli pikkukirkkoa varten. Hankkeen esikuva oli haettu mitä ilmeisimmin Ruotsista. Ensimmäinen aloite sen käynnistämiseksi tehtiin vuonna 1922 Kristillisen Taideseuran johtokunnassa Eino Sormusen pitämän alustuksen innoittamana. Hänen mukaansa etenkin pienemmillä paikkakunnilla seurakuntatalojen suunnittelutehtävät olivat monissa tapauksissa osamaattomien rakennusmestareiden käsissä, mikä oli haitaksi rakennustyyppin taiteellisen laadun parantamisessa. Siltä osin kirkollisen rakennuskannan kehittämistoimet haluttiin siirtää arkkitehtien harteille. Sormusen esittämää vaatimusta voidaan taustoittaa 1920-luvulla voimistuneilla rakennusmestareiden ja arkkitehtien välisillä ammatillisilla rajanvetopyrkimyksillä: siinä missä edellä mainitut profiloituivat yksinkertaisten ja kustannustehokkaiden rakennusten suunnittelussa, jälkimmäiset korostivat osaamisensa esteettisiä ulottuvuuksia.³⁴ Taideseura päätti valiokunnan perustamisesta piirustuskokoelma-asian edistämiseksi. Sormusen lisäksi sen jäseniksi nimettiin J.H. Tunkelo ja arkkitehti Toivo Salervo. Työryhmään liittyi myöhemmin arkkitehti Rafael Blomstedt.³⁵

Seurakuntatalojen tyyppipiirroskokoelmahanke eteni takkuisasti. Asia nostettiin jälleen esille vuonna 1927 Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen johtokunnan kokouksessa. Tuolloin päätettiin toistamiseen valiokunnan perustamisesta. Sille annettiin tehtäväksi määritellä Helsingin esikaupunkialueille rakennettavien pikkukirkkojen tilallis-toiminnalliset vaati-

33. Kuusisto 1934, 64.

34. Michelsen 1992, 101–103.

35. Kristillisen taideseuran johtokunnan ptk. 23.9.1922, 7 §; 29.9.1923, 2 §. KA/KTSA.

mukset ja teettämään niille sopiviksi katsotut ”tyyliluonnokset”. Mukana työryhmässä olivat Eino Sormusen ja J.H. Tunkelon lisäksi F.E. Lilja ja Toivo Waltari.³⁶ Pari vuotta myöhemmin järjestön painamassa vuosikirjassa julkaistiin sekä Tunkelon kirjoitus ”Seurakuntakoteja tiheisiin väestökeskuksiin!”³⁷ että neljän pikkukirkon mallisuunnitelmat selityksineen. Kyse ei ollut uudesta piirustussarjasta vaan lähinnä jo toteutettujen kohteiden luettelomaisesta esityksestä. Suunnitelmien laatijat olivat arkkitehdit Berndt Blom, Rafael Blomstedt, Ilmari Launis ja Yrjö Vaskinen. Piirustukset ilmentävät rakennustyyppin määrittelyn liukuvuuden ja tapauskohtaisuuden: oliko lopulta kyse sakraali- vai sekulaarirakennuksen suunnittelu-tehtävästä? Siinä missä kahden ensimmäisenä mainitun arkkitehdin suunnitelmat olivat ulkoiselta hahmoltaan asuintalomaisia, kahden jälkimmäisen olivat – korkeine torniosineen ja jyrkkine katonlappeineen – kirkkomaisia. Tyylillisesti tarkasteltuna Blomstedtin ja Vaskisen seurakuntatalojen muotokieli sitoutui 1920-luvun pelkistettyyn klassismiin, jossa on viitteellisiä lainoja niin barokin kuin renessanssin arkkitehtuurista.

Esiin nostamani Tunkelon vuonna 1929 laatima julistuksellinen teksti on sikäli huomionarvoinen, että se korosti monitoimikirkkorakennusten hahmottelutyön toimintolähtöisyyttä. Siltä osin se kieli functionalististen tilasuunnitteluideaalien voimistumisesta sakarraaliarkkitehtuurin saralla. Tunkelon mukaan seurakuntatalosuunnitelman lähtökohdaksi tuli ottaa tarkoin selvitetty paikalliset jumalanpalvelus-, hartaus- ja sivistyselämän, kerho-, piiri- ja seuratoiminnan sekä pyhä- ja rippikoulun muodostamat tilatarpeet. Sen jälkeen vaatimukset tuli kiteyttää huonetilaohjelmaksi³⁸, mille arkkitehti antoi toimivan järjestyksen ja näkyvän muodon. Tunkelosta tärkeää oli antaa rakennukselle arvokas kulttuurileima, joka kykeni herättelemään kaikissa ihmisissä kunnioitusta. Herooisella retoriikalla kyllästetyssä kirjoituksessa monitoimikirkkorakennus muodostui seurakuntaväen kollektiiviseksi pelastuslaitteeksi, Le Corbusierin tunnettua lausahdusta mukaillen, *machine à sauver*’ksi.³⁹ Edempänä mainittu selitti:

[Seurakuntakoti] ei ole vain päämäärä, jonka valmistumisella tarkoitetaan vain oman henkisten ja hengellisten tarpeiden tyydytystä, vaan se on *velvoittava välikappale*, joka on annettu palvelemaan Jumalan pelastustarkoituksen toteutumista paikkakuntalaisten [--] sydämissä.⁴⁰

Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen perifeerisillä toimialueilla jumalanpalvelus- ja seura-

36. Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen johtokunnan ptk. 5.10.1927, 2 §. KA/HPKYA.

37. *Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä V* (1929), 66–73. KA/HPKYA.

38. Tunkelon esittämään ja ohjeelliseksi tarkoitettuun huonetilaohjelmaan kuuluivat kirkkosali liturgisine kalustuksineen ja kiinteine penkkeineen, kokous- ja kerhohuoneet, keittiö ja tilava eteinen. Tarpeen mukaan monitoimikirkkoon voisi sisällyttää diakonissan tai/ja vahtimestarin yksión. Huoneiden sijoittelussa tuli pyrkiä mahdollisimman toimivan tilakokonaisuuden aikaansaamiseen, jotta rakennusta voitaisiin käyttää joustavasti ja tarkoituksenmukaisesti. Harkinnanvaraisena Tunkelo piti erillisten huonetilojen varaamista lastentarhatoiminnalle ja/tai pitosalille. Sitä vähävaraisimmat seurakuntalaiset voisivat vuokrata ristiäisiä, häitä tai hautajaisia varten. (*Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä V* (1929), 70–71.) KA/HPKYA.

39. Arkkitehtonisen modernismin keskeisimpiin pioneerihahmoihin kuulunut Le Corbusier (1887–1965) luonnehti tunnetussa pamfletissaan *Vers une architecture*. (1925) asuintaloa asumakoneeksi, *machine à habiter*iksi. Kuvauksellaan hän viittasi rationalistiseen pyrkimykseen, jossa ensisijaisesti teknis-toiminnallisten ratkaisujen tuli ohjata asutusuunnittelun tulevaisuutta. (Le Corbusier 1925, 73).

40. *Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä V* (1929), 68. Kursivointi alkuperäinen. KA/HPKYA.

Kuva 37. Vuonna 1929 valmistunut ja Berndt Blomin piirtämä jyrkkälappeinen Pitäjänmäen pikkukirkko myöhemmässä asussaan. (Kuvaaja: Harri Ahola, 1980-luku. Helsingin kaupunginmuseo, G66406. FINNA.)

kuntaelämän äärelle kokoonnuttiin kodeissa, kouluissa, muiden järjestöjen ja jopa liikeyritysten ylläpitämissä toimitiloissa. Liikkeen alkuaikoina visioitu kunnianhimoinen rakennusohjelma, johon kuului pääkaupunkiseudun reuna-alueiden kattaminen sakraalirakennusverkostolla, jäi tuloksiltaan varsin vaatimattomaksi. 1930-luvun loppuun mennessä järjestön hallinnassa tai sen käytössä oli rakennusrahasto, yksi tontti ja kolme seurakuntakodiksi muutettua entistä huvila- tai seurantalorakennusta. Näiden lisäksi vuosia pitkittyneiden rahoitus-, suunnittelu- ja käyttöoikeusneuvotteluiden jälkeen sekä Leppävaaraan että Pitäjänmäkeen valmistui vuonna 1929 Berndt Blomin korvauksetta piirtämät kirkkosalin, sakariston, parin kerhohuoneen ja vahtimestarin asunnon sisältäneet yksinkertaiset puurakenteiset pikkukirkot. Niihin käytetyt hirret saatiin lahjoituksina Helsingin keskustassa sijainneilta purkutyömailta.⁴¹ Kohteiden tekninen toteutustapa noudatteli liikkeen piirissä ihailtua konseptia nykyaikaisesta, siirrettävästä ja monikäyttöisestä sakraalirakennustyylistä: kirkko kulki rinnalla ja toimi siellä, missä ihmisetkin olivat. Ulkoisesta vaatimattomuudestaan huolimatta sakraalirakennusten arvoa omaehtoisen kansalaisaktiivisuuden pioneerisina aikaansaannoksina Helsingin seudulla ei sovi mielestäni vähätellä.

Sakraaliarkkitehtuurin politisoituminen 1930-luvun Suomessa tiivistyy Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen Pakinkylän eli nykyisen Pakilan seurakuntatalohankkeeseen. Rakennus muodostui kirkon ja laitavasemmistolaisen työläisväestön ideologiseksi kamppailukentäksi. Kyseinen esikaupunkiyhdyskunta oli syntynyt 1900-luvun alussa osuuskuntamuotoiseksi työväenasuntoalueeksi. Asutushistoriansa ansiosta seudulla oli ollut aktiivista ja eri puoluepoliittisiin ryhmittymiin nivoutuvaa kansalaisliikehdintää. Lapuan liikkeen vaatimuksesta maan ääriivasemmiston toiminnan rajoittamiseksi vuonna 1932 säädettyjen niin kutsuttujen kommunistilakien nojalla Pakilan 1910-luvulta peräisin oleva työväentalo takavarikoitiin valtiolle ja se huutokaupattiin. Rakennuksen lunasti pikkukirk-

41. *Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirjat VI* (1930), 9–35, *XI* (1935), 27–30 ja *XIV* (1938), 14. KA/HPKYA; ks. myös Lilja 1934, 26–30; Heikinheimo 1986, 52–55.

koliikkeen alainen kannatusyhdistys. Talo muutettiin ”kaivatuksi, toivotuksi, rukoilluksi” seurakuntakodiksi vuonna 1934 J.H. Tunkelon ja arkkitehti Yrjö Vaskisen suunnitelmien pohjalta.⁴² Huomionarvoista edellä kuvatussa tapauksessa oli sekin, että ainakaan virallisesti SKSK:n rakennusneuvonta – jota Tunkelo siis itse edusti – ei halunnut kannustaa seurakuntia vastaavanlaisiin muutoshankkeisiin: ”Tällaisia suunnitelmia ei kuitenkaan ole ainoassakaan tapauksessa voitu suositella, koska juuri työväentalot on aivan puutteellisesti rakennettu ja koska niissä on aivan toisia tarkoituksia silmällä pitäen huoneet sijoitettu.”⁴³ Asenteellisuuudessaan lausunto pyrki rakentamaan ennemminkin vastakkainasettelua suhteessa työväenliikkeen arvoihin kuin problematisoimaan huonetilojen uudelleenjärjestelyyn liittyviä käytännönkysymyksiä.

Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirjan mukaan Pakilan työväentalon muutostyöt käynnistettiin ilmeisen symbolisesti poistamalla talon edustalla ollut tanssilava ja purkamalla suuren kokoussalin näyttämö. Maallisia huvituksia palvelleet rakennelmat saivat väistyä hengellisesti ylevöittävän julistustoiminnan palvelevien tilaratkaisujen tieltä: esiintymispaikka korvattiin kaaritetulla kuorisyyvennyksellä, joka viimeisteltiin ristillä ja saarnatuolimaisella kateederilla. Huonetila sisutettiin viihtyisäksi seurakuntasaliksi ja se varustettiin ajanmukaisilla, mukaviksi luonnehdituilla penkeillä. Rakennuskompleksiin kuuluneet huoneet valjastettiin seurakuntatyön käyttöön sekä vahtimestarin asunnoksi. Pakilalainen seurakunta-aktiivi Helli Tanner muisteli seurakuntakodin merkitystä uskon, tiedon ja taidon oppimisen paikkana:

Kristillinen kerho, joka toimi Pakilan Pikkukirkolla, antoi suuren siunauksen sekä työntekijälle että kerholaisille. Me saimme paljon hyviä neuvoja, kuulumme Raamatun ihmeistä, opimme rakastamaan vähäosaisia ja vanhuksia, opimme vaikenemisen taidon, keskustelimme, pohdimme vaikeuksiamme, veisasimme rakkaita Siionin Virsiä, pidimme tietokilpailuja, opimme sanomalehden toimittamisen taidon, järjestimme juhlia, retkiä ja kehitimme hyvän toverihengen.⁴⁴

4.1.3 RAKENNUSTAITEELLISIA NÄKÖKOHTIA MONITOIMIKIRKKOJEN KEHITTELYTYÖSSÄ

Siinä, missä Suomen kristillinen järjestökenttä profiloitui syrjäseutujen seurakuntataloihin eli pikkukirkkoihin liittyvien suunnittelukysymysten ratkaisemisessa, suurimpiin asutuskeskuksiin rakennettujen ja arkkitehtonisesti suurielaisimpien kirkkojen sekä niihin liittyvien

---

42. Hakanen 2017, 6–9, 17, 24; Hurri & Hurri-Marttala 1997, 43; *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirja XI* (1935), 18. KA/HPKYA.

43. *Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton työmaalta*, katsaus vuoteen 1935, 3–4. KA/SKSKA.

44. *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirja XXX-XXXI* (1953–1954), 26–27. KA/HPKYA.

arkihuoneistojen yhteensovittamispulmat jäivät rakennustoimikuntien ja suunnittelukilpailuraatien ratkaistavaksi. Maan eturivin arkkitehtien kiinnostus monitoimikirkkoasiasa kohtaan oli vielä 1920-luvun puolella marginaalinen, mutta sen taiteellinen huomionarvoisuus ja kiinnostavuus lisääntyi rakennustyyppin yleistyessä 1930-luvulla. Suunnittelijakunnan varautuneisuus seurakuntataloja kohtaan liittyi rakennustyyppin historialliseen esikuvatomuuteen sekä sen epäselväksi koettuun positioon sakraali- ja profaaniarkkitehtuurin välimaastossa.

Vuonna 1922 *Arkkitehti*-lehden päätoimittaja Carolus Lindberg julkaisi pamflettimaisten kirjoituksen ”Alote [sic!] kirkkorakennustaiteen parantamiseksi”, jossa hän kritisoi voimakkaasti kotimaisen sakraaliarkkitehtuurin taiteellisesti heikkoa tasoa. Syynä sille oli Lindbergin mukaan kirkollisten rakennushankkeiden kohdalla vallinnut käytäntö, jonka myötä seurakunnat tilasivat rakennuspiirustukset suoraan arkkitehdeilta ilman niiden kilpailuttamista tai laadullista tarkastamista. Kirkkosuunnittelun kotimaisia markkinoita oli pitkään hallinnut Josef Stenbäckin ja Ilmari Launiksen muodostama ”kartelli”. Sillä oli hyvät suhteet maaseutuvoittoiseen tilaajakuntaansa, jolla oli rakennustaiteellisesti katsoottuna vanhahtavat makumieltymykset.⁴⁵ Suomalaisen arkkitehtuurin historiankirjoituksessa Lindbergin avausta on pidetty tärkeänä merkkipaaluna. Se edisti piirustuskilpailujen yleistymistä, mikä vastaavasti paransi suunnittelun laatua ja joudutti uusien rakennustaiteellisten virtausten esiinmarssia.⁴⁶ Kirkkokilpailuiden lisääntyminen on nähdäkseni vaikuttanut myös arkkitehdin ammattikuvan modernisoitumiseen ja taiteellistumiseen. Suunnittelutoimeksiannon saamiseen eivät pelkästään riittäneet omakohtaisen uskonnollisen harrastuneisuuden kautta solmitut henkilösuhteet, vaan asian ratkaisi pikemminkin piirustusten laadullinen painoarvo. Kristillisissä piireissä kirkkopiirustusten kilpailuttamispyrkimykset eivät saavuttaneet täysin varauksetonta vastaanottoa. Pelättiin, että arkkitehdit kokisivat sakraalirakennuksen suunnittelutyön vain esteettis-toiminnallisena ongelmanratkaisuna tai ulkokohtaisena suoritteena eikä heitä henkilökohtaisesti koskettavana sydämen ja uskon asiana.⁴⁷

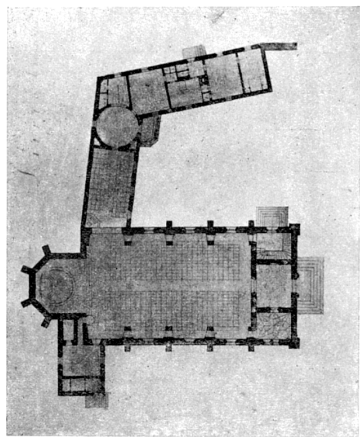
Lindbergin peräänkuuluttamalla vaatimuksella sakraalirakennustaiteen päivittämiseksi oli myös konkreettinen seurausvaikutus monitoimikirkkokysymykseen liittyen. Vuonna 1925 *Arkkitehti*-lehdessä esiteltiin sarja uusia kirkkoluonnoksia. Joukossa oli arkkitehtiylioppilaille järjestetyn kilpailun kautta syntynyt Veikko Heinon, Toivo Jäntin ja Väinö Löyskän ehdotus kirkon ja seurakuntatalon yhdistelmärakennukselle.⁴⁸ Kyseessä oli ensimmäinen laajempi seurakunnallinen monitoimikirkkosuunnitelma, jota oli kyseisen ammatijulkaisun sivuilla esitelty. Luonnokset muistuttivat läheisesti edellisessä luvussa analysoimiani ruotsalaisen rakennusoppaan *Boken om församlingshem* (1914) klassisoivia tyyppi- ja piirirakennuksia. Monitoimikirkkorakentaminen oli vieläkin näyttävämmän esillä samaisessa lehdessä heti seuraavana vuonna. Tuolloin siinä julkaistiin Helsingissä toimivan riikinruotsalaisen Olaus Petri -seurakunnan kirkkokilpailussa palkitut luonnokset. Rakennus valmis-

45. C. Lindberg. Alote kirkkorakennustaiteen parantamiseksi. *Arkkitehti* 7/1922, 109–110.

46. Heinonen 1986, 134; Nikula 1990, 124; Keinänen 1997, 146; Suhonen 2006, 16.

47. Uusien kirkkojen piirustukset. *Kirkko ja kansa* 5/1928, 152.

48. Muutamia kirkkoluonnoksia, *Arkkitehti* 7/1925, 92–93, 97–98.

Kuvat 38 ja 39. Arkkitehti-lehdessä vuonna 1925 julkaistu ehdotus monitoimikirkolle. Laatijoina arkkitehtiylloppilaat V. Heino, T. Jäntti ja V. Löyskä. (Kuvat: ks. Arkkitehti 7/1925, 92–93, 97–98.)

tui Etu-Töölöön kuitenkin vasta vuonna 1932. Voittajaehdotuksen oli laatinut ruotsalainen arkkitehti Ture Rydberg. Kirkkosalin lisäksi kohteeseen sisällytettiin seurakuntasali, merimiesten hengellistä virkistäytymistä palvelevat kerhotilat, kanslia, pappila ja vahtimestarin asunto.⁴⁹

Olaus Petri -kirkon rakennushankkeen pitkittyminen tuli heijastaneeksi 1920- ja 1930-luvun taitteessa heterogeenisesti ja asteittaisesti tapahtunutta tyyli siirtymää klassisismista funktionalismiin.⁵⁰ Siinä missä vielä vuonna 1926 laadituissa alkuperäisluonnoksissa kirkon tiilipintaiseksi kaavailtu torniosa oli koristeltu geometrisin kuvioaihein, vuoden 1932 toteutuksessa kaikki ylimääräinen detaljointi oli karsittu siitä pois. Lisäksi koko kirkon fasadijäsenteilyssä korostui yhä voimakkaammin rakenteellisuuteen nojaava puhdaslinjaisuus – se oli vaikutelma, jota sileäpintainen rappaus vielä alleviivasi. Runkohuoneen selkeä, varhaiskristilliseen basilikaperinteeseen nojaava perusjäsennys ei ollut muuttunut. 1920-luvun loppupuolella kotimaisessa sakraaliarkkitehtuurissa lisääntyivät Ruotsinkin kautta Suomeen rantautuneet italialaisvaikutteisesta klassisismista peritty estetiikka. Kyseinen tyyli suuntaus oli erityisesti nuoremman arkkitehtisukupolven suosiossa. Taiteellisia esikuvia omille suunnittelutoiminnalle haettiin Etelä-Eurooppaan suuntautuneiden opintomatkojen kautta – siellä heidän huomionsa kiinnittyi ulkoasultaan pelkistettyihin vanhoihin kyläkirkkoihin.⁵¹ Esimerkiksi Eino Sormunen luonnehti edellä kuvatun, nousevan arkkitehtijoukon suosimaa muotokieltä pidättyväisen myönteisesti. Heidän suosimassaan rakennustaiteellisessa ilmaisussa oli ”jotakin germaanilais- ja goottilaisvastaista, *apollonista* muotopuhautta, selkeyttä, hillittyä sopusuhtaisuutta ja objektiivisuutta.”⁵²

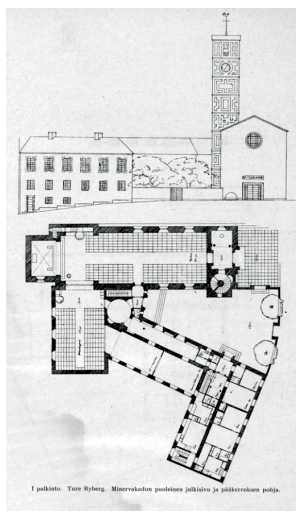
Armas Lindgren kommentoi uudemman rakennustyylin yleistymistä hieman ristiriitaiseen sävyyn *Arkkitehti*-lehdessä vuonna 1928 julkaistussa artikkelissa ”Nykyaikainen

49. Olaus-Petri seurakunnan kirkkokilpailu, *Arkkitehti* 12/1926, 197–209; D. Frölander-Ulf. Olaus Petri-kirkko, *Arkkitehti* 3/1933, 41–44.

50. Siirtymästä laajemmin, ks. Koho 1999, 45–52.

51. Ks. Heinonen 1986, 135; Nikula 1990, 128–129; Knapas 2006, 9; Suhonen 2006, 16.

52. E. Sormunen, Kuopion kirkkopäivien taidenäyttely. *Kirkko ja kansa* 2/1926, 40. Korostus alkuperäinen.

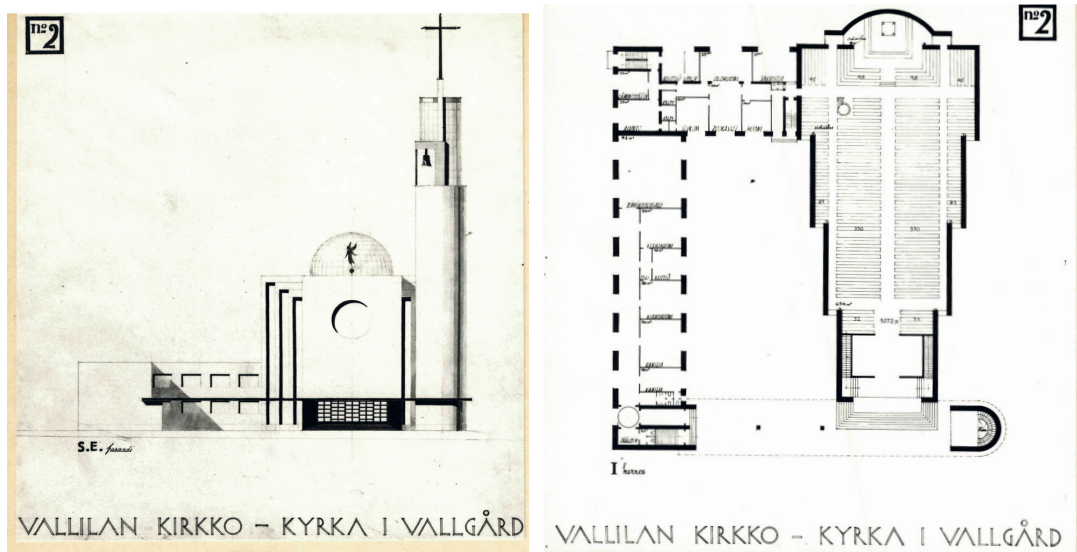
Kuvat 40 ja 41. Vasemmalla Ture Rydbergin voittanut kilpailuehdotus (1926) Olaus Petri -kirkkoa varten. (Kuva: ks. Arkkitehti 12/1926, 201.) Oikealla sama kohde vihkipäivänään, (1932). (Kuvaaja: Pietinen, 1932. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19670603:8574. FINNA.) Torniaiheen jäsentely ilmentää siirtymää traditionalismista funktionalismiin.

kirkkorakennustaide”. Siinä hän nosti syressien ja pinjojen rytmittämään idylliseen italialaiseen kukkulamaisemaan sijoittuvan varhaiskristillisen basilikan kirkkoarkkitehtuuriin kauneimmaksi esimerkiksi. Ihannoivasta kuvauksestaan huolimatta Lindgren arvioi eteläisten tyyli-vaikutteiden sopivan Suomen oloissa lähinnä urbaaneihin olosuhteisiin ja jäävän mitä todennäköisimmin vain väliaikaiseksi muoti-ilmiöksi. Hänen ajattelussaan kirkkorakennuksen ulkoasun valinta oli lähtökohdiltaan paikkasidonnainen kysymys. Siinä missä kaupunkimiljöön kohdalla kansainvälisiin esikuviin perustuvat muotoratkaisut saattoivat sopiaikin, maaseutuolosuhteissa oli perustelluinta pitäytyä kansallisen perinteen vanaveudessa. Lindgreniltä ei tosin riittänyt minkäänlaista ymmärrystä Keski-Euroopassa tavattuihin avantgardistisiin avauksiin sakraalirakennustaiteen saralla. Niihin hän luki paljaisiin teräs- ja betonikonstruktioihin perustuvat uudet ranskalaiset ja saksalaiset kohteet.⁵³

Funktionalismin esiinmarssi

Modernististen tyyli-ihanteiden murtautuminen suomalaiseen sakraaliarkkitehtuuriin tapahtui yhtäaikaaisesti seurakunnallisen monitoimikirkkorakentamisen yleistymisen kanssa. Mitään yksiselitteistä yhdistävää tekijää tai syyseuraussuhdetta näiden kahden kehityskulun välillä ei ole kuitenkaan löydettävissä. Siinä, missä kirkkorakennuksen monipuolistunut huonetilaohjelma edusti etenkin papistolle positiivista kurottautumista nykyaikaan, useille arkkitehteille moderni kehitysoptimismi tiivistyi suunnittelun toiminta-

53. Lindgren viittaa mitä ilmeisemmin Auguste ja Gustave Perret’n Notre-Dame du Raincyn (1923) kirkkoon ja Kölnissä vuonna 1928 pidetyn kansainvälisen *Pressa-taide*-, teollisuus-, ja lehdistönäyttelyssä esiteltyyn, Otto Bartningin piirtämään niin kutsuttuun Teräskirkkoon eli *Stahlkircheniin*. (A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitehti* 9/1928, 125–126.)

Kuva 42. Hilding Ekelundin lunastettu modernistinen ehdotus "N:o 2" Vallilan kirkkokilpailussa. (Kuva: Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

rakenne- ja materiaalilähtöisyyttä korostavaan rationalistisen pelkistettyyn muotokieleen. Funktionalismin läpimurtoa koskevassa tutkimuksessaan taidehistorioitsija Raija-Liisa Heinonen on nostanut esiin, että vuonna 1928 käydyssä Vallilan kirkkokilpailussa palkittiin ensimmäisen kerran – muutamista juryn kriittisistä huomioistakin huolimatta – modernistinen ehdotus arkkitehti Hilding Ekelundilta (1893–1984). Lunastettu suunnitelma perustui pohjakaavaltaan porrastetusti pyöreää kuoripäätettä kohti levenevään ratkaisuun, sileiksi rapattuihin betonipintoihin ja lasin rohkeaan käyttöön.⁵⁴

Yksittäisten suunnittelijoiden kohdalla tapahtui nopeitakin tyyli siirtymiä. Vuotta ennen Vallilan kirkkokilpailua Ekelund oli voittanut Töölön seurakuntatalokilpailun italialais-henkistä klassismia edustavalla suunnitelmallaan. Samaisen arkkitehdin nimissä on myös Suomen ensimmäisenä pidetty täysfunktionalistinen kirkkosali. Se valmistui vuonna 1931 SLEY:n Helsingin Fredrikinkadun rukoushuoneeseen tehtyjen muutos- ja laajennustöiden yhteydessä. Tuolloin K.A. Wreden vuonna 1894 valmistunut uusgoottilainen saarnahuone purettiin. Paikalle rakennettiin rautabetonirunkoinen paraabeliholvattu sakraalitala, joka valmistumisestaan lähtien on kulkenut Luther-kirkon nimellä.⁵⁵

Sakraaliarkkitehtuurin kohdalla siirtymä ”perinnäisiä kirkkomuotoja” suosivasta traditionalismista rakennustaiteellisen ilmaisun ajattomuutta ja yleispätevyyttä painottavaan funktionalismiin, ei tapahtunut hetkessä tai kitkatta. Helsingissä niin kutsuttujen ”tradis” ja ”funkis”-leirien keskinäiset kiistat johtivat tunnetusti sekä Tehtaanpuiston (1930/1932) että Temppeliaukion (1933/1936) kirkkokilpailuiden uusintakierroksiin.⁵⁶ Väitöskirjani seuraavassa pääluvussa osoitan, että erimielinen keskustelu modernistisiin suunnitteluperiaatteisiin nojaavan muotokielen sopivuudesta sakraalirakennustaiteen formaaliksi lähtökohdaksi

54. Heinonen 1986, 143–145; ks. myös Vallilan kirkkokilpailu. *Arkkitehti* 2/1929, 30.

55. H. Ekelund. Lutherkirkko Helsingissä. *Arkkitehti* 1932, 140–141.

56. Heinonen 1986 147–151, 154–155; Koho 1999, 70–71.

jatkui vielä 1950- ja 1960-lukujen taitteeseen asti. Pysyvyyden ja muutoksen teemoja puinut tyylidebatti kietoutui myös laajempaan kysymykseen arkkitehtuurista aikansa kuvastimena ja yhteiskunnassa vallitsevan ilmapiirin peilauspintana.

Vuonna 1931 päätoimittajan ominaisuudessa Hilding Ekelund kommentoi *Arkkitehti*-lehdessä käytyä kirkkokeskustelua omassa ”Apropos...” -kolumnissaan. Siinä hän yhdisti – hieman ivallisestikin – rakennustaiteellisen traditionalismin poliittisesti konservatiiviseen, omien sanojensa mukaisesti ”lapuanmieliseen” ajatteluun ja funktionalismin kumoukselliseen bolševismiin.⁵⁷ Arkkitehtuuripuhe toisinsi aikakauden ideologisia valtakamppailuita, joissa evankelisluterilainen kirkko oli instituutiona asemoitunut yhteiskunnallisen jatkuvuuden ja vakauden ylläpitäjäksi. Taidehistorioitsija Timo Koho on esittänyt, että 1920- ja 1930-luvun taitteen rakennustaiteelliseen murrokseen kytkeytyi myös ihmiskuvan muutos. Sitä siivittivät elämänrytmissä ja -tavassa tapahtuneet siirtymät ruumiillisesta koneelliseen, agaarista urbaaniin sekä perinteisestä nykyaikaiseen.⁵⁸

Pidän yllättävänä, että 1920- ja 1930-lukujen taitteen rakennustaidekeskusteluissa yleistyvät monitoimikirkot jäivät arkkitehtien puheenvuoroissa varsin vähäiselle huomiolle. Ainoa aihepiiriin liittyvä kommentti *Arkkitehti*-lehdessä tuli nimimerkiltä ”S.E. & O”. Näkemyksillään funktionalistiseen leiriin itsensä asemoinut kirjoittaja korosti sakraaliarkkitehtuuria puivassa tekstissään moderniin rakennustaiteeseen liitettyä hyötynäkökulmaa ja sen sosiaalisesti edistyksellistä hyvinvointitulottuvuutta. Hän kannatti, että kustannuksiltaan kalliiksi kohoavien ja usein vajaakäyttöisiksi jäävien suurkirkkojen sijasta kaupunkeihin rakennettaisiin ennemmin pikkukirkkoja. Ne saisivat muodostaa yhdessä sairaalan tai vanhainkodin kanssa eri toimintoja yhdistävän rakennusryhmän.⁵⁹ Ajatus ei ollut kaukaa haettu, sillä esimerkiksi edellä esitellyn Luther-kirkon uudistetun talokompleksin ylimmät kerrokset oli alun perin suunniteltu vanhainkodin käyttöön. Tämä monitoimikirkkorakentamista puoltava lausunto on väitöskirjaa varten läpikäymäni aineiston valossa sangen poikkeuksellinen. 1890-luvulta 1950-luvun loppuun asti ulottuvalla aikajänteellä arkkitehtien omista ammattilehdissä monitoimikirkot nähtiin yleisesti ottaen sekä esteettisesti että toiminnallisesti hankalina suunnitella, sillä niissä yhdistyivät keskenään kovin eriluonteisina pidetyt huonetilakokonaisuudet.

1930-luvun edetessä monitoimikirkkojen suunnittelutoiminta sai yhä selvemmin funktionalistisia piirteitä: rakennusten suojiin kaavaillut toiminnot haluttiin määritellä ja eriyttää entistä selvemmin. Tilallis-toiminnallisesta uudistamisesta huolimatta kohteiden ulkoasu saattoi edelleen noudatella perinteisiä linjoja. Vuoden 1934 SKSK:n rakennusneuvonnan toimintakertomuksessa selitettiin, että useampi seurakuntatalohanke oli jumiutunut kirkkokansan keskinäisiin erimielisyyksiin. Kinaa oli aiheuttanut kysymys kohteeseen sisällytettävien huoneiden lukumäärästä: kun vanhempi väki toivoi pelkästään yhteiseen kokous saliin perustuvaa rukoushuonetta, nuorempi väki halusi seurakuntatalon, johon sopisi useampi pieni huone monimuotoisen kerhotoiminnan järjestämiseksi. J.H. Tunkeloon henkilöitynyt neuvontatoimisto asettui huoneluvin kasvattamisen kannalle. Asiakirjan mukaan

---

57. Apropos..., *Arkkitehti* 11/1931, 15.

58. Koho 1999, 53–56.

59. ”S.E. & O.” Uudet kirkot kerran vielä, *Arkkitehti* 11/1931, 16.

käytäntö oli opettanut, että tilakirjo palveli etenkin lapsi- ja nuorisotyön kasvatuksellisesti mielekästä järjestämistä. Täydennysrakentamisen avulla vanhempia rukoushuoneita voitaisiin laajentaa tarvittavilla lisätiloilla. Samassa yhteydessä muistutettiin, että kaikki kirkolliset rakennukset toimivat paikkakunnan huomionarvoisina hengellisinä maamerkkeinä. Sekä ulkoisessa muotoilussa että sisustuksellisissa ratkaisuissa tuli pyrkiä sopusointuun ja kauneuteen:

[K]ristillisessä toiminnassa olevalla rakennuksella tulee jo huoneiden sisävaikutuksen ja yleisluonteen olla omansa herättämään rauhallisuuden ja pyhyden tunteita ja että tällaisen rakennuksen ulkopiirteiden tulee todistaa ylevästä tarkoituksesta, arvokkaasta kokonaisuudesta ja arkielämästä eroitetusta [sic!] erikoispyhästä.⁶⁰

Arkkitehtonisen modernismin vierastus ja sen problemaattisuus suhteessa perinteeseen nojaavien rakennustyyppien muotoiluun johtivat siihen, että Suomeen valmistui vain yksittäisiä funktionalistisia kirkkoja ennen toista maailmansotaa vieläpä melko perifeerisille paikkakunnille. Uuden rakennustyylin yleistymistä sakraalirakentamisessa ei edesauttanut sekään, että näkemyksissään vähäistä kompromissinhalua esittäneet modernistiarkkitehdit eivät liiemmin olleet kiinnostuneita perehtymään syvällisemmin kirkkojen suunnitteluun liittyviin erityiskysymyksiin. Suomen ensimmäisten funktionalistiseen tyyliin toteutettujen kohteiden suunnitteluhistoria on monessa tapauksessa poikkeuksellinen. Rakennuspäätöksen syntymiseen johtanut prosessi ei kaikilta osin noudatellut seurakuntakirkkojen kohdalla tavattuja kollektiivisen ratkaisun periaatteita vaan keskeiseksi muodostui myös yksittäisen tilaajatahon tahtotila.⁶¹

Esimerkkikohteeksi nostan Pauli E. Blomstedtin piirtämän Kannonkosken kirkon, jonka ensiluonnokset syntyivät vuonna 1933. Seurakunnan kirkkoherra oli kääntynyt Tampereen hiippakunnan piispan, monitoimikirkkojen kehittytyön pioneirihahmona toimineen Jaakko Gummeruksen puoleen selvittäessään sopivaa arkkitehtia kaavavilulle hankkeelle. Piispa oli vihjannut Blomstedtista, joka keskisuomalaisena saattaisi tuntea kiinnostusta paikkakuntaa kohtaan. Gummerus toivoi, että suunnitelma voisi samalla muodostua esikuvaksi edullisesti toteutettavalle ja nykyaikaiselle *pikkukirkolle* hiljattain muodostetuille paikkakunnille, joissa sakraalirakentamiseen liittyvä traditio ei nousisi esteeksi arkkitehtonisten innovaatioiden käyttönotolle. Funktionalistinen ilmiasu konkretisoi myös hänen jo 1920-luvun alussa peräänkuuluttamaa vaatimusta kirkkoarkkitehtuurin formaaliksi uudistamiseksi. Gummeruksen mukaan evankeliselle sakraalirakennustaiteelle oli etsittävä määrätietoisesti uutta suuntaa ja muotokieltä, sillä vanhemmat tyyli- ja tilajärjestelypyrkimykset olivat historiallisesti kehittyneet palvelemaan katolisen kirkon jumalanpalvelus- ja harjauselämää.⁶² Näin nykyaikaisen sakraalirakennuksen ulkoasua leimaava funktionalistinen tyylipuhtaus tuki sen uskonnollisesti oikeaoppiseksi määriteltä tehtävää.

Blomstedtin kuoltua kesken jääneen rakennushankkeen saattoi loppuun hänen leskensä Märta (o.s. von Willebrand) Matti Lampénin avustuksella. Edellä mainittu muisteli pitä-

60. Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton työmaalta, katsaus vuoteen 1934, 4-5. KA/SKSKA.

61. Nikula 1990, 130-131; Koho 1999, 70-71; Jokinen 1992, 56; Knapas 2006, 74-79.

62. Gummerus 1921, 17.

neensä huomionarvoisena, että juuri piispa oli toivonut kirkosta modernia. Viimein vuonna 1938 valmistuneesta kohteesta jätettiin pois siihen alun perin kaavaillut seurakuntatilat sivu-saleineen ja kerhohuoneineen kustannussyistä.⁶³ Kannonkosken kirkon tapauksen valossa Timo Kohon väite, jonka mukaan suomalaisen papiston kielteinen suhde arkkitehtien funktionalistisia tyylipyrkimyksiä kohtaan oli ”äärimmäisen jyrkkä ja yksimielinen”, näyttäyty vähintäänkin liioittelevalta.⁶⁴

1930-luvun loppuun mennessä pikkukirkkojen eli seurakuntatalojen yleistyminen oli lisännyt ammatillista kiinnostusta rakennustyyppiä kohtaan. SKSK:n neuvontatoimistosta viestittiin seurakuntiin, että rakennusviranomaiset olivat alkaneet kiinnittää huomiota niiden taiteelliseen laatuun ja asemakaavalliseen sijoitteluun. Näihin syihin vedoten painotettiin, että pikkukirkon tai seurakuntatalon piirustukset tuli hankkia osaavilta suunnittelijoilta. Panostus sakraalirakennuskannan kehittämiseen havainnolistuu SKSK:n rakennusneuvontatyön arkistosta löytyvään 39 nimeä sisältävään ja mitä ilmeisimmin 1930-luvun lopulla laadittuun kirkkoarkkitehtilistaan. Useimmat siinä luetelluista nimistä olivat jo tuolloin etabloituneita modernisteja.⁶⁵

Monitoimikirkkorakentamisen valtavirtaistuminen käy ilmi myös Hilding Ekelundin laatimasta uudenaikaisen rakentamisen oppikirjamaisesta yleisesityksestä, joka sisältyi teokseen *Keksintöjen kirja: rakennustaide ja rakennustekniikka* (1938). Siinä hän totesi, että vapaamuotoisen seurakuntatyön merkityksen korostuminen nykyaikaisessa uskonnollisessa elämässä oli johtanut kehitykseen, jossa kirkkorakennusten yhteyteen oli ryhdytty sisällyttämään tarvittavat seurakuntahuoneistot. Esittelyssään Ekelund huomioi myös kirkkosalittomien seurakuntakotien yleistymisen. Teoksen sakraaliarkkitehtuuria käsittelevässä osiossa lukijakunnalle tarjoihtiin käytännönläheisiä ohjeistuksia kirkollisten rakennusten suunnittelutyöhön liittyen. Ekelund suositteli, ettei kirkko- ja seurakuntatiloja sijoitettaisi yhteen.⁶⁶ Tulkitsen neuvon heijastelevan funktionalistista ajattelutapaa, jossa tilasuunnittelun lähtökohtana oli toimintolähtöinen eriyttäminen. On merkillepantavaa, ettei arkkitehtoninen modernismi ilmennyt pelkkänä ulkoisena tyylivalintana vaan sisäisenä tapana ratkaista tarkoituksenmukaisesti tilan ja toiminnan välinen suhde. Suunnittelukysymys oli sellainen, jota myös traditionalistiset suunnittelijat pitivät esillä. Tältä osin ”tradis” ja ”funkis” -leirien ero näyttäyty häilyvänä. Ekelundin kirjoitusta on havainnollistettu 1930-luvun aikana valmistuneiden kotimaisten sakraalirakennusten valokuvilla. Niiden joukossa olivat Helsingin Töölön ja Vallilan uudet monitoimikirkot, joiden lähempään analyysiin siirryn seuraavaksi.

---

63. P.E. Blomstedt. Kannonkosken kirkko, *Arkkitehti* 3/1935, 42–43; M. Blomstedt. Kannonkosken kirkko, *Arkkitehti* 7-8/1940, 49–52; ks. myös Virkkala 1982, 35.

64. Ks. Koho 1999, 70.

65. Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton työmaalta, katsaus vuoteen 1939, 5; *Luettelo suomalaisista arkkitehteista, jotka ovat erikoistuneet kirkkorakennuksiin* (Neuvontatyön kirjearkisto). KA/SKSKA.

66. Ekelund 1938, 430–431.

4.2 TONTTIPAIKKOJA JA KIRKKOKILPAILUJA: HELSINGIN SEURAKUNNALLINEN RAKENNUSOHJELMA

Sisällissodan jälkimainingeissa havahduttiin kirkollisten toimitilojen määrällisiin ja laadullisiin puutteisiin Helsingissä. Vuonna 1920 tehtiin aloite seurakunnallisen rakennusohjelman käynnistämiseksi, jonka kautta uskonnollisen elämän eri muodot ulotettiin laajentuvaan pääkaupunkiin. Tavoitteena oli aikaansaada pienistä ja käytännöllisistä kirkkorakennuksista koostuva kattava verkosto muutamien suurieleisten ”katedraalien” sijaan. Hankkeen läpivienti kokonaisuudessaan kariutui taloudellisten ja seurakuntahallinnollisten syiden lisäksi sen vuoksi, että kirkossa arkailtiin mittavien julkisrahoitteisten ohjelmien käynnistämistä. Niistä potentiaalisesti aiheutui kansalaiskritiikkiä, jota politisoituneessa ja polarisoituneessa yhteiskunnan ilmapiirissä haluttiin tietoisesti välttää.⁶⁷ Vuosikymmenen puoliväliin mennessä tilanne oli kypsynyt siihen pisteeseen, että laajan seurakunnallisen rakennusohjelman käynnistäminen oli tullut niin mahdolliseksi kuin välttämättömäksi kirkon legitimitietin kannalta.

4.2.1 MONITOIMIKIRKKOJA PÄÄKAUPUNGIN KAIKKIIN KOLKKIIN

Helsingin evankelisluterilaisten seurakuntien toiminnallisen laajentumisen ja vakiintumisen kannalta vuosi 1926 oli ratkaiseva. Tuolloin kirkkovaltuustossa tehtiin päätökset omaehtoista uskonnollista harrastuneisuutta osoittaneiden kaupunginosien eli Töölön ja Käpylän seurakuntatalohankkeiden vireillepanosta ja rakennusasiainvaliokunnan⁶⁸ perustamisesta. Sen tehtäväksi määriteltiin lähivuosien aikana toteutettavien kirkko- ja seurakuntatalohankkeiden valmistelutyö sekä sopiviksi katsottujen tonttipaikkojen etsiminen pääkaupungista kirkollisen toiminnan kehittämiseksi pidemmällä aikavälillä. Toimielin jatkoi edellisessä luvussa esittelemäni ja vuonna 1913 asetetun seurakunnallisen rakennustoimikunnan työtä, jonka aikaansaannokset olivat jääneet laihoiksi. Uudella selvitystyöllä pyrittiin vastaamaan niihin haasteisiin, jotka Helsingin tasaisena jatkunut väestönkasvu ja kaupunkirakenteen laajentaminen muodostivat monimuotoisen seurakuntatyön järjestämiseksi. Maallikkojäseniä aktivoivan kirkollisen toiminnan toivottiin tavoittavan mahdollisimman monen eri-ikäisen ja eri puolilla pääkaupunkia asuvan seurakuntalaisen.

---

67. Ks. Kansanaho 1965, 12–13.

68. Sen kokoonpanoon kuuluivat: rovasti A.W. Kuusisto (puheenjohtaja), kirkkoherrat S. Wilh. Roos ja G. Moliis-Mellberg, kouluneuvos J.H. Tunkelo ja metsäneuvos Aug. Tötterman sekä arkkitehdit Onni Tarjanne ja Albert Nyberg, sihteerinä kappalainen Kaarlo Sylvander.

Sisällissodan läheisyys näkyy valiokunnan työskentelyssä siinä, että se katsoi evankelisluterilaisen kirkon olevan sosiaalisen vakauden tae. Sen moraaliin velvollisuuksiin olivat kuuluneet kansakunnan henkisen sivistystason ylläpitäminen ja sen hengellisen elämän jalostaminen. Panostaminen varsinkin lapsi- ja nuorisotyöhön uskottiin sitouttavan tehokkaasti kokonaisia perhekuntia ja tulevia sukupolvia kirkon yhteyteen.⁶⁹

Valiokuntatyön tulokset julkaistiin vuonna 1928 vaihteellisesti ja kolmiosaisen mietinnön muodossa. Siinä lueteltuihin konkreettisiin toimenpide-ehdotuksiin lukeutuivat kirkkojen rakentaminen Vallilaan ja Tehtaanpuistoon sekä seurakuntatalon pystyttäminen Johanneksen kirkon kupeeseen. Asiakirjan liitteenä olivat valiokuntaan kuuluneen ja tuolloin seurakuntien palveluksessa työskennelleen Albert Nybergin edellä luetelluille kohteille laatimat esisuunnitelmat julkisivu- ja pohjakaavaluonnoksineen. Tyyllisesti ne edustivat pelkistettyä klassismia. Vain varsinaisten kirkkojen lopulliset piirustukset päätettiin hankkia avoimen kilpailun kautta. Selvitystyötä esiteltiin ja sitä kommentoitiin päivälehdissä verrattain ahkerasti.⁷⁰ *Uudessa Suomessa* kiteytettiin, kuinka pääkaupunkiin kaavaillut kirkkohankkeet jakoivat ihmiset joko niistä kokonaan piittaamattomiin ja niitä vastustaviin tai niihin suopeammin suhtautuviin. Tehtaanpuiston kirkkoa koskevat kaavailut herättivät kaikkein eniten epäilyksiä: sijaitsihan kooltaan suuri ja siksikin harvemmin väestä täyttyvä Johanneksen kirkko vain muutaman korttelin päässä. Kuten oli odotettavissa, kansan huolta herättivät suuren rakennusurakan kokonaiskustannukset. Niiden taloudellisista suhdannevaihteluista johtuva ennakoimaton nousu johtaisi pahimmillaan kirkollisveroäyriin nostoon.⁷¹

Seurakunnallisen monitoimikirkkorakentamisen kannalta mietintö oli käänteentekevä: siinä kannatettiin yksituumaisesti pohjoismaiselta pikkukirkkoliikkeeltä perittyjä arkkitehtuuri-ideaaleja. Asiakirjan mukaan Helsinkiin tuli rakentaa ensisijaisesti sellaisia kirkkoja, joiden yhteyteen tai läheisyyteen voitiin mahdollistaa myös seurakuntaelämää palvelevat arkitilat. Vaikka yksittäisten ja harkitusti sijoitettujen monumentaalisten juhla kirkkojen toteuttamiskaavailuista ei haluttu kokonaan luopua, tulevaisuuden kaupunkipyhätöt hahmottuivat suhteellisen pienikokoisina ja rakennustaiteelliselta vaikutelmaltaan kodikkaina. Ominaispiirre palvelisi yhteisöllisyyden tunteen syntymistä ja sen ylläpitämistä seurakunnissa. Pelkän kirkkosalin sisältävät sakraalirakennukset eivät enää yksin riittäisi tyydyttämään nykymuotoisesta hartauselämästä kumpuavia tilallis-toiminnallisia tarpeita. Oli siis ryhdyttävä täydentämään pääkaupungin vanhempaa kirkkorakennuskantaa seurakuntataloilla. Helsingin kirkkorakennusverkosto haluttiin ulottaa niille kantakaupungin uskonnollisille katvealueille, jossa toimintaa oli jouduttu järjestämään epätarkoituksenmukaisiksi arvioiduissa väliaikaistiloissa. Kirkko- ja seurakuntatietoisuuden hengessä mietinnössä tehtiin pesäero kristillisen yhdistyskentän tarjoamaan ja täydentäviksi katsottuun toimitilatarjontaan.⁷²

69. Helsingin seurakuntien yhteisen kirkkovaltuuston ptk. 10.3.1926, 1 § ja 28.5.1926, 2 §; *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta*, mietintö N:o 3 (28.11.1928), 1–4. HSHA.

70. *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta*, mietinnöt N:o 1, 1–5 ja N:o 2, 1–3 (24.2.1928) sekä N:o 3, 1–4 (28.11.1928). HSHA.

71. Helsingin seurakuntien rakennussuunnitelmia, *Uusi Suomi* 24.3.1928; Kirkolliset rakennussuunnitelmat pääkaupungissa, *Helsingin Sanomat* 22.3.1928; Hyviä uutisia Helsingistä. *Kirkko ja kansa* 5/1928, 151.

72. *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta*, mietinnöt N:o 1, 1–5 ja N:o 2, 1–3 (24.2.1928), sekä N:o 3, 1–4 (28.11.1928). HSHA.

Paikallisseurakuntien toimitilakysymysten ajankohtaisuutta lisäsi myös vuonna 1923 tapahtunut uskonnonvapauslain voimaantulo, jonka myötävaikutuksesta vapaat protestanttiset kirkkokunnat olivat käynnistäneet Helsingissä kaupunkikuvallisesti huomionarvoisia rakennushankkeita. Selvityksen mukaan niihin oli sovitettu yhteen varsin menestyksellisesti sekä hengellisiä että maallisia toimintoja palvelevia tilakokonaisuuksia. Luterilaisen kansankirkon paineet oman sanoman ja toiminnan kirkastamiseksi olivat näiltäkin osin lisääntyneet.⁷³

Valiokuntamietinnön kolmannessa osassa käsiteltiin tulevien kirkkorakennusten tonttipaikkakysymystä. Paras sijoituspaikka uusille kaupunkipyhätöille oli vatedeskin ”keskellä kylää”. Pikkukirkkoliikkeen kannattamien arvojen mukaisesti sakraalirakennusten ja papiston lukumäärän kasvattaminen sekä uusien seurakuntien perustaminen otettiin pitkän tähtäimen tavoitteeksi. Ideaalisena pidettiin Kööpenhaminan ja Tukholman tilannetta, jossa kirkkoja oli verrattain tiheässä. Jotta vastaaviin suhdelukuihin päästäisiin Helsingin kohdalla, valiokunta arvioi, että pääkaupungissa tulisi olla 18 kirkkoa neljän sijasta. Optimaalisena maksimietäisyytenä eri kohteiden välillä pidettiin kahta kilometriä, minkä avulla vältettäisiin liian suurten ”kirkottomien alueiden” muodostuminen. Vaikka sopivaksi katsotun kirkkorakennustiheyden aikaansaamisella oli kaupunkikuvallinen symboliarvo, sen ensisijainen tehtävä oli madaltaa seurakunnallisten tilaisuuksien osallistumiskynnystä. Valiokunnan tonttipaikkaehdotuksilla haluttiin yhtäältä juurruttaa uskonnollista elämää siellä, missä sitä jo oli, ja toisaalta kartoittaa sille sopivia kiintopisteitä vielä hengellisesti koskemattomista maastoista. Sijaintipaikkojen kaavailussa huomioitiin Helsingin väestörakenteen kehitys sekä tiedossa olevien asuinalueiden kaavoitus- ja rakennushankkeet.⁷⁴

Toimikunnan esittämät yksitoista tonttipaikkaa kirkko- ja seurakuntatalorakennuksille sijoittuivat Helsingin liikenteellisiin solmukohtiin ja kaupunkirakenteessa visuaalisesti korostuviin kohtiin. Nämä olivat: Länsi-Helsingin alueelta Etu-Töölöstä Temppeliaukio; Taka-Töölöstä Lätisen Viertotien ja Nordenskiöldinkadun kulmatontti eli nykyisen Kansaneläkelaitoksen toimitalon paikka; Meilahdesta Munkkiniemeen vievän tien päate; nykyiset Länsi- ja Itä-Pasila; Ruskeasuo ja Ruoholahti. Jälkimmäiseen kaavailtiin vain pienempää seurakuntakotia. Itäisestä pääkaupungista esitettiin varattavaksi maa-alat nykyisen Mäkelänsäädän ja Hämeentien risteyskohdasta; Kumpulan omakotitaloalueelta Japaninkadun varrelta; Vanhastakaupungista kirkkoraunioiden ja hautausmaan kohdalta sekä Käpylästä Väinöläntien päädyssä.⁷⁵

Seurakuntien hyväksymä esitys saatettiin asemakaavaviranomaisten tietoon, jotta tarvittavat tonttivarastoimenpiteet voitaisiin tehdä joutuisasti. Asemakaava-arkkitehti Birger Brunilan lausuntoon nojaten, kaupunki linjasi vuonna 1929 toisin kuin seurakunnat olivat toivoneet: viralliset tonttiluovutus päätökset tehtäisiin tapauskohtaisesti kulloisen rakennushankkeen varmistuttua. Kaupunginostien kehittämisen kannalta sitovien tonttivaras-

---

73. *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta, mietinnöt N:o 1, 1–5 ja N:o 2, 1–3 (24.2.1928), sekä N:o 3, 1–4 (28.11.1928). HSHA.*

74. *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta, mietintö N:o 3, 1–4, (28.11.1928). HSHA.*

75. *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta, mietintö N:o 3, 4–9. (28.11.1928). HSHA.*

ten tekemistä pidettiin ongelmallisena. Viranomaisten oli silti tärkeä tietää seurakuntien asemakaavalliset intressit, jotta ne voitaisiin huomioida kaupungin suunnittelutoiminnassa. Brunila laati vielä tarkistetun kirkontonttipaikkakartan seurakuntien ehdotusten pohjalta, johon hän sisällytti vain yksittäisiä korjauksia.⁷⁶

Vaikka vuoden 1928 rakennusohjelmassa esitetty kirkkorakennusverkosto ei koskaan toteutunut kaavaillussa laajuudessaan, se toimi viitteellisenä ohjekarttana Helsingin kantakaupungin alueelle toteutettaville seurakunnallisille rakennushankkeille vielä 1960-luvun jälkeenkin. Muistiossa yhtä lailla kauaskantoinen oli linjaus, jonka mukaan uskonnollisen pyhä- ja arkitoiminnan yhdistävä monitoimikirkko nostettiin ensi kerran tulevaisuus- ja muutosorientoituneen seurakunnallisen rakennustoiminnan perusratkaisuksi.⁷⁷ (Ks. *Liite 1*. Pääkaupunkiseudun sakraalirakennuksia ja kohteiden tonttipaikkaehdotuksia.)

4.3.2 KAUAS YLI TALORIVIEN NÄKYVÄ RISTI: NYKYAIKAISET KAUPUNKIPYHÄTÖT TÖÖLÖÖN JA VALLILAAN

1900-luvun alun asemakaavoituksen peruseriaatteen, joihin myös Töölön ja Vallilan alueiden suunnittelutyö nojasi, sovelsivat itävaltalaisen Camillo Sitten kaupunkikuvan kauneutta korostavia oppeja. Riitta Nikulan mukaan Sitten pääteoksen eli *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889) vaikutus säilyi suomalaisessa kaupunkisuunnittelussa 1920-luvulle asti. Kotimainen arkkitehtikunta tutustui sittelaiseen ajatteluun jo 1890-luvulla.⁷⁸ Sen mukaan uudenaikaisen kaupunkisuunnittelun tuli perustua ennemmin esteettistä romantiikkaa kuin rationalismia painottaville lähtökohdille. Nämä ilmenivät maaston muotoja mukailevissa, vaihtelevassa korttelirakenteessa ja katuverkostossa sekä viihtyvyyttä lisäävissä kuvauksellisissa aukiosarjoissa. Lisäksi tärkeällä sijalla olivat kaupungin hengitysilmää raikastavat ja tervehdyttävät puistovyöhykkeet. Kirjassaan Sitte käsitteli kirkkojen sijoittelukysymystä tavalla, jota on syytä avata tarkemmin. Ensiksi mittakaavaltaan monumentaalisilla sakraalirakennuksilla oli kaupungin kannalta puhdistava funktio, sillä ne ohjasivat kaduille kertynyttä ja tuulenpuuskien kuljettamaa sairastuttavaa pölyä yläilmoihin. Toiseksi kaupunkiolosuhteissa samankaltaista käyttöä palvelevat julkiset rakennukset tuli joko yhdistää tai sijoittaa lähekkäin; kirkon yhteyteen sopivat pappilat ja koulut.⁷⁹

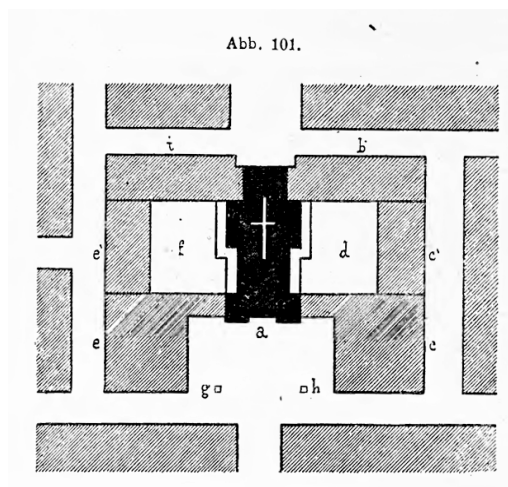
Teoksessaan Sitte esitteli keskiajan luostarirakentamisesta ja barokin arkkitehtuurin ylvästä symmetriasta ammentavan mallipohjakaavaratkaisun aukion päätyyn sijoittuvasta modernista esikaupunkikirkosta. Siinä pyhättöosaa kehysti kaksi virkistysalueena toimi-

76. Birger Brunilan 24.10.1929 päiväämä kirje Helsingin kaupungin yleisten töiden hallitukselle karttaliitteineen; Helsingin kaupungin rahatoimikamarin kokouksen 12.11.1929 pöytäkirjanote. HKA/KSVA.

77. Ks. myös Kansanaho 1965, 13; Aho 1980, 94.

78. Nikula 1981, 89, 92; Nikula 2006, 69–70.

79. Sitte 2001, 135–136.

Kuva 43. Arkkitehti Camillo Sitten näkemys nykyaikaisen esikaupunkikirkon ja sitä kehystävän rakennuskompleksin sovittamisesta ympäröivään kaupunkirakenteeseen. (Kuva: ks. Sitte 2001, 140.)

Paavalin kirkkoa on mielekästä tarkastella Sitte-luentaani perustuen niin lähiympäristöönsä sovitettuina kuin sen luonnetta muokkaavina merkkirakennuksina.

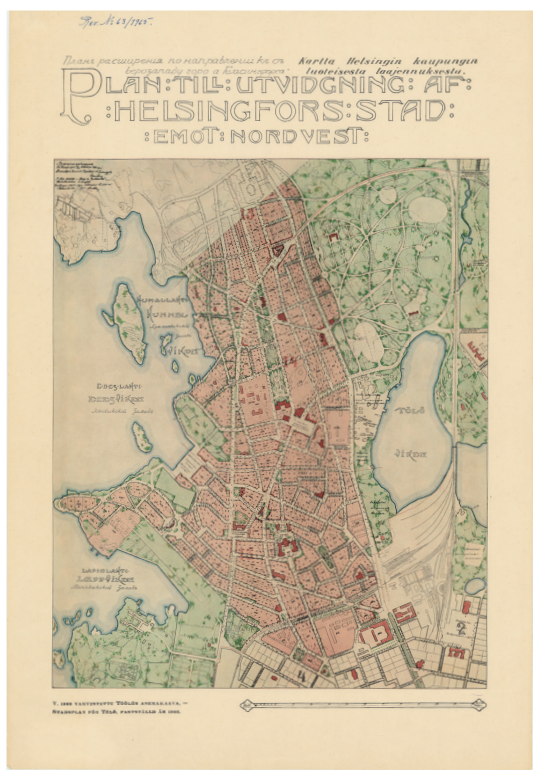
Helsingin kaupungin luoteiskolkan eli Töölön alueen asemakaavan vaiheikas suunnittelukilpailu käytiin vuosina 1898–1900. Se oli ensimmäinen laatuaan Suomessa. Tehtävänä oli määrittää uuden kaupunginosan katulinjat, viher- ja virkistysalueiden, aukoiden sekä tärkeimpien julkisten rakennusten paikat. Riitta Nikula on huomioinut, että kaikissa ensimmäisen vaiheen palkituissa voittajaehdotuksissa seudun kiintopisteeksi muodostui nykyisen Temppeliaukion kohdalla oleva kallioinen maastonkohouma eli kirkonmäki. Sinne sijoituvan pääkirkon lisäksi töölöläisten uskonnollisia tarpeita palvelisi myös kokoluokaltaan pienempi ja sijainniltaan syrjäisempi kappeli. Kilpailun jatkovaiheessa insinööri Herman Norrménin ja arkkitehti Gustaf Nyströmin ehdotuksessa kyseinen rakennus sijoitettiin nykyisen Eduskuntatalon tienoilte, siis erikoisen lähelle alueen pääkirkkoa. Vastaavasti Bertel Jungin, Lars Sonckin ja Valter Thomén ehdotuksessa kappelin paikka sijaitsi kuta-kuinkin nykyisen Töölön kirkon korkeudella, vaikkakin lähempänä Läntistä Viertotietä eli Mannerheimintietä. Palkintolautakunnan arvioissa kappelikirkon pohjoisempaa sijaintia pidettiin perustellumpana. Lausunnossa kiinnitettiin huomiota myös sakraalirakennuksen ja sitä ympäröivän kaupunkimiljöön väliseen suhteeseen: toisin kuin Töölön monumentaaliseksi kaavailtu pääkirkko, vaatimattomampi kappeli sopisi paremmin seudulle kaavaillun pientaloalueen yhteyteen.⁸⁰

Kompromissiratkaisun lopputulemana Töölön asemakaavan laatimistyö lankesi Nyströmin ja Sonckin harteille. Tässä vuonna 1902 valmistuneessa ja vuonna 1906 senaa-

vaa ja sisäpihan ympärille sovitettua siipirakennusta. Erilliset tyttö- ja poikakoulut sijoittuivat niihin toistensa peilikuviksi. Kompleksiin oli mahdollitettu vielä lastentarhan sekä pappilan, saka-riston ja seurakunnankanslian muodostamat erilliset lohkot. Sitte korosti, että eri siipiosien väliset kulkuyhteydet oli ratkaistava mahdollisimman sujuviksi.⁸⁰ Hänelle kaupunkirakennustaiteen ideoita peilaava uudenaikainen, mutta samalla perinteeseen sitoutuva, urbaani monitoimikirkko toimi niin fyysisen ja henkisen puhtauden kuin moraalisen ja sosiaalisen järjestyksen tyyssijana. Tällä keinoin kirkon ja kaupungin tilallis-toiminnalliset ominaispiirteet suhteutuivat ja vertautuivat toisiinsa heterotooppisesti. Sekä Töölön seurakuntataloa että

80. Sitte 2001, 139–140.

81. *Helsingfors fullmäktiges tryckta handlingar* (27/1902), 10, bilaga VI, XI/1901 karttaliitteineen; ks. myös Nikula 1981, 173–178; Nikula 2006, 72–75; Wäre 1989, 171–173; Lindh 2002, 34–38, 46.

Kuva 44. Gustaf Nyströmin ja Lars Socnkin "Kartta Helsingin kaupungin luoteisesta laajennuksesta" (1902). Nykyinen Topeliuksenpuisto, jonka pääteaiheeksi Töölön seurakuntatalo muodostui, erottuu kuvasta vihreänä kaistaleena. Julkisten rakennusten paikat on merkitty tummemmalla punaisella. (Kuva: ks. SINETTI-tietokanta.)

tissa vahvistetussa aluesuunnitelmassa kappelikirkon tarkempi sijainti jäi määrittelemättä. Sopivia paikkoja julkisille arvorakennuksille oli varattu useita, yksi keskittymä kehysti Suurtoria eli nykyistä Töölöntoria. Aukion pohjoispuolella olevalle etäisemmälle tontille, jota Choræuksen- eli nykyinen Välskärin- ja Topeliuksenkadut rajasivat, oli asema-kaavakartassa hahmoteltu paikka näytävälle julkiselle rakennukselle jyrkästi viettävän rinteen laelle. Tontille pystytettävä kohde tulisi muodostumaan pitkän ja kapean puistokaitaleen monumentaaliseksi pääteaiheeksi.⁸²

Taka-Töölöön kaavaillun sivukirkon, josta aikalaiset puhuivat myös rukoushuoneena tai seurakuntatalona, tarkempi sijainti oli vielä 1920-luvun puoliväliin tultaessa jäänyt ratkaisematta. Sitä oli esitetty rakennettavaksi niin nykyisen Töölön kirjaston paikalle kuin Topeliuksenpuiston keskivaiheille. Päätyminen lopulliseen sijaintiin oli kaupungin asemakaava-arkkitehtina toimineen Birger Brunilan ansiota. Sittelaiseen henkeen hän katsoi, ettei viereiselle tontille kaavailtu koulurakennus muodostaisi periaatteellista tai toiminnallista ristiriitaa kirkollisen kohteen kanssa.⁸³ Vuonna 1916 Brunilan edeltäjänä työskennellyt Bertel Jung teki vielä joitakin tarkistuksia Töölön asemakaavaan. Niillä katuverkostoa ja korttelirakennetta selkiytettiin, jotta ne vastaisivat paremmin uusia kaupunki-ideaaleja. Niiden mukaan katulinjaa myötäilevät samankorkuiset kerrostalot tuli ryhmitellä vieriviereen umpinaisen sisäpihan ympärille. Seurakuntatalon koristeellisempaa art deco -funktionalismia edustavan arkkitehtonisen lähimiljöön mittavat rakennustyöt ajoituivat 1930-luvun alkupuolelle.⁸⁴ Sittemmin valmistunut ja niin ikään Hilding Ekelundin piirtämä Nya Svenska Samskolanin koulutalo (1953) eristi sakraalirakennuksen viereisestä

82. Nyström & Sonck, 1902.

83. Keinänen 1997, 146; Birger Brunilan Helsingin kaupungin yleisten töiden hallitukselle 28.5.1925 päiväämä kirje ja Helsingin kaupungin asemakaavaosaston Töölön kirkontonttia koskeva kirjeenvaihto, passim. KSVÄ.

84. Lisensiaatintutkimuksessaan arkkitehti Tommi Lindh lähestyy Taka-Töölön rakennettua ympäristöä art deco-funktionalismin käsitteellä: siitäkin huolimatta, että asuinkerrostalon perusrakenne noudattelee modernistisia suunnitteluperiaatteita, sen julkisivua tai porraskäytävää on harkittu detaljoitu pelkistetyin geometrisin koristeaihein.

(Lindh 2002, 40, 52–53; ks. myös Nikula 1987, 201–204.)

Kuva 45. Bertel Jungin "Ehdotus Wallilan alueen laajentamiseksi" (1913). Kirkonpaikka on merkitty alueen koilliskulmaan etäälle muista julkisista rakennuksista. (Kuva: ks. SINETTI-tietokanta.)

torisommitelmasta.

Edellä kuvattu suurpihakortteliperiaate tuli paikoin selkeämmin esiin samoihin aikoihin rakennetussa Vallilassa. Helsingin varsinaisen asemakaava-alueen ulkopuolelle kasvanut kaupunginosa kaavoitettiin tarvelähtöisesti kahteen otteeseen. Bertel Jungin laatima suunnitelma eteläiselle puutalovaltaiselle "Vanhalle Vallilalle" valmistui vuonna 1908, ja pohjoiselle kivitalovaltaiselle "Uudelle Vallialle" vuonna 1913. Se vahvistettiin vuonna 1916. Paikka alueen asukkaita palvelevalle kirkkorakennukselle varattiin tienoon koilliskolkasta, Punkaharjun- ja Sammatinteiden rajaamalta puistikon reunustamalta tontilta. Kaupunkikuvallisesti pyhättö sijoittui melko edulliseen vaikkakin syrjäiseen kohtaan: Vallilanlaaksoon laskeutuvan jyrkän rinteen laelle, suurten kulkuväylien eli Sturenkadun ja Itäisen Viertotien eli nykyisen Hämeentien risteyskohdan läheisyyteen. Muiden julkisten rakennusten kuten koulun ja lastentarhan paikat sijoitettiin Vallilan asemakaavakartassa nykyisen Mäkelänkadun varrelle hahmotellun aukion ympärille.⁸⁵

Arkkitehtoniselta yleisilmeeltään klassisistisen Uuden Vallilan rakentaminen oli vilkkaimmillaan 1920-luvun puolella välissä. Vuosina 1917–1929 kirkontontin vastapäähän nousi Armas Lindgrenin ja Bertel Liljequistin piirtämä sekä Kone- ja Siltarakennus Oy:n rakennuttama puistopihakortteli. Riitta Nikulan mukaan asuinrakennuksen kirkonpuoleinen julkisivu sai sijaintinsa vuoksi poikkeuksellisen juhlanan koristelun.⁸⁶ Vastaavasti asemakaavassa asuinkortteliksi merkitty ja kirkonpaikan viereen sijoittuva tonttimaa muokattiin puistoalueeksi. Tällä tavoin uskonnollisen arvorakennuksen tuleminen kaunisti ja ylevöitti, järjesti ja puhdisti ympäröivää kaupunkitilaa.

Helsingin seurakuntaelämän järjestäytyneisyyden näkökulmasta Töölö ja Vallila olivat 1920-luvulle tultaessa vielä periferiaa. Jumalanpalveluksia pidettiin koulujen juhla- ja lii-

85. Helsingin kaupunginvaltuuston painetut asiakirjat (54/1915), 3; Jung 1913.

86. Nikula 1981, 242–243, 261.

kuntasaleissa sekä lastentarhoissa; lähimmät kirkot tai kristillisten yhdistysten rukoushuoneet sijaitsivat kilometrien päässä. Kirkkorakennuksen aikaansaaminen kuhunkin kaupunginosaan muodostui omanlaisekseen prosessiksi. Ympäröivän kaupunginosan sosioekonomisen profiilin lisäksi sitä määrittivät kaavaillun rakennustyyppin luonne ja sen asema kirkollisten toimitilojen hierarkiassa. Seurakuntien vuoden 1928 rakennusohjelmassa Vallilan kirkko oli prioriteettilistauksen kärjessä. Tienoon asukasmäärät olivat nopeassa kasvussa, 1900-luvun alun tilanteeseen verrattuna ne olivat kaksinkertaistuneet. Ensin Sörnäisten suomen- ja ruotsinkielisten seurakuntien toimipisteenä ja myöhemmin itsenäisen seurakunnan kotipaikkana toimivan Vallilan kirkon piiri kattoi kantakaupungin koko lounaiskolkkan. Toimialue ulottui Hermannista aina Toukolaan ja Vanhaankaupunkiin asti.⁸⁷ Kaikki edellä nimetyt asuinseudut olivat työväestön suosiossa. Pyrkimykset seurakuntaelämän ulottamiseksi niihin käsitettiin yhtäältä uskonnolliseksi missioksi ja toisaalta moraaliso-siaalisesti velvollisuudeksi.

Timo Keinänen on käsitellyt seikkaperäisesti Helsingin pohjoisten seurakuntien alueelle rakennetun Töölön seurakuntatalon toteutukseen johtaneita vaihteita. Käsittelen niistä olennaisimmat pääkohdat. Sisällissotavuonna 1918 joukko töölöläisiä perusti rukoushuoneyhdistyksen, joka ryhtyi ajamaan kirkollisen kokoushuoneistohankkeen käynnistämistä sekä seurakunnan että kaupungin suuntaan. 1920-luvulle tultaessa kaupunginosan asukkaat olivat tehneet kirkollisille viranomaisille sarjan vetoamuksia, jotta edes väliaikaistilojen järjestäminen saataisiin rahoitettua. Alueen uskonnollisesti aktiivista väkeä oli harmistuttanut seurakuntien varovainen rahankäyttö ja tendenssi suunnata rakentamiseen tarkoitettut varat voittopuolisesti työväenluokkasiin kaupunginosaan. Seurakuntahallinnon hitaus lähteä tukemaan seurakuntatalohanketta selittyi silläkin, että skandinaavisen pikkukirkkoliikkeen periaatteiden mukaan kirkollisten sivutoimipisteiden aikaansaaminen tuli muodostua kansan omaehtoiseksi uskonilmaukseksi ja taloudelliseksi uhraukseksi. Vuonna 1923 Helsingin seurakunnallisille päättäjille jätettiin aloite, jonka liitteinä olivat Albert Nybergin laatimat piirustukset ulkoiselta hahmoltaan profaanilta vaikuttavalle ja arkkitehtuuriltaan pelkistetylle seurakuntatalolle. Se sisälsi vain välttämättömimmät kokoussalit. Arkkitehtien lobbaustyön ansiosta Taka-Töölöön kaavailtu kohde korotettiin rukoushuoneesta moniosaiseksi kirkkokompleksiksi. Lisäksi sen suunnittelutyö päätettiin avata piirustuskilpailulle.⁸⁸

Kilpailun jalostamat monitoimikirkkosuunnitelmat

Tarkastelen seuraavaksi 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa Töölöön ja Vallilaan valmistuneiden monitoimikirkkojen monivaiheista suunnitteluprosessia, jota määrittivät kohteista käytyjen piirustuskilpailujen lopputulos ja toteutettaviksi valikoituneiden luonnosten jat-

87. *Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta, mietinnöt N:o 1, 1–5 ja N:o 2, 1–3 (24.2.1928).* HSHA.

88. Keinänen 1997, 145–146; ks. myös Helsingin kirkkovaltuusmiehille osoitettu ja 15.10.1923 päivätty vetoamus liitteineen (*Till kyrkofullmäktige...*) HSHA; Toimituksen palsta. *Kirkko ja kansa*, 8/1927, 260–261; Tunkelo 1931, 709–712.

kokehittelytyö. Aikaisempaan tutkimukseen verrattuna keskityn tarkastelemaan sakraalirakennuksiin vaadittujen huonetilojen yhteensovittamispyrkimyksiä. Siinä, missä rakennustoimikunnan pöytäkirja-aineiston katoamisen johdosta Töölön seurakuntatalohankkeen kehittymistä on mahdollista seurata ainoastaan Ekelundin säilyttämän runsaan piirustusmateriaalin kautta, Paavalin kirkon kohdalla tilanne on päinvastainen. Suunnittelu- ja rakennustyön edetessä tehdyt muutokset on kartoitettava lähinnä kirjallisiin lähteisiin tukeutuen. Jälkimmäisen tapauksen kohdalla vertailtavissa ovat *Arkkitehti*-lehdessä julkaistun kilpailuehdotuksen lisäksi vain lopulliset pääpiirustukset sekä toteutunut rakennus. Lisäksi on huomioitava, että Töölöön ja Vallilaan valmistuneiden monitoimikirkkojen seurakunta- ja asuinhuoneistot on nyttemmin sopeutettu vastaamaan kirkollisessa elämässä tapahtuneisiin toiminnallisiin muutoksiin.

Töölön kirkko- ja seurakuntatalokilpailu käytiin alkuvuodesta 1927. Ohjelman tehtävänänto oli kaksiosainen: rakennushankkeen ensimmäisessä vaiheessa toteutettaisiin seurakuntatalo-osa. 400 hengen jumalanpalvelushuoneen lisäksi siihen sisältyi kaksi rippikoulusalin ja kerhotilan muodostama huoneistokokonaisuutta, yksi suomen- ja toinen ruotsinkielisen seurakunnan käyttöön, sekä kiinteistönhoitajien asunnot. Toisessa, vastaisuudessa toteutettavassa rakennusvaiheessa kohdetta täydennettäisiin vielä 700 hengen kirkolla ja yhdistetyllä kanslia- ja pappilasiivellä. Määräpäivään mennessä kilpailutöitä saapui 16 kappaletta.⁸⁹ Ehdotukset Vallilan kirkkokilpailuun tuli jättää vuosien 1928 ja 1929 taitteessa. Kilpailuohjelmassa vaaditut huonetilat olivat: tuhannen hengen kirkkosali ja sakaristo sekä rippikoulusali, pari kerhohuonetta, veistoluokka, keittiö, kansliahuoneisto ja pappila kutakin seurakuntaa kohden. Näiden lisäksi olivat vielä vahtimestarin ja lämmittäjän asunnot. Sekä rakennus- että kilpailulautakunnat osallistuivat jälkimmäisen huonetilaohjelman määrittelyyn: jury teki päätöksen kohteeseen ehdotetun voimistelusalin poisjättämisestä. Määräaikaan mennessä ehdotuksia saapui 51 kappaletta.⁹⁰

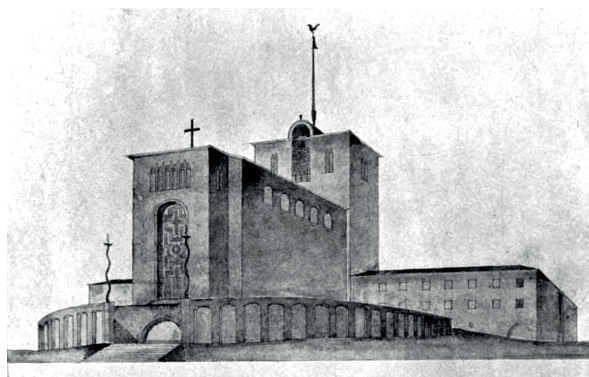
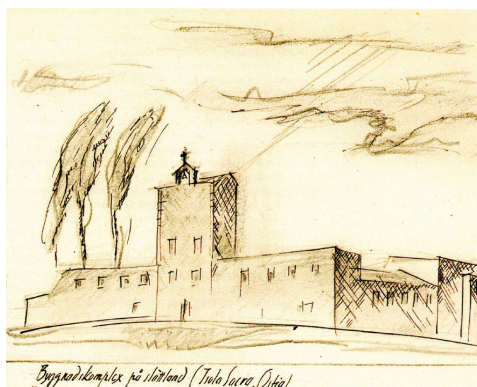
Arviointiperusteissaan Töölön yhdistetyn kirkko- ja seurakuntatalokilpailun palkintolautakunta⁹¹ alleviivasi kaavaillun rakennuskompleksin sijoittelukysymystä. Sekä tontin omaleimaisten maasto-olosuhteiden huomioiminen että rakennukseen johtavien kulkuyhteyksien järkevä ratkaiseminen nostettiin tärkeimmiksi arviointikohteiksi. Kustannussyistäkään jury ei halunnut, että monitoimikirkkokompleksi muodostuisi mittakaavaltaan liian suureelliseksi sijoituspaikkaansa nähden. Palkintolautakunnan huomioissa kiinnitettiin erityistä huomiota rakennusosien toiminnallisiin suhteisiin ja tilojen välisten kulkuyhteyksien tarkoituksenmukaiseen ratkaisemiseen. Kyseisten järjestelypulmien korostumisen taustalla vaikuttivat niin funktionalistiset suunnitteluideaalit kuin juryn asiantuntijajäsenten erityisosaaminen. Palkintolautakunnan puheenjohtajana toimi J.H. Tunkelo. Hänhän oli toiminut kristillisellä järjestökentällä seurakunnallisten monitoimirakennusten kehittämistyön parissa.⁹²

89. Kilpailu kirkko- ja seurakuntarakennusta varten Töölössä, *Arkkitehti* 5/1927, 57.

90. Vallilan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 10.9.1928, 3 §; Vallilan kirkkokilpailu, *Arkkitehti* 2/1929, 25; Harju 1996, 16–17

91. Sen kokoonpanoon kuuluivat J.H. Tunkelo, pastori S. Berglund, professori Onni Tarjanne ja Toivo Salervo. Arkkitehtiliiton edustajina olivat professori Armas Lindgren ja J.S. Sirén.

92. Töölön kirkko- ja seurakuntatalokilpailulautakunnan pöytäkirja päivätty 7.4.1927 Helsingissä. MFA; ks. myös Kilpailu kirkko- ja seurakuntarakennusta varten Töölössä, *Arkkitehti* 5/1927, 57–63.

Kuvat 46 ja 47. Oikealla Hilding Ekelundin luonnos mitä ilmeisimmin Italian Fiumicinossa sijaitsevasta Porton piispanlinnasta. (Kuva: ks Ekelund & Ekelund-Kuhlefelt 2004, 97.) Vasemmalla Töölön kirkkokilpailuun valmistunut "Nec trabes Hymettiae" -ehdotus. (Kuva: ks. Arkkitehti 5/1927, 60.)

Tyylillisesti kaikki *Arkkitehti*-lehdessä esiteltyt Töölön kirkko- ja seurakuntatalokilpailun kärkiehdotukset edustivat hillittyä klassismia. Ensimmäisen palkintosijan sai Hilding Ekelundin "Nec trabes Hymettiae", jonka nimimerkki viittaa Horatiuksen yksinkertaista rakentamista kuvailevaan runoon.⁹³ Suunnitelma perustui barokista ammentavalle monumentaaliselle kokonaisuutelle, jossa massoittelem geometrinen puhdaslinjaisuus yhdistyy ankaraan symmetriaan. Ekelund ryhmitteli tontille seurakuntatalo- ja kirkko-osat peräkkäiksi rakennusvolyymeiksi puistonsuuntaiselle keskiakselille. Näiden liitoskohdasta erkaantui kaksi L-kirjaimen muotoista siipirakennusta, jotka muodostivat rakennuskompleksin kummallekin sivulle suljetun sisäpihan. Kirkon päädyistä laskeutui puistoalueelle johtava portaikkojärjestelmä. Ehdotuksen pohjakaavasommitelmassa toteutetut ratkaisut muistuttavat pääpiirteiltään jo aiemmin esittelemäni Camillo Sitten monitoimikirkkomallia.

Ekelundin hahmottelemien rakennuskompleksien massoittelemassa ja detaljoinnissa on ilmeisiä yhtymäkohtia Italian Fiumicinossa sijaitsevaan Porton piispanlinnaan. Sen hän oli luonnostellut 1920-luvun alussa yhdessä arkkitehtipuolisonsa Eva Kuhlefelt-Ekelundin kanssa tehdyn opintomatkan aikaiseen skitsivihkoon.⁹⁴ Suunnitelma muistuttaa kokonaisuusjäsentelyltään myös Hietaniemeen vuonna 1925 valmistunutta ja Bertel Liljequistin piirtämää krematoriokappelia. Piirustuskilpailussa toiseksi ja kolmanneksi yltäneissä ehdotuksissa kompleksin rakennusmassojen tasasuhtaisuutta oli murrettu vaihtelevalla julkisivujäsentelyllä. Ehdotuksista lunastettiin Alvar Aallon "Job". Se oli suunnitelmista ainoa, jossa vaaditut huoneistoryhmät oli sijoitettu kokonaan erillisiin ja toisiinsa nähden vapaasti sovitettuihin rakennusosiin. Riitta Nikulan mukaan ratkaisu loi synteetin arkkitehtia inspiroineista kreikkalaisista ja italialaisista aiheista.⁹⁵

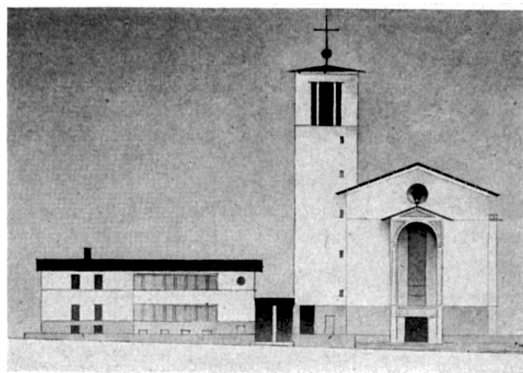
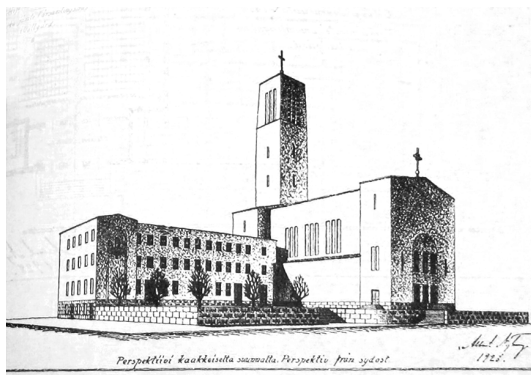
Vallilan kirkkokilpailun tulosten arvioinnissa palkintolautakunnan⁹⁶ päähuomion vei ehdotettujen kirkkosaliratkaisujen arvostelu. Se keskittyi sakraalitalle suunnitellun valais-

93. Keinänen 1997, 148.

94. Ekelund & Ekelund-Kuhlefelt 2004, 97; ks. myös Hovi 2018, 27.

95. Kilpailu kirkko- ja seurakuntarakennusta varten Töölössä. *Arkkitehti* 5/1927, 57–63; Nikula 1990, 129.

96. Sen kokoonpanoon kuuluivat puheenjohtajana rovasti S. Wilh. Roos, metsäneuvos K.A.F. Tötterman ja professori Armas Lindgren. Arkkitehtiliiton edustajina toimivat Gunnar Taucher ja Erik Bryggman.

Kuvat 48 ja 49. Vasemmalla Albert Nybergin laatima Vallilan kirkon esisuunnitelma. (Kuva: ks. Kirkkojen y.m. seurakunnallisten huoneustojen järjestelyä varten asetetulta valiokunnalta (24.2.1928), mietintö N:o 1, 15. HSHA.) Oikealla Bertel Liljequistin Vallilan kirkkokilpailun ehdotus "Lucia". (Kuva: ks. Arkkitehti 2/1929, 25.)

tuksen, akustisten olosuhteiden ja kiinteän sisustuksen puimiseen. Seurakunta- ja asuinhuoneistojen läpikäynnin kohdalla kiinnitettiin huomiota tilajärjestyksiin ja pinta-alojen hyötykäyttöön. Vaikka lausunnoissaan jury viittasi suunnitelmissa tutkittuihin volyymijakoihin, rakennusmassojen keskinäisiin suhteisiin ja tonttisijoitteluun, kilpailuehdotusten holistisempi tarkastelu arkkitehtonisina ja toiminnallisina komplekseina jäi verrokkitapaukseen nähden taka-alalle. Vallilan kirkkokilpailussa ei jaettu ensimmäistä palkintosijaa. *Arkkitehti*-lehden päätoimittaja Martti Välikangas valitteli tuloksen rakennustaiteellisesti heikkoa tasoa. Sen hän katsoi johtuvan kirkkorakennusta varten varatun syrjäisen tonttipaikan asemakaavallisista puutteista. Suunnittelutehtävänannossa kun korostui vaatimus monitoimikirkkokompleksin luontevasta yhteensovittamisesta kaupunkirakenteeseen. Välikangas esitti tulevan pyhätön sijainnin tarkistamista: seutu oli vielä rakentamatonta ja vahvistetun asemakaava-alueen ulkopuolella. Samaisessa ammattijulkaisussa ilmestyneessä vastavalmistuneen Paavalin kirkon kohde-esittelyssä yhdyttiin epäedullisena pidetyn sijaintipaikan harmitteluun.⁹⁷

Kilpailussa jaetulle toiselle sijalle ylsivät vaatimattoman miellyttäväksi joskin sovinnaiseksi luonnehdittu Bertel Liljequistin "Lucia" sekä Ilmari Ahosen ja Ilmari Sutisen massoiteltunsa ansiosta erityiskiitosta niittänyt *piirretty punainen viiva*. Kaikki palkitut ehdotukset, yhtä lukuun ottamatta, olivat tyyliltään klassistisia. Täysfunktionalistisessa asussaan Hilding Ekelundin *N:o 2 piirretty neliön sisään* oli rakennustaiteellisesti poikkeavin esitys, mikä heijastui palkintolautakunnan arviossa. Modernistista suunnitelmaa pidettiin "oloillemme vieraana". Raija-Liisa Heinonen on esittänyt, että nuoreen arkkitehtisukupolveen kuuluneiden Gunnar Taucherin ja Erik Bryggmanin mukanaolo juryssä selittää näinkin ennakkoluulottoman kilpailutyön verrattain korkean sijoituksen.⁹⁸

Kaikkia Vallilan kirkkokilpailussa palkittuja suunnitelmia on pidettävä sikäli turvallisina valintoina, että ne noudattelivat Albert Nybergin rakennuksen esisuunnitelman perusratkaisua. Sen mukaan luostarimaisen kompleksin osat oli järjestelty joko yhdeltä sivulta avoimen tai täysin umpinaisen sisäpihan ympärille. Ryhmittely noudattelee 1920-lukulaisessa

97. Ks. Vallilan kirkkokilpailu, *Arkkitehti* 2/1929, 27; B. Liljequist, Paavalin kirkko Vallilassa. *Arkkitehti* 8/1931, 127.

98. Heinonen 1986, 143.

profaaniarkkitehtuurissakin tavattuja massoitteiluohjelmia, joita hyödynnettiin suurpiha-kortteleiden artikuloinnissa. Niiden yhtenä rakennustaiteellisenä esikuvana olivat Riitta Nikulan mukaan toimineet keskiajalla uskonnollisten begiiniyhteisöjen rakennuttamat talokompleksit (*béguinage*) Alankomaissa. Kilpailutöissä monitoimikirkot oli jaoteltu pääsääntöisesti kolmeen päävolyyymiin: mittasuhteiltaan ylvääseen kirkkoon, korkeaan torniin sekä matalaan seurakunta- ja asuintalosiipeen. Kuvatusta kaavasta poikkesivat esimerkiksi Ahosen ja Sutisen toimintolähtöisyyttä painottavat kilpailutyöt, joissa seurakuntahuoneistot ja asunnot oli eriytetty kokonaan eri rakennusosiin. Kiinnostavaa Ekelundin funktionalistisessa ehdotuksessa oli sen korostuneen rationalistinen ote seurakunta- ja asuintilojen ryhmittelyyn: huonetilat oli sovitettu tasavälisesti pitkien yhdyskäytävien varrelle. Muissa kärkiehdotuksissa huonetilat oli etupäässä sijoitettu suuren keskushallin ympärille.⁹⁹ Monitoimikirkkosuunnitelmien pohjakaavajäsennysten toimintalogiikka nosti esiin ulko- ja sisätilan välisen analogisuuden: komplekseissa sisäpiha ja eteisaula muodostuivat niin liikenteelliseksi solmukohdiksi kuin eri huoneistoryhmiä yhdistäviksi ja niitä erottaviksi paikoiksi.

Karsintaa ja keinottelua: voittajaehdotusten jatkokehittelystä

Ekelund työsti Töölön kirkkokilpailua varten laadittua suunnitelmaa vuosien 1927 ja 1928 vaihteessa. Jatkokehittelyvaiheessa oli käynyt selväksi, että mittavaan monitoimikirkkokompleksiin kaavaillun kirkko-osan sekä asuin- ja toimistosiiven toteutus siirtyisivät pitkälle tulevaisuuteen. Arkkitehti päätyi viemään kompleksista jäljelle jäänyttä seurakuntatalohahmotelmaa itsenäisempään ja samalla kirkkomaisempaan suuntaan. Rakennuskokonaisuuteen kuului leveällä päätytornilla varustettu pitkänomainen runkokuone mataline sivupaviljonkeineen. Timo Keinänen on huomionut, että rakennusosien muotoilussa hyödynnettiin tarkkaa mittasuhteijärjestelmää harmonisen lopputuloksen aikaansaamiseksi.¹⁰⁰ Myöhemmin Ekelund esitti, että kohteen massoitteilussa ilmenevä pyrkimys volyymivaihteluiden hyödyntämiseen toiminnallisessa eriyttämisessä kuvasti hänen jo varhain omaksumaansa funktionalistista suunnitteluotetta.¹⁰¹ Vaikkei tätä hänen rakennustaiteilijuuksensa avantgardistisuutta aleviivaavaa väitettä voi täysin kiistääkään, jatkotyöstämisen vaiheessa laaditut luonnokset todistavat Ekelundin ratkaisseen ohjelmassa vaadittujen huonetilojen ryhmittelyn jo lukkoon lyödyn volyymijaon ja julkisivujäsentelyn puitteissa. Eri piirrosversioissa hän tutki niin siipiosien sijoittelua suhteessa runkokuoneeseen kuin seurakunta- ja asuinhuoneistojen jakautumista pohjakerrokseen. Muoto ei kaikilta osin seurannut tehtävää. *Arkkitehti*-lehden esittelyssä Ekelund kertoi ehdottaneensa rakennuslautakunnalle vielä mahdollisuudesta muokata ankaraa symmetriaa noudattavan seurakuntatalosuunnitelman hahmoltaan vapaammaksi ja väljemmäksi. Huomio viittaa siihen, ettei arkkitehti ollut tyytyväinen lop-

99. Nikula 1981, 267; ks. myös Vallilan kirkkokilpailu, *Arkkitehti* 2/1929, 25–30.

100. Keinänen 1997, 148.

101. Hilding Ekelund, Töölön seurakuntatalo. *Arkkitehti* 7/1930, 106; ks. myös Virkkala 1982, 80.

putulokseen. Rakennushanketta väistämättä pitkittävä ja lisärakentamista hankaloittava aloite ei kuitenkaan saanut vastakaikua. Ekelund signeerasi pääpiirustukset 15.4.1928. Rakennustyöt käynnistyivät vuoden 1929 huhtikuussa, ja ne saatiin päätökseen vuotta myöhemmin. Urakoitsijana toimi rakennusmestari M. Hj. Heusala. Yksittäisiä tarkistuksia lukuun ottamatta toteutunut seurakuntatalo noudatteli varsin uskollisesti suunnitelmaa.¹⁰²

Vallilan tapauksen kohdalla kirkkosuunnitelmien kehittytyö osoittautui verrokkita-paukseen nähden perusteellisemmaksi prosessiksi. Alkuvuodesta 1929 rakennuskomitea kokoontui käymään kertaalleen läpi palkitut ehdotukset. Bertel Liljequistin luonnosten erityisansioiksi lueteltiin kuorin kaunis sivuvalaistusratkaisu sekä yhdistetyn seurakunta- ja asuintalosiiven erillinen toteutus kirkko-osasta. Paranneltavaa oli urkulehterin ja seurakuntahuoneistojen tarjoilutilojen järjestelyissä. Lisäksi julkisivujäsentelyä pidettiin mitään sanomattomana. Yksinkertaisuudessaan alkuperäinen ehdotus muistutti ulkoisesti arkkitehdin vuonna 1924 suunnittelemaa Hietaniemen krematoriokappelia. Kokonaisuudessaan Liljequistin kilpailutyötä pidettiin silti toteutuskelpoisimpana, ja lopullinen suunnittelu-tehtävä annettiin hänelle. *Arkkitehti*-lehden kohde-esittelyssä Liljequist valitteli, kuinka rakennustoimikunta oli antanut hänelle vain muutaman kuukauden aikaa paranneltujen piirustusten aikaansaamiseen. Lisäksi kirkkovaltuusto oli vaatinut tekemään vielä muutamia tarkistuksia jo kertaalleen korjattuun suunnitelmaan.¹⁰³ Pääpiirustukset hän signeerasi vuoden 1929 huhtikuussa. Niissä arkkitehti oli pienentänyt kompleksin mittakaavaa kokonaisuuden pienentämiseksi ja siten kasvaneiden rakennuskustannusten hillitsemiseksi. Muihin tässä vaiheessa tehtyihin muutoksiin lukeutuivat eri rakennusosien kaventaminen, minkä lisäksi kapeutettua tornia oli siirretty ja korotettu. Julkisivumateriaali oli vaihtunut sileäpintaista rappauksesta puhtaaksimuuratuksi punatiileksi.¹⁰⁴

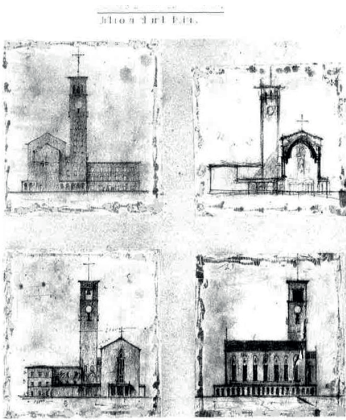
Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielmassaan Marja Tuuli Harju on nostanut esiin Vallilan kirkkosuunnitelman ulkoasussa tapahtuneen perinpohjaisen muutoksen. Lisäksi hän havaitsi, että pääpiirustukset muistuttavat läheisesti eräitä Armas Lindgrenin laatimia monitoimikirkkoluonnoksia. Niiden tarkoitus tai tekokonteksti on jäänyt kuitenkin tuntemattomaksi. Riitta Nikulan mukaan nämä italialaisvaikutteista basilika-arkkitehtuuria mukailevat piirrokset muodostavat Lindgrenin kirkkotuotannossa selvän poikkeuksen, ja ne on luettava pyrkimyksiksi tutkia 1920-luvun lopulla yleistynyttä seurakuntakeskustyyppistä rakentamista. Harju on puolestaan esittänyt, että Lindgren olisi mahdollisesti tarjoutunut auttamaan entistä yhtiökumppaniaan tilanteessa, jossa Vallilan keskeneräiset suunnitelmat piti työstää valmiiksi lyhyessä ajassa.¹⁰⁵ Lindgrenillä ja Liljequistillä oli ollut yhteinen toimisto vuosina 1916–1926; kummankin työskentely oli jatkunut samassa osoitteessa yhtiökumppanuuden päättymisen jälkeenkin. Jälkimmäisen arkkitehdin teollisuusrakennustuotantoa väitöskirjassaan tutkineen Henrik Wagerin mukaan Lindgrenin ja Liljequistin yhteistoiminta oli perustunut kollegiaaliseen ja päämäärätietoiseen työskentelyyn. Sille

102. Keinänen 1997, 148–150; Heikinheimo & Jetsonen 2001, 10–13; Hilding Ekelund, Töölön seurakuntatalo. *Arkkitehti* 7/1930, 108.

103. Harju 1996, 19–23; ks. myös Vallilan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 9.2. ja 11.2.1929, § 4.

104. B. Liljequist. Paavalin kirkko Vallilassa, *Arkkitehti* 8/1931, 125, 127; Vallilan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 30.4.1929, 1§.

105. Harju 1996, 36–38; Nikula 1988, 117.

Kuvat 50 ja 51. Vasemmalla Armas Lindgrenin tuntematon kirkkosuunnitelma. (Kuva: ks. Nikula 1988, 116.) Oikealla Bertel Liljequistin laatima Vallilan kirkon julkisivulaveeraus, Sammatintien puoli. (HSTA).

leimallista oli toimeksiantojen valmiiksi saattaminen eikä niinkään pyrkimys yksilöllisen suunnittelijaleiman korostaminen. Lisäksi Nikula on todennut, että molempien nimiin suunnitelluissa kirkoissa – kuten Valkealan, Säynätsalon ja Kuusankosken tapauksissa – Lindgrenin osuutta suunnittelutyöhön on pidettävä ensisijaisena. Luonnosmateriaaleissa toistuvien käsiala on tunnistettavasti juuri hänen.¹⁰⁶

Esitettyjen argumenttien ja aineistoevidenssin perusteella on mahdotonta aukottomasti kiistää tai todistaa Lindgrenin suurempi tai välillisempi osallisuus Liljequistin tarkistetun suunnitelman valmiiksi saattamisessa. *Arkkitehti*-lehdessä jälkimmäinen kiittää toimistonsa palveluksessa työskennelleitä Haakon Lindeniä, Gunnar Wuoriota ja Arne Helanderia sekä taiteilija Antti Salmenlinnaa tarvittavien piirustustöiden tekemisestä.¹⁰⁷ Lindgrenin rooli Liljequistin avustajana tai neuvonantajana yhdistettynä hänen asemaansa Vallilan kirkkokilpailun juryn jäsenenä nostaa esiin arkkitehdin ammattietiikkaan liittyviä jäävyyksymyksiä, jotka liittyvät suunnittelukilpailussa tehtyjen päätösten läpinäkyvyyteen ja tasapuolisuuteen. Palkintolautakunnan asiakirjoista ilmeni, että Lindgren harkitsi piirustuskilpailuun osallistumista, mikä vuoksi hän toivoi itselleen sijaista. Raija-Liisa Heinonen on pitänyt todennäköisenä, että Lindgren on tunnistanut kilpailutöiden joukosta entisen yhtiökumppaninsa laatiman ehdotuksen myötävaikuttaen ensin sen palkitsemiseen ja sitten sen valitsemiseen kirkkohankkeen toteutuksen lähtökohdaksi.¹⁰⁸

Lindgrenin jonkinasteisesta vaikutuksesta Liljequistin kirkkosuunnitelmaan puolsi myös vuonna 1928 *Arkkitehti*-lehdessä julkaistu kirjoitus ”Nykyaikainen kirkkorakennustaide”. Siinä Lindgren nosti esiin varhaiskristillisen sakraaliarkkitehtuurin huomionarvoisia esimerkkejä. Niihin hän luki Roomassa sijaitsevan, kapealla campanile-tornilla ja arkadipäädellä varustetun punatiilisen Santa Maria in Cosmedinin. Artikkelissaan hän luetteli vielä ruotsalaisen kirkkorakennustaiteen uusimmat saavutukset. Niiden joukossa oli vuonna 1923 Tukholmaan valmistunut ja arkkitehti Ivar Tengbomin piirtämä barokkivaikutteinen Högalidin kirkko sivurakennuksineen. Sitten Riitta Nikula on huomionut skandinaa-

106. Wager 2009, 33, 40; Nikula 1988, 105.

107. B. Liljequist. Paavalin kirkko Vallilassa, *Arkkitehti* 8/1931, 127.

108. Vallilan kirkkokilpailun juryn ptk. 15.9.1928, 3 §. HSTA; Heinonen 1986, 144.

Kuvat 52 ja 53. Vasemmalla Santa Maria in Cosmedinin kirkko Roomassa. (Kuvaaja: tuntematon, ajaoittamaton. Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin in der Universitätsbibliothek, 146907). Oikealla Högalidin kirkko Tukholmassa. (Kuvaaja: tuntematon, ajoittamaton. Arkitektur- och designcentrum, ARKM.1984-102-2622.)

visen punatiiliklassismin vaikutteet Paavalin kirkon arkkitehtuurissa.¹⁰⁹ Vallilan jatkokehittyä kirkkosuunnitelmaa voi pitää kahden edellä esitellyn kohteen hybridisenä toisintona. Kun tilarakenteensa ansiosta tarkasteltu monitoimikirkko sitoo yhteen hengelliset ja maalliset elämänpiirit, rakennustaiteellisesti siinä risteytyvät italialaiset ja pohjoismaiset esikuvat.

Vallilassa rakennustyöt käynnistyivät vuoden 1929 syyskuussa, ja ne saatiin päätökseen vuoden 1931 helmikuun lopussa. Pääurakoitsijana toimi rakennustoimisto J. S. Nieminen & A. V. Lounas. Tässä vaiheessa suunnitelmaan tehtiin vielä joitakin pienimuotoisia muutoksia. Ne kohdistuivat kulkuyhteyksien järjestelyihin ja koristeluun, jota karsittiin kustannusten hillitsemiseksi. Urakan loppuvaiheessa rakennustoimikunta vieraili taiteilija Gunnar Finnen ateljeessa tutustumassa kirkon pääsisäänkäyntiportaalin tympanonia varten valmistettuihin korkokuvamalleihin. Katselmuksessa todettiin, että soveliaimman aiheen tulisi viitata pyhätölle annettavaan nimeen. Samassa yhteydessä päätettiin, että rakennus tunnettaisiin vastedes ”Paavalin kirkkona”.¹¹⁰ Siinä, missä nimikkoapostoli tunnettiin Rooman valtakunnan itäosia matkanneena lähetyssaarnaajana ja ihmekääntymyksen kokeneena entisenä kristittyjen vainoajana, uuden kirkkorakennuksen vaikutuspiiri ulottui Helsingin työväenluokkaisen koillisnurkan katsomuksellisesti haastavaan maastoon. Töölön seurakuntatalo sai valmistuttuaan kutsumanimekseen ”Mikaelin kappeli”. Monitulkintainen nimi on viitannut yhtäältä Suomen reformaattori Mikael Agricolaan ja toisaalta raamatulliseen arkkienkeli Mikaeliin, joka kertomuksen mukaan suojeli Jumalan valittua kansaa pahuuden voimilta. Nimitystä ei lopulta virallistettu, eikä se siksikään vakiintunut.¹¹¹ Asianlaitaan on mitä ilmeisimmin vaikuttanut vuonna 1935 valmistuneen Tehtaanpuiston kirkon vihkiminen Mikael Agricolan kirkoksi.

109. A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitehti* 9/1928, 124–125; ks. myös Nikula 1990, 126; Nikula 1988, 124.

110. Harju 1996, 24–25, 30; Vallilan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 3.12.1929, § 1. HSTA.

111. Ks. Dan 12:1; Ilm. 12:7; ks. myös Vuorinen 1982, 5; Arppe 1943, s.p; Hovi 2018, 36.

Asenteellinen aikalaisvastaanotto

Vihkiäisiä vietettiin Töölössä 13.4.1930 ja Vallilassa 1.3.1931. Kummankin rakennuksen kohdalla juhlallisuudet jakaantuivat ruotsin- ja suomenkieliseen osaan. Tilaisuuksia johtivat Porvoon hiippakunnan piispa Max von Bonsdorff ja Tampereen hiippakunnan piispa Jaakko Gummerus. Töölön seurakuntatalon ja Paavalin kirkon vastaanotto lehdistössä heijasteli niin rakennustaiteen kentällä tapahtuvaa murrosta kuin yhteiskunnallisen ilmapiirin politisoituneisuutta ja polarisaatiota. Kun suomenkielisen päivälehdistön lukijakunnalle esiteltiin monitoimikirkkojen arkkitehtuuria ja rakennushankkeiden kulkua, *Hufvudstadsbladet* nosti esiin kohteiden uskonnollisen merkityksen referoimalla lukijakunnalle seikkaperäisesti vihkisaarnojen sisällöt. *Suomen Sosialidemokraatissa* kerrottiin Vallilan uudesta pyhästä tasan yhdellä lauseella, lakonisesti muotoillun ”Yhä vain uusia kirkkoja” -otsakkeen alla. Julkaisussa ei ollut minkäänlaista mainintaa Töölön seurakuntatalon valmistumisesta.¹¹² Aikalaisreseption näkökulmasta Paavalin kirkko herätti arkkitehtuurikohteena enemmän kiinnostusta kuin Töölön seurakuntatalo. Taidehistoriallisessa tutkimustraditiossa asetelma on sittemmin kääntynyt pääläelleen.

Vuonna 1934 ilmestyneessä *Suomen kirkot* -yleisteoksessa arkkitehti Carolus Lindberg totesi, että ”[Paavalin kirkon] rakennustaiteellinen tyyli on yksinkertaisen vaikuttava ja edustaa uudemmassa arkkitehtonisessa tuotannossamme suuntaa, joka pyrkii säilyttämään menneiden kirkkorakennustyylien parhaat kauneusarvot.”¹¹³ *Uudessa Suomessa* kohteen rakennustaiteellisen jäsentelyn eklektisyys vaikeutti sen kuvailua totunnaisen yksiselitteisillä määritelmillä: ”Sen rakennustyyliä ei voitane nyt vielä määritellä, tulevaisuus sen vasta on tekevä.”¹¹⁴ *Suomen kirkon elämää* -julkaisussa Vallilan kaupunginosan pyhätön arkkitehtoninen ajanmukaisuus liitettiin tapaan, jolla kohteen monipuolinen tilarakenne toisinsi uusimpia kansainvälisiä suunnitteluvirtauksia. Muutoinkin rakennuksen todettiin olevan esteettisesti, sosiaalisesti ja uskonnollisesti ylevöittävä – se oli ”yksityiskohtiin asti huoliteltu, viihtyisä ja harras”.¹¹⁵

Tarkasteltujen monitoimikirkkojen vastaanotto paljastaa *modernin* kategorian suhteellisuuden ja sen sisäisen heterogeenisuuden. Siinä, missä sakraalirakennusten toiminnallisuutta määrittävien huonetilaohjelmien kirjavoituminen nähtiin kirkollisissa piireissä väylänä seurakuntaelämän nykyaikaistamiselle, funktionalistisesta näkökulmasta tarkasteltuna traditionalistinen ulkoasu tulkittiin viittaavan institutionaalisen uskonnon jälkeenjääneisyyteen. Lisäksi monitoimikirkkojen suunnittelutyöhön liittyvä kohteen ulkoinen muotoilu nähtiin taiteellisesti pulmallisena tehtävänä. Taidehistorioitsija Ludvig Wennervirta kuvaili vastavalmistunutta Töölön seurakuntataloa omituiseksi sekoitukseksi maallista ja kirkollista arkkitehtuuria. Luonnehdinnassa viitattiin kohteessa toteutettuun tilalliseen kokonais-

112. Yhä vain uusia kirkkoja, *Suomen Sosialidemokraatti* 29.3.1931; Kirkkojuhla Vallilassa, *Helsingin Sanomat* 2.3.1931; Pauluskyrkan invigs i går, *Hufvudstadsbladet* 2.3.1931; Töölön seurakuntatalon vihkiäiset, *Helsingin Sanomat* 14.4.1930; Töölön seurakuntatalo ja kirkko vihittiin eilen, *Uusi Suomi* 14.4.1930; Församlingshuset i Tölö inviges i dag, *Hufvudstadsbladet* 13.4.1930; Tölö församlingshus, *Hufvudstadsbladet* 14.4.1930.

113. Lindberg 1934, 45.

114. ”Paavalin kirkko” vihitaan huomenna, *Uusi Suomi* 28.2.1931.

115. Kaksi kirkkoa, *Suomen kirkon elämää* 4/1932, 75.

ratkaisuun, jossa saman katon alle oli sovitettu yhteen erityyppisiä käyttötarkoituksia palvelevia huoneistokokonaisuuksia. Esteettisessä katsannossa tämä sakraalin ja sekulaarin vuorotteleva yhdisteleminen johti epätydyttävään lopputulokseen: ”En omasta puolestani osaa pitää arkkit. Ekelundin ratkaisua täysin onnistuneena. Osittain hänen kirkkorakennuksensa tekee liian profaanin vaikutuksen.”¹¹⁶ Epäsovinnaiseksi leimatut uudenlaiset monitoimikirkot ravistelivat kaavamaisia käsityksiä sakraalirakennusten tilallis-toiminnallisesta ja arkkitehtonisesta luonteesta.

4.3 TRADITIONALISTISTA MUTTA TARKOITUKSENMUKAISTA: MONITOIMIKIRKON TILAT JA TOIMIJAT

Tässä alaluvussa tarkastelen huoneistokohtaisesti Töölön seurakuntatalossa ja Paavalin kirkossa toteutettuja tilaratkaisuja sekä niihin liittyneitä toimintoja ja käytänteitä. Ensiksi käsittelen sakraalituloja, jotka kehystän 1920- ja 1930-luvun vaihteessa vilkastuneella kirkkoarkkitehtuuri- ja liturgiakeskustelulla. Keskeisiksi nousivat sakraalirakennuksen muotoon ja käyttöön liittyvät kysymykset. Toiseksi tarkastelen seurakuntatyön arkihuoneita, lopuksi analysoin komplekseihin sisällytettyjä asuntoja. Tarkastelutavassani painottuvat sekä suunnittelutyön tavoitteet ja ideaalit että arkkitehtuurin eletty eli sosiaalis-symbolinen ulottuvuus. Siinä tilassa liikkuminen, toimiminen, havainnoiminen ja aistiminen avaat siihen monitasoisia merkityksiä.

4.3.1. JUMALANPALVELUSHUONEEN RATKAISEVA MUOTO

Kysymys kirkkosalin rakennustaiteellisesta asusta kehkeytyi ratkaisevaksi kiistakysymykseksi traditionalistista ja functionalistista muodonantoa suosivien tahojen välillä.¹¹⁷ Niin

---

116. L. Wennervirta. Helsingin kasvot muuttuvat, *Aitta* 10/1930, 26, 63.

117. Tässä asiayhteydessä luen kirkkoarkkitehtuurista 1920- ja 1930-luvun taitteessa ja hieman myöhemminkin kirjoittaneet Armas Lindgrenin (1928) ja Yrjö Laineen (1928) *traditionalisteiksi*, Arttu Brummerin (1930) ja Hilding Ekelundin (1938) *sovitteleviksi functionalisteiksi* sekä Gustaf Strengellin (1932) ja Nils-Erik Wickbergin (1933) *radikaaleiksi functionalisteiksi*. On selvää, että 1930-luvulle tultaessa arkkitehtikunnassa tapahtui myös siirtymiä ”tradis”-koulukunnasta ”funkikseen”, kuten tapaus Hilding Ekelund osoitti. Puheenvuorojensa perusteella kirkon ylempään papistoon kuuluneiden Aleksi Lehtosen ja Eino Sormusen voidaan vielä tässä vaiheessa katsoa olleen paremmassa yhteisymmärryksessä traditionalistisen arkkitehtisiiven kanssa.

kirkonmiesten kuin arkkitehti- ja muotoilijakunnan jäsenet osallistuivat julkiseen keskusteluun, jossa pohdinta liturgian *tehtävästä* ja *muodosta* eli sen asettamista funktionaalisista reunaehdoista kirkkojen suunnittelulle nousi keskiöön. Debatissa kuorin merkitys runkokuoneeseen liittyvänä rituaalinäyttämönä – eli kuulemisen ja näkemisen kiintopisteenä – korostui. Ominaispiirre korosti sakraalitalon kokemuksellista luonnetta, mikä painotti arkkitehtonisen jäsentelyn käyttäjänäkökulmaa. Kirkkosalin toiminnallis-esteettisten vaatimusten ratkaiseminen muodostui monitasoiseksi neuvottelutilanteeksi. Sitä määrittivät niin kristillisen sakraaliarkkitehtuurin vuosisatainen perinne, luterilaisen jumalanpalveluksen teologia siihen liittyvine liturgisine käytäntöineen, uusimpien rakennusteknisten innovaatioiden tarjoamat mahdollisuudet kuin järkipäätöksen ja yleispätevyyteen nojaava funktionalistinen muotoilufilosofia. Luennassani suhtaudun kriittisesti niin aikalaisteksteissä kuin myöhemmässä taidehistoriankirjoituksessa toisinaan kaksijakoiseksi tai poissulkevaksi esitettyyn jakoon ”tradiksen” ja ”funkiksen” välillä. Vaikka rakennustyyllillisesti näiden kahden ero on ilmeinen, moderneina pidettäviä tila-, valaistus- tai akustiikkaratkaisuja on hyödynnetty muutoin perinnelähtöistä ulkoasua noudattavassa kohteessa.

Niin traditionalisti- kuin funktionalistiarkkitehdit korostivat kirkkosalin suunnittelu-prosessin toiminnallisia lähtökohtia. Ensinnäkin tilan fyysinen muoto tuli perustua sille ennalta määrättyyn tehtävään, toiseksi rakennuksen arkkitehtonisen jäsentelyn tuli tukea siinä järjestettyä toimintaa. Selkein näkemysero osapuolten välillä liittyi siihen, millainen tilajäsentely tulkitsi kaikkein tarkoituksenmukaisimmalla ja korrekteimmalla tavalla edellä esitettyjä tavoitteita. ”Tradis”-leiriin asemoituneet Armas Lindgren ja Yrjö Laine kirjoittivat aiheesta hyvin samantapaisesti vuonna 1928, jolloin Töölön ja Vallilan monitoimikirkkojen suunnittelutyö oli käynnistynyt. Edellä mainittu toi esiin, kuinka uskonnollis-kokemuksellinen vaikutus – jonka kirkkoarkkitehtuurin ylevyydessään toivottiin ihmisiin tekevän – artikuloituu rakennuksen jumalanpalveluselämän kehiksenä toimivasta interiööristä käsin. Jälkimmäinen totesi kirkkorakennuksen suunnittelun lähtevän sisustasta. Sieltä piirustustyö ikään kuin laajenee ulospäin yksinkertaisten ääriiviivojen voimalla.¹¹⁸ Käsitellyissä esimerkkitapauksissa, Töölön seurakuntatalossa ja Paavalin kirkossa, jumalanpalvelustilan sisältävä runkokuone hallitsee koko monitoimikirkkokompleksin hahmoa. Siinä, missä Vallilan yksin liturgiseen käyttöön varatulla pseudobasilikalla on itsenäinen rooli muuhun rakennuskompleksiin nähden, Töölössä kirkkosali muodostuu vain yhdeksi, vaikkakin keskeiseksi tilakokonaisuudeksi, seurakuntatalon huoneistorakenteessa. Juhlakerrokseen eli *piano nobileen* sijoittuva jumalanpalvelushuone määrää runkokuoneen perusjäsenyyksen. Lisäksi julkisivu kätkee sisäänsä pohjakerrokseen sijoittuvat asuin- ja harrastustilat.

Esimerkkikohteissa arkkitehtonisesti detaljoidut sisääntulot ja taideteoksilla rytmitetyt tilasiirtymät korostavat kirkkosalin uskonnollis-symbolista merkitystä tämän- ja tuonpuoleisuutta yhteen kurovana tilana. Töölön seurakuntatalon ulkonevalla graniittikehyksellä korostettu pääsisäänkäynti sijoittuu leveän tornin juureen. Siihen sisältyvien portaikkojen ansiosta rakennusosa muodostuu liikenteelliseksi keskukseksi. Portaalin päälle sijoittuu Gunnar Finnen veistämä ”Taivaallisia pitoja” esittävä betoninen reliefi. Tyylytellyt enkeli-, ihmis- ja Jeesus-hahmot sisältävä allegorinen teosaihe viittaa Uuden testamentin tarinaan:

118. A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitehti* 9/1928, 126–127; Laine 1928, 18.

Kuva 54. Ihmisiä Töölön seurakuntatalon sisäänkäynnillä. Pääoven portaalifriisinä Gunnar Finnen veistos "Taivaalliset pidot". (Kuvaaja: Kaarlo Lindberg, 1950-luku. Helsingin kaupunginmuseo, G29402).

vaikka moni on saanut kutsun Jumalan valtakunnassa pidettävään juhla-ateriaan, paikalle saapuu lopulta vain harva.¹¹⁹ Kuva-aihe assosioituu rakennuskompleksin kehystämiin pyhiin ja arkisiin käytöntöihin, joiden puitteissa kokoonnutaan yhteen sekä ylevän alttarin että tavanomaisen tarjoilupöydän äärelle. Pääovista päästään alaeteishalliin, jonka kaarevalle päätyseinälle Paavo Leinonen on toteuttanut "Palava pensas"-aiheisen maalauksen. Motiivi viittaa Vanhan testamentin kertomukseen Mooseksesta, joka kohtaa taivaallisen ilmestyksen vuorella. Siellä Jumalan sanotaan lausuneen hänelle: " [--] paikka, jossa seisot, on pyhä."¹²⁰ Teos sitoo yhteen raamatunkerronnan ja Töölön kirkonmäelle tapahtuvan fyysisen nousun, mikä avaa sakraalirakennusta ympäröivään miljööhön – lefebvreläisittäin ilmaistuna – monitasoisen, uskonnollisestikin mielekkään merkityshorisontin. Sisääntulon taiteellinen jäsentely alleviivaa siirtymää ulkoa sisään, maallisesta hengelliseen.

Töölössä vaihteitaista siirtymää kohti toisessa kerroksessa olevaa jumalanpalvelushuonetta rytmittävät tilojen valaistusolosuhteissa ja tunnelmassa tapahtuvat muutokset. Sisääntuloaulasta pääsee kirkkosalia edeltävään hämärään eteishalliin kulkemalla sivupor- taista. Niiden ikkunoihin on istutettu Gunnar Forsströmin ja Göran Hongellin toteuttamat ja värjäytynyttä valoa hehkuvat lasimaalausarjat. Näkymä valoissaan sakraalitilaan raottuu ylähallin perällä olevista puu- ja lasiovista. Vallilan kohdalla kulku kirkkosaliin ei ole yhtä dramaattinen. Sakraalirakennuksen sisäänkäynnin seremoniallisuutta on korostettu ympäröivään kaupunkirakenteeseen levittäytyvällä monumentaalipiportaikolla ja pienellä aukiolla.

119. Luuk 14: 15–24.

120. 2 Moos. 3:5.

Pääovea on korostettu näyttävällä graniittiportaalilla; rakennuksen päätyseinällä olevaa sisäänkäyntiä markkeerannut Antti Salmenlinnan lasimaalaus tuhoutui toisessa maailman-sodassa.¹²¹ Raskaiden puuvien takana olevasta eteisestä eli basilikaperinteen mukaisesta narthexista on suora kulku sekä avaraan jumalanpalvelustilaan että sivuportaiden kautta urkuparvelle. Sen kirkkosalinpuoleisessa kaiteessa on kultakirjaiminen, Raamatun psalmeissa lauluun ja ylistykseen viittaava tekstinauha, jossa lukee ”Käykää hänen portteihinsa kiittäen; Gå in i hans portar med tacksägelse”.¹²² Koristelu liittyy yhteen sakraalitilaa kohti tapahtuvan liikkumisen ja sen äänimaailman yliajalliset ja -paikalliset ulottuvuudet.

Ajan ja paikan rajat ylittävä basilikajäsennys

Armas Lindgren piti pitkäkirkkoa parhaana mahdollisena runkokuonemallina: muotoilu kunnioitti sakraaliarkkitehtuurin vuosisataisia perinteitä, ja sen kokoluokan muuntelu suunnittelijan piirustuspöydällä oli vaivaton toimenpide. Kasvattamalla kirkkosalin pinta-alaa paikkalukumäärää voitiin lisätä, ja säätämällä sen mittasuhteita tilan yleisvaikutelmaa voitiin nyansoida. Nykyaikaisen kirkkoarkkitehtuurin pyrkimyksiksi Lindgren määritteli yksinkertaisen monumentaalisuuden. Tarkastelemieni monitoimikirkkojen rakennustaiteellisessa jäsentelyssä on lukuisia viittauksia varhaiskristilliseen basilikaan. Ne selittyvät niin suunnittelijoiden kiinnostuksella italialaisvaikutteista klassismia kohtaan kuin pyrkimyksillä viestiä uskontoon liitettyjä alkuperäisyyden ja pysyvyyden arvoja. Traditionalistiseen muodonantoon liitettiin kyky ylittää niin ajallisia, kansallisia kuin kirkkokuntiakin erottavia rajoja. 1920- ja 1930-lukujen taitteessa maan johtavaan uudistusmieliseen papistoon lukeutuneet Aleksi Lehtonen ja Eino Sormunen käsittelivät eri yhteyksissä kysymystä luterilaisen sakraalitilan perusluonteesta. Taustalla oli teologisissa piireissä vahvistunut ja korkeakirkollisesti orientoitunut liturginen suuntaus, mikä yhtäältä myötäili ja toisaalta haastoi arkkitehtien näkemyksiä sakraalitilaa koskien. Kirkkokansan puristisin siipi ei kuitenkaan kannattanut varauksettomasti kirkonmenojen rituaalis-taiteellista ylevöittämistä, sillä siihen liitettiin epäluterilaisen koreilun ja maailmallisuuden leimat.¹²³

Lehtosen vuonna 1928 *Arkkitiehti*-lehdessä julkaiseman kirjoituksen sanamuotoja mukailen luterilaisen sakraalitilan tehtävä oli *palvonnallinen ja julistuksellinen*. Ensimmäisenä lueteltu ja katolisperäiseksi ymmärretty ominaispiirre liittyi jumalanpalvelushuoneen vaatimukseen tukea pyhyiden tai tuonpuoleisuuden kokemuksen syntymistä visuaalisia elementtejä hyödyntämällä. Uskonnon mystinen luonne tuli hänen mielestään parhaiten esiin ritualisoidussa alttaripalveluksessa. Sen kautta kohdattiin hetkellisesti ihmismielelle käsittämätön ja selittämätön transsendenssi. Ajatuksiaan Lehtonen perusteli saksalaisen

---

121. Harju 1996, 42–43.

122. Ps. 100:4.

123. A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitiehti* 9/1928, 123–126; E. Sormunen, Kuopion kirkkopäivien taidenäyttely. *Kirkko ja kansa* 2/1926, 40; Lehtonen 1929, 13–14.

uskonnonfilosofi Rudolf Otton pyhän käsitteen teoretisoinnilla, joka on esitetty vaikutusvaltaisessa *Das Heilige* (1917) -teoksessa. Lehtosen toiseksi mainitsema, ja protestantiksi mielletty tilallinen piirre liittyi jumalanpalveluksen älyllis-opetukselliseen sisältöön, mikä välittyi kirkkosalin äänimaiseman eli saarnapuheen ja virsilaulun kautta.¹²⁴ Lehtonen ja Sormunen puolsivat luterilaisiin kirkonmenoihin sävyttävien tunne- ja järkielementtien sisällöllistä tasapainottamista ja tilallista yhteensovittamista. Sormunen korosti eri liturgisten aspektien välistä ristiriidattomuutta, ja kirjoitti:

Katolisuutta voimme verrata valtavaan kymiin, jossa kaikki kuohuu sekaisin; evankeelisuus on se kristillisyyden vedenpuhdistuslaitos, josta sielut voivat juoda terveyttä. Tämä juominen tapahtuu toisen elämässä parhaiten suuren temppelein korkeitten holvien alla, toisen elämässä vaatimattoman kirkon karussa kuorissa. Kansankirkon muotojen rikkaus on sen voima.¹²⁵

Sisustusarkkitehti Arttu Brummerin kirjoituksesta ”Kirkot kirkollisen elämän ilmenemismuotoina” (1930) ilmenee, että sakraalitalaan liittyvässä aikalaieskustelussa oli hänestä sorruttu polarisoiviin ja yksinkertaistaviin ylilyönteihin. Eräiden näkemysten mukaan kuvanveiston ja kynttilänvalon konkreettisuuden uskottiin heijastelevan emotionaalista katolisuutta, maalaustaiteen ja sähkövalon abstraktisuuden ajateltiin edustavan rationalistista protestantismia.¹²⁶ Edellä esitettyyn dikotomiaan liittyi vielä implisiittisempi jako feminiiniseksi ja maskuliiniseksi miellettyihin sisustuksellisiin elementteihin, joiden kautta luterilaisen sakraalitalan erikoisluonne niin ikään määrittyi. Asian havainnollistamiseksi olen koonnut edellä luetteleman uskonnolliset, käsitteelliset ja materiaaliset merkitysparit oikeeseen taulukkoon. (*Taulukko 4. Luterilaisen sakraalitalan merkitysparit 1920- ja 1930-luvun taitteen kirkkokeskusteluissa.*)

Puheenvuorossaan Lehtonen lisäsi, että protestantismissa on painotettu kirkkosalin seurakuntayhteisöä vahvistavaa ja voimistavaa vaikutusta: ”Jumalanpalvelus on eräänlainen laajennettu perhehartaus”, hän kuvasi. Sakraalitalan sosiaalis-symbolisesti eheyttävä, inhimillisiä eroavaisuuksia liudentava piirre tuli esiin myös Lindgrenin kirkkosalin arkkitehtonista jäsentelyä koskevissa ohjeistuksissa. Tila tuli suunnitella seurakunnallisen kokoavuuden ehdoilla, minkä vuoksi ei ollut mielekäästä jakaa kansaa eri osastoihin kuten lehtereille. Ne olivat epäedullisia siksikin, että parvikerroksiin kulkeminen ja niissä paikoilleen asettuminen aikaansaivat kirkkosalissa ylimääräistä levottomuutta. Se häiritsi jumalanpalvelushuoneen arvokkuutta ja liturgisen näytelmän kulun sujuvuutta. Lisäksi lehterit hajottivat tilan yhtenäisyyden ja estivät luonnonvalon esteettömän tulvimisen runkokuoneen sisälle.¹²⁷

Töölössä ja Vallilassa kirkkosalin pohjakaava on aikakaudelle tyypillisesti ja Lindgrenin suositustenkin mukaisesti suorakaiteen muotoinen. Kun ensimmäisenä mainittuun

124. A. Lehtonen, Evankeelisen kirkkorakennuksen sisäinen aate. *Arkkitehti* 9/1928, 127–129; ks. myös Otto 1926, 5–11.

125. Sormunen 1929, 32.

126. A. Brummer, Kirkot kirkollisen elämän ilmenemismuotoina. *Domus* 8-10/1930, 170.

127. A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitehti* 9/1928, 126–127.

<i>Taulukko 4. Luterilaisen sakraalitalan merkitysparit 1920- ja 1930-luvun taitteen kirkkokeskusteluissa</i>	
palvonnallinen, tunteeseen vetoava	julistuksellinen, järkeen vetoava
vanha	uusi
katolinen	evankelinen
sakramentti, ehtoollinen	sana, saarna
alttari, kirjava messukasukka	saarnatuoli, musta papinkaapu
kuva, visuaalisuus - näkyvyys	ääni, auditiivisuus - akustiikka
kynttilät	sähkövalo
veistokset, konkreettisuus - fyysisyys	maalaus, abstraktius - henkisyys
<i>feminiinisyys</i>	<i>maskuliinisuus</i>

mahtui arkkitehdin optimistisen arvion mukaan 500 sanankuulijaa, jälkimmäisessä istumasijoja on tuhannelle hengelle.¹²⁸ Penkkikortteleita on Töölössä kaksi ja Vallilassa neljä, kummassakin kohteessa ne rajautuvat keski- ja sivukäytäviin. Lisäksi Paavalin kirkossa on jumalanpalvelustilan etualaa halkova poikkikäytävä, mikä antaa kulkuväylille latinalaisen ristin muodon. Risteyskohta johdattelee jumalanpalvelusväen myös seurakuntatalo-osaan katetun ulkoyhdyskäytävän kautta. Töölön kirkkosalin pienuus muodostui Ekelundille suunnittelupulmaksi, mistä kielivät eri luonnoksissa tutkitut penkkijärjestykset ja istuinsijalukulaskelmat. Piirustuksissa esiintyi esimerkiksi kuoria kehystävät penkkirivistöt, jotka jäivät toteuttamatta.¹²⁹ Lisäpaikkoja sanankuulijoille varattiin urkulehteriltä.

Rakennuksen käyttöönoton yhteydessä tilan ahtaus kävi toteen. Seurakuntaelämän alkuvaiheita muistellut Antti Arppe kertoi, että sunnuntaiset päiväjumalanpalvelukset vetivät usein täysiä salillisia. Toisinaan osa ihmisistä joutui istumaan keskikäytävällä ja eteishallissa ylimääräisillä irtotuoleilla, osaväestäsaattoijopaseista. Iltajumalanpalveluksissa olisensijaan väljempää. Arppen selvityksissä kaupunginosan sosioekonominen profiili tuli esiin syksyisin ja keväisin, jolloin kirkonmenoihin osallistui paljon akateemista nuorisoa. Heidän lisäksi Töölössä asui varsinkin virkamiesperheitä ja itsenäisiä naisia.¹³⁰ Vastaavasti Sörnäisten kirkkoherra K.V. Hurmerinta kuvasi vuonna 1932, kuinka kansa on ryhtynyt käymään poikkeuksellisen ahkerasti Paavalin kirkossa ja siihen kuuluvassa seurakuntatalossa. Pidättyväisen

128. Vallilan kirkkokilpailu, *Arkkitehti* 2/1929, 25; Kilpailu kirkko- ja seurakuntarakennusta varten Töölössä, *Arkkitehti* 5/1927, 57.

129. Hilding Ekelundin Helsingissä 15.4.1928 signeeraamat Töölön seurakuntatalon pääpiirustukset. MFA.

130. Arppe 1943, s.p.; Standertskjöld 2006, 110.

Kuva 55. Töölön seurakuntatalon kirkkosali urkulehteriltä katsottuna. (Kuvaaja: R. Roos, ajoittamaton. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

kuvastavat aikalaiskeskusteluissa esiintyneitä ajatuksia kunnioitusta herättävästä *suurkirkosta* ja kodikkaammasta *pikkukirkosta*. Jatkaessa kohteiden suhteuttamista basilika-arkkitehtuuriin, huomio kiinnittyy kirkkosalin kattorakenteeseen. Töölön seurakuntatalon ja Paavalin kirkon alkuperäissuunnitelmissa runkokuone oli suunniteltu varhaiskristillisen esikuvan mukaisesti tasakattoiseksi. Jälkimmäisen tapauksen kohdalla Liljequist luopui ratkaisusta mitä ilmeisemmin akustisista syistä.¹³² Kuten jo esitin, hyvän kuuluvuuden aikaansaaminen kirkkosalissa oli sekä rakennustaiteellinen että teologinen huolenaihe, mikä korostui sakraalitilan toimintolähtöisyyttä korostavassa aikalaispuheessa. Sitä tuottivat muutkin arkkitehdit kuin funktionalistisesti orientoituneet suunnittelijat.

Vallilassa runkokuone katettiin soveliaammaksi katsotulla tynnyriholvilla, joka viimeisteltiin poikittaisella kasetoidulla nauhakoristelulla. Tällä tavoin traditionalistiseen asuun puettu tilaratkaisu palveli kirkkosalin käyttöä eli sen akustista tehtävää. Lopputuloksena on tyyllisestisesti eklektisempi sisätalajäsennys, joka muistuttaa läheisesti jo aiemmin esiin nostamani Tukholman Högalidin kirkon interiööriä. Kohteiden samankaltaisuutta lisäävät vielä runkokuoneen tukipilareiden läpi puhkoutuvat sivukäytävät, mikä sekin on yksi 1920- ja 1930-luvun pohjoismaisessa kirkkoarkkitehtuurissa toistuva teema. Vanhojen ja uusien arkkitehtonisten keinojen vuorottelua on nähtävissä myös Töölön seurakuntatalon kirkkosalissa. Siellä Ekelund jätti teräsbetonista valetut, rappaamattomat kattopalkit näkyviin rakenteellisiin syihin vedoten. Niiden väliin jääviin kentiin tehtiin geometrinen nauhakuviointi. Jumalanpalvelustilan klassisoivaa palkistoa hyödynnettiin poikkeuksellisen modernin loisteputkivalaisinjärjestelyn piilottamiseksi.¹³³

131. Hurmerinta 1932, 33, 39.

132. Rakennustoimikunnan pöytäkirjasta ilmenee, että alustavien akustiikkalaskelmien mukaan kirkkosalin ääniolosuhteet olisivat muodostuneet mitä todennäköisimmin epätydyttäväksi. Niiden parantamiseksi Liljequist pyrki etsimään sopivaa ratkaisua katto- ja seinärakennetta muokkaamalla. (B. Liljequist, Paavalin kirkko Vallilassa. *Arkkitehti* 8/1931, 127; Vallilan kirkon rakennuskomitean ptk. 7.11.1929, § 1. HSTA.)

133. H. Ekelund, Töölön seurakuntatalo. *Arkkitehti* 7/1930, 107; ks. myös Heikinheimo & Jetsonen 2001, 28–29.

Kuva 56. Näkymä Paavalin kirkon alttaripäätyyn. (Kuvaaja: P.O. Welin, 1996. Suomen Arkkitehtuurimuseo, MFA.)

Töölössä hyödynnetyn valaistusratkaisun nykyaikaisuus käy ilmi suhteuttamalla se Lindgrenin esittämiin huomioihin, joiden mukaan sähkövalon laajamittaisempi hyödyntäminen kirkkoarkkitehtuurissa oli 1920-luvun lopulla vasta aluillaan. Kätkeytyjen valopisteiden lisäksi valaisinuutuuksiin lukeutuivat tuolloin myös sähköistetyt kattokruunut. Modernistisessa hengessä edellä mainittu piti niitä ”epämiehekkäinä”, sillä sähkökruunut jäljittelivät epärehellisesti kynttilävalaistusta. Lindgren peräänkuulutti kirkkosalien pehmeää ja tasaista luonnonvalaistusta, mikä aikaansaatiin sijoittamalla runkokuoneen ikkunat joko riittävän korkealle tai syviin seinäkomeroihin. Valo oli Lindgrenin mukaan sakraalitilan keskeinen tunnelmatekijä, jonka kautta arkkitehti pystyi virittämään seurakuntalaisten uskonnollisesti sävyt-

tynyttä tilakokemusta.¹³⁴

Töölössä ja Vallilassa kirkkosalin valaistus ratkaistiin ikkuna-alan pituuteen ja kapeuteen perustuvalla järjestelmällä, jälkimmäisessä kohteessa ikkunat sijoittuvat runkokuoneen laidoilla oleviin kaarisyvennyksiin. Paavalin kirkon kohdalla valon ja varjon vaihtelu tuo tilan plastiset muodot esiin. *Arkkitehti*-lehdessä Liljequist kertoi tutkineensa huolellisesti runkokuoneen sijoittelua tontilla, jotta auringonvalo lankeaisi sen sisään mahdollisimman edullisesti.¹³⁵ Tarvittavaa lisävalaistusta saatiin Taito Oy:n valmistamilla näyttävillä kattokruunuilla ja sivuseiniin upotetuilla lampeteilla. Jälkimmäiset toistavat helmisimpukka-aihetta, joka jatkuu alttarikaiteen kuvioinnissa. Uudessa testamentissa helmi on taivasten valtakunnan allegoria.¹³⁶ Valopisteet johdattelevat kulkua kuoriin.

Paavalin kirkon runkokuoneen sivuseinien valaisinjärjestely on jälleen esimerkki ratkaisusta, joka tehtiin vasta rakennusvaiheessa. Pääpiirustuksista ilmenee, että Liljequist oli hahmotellut kirkkosalin pilareihin kirkkosalia kiertävän apostoliaiheisen tondosarjan. Töölössä vastaavanlainen koristelu toteutettiin pienimuotoisemmin. Detaljoinnilla Ekelund vahvisti jumalanpalvelushuoneen klassisoiviin aiheisiin ja symmetriaan perustuvaa esteettistä vaikutelmaa. Töölön ja Vallilan monitoimikirkko-kohteissa toteutetut koristeaiheet ovat varsin samankaltaiset, ja niitä esiintyy muissakin 1920- ja 1930-lukujen taitteen sakraalirakennuksissa. Viimeistelyssä ikonografisesti huomionarvoista on symbolikuvien run-

134. A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitehti* 9/1928, 126; ks. myös Sormunen 1931, 721.

135. B. Liljequist, Paavalin kirkko Vallilassa. *Arkkitehti* 8/1931, 127.

136. Matt 13:45; ks. myös Parviainen 2011, 22.

saus. Niiden lähtökohtana lienevät ammattilaiskäyttöön tarkoitetut saksalaiset mallikirjat, joista levinnein oli kuvittajien Rudolf Kochin ja Fritz Kredelin kokoama *Christliche Symbole* (1935).¹³⁷ Kummassakaan rakennuksessa kuvataiteellinen detaljointi ei muodosta laajempaa, koko interiööriä systemaattisesti kattavaa kuvaohjelmaa, vaan se rakentuu toiminnallis-sisällöllisesti painottuneiden teemakokonaisuuksien varaan. Töölön seurakuntatalon ja Paavalin kirkon pääpiirustukset paljastavat, että suunnitteluvaiheessa arkkitehti on luonut alustavat aihehahmotelmat merkittävimmille koristuksille, kuten pääoven portaalireliefeille sekä kirkkosalin tondosarjalle ja krusifiksille. Niille taiteilija on laatinut täsmällisen hahmon, joka on esitelty rakennustoimikunnalle luonnoksina ja malleina. Tarkasta toteutustavasta on vielä neuvoteltu.¹³⁸

Modernistinen kirkkotilakritiikki

Kuten aiemmin toin esiin, Vallilan kirkkokilpailussa (1928–1929) nähtiin Suomen ensimmäiset täysfunktionalistiset suunnitelmat sakraalirakennukselle. Muotokielivalintaan sisältyi päämäärätietoinen pyrkimys ajanmukaistaa kirkkoarkkitehtuurissa tavatut ratkaisut. Näistä huomionarvoisin oli pitkäkirkon pohjakaava, jolle oli muodostunut hegemoninen asema kristillisen jumalanpalvelustilan jäsenyyksenä. Aiheen ympärillä käytiin vilkasta keskustelua Tehtaanpuiston (1930/1932) ja Temppeliaukion (1933/1936) kohua herättäneiden kirkkokilpailuiden sekä näiden uusintakierrosten aikana, jolloin traditionalistisen ja funktionalistisen leirin välinen arkkitehtuuri kiista pitkittyi ja kärjistyi. Kohteiden kilpailutoissa nähtiin useampikin ehdotus, jossa jumalanpalvelustilan pohjakaavan lähtökohtana oli joko ympyrän tai puolisuunnikkaan muotoinen keskeiskirkko. Vuosikymmen vaihteen arkkitehtuuri-debateissa uudistusmielistä joskin maltillista linjaa edustanut Arttu Brummer korosti, että kirkkorakennus tuli muotoilla jumalanpalveluselämän perinteiden ja merkityssisältöjen ehdoilla. Ulkoasun tuli kuitenkin noudatella ammattitaitoisen arkkitehdin määrittämiä ja ajalle ominaisia tyyli- ja muotopyrkimyksiä.¹³⁹

Vastaavasti Gustaf Strengell ja Nils-Erik Wickberg vaativat sakraalirakennustaiteen radikaalimpaa uudistamista. Heidän mielestään kirkkotilan muotoiluperinne ja siihen sisältyvät uskonnollis-symboliset arvolutaukset eivät saaneet ohjata suunnitteluprosessia.¹⁴⁰ Jumalanpalvelushuoneen arkkitehtonisen jäsentelyn ainoaksi validiksi lähtökohdaksi kelpasi tilaan kaavailtu fyysinen aktiviteetti kaikessa konkreettisuudessaan. Tästä näkökulmasta tarkasteltuna kirkkokansan ruumiiden toiminnot, kuten katseleminen ja kuuntele-

137. Ks. Koch & Kredel 1996(1935). Olen löytänyt *Christliche Symbole* -sarjan yksittäisnaitteita läpikäydessäni Kristillisen taideseuran arkistoa.

138. Töölön seurakuntatalon julkisivu- ja leikkauspiirustukset Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928. SAM.; Paavalin kirkon julkisivu- ja leikkauspiirustukset Helsingissä 1929 huhtikuun, Bertel Liljequist; ks. myös Vallilan kirkon rakennuskomitean ptk. 3.12.1929, 1 §; 21.2.1930, 2 §. HSTA.

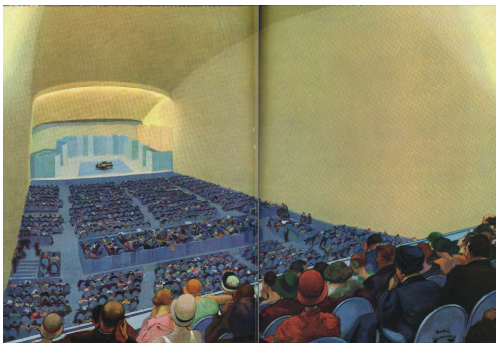
139. A. Brummer. Kirkot kirkollisen elämän ilmenemismuotoina, *Domus* 8–10/1930, 167.

140. G. Strengell. Keskustelua: Tradis ja funkis palvonnassa ja kirkkorakennuksissa, *Arkkitehti* 12/1933, 189–190; N-E. Wickberg. Kyrkobyggnad och religionsform, *Granskaren* 2/1933, 26–28

minen, sekä niiden tekemät asennot ja liikkeet olivat niin funktionalistisen suunnittelueetoksen kuin tilallisten rationalisoimistoimenpiteiden keskiössä.

Strengell piti pitkäkirkkomallia kristillisen jumalanpalveluksen liturgisen kehityksen antiikkisena muinaismuistona. Ongelmallisinta luterilaisen kirkkotilan muotoilussa oli hänen mukaansa runkokuoneen bimorfinen ja -fokaalinen käyttötapa: se toimi yhtäältä visuaalisesti painottuneen ja katoliseksi assosioituvan messun sekä auditiivisesti korostuneen ja protestanttiseksi mielletyn saarnan pitopaikkana. Jälkimmäisenä esitellyn merkitys painottui jumalanpalveluselämän silloisissa käytännöissä.¹⁴¹ Pohjakaavaratkaisultaan pitkä ja kapea tila ei tarjonnut parasta mahdollista muotojäsennystä sellaisille kirkonmenoille, joissa puheosuuksien vaivaton seuraaminen kaikkialta runkokuoneesta oli olennaista. Koska Strengellin mukaan kirkkokansa osallistui luterilaiseen liturgiaan ensisijaisesti sekä kuuntelemalla että tarkkailemalla kuorissa liikkuvaa pappia, toiminnallisestiärkevimmän esikuvan kirkkosalille tarjosi nykyaikainen auditorio. Segmentoidulla pohjakaavalla, viettävällä lattiatasolla ja simpukkamaisesti kaartuvalla kattorakenteella oli mahdollista aikaansaada sellainen kokonaismuotoilu, joka parhaiten palveli luterilaisen jumalanpalveluksen asettamia tilallis-toiminnallisia vaatimuksia. Esikuvallisimmillaan Strengellin kuvailema jäsentely oli toteutunut vuonna 1927 Pariisiin valmistuneessa Pleyel-konserttitalissa. Raija-Liisa Heinosen mukaan tila noteerattiin Suomessa jo valmistumisensa yhteydessä, ja se sai osakseen arkkitehtikunnan ihailun.¹⁴²

Omissa arvioissaan Wickberg oli joiltain osin kollegaansakin kriittisempi. Hänen mukaansa periaatteellisen vastentahtoinen asenne, jolla seurakunnissa suhtauduttiin uudenlaisten tilarakenteiden ja -järjestelytapojen käyttöönottoon, osoitti kansankirkon henkisen pysähtyneisyyden ja luterilaisen liturgian vieraannuttavan vanhanaikaisuuden.

Kuvat 57 ja 58. Vasemmalla Pleyel-konserttitali Pariisissa. (Kuva: André Devambez'n kuvitus: "Une salle de concerts moderne", L'illustration 4475/1928.) Oikealla helluntailainen Filadelfia-kirkko Tukholmassa. (Kuvaaja: Harald Olsen, 1943. Wikimedia Commons.)

141. Suomen oloissa luterilainen jumalanpalvelus on ollut pitkään saarnapainotteinen tilaisuus. Ehtoollista on vietetty nykyistä selvästi harvemmin, 1930-luvun alussa Sörnäisten ruotsinkielisessä seurakunnassa korkeintaan pari kertaa kuukaudessa. (*Sörnäs svenska församling 25 år*, 1932, 32.)

142. G. Strengell. Keskustelua: Tradis ja funkis palvonnassa ja kirkkorakennuksissa, *Arkkitehti* 12/1933, 189–190; Heinonen 1986, 145.

Vastaesimerkiksi – joskaan ei esikuvaksi – Wickberg nosti esiin jumalanpalveluselämän sisäisissä ja ulkoisissa muodoissa kohti nykyaikaa kurovan helluntailaisuuden ja sen piirissä kehkeytyneen täysin uudenlaisen sakraalirakennustaiteen. Sen kiinnostavimpia saavutuksia oli hänen mukaansa Birger Jonssonin Tukholmaan suunnittelema ja vuonna 1930 valmistunut Filadelfia-kirkko. Lähimmät esikuvat tälle sisätilaltaan avaralle ja valoisalle sekä niukkakoristeiselle jumalanpalvelushuoneelle olivat profaaniarkkitehtuurissa, konserttisalien ja elokuvateattereiden hyvän näkyvyyden ja kuuluvuuden takaavassa muotoilussa.¹⁴³

Kiinnostavaa Wickbergin poleemisessa puheenvuorossa oli kirkkosaliratkaisun voimakas symboliarvo: pelkän sakraalitalan muodon ja ulkoasun perusteella voidaan suoraan viivaisesti päätellä, onko sen käyttäjäkunta liberaalia vai konservatiivista. Arkkitehtuuri siis kielii kokonaisen uskonyhteisön suhtautumistavasta ympäröivässä yhteiskunnassa tapahtuvaan kulttuuris-sosiaaliseen murrokseen. Samansuuntaisen ja vahvasti moralisoidun kannan kirkkosalin jäsentelykysymykseen esitti myös Aleksi Lehtonen. Hän varoitti arkkitehteja sakraalirakennustaiteen liiallisesta pelkistämisestä, mikä hävittäisi sille tunnusomaisen pyhäkköleiman. Niukkaeleisten jumalanpalvelushuoneiden ulkoinen rinnastuminen tavanomaisiin luentosaleihin oli Saksassa johtanut ehdotuksiin, joiden mukaan sakraalitaloissakin tuli voida näyttää varjokuvaesityksiä. Lehtosesta liturgisten käytänteiden arkipäiväistyminen merkitsisi, että ”kirkon maallistuminen on täydellisesti tapahtunut”.¹⁴⁴ Kirkonmiehen huolenaihe kieli esiyymmärryksestä, jossa arkkitehtuurissa piilevä sosiaalinen muutosvoima pystyi muokkaamaan uskonelämänmuotoja jopa olemuksellisesti.

Hilding Ekelund pui kirkkotilakysymystä vielä vuonna 1938. Edellä esiteltäisiin arkkitehteihin verrattuna hänen ajatuksensa edustivat sovitteluvampaa mutta selkeän funktionalistista näkökantaa: ”Kirkollisella rakennuksella on näet – enemmän kuin muunlaisilla rakennuksilla – täytettävänään muitakin kuin käytännöllisiä tehtäviä: sen pitää luoda tunnelmaa ja hartautta, ja itse jumalanpalvelus perustuu tuhatvuotiseen traditioon; näitä seikkoja ei voida vaieten sivuuttaa [--]”¹⁴⁵. Ekelundin mukaan kirkkotilan suunnittelussa tuli edetä harkitusti. Arkkitehdin oli tiedostettava, että rakennukselle annettu jäsenitys määritteli samalla jumalanpalveluksen ulkoisen muodon. Pitkäkirkkoa hänkään ei pitänyt luterilaiselle liturgialle sopivimpana ratkaisuna. Tarkoituksenmukaisempia esikuvia tarjosivat esimerkiksi muiden protestanttien suosimat keskeiskirkot. Ekelund nojasi sakraalirakennusten muotoilua koskevissa näkemyksissään uusimassa saksalaisessa kirjallisuudessa esiteltäyn Martti Lutherin joustavaan jumalanpalvelustiläkäsitukseen. Sen mukaan kirkkorakennus ei ole itsessään pyhä; liturgiaakaan ei tarvitse sitoa ennalta määrättyyn paikkaan. Nämä reformaattorin teologisesti latautuneet argumentit legitimoivat modernistisuunnittelijoiden pyrkimykset tutkia kirkkosalin jäsentelyvaihtoehtoja toiminnallisesti parhaimman lopputuloksen aikaansaamiseksi. Ekelund totesikin, ettei luterilainen sakraalirakennus ole tältä osin vielä saavuttanut lopullista muotoaan.¹⁴⁶ Tältä osin evankelinen kirkkotila sopeutui aikaansa ja mukautui suunnitteluvirtauksiin.

143. N-E. Wickberg. Kyrkobyggnad och religionsform, *Granskaren* 2/1933, 26–28; ks. myös Lindahl 1955, 164–165.

144. A. Lehtonen. Evankeelisen kirkkorakennuksen sisäinen aate, *Arkkitehti* 9/1928, 127.

145. Ekelund 1938, 421.

146. Ekelund 1938, 421–424

4.3.2 KUORI KIRKKOTILAN TAITEELLISENA JA LITURGISENA POLTTOPISTEENÄ

1920- ja 1930-lukujen taitteessa käyty kirkkorakennustaidekeskustelu tiivistyi kysymykseen jumalanpalvelustilan kuoriosan arkkitehtonisesta ja liturgisesta tarkoituksenmukaisuudesta. Debatissa ristesivät niin esteettiset, toiminnalliset kuin opilliset juonteet, joilla otettiin kantaa sakraalitalan jäsentely- ja kalustusperiaatteisiin. Perinteisin paikka alttarille oli kirkkosalin keskiakselilla, kuorin itäisimmässä päädyssä. Saarnatuolin tuli mieluiten sijaita jumalanpalvelushuoneen pohjoisella eli pääsisääntulosta katsottuna vasemmalla laidalla, kuorin ja runkokuoneen yhtymäkohdassa. Yrjö Laine kuvaili näiden liturgisten kalusteiden olevan kristillisen sakraalitalan sisustukselliset kruunut. Sen lisäksi, että moni jumalanpalveluksen osista – ehtoollinen mukaan lukien – toimitettiin alttarin äärellä, Alekski Lehtosen mukaan sen tehtävänä oli toimia seurakunnan yhteisen rukouksen ja palvonnan symbolina. Kalusteen tarkoitus oli toimia mielen kohdistimena, joka suuntasi seurakuntaväen Jumalan mystiseen läsnäoloon. Saarnatuolille tuli hänen mukaansa taata itsenäinen ja korotettu asema, sillä se toimi uskonnollisen julistuksen ja hengellisen opetuksen lähtöpisteenä.¹⁴⁷ Kirkkotilaa koskevista näkemyksistään Lehtonen tukeutui eksplisiittisesti vuonna 1861 Saksassa muotoiltuun Eisenacherin regulatiiviin, johon oli summattu luterilaisen kirkkoarkkitehtuurin tyypillisimmät ominaispiirteet, oikeaoppisin kuorikalustejärjestys mukaan lukien. Ohjeelliseksi tarkoitettun säännösten merkitys korostui funktionalismin läpimurron kynnyksellä sikäli, että monet sen keskeisimmistä teeseistä nostettiin jälleen arvoonsa vuonna 1928 Magdeburgissa järjestetyn kirkkorakennuskonferenssin julistuksessa.

Kirkkorakennustaidetta tutkineen arkkitehti Gerhard Langmaackin mukaan myös Saksassa 1920- ja 1930-lukujen taite muodostui arkkitehtonisten kiistojen leimaamaksi ajanjaksoksi. Sielläkin pulmakysymykseksi nousi ensisijaisesti hyötyrakentamiseen assosioitunut ja siitä syystä maalliseksi mielletyn, funktionalistisen tyylin soveltuvuus kirkkojen rakennustaiteelliseksi ilmaisuvälineeksi. Saksassa modernismin esiinmarssia edistettiin varovaisin askelin Dresdenin kirkkoarkkitehtuurin ja -taiteen *Kunst-Dienst*-edistämiskeskuksessa. Funktionalistisia suunnitteluperiaatteita myötäilevästi se linjasi vuonna 1931, että evankelisessa sakraalirakennustaiteessa tuli suosia yksinkertaista muodonantoa ja välttää ulkonaista ylellisyyttä.¹⁴⁸ Asiantilan teologisten seuraamusten kannalta on olennaista hahmottaa, että rakennustyyli- ja kalustejärjestysvalinnan avulla paikannuttiin samalla *katolinen-protestanttinen* -jatkumolle. Kyse ei siis ollut pelkän pragmaattisen sisustuspäätöksen tekemisestä vaan kirkollisen identiteetin vahvistamisesta ja opillisen kannan tekemisestä. Suomalaisissa aikalaisteksteissä kirkkorakennusten suunnittelukysymyksissä kunnostautunut papisto ja asialle vihkiytyneet arkkitehdit olivat ainakin välillisesti perillä saksalaisesta keskustelusta. Kuten aiemmin viittasin, alan uusin ja modernismimyönteinen saksalainen kirjallisuus oli tullut Hilding Ekelundille tutuksi viimeistään 1930-luvun loppuun mennessä.¹⁴⁹

Suomessa traditionalismia kannattaneet suunnittelijat vierastivat kuorin liturgi-

147. Laine 1928, 17; A. Lehtonen, Evankeelisen kirkkorakennuksen sisäinen aate. *Arkkitehti* 9/1928, 128–129.

148. Langmaack 1971, 53–54.

149. Ekelund 1938, 431; ks. myös Dhima 2008b, 261.

sen kalustuksen järkipäristäviksi ja tehostaviksi arvioituja yhteensovittamispyrkimyksiä. Nämä konkretisoituvat saarnatuolin ja alttarin yhdistelmälaitteen eli saksalaisittain *Kanzelaltariin*. Siihen Armas Lindgren liitti muitakin arveluttaviksi lukemiaan piirteitä, kuten vierasmaalaisuuden ja epäluterilaisuuden. Kriittiset arviot ovat sikäli mielenkiintoisia, että vielä 1900-luvun alussa saarnatuolialttari oli muodostunut standardikalusteeksi helsinkiläisten monitoimikirkkojen jumalanpalvelustilojen sisustuksissa. Juuri kyseisen kalustetyypin käsitettiin kuvastavan oikeaoppisimmin luterilaisen liturgian teologisia painotuksia: yhdistelmälaite toi esiin sanan eli saarnan ja sakramentin eli ehtoollisen samanarvoisuuden. 1920-luvun loppuun mennessä saarnatuolialttarin katsottiin rikkovan sakraalitalan arvokkuutta. Yrjö Laineen mukaan aiemmat yritykset saarnatuolin sovittamiseksi joko alttarin yhteyteen tai sen yläpuolelle ”hävittivät kuorin rauhan ja tekivät kirkosta kongressisalin, jota [sic!] vaikutusta vielä tehostivat monet lehterit ja kirkkosalin suhteeton muoto.”¹⁵⁰

Kuoritilojen arkkitehtonista jäsentelyä tutkineen Sari Dhiman mukaan yhtenä mahdollisena syynä saarnatuolialttarin kasvaneeseen epäsuosioon oli Saksassa esitetyn kritiikin kantautuminen Suomeen asti. Yhdistelmäkalusteen ryhmittelytavan uskottiin tuottavan vääränlaisen mielikuvan yläpuolella olevan saarnatuolin eli sanan ja alapuolella olevan alttarin eli sakramentin välisestä hierarkiasta. Lisäksi Dhima esittää, että suomalaiset funktionalistit olivat kenties mieltäneet saarnatuolialttarin jo vanhanaikaiseksi kalustetyypiksi.¹⁵¹ Jälkimmäinen spekulatio osoittautuu paikkansapitämättömäksi sikäli, että juuri Gustaf Strengell ja Nils-Erik Wickberg puolsivat kirjallisissa ulostuloissaan kuorijäsentelyn toiminnallista tehostamista. Keskitetty kalustusratkaisu laukaisisi luterilaisessa kirkkotilassa *palvonnallisuuden ja julistuksellisuuden* välille kehkeytyvän symbolis-toiminnallisen jännitteen. Heille alttarin ja saarnatuolin erillisyyden oli selvä ongelmakohta, joka kaipasi ratkaisemista. Vastaavasti Saksassa luterilaisen sakraalitalan keskeisimpänä uudistajana ja teoreetikkona pidetty arkkitehti Otto Bartning oli jo 1910-luvun loppupuolelta tutkinut systemaattisesti sekä kirkkosalin eri pohjakaavavariaatioiden että liturgisen kalustuksen ryhmittelytapojen mahdollisuuksia.¹⁵² Pyrkimykset konkretisoituivat hänen piirtämässään ja rakennustyyliltään modernistisissa Essenin Ylösnousemuksenkirkossa (1929–30) ja Berliinin Kustaa Adolfin kirkossa (1932–34).

Keskitetty, korotettu ja kaunistettu liminaalitila

Ulkoapäin tarkasteltaessa sekä Töölön seurakuntatalossa että Paavalin kirkossa jumalanpalvelustilan kuoriosan ulkonee muusta runkokuoneesta kapeampana absidina. Ratkaisu on niin seurausta sisätilan toiminnallisesta jakautumisesta kuin arkkitehtoninen viittaus basilikaperinteeseen. Sisältä tarkasteltuna jumalanpalvelushuoneeseen päätyyn liittyvä, muutamilla porrasaskelmilla korotettu ja piilotetuilla sivuikkunoilla voimakkaammin valaistu

150. Laine 1928, 17; A. Lindgren, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. *Arkkitehti* 9/1928, 124.

151. Dhima 2008b, 265.

152. Bartning 1919, 47–82, passim.; Genz 2011, 99–109.

kuori muodostaa oman, muusta kirkkosalista eriytetyn alueen. Sari Dhiman kuvaavaa luonehdintaa lainaten se on tila tilassa. Taidehistorioitsija Marja Terttu Knapas on liittänyt 1920- ja 1930-lukujen suomalaisten kirkkorakennusten kuorijäsentelyssä tapahtuneen kehityksen pyrkimykseksi korostaa sakraalitilan kaunista tunnelmallisuutta ja juhlavaa seremoniallisuutta. Ratkaisutavassa on hänen mukaansa viitteitä ruotsalaisista vaikutteista. Niissä painottui teologinen näkemys alttarista jumalallisen armon tyyssijana ja lähteenä.¹⁵³ Aikalaisohjeistuksissa kuorin visuaalisen vaikutelman erityislaatuisuutta haluttiin korostaa myös liturgisin käytäntein: sekä Armas Lindgren että Eino Sormunen esittivät, että tila tuli lisävalaista ainoastaan elävillä liekeillä eli kynttilänvalolla.¹⁵⁴

Töölössä ja Vallilassa kuorin symbolis-toiminnallista merkitystä jumalanpalvelusmenojen keskuksena on korostettu arkkitehtonisella detaljoinnilla ja taiteellisella viimeistelyllä.¹⁵⁵ Yhteistä molempien koristelussa on kullasta, sinisestä ja harmaasta koostuva väripaletti. Töölössä kuorin ja kirkkosalin liitoskohtaa on korostettu triumfipylväsparilla. Liljequist oli suunnitellut Vallilaan täysin vastaavanlaisen pilarijäsentelyn, joka karsiutui toteutusvaiheessa kustannussyistä pois.¹⁵⁶ Tilaelementti toistaa kummankin kohteen arkkitehtuurissa hyödynnettyä porttiaihetta, mikä korostaa fyysisiin siirtymiin kytkeytyviä metaforisempia merkityssisältöjä. Töölön seurakuntatalon kirkkosalin kuori on katettu kasetoidulla ja tähtikuvioidulla kupolilla. Sakraalitilan liminaalisuuteen ja rajattomuuteen viittaava taivasaihe on läsnä myös Paavalin kirkossa. Siellä kuorin katteena on tähtiholvi, jonka lakena toimii aurinkoa esittävä kalottisyvennys. Holvivaippoja peittävät taiteilija Antti Salmenlinnan kattomaalaukset, joissa esiintyy muun muassa geometrisesti tyylieltyjä ristejä, tähtiä, liekejä, tähkiä ja kaloja. Freskon pääkuvaparina ovat Veronikan hikiliina -aihetyyppin mukaiset Jeesuksen kasvot ja toisinto Paavalin kirkon julkisivusta. Uskonnollisessa katsannossa tilassa tapahtuva aineellisen ja henkisen, konkreettisen ja abstraktin todellisuuden sisäkkäisyys on tehty näkyväksi esittävällä kuva-aihevalinnalla: Kristus on läsnä juuri nyt juuri tässä rakennuksessa.

Jumalanpalvelukseen osallistuneelle seurakuntaväelle kuoridetaljoinnin kokonaisvaltaisempi tarkastelu on ollut mahdollista ehtoollisenvieton aikana, jolloin runkokuoneen penkeiltä on siirrytty kuoriin. Siten tilan symbolisen kuvamaailman avautuminen katseille ja mielikuvitukselle on tapahtunut ennalta määrätysti osana liturgisen näytelmän kulkua. Kuvan ja sanan, näkemisen ja kuulemisen välistä tilallis-toiminnallista dialogia on mahdollista havainnollistaa Paavalin kirkon kuorisyvennystä kehystävän seinän huipussa olevalla ja Jumalan karitsaa esittävällä grisaille-maalauksella. Samainen Kristuksen sovitusuhriin viittaava aihe esiintyy jumalanpalveluskaavassa ehtoollisenviettoa valmisteleavan ja kirkkokansan yhdessä laulaman hymnin sanoituksissa. Eino Sormunen totesi, että liturgiassa lausuttavat tekstit liittävät nykyluterilaiset kirkonmenot varhaiskristilliseltä ajalta periytyvään

153. Dhima 2008a, 35; Knapas 2017, 12; Knapas 2006, 8; ks. myös Lindahl 1955, 118–120.

154. A. Lindgren. Nykyaikainen kirkkorakennustaide, *Arkkitehti* 9/1928, 126; Sormunen 1931, 721.

155. Analyysini yhteydessä esiintyvät tekijä- ja suunnittelijatiedot on peräisin rakennusten kohde-esittelyistä. Ks. H. Ekellund. Töölön seurakuntatalo, *Arkkitehti* 7/1930, 108; B. Liljequist. Paavalin kirkko Vallilassa, *Arkkitehti* 8/1931, 127.

156. Vallilan kirkon rakennuskomitean ptk. 21.2.1930, 2 §. HSTA.

Kuva 59. Ehtoollisenvietto Paavalin kirkon kuorissa. (Kuvaaja: Kalle Havas. Ks. *Suomen kirkko kuvissa* (1937), 49.)

kalustuksen merkitystä tämän- ja tuonpuoleisten, yllirajaisten suhteiden mahdollistajana Arttu Brummer toi esiin, että kaiteen tosiasiallinen tehtävä oli erottaa papisto maallikoista kirkkotilan kaikkein sakraaleimmassa osassa.¹⁵⁸ Kuorissa ruumiillisesti toisinnetuilla rituaaleilla osoitettiin nöyrymielistä alistumista Jumalan edessä ja kurottiin yhteen nykyistä, mennyttä ja tulevaa maailmaa. Töölössä kirkkosalin kuoriosaa hallitsee kaareva päätyseinämä, jonka ylätasolta kohoaa puinen krusifiksi. Materiaali toistuu umpinaisessa alttarikaiteessa ja saarnatuolissa. Absidia kiertää Henry Ericssonin toteuttama ja alkujaan väliaikaiseksi tarkoitettu friisimaalaus. Sen keskellä on enkelijoukon ympäröimä, taivasten heruuteen assosioituva kruunu, joka merkitsee alttarin paikan kuorissa. Töölössä ja Vallilassa alttari oli alun perin sijoitettu kiinni kuoriseinään. Vanhan kristillisen käytännön mukaan pappi toimitti jumalanpalveluksen ensisijaisesti *ad orientem* eli itää kohti. Ilmansuunta assosioituu Kristusta symboloivaan nousevaan aurinkoon. Liturgisten uudistusten myötävaikutuksesta Töölössä alttaria on sittemmin suurennettu ja Vallilassa se on siirretty lähemmäksi kuorin keskiosaa.¹⁵⁹

Töölön ja Vallilan kirkkosuunnitelmissa saarnatuolin paikka oli alun alkaen kiinni runkokuoneen päätyseinässä, kirkkosalin vasemmalla puolella. Kalusteen sijoitteluratkaisu korosti puhujan ja kuulijakunnan välisen vuorovaikutussuhteen suoraviivaista hierarkki-

ikäikäiseen traditioon, joka on yhteinen katolilaisille ja protestanteille.¹⁵⁷ Salmenlinnan seinämaalaus ja Elias Ilkan klassisoiva krusifiksi muodostavat yhdessä alttarin kanssa runkokuoneen visuaalis-teologisesti kyllästetyn keskiakselin. Paavalin kirkon kuorijäsentely on alkuperäissuunnitelmaan nähden selvästi riisutumpi, avoimempi ja ilmavampi. Rakennusvaiheessa Liljequist joutui jättämään tilaan kaa-vaillon näyttävän alttarilaitteen pois.

Aleksi Lehtosen mukaan kuorin puoliympyränmuotoinen alttarikaide oli materiaallinen ilmaus kristillisen pöytäyhteyden ideasta. Ehtoollisenvieton aikana tapahtuva polvillaan oleminen alttarin reunalla merkitsi palvonnallisen asennon ottamista ihmismielelle käsittämättömän pyhyiden äärellä.

Kun edellä mainittu korosti liturgisen

157. Sormunen 1929, 24.

158. Lehtonen 1931a, 298; ks. myös A. Lehtonen. Evankeelisen kirkkorakennuksen sisäinen aate, *Arkkitiehti* 9/1928, 128; A. Brummer. Kirkot kirkollisen elämän ilmenemismuotoina, *Domus* 8-10/1930, 167.

159. Ks. Hovi 2018, 48–49; Heikinheimo & Jetsonen 2001, 44–45; Harju 1996, 56; Parviainen 2011, 26.

suutta. Rakennusvaiheessa Liljequist siirsi Paavalin kirkon saarnatuolia edemmäksi ja kiinnitti sen sivuseinään. Vaikka uudisjärjestelyn lopputulos oli kaavailtuun verrattuna totunnaisempi, muutoksen taustalla on mitä ilmeisimmin ollut pyrkimys selkiyttää kuorin ja sakariston välinen kulkuyhteys. Armas Lindgren otti aiheeseen kantaa *Arkkitehti*-lehdessä. Hartautta herättävän kuorijäsentelyn aikaansaamisessa tilankäytön läpinäkyvyyttä ja sen rationaalista tarkoituksenmukaisuutta lisäävillä ratkaisuilla oli hänen mukaansa keskeinen rooli. Yleisenä sääntönä Lindgren piti sitä, että penkeiltä seurakuntaväen tuli kyetä seuraamaan keskeytyksettömästi papin toimintaa kirkkosalin etualalla. Jumalanpalveluksen toimittaja ei saanut missään vaiheessa kadota näköpiiristä, arkkitehdin sanavalintoja toistaen, ”taikatempunomaisesti” kesken kirkonmenojen siirtyessään alttarin ääreltä saarnatuolille.¹⁶⁰

Tarkastelemissani kohteissa saarnatuolin tehtävää sananjulistuksen tyyssijana on korostettukaarevaaukopintaakiertävällärelieffillä. Aiheena ovat ihmishahmoiset evankelistat eläinattribuutteineen. Töölössä puisen saarnatuolin detaljoinnista vastasi Elias Ilkka, Vallilassa ulkomuodoltaan kookkaamman ja raskaamman kalusteen koriosan korkokuvat ovat Gunnar Finnen käsialaa. Jälkimmäiseen liittyy myös näyttävä baldakiinikatos, jonka pääteveistos esittää rintaverellään poikasiaan ruokkivaa pelikaaniemoa. Kristillisessä ikonografiassa kuva-aihe toimii Jeesuksen uhrautuvan rakkauden vertauskuvana. Teos heijastelee kuorikoristelun kuvastoissa toistuvaa ja liturgian kulkuun suhteutuvaa kontemplatiivista passiotematiikkaa.

Niin Töölössä kuin Vallilassakin urut on sijoitettu perinteiselle paikalleen sisääntulon päällä olevalle lehterille kuorin tilalliseksi vastinpariksi. Kummassakin tapauksessa pillistö on sijoitettu pääosin joko ritilästä tai lamelleista muodostuvan väljän kehikon taakse. Funktionalismin myötä kulissimaiset urkufasadit katosivat, jotta soittoaänikin leviäisi vapaammin ja välittömämmin kirkkotilaan. Runkohuoneen akustinen toimivuus oli sekä arkkitehtoninen että teologinen huolenaihe. Luterilaisuudessa seurakunnan passiivinen ja aktiivinen osallistuminen jumalanpalvelukseen tapahtui saarnapuhetta kuuntelemalla ja virsiä veisaamalla. Tilassa resonoiva ääni on kokemuksellisesti merkittävä osatekijä kirkkorakennuksen tekemässä esteettis-uskonnollisessa kokonaisvaikutelmassa. Jumalanpalveluskäytön lisäksi Töölön ja Vallilan kirkkosalit toimivat valmistumistaan lähtien suosittuina klassisen musiikin esityspaikkoina. Sakraalilitat tarjosivat ylevät puitteet moniaistisille taidenautinnoille ja kulttuurisen yleissivistyksen kartuttamiselle, mikä lisäsi rakennuksiin uskontoon potentiaalisesti väljemminkin kiinnittyvän merkitystason. Muutoin kovin penseästi Paavalin kirkon valmistumiseen suhtautunut *Suomen Sosialidemokraatti* ylisti sen akustisia olosuhteita ja jumalanpalvelustilan erinomaista soveltuvuutta konserttikäyttöön.¹⁶¹

Kaikessa kriittisyydessään kuvaavan aikalaisnäkökulman Paavalin kirkon kuoritaratkaisuun tarjosi vuonna 1932 sitä *Arkkitehti*-lehdessä kommentoinut Gustaf Strengell. Tilan fyysisen muodon ja käyttötavan välistä yksiselitteistä johdonmukaisuutta peräänkuuluttavana funktionalistina hän arvosteli luterilaisten jumalanpalvelusmenojen kaksinapaisuutta. Strengellistä liturgiaa leimaavien vanhan katolisperäisen *palvonnallisuuden* ja uuden evan-

160. A. Lindgren. Nykyaikainen kirkkorakennustaide, *Arkkitehti* 9/1928, 124.

161. Konsertit, *Suomen Sosialidemokraatti* 29.3.1931; ks. myös Ekelund 1938, 427–428.

kelisen *julistuksellisuuden* yhteensovittaminen johtivat suorastaan jopa koomisilta vaikuttaviin tilallis-toiminnallisiin vastakkainasetteluihin. Lisäksi ne heijastelivat Suomen evankelis-luterilainen kirkon jumiutumista kahden vastakkaisiksi mielletyn asennoitumistavan, eli perinteisen ja modernin, ristivetoon. Strengell kuvaili edellä kuvattua tiladynamiikkaa ivailevaan sävyyn:

Sisääntullessani suoritti pappi palvelusta alttarin ääressä pukeutuneena katoliselta vaikuttavaan paramentaaliseen loistoon. Juhlallisesta näytelmästä muodostui kuitenkin pian farssi. Näyttämölle astui odottamatta, hymyilyä herättävästi [--] vahtimestari, joka oli laittautunut pyhäkuntoon. Hänen osansa oli mykkä; se supistui kuoriaitauksien ovien aukipitämiseen kun messukasukkaan koristautunut toimituspappi astui ulos. Mutta draama tarjosi vielä kolmannen näytöksen. Ennen pitkään sukeltautui kirkkoherra uudelleen näkyviin, nyt saarnatuolissa, pukeutuneena yksinkertaiseen mustaan virkapukuun.¹⁶²

Sitaatissa on kiinnitetty huomiota jumalanpalveluksen toimittaneen kirkonmiehen ulkoisessa olemuksessa ilmeneviin muutoksiin, jotka olivat liturgian kulun rytmittämät. Tilaisuuden kuluessa papin korea seremoniallisuus muuntautuu vakavaeleiseksi hartaudellisuudeksi. Antti Arppen Töölön seurakuntaelämää koskevat muistelmät nostavat esiin liturgisten käytänteiden kirjavuuden sekä niihin liittyvät koulukuntaerot 1920- ja 1930-lukujen taitteen Helsingissä. Hän kuvaili kuinka taitavana kielenkäyttäjänä ja tunteikkaiden saarnojen pitäjänä tunnettu, ”tohtoriksi” tituleerattu Ilmari Salomies (1893–1973, vuoteen 1934 Salonen) valmisteli huolella jokasunnuntaiset tekstinsä. Arppen mukaan edellä mainittu piti jumalanpalveluksissa vain mustaa papinkappaa eikä periaatteellisista syistä halunnut käyttää kirjavaa messukasukkaa, sillä hän pyrki välttämään ylimääräistä ulkonaista koreilua. Uskonelämän sisäisyyttä korostava vanhakantaisempi ja usein herätysliiketaustainen papisto vierasti korkeakirkkollisia pyrkimyksiä jumalanpalveluksen muodolliseksi ylevöittämiseksi. Paradoksaalisesti luterilaisuuden piirissä lisääntynyt kiinnostus liturgiaperinteen historiaan oli Suomessa verrattain uusi ilmiö.¹⁶³ Palaan seikkaperäisemmin liturgiseen liikkeeseen ja kirkkotilan uudistamiseen luvussa 6.

4.3.3 SAKASTISTA KANSLIAAN JA TAKAISIN: SEURAKUNTAPASTORIN PYHÄT JA ARKISET TOIMINTAPIIRIT

1920- ja 1930-luvun taitteen helsinkiläisissä monitoimikirkoissa kuorin, sakastin, toimitus- ja kansliahuoneiden tilallis-toiminnallista luonnetta määrittä papin työnkuva.

162. G. Strengell. Keskustelua: Tradis ja funkis palvonnassa ja kirkkorakennuksissa, *Arkkitehti* 12/1932, 190.

163. Arppe 1943, s.p; Lisää liturgisen liikkeen varhaisvaiheista Suomessa, ks. Kälström 1990, 259–260.

Jumalanpalveluselämän johtajana toimimisen lisäksi pastori oli seurakuntahallinnon vastuuhenkilö ja kristillisen paikallisyhteisön kaitsija. Rakennuskompleksien tilajaot ja -järjestykset tukivat työtehtävien jouhevaa suorittamista ja pappeuden toteuttamiseen kohdistettujen odotusten täyttämistä.

Edellä luetellut tavoitteet ovat luettavissa Paavalin kirkon huoneistorakenteesta. Runkohuoneen kuori, siihen yhdistyvä sakaristo, sisäpihan puolelta eri rakennusvolyymejä yhdistävä loggiamainen ulkoyhdyskäytävä, joka porrashuoneen välityksellä liittyy seurakuntatalo-osan kansliahuoneistoon, muodostavat Punkaharjuntien suuntaisen tilajatkumon. Monitoimikirkon merkittävin liikenteellinen solmukohta, josta pääsee niin kirkkoon kuin seurakuntataloonkin, sijaitsee tornin juuren tietämillä. Sinne pääsee kulkemalla joko sisäpihan kautta tai kadunpuoleista monumentaaliportaikkoa. Tilasiirtymä juhlovasta ja hengellisestä toimintapiiristä maalliseen arkiympäristöön näyttäytyy julkisivussa rakennusmassojen polveiluna ja ikkuna-aukotuksen varioitumisena. Töölön seurakuntatalon kohdalla Ekelund hyödynsi rakennuksen korkeutta sijoittaessaan jumalanpalveluksen valmisteluun käytetyn sakastin runkohuoneen absidipäädystä olevaan välikerrokseen. Ratkaisu korosti tilan hierarkkista asemoitumista rituaalisen ja käytännöllisen elämänpiirin risteyskohtaan. Vaikeakulkuisuudessaan huonejärjestely ei ole tarkoituksenmukaisin: sakaristo liittyy kirkkosaliin ulkoseinää myötäilevällä ahtaalla kierreportaalla. Jumalanpalvelusta toimittava pappi astuu seurakunnan eteen ennakoimattomasti kuoriseinän sivuovista.¹⁶⁴

Vuonna 1928 Armas Lindgren oli arvostellut edellä kuvatun kaltaista sakastisijoittelua. Sakraalitalan harras arvokkuus oli hänestä uhattuna, mikäli kuorin perällä olevasta sakaristosta kantautuisi kirkkosaliin asti ylimääräistä hälyä tai häiritsevää liikehdintää. Vaikka sopivinta paikkaa sakastille Lindgren ei eksplisiittisesti maininnutkaan, hänen mukaansa kaiken kuoriin suuntautuvan liikenteen tulisi ohjautua kirkkosalin keskikäytävää pitkin. Tällä tavoin jumalanpalveluksen alkua ja loppua alleviivaisi papin juhlava kulku kohti altaria.¹⁶⁵ Töölössä sisäänkäynti sakaristoon tapahtui samasta kohdasta kuin kulku pohjakeroksen asuntoihin. Järjestely kuvastaa, kuinka työntekijöiden ja kirkkokansan liikkuminen monitoimikirkoissa on haluttu paikoin eriyttää. Vastaavanlaisia ratkaisuja hyödynnettiin myös Paavalin kirkon kohdalla. Palaan niihin hieman tuonnempana.

Toimituskappeleita kansan kohtaamiseksi ja siveelliseksi vahvistamiseksi

Töölössä kirkkosaliin johtavan yläaulan kummallekin sivulle sijoitettiin valurautaportilla erotetut toimituskappelit: yksi oli varattu kasteille ja toinen avioliittoon vihkimisille. Ulkoisessa pelkistyneisyydessään tyyllisesti jopa funktionalistiseksi luonnehdittaviin sakraalituloihin tulvi tunnelmallista luonnonvaloa kätketystä sivuikkunasta. Kappelien koristuksina olivat taiteilija Paavo Leinosen kepeän luonnosmaisesti toteuttamat seinämaalaukset. Aiheiksi

---

164. Ks. Paavalin kirkon pääpiirustukset, Bertel Liljequist huhtikuussa 1929. HSTA; Töölön seurakuntatalon pääpiirustukset, Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928. MFA.

165. A. Lindgren. Nykyaikainen kirkkorakennustaide, *Arkkitehti* 9/1928, 124.

valikoituivat tilan funktiota kuvaavat ”Jeesuksen kaste” ja ”Elämänpuu”. Vihkihuoneen alkuperäiseen sisustukseen kuuluivat vielä kulmakomeroon sijoitettu risti, alttaritaso ja polvistumispenkki. Kastekappelissa oli kivinen kastemalja. Rakennuspiirustuksia vertailemalla käy ilmi, että ajatus erillisten vihki- ja kastekappeleiden sisällyttämisestä monitoimikirkon huonetilaohjelmaan on tullut vasta suunnittelukilpailun jälkeisessä jatkokehittelyvaiheessa. Samoin kävi Paavalin kirkon kohdalla: asiakirjalähteistä käy ilmi, että päätös erillisen toimitushuoneen liittämisestä kansliaan tuli mitä ilmeisimmin suoraan kirkkovaltuustolta.¹⁶⁶ Samanaikainen tilaohjelman tarkistus viittaa siihen, että toimituskappelikysymys oli muodostunut 1930-luvulle tultaessa ajankohtaiseksi.

Vallilassa pienimuotoisille kaste- ja vihkitilaisuuksille varattu pikkukappeli ei arkkitehtonisen jäsentelynsä puolesta eronnut muista samaan huoneistoryhmään kuuluvista tiloista. Liittämällä se seurakuntapastorin jokapäiväisen työ- ja toimintaympäristön elimelliseksi osaksi, toimitushuoneen sijoittelu alleviivasi tilankäytön tehostamisen ja järkevöittämisen näkökohtia. Kasteiden ja vihkimisten mahdollistamisen lisäksi yksityisyyttä tarjoavassa ja kansliatiloihin sisältyvässä huoneessa voitiin hoitaa keskitetysti vielä kahdenkeskiset sielunhoidolliset kohtaamiset sekä kirkolliseen asiakirjahallintaan liittyvät rutiinit. Papiston lisäksi virastohuoneistossa työskentelivät vahtimestarit ja toimistoapulaiset, jotka olivat etupäässä naisia. Vuonna 1932 Sörnäisten seurakunnan kirkkoherra K.V. Hurmerinta selitti isälliseen ja holhoavaan sävyyn, kuinka vaatimattomasta työväenluokkaisesta taustastaan huolimatta pastorinkansliassa asioivien ihmisten käytös oli mitä mallikelpoisin. Heidän suhtautumisensa seurakunnan toimitsijoihin oli kohteliasta ja kunnioittavaa. Seurustelu papiston kanssa perhejuhlien ja muiden tilaisuuksien yhteydessä sujui Hurmerinnasta arvokkaasti ja sydämellisesti.¹⁶⁷ Kuvaus tuo esiin myös kirkon ja työväestön suhteen varovaisuuden ja arkaluontoisuuden.

Tarkasteltujen kohteiden toimitushuoneiden poikkeavat sijoitteluratkaisut leimasivat yhtäältä niiden käyttötapaa ja toisaalta niiden ominaispiirteitä. Töölössä kaste- ja vihki-kappeleiden läheisyys suhteessa jumalanpalvelustilaan sitoi ne selvemmin osiksi pyhän piiriä. Tilaryhmittely assosioituu kristillisen sakraaliarkkitehtuurin varhaisimpiin muotoihin. Myöhäisantiikissa ja keskiajalla baptisterio eli kastekappeli sijoitettiin joko kirkkorakennuksen läheisyyteen tai sen välittömään yhteyteen. Vanhan liturgisen käytännön mukaisesti basilikassa kirkonmenoja varten kokoontuneen seurakunnan luo päästettiin vain kasteen kautta kirkkoon liitetyt jäsenet.¹⁶⁸ Tällä tavoin kastekappeleihin on liittynyt valmisteleva ja johdatteleva merkitys. Samansuuntainen ajatus esiintyy vuonna 1931 julkaistussa *Seurakuntatyö*-käsikirjassa. Siinä Aleksi Lehtonen peräänkuulutti sekä kastejuhlan että avioliittoon vihkimisen kirkollista arvonalautusta. Seurakuntayhteisön kannalta oli valitettavaa, että toimitukset olivat vuosien mittaan siirtyneet yhä enenevässä määrin yksityisiin tiloihin. Jo lähtökohtaisesti kirkkorakennus tarjosi niille sekä juhlatavat että arvokkaat puit-

166. Vrt. päiväämätön kilpailuehdotus ”Nec trabes hymettiae” ja Hilding Ekelundin Helsingissä 15.4.1928 signeeraamat Töölön seurakuntatalon pääpiirustukset. SAM; Vallilan kirkon rakennuskomitean ptk. 30.4.1929, 1§. HSTA.

167. Hurmerinta 1932, 98, 110.

168. Visser 2001, 128–129.

Kuvat 60 ja 61. R. Roos, ajoittamaton. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.

teet.¹⁶⁹ Tässä yhteydessä on nostettava esiin, että pienen toimitushuoneen lisäksi Paavalin kirkkoon sisällytettiin liturgisesti painottuneempi kastepaikka jumalanpalvelushuoneen sisältä. Se sijaitsee kuorin etelälaidalla, saarnatuolia vastapäätä. Tällä tavoin Gunnar Finnen veistämä graniittijalustainen kastemalja muodostuu kirkollisen sisustuksen elimelliseksi osaksi.

Vihki- ja kastekappelin näkyvä sijoittaminen kirkkosalin sisäänkäynnin kohdalle toimii muistutuksena inhimillistä elämäntähtäystä rytmittävien taitekohtien kollektiivisesta merkityksestä. Kirkollisten toimitusten kautta Suomen evankelis-luterilainen kirkko pyrki legitimoimaan asemansa koko jäsenkuntansa, niin seurakunnallisesti aktiivisempien kuin passiivisempienkin, elämässä. Kasteen, avioliittoon vihkimisen ja hautaan siunaamisen teologis-sosiaalisen merkityksellisuuden esille nostaminen käy ilmi Lehtosen vuonna 1931 julkaisemasta *Kirkon pyhät toimitukset* -oppi- ja tietokirjasta. Edellä lueteltuihin kasuaaliriiteihin liittyi tärkeä moraalinen ulottuvuus. Hänen mukaansa oli yhteiskunnan kokonaisedun mukaista, että ”avioliitto ja perhe-elämä, heti alusta lähtien[,] saatetaan kristinuskon korkeitten siveellisten näkökohtien valaistukseen ja vahvistetaan uskonnon ainutlaisella tuella.”¹⁷⁰ Aikalaisajattelussa monitoimikirkkojen sakraalitiloja määrittävillä arvolähtökohdilla ja niiden toiminnallisilla pyrkimyksillä on ollut myös kansakuntaa lujittava tehtävä.

169. Lehtonen 1931a, 80, 326.

170. Lehtonen 1931a, 323; Lehtonen 1931b.

Museo- ja tornihuoneiden ideologiset käyttötarkoitukset

Vallilan kirkkokilpailua seuranneessa jatkosuunnitteluvaiheessa Liljequist sai järjestettyä vielä kaksi ylimääräistä käyttötilaa kirkko- ja seurakuntatalo-osan nivelkohdan toiseen kerrokseen. Lisähuoneista isompi on muodoltaan kuutiomainen, poikkeuksellisen korkea ja avara. Rakennustoimikunnan pöytäkirjoissa ja *Arkkitehti*-lehden esittelyssä arkkitehti kaavaili näille tiloille museokäyttöä.¹⁷¹ Liljequistin yllättävänakin pidettävä ehdotus lienee perustunut suuremman tilan muotoon ja mittasuhteisiin, jotka soveltuivat esillepanotarkoituksia varten. Huoneen potentiaalista kiinnostavuus- ja nähtävyydsarvoa lisäsi, että kulku kellotornin huipulle tapahtuu juuri sieltä. Kaavailuista museotiloista kookkaampi lienee päätyntä jo varhain tavaravarastoksi eikä sen tiilisiä sisäseinäpintoja koskaan rapattu. Tässä yhteydessä on kiinnostavaa pohtia lähemmin, miksi huoneistokokonaisuudelle esitetty käyttötarkoitus nähtiin monitoimikirkolle sopivaksi.

Kuten olen jo tuonut esiin, Suomessa 1920- ja 1930-luvulla koettiin vilkas kirkonrakentamiskausi. Sen seurauksena myös kristillinen esine-, käyttö- ja koristetaide kukoistivat. Tarve esitellä taidealan ammattilaisten uusimpia luomuksia oli vastaavasti lisääntynyt. Kirkkotaiteen tunnetuksi tekemiseen liittyi uskonnollisia ja sivistyksellisiä ulottuvuuksia: sen ajateltiin toimivan sekä julistuksen välineinä että hartauden tunteen herättelijänä. Lisäksi teosten uskottiin kehittävän ihmisten hyvää makua. Suomessa kirkkollisilla artefakteilla on ollut 1800-luvun lopulta lähtien keskeinen asema antikvaarisen harrastuksen muotoutumisessa. Maan varhaisimpiin maakunnallisiin paikallismuseoihin lukeutuvat monet,

Kuva 62. Poikakerholaisia Töölön seurakuntatalon tornihuoneessa. (Kuva: ks. Suomen kirkko kuvissa (1953), 84.)

171. Vallilan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 3.12.1929, 1 §. HSTA.; B. Liljequist. Paavalin kirkko Vallilassa, *Arkkitehti* 8/1931, 127.

usein vanhoihin kirkkorakennuksiin sijoitetut esinenäyttelyt.¹⁷² Vastaavanlaisia kokoelmia on ollut myös muissa Pohjoismaissa. Mitä Paavalin kirkkoa nuorempien kohteiden ja kulttuuriperinnön vaalimiskysymyksiin tulee, vuonna 1944 julkaistussa ruotsalaisessa *Våra församlingshem* -opaskirjassa korostettiin, että seurakuntatalojen sisustamisessa oli suosittava taideteoksia, jotka nostivat paikallista kirkkohistoriaa esiin – sen keskeisiä paikkoja, toimijoita tai tapahtumia. Sopiviksi katsotuissa tiloissa voitiin esitellä kuvin tai esinein pitäjälle ominaisia perinnäistapoja, käsitöitä ja kotiteollisuuden muotoja.¹⁷³ Sisustusohjeistuksen taustalla oli pyrkimys havainnollistaa kristinuskon merkitys ruotsalaisen kansankodin rakennuselementtinä ja paikallisidentiteetin määrittäjänä.

1930-luvulla seurakunnallisen lapsi- ja nuorisotoiminnan suosion voimakas kasvu Helsingissä loi paineita hyödyntää käytössä olevia kirkkollisia toimitiloja yhä tehokkaammin. Töölön seurakuntatalossa vaille tarkemmin määriteltyä käyttötarkoitusta jääneet ja rakennuksen torniosaan sijoittuneet kaksi huonetta otettiin nuorisotyön käyttöön vuonna 1933. Rakennushistoriallisen selvityksen mukaan toinen sisustettiin tunnelmalliseksi takahuoneeksi. Sitä koristivat sievät kasviaiheiset katto- ja seinämaalaukset.¹⁷⁴ *Suomen kirkko kuvissa* -teoksen vuoden 1948 painoksessa seurakunnallista kerhotoimintaa on esitelty Töölön tornihuoneeseen sijoittuvalla valokuvalla. Siinä poikajoukko on kerääntynyt takkatulen äärelle kuuntelemaan tarkkaavaisesti raamatunlukua. Heidän ympäriltään on eriteltävissä retkeilyharrastukseen viittaavaa esineistöä. Tilan yhteisöllinen ja julistuksellinen käyttötapa rakentuu kuvassa visuaalisesti: hyödyntämällä varjo- ja valokonstrastin muodostamaa intensiteettiä. Vastaavasti Paavalin kirkon pappilasiiven kellarikerroksessa sijainneet varastohuoneet muutettiin kerhotiloiksi vuonna 1936.¹⁷⁵

Töölön tornihuoneet vakiintuivat paikallisten partiolippukuntien eli tyttöjen ”Töölön tähystäjien” ja poikien ”Töölön sinisten” kokoontumispaikoiksi eli koloiksi. Jo syntyajoinaan lähtien suomalaisella partioliikkeellä sekä kristillisellä nuoriso- ja lapsityön kentällä on ollut tiiviit yhteistyösuhteet. Partion tuleminen töölöläiseen seurakuntaelämään heijastelee kaupunginosan keskiluokkaista väestöprofilia sikäli, että Vallilaan toimintamuoto rantautui pienimuotoisemmin vasta 1930-luvun loppuvuosina. Siellä seurakunnalliset toimijat eivät selvästikään halunneet hankaloittaa kirkon ja työväen muutoinkin jännitteistä suhdetta. Historioitsija Marko Paavilaisen mukaan partioliikettä vierastettiin alemmissa yhteiskuntaluokissa sen uskonnollis-julistuksellisen pohjavireen ja siihen liitetyn yltyöisänmaallisen sekä sotilaallisen leiman vuoksi. Partiota kohtaan tunnettua varautuneisuutta lisäsi porvariston pyrkimys kanavoida kansalaisjärjestötoimintaan omia poliittisia tavoitteita. Niitä olivat luokkaerojen häivyttäminen ja työväen vieraannuttaminen luokkataistelun yhteiskunnallisista vaatimuksista. Esimerkkinä pääkaupungin eritaustaisten nuorisoryhmien välisestä antipatioista Paavilainen nostaa esiin vuonna 1922 vaasalaisten partiopoikien laatiman kartan. Siinä Pitkäsillan pohjoispuoli ja vielä erityisemmin Paavalin kirkon läheisyyteen

---

172. Härö 2010, 139–140; Heinonen 2010, 154.

173. Westberg 1944b, 141–142.

174. Heikinheimo & Jetsonen 2001, 62; ks. myös Helsingin seurakuntien yhteisen kirkkovaltuuston ptk. 7.4.1933, 5 §. HSHA.

175. *Suomen kirkko kuvissa* (1953), 84; Kuula 1938, 24.

Kuva 63. Suojeluskuntien lipunluovutustilaisuus Töölön seurakuntatalon kirkkosalissa. (Kuva: ks. *Hakkapeliitta* 21/1935, 708.)

sijoittuva Hermannin seutu oli merkitty ”hyvin vaaralliseksi” alueiksi liikkua julkisesti partiolaispuvussa. Vastaavasti Töölön alueen poliittisesta valkoisuudesta kielii kaupunginosan pyhätössä suojeluskuntalaisille järjestetyt lukuisat kirkolliset tilaisuudet, joita on dokumentoitu *Hakkapeliitta*-lehteen.¹⁷⁶

4.3.4 PAIKKA KIRKKOKAHVEILLE, TILA RIPPIKOULULLE, SIJA KERHOLLE: SEURAKUNTATYÖN VIIHTYISÄT HUONEISTOT

Tarkastelluissa monitoimikirkkoissa jumalanpalveluselämää täydentävää seurakuntatyötä tehtiin sille varatuissa ja suunnitelluissa tiloissa. Näiden osalta Ekelundin ja Liljequistin piirustuksissa huonejaot ovat funktionalistisen eetoksen mukaisesti selkeitä ja tarkoin määriteltäviä. Vaikka erittelyssäni puhun selvyiden vuoksi seurakunnallisista arkihuoneistoista yksikkömuodossa, on pidettävä mielessä, että Töölössä ja Vallilassa niitä oli kaksin yhtenevin kappalein. Tiloja käyttivät suomenkieliset ja ruotsinkieliset seurakunnat. Kohteiden tilarakenteen ja seurakuntaelämän muotojen keskinäisen suhteen analyysissä olen nojautunut pääosin suomenkielisten toimijoiden tuottamaan selvästi runsaampaan kirjalliseen materiaaliin. Käytännön sanelemasta rajauksesta huolimatta uskallan väittää, että kirkollisen arkityön tiloja on 1930-luvun Helsingissä käytetty samanlaisin periaattein ja päämäärin kielitaustasta riippumatta.

Töölössä arkitoimintaa palvelevat huoneistot sijoitettiin seurakuntatalon pohjaker-

176. *Helsingin pohjoisen suomalaisen seurakunnan vuosikertomus 1934*, 31. HSHA; Paavilainen 2010, 51–53, 68–69, 156; Juhlaa ja kilvoittelua. *Hakkapeliitta* 21/1935, 708.

rokseen. Sinne on kuljettu joko pääsisäänkäynnin aulasta laskeutuvasta sivuportaasta tai rakennuksen torniosan ja sivupaviljongin yhtymäkohdan ovista. Vallilassa vastaavaan käyttöön valmistuneet tilat sijaitsivat Punkaharjuntien suuntaisen seurakuntatalosiiven pohjoisosassa. Sen pääsisäänkäynti on rakennuksen kirkonpuoleisessa päädyssä. Paavalin kirkon arkityön huoneistoihin on voitu kulkea myös sisäpihan puoleisesta talousportaasta, joka on seurakuntakodin ja pappilan talousosan yhteinen. Portaikko toimi samalla funktionaalisena tilanjakajana, sillä se erotti julkisen yhteisöelämän ja yksityisen asumisen eri kerrostasoihin. Kummassakin monitoimikirkossa seurakuntatyölle varattu tilakokonaisuus oli perusrakenteeltaan samankaltainen. Huoneistoryppääseen kuului yhdistetty rippi- ja seurakuntasali, kohteesta riippuen joko yksi tai kaksi kerhohuonetta sekä keittiö tarjoilutiloihin. Edellä luetelluilla tiloilla oli lisäksi yhteinen ja käyttötarkoituksiltaan moninainen eteishalli. Vaatesäilöineen ja saniteettitiloineen se toimi hygienian ylläpidon mahdollistavana eteisenä ja ulko- ja sisätilan välisenä puskurivyöhykkeenä. Aula oli myös liikenteellinen solmukohta, joka mahdollisti rakennuksen käyttäjäryhmien väliset spontaanit kohtaamiset ja epämuodollisen seurustelun.¹⁷⁷

Monitoimikirkkojen tilojenvälisten kulkuyhteyksien ratkaisemiseen ovat vaikuttaneet pragmaattiset ja sosiaaliset tekijät. Siirtyminen seurakuntatiloihin Töölössä ja Vallilassa on tapahtunut kootusti joko sisäkautta, lähinnä kirkkosalista, tai ulkoa. Rakennuskomplekseissa oli myös sisäänkäyntejä, jotka oli tarkoitettu vain tietyille käyttäjille. Ne vievät esimerkiksi sakastiin tai talous- ja huoltotiloihin. Pappilan palvelusväen lisäksi Paavalin kirkon talousporrasta käyttivät seurakunnan palkatut tai vapaaehtoiset naistyöntekijät. Heidän vastuullaan oli tilaisuuksien yhteydessä olevan tarjoilun järjestäminen. Töölössä oli jopa nimetyt vastuueännät. Vuoden 1931 *Seurakuntatyö*-oppikirjassa pastori Lauri Halla kuvaili, kuinka uhrautuvaisuus kuului toimeliaan, mutta samalla nöyrymielisen kristityn naisen tärkeimpiin hyveisiin. Jotta seurakunnan miesväki voisi osallistua hengelliseen toimintaan, naisten tehtäväksi jäi ruumiin ravinnosta huolehtiminen. Naisten virkistykseenä oli palvelemisen ilo, parhaimmassa tapauksessa huomaavaisuuden osoitus ja kiitoksen sana.¹⁷⁸

On huomionarvoista, että tarkasteltujen monitoimikirkkojen tilaratkaisuissa on korostunut pyrkimys eristää yhteiskäytössä olevat keittiö- ja taloustilat niin ovien kuin tiski- ja seinäkerakennelmien taakse. Huonejärjestelyt tekivät naisten työpanoksesta seurakunnallisen arkitoiminnan ylläpidossa konkreettisestikin anonyymiä, näkymätöntä ja äänetöntä. Kuvaavana kontrastina on papin toiminta kirkkosalin kuorissa, jota nimenomaisesti korostettiin erilaisin tilaratkaisuin: hänen tarjoamastaan uskonnollisesta huolenpidosta haluttiin tehdä mahdollisimman näkyvää ja kuuluvaa.

Niin Töölössä kuin Vallilassakin arkista seurakuntatyötä palvelevan huoneistokokonaisuuden päätilana toimi rakennuspiirustuksissa rippikoulusaliksi merkitty joskin *Arkkitehti*-lehden kohde-esittelyissä seurakuntasaliksikin nimetty avara tila. Huonetilahierarkiassa yhdistetty rippikoulu- ja seurakuntasali sijoittui tärkeysjärjestyksessä toiseksi heti jumalanpalvelustilan jälkeen. Ekelundin pääpiirustuksissa sivupaviljonkiin sovitettu huo-

177. Ks. Töölön seurakuntatalon ensimmäisen kerroksen pohjapiirros, Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928. SAM.; Paavalin kirkon ensimmäisen ja toisen kerroksen pohjapiirustusten sinikopiot, Bertel Liljequist huhtikuussa 1929. HSTA.

178. *Helsingin pohjoisen suomalaisen seurakunnan vuosikertomus 1934*, 43. HSHA; Halla 1931, 602.

netila oli sisustettu kiinteillä penkeillä; päätyyn oli sijoitettu näyttävä puhujankoroke. Rakennusvaiheessa kirkkosalimaisen staattisesta kalustejärjestelystä luovuttiin. Arkkitehdin toimistossa salille piirrettiin pulpeteista ja tuoleista koostuva irtokalustus, mikä mahdollisti tilan joustavan käytön. Kohde-esittelyn yhteydessä julkaistuissa valokuvissa tilassa vallitsee sääntillisen luokkahuonemainen järjestys. Töölön seurakuntatalon pohjakerroksen sivuhallin yhdistyvän kerhuhuoneen muunneltavuutta tuotiin sisustuskaavioissa esiin ryhmittelemällä tilaan suunnitellut kalusteet erilaisiin kokoonpanoihin.¹⁷⁹ Vallilan seurakuntakodin alkuperäinen sisustus lieene ollut samankaltainen, tarkempaa tietoa siitä en ole löytänyt. Kohteessa yhdistetyn rippikoulu- ja seurakuntasalin erilaisia käyttömahdollisuuksia lisäsivät tilan päätykulmaukseen sekä sen perälle pari- ja haitariovin yhdistettävät kerhuhuoneet. Vuonna 1938 nuorisopastori Ensio Kuula kuvaili Paavalin kirkon seurakuntatyön

Kuva 64. Nuoria ja lapsia Töölön seurakuntatalon rippikoulusalissa. (Kuva: ks. *Nuori kirkko* 1.9.1937, 105.)

tiloja viihtyisiksi, kalustovarustelultaan tarkoituksenmukaisiksi ja kauniiksi.¹⁸⁰

Siinä, missä Töölön seurakuntatalon tilajako perustui eriyttämiseen, Paavalin kirkossa lähtökohtana oli sen muunneltavuus. Arkityön huoneiden joustavat kalusteratkaisut mahdollistivat tilajärjestyksen muuntelun: huoneistoja voitiin käyttää joko muodollisesti luentosalin tai luokkahuoneen tapaisesti tai vapaasti

palvelemaan askartelua tai seurustelua. Vuonna 1937 Helsingin seurakuntien nuorisolehdessä ”Lasten riemua ja ’tätien’ iloa Töölön kirkon alasalissa” -jutun kuvituskuvassa lapsijoukko ja heidän ohjaajansa puuhastelivat keskittyneesti pulpetin äärellä. Taka-alalla on sinne tänne aseteltuja tuoleja. Valokuvassa nuoret naiset ja lapset liitetään tilan epäformaaliin käyttöön.¹⁸¹

Olenainen vaatimus seurakuntatyön tiloille oli, että ne mahdollistaisivat sekä säännöllisen että samanaikaisen toiminnan järjestämisen. Useimmiten käyttäjäryhmät jakaantuvat iän ja sukupuolen mukaisiin ryhmiin. Töölössä ja Vallilassa kokoonnuttiin lähes päivittäin rippi- ja pyhäkoulun, lasten- ja nuorisokerhojen, naisten ompeluseurojen, kuoro- ja orkesteriharjoitusten sekä raamattu- ja kirjallisuuspiirien merkeissä. Monitoimikirkkoissa seurakuntatyön huoneistojen likeisyys palveli rakennuksessa säännöllisesti vierailevien lapsi- ja nuorisojoukkojen sitouttamista kirkolliseen harrastus- ja vapaa-ajan toimintaan. Tulemalla pyhä- tai rippikouluun tutustuttiin väistämättä myös muihin talossa järjestettyi-

179. ”Mikaelin kappeli”, Töölön uusi seurakuntatalo. *Suomen Kuvalehti*, 17/1930, 757; Töölön seurakuntatalon ensimmäisen kerroksen pohjapiirros, Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928; Töölön seurakuntatalon rippikoulusalin signeeraamaton irtotuolin piirustus 1.6.1929 sekä signeeraamaton ja päiväämätön kerhuhuoneen sisustuskaavio. MFA.; ks. myös Heikinheimo & Jetsonen 2001, 29; Keinänen 1997, 150.

180. Kuula 1938, 23–24.

181. Lasten riemua ja ”tätien” iloa Töölön kirkon alasalissa. *Nuori kirkko* 1.9.1937, 105.

Kuva 65. Paavalin kirkko Vallilassa hiljattain valmistumisensa jälkeen. Vasemmallä runkuhuone, keskellä torni, oikealla matalampi seurakuntatalosiipi (Kuvaaja: Pietinen, 1930-luku. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19540503:14. FINNA)

hin aktiviteetteihin.

1930-luvulla seurakunnallinen nuorisotyö Helsingissä oli yhdistysmuotoista. Töölössä toimittiin ”Nuori elämä” ja Vallilassa ”Sörnäisten suomalaisen seurakunnan nuorten toveruusliitto” -järjestöjen alaisuudessa. Toiminnan kanavoimista muodollisen organisaation kautta perusteltiin sillä, että virallisempi järjestäytyminen tehosti työskentelyä ja sitoitti ihmisiä sen piiriin. Sen lisäksi, että palkattu henkilökunta osallistui seurakuntatoiminnan järjestämiseen, sen vastuulla oli eri työalojen koordinointiin ja vapaaehtoisten ohjaamiseen liittyvät tehtävät. Tuolloisissa nuorisotyön pedagogisissa periaatteissa painotettiin yhteistä vastuunkantoa ja omaehtoista osallistumista. Töölössä seurakuntaelämä oli muodostunut vuosikymmenen puoliväliin mennessä niin vilkkaaksi, että uuden monitoimikirkon tilojen ahtautta ja riittämättömyyttä sekä työntekijäresursien puutetta pahoiteltiin toistuvasti eri yhteyksissä. Piiripastori Salomies kiitteli kuitenkin, että rakennus oli ahkerassa ja jokapäiväisessä käytössä. Vallilan seura-

kuntakoti sai pian valmistumisensa jälkeen vakituksen käyttäjäkunnan. Aikalaislähteissä tuodaan ilmi, että kirkollisella nuorisotyöllä oli kaupunginosassa omat haasteensa. Ne liittyivät seudun työväenluokkaisten asukkaiden ja seurakuntatoimijoiden henkisen sosiaaliseen kohtaamattomuuteen.¹⁸²

Elämää seurakuntaperheen kodissa ja modernissa kivitalokaupungissa

”Seurakuntakoti, joka samana iltana saattaa koota 2-vuotiaasta 80-vuotiaaseen, on koti. Sehän on pienoiskuva elämästä itsestään”, näin esitti 1930- ja 1940-lukujen taitteessa Helsingin pohjoisen seurakunnan alueella lapsi- ja nuorisotyötä tehnyt sekä sittemmin

182. Ks. esim. Kuula 1938, 9-10, 24-27; *Helsingin pohjoisen suomalaisen seurakunnan vuosikertomus 1934*, 4-7, 30-32; *Helsingin pohjoisen suomalaisen seurakunnan vuosikertomus 1935*, 4-6, 30-34. HSHA; Forsman 1932, 83.

kirjailijana kunnostautunut Irja Kilpeläinen (1911–1999).¹⁸³ Sitaattiin tiivistyy ajatus seurakuntakodista elettyinä utopiana, eri sosiaalisissa positioissa olevien ihmisten yhteisenä tilaidyllinä. Huonejärjestelyidensä kautta monitoimikirkkoarkkitehtuuri osallistui seurakuntaelämän ja sen toimijoiden muovaamiseen. Se loi puitteet jokapäiväisten käytäntöjen suorittamiselle ja rakennuksen tiloissa kehkeytyvien suhdejärjestelmien muotoutumiselle. Jälkimmäisiä kuvaan *seurakuntaperhe*-termillä. Käyttämäni käsite palautuu väljästi aikalaispuheeseen olematta suora laina. Sakraalirakennuksen toimiessa idealisoituna kotina, sen suojiin kokoontuneen seurakuntayhteisön aikuisten tehtävät ja vastuut näyttäytyvät kollektiivisena vanhemmuutena – hengellisenä isyytenä ja äitiytinä. Aikalaisajattelussa etenkin naiseuden ja uskonnollisen kasvatustyön välinen yhteys oli vahva. Sörnäisten suomalaisen seurakunnan historiikissa todettiin, että kirkon piirissä olevien nuorten tulisi saada tuntea olevansa lempeän ja ymmärtäväisen äidin helmassa.¹⁸⁴

Koska seurakuntatyö oli monissa käytänteissään sukupuolittunutta, lapsi- ja nuorisotyön tekemiseen osallistuivat palkatut ja vapaaehtoiset aikuiset miehet ja naiset. Järjestelyn tausta-ajatuksena oli tarjota nuorille hyveellisiä esikuvia, joihin samaistua. Sukupuolijaon ylläpitämiseen on liittynyt myös implisiittinen huoli nuoren kehittyvän ruumiin seksuaalisuudesta. Siihen viittaa Töölössä lapsi- ja nuorisotoiminnan vetäjänä toimineen Antti Arppen kuvaus 1930-luvun alusta. Kaupunginosan silloinen nimikkopastori oli kehitellyt uudenlaisen toimintamuodon eli jokaviikkoisen kerhoillan, jonne tytöt ja pojat olivat tervetulleita samaan aikaan. Epäsovinnaisesta järjestelystä ei Arppen mukaan ollut koitunut häiriöitä siitäkään huolimatta, että joitakin pariskuntia oli ajan mittaan muodostunut. Samoihin aikoihin Paavalin kirkossa alettiin pitää sekarippikoulua tytöille ja pojille. Sellaisesta ilmoitettiin sanomalehdissä aina erikseen.¹⁸⁵ Mallit Helsingin seurakuntien lapsi-, nuoriso- ja aikuis-työlle oli haettu kristillissosiaalisen yhdistystoiminnan piiristä. On kiinnostavaa havaita, että porvarillisen Töölön seurakuntatyöntekijät olivat pätevoityneet tehtäviinsä työväestöä palvelevassa Kalliolan setlementissä.¹⁸⁶ Alimpien yhteiskuntaluokkien uskonnolliseksi aktivoimiseksi kehitellyt ja hyviksi havaitut työskentelymenetelmät valjastettiin nyt koko kansan käyttöön.

1930-luvulla valmistuneet monitoimikirkot avasivat ovensa uudelle kirkolliselle työntekijäryhmälle, niin kutsutuille naisteologeille.¹⁸⁷ Heidän professiokehitystään tutkineen Pirkko Lehtiön mukaan seurakuntaelämän panostus lapsi- ja nuorisotyöhön yhdistettynä naispuolisten teologian opiskelijoiden määrälliseen kasvuun tarjosivat alalle valmistuville uusia ja luontevina pidettyjä uramahdollisuuksia. Naisteologeja kaivattiin suosiotaan kasvattaneeseen

---

183. Kilpeläinen 1944, 150.

184. Forsman 1932, 83.

185. Arppe 1943, s.p.; ks. myös Kirkollisia ilmoituksia, *Suomen Sosialidemokraatti* 17.9.1932.

186. Aiemmin Kalliolassa työskennelleitä tai siellä alalle valmistuneita olivat Töölön piiripastori Ilmari Salomies sekä lapsi- ja nuorisotyötä tehneet Hilja Varkia ja Dagmar Pantio. (Arppe 1943, s.p.; Vuorinen 1982, 5; Lehtiö 2004, 126.)

187. Naisteologi on ollut ammattinimikkeen kaltainen termi. Sillä on viitattu evankelisuterilaisen kirkon piirissä työskennelleeseen ja *sacri ministerii candidatus* -tutkinnon suorittaneeseen naishenkilöön. Ammattinimikkeen sukupuolittuneisuus on kuvastanut sen kantajan erityispositiota tilanteessa, jossa vielä 1930-luvun loppuun mennessä teologisesta tiedekunnasta valmistuminen on merkinnyt pappisuralle lähtemistä. Naisille kyseinen polku ei ollut mahdollinen, siksi naiseus on olennaisella tavalla määrittänyt teologina toimimisen mahdollisuuksia ja rajoitteita. Sukupuoli on vaikuttanut sekä työnkuvaan että uranäkymiin seurakuntatyössä.

seen nais- ja tyttötyöhön. Suomen ensimmäinen seurakuntaan palkattu naisteologi Hilja Varkia (vuoteen 1935 Wallenius, vuodesta 1937 Sulanko) aloitti työskentelyn vuonna 1931 Helsingin pohjoisessa seurakunnassa, jonka toimialueeseen Töölön kaupunginosakin kuului. Monien muiden tehtävien lisäksi Varkia hoiti seurakunnallisten kotikäyntien koordinoimista. Työmuodon puitteissa huono-osaisille ihmisille kuten vanhuksille ja sairaille tarjottiin käytännön apua ja henkistä tukea. Töölössä vierailtiin myös kaupunginosan eri sairaaloissa. Naisteologit ohjasivat niin kutsuttujen pihakirkkojen järjestämistä. Niissä seurakuntanuoret esittivät naapurustolle hengellisen tervehdyksen ja veisasivat virsiä pihakortteleiden keskeltä ”pyykkivaatteiden ja roskalaatikoiden välissä”.¹⁸⁸ Edellä kuvatun kaltainen uskonnollinen toiminta kaupunkitilassa näyttäytyy epäsovinnaisena, arjen ylittävänä haltuunottona.

Varkian seuraajaksi tullut Toini Värri kuvaili ammattirooliaan papinrouvan ja vahtimestarin välimuotona. Työnkuvaan liittyi paljon käytännönläheistä taustavalmistelua, jonka miespastori teki lopulta näkyväksi ja julkiseksi. Kiinnostavasti Paavalin kirkossa naistyöntekijöiden paljon käyttämät kodinomaiset seurakuntatilat sijoittuvat juuri pappilan ja kansliahuoneiston väliin. Teologisen loppututkimuksen suorittaneita naisia työskenteli Vallilan alueella vuodesta 1934 lähtien.¹⁸⁹

Huomattava osa työstä, jota naiset – teologit, diakonissat ja monet vapaaehtoiset maallikot mukaan lukien – seurakunnissa tekivät, tapahtui kirkollisten rakennusten ulkopuolella ja kiertämällä kaupunkia ristiin rastiin. Sukupuolen, seurakunnallisen arkitoiminnan ja modernisoituvan urbaanin miljöön kytköksiä on mahdollista lähestyä Irja Kilpeläisen kaunokirjalliseen muotoon laaditun muistelmateoksen *Kirkkopolkuja kivimuurien keskellä* (1944) kautta. Kilpeläinen toimi Helsingissä Pohjoisen suomalaisen seurakunnan alueella naisteologina 1930- ja 1940-lukujen taitteessa. Kirjassa toisinaan levottomaksi ja uskonnollisesti välinpitämättömäksi esitettyyn pääkaupunkiin muodostui kaksijakoinen suhde: yhtäältä siinä vaani yleistä moraalijärjestystä uhkaavia vaaratekijöitä, ja toisaalta se tarjosi runsaasti tilaisuuksia niin hengellisen kuin aineellisen avun antamiselle. Siinä, missä Kilpeläisen sivistyneeseen asiallisuuteen ja vakaumukselliseen hartauteen rakentuva naisuus erotti hänet sekä sisäisesti että ulkoisesti huolettomista ja laittautuneista kaupunkilaisneideistä, sukupuoli toimi rajoja ylittävänä yhteyssiteenä eri taustoista olevien ihmisten kohtaamisessa. Naisuus avasi ovia ja mahdollisti henkilökohtaisten kosketuspintojen kehkeytymisen itselle vieraissa tilanteissa ja sosiaalisissa todellisuuksissa:

Seurakuntatyöntekijän rikkaimpiin kokemuksiin kuuluu kosketus koteihin. Nuorensakin tajuaa aivan eri tavoin, kun on saanut nähdä heidän jokapäiväisen ympäristönsä, vanhempansa, kotinsa elämäntavan. Jokainen uusi koti on maailma, johon astuu rajatonta mielenkiintoa tuntien, mutta samalla tietäen, että tämä maailma on toisten omaa, suljettu ja pyhä paikka.¹⁹⁰

Kodin tematiikka oli vahvasti läsnä niin Kilpeläisen omaelämäkerrallisessa kertomuksessa kuin naisteologien työalan jokapäiväisissä käytännöissä. Toistuvien rinnastusten tekeminen

188. Lehtiö 2004, 123–126, 128; Kilpeläinen 1944, 20; ks. myös Halla 1931, 602.

189. Lehtiö 2004, 368.

190. Kilpeläinen 1944, 105.

perheen yksityiseen elämänpiiriin toimi seurakunnallisen tilan haltuunottoa legitimoivana strategiana. Viitattaessa naisen vastuuseen tuoda teoillaan maailmaan turvallisuutta, sopu-
sointua ja hyvyyttä, Kilpeläinen kirjoitti tiivistetysti, että kristityn tehtävä oli luoda ympärilleen kotia. Naisten arjessaan hallinnoimat toimialueet laajentuivat käsittämään myös kirkolliseen rakennuskantaan sisältyvät puolijulkiset tilat. *Seurakuntatyö*-käsikirjassa Lauri Halla selitti, kuinka naisilla oli ratkaiseva tehtävä niin kirkkojen kuin muidenkin kokoushuoneistojen viihtyisiksi ja kodikkaaksi tekemisessä. Heidäthän oli siunattu siihen vaaditulla käsityötaidolla ja luonteenpiirteillä, kuten kauneusaistilla, uutteruudella ja palvelemisen halulla.¹⁹¹ Teoksessaan Kilpeläinen esitti maallisen ja hengellisen, arkisen ja kirkollisen kodin väliset erot samanaikaisesti sekä häilyvinä että vastakkaisina. Hänen ihanteelliseksi kuvailemansa seurakuntakoti oli tilana sosiaalisesti kokoava ja henkisesti kohottava:

Monien kodit, jotka ovat Helsingissä, ovat siinä määrin tukalia, ettei [nuorisolle] aina-
kaan olisi hyödyksi olla [niissä] liian paljon. Seurakuntakoti joutuu tällöin palvelemaan todellisen kodin ”korvikkeena”, jossa moni on jopa kolme, neljä iltaa viikossa.¹⁹²

Mielikuvaa oman ja yhteisen kodin sisäkkäisyydestä voimistivat monet seurakuntatyönmuotoihin liittyvät toimintaperiaatteet ja -käytännöt. Esimerkiksi tyttöjen kerhoissa saatettiin harjoitella tavallisten kotitalousaskareiden suorittamista. Tärkeässä roolissa oli myös tekstiilikäsittöiden valmistaminen osana suosittua ompeluseuratoimintaa. Sen puitteissa seurakunnan naisväkeä kokoontui tekemään erilaisia ompelu-, kirjonta- ja neulon-

Kuva 66. Kirkkopolkuja kivimuurien keskellä Töölöntorin kupeessa. Seurakuntatyön toimintakenttä ulottui kaikkiin kaupungin kolkkiin ylittäen myös julkisen ja yksityisen tilan raja-aidat. (Kuvaaja: Veljekset Karhumäki Oy, 1936. Helsingin kaupunginmuseo, N250975. FINNA.)

191. Kilpeläinen 1944, 108; Halla 1931, 602–603.

192. Kilpeläinen 1944, 153.

tatöitä. Läsä tilaisuuksissa oli myös pastori. Hänen tehtävinään oli alustaa yhteistä keskustelua, lukea Raamattua ääneen ja johtaa virrenveisuuta. Töölössä seurakuntatalon tilajaot palvelivat ompeluseurojen järjestäytymistä ikäryhmittäin: aikuiset kokoontuivat yhdistetyssä rippikoulu- ja seurakuntasalissa, nuoret kerhohuoneessa. Toimikauden aikana valmistuneet käsityötuotokset myytiin ja tuotot lahjoitettiin diakonia- ja lähetystyölle.¹⁹³ Monitoimikirkkojen huonetilat ja niihin sidotut arkitoiminnot myötävaikuttivat sellaisen kristillisen naiseuden rakentamisprosessiin, jossa ulkoinen kädentaito yhdistyi yksilölliseen hyveellisyyteen ja hengelliseen hurskauteen.

Sosiaalisten arkitaitojensa lisäksi naisteologit korostivat jumaluusopillista osaamistaan. Toisinaan miespuoliset työtoverit asettivat sen kyseenalaiseksi. Muistelmateoksessaan huonoa lauluääntään valitellut Irja Kilpeläinen kirjoitti eräistä seurakuntailtamista seuraavasti: ”Minä raukka luin ja säestin ja veisasin ja pidin saarnan ja tarjosin kahvia.”¹⁹⁴ Sen lisäksi, että lainaus tuo naisteologin moninaiset työtehtävät esiin ja paikantaa hänet fyysisesti ikään kuin urkujen, puhujankorokkeen ja lieden väliin, huomionarvoista lausahduksessa on myös saarna-sanankäyttö. Vaikka naisille oli luvallista pitää hengellisiä puheita etenkin toisille naisille ja lapsille, julkinen saarnanpito oli vain papeille tai erityisluvan saaneille maallikkomiehillä varattu luottamustehtävä. Tutkimuksessaan Lehtiö on kuvannut tilanteen, jossa Kilpeläinen joutui kiusalliseen välikäteen pidettyään puheen Helsingin Vanhassa kirkossa. Hänen suhteen esimiesasemassa olevilla pastori-kollegoilla oli tullut erimielisyyttä siitä, saiko naisteologi esiintyä sakraalitulissa. Ja mikäli niin tapahtui, mistä kohtaa kirkkosalia hänen oli korrekteinta puhua; saarnatuoliin ja alttarikehän sisäpuolelle naisilla ei kuitenkaan ollut asiaa.¹⁹⁵

Omanarvontuntoisesti Kilpeläinen puhui kirjassaan sekä itsestään että vertaisistaan naispappeina tai -pastoreina. Aikalaisteksteissä monen naisteologin taustamotiivina alalle hakeutumisessa oli toivo pappisvirkaan pääsemisestä. 1930-luvun alussa Lauri Halla piti sen vaiheittaista avaamista naisille ajan kysymyksenä.¹⁹⁶ Nuoren naisteologin tuli ansaita paikansa myös seurakunnan maallikoiden silmissä. Töölössä tarmokas pankkivirkailija Dagmar Pantio ryhtyi hoitamaan seurakunnan lapsi- ja nuorisotoimintaa iltaisin piiripapin parivaljakkona eikä kaivannut rinnalleen enää toista naista.¹⁹⁷ Naisteologin habitusta ja hänen epäkonventionaalista paikantumistaan sukupuolijärjestelmässä maskuliinisen ja feminiinisen toimintapiiriin välimaastoon kuvaa Kilpeläisen muisto. Eräs lapsi luonnehti häntä seuraavin sanankääntein: ”Eikä se ole mikään tati, se on vain semmoinen muu.”¹⁹⁸

---

193. Arppe 1943, s.p.

194. Kilpeläinen 1944, 52.

195. Lehtiö 2004, 130. *Irja Kilpeläinen kertoo ja muistelee* -kirjassa (1989) Kilpeläinen kuvailee hänen työtään Perniön seurakunnan alueella sota-aikana. Koska etäisyydet pitäjällä olivat pitkät ja paikkakunnan papeista suurin osa oli rintamalla, Kilpeläinen sai kirkkoherran poikkeusluvalla pitää Yliskylän kirkossa jumalanpalvelukset lyhennetyllä kaavalla. Kilpeläinen varoi kuitenkin nousemasta saarnatuoliin tai astumasta alttarin läheisyyteen. (Kilpeläinen 1989, 125–126.)

196. Kilpeläinen 1944, 52; Halla 1931, 600–601.

197. Lehtiö 2004, 129–130; Vuorinen 1982, 5–6.

198. Kilpeläinen 1944, 35.

Kuva 67. Poikia Paavalin kirkon veistohuoneessa. (Kuvaaja tuntematon, ajoittamaton. Ks. Helsingin Sörnäisten suomalainen seurakunta (1932), 80).

Poikien hiontaa, miesten sorvausta

Vaikka seurakunnallisen isyyden toteuttaminen oli ensisijaisesti papiston vastuulla, poikien kerhotoiminnan ohjaamiseen osallistuivat myös maalikkomiehet. Läpikäydystä tutkimusaineistosta en ole löytänyt viitteitä, että Töölössä tai Vallilassa olisi 1930-luvulla järjestetty ainoastaan aikuisille miehille suunnattua toimintaa. Heille seurakunnan arkityöhön osallistuminen merkitsi käytännössä vapaaehtoistoimintaa lasten ja nuorten parissa, mikä korosti miesten roolia juuri kasvattajina. Seurakuntaelämän kannalta etenkin alempiin yhteiskuntaluokkiin kuuluvat miehet nähtiin vaikeasti tavoitettavana kohderyhmänä, jota leimasi joko täysin välinpitämätön tai kriittinen suhde uskonnonharjoitukseen. He olivat toki tervetulleita kaikkiin yleisiin tilaisuuksiin. Päämäärätietoinen panostaminen poikatyöhön näkyi selvästi monitoimikirkkojen tilajaoissa: Töölön seurakuntatalon ja Paavalin kirkon kellarikerrokseen sisällytettiin veistosalit.¹⁹⁹ Sijoitteluratkaisulla pyrittiin eristämään nikkaroinnista sekä liikkuvista lapsi- ja nuorisolaumoista koitua meteli talon muusta toiminnasta. Häiriöttömyyttä edesauttavaa huonesijoittelua puolettiin myös *Kristillinen nuorisotyö* -opaskirjan poikatyön toimitiloja käsittelevissä ohjeistuksissa. Teoksessa alleviivattiin huoneistoon liittyvän valvonnan merkitystä.²⁰⁰ Töölössä rakennuskompleksin itäisessä paviijongissa olleeseen puutyöpajaan kuljettiin ulkokautta. Tila sai sittemmin siinä järjestettyä musiikkitoimintaa kuvaavan kutsumanimen, ”Pärinäpirtti”. Vallilassa suomen- ja ruotsinkielisille seurakunnille erikseen varattuihin, vierekkäisiin veistohuoneisiin pääsi seurakuntatalo-osan pääsisäänkäynnin yhteydestä.

Paavalin kirkossa puupajatilojen yhteyteen sijoitettiin myös suihkut. Ratkaisu nostaa kiinnostavasti esiin hygienian merkityksen työläiskaupunginosassa tehtävän kirkollisen kasvatustyön osana. Sen kautta poikiin juurrutettiin niin fyysistä, moraalista kuin hengellistäkin puhtautta. Seurakunnallisen käsityökerhon toimintaa 1930-luvun Vallilassa esittelevä valokuva alleviivaa nuorten ulkoisen siisteyden lisäksi toimeliasta askartelua käsillä olevan esineistön avulla. Sen lisäksi, että ruumiillinen suhde höylään, sahaan, talttaan ja vasaraan koulutti heitä sukupuolensa ja yhteiskuntaluokkaansa edustajiksi, ohjattu käsityöharrastus opetti heille kristillisiä ahkeruuden ja kuuliaisuuden hyveitä.

Kristillinen nuorisotyö -kirjassa tuotiin esiin, kuinka poikatyöntilojen koristelemisen nuorten askartelun aikaansaannoksilla auttoi heitä kiintymään niin kokoontumispaikkaansa kuin kerhoonsa. Sisustamisen ele toimi fyysisenä merkinä yhteisöllisyyden vaali-

199. Töölön seurakuntatalon kellarikerroksen pohjapiirros, Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928. MFA.; Paavalin kirkon kellarikerroksen pohjapiirroset, Bertel Liljequist huhtikuussa 1929. HSTA.

200. Louhivuori 1920, 88.

misesta. Paavalin kirkossa harjoitetun nuorisotyön puitteissa harrastettiin myös retkeilyä ja urheilua. Monet poikien vapaa-ajan kerhoille annetuista nimistä assosioituivat maskuliiniseen toimeliaisuuteen: ”Pondeva”, ”Reipas”, ”Pyrintö”. Suositun liikuntakasvatuksen kehittämismahdollisuudet olivat seurakunnassa rajatut voimistelutilojen puutteen vuoksi.²⁰¹ Helsingin ensimmäinen seurakunnalliseen monitoimikirkkoon toteutettu liikuntasali otettiin käyttöön vuonna 1935. Se sijaitsi Mikael Agricolan kirkkoon kuuluvan seurakuntakotisiiven pohjakerroksessa.

4.3.5 ASUMISEN LUOKKASIDONNAISET JÄRJESTYKSET

Tutkimieni monitoimikirkkojen tilaratkaisujen kompleksi kytkös luokan ja sukupuolen sosiaaliseen dynamiikkaan käy ilmi myös asumisjärjestelyistä. Sen lisäksi, että Töölöön ja Vallilaan varatiin asunnot talonmiehelle ja lämmittäjälle, jälkimmäiseen kohteeseen mahdutettiin vielä kaksi pappilaa. Paavalin kirkon asuinsiipi sijoittuu kokonaisuudessaan Kuusamonkadun varrelle seurakuntatalon jatkeeksi. Kahden rakennusosan välinen liitoskohta näkyy julkisivussa limityksenä, joka sekä yhdistää että erottaa volyymit toisistaan vähäeleisesti. Sisäpihalta tarkasteltuna asuntolan ja seurakuntakodin toiminnallinen eriytyminen ilmenee fasadissa ikkuna-aukotuksen kokoluokka- ja puitekoristelueroissa. Liljequistin alkuperäisissä pääpiirustuksissa julkisivun tiilidetalojointsi jatkui yhtenäisenä seurakuntatalosiipeen, rakennusvaiheessa se valjastettiin markkeeraamaan enää vain pappilasiipeä. Vaikka asuntolan fasadikoristelu on verrattain niukka, se painottaa klassismille ominaisesti kerrosten välisiä ideaalisia hierarkiaeroja. Jäsentelyssä keskikerros korostuu visuaalisesti arvokkaimmaksi jo korkeampien ikkunoittensa ansiosta. Todellisuudessa kaksi ylintä kerrosta ovat huoneistojaoltaan yhtenevät. Kiinteistönhoitajien asunnot sijaitsivat vaatimattomalla katutasolla.

Asuntolasiiven fasadikoristelun tehtävänä oli korostaa rakennusosan arvokkuutta ja kauneutta eikä kuvata täsmällisesti kerrosjaon toiminnallisia tai hierarkkisia eroavaisuuksia. Ne tulevat kuitenkin hyvin esiin asuntolaosan kulkuyhteyksien järjestelyissä, jotka suunniteltiin erottelemaan isäntä- ja palvelusväen liikkumisen toisistaan. Pappilan pääsisäänkäynti on sijainnut Kuusamonkadun puolella. Näyttävästi detaljoidusta oviaukosta on päässyt vain ylimpiä kerroksia yhdistävään tilavaan porrashalliin. Talonmiehen ja lämmittäjän asuntoihin on kuljettu rakennuskompleksin sisäpihalta, asuntola- ja seurakuntatalosiipien liitoskohdasta. Sieltä on päässyt vaivattomasti myös kapeampaan huolto- ja talousporttaaseen, joka on yhteydessä pappiloiden keittiötiloihin.²⁰²

Vallilassa pappilan huoneistorakenne koostui eteishallista, salista, ruokasalista, kahdesta

---

201. Louhivuori 1920, 88; Kuula 1938, 25–26, 34.

202. Ks. Paavalin kirkon Kuusamonkadun puolen julkisivupiirros sekä ensimmäisen, toisen ja kellarikerroksen pohjapiirrokset, Bertel Liljequist huhtikuussa 1929. HSTA.

[illegible]

Vallilan pappilahuoneistojen ensimmäiset haltijat olivat Paavalin kirkolle Sörnäisten suomen- ja ruotsinkielisten seurakuntien määräämät vastuupastorit F.E. Lilja ja W.I. Backman perheineen.²⁰⁴ Monitoimikirkon kokonaisrakenne muodosti tilajatkumon, jossa papin rooli perheen päänä laajeni oman kodin seinien ulkopuolelle. Hänen kollektiivinen isyytensä ulottui rakennuskompleksissa seurakuntaperheen yhteiskäytössä oleviin juhlatiloihin ja arkisiin tiloihin. Vuoden 1931 *Seurakuntatyö*-käsikirjassa pappila esitetään niin vieraanvaraisuutta, puhtautta ja siisteyttä huokuvana ihannekotina kuin rakkaudellisen, yksimielisen, kunnioittavan ja palveluhaluun perhe-elämän tyyssijana.²⁰⁵

205. Halla 1931, 588.

ovet avattiin tuolloin myös tavalliselle kirkkokansalle. Esimerkiksi Sörnäisten suomalaisen seurakunnan historiikissa on kuvattu, kuinka osa harrastuskerhoista kokoontui tilan puutteen vuoksi kappalaisen asunnossa. Monitoimikirkossa yksityisen ja julkisen elämänpiirin päällekkäisyys kytkeytyy myös sukupuolen tematiikkaan. Edempänä mainitussa seurakuntatyön oppikirjassa esitettiin, että seurakunnan työntekijän vaimon tulisi toimia miehensä ammatillisena tukena ja yhdysiteenä kirkollisessa toiminnassa mukana oleviin naismaallikoihin. Vastaavasti Antti Arppe kuvasi, kuinka papin rouva kunnioitti läsnäolollaan kaikkia Töölön seurakuntatalossa järjestettyjä yleisiä tilaisuuksia.²⁰⁶

Vallilassa pappilan rooli porvarillisena edustuskotina tulee ilmi sen tilaratkaisuissa. Liljequist painotti asunnon sisääntulon arvokkuutta suunnittelemalla eteishallin oviaukoon näyttävät pylväsparit ja ryhmittelemällä pappilan tasakokoiset arvohuoneet perättäiseksi tilasarjaksi. Asuinhuoneistossa toistuivat muuallakin rakennuskompleksissa tavatut ja arkkitehtonisin yksityiskohdin korostetut tilasiirtymät. Kirsi Saarikangas on huomionnut, että leimallisesti 1920-luvun keski- ja yläluokkaiseen kotiin kuuluneen sisääntulohallin tehtävä oli jakaa tila eri vyöhykkeisiin. Oli huoneita, jotka tarjosivat yksityisyyttä ja niitä, jotka oli tarkoitettu yhteiseen seurusteluun. Asuntoon kuuluivat lisäksi taloudenhoitoon ja hygienian ylläpitoon tarkoitettut osat. Vallilassa ilmava eteishalli jatkui pappilaa halkovana keskikäytävänä, joka järjesti asunnon huonetilat edellä kuvatusti. Pappilan perällä oli keittiön sekä tarjoilu- ja palvelijahuoneiden muodostama tilarypäs. Sen lisäksi, että tällaiset tilaratkaisut tekivät kotitaloustöiden suorittamisesta näkymätöntä ja häiriötöntä, korostivat ne Saarikankaan mukaan asunnon isäntä- ja palvelusväen sosiaalista etäisyyttä. Asuntoarkkitehtuuriin jokapäiväisten käytäntöjen näkökulmasta keittiö- ja taloustilat olivat naisten alueita – paikkoja, joita perheenemännät hallinnoivat, ja joissa palveluskunta työskenteli ja asui valvotusti. Palvelijoiden työpanos teki mahdolliseksi pappilan porvarillisen elämäntavan.²⁰⁷

Kummassakin monitoimikirkkohteessa talonmiehen ja lämmittäjän asunnot sijoitettiin rakennuksen alimpaan kerrokseen, katutasolle. Kun Töölössä työntekijöille varatut pienet kaksiot olivat kooltaan ja pohjakaavaltaan yhtenevät, Vallilassa ammattihierarkia tuli esiin huoneluvussa: mitä ilmeisimmin talonmies sai käyttöönsä kaksion ja lämmittäjä yksion.²⁰⁸ Työväenluokkaisen perheen standardikokoisiksi asunnoiksi ne olivat hyvin varusteltuja ja hygieenisia. Keittiön lisäksi niissä oli wc ja kylpyhuone. Tilankäytön toimintolähtöisyyttä korostavasti asuinhuoneet oli eriytetty toisistaan. Kumpaankin asuntoon kuljettiin liikenteellisenä solmukohtana toimivasta eteishallista. Sen koko oli mahdollisimman pieni asuinpinta-alan maksimoimiseksi. Ratkaisu ilmensi työväen asumiselle leimallista tehokkuutta verrattuna porvarillisen kodin väljälle edustavuudelle. Töölön seurakuntatalossa ja Paavalin kirkossa kiinteistönhoitajien asuntojen ryhmittelytapa oli aikakaudelle tyypilli-

206. Hurmerinta 1932, 37; Halla 1931, 587–588; Arppe 1943, s.p.

207. Ks. Saarikangas 2002, 153–154, 183.

208. Paavalin kirkon kellarikerroksen asuntoja koskevassa analyysissäni olen tukeutunut alkuperäisiin rakennuspiirustuksiin sitäkin huolimatta, että toteutunut ratkaisu on poikennut suunnitellusta. Rakennusvaiheessa Liljequist päätyi uudelleenjärjestelemään pohjakerroksen kulkuyhteyksiä. Se vaikutti vähäisissä määrin myös asuntojen sijoitteluun. Muutokset käyivät ilmi vertailemalla esimerkiksi piirustuksia ja Kuusamonkadun toteutunutta julkisivua. Kovin tarkkaa käsitystä alun perin toteutetusta ratkaisusta on enää vaikea rekonstruoida, sillä kellaritiloja on sittemmin muutettu useampaankin eri otteeseen.

seen tapaan symmetrinen: huoneistot sijoituivat rakennusteknisistä syistä toistensa peilikuviksi. Huomionarvoista Vallilassa oli keittiötilojen suhteellinen suuruus: asuntoihin on tarpeen vaatiessa voitu mahduttaa kaksikin ruokakuntaa.²⁰⁹

Seurakuntaelämän arkikäytänteet vaikuttivat tapaan, jolla monitoimikirkkojen asuintiloja lopulta käytettiin. Töölössä lämmittäjälle varattu kaksio jäi aluksi tyhjilleen. Osoittautui, että vahtimestari pystyi itse hoitamaan kaikki kiinteistöön liittyvät ylläpitotehtävät.²¹⁰ Samanaikaisesti sekä piiripastorina että yliopistomiehenä toiminut Ilmari Salomies käynnisti tavan, jonka mukaan seurakuntatalosta tarjottiin majoitusta vähävaraisille teologian ylioppilaille. Vuokraa ei peritty, mutta vastapalveluksena opiskelijat saivat osallistua seurakuntatoiminnan järjestämiseen. Vuosina 1931–1933 talossa asunut Antti Arppe kertoi pitäneensä pyhäkoulua, nuorisokerhoa ja iltahartauksia. Niin kutsuttuja ”tornikappalaisia” asui pohjakerroksen kaksiossa yhteensä neljä kappaletta: puolet heistä palveli suomenkielistä seurakuntaa ja puolet ruotsinkielistä. Töölössä asumisen ja työnteon elimellistä yhteyttä sekä yksityisen ja julkisen elämänpiirin liukuvuutta kuvasti Ekelundin pohjakerrokseen luoma konkreettinen tilajärjestely: sinne sijoittuvan asunnon ja kerhohuoneen erotti toisistaan vain läpikulkuväylänäkin toiminut tarjoiluvälikkö.

---

209. Töölön seurakuntatalon ensimmäisen kerroksen pohjapiirros, Hilding Ekelund Helsingissä 15.4.1928. SAM.; Paavalin kirkon kellarikerroksen pohjapiirros, Bertel Liljequist huhtikuussa 1929. HSTA. Ks. myös Nikula 1981, 251–253; Saarikangas 2002, 170.

210. Arppe 1943, s.p.

III UUDENAIKAISIA TILOJA HETEROGEEENISELLE SEURAKUNTAYHTEISÖLLE: MONITOIMIKIRKKOJEN 1940- JA 1960-LUVUT

5 MODERNIN MONITOIMIKIRKKOARKKITEHTUURIN LÄPIMURTO

Sakraalirakennustaidetta käsittelevässä taidehistoriallisessa tutkimuskirjallisuudessa toisen maailmasodan jälkeinen aika esitetään ajankohdaksi, jolloin moderni monitoimikirkkoarkkitehtuuri teki Suomessa läpimurron. Tuolloin rakennustyyppiä alettiin kutsua yleisesti joko *seurakunnalliseksi työkeskukseksi* tai pelkästään *työkeskukseksi*. 1950- ja 1960-lukujen aikana monitoimikirkot vakiintuivat seurakunnallisen rakennustoiminnan normi- ja standardiratkaisuiksi etenkin sellaisilla paikkakunnilla, joissa ei kirkollista rakennuskantaa entuudestaan ollut.¹ Modernistisin suunnitteluideaalein toteutetut työkeskukset muodostuivat Helsingin seudulla kasvavien esikaupunkialueiden ja uusien lähiöiden vallitsevaksi sakraalirakennustyyppiksi.

Tässä väitöskirjaluvussa tarkastelen uudenaikaisen monitoimikirkkoarkkitehtuurin laaja-alaiseen läpimurtoon johtaneita syitä ja seurauksia. Ajallisesti erittelyni keskittyy 1940- ja 1950-lukuihin. Tuolloin kotimainen rakennustaide koki modernististen tyyllielementtien ja formaalien jäsennostapojen kirjavoitumisen. 1930-luvulta periytynyt, järkiperaisyysvaateen leimaama funktionalistinen juonne sai rinnalleen keinovalikoimaltaan yhä heterogeenisemmän joukon esteettisiä ilmaisutapoja. Kiinnitän aiheenkäsittelyssä huomiota niin työkeskusrakentamisen yleistymiseen vaikuttaneisiin ideologisiin ja yhteiskunnallisiin tekijöihin kuin konkreettisiin suunnittelukäytäntöihin ja niitä ohjanneisiin periaatteisiin. Nostan analyysissäni esiin valtakunnantason kehityslinjat ja pääkaupunkiseudulle sijoittuvat paikalliset tapahtumakulut. Luvun loppuosa on varattu monitoimikirkkojen aikalaisvastaanoton erittelylle.

---

1. Ks. Suhonen 1987, 12; Salokorpi 1990, 64–65; Airas 1992, 85, 97–98; Knapas 2006, 10–11; Koho 2008, 164–165; Standertskjöld 2008, 128.

5.1 TYÖKESKUKSIA KIRKON JA KANSAN LÄHENTÄMISEKSI

5.1.1 KESKEYTYKSIÄ JA SUUNNANMUUTOKSIA: SOTA JA MONITOIMIKIRKKORAKENTAMINEN HELSINGISSÄ

Vuoden 1939 joulukuussa SLEY:n Luther-kirkko vaurioitui pääkaupunkia ravistelleissa pommituksissa. Rakennuksen sisältämän Suomen ensimmäisen funktionalistiseen tyyliin toteutetun kirkkosalin ja sen liitännäistilojen korjaustöihin ryhdyttiin jo välirauhan aikana Hilding Ekelundin johdolla.² Talvisodan syttyminen keskeytti myös kaivu- ja louhintatyöt Tempeliaukiolla. Paikalle oli tarkoitus viimein pystyttää sinne pitkään kaavailtu kirkkorakennus. Suunnitelma perustui J.S. Sirénin ehdotukseen, joka oli saanut kolmannen sijan vuonna 1936 käydyssä kiistellyssä uusintakilpailussa. Kirkkohanketta varten uudistetussa ja laajennetussa huonetilaohjelmassa seurakunnan jokapäiväisen toiminnan tarpeet oli entistä paremmin huomioitu, mikä kertoo seurakunnallisten arkityönmuotojen vakiintumisesta uskonnollisen elämän olennaisiksi osiksi.³ Sellaisten sisällyttäminen monumentaalisella mittakaavallaan kaupunkimaisemaa hallitseviin suuriin kirkkoihin oli muodostunut välttämättömyydeksi.

Sirénin hahmotteleman pyhätön yleisvaikutelma oli pilvenpiittäjämainen; massiivisen rakennuksen jylhyttä korostivat niin julkisivun voimakkaan vertikaalit linjat kuin sitä hallitseva, taivasta kohti kurottautuva päätytorni. Koska kaupunginvaltuusto halusi säilyttää alueen kallioisen luonnonmaiseman koskemattomana, tonttialuetta koskevissa rakennusmääräyksissä kiellettiin ylimääräisten asuntojen rakentaminen pyhätön yhteyteen. Kaivatuille seurakuntatiloille saatiin toteutuslupa ylimääräistä rahallista korvausta vastaan ja sillä edellytyksellä, että kirkkorakennus muodostaisi arkkitehtonisesti yhtenäisen kokonaisratkaisun. Näistä syistä Sirén päätyi sovittamaan vaaditut seurakuntahuoneistot rakennuksen leveärunkoiseen torniosaan ja kryptaan, mikä oli ratkaisuna poikkeava toimintolähtöisesti eriytettyä ja hajautettua rakentamista suosivana aikana. Vaikka Tempeliaukion kirkko määriteltiin välirauhan aikana Helsingin seurakuntien rakennusstrategian tärkeimmäksi kohteeksi, sen tarkempi toteutusajankohta siirtyi kriisitilanteesta johtuen hamaan tulevaisuuteen. Lykkäytymiseen vaikutti myös kansanhuoltoministeriön resurssintilinjaukset, joiden mukaan kirkot ja seurakuntatalot luokiteltiin ei-välttämättömiin korjaus- tai

---

2. Vanhakoski 1997, 273; ks. myös SA-kuva-arkiston verkkoversion Luther-kirkkoa koskevat kuvat: 1546, 1547, 1548.

3. J.S. Sirén. Tempeliaukion kirkko Helsingissä, *Arkkitehti* 7-8/1941, 117–118.

Kuvat 69 ja 70. Vasemmalla SLEY:n Luther-kirkko talvisodan pommitusten jäljiltä. (Kuva: SA-kuva.) Oikealla J.S. Sirénin suunnitelma Tempelaukion kirkolle, jonka rakennustyöt keskeytyivät talvisodan syttymiseen. (Kuvaaja: Iffland. Arkkitehti 7-8/1941, 117.)

uudisrakennustoimenpiteitä vaativiin kohteisiin.⁴

Sen lisäksi, että Tempelaukion kirkkohankkeen keskeytymisellä oli suoria kerrannaisvaikutuksia koko luoteisen kantakaupungin seurakunnallisten olojen järjestelyihin, se vaikutti olennaisesti sakraaliarkkitehtuurin tulevaisuuden suunnan muotoutumiseen Helsingissä. Siinä, missä pääkaupungin kirkollisissa piireissä kannatettiin projektin läpiviemistä Sirénin suunnitelman pohjalta, varsinkin nuoren ja uudistusmielisen pappissukupolven riveissä siihen suhtauduttiin kriittisellä varauksella. Pääkaupunkialueella toimivien kirkonmiesten yhteistyöelimessä eli Helsingin pappien veljespiirin vuoden 1940 loppupuolella pidetyssä kokouksessa kysymys Tempelaukion kirkon kohtalosta nousi puheenaiheeksi nuorisopastori Heimer Virkkusen pitämän alustuksen seurauksena. Hänen esitelmänsä otsikkona oli ”Epäkohtia Helsingin kirkollisessa elämässä”. Tilaisuuden aikana esitetyissä keskustelupuheenvuoroissa ehdotettiin jopa rakennushankkeesta luopumista, sillä sitä pidettiin pitkällisissä arkkitehtuurikiistoissa ryvettyneenä ”surun lapsena”. Vaikka Sirénin kaupunkikuvallisesti painokkaan suunnitelman katsottiin sisältävän symbolista arvoa, kirkon rakentamiseen varatut rahat oli suunnattava ennemmin useamman pienen esikaupunkikirkon pystyttämiseen. Varoittavana esimerkkinä pidettiin vuonna 1935 valmistunutta Mikael Agricolan kirkkoa, jonka rakennuttaminen oli kasvattanut pääkaupungin seurakuntien velkataakkaa. Yhteiskunnan tilaa puivassa esitelmässään pastori Erkki Niinivaara vertasi seurakunnallisten toimipisteiden tarpeellisuutta elintarvikeliikkeiden välttämättömyyteen: ”Kirkon tulisi voida olla Elanto, joka ennättää haaramyymälöineen sinne minne asutus pääkaupungissamme etenee”.⁵

4. Helsingin kaupungin kiinteistölautakunnan kokouksen pöytäkirjanote 30.3.1936, 385 §. KSVA; *Helsingin kaupungin suomalaisten ja ruotsalaisten Evankelis-luterilaisten seurakuntien valtuustolle annettu mietintö* 6.1.1941, 15. HSHA; Aho 1980, 97.

5. Helsingin pappien veljespiirin kokouksen ptk. 10.12.1940, § 6. KA/SKHSA.

Kuten edellä esitetyistä näkemyksistä voidaan päätellä, veljespiirin kokouksessa käydyssä keskustelussa palattiin pohjoismaisen pikkukirkkoliikkeen kannatettuihin sakraaliarkkitehtuuri-ideaaleihin. Tiivistetysti niihin kuului yhtäältä koko kaupungin kattavan kirkkorakennusverkoston luominen ja toisaalta sellaisten tilaratkaisujen suosiminen, jotka kannustivat maallikkojäseniä toimimaan yhdessä ja muodostamaan tuttavallisia vuorovaikutussuhteita seurakunnan työntekijöihin. Siksi ulkoisesti vaatimattomammat, kokoluokaltaan pienemmät ja huoneistorakenteeltaan monipuolisemmat pyhätöt nähtiin parempina vaihtoehtoina kuin monumentaalisuudellaan luotaantyöntävät kolkot suurkirkot. Pastori Lennart Pinomaa totesi, että kirkkoherranvirastojen yhteyteen tunnelmallisiksi sisustetut toimituskappelit sallivat kahdenkeskiset kohtaamiset ja sen myötä välittömämmän tutustumisen siellä asioiviin seurakuntalaisiin. Tilaisuudessa käytetyissä puheenvuoroissa viitattiin ihannoivasti 1910-lukuun. Tuolloin sakraalirakentamiselle oli haettu tilallis-toiminnallisia virikkeitä etenkin Tanskasta. Samoin Jaakko Gummeruksen tekemät monet aloitteet aihepiirin liittyen nostettiin esiin. Debatissa pidettiin tärkeänä, että kirkon oli toimittava siellä, missä ihmiset kulloinkin ovat ja liikkuvat. Ajatus kiteytyi vaatimuksiin pystyttää siirrettäviä tilapäiskirkkoja eri puolille pääkaupunkia ja toimittaa jumalanpalveluksia väliaikaisesti jopa maallisissa huvittelupaikoissa kuten elokuvateattereissa.⁶

Nuorta helsinkiläistä pappissukupolvea huoletti älymystön, työväestön ja varsinkin miesten vieraantuminen kirkollisesta elämästä. Kokouksessaan he valittelivat toimitilapuutteen akuuttiutta: pääkaupungissa ei ollut riittävästi soveliaita paikkoja seurakuntatyön järjestämiseksi ja ihmisten kohtaamiseksi. Virkkusen sanoin: ”Mutta meillä ei ole kirkkoja! Jos myöhästyään, menetetään mahdollisuudet. Tässä tarvitaan radikaalisia toimenpiteitä, ei mitään suureellisia katedraaleja [--].”⁷

Kirkonmiesten huolet on luettava yhteiskunnallista taustaansa vasten. Kirkkohistorioitsija Esko Klemelän mukaan toisen maailmansodan aikaista maailmankuvaa sävytti vahva kristillis-isänmaallinen eetos; kriisin aikana uskonnollisen pelastussananoma tuoma lohtu ja sen vahvistama taistelutahto tiivistyivät sotilaiden kokemissa rintamaherätyksissä. Talvisodan aikaa kuvailtiin Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirjassa seuraavasti: ”Kodit ja kirkot, metsät ja suojakammiot olivat silloin rukoushuoneina. Äidit ja isät rukoilivat, lapset ja vanhuksat rukoilivat, ja sotajoukoissa valmistauduttiin taisteluihin rukouksin ja virsin.”⁸ Papiston harjoittama sielunhoitotyö sai laajan kaiken pohjan eri kansankerroksista, mikä kasvatti kirkkoa kohtaan tunnettua arvostusta. Kansallisen hädän aikana kirkonmiehet olivat muodostaneet uudenlaisen keskusteluyhteyden tavallisiin ihmisiin – myös heihin, jotka eivät muutoin olleet seurakunnallisesti aktiivisia. Hengellisen etsinnän vilkastuminen nähtiin pappien taholta suurena mahdollisuutena. Kirkkohistorioitsija Marjo-Riitta Antikaisen mukaan Helsingissä jumalanpalvelusten ja hartaustilaisuuksien osallistujamäärät kasvoivat selvästi sodan aikana.⁹

6. Helsingin pappien veljespiirin kokouksen ptk. 10.12.1940, § 6 ja 11.2.1941, § 4. KA/SKHS.

7. Helsingin pappien veljespiirin kokouksen ptk. 10.12.1940, § 6 ja 11.2.1941, § 4. KA/SKHS.

8. Klemelä 1977, 95–97; ks. myös Heikkilä & Heininen 2017, 162–166; *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirja XVII* (1941), 4. KA/HPKY.

9. Antikainen 2006, 110–111

Vilkkaasti polveilevassa keskustelussa esitettyjen avausten seurauksena Helsingin pappien veljespiirissä päätettiin toimikunnan perustamisesta. Sen tehtäväksi määriteltiin ratkaisujen löytäminen pääkaupungin kirkolliseen elämään epäkohtien ratkaisemiseksi. Yksi niistä liittyi toimitilakysymykseen. Työryhmä esitteli laatimansa toimenpideohjelman jo muutaman kuukauden kuluttua. Sen sisällöstä tiedotettiin veljespiiriin lisäksi myös laajalle yleisölle. Mietinnössä pidettiin ”erittäin tärkeänä, että jokaiseen kaupunginosaan ja asutuskeskukseen nyt heti perustetaan tarvittava määrä [seurakunnallisia] työkeskuksia”. Kirkollisen toiminnan ulottaminen yhä pidemmälle oli muuttunut sikäli ajankohtaiseksi, että Helsingin suuren alueliitoksen viimeisen selvitysvaiheen raportti julkaistiin vuonna 1940. Sen mukaan laajoja maa-alueita Helsingin maalaiskunnan eteläosasta sekä Haagan kauppala, Huopalahden, Kulosaaren ja Oulunkylän kunnat liitettäisiin osaksi Helsinkiä.¹⁰ Aluehallinnolliset muutokset merkitsisivät väistämättä uudelleenjärjestelytoimenpiteitä pääkaupunkialueen paikallisseurakuntien työnjaoissa ja vastuualueiden määrittelyssä.

Kirkollista elämää luotaavassa toimenpideohjelmassaan pappien veljespiiri tuli samalla piirtäneeksi kannattamansa sakraaliarkkitehtuurikäsitteen ääriviivat. Tietyiltä osin ne rakentuivat Sirénin Temppeleaukiolle hahmotteleman kirkon antiteesiksi. Kirkonmiesten näkemyksiä määrittivät rakentamisen edullisuuden ja ulkoisen koruttomuuden tavoittelu, mikä on luettavissa myös kädenojennukseksi modernististen suunnitteluperiaatteiden suuntaan. Toiminnallisesti tarkasteltuna pääkaupunkiin pystytettävien pyhättöjen tuli tarjota tiloja seurakunnalliselle arkityölle. Sodanjälkeisen monitoimikirkkotyyppin funktionaaliseksi esikuviksi nostettiin Helsinkiin 1930-luvun alussa toteutetut kohteet:

Ottaen huomioon nykyajan asettamat vaatimukset ja käytettävissä olevat rajoitetut taloudelliset mahdollisuudet [--] uusien kirkkojen ja seurakuntatalojen suunnittelussa on pyrittävä välttämään liiallista upeutta ja ulkonaista komeutta. Pääkaupunkiin [tarvitaan --] vaatimattomia työkirkkoja, joiden yhteydessä on tarvittavat suojat arkisin tapahtuvaa toimintaa varten. Tässä suhteessa on nykyinen Töölön kirkko seurakuntatyön kannalta osoittautunut esikuvalliseksi.¹¹

---

10. *Helsingin Pappien Veljespiirin jäsenille* (6.2.1941), passim.; Helsingin pappien veljespiiriin kokouksen ptk. 11.2.1941, § 4; Helsingin seurakuntapappien kokouksen ptk. 17.2.1941, § 2. KA/SKHSÄ.; ks. myös Lahti 2006, 64.

11. *Helsingin Pappien Veljespiirin jäsenille* (6.2.1941). KA/SKHSÄ.

Työkeskus sodanjälkeisen sakraalirakentamisen uuskansankirkollisena ideaalina

Edellä esitellyssä toimenpideohjelmassa hahmoteltua monikäyttöistä kaupunkipyhättöä kuvailtiin sekä *työkirkoksi* että *työkeskukseksi*.¹² Jälkimmäinen termi yleistyi aikalaiskielessä sodanjälkeisenä aikana, jolloin sillä viitattiin joko ylimalkaisesti seurakunnalliseen toimipisteeseen tai täsmällisesti, varsinkin arkkitehtuurista puhuttaessa, moderniin monitoimikirkkotyyppiin. *Työkeskus*-sana esiintyi usean 1950-luvulla Helsinkiin toteutetun sakraalirakennuksen nimen osana tai sen lisämääreenä. Olen törmännyt termin käyttöön myös vanhemmissa tutkimusmateriaaleissa, joilla on yhteys 1900-luvun alkupuoliskolla vaikuttaneeseen nuorkirkolliseen uudistusliikkeeseen. Sitä erittelin luvussa 3.

Työkeskus esiintyy tutkimusaineistossani ensikerran vuonna 1917. Tuolloin Kööpenhaminan uskonnollista kenttää käsittelevässä kirjallisessa kuvauksessaan pastori Uno Wegelius viittasi termillä paikkaan, jossa seurakunta kokoontuu pappinsa johdolla varhaiskristittyjen tavoin tekemään yhdessä työtä niin Jumalan valtakunnan rakentamiseksi kuin toistensa auttamiseksi. Wegeliuksen tekstissä teologisesti ladatun merkityssisällön saanut työkeskus oli fyysinen sijaintikohta ja kollektiivinen mielentila. Hän kirjoitti: ”Uskovaisten yhteys oli ensimmäiselle seurakunnalle kuin elämän lähde, jonka kautta Jeesus antoi aina lisää elämän voimaa. Se oli heille *lämmen koti*, jossa aina löysivät ymmärtäväistä osanottoa ja apua, ja *työkeskus*, josta kaikki toiminta lähti.” Samana vuonna Sigfrid Siren timeriä kuvauksessa, joka koski Englannin kirkollista elämää. Siinä hän nimesi työkeskukseksi sellaiset kristillisten yhteisöjen ylläpitämät toimitilat, joissa harjoitettiin hyväntekeväisyystyötä ja kasvatustoimintaa.¹³

Siren timeri tuli tunnetuksi suomalaisen settlementiliikkeen yhtenä pioneerihahmona. Sen ylläpitämiä toimipisteitä eli settlementtejä alettiin kutsua kotoperäisesti työkeskukseksi. Vuonna 1941 kirkon ja työväestön välisten suhteiden lähentämiseen tähtäävän liikkeen valtakunnallinen taustaorganisaatio muutti nimensä Kristillis-yhteiskunnalliseksi Työkeskusliitoksi. Sen tehtävänä oli koota eri puolilla Suomea toimivat settlementit saman kattojärjestön alle.¹⁴ Jatkosodan aikana Siren timeri profiloitui sosiaaliseen oikeudenmukaisuuteen tähtäävän ”valtakunnan evankeliumin” puolestapuhujana vaatien kirjoituksissaan ja esitelmissään käytännön toimia kirkolta hädänalaisten kansalaisten kärsimysten lievittämiseksi. Siren timeriuksen ajatukset saivat ennenkuulumatonta kiitosta sosiaalidemokraattisilta piireiltä ja vastakaikua uudistusmielisen pappissukupolven riveistä. Heitä kutsuttiinkin toisinaan ”siren timerilaisiksi”. Heidän joukossaan oli myös Helsingin pappien veljespiirin kokouksessa pikkukirkkoideaaleihin palautuvaa sakraalirakennuskäsitystä kannattanut

12. Marja Terttu Knapas on käyttänyt termejä *työkirkko* ja *työkeskus* toistensa synonyymeinä. Kotimaisen työ- eli monitoimikirkkoideaalin muotoutumisen hän ajoittaa 1950-luvulle. Sen alkuperä on Knapaksen mukaan Norjassa, toisen maailmansodan jälkeisessä kirkkorakentamisessa. (Knapas 2006, 10–11). Oma tutkimusaineistoni ei tue yhtä suoraviivaisesti suomalaisen ja norjalaisen sodanjälkeisen monitoimikirkkokehityksen ideologista, toiminnallista tai arkkitehtonista yhteyttä. Lienee pikemminkin sattumaa, että norjan kielen *arbeidskirke*-termillä viitataan yleisesti juuri moderniin sodanjälkeiseen monitoimikirkkotyyppiin. Sen ensimmäisenä esimerkkinä on pidetty vasta vuonna 1958 valmistunutta Torshovin kirkkoa Osllossa. Norjalaisten työkirkkojen kulta-aika ajoittuikin vasta 1960-luvulle. (Andersen 2013, 105; Elstad 2019).

13. Wegelius 1917, 6, 17, 23. Korostus alkuperäinen; Siren timeri 1917, 429.

14. Ajo 2017, 1; Larkio 1978, 38–39.

Erkki Niinivaara (1907–1985). Hän piti esikuvallisena setlementtiliikkeessä tehtyä, eri kansaryhmien ja yhteiskuntaluokkien välistä sillanrakennustyötä kirkollisen elämän nykyai-kaistamisen kannalta.¹⁵

Kirkkohistoriikirjoituksessa on käsitelty toisen maailmansodan aikana muotoutunutta ja sen jälkeen suosiotaan kasvattanutta *uuskansankirkollista* eetosta. Etu- ja kotirintamilla kansaa palvellut nuorempi papisto koki sosiaalista vastuuntuntoa korostavan aatevirtauksen omakseen. Sen ideaaleihin kuului sitoutuminen niin käytännön seurakuntatyöhön kuin kirkon ovien avaaminen kaikille vakaumuksen vahvuudesta tai laadusta huolimatta. Uuskansankirkollisuus jatkoi 1900-luvun alkupuolen nuorkirkollisten piirien sysäämää uudistamistoimintaa. Jatkosodanaikaiseksi liikkeen tunnuslauseeksi omaksuttiin kristillis-isänmaallinen ”Meidän kansa – Jumalan kansa”.¹⁶

Sodanjälkeisenä aikana, ja aina 1950- ja 1960-luvuille asti, rakennettujen monitoimikirkkojen lähes järjestelmällinen nimeäminen työkeskuksiksi tulee ymmärrettäväksi aikakauden uuskansankirkollista taustaa vasten.¹⁷ Luentani mukaan kyse oli yhtäältä kunnianosoitus sosiaalisia raja-aitoja murtanutta setlementtityötä kohtaan ja toisaalta tietoinen mielikuvastrategia, jonka avulla kynnystä kirkolliseen toimintaan osallistumiselle haluttiin pitää mahdollisimman matalana. Liikkeen yhtenä keulakuvana toiminut Niinivaara jatkoi sanomansa levittämistä sodan jälkeenkin. 1940- ja 1950-luvun taitteessa julkaisemissaan kirjoissa hän korosti Martti Lutherin opetuksiin vedoten, että yhteiskunnan sekularisoitumisesta huolimatta koko maailma oli nähtävä Jumalan työmaana. Niinivaara kuvaili: ”Pinttynyt jako profaaneihin ja pyhiin alueisiin osoittautuu haavekuvaksi. Koko luomakunta kaikkine tapahtumineen ja ilmiöineen on uskolle Jumalan naamari, jonka taakse Hän on kätkeytynyt.” Kristityn velvollisuutena oli avautua ympäröivään maailmaan ja tehdä oma usko näkyväksi siinä – Niinivaaran sanavalintoja mukaillen – tekemällä, yrittämällä, toimimalla, ratkaisemalla ja luomalla.¹⁸ Tästä näkökulmasta *työkeskus* muodostui niin kirkon ja kansakunnan uudenlaista yhteyttä korostavaksi tilautopiaksi kuin entistä toiminnallisemman seurakuntaelämän mahdollistajaksi.

Uuskansankirkollinen kulttuuri- ja yhteiskuntamyönteisyys herätti kirkon konservatiivisemmissä piireissä myös arvostelua, sillä sen pelättiin vesittävän ennemmin uskon kuin tekojen ympärille kietoutuva tulkinta kristinopin ydinsanomasta.¹⁹ Periaatteellisesta kriitikistä huolimatta monitoimikirkkorakentamisen pragmaattinen arvostus eritaustaisten ihmisten kokoojana ja erilaisten tilojen sekä toimintojen yhteen sovittajana ei horjunut vaan ennemminkin vahvistui.

15. Larkio 1978, 206–215, passim.; Niskanen 1987, 47–48, 257–258.

16. Heikkilä & Heininen 2017, 164–165; Seppo 2013, 103–106; Lauha 2004, 200–202; Murtorinne 1995, 277–279; Klemelä 1977, 96.

17. Uuskansankirkollisen idealismin ja modernin urbaanin monitoimikirkkorakentamisen yhteyttä sodanjälkeisenä aikana on tiiviimmin pohtinut myös taidehistorioitsija Pekka Suhonen. (Ks. Suhonen 1987, 12).

18. Niinivaara 1952, 97; Niinivaara 1948, 8; ks. myös Ortiz-Nieminen 2012, 38–39.

19. Heikkilä & Heininen 2017, 166; Murtorinne 1995, 279.

Katsomusten ristiaallokossa: ensimmäinen sodanjälkeinen monitoimikirkkohanke Helsingissä

Helsingin suuri alueliitos astui voimaan vuonna 1946. Pääkaupungin uusien kuntarajojen sisäpuolelle jäi Pakilaksi uudelleennimetyn Pakinkylän alue. Neljä vuotta myöhemmin sinne valmistui Helsingin ensimmäinen sodanjälkeinen monitoimikirkko, jonka suunnittelutyö oli saatu päätökseen vuonna 1948. Kohde on kiinnostava poikkeuksellisen taustansa vuoksi: rakennushanke muodostui kärjistyneen yhteiskunnallisen ilmapiirin symboliseksi neuvottelukentäksi. Jatkosotaa välittömästi seurannutta aikaa leimasi epävarmuus ja -tietoisuus maan sisäpoliittisen tilanteen kehityssuunnasta. Neuvostoliiton vaikutusvalan pelättiin voimistuvan maassa: sen lisäksi, että kommunistit olivat rantautuneet puoluekentälle, Suomen Kansan Demokraattinen Liitto oli noussut ensin eduskuntaan ja sitten hallitukseen. Kirkkohistoriankirjoituksessa on tuotu esiin, kuinka kirkon piirissä pelättiin lainsäädännöllisiä uudistuksia, jotka tähtäsivät sen institutionaalisen aseman heikentämiseen. Sodan aikanaahan uskontoa oli käytetty ideologisena lyömäaseena idän ateistista uhkaa vastaan.²⁰

Jatkosodan päättymisen jälkeen laitavasemmiston toiminnan rajoittamiseksi 1930-luvulla säädetyt ”kommunistilait” kumottiin. Päätös merkitsi Pakilan silloisen seurakuntakodin palauttamista sen alkuperäiselle omistajataholle vuonna 1947. Rakennus oli valtion aikoinaan takavarikoima entinen työväentalo, johon oli tehty pastori J.H. Tunkelon ja arkkitehti Yrjö Vaskisen suunnitelmien mukaiset muutostyöt. Näitä vaiheita selvitin yksityiskohtaisesti edellisessä pääluvussa.

Talon luovutuskysymys tulehdutti Pakilassa kirkkokansan ja työväenyhdistys Salaman jäsenistön väliset suhteet. Kun jälkimmäiset pelkäsivät rakennuksen tuhopolttoa, edellä mainitut pitivät avoimena provokaationa työväentalon avajaistilaisuuteen kaavailtuja tansseja, jotka oli määrä pitää entisessä kirkkosalissa. Tilassa vietetyssä viimeisessä hartaushetkessä talo tuomittiin kirkkolain edellyttämällä tavalla jumalanpalvelushuoneeksi kelpaamattomaksi ja autioksi. Myös sakraalitilaa markkeeranneet tunnuksat eli risti ja saarnatuoli poistettiin. Pakilan aktiivinen seurakuntaväki ei kuitenkaan ollut valmis tyytymään asetelmaan, jossa rakennusta kirkollisten harrastusten järjestämiseksi ei omalta paikkakunnalta löytynyt. Alueen hengellisen elämän ylläpidosta oli vastannut Helsingin Pikkukirkkoyhdistys, joka oli ottanut kontolleen seurakuntatyön organisoimisen pääkaupunkiseudun perifeerisissä asutuskeskuksissa. Hiljattainen toipuminen sotavuosien sekasorrosta oli herätellyt toiveita järjestötoiminnan pikaisesta elpymisestä ja sen vilkastumisesta. Valtion myöntämän luovutuskorvauksen turvin Pakilassa ryhdyttiin toimiin uuden työkeskuksen aikaansaamiseksi: sopivaksi katsottu tonttimaa oli hankittu kaupungilta ja rakennushankkeen valmistelu oli pantu vireille. Sen poikkeuksellisen laaja rahoituspohja saatiin koottua lyhyellä aikataululla tilanteessa, jossa kirkolliset toimijat olivat tarkkoja taloudestaan ja harkitsevaisia liikkeissään. Pikkukirkkoyhdistyksen lisäksi kustannusten kattamiseen osallistuivat Helsingin ja Helsingin pitäjän alueen seurakunnat. Projekti eteni ripeätahtisesti siitäkin huolimatta että alueen kommunisteja syytettiin työmaailkivallasta ja

---

20. Heikkilä & Heininen 2017, 167–168; Lauha 2004, 200–201; Murtorinne 1995, 289–291; Klemelä 1977, 95–97.

Kuva 71. Pakilan Hyvän Paimenen kirkko nykyasussaan. Kuvaan on rajattu Vaskisen suunnittelema ja vuonna 1950 vihitty vanha osa, vasemmalla runkhuone ja oikealla seurakuntatalosiipi. (Kuvaaja: Oscar Ortiz-Nieminen, 2019.)

rakennusmiehiin kohdistuneesta kiusanteosta.²¹

Pakilan tapauksessa oli kyse kaupunginosan ideologis-katsomuksellisen maiseman hallinnasta käydystä vaikutus- ja arvovaltakamppailusta. Asukasprofiililtaan selvästi työväenluokkaisen mutta perifeerisen asuinalueen työkeskushankkeen kirkkopoliittinen akuuttius ilmenee vertaamalla sitä kantakaupungissa sijaitsevan keskiluokkaisen Meilahden tapaukseen. Vaikka tienoota palvelevan kirkon suunnittelukilpailu käytiin jo vuonna 1945, kohde valmistui vasta vuonna 1954.²²

Pakilan monitoimikirkkohankkeessa jatkuvuus vanhan ja uuden, menetetyn ja saatutun välillä vahvistui suunnittelijavalinnassa: piirustukset tilattiin jälleen Vaskiselta. Arkistoaineiston perusteella on oletettavaa, että seurakunnallisen rakennusneuvonnan asiantuntijana toimineella Tunkelolla oli jonkinlainen rooli kohteeseen toteutetun huonetilaohjelman määrittämisessä. Hän oli saapunut esitelmöimään aihepiiristä pakilalaisten luokse suunnitteluvuonna 1948. Kaksikon vakiintuneisiin yhteistyökäytäntöihin viitataan toisinaan SKSK:n rakennusneuvontatoimen kirjeenvaihdossa. Erään konsultaatiopyynnön yhteydessä todettiin seuraavaa: ”Arkkitehti Vaskinen Helsingissä on piirtänyt yhdessä Tunkelon kanssa monia seurakuntataloja, mutta ei nekään kaikki ole onnistuneimpia. Muut arkkitehdit tietysti maksavat paljon.”²³ Tulkitsen sitaatissa esitetyn kritiikin viittavan koh-

21. *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirjat XXIII* (1946), 6; *XXIV* (1947), 7; *XXV* (1948), 37; *XXVI* (1949), 4 ja *XXVII* (1950), 7. KA/HPKY. Ks. myös Heikinheimo 1986, 76.

22. Knapas 2008, 98–99.

23. Pääsihteeri Toivo Laitisen päiväamäton kirje pastori Lauri Leikkoselle; ks. myös J.H. Tunkelon 1.6.1948 päiväamä kirje SKSK:lle; pääsihteeri Toivo Laitisen 7.4.1949 päiväty kirje kirkkohallintokunnan puheenjohtaja Auk. Holopaiselle. (Seurakunnallisten rakennusten neuvontatyön kirjeenvaihto). KA/SKSKA.

teiden rakennustaiteelliseen kaavamaaisuuteen ja niissä hyödynnettyjen tyylikelementtien vanhahtavuuteen. Nämä olivat piirteitä, jotka leimasivat Vaskiselle attribuoitujen sakraalirakennusten arkkitehtonista jäsentelyä vielä 1950-luvulla. Pakilan kirkko- ja seurakuntatalo-osista koostuvan työkeskuksen pelkistetyssä artikuloinnissa on käytetty tunnistettavasti traditionalistisia aiheita. Näihin lukeutuvat basilikamainen runkokuuone, tiilikatteinen satulakattojärjestelmä, ulkoseinien vaalea rappaus ja kapea kellotorni. Piirteet liittyivät rakennuksen vielä 1920- ja 1930-lukujen italialaisvaikutteisen klassismin perinteen jatkajaksi.

Mitä monitoimikirkon huonetilaratkaisuihin tulee, kompleksin pohjakaava sommiteltiin L-kirjaimen muotoiseksi: yksi sakara muodostaa kaksikerroksisen runkokuuoneen, toinen kuoripäätyyn liittyvän kolmikerroksisen seurakuntatalosiiven. Työkeskuksen jumalanpalvelustila oli laajennettavissa seurakuntasalilla, joka oli jaettavissa väliovijärjestelmin kolmeksi pienemmäksi kerhokuuoneeksi. Arkihuuoneiston yhteydessä oli tilava keittiö tarjoiluhuoneineen sekä seurakuntasalin kylkeen sijoittuva ruokailu- ja pitosali. Seurakuntatalosiiven alempiin, osittain maanalaisiin kerroksiin oli sovitettu yhdistetty askartelu- ja voimistelusalit siihen kuuluvine materiaaliavarstoineen, pukuhuoneineen ja pesutiloineen. Pohjakerroksessa olivat myös vahtimestarin asunto ja portaikon välityksellä kirkkosaliin liittyvä sakaristo.²⁴ Tilankäytöllisesti tarkasteltuna Pakilan kirkon rationalisoidussa tilarakenteessa korostui eri osien tarve- ja käyttölähtöisesti määrittyvää funktiota: kellarikerroksen sali palveli käyttäjään vaihtoehtoisesti joko veistoluokkana tai palloiluhallina. Edellä kuvatun kaltaiset, säästösyistäkin toteutetut joustavat tilajäsennykset toistuivat muissakin 1950-luvulla pääkaupunkiseudulle toteutetuissa seurakunnallisissa työkeskuksissa. Ratkaisu merkitsi luopumista tiukasta tilan toiminnalliseen eriyttämiseen perustuvasta järjestelyideaalista.

Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen julkaisuissa esitettiin hyvänteisesti, että Pakilan uusi ja yksinkertaisen kaunis kirkko tulisi muodostumaan vilkkaan seurakuntaelämän tyyssijaksi ja erilaisia ihmisiä kokoavaksi tilaksi:

Tämä rakennettava kirkko ottaa huomattavan paikan ja aseman tässä kyläkunnassa. Se on kutsuva luokseen, suojiinsa, jokaista kyläkunnan asukasta. Se kutsuu teitä, pakilalaiset, jumalanpalvelustilaisuuksiin, seurakuntakokouksiin sekä vanhoja että nuoria.²⁵

Lisäksi idealisoidun ja vuonna 1950 käyttöön vihityn sakraalirakennuksen oli määrä toimia fyysisenä ja symbolisena maamerkkinä siinä ”hengellisessä autiomaassa”, jonne se oli pystytetty. Työkeskuksen kirkonkelloista lähiympäristöön kantautuvan äänimaailman toivottiin houkuttelevan ihmisiä luokseen sekä muistuttavan heitä uskonnollisen työn ja vakaumuksellisen toiminnan tuomista siunauksista.²⁶

---

24. Yrjö Vaskisen huhtikuussa 1948 signeeraamat Pakilan kirkon ja seurakuntatalon pääpiirustukset. HSTA.

25. *Neljännesvuosisata seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä. Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen 25-vuotishistoriikki ja vuosikirja XXV (1948)*, 33. KA/HPKY.

26. *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirjat XXX–XXXI (1953–1954)*, 3. KA/HPKY.

5.1.2 SEURAKUNTATALO ENSIN: KIRKOLLISEN JÄLLEENRAKENTAMISEN SUUNTAVIIVOJA

Seuraavaksi tarkastelen sodanjälkeisen jälleenrakentamisen vaikutusta monitoimikirkkokysymykselle. Pääkaupunkiseudun mutta koko muunkin Suomen näkökulmasta kirkollinen jälleenrakentamiskausi ajoittuu näkemykseni mukaan vuonna 1940 päättyneestä talvisodasta 1950-luvun puoliväliin asti. Vaikka Helsingin kirkollinen rakennuskanta säästyi pommituksista huolimatta suurilta menetyksiltä, ajanjakson seurakunnallisia rakennushankkeita leimasivat niin priorisoinnit kuin väliaikaisratkaisutkin. Jälkimmäiset johtuivat taloudellisesta ja materiaalisesta niukkuudesta sekä työvoimapulasta. Keskeistä ajankohdalle oli seurakuntatalon nouseminen tilankäytön ja -resursoinnin rationalisoimiseen perustuvan kehittelytyön tärkeimmäksi kohteeksi. Aikalaispuheessa *seurakuntatalo* tai *-koti* toimi työkeskuksen synonyyminä tai alakategoriana. Nimityksellä viitattiin yleisluontoisesti millaiseen tahansa seurakunnalliseen toimitilaan, joka ei ollut yksin jumalanpalvelustoimintaa varten suunniteltu monumentaalinen kirkkorakennus.

Ominaista 1940- ja 1950-luvuilla kehitellyille sekä rakennetuille seurakuntaloille oli niiden soveltuminen myös jumalanpalveluskäyttöön. Rakennuksen päätilan tarkoitus oli palvella tarpeen mukaan joko kirkko- tai seurakuntasalina, mikä toiminnallisesti tarkasteltuna hämärsi kirkon ja seurakuntakodin erityisen ja tavanomaisen välisen eron. Kansallista poikkeustilaa varten kehitelty monitoimikirkkokonsepti syntyi välirauhan aikana SKSK:n aloitteesta. Vuonna 1941 sarjajalmistaiseen ja kustannustehokkaaseen rakennustuotantoon erikoistuneelta Puutalo Oy:ltä tilattiin mallipiirustukset kahdelle väliaikaiskäyttöön tarkoitettulle seurakuntatalotyypille. Vaatimattomampaan versioon kuului monikäyttöisen kokoussalin lisäksi 2–3 sivuhuonetta sekä pieni asunto. Pikkukirkoksi kutsuttuun muunnelmaan sisällytettiin toisiinsa yhdistettävien kirkko- ja seurakuntasalien lisäksi kerhotila ja pieni asunto.²⁷ Kirkollisen jälleenrakennuskauden aikana Helsinkiin suunnitellut modernit seurakuntatalot muodostivat arkkitehtonisesti melko yhtenäisen ryhmän. Leimallista sille oli arkinen vähäeleisyys ja kodikas pelkistyneisyys.

Menetetyistä pyhätöistä tilan käyttöjoustavuuteen ja moderniin muotokieleen

Toisen maailmansodan seurauksena seurakunnallinen rakennuskanta Suomessa koki monia menetyksiä. Kirkkojen lisäksi tuhoutuneiden, vaurioituneiden tai rajan taakse jääneiden kiinteistöjen joukkoon mahtui myös seurakuntataloja, rukoushuoneita, pappiloita ja kokonaisia hautausmaita siunauskappeleineen. Rafael Blomstedt kirjoitti tuoreeltaan kirkollisen jälleenrakentamisen näköaloista *Arkkitehti*-lehdessä vuonna 1944. Artikkelissaan hän vaati, että oli ryhdyttävä mitä pikimmiten määrittelemään konkreettiset periaatteet sekä yleissivistykselliset ja esteettiset arvot, joihin kirkollisen jälleenrakennustoiminnan tuli

---

²⁷ Ks. *Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton työmaalta*, katsaus vuosiin 1941, 4 ja 1942, 4-5. KA/SKSKA.

pohjautua. Pulmakysymysten ratkaisemiseksi sodan päätyttyä perustettiin seurakunnallisen rakennustoiminnan neuvottelukunta. Kokoavan toimielimen tehtäväksi muodostui eri seurakunnallisten toimijoiden, arkkitehtikunnan ja kirkollisista asioista vastaavan opetusministeriön yhteistyön ryhdyttäminen.²⁸

Kirjoituksessaan Blomstedt nosti monitoimikirkkorakentamisen esiin luontevana vaihtoehtona, kun kyseessä oli juhlavien jumalanpalvelusmenojen ja jokapäiväisen seurakuntaelämän eri muotojen yhteensovittaminen saman katon alle. Funktionalistisen tilasuunnitteluideaalin mukaisessa hengessä hän totesi, että kirkollisten arkityötapojen vakiintumattomuus vaikeutti sopivien arkkitehtonisten ratkaisujen löytämistä. Arkkitehdin oli tiedettävä täsmällisemmin, millaisen tehtävän ympärille ulkoinen muoto tuli perustaa. Tekstissään Blomstedt viittasi implisiittisesti pikkukirkkoliikkeen kannattamiin ja sakraalirakennustaidetta koskeviin mittasuhteihanteisiin. Niihin hän lienee tutustunut toimiessaan Kristillisen Taideseuran aktiivijäsenenä ja luottosuunnittelijana. Hän esitti:

Seurakuntaelämässä esiintyy nykyisin joukko muotoja, jotka eivät aikaisemmin sille soveltuneet tai saaneet kiinteitä piirteitä. Millaisiin ulkonaisiin puitteisiin tämä toiminta on saatettava ja miten se on soinnutettavissa keskeisempään rakennustaiteelliseen luomukseen, kirkkoon, on muuan niitä lukuisia pulmia, joita arkkitehdin on harkittava yhteisymmärryksessä hengenmiesten kanssa. Suuri joukko muita kysymyksiä vaatii samoin periaatteellista valmistelua. Mitä merkitsisi, jos yli tuhannelle hengelle rakennetuista, suurista kirkkorakennuksista luovuttaisiin useampaan pienempityyppisten hyväksi? Onko kirkon ja seurakuntatalon yhdistelmä yleensä suositeltava? ²⁹

Arkkitehti-lehdessä kirkollista jälleenrakentamista koskevat taiteelliset ulottuvuudet nousivat 1940-luvulla esiin vielä Aulis Blomstedtin ja J.S. Sirénin kirjoituksissa. Molempien puheenvuoroissa toistui ajatus, jonka mukaan sodan seurauksena muuttunut maailmankuva tarjosi hyvät edellytykset sakraaliarkkitehtuurin ajanmukaistamiselle. Tekstissään Blomstedt esitti, että siirtyminen uusiin rakennustekniikkoihin ja -materiaaleihin tulisi väistämättömästi muuttamaan kirkkoarkkitehtuurin muotokieltä yksinkertaisempaan ja selkeämpään suuntaan. Nykyaikainen teräsbetoni tarjosi mahdollisuuksia niin vapaampien pohjaratkaisujen aikaansaamiseen kuin valaistusolosuhteiden ja akustiikan parantamiseen. Artikkelissaan Blomstedt esiintyi luottavaisena, että luterilaiset kirkonmiehet olivat kypsyneet asennoitumaan aiempaa ennakkoluulottomammin rakennustaiteellisia uudistuspyrkimyksiä kohtaan. Hän toivoi, että kirkkojenkin kohdalla pyrittäisiin tekemään ”oman ajan parhailla keinoilla parhainta mahdollista arkkitehtuuria”.³⁰

Puheenvuorossaan Sirén tähdensi, että sakraalirakennukselle annettava kirkollinen leima oli mahdollista aikaansaada myös suunnitelman tarkoituksenmukaisuutta ja rakenteellisuutta painottavin nykyaikaisin keinoin. Hän perusteli näkemyksensä oivaltavasti uskonnon ja modernistisen rakennustaiteen luonteen analogisuudella: keskeistä molemmissahan oli totuudellisuuteen pyrkiminen. Lisäksi Sirén korosti kirjoituksessaan kirkkoarkkitehtuu-

28. R. Blomstedt. Seurakunta ja rakennuskulttuuri, *Arkkitehti* 1/1944, 20–21.

29. R. Blomstedt. Seurakunta ja rakennuskulttuuri, *Arkkitehti* 1/1944, 21.

30. A. Blomstedt. Kirkollinen rakennustaide nykyaikana. *Arkkitehti* 1/1944, 19

rin kansallista merkitystä. Hänen mukaansa kunkin kansakunnan asema poliittisella maailmankartalla määräytyi sen osoittaman sivistystason sekä sen kulttuuristen ja taiteellisten saavutusten perusteella. Sakraalirakennustaiteen päivittämiseen oli suorastaan moraalinen velvollisuus. Tyyllinen käänne kuvastaisi Sirénin mukaan suomalaisuuden edistyksellistä ja tulevaisuuteen orientoitunutta nykytilaa.³¹

Kirkollisen jälleenrakentamisen saralla monien pragmaattisten linjausten tekeminen jäi vastaperustetun Suomen evankelis-luterilaisen kirkon keskushallinnon kontolle. Se muodostettiin vastaamaan ulkomailta saapuneiden ja seurakuntien kautta jaettaviksi tarkoitettujen avustusten jakamisesta. Vuonna 1944 toimintansa käynnistänyt Kirkkohallitus otti hoitaakseen jälleenrakennustoiminnan koordinoimisen. Vastaavan arkkitehdin tointa organisaatiossa hoiti Kaj Englund, Suomen Arkkitehtiliiton Standardisoimislaitoksen johtaja. Rakennusasioiden kirkollisena spesialistina toimi aiemmin diakoniapastorina työskennellyt Ahti Auranen (1912–1999). Hän valmentautui tehtäväkenttään lähtemällä Yhdysvaltoihin suuntautuneelle opintomatkalle vuonna 1949. Siellä ollessaan Auranen tutustui kirkkorakennushankeprosessien lisäksi maan uusimpaan sakraaliarkkitehtuuriin ja sikäläisten uskonnollisten toimijoiden harjoittamaan sosiaalityöhön.³²

Vuonna 1946 *Arkkitehti*-lehdessä tiedotettiin Kirkkohallituksen tekemästä periaatepäätöksestä, jossa seurakunnalliset rakennuskohteet asetettiin tärkeysjärjestykseen materiaalien ja työvoiman riittävyyden varmistamiseksi. Ensimmäiselle sijalle asetettiin kirkkolain edellyttämät työntekijöiden eli pappien, kanttorien ja diakonissojen virka-asunnot. Ohjeistuksen mukaan näiden toteuttaminen osaksi laajempaa seurakuntatalokompleksia tuli myös kyseeseen. Yhdistetyn asuntola- ja seurakuntakotirakennuksen etuna oli, että sen tilarakenne salli myös jumalanpalvelustoiminnan väliaikaisen järjestämisen.³³ Näillä keinoin linjaus saatettiin sopusointuun Rakennushallituksen asettamien valtakunnallisten priorisointien kanssa. Niissä kirkkorakennukset oli asetettu valtiollisten rakennusten tärkeyslistauksessa paikkakunnasta riippuen joko kolmannelle tai neljännelle sijalle. Niiden edelle menivät sairaalat, ylimmän virkamieskunnan asunnot, postin ja poliisin toimirakennukset sekä eräät koulutalot. Asuntotuotanto oli vastaavasti määritelty yksityisen rakennussektorin tärkeimmäksi työnsaraksi. Poikkeuksen edellä kuvatusta rakentamisjärjestyksestä muodostivat ne kirkolliset kohteet, jotka joko rahoitettaisiin tai toteutettaisiin ulkomaisin materiaallilahjoituksin. Varoja kirkolliseen jälleenrakentamiseen saatiin Suomeen Tanskan, Ruotsin ja varsinkin Yhdysvaltain luterilaisilta sisarkirkoilta. Uusia pyhättöjä ryhdyttiin rakentamaan jo 1940- ja 1950-lukujen taitteessa etenkin Lappiin ja Itä-Suomeen. Kirkkohistorioitsijat Mikko Malkavaara ja Juha Meriläinen ovat tutkimuksissaan tuoneet esiin amerikkalaisen avunannon monisyiset taustamotiivit, joihin liittyi poliittinen pyrkimys kommunismin uhan torjumiseksi Euroopassa.³⁴

Palaan vielä Kirkkohallituksen rakennusohjeistukseen. Siinä suositeltiin, että seurakun-

31. J.S. Sirén. Kirkkorakennustaiteemme arkkitehtooninen moraali. *Arkkitehti*, 3-5/1948, 29–30.

32. Meriläinen 2009, 179; Malkavaara 1997, 15, 18; Murtorinne 1995, 302; Murtorinne 1997, 61–63; Pirinen 1977, 117; Kyllönen 1975, 2–3.

33. Kirkkohallituksen ohjeita seurakuntien jälleenrakennustyötä varten. *Arkkitehti* 11–12/1946, 36.

34. Malkavaara 1997, 7–8; Meriläinen 2009, 41–44, 179; ks. myös Knapas 2006, 10.

tien tilantarpeet hahmotettaisiin paikallisesti pitkällä aikavälillä. Ajatuksena oli, että tarvittavat rakennustyöt voitaisiin suorittaa vaiheittaisestikin harkitun suunnitelman mukaisesti. Tärkeää oli löytää hyvissä ajoin sopivat paikat tuleville rakennushankkeille. Samassa asiayhteydessä monitoimikirkkoarkkitehtuurille määriteltiin tulevaisuuden kannalta niin maihemallisesti kuin toiminnallisestikin keskeinen asema. Siitä oli tarkoitus kehittää sakraalirakentamisen joustava perusratkaisu. Työkeskustyyppin suosiminen korosti osaltaan myös monipuolisen seurakuntatyön merkitystä sodanjälkeisen yhteiskunnan eheyttäjänä:

Jos seurakunnassa on ainoastaan yksi asutuskeskus, joka saattaa tulla kysymykseen kirkon paikkaa valittaessa, voidaan kirkko ja seurakuntatalo suunnitella rakennettavaksi yhteen, jolloin ensimmäisessä vaiheessa rakennetaan vain seurakuntatalo ja se liitetään myöhemmin rakennettavaan kirkkoon siten, että molempia huoneita, kirkkoa ja seurakuntasalia voidaan käyttää joko yhdessä tai myös erillisinä.³⁵

Kirkkohallituksen linjauksilla ja periaatepäätöksillä oli kauaskantoisia vaikutuksia. Ensinnäkin ne vaikuttivat kirkollisten rakennushankkeiden läpiviemiskäytänteisiin. Toiseksi ne vaikuttivat niihin toiminnallis-määritelmällisiin rajanvetoihin, joita erilaisten monitoimikirkkorakennusten kohdalla tehtiin. Moni 1950- ja 1960-luvuilla pääkaupunkiseudulle toteutettu kohde suunniteltiin tietoisesti ”seurakuntatalon” tai ”työkeskuksen” otsakkeen alla. Helsingin seurakuntien kiinteistöpäällikkönä toimineen Arvo Ahon mukaan kiinteistökannan tuolloisiin nimityskäytänteisiin vaikutti myös huoli kirkon julkisuuskuvasta.³⁶ Sodanjälkeisenä pula-aikana ei mielellään puhuttu suoraan kirkkojen rakentamisesta, sillä se saatettiin assosoida taloudellisten resurssien tuhlailuun. Konnotaatioiltaan *työkeskus* oli tässä suhteessa turvallisempi vaihtoehto. Sananmukaisestihan termi nostaa esiin luterilaisen kansankirkon pyrkimykseen toimia uutterasti koko jäsenistönsä yhteiseksi hyväksi.

Sakraalirakennusten vaihtelevat ja usein kontekstisidonnaiset nimityskäytänteet herättivät epätietoisuutta ja sekaannusta aikalaisissakin. Pääkaupunkiseudulla moni vielä suunnitteluvaiheessa seurakuntataloksi tai työkeskukseksi määritelty kohde vihittiin lopulta kirkoksi. Muodollisuudeksikin muuttuneen käytännön taustalla vaikuttivat kirkolliseen aluehallintoon liittyvät uudelleenjärjestelyt: seurakuntajaon tapahduttua sivutoimipiste (seurakuntatalo) nostettiin kiinteistöhierarkiassa keskuksen (kirkko) asemaan juuri vihkimällä. Liturgisessa katsannossa transformatiivinen toimitus muutti rakennuksen luonteen. Vuonna 1957 piispa Eino Sormunen suositteli *Arkkitehti*-lehdessä lämpimästi vihkimistä: ”[j]ollei näin tehdä, seurakuntatalo on lopultakin vain maallinen seuratalo.”³⁷

35. Kirkkohallituksen ohjeita seurakuntien jälleenrakennustyötä varten. *Arkkitehti* 11–12/1946, 36.

36. Aho 1980, 102. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 103; *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 17. HSHA.

37. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 103; *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 17. HSHA. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9–10/1957, 144.

Sodanjälkeisen seurakuntatalotyypin ruotsalaiset esikuvat

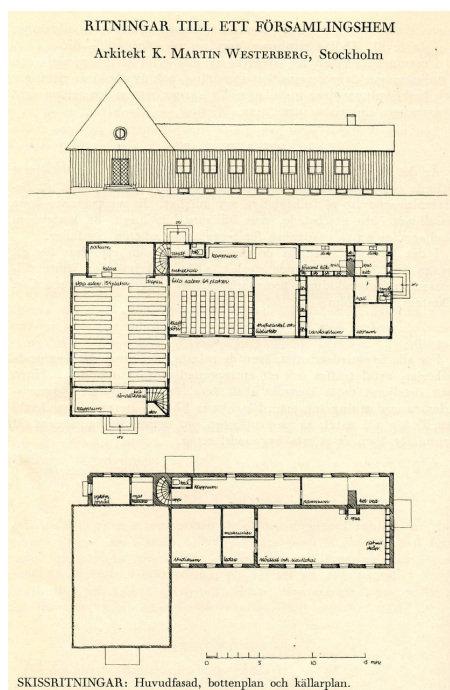
Kuten jo edellisissä luvuissa olen kuvannut, Suomessa esiintyi 1910-luvulta lähtien pyrkiä kehittää seurakuntatalon standardimalli arki- ja pyhäkäyttöön. Esikuvia oli haettu tois-
tuvasti Ruotsista. Juuri ennen talvisodan syttymistä asia oli pantu jälleen vireille. Vuonna 1939 J.H. Tunkelo nosti seurakuntatalojen tyyppipiirustuskysymyksen keskustelunaiheeksi seurakuntatyön valtakunnallisesta kehittämisestä vastaavan SKSK:n johtokunnan kokouksessa. Taustalla oli piirustusten kasvava kysyntä ja arkkitehtonisissa ihanteissa tapahtuva siirtymä kohti functionalismia. Rakennusneuvonnasta vastaavana toimitsijana Tunkelo oli keskustellut järjestön pääsihteerin ja arkkitehti Yrjö Vaskisen kanssa suunnittelukilpailun järjestämisestä. Sen tavoitteena oli aikaansaada mallisuunnitelmat etenkin rajaseutujen pikkukirkko- ja seurakuntatalorakennuksille. Hankkeen järjestelyihin osallistui myös Suomen arkkitehtiliitto (tästedes SAFA), jonka edustajina toimivat Jussi Paatela ja Aulis Blomstedt. Kilpailumääräraha saatiin opetusministeriöltä. Pitkällä ollut piirustuskilpailuprojekti kariutui sodan myllerryksiin. Tunkelo ryhtyi elvyttämään hanketta 1940-luvun loppupuolella. Vuonna 1947 hän lähti opintomatkalle Ruotsiin tutustuakseen maan uusimpiin seurakuntatalokohteisiin ja hankkiakseen tukiaineistoja omaan neuvontatyöhön.³⁸

Pidän todennäköisenä, että Tunkelo sai tutustumisretkellään käsiinsä vuonna 1944 Ruotsin kirkon Diakoniahallituksen julkaiseman *Våra församlingshem* -nimisen seurakuntatalojen rakennusoppaan. Se oli uudistettu laitos vuonna 1914 ilmestyneestä teoksesta, jota olen tutkimuksessani jo analysoinut. Päivitetty käsikirja noudatteli edeltäjänsä sisältörakennetta. Se sisälsi joukon taustoittavia kirjoituksia, jotka avasivat lukijalle niin rakennustyyppin historiaa kuin sen käyttötarkoitusta. Lisäksi opas sisälsi käytännönläheisiä ohjeistuksia seurakuntatalohankkeen valmistelemiseksi ja sen läpiviemiseksi; liiteosassa oli kahden eri seurakuntatalotyypin mallipiirroksia. Pidän *Våra församlingshem* -kirjan yksityiskohtaista erittelyä tärkeänä, sillä monet siinä esitellyistä periaatteista ja ratkaisuista ovat käsitykseni mukaan vaikuttaneet monitoimikirkkojen kehittelypyrkimyksiin Suomessa. Opaskirja on tutkimuksellisesti sikäli arvokas lähde, että se sisältää eksplisiittisiä aikalaismäkemyksiä tilajakojen ja niihin liittyvien toiminnallisten käytänteiden välisistä suhteista.

Johdanto-osassa kirkkoherra Valdus Bengtson esitti, että jo kolmasosalla Ruotsin luterilaisista seurakunnista oli kirkon lisäksi käytössään omat arkihuoneistot. Valtakunnallisen seurakuntatalojen rakentamisinnostuksen aikaansaamisessa vuoden 1914 käsikirjalla oli ollut hänestä ratkaiseva merkitys. Sen lisäksi, että se oli tarjonnut hyödyllisiä rakennusneuvoja, teos antoi runsaasti virikkeitä kirkollisen paikallistoiminnan monipuolistamiselle. Näin ymmärrettynä seurakuntatalon hankinnassa ratkaisevaa ei ollutkaan katon tarjoaminen jo olemassa olevaan ja vakiintuneeseen käyttöön. Tärkeämpää oli hahmottaa, kuinka rakennus mahdollisti niin uusien toimintakäytänteiden haltuunoton kuin käyttäjäkunnan sosiaalisten suhteiden uudelleen järjestelemisen. Bengtsonin mukaan jokaisen seurakunnan tuli ottaa tavoitteekseen oman seurakuntakodin hankkiminen, mikäli sellaista ei vielä ollut. Hän lisäsi, että paikkakunnille, joissa varsinaista kirkkoakaan ei vielä ollut, tulisi

---

38. SKSK:n johtokunnan kokouksen pöytäkirjat, 3.5.1939, § 3 ja 9.6.1939, § 6; SKSK:n pääsihteerin Toivo Laitisen kirje J.H. Tunkelolle, Helsingissä 5.5.1947 (Seurakunnallisten rakennusten neuvontatyön kirjeenvaihto). KA/SKSKA.

Kuva 72. Ruotsalaisen K. Martin Westbergin seurakuntatalon mallisuunnitelma: julkisivu, pohja- ja kellarikerrokset. (Kuva: ks. Våra församlingshem (1944), 62.)

vissa, ja ne soveltuivat partio- ja nuorisotyön käyttöön. Sijoittelutapa eristi hälyisän toiminnan rakennuksen muista huoneistoista. Teknisten aputilojen lisäksi kellarista oli varattava veistohuone poikatyön käyttöön. Sen yhteyteen tarvittiin oma kokoushuone, keittonurkkaus ja riittävät varastot. Tila voitiin varustaa myös takalla. Huoneistokokonaisuudelle oli varattava oma sisäänkäynti, sillä nuorisolla oli arkkitehdin mukaan taipumus tukkia kulkuyhteydet maleksimalla niiden luona. Seurakuntatalon talonmies-vahtimestarin asunto tuli sijoittaa mieluiten niin, että sen ikkunoista oli esteetön näköyhteys lapsi- ja nuorisotyön tilojen sisäänantuloon. Seurakuntatyöntekijän kasvatusvelvollisuutena oli ylläpitää talossa kuria ja järjestystä.⁴¹ Etenkin poikien fyysisyyttä ja kehollisuutta pyrittiin pitämään aisoissa suosi-
malla tilankäytön häiriöttömyyttä edistäviä ratkaisuja.

Rakennuksen päätilaksi Westberg määritteli suuren kokoussalin, jonka suunnittelua tuli ohjata siinä pidettävien tilaisuuksien luonnetta muokkaava käyttäjoustavuus. Sisustusratkaisujen tuli soveltua myös jumalanpalvelusten pitämiseen, mistä johtuen huonetila oli varustettava urku- ja kuoroparvella. Seurakuntasalin monikäyttöisyys oli korostetun tärkeää niissä kohteissa, joissa etäisyys pitäjän pääkirkkoon oli suuri. Tilan kokoluokkaa ja mittasuhteita määriteltäessä oli huolehdittava, että sen tunnelma pysyi riittävän kotoi-

ensisijaisesti toteuttaa pyhä- ja arkikäyttöinen yhdistelmärakennus.³⁹

Seurakuntakotioppaassa arkkitehti K. Martin Westberg kävi seikkaperäisesti läpi koko rakennushankeprosessin. Vaikka hänen kirjoituksensa oli tarkoitettu yleisluontoiseksi esimerkkikuvaukseksi, se perustui hänen taannoin johtamaansa seurakuntataloprojektiin. Rakennuspiirustuksin kuvitettu esittely nojautui pohjakaavaltaan L-kirjaimen muotoiseen, kaksoisloksiseen ja asutustaajamaan sijoittuvaan seurakuntalokompleksiin. Sen pihamaalle oli merkitty hyötypuutarha-alue diakoniatyön tarpeisiin ja kesäisiä ulkojumalanpalveluksia varten erotettu aukio. Rakennus oli katettu aumajaisatulakaton yhdistelmällä sekä verhoiltu vähäeleisesti pystyvalokuvilla. Säännönmukainen ikkuna-aukotus korosti kohteen klassisen selkeää ilmettä.⁴⁰

Kellarikerroksen hyödyntäminen rakennusohjelman toteutuksessa edisti Westbergin mukaan pinta-alojen järkevää hyödyntämistä. Kellarihuoneistot olivat helposti valaista-

39. Bengtson 1944, 7–9.

40. Westberg 1944a, 62–64.

41. Westberg 1944a, 56.

sana. Pääasiallisesta käyttötavastaan riippuen kokoushuone tuli varustaa joko kiinteillä penkeillä tai irrallisilla istuimilla. Kun salia käytettäisiin luentojen, elokuvaesitysten tai myyjäisten pitämiseen, kuorin arvokkuutta tuli suojella väliverho- tai haitarioviratkaisulla. Huoneistoon liittyvän sakariston tuli soveltua myös vierailevien esitelmöitsijöiden tai saarnamiesten levähdys- ja valmistautumispaikaksi.⁴²

Seurakuntasali oli suunniteltava sellaiseksi, että se olisi laajennettavissa viereiseen kokoustilaan taitto-, nosto- tai työntöovijärjestelmän avulla. Itsenäisesti käytettynä jälkimäisen huoneen tuli toimia aikuisille suunnattujen vapaamuotoisten tilaisuuksien pitopaikana sekä nuorten naisten ja tyttöjen kerhotilana, minkä vuoksi se tuli sisustaa sopivin tauluin ja tekstiilein kauniin viihtyisäksi. Pehmeän valaistuksen lisäksi tilan lämminhenkistä tunnelmallisuutta lisäsi siihen sijoittuva takkanurkkaus. Käyttöjoustavuuden parantamiseksi ja puhtaanapidon helpottamiseksi huoneiston kalustukseen kuuluivat pinottavat tuolit ja siirrettävät pöydät. Suuria tapahtumia varten kokoushuone oli muunneltavissa pito- ja tarjoilusaliksi. Keittiöön oli varattava sopivasti kaappi- ja säilytystilaa. Myös pesu- ja tiskauspinta-alaa tuli olla riittävästi. Taloushuoneisto tuli varustaa mieluiten omalla sisäänkäynnillä ja välittömällä kulkuyhteydellä sakastiin.⁴³ Ratkaisulla haluttiin varmistaa jumalanpalvelusvalmistelujen hygieenisuus. Tilajärjestelyissä korostui naisten kollektiivinen rooli seurakunnan toimeliaina kestitsijöinä ja ahkerina puhtauden ylläpitäjinä.

Westbergin mukaan seurakuntataloon oli hyvä sovittaa opintosalia, joka oli tarkoitettu luku- ja keskustelupiirien käyttöön. Koska tilassa pidettiin esitelmää, se tuli varustella luokkahuonemaisesti irtokalustein, havainnollistamisvälinein ja käsikirjastokokoelmalla. Rakennukseen tuli sisältyä vielä kaksio talonmies-vahtimestarin perheelle. Sen isäntävään tuli huolehtia seurakuntakodin ylläpidosta: mies hoiti lämmitystyöt, vaimo siivosi. Sen lisäksi, että heidän kuului kantaa vastuuta seurakunnan lasten ja nuorten tekemisistä, pariskunnan tuli huolehtia myös yhteisön ikäihmisten viihtyvyydestä. Rakennukseen voitiin tarpeen mukaan toteuttaa muitakin asuntoja vaikkapa diakonissan, kättilön tai muun paikkakunnan yleisen palvelijan käyttöön. Mikäli seurakuntataloon harkittiin pappilaa, tuli se sijoittaa mahdollisimman etäälle muista tiloista. Asuntoon oli mahdutettava eteishalli, arki-, työ-, makuu- ja kylpyhuoneet, keittiö ja palvelijan asuintila. Muita huoneistoja, jotka voitiin tapauskohtaisesti harkita sijoitettaviksi seurakuntakotiin, olivat pastorinkansliat ja sairastuvat. Rakennuksen yhteiskäyttöä muiden toimijoiden kanssa oli punnittava tarkkaan periaatteellisista ja käytännöllisistä syistä. Toiminnallisessa mielessä lastenseimet ja -tarhat sopivat saman katon alle.⁴⁴

Westbergin esittelemän seurakuntatalomallin huoneistojakoihin ja niiden ryhmittelytapoihin liittyy erilaisia sosiokulttuurisia oletuksia. Esille nostetut liittyivät käyttäjien iän ja sukupuolen mukaiseen tehtävänhoitoon ja käyttöön. Teos tekee havainnolliseksi seurakunnallisen ja yksityisen kodin sekä niihin liittyvien sosiaalisten arkikäytänteiden sisäkkäisyyden. Vahtimestaripariskunnan kohdalla isännän ja emännän roolit pätevät heille varatussa asunnossa ja koko talon mittakaavassa.

---

42. Westberg 1944a, 56–57.

43. Westberg 1944a, 57–58.

44. Westberg 1944a, 58–59.

Tätä rakennuksen tilallis-toiminnallista rinnasteisuutta on mielekästä tarkastella Foucault'n heterotopian käsitteen avulla. *Kodin* eletty utopia muovasi ydinperhettä ja seurakuntayhteisöä. Taidehistorioitsija Kirsi Saarikankaan mukaan 1940-luvun ruotsalaisen asuntosuunnittelun lähtökohtiin sisältyi ajatus kodin ulkopuolella työskentelevästä isästä sekä kodinhoidosta ja perhe-elämän arkirutiineista vastaavasta äidistä. Ihanteellisena pidettyyn perhekokoon kuului isän ja äidin lisäksi kaksi lasta. Tällaisen perheyksikön käyttöön soveltuivat parhaiten keittiöllä varustetut kaksiot tai kolmiot. Asunnossa oli tilaa työskentelyyn, yhdessäoloon ja lepoon. Kuten seurakuntakotien kohdalla, perheasuntoihin oli osoitettu paikat lasten leikille, isän vetäytymiselle ja äidin askareille. Tiloista tärkein oli seurakuntasaliin vertautuva, monikäyttöinen ja yhdessäoloa korostava olohuone.⁴⁵

Tässä yhteydessä erittelen vielä tiivistetysti sellaisia monitoimikirkkorakentamisen suuntaviivoja 1950-luvun Ruotsissa, joilla oli yhtymäkohtansa Suomen tilanteeseen. Yhteiskunnallinen modernisaatio ja sen aiheuttama maassamuutto muuttivat peruuttamattomasti ihmisten suhdetta kansankirkkoon. Kun maaseudun vanha pitäjänkirkko oli toiminut kyläkunnan sosiaalisena ja katsomuksellisenä kiintopisteenä, uskonnollisten toimijoiden silmissä urbaanien asutuskeskusten väkeä uhkasi identiteetti- ja merkityskato, joka johtui niin maailmankuvallisesta näköalattomuudesta kuin arvoja ja perinnetyhjiöstä. Myös seurakuntatyötä alettiin tarkastella yhä selvemmin julkisen palveluinfrastruktuurin olennaisena lisäosana, jonka tarkoituksena oli koko kansakunnan hyvinvoinnin edistäminen. Ruotsissa yhtenä käytännönratkaisuna ajan tuomiin haasteisiin pidettiin juuri monitoimikirkkojen rakentamista uusiin lähiöihin.⁴⁶

Monitoimikirkkojen puolesta propagoi Etelä-Ruotsissa aktiivinen pikkukirkkoliike, jonka julkaisema kirjallisuus tunnettiin Suomessakin. Sen piirissä kannatettujen ideaalien mukaan, periaatteellisesti ja käytännöllisesti tarkasteltuna, parhaan mahdollisen ratkaisun nykyaikaiselle sakraalirakennukselle tarjosi monikäyttöinen pikkukirkko (*småkyrka*). Juuri se onnistui yhdistämään pyhän ja profaanin, hengellisen ja maallisen elämänpiirin toisiinsa. Toisaalta liikkeessä kritisoitiin liian arkipäiväiseksi muuttunutta seurakuntataloarkkitehtuuria, josta tunnistettava kirkollisuus oli karsiutunut kokonaan pois. Monitoimikirkkojen suunnittelussa tuli edetä pyhättö edellä: runkokuoneen rakennustaiteellisen jäsentelyn tuli hallita kompleksin yleisilmettä. Vaatimuksena oli aikaansaada ruotsalaiseen traditioon pohjaava kirkkoluomus, jonka silhuetin selkeäpiirteisyys oli samalla modernin nykyaikainen. Piispa Ragnar Askmarkin sanoin *simplicitas est solemnitas* eli yksinkertainen on hartautta herättävää.⁴⁷

Suomalaisen seurakuntatalon mallipiirroskilpailu

Palaan sodanjälkeiseen Suomeen ja tšekäläiseen seurakuntatalojen tyyppiinrustushankkeeseen

45. Vrt. Saarikangas 2002, 349–350.

46. Gustafsson 1957, 9–12.

47. Lindahl 1955, 120, 126; Malmeström 1957, 17–18; Askmark 1957, 22–26; ks myös Sormunen 1962, 37.

seen. Sivutoimisen ammattiuran seurakunnallisten rakennusasioiden piirissä tehnyt J.H. Tunkelo kuoli vuonna 1948 joitakin kuukausia sen jälkeen, kun hän oli palanut Ruotsin-opintomatkaltaan. Hänen menehtymisensä merkitsi seurakuntatalohankkeiden valtakunnallisen koordinoinnin ja osaamisen tilapäistä katoamista. Tilaa- ja rakennuttajatahojen yhteydenotot Kristillisen Taideseuran ja SKSK:n neuvontatoimistoon olivat tuloksettomia. Avuntarvitsijat ohjattiin nyt vastaperustetun Kirkkohallituksen pakeille. Sodan johdosta jäihin laitetun seurakuntakotien mallipiirustuskilpailun uudelleenkäynnistäminen siirtyi edellä mainitun viranomaistahon valmisteltavaksi. Asia eteni vuoden 1949 aikana, jolloin se esiteltiin Kirkkohallituksen täysistunnolle. Hankkeen merkittävyyttä perusteltiin seurakunnallisen rakennustoimen vilkastumisella, minkä vuoksi tyyppipiirrostiedusteluja saapui yhä enenevässä määrin. Esittelypuheenvuorossa päättäjiä vakuuteltiin arkkitehtuurikilpailun kyvystä nostaa parhaat ja kehityskelpoisimmat suunnitelmat esiin. Sen järjestämistä olivat jo aiemmin puoltaneet sekä SKSK että SAFA. Kilpailun hallinnoimisesta vastasi oma työryhmänsä; ohjelman laatimiseen osallistuivat johtavissa asemissa toimineet kirkonmiehet. Palkintolautakunnan jäseniksi valittiin asessori Sakari Loimaranta sekä kirkkoneuvokset Esko Kekomäki ja Olavi Heliövaara, arkkitehtikunnan edustajina olivat Einari Teräsvirta ja Pentti Ahola.⁴⁸

Vuosien 1949 ja 1950-vaihteessa toimeenpannun suunnittelukilpailun tavoitteena oli palvella etenkin pienempien paikkakuntien seurakunnallisia toimijoita siinä vaiheessa, kun arkityöntilojen järjestelykysymykset muodostuivat ajankohtaisiksi. Pyrkimyksenä oli, että aikaansaadut kilpailutyöt arkkitehtonisine tilaratkaisuineen toimisivat malliesimerkkeinä paikallisista tarpeista kumpuaville rakennushankkeille. Ohjelmakuvauksen mukaan:

[Kilpailun] tarkoituksena oli aikaansaada tyyppiluonnospiiirustuksia maaseurakuntien seurakuntataloja varten siinä mielessä, että seurakuntien viranomaiset voisivat käyttää niitä joko sellaisenaan tai saada niistä herätteitä huonetilojen keskinäisistä suhteista ja suuruudesta valmistaessaan rakennusohjelmaa seurakuntataloja varten.⁴⁹

Tyyppipiirustuskilpailussa oli kaksi sarjaa. Niistä ensimmäisen (A-sarja) oli määrä vastata keskisuuren paikkakunnan tarpeita. Sen huonetilaohjelmaan kuuluivat seurakuntasali, siihen yhdistettävä virkistyshuone, kaksi kerhotilaa, poikien askartelupaja, vierashuone sekä asunnot vahtimestarille ja diakonissalle. Talon rakennusaineeksi määriteltiin kivi ja sen varusteluun kuului vesijohto- ja viemäröintijärjestelmät. Kilpailun toisen eli B-sarjan ehdotukset oli suunniteltu pienen seurakunnan käyttöön ja puusta rakennettaviksi. Huonetilaohjelmaan oli mahdutettu seurakuntasali, siihen yhdistettävä virkistystila, kerho- ja vierashuoneet sekä vahtimestarin asunto.⁵⁰ Luentani mukaan seurakuntalokilpailun yleisperiaatteet ja ohjeistukset laadittiin edellä analysoidun *Våra församlingshem* (1944) -opaskirjan hengessä. Siihen viittaavat kilpailuohjelman kaksisarjaisuus ja suunniteltaviin kohteisiin sisällytettävät huonetilat.

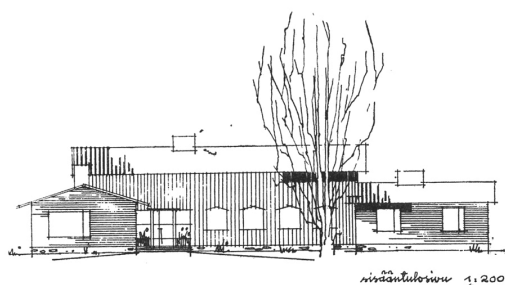
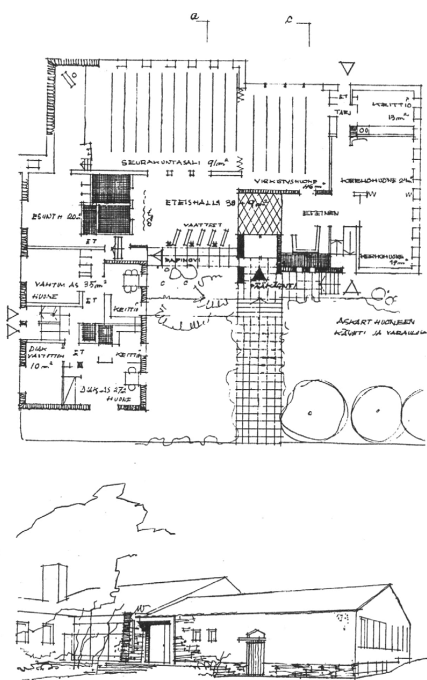
---

48. Ks. SKSK:n pääsihteerin Toivo Laitisen kirjeet Niilo Hirsikoskelle/Vuorenmaan Rukoushuoneyhdistykselle 31.3.1949 ja pastori Lauri Leikkoselle [1949]. (Seurakunnallisten rakennusten neuvontatyön kirjeenvaihto). SKSKA; Kirkkohallituksen täysistunnon ptk. vuodelta 1949, 250 §, 386 §, 477 §, 657 b § ja 765 §. KHA.

49. *Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedonantoja* 1950/nro 9, 1. KHA.

50. *Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedonantoja* 1950/nro 9, 1–7. KHA.

Kuvat 73 ja 74. Vasemmalla Eero A. Kajavan ja Ilmi Haapion seurakuntatalotyypisarja A:n voittajaehdotus. Oikealla Aarne Nevanlinnan ja Kai Palmqvistin seurakuntatalotyypisarja B:n voittajaehdotus. (Kuvat: Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedonantoja 1950/nro 9, 2, 4. KHA.)

Huomionarvoisesti kilpailuehdotusten arviointikriteereissä palkintolautakunta totesi, etteivät menestyneimmät suunnitelmat olleet ulkoiselta olemukseltaan tai tilajäsenselyltään liian kirkkomaisia. Tehtävänä kun oli ”rakennuksen luominen seurakunnan vapaata ja erityisesti arkitointia varten”.⁵¹ Linjauksen tarkoitus oli varmistaa, että seurakuntalojen arkkitehtuuri ei olisi koreilevaa vaan pysyisi vähäeleisenä mutta kodikkaana. Sodanjälkeisessä yhteiskunnallisessa tilanteessa ei haluttu sortua periaatteellisista tai käytännöllisistä syistä tuhlailuun. Ulkoinen vaatimattomuus osoitti kirkon halukkuuden palvella jäseniään myös jokapäiväisissä toimintamiljoissa. Vaikka palkittujen kilpailutöiden rakennustaiteellinen yleisilme oli riisuttu, niiden ulkoisessa muotoilussa korostettiin aikakaudelle tyypillisellä tavalla arjen idyllisointia. Uudenaikaisen ja estetisoidun *kodin* tarkoitus oli lujittaa kansakuntaa yksityisesti ja yhteisöllisesti sekä aineellisesti, hengellisesti ja sosiaalisesti.

Kirkkohallituksen tiedotuslehdessä kuvin esitellyt voittajaehdotukset lähenivät ulkoisesti 1940- ja 1950-luvun taitteen modernia mutta yksityiskohdiltaan romantisoitua pientaloarkkitehtuuria. Sen tunnusomaisiin piirteisiin lukeutuvat polveilevat rakennusvolyymit, selkeälinjaiset julkisivut, satulakatto ja materiaalilähtöinen detaljointi. Päälinjasta poikkesivat Irmeli ja Markus Visannin fasadiartikuloinniltaan rationalistiset ehdotukset horisontaalisine massoitelluineen ja nauhaikkunoineen. Seurakuntatalosuunnitelmissa pyrittiin rakennuspinta-alan tehokkaaseen hyödyntämiseen, mikä sai palkintolautakunnalta kiitosta. Kiinnostavaa on, että kotimaisen seurakuntatalokilpailun sato oli muodonannoltaan ylei-

51. Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedonantoja 1950/nro 9, 1. KHA.

sesti ottaen modernistisempi kuin vain muutama vuosi aikaisemmin *Våra församlingshem*-teoksessa julkaistut tyyppipiirroksat. Niissä valtaosassa traditionalismiin nojaavat tyyli-
 kimykset olivat korostetusti läsnä; samaten suunnitelmat sisälsivät selvempiä viittauksia
 sakraaliarkkitehtuurin totunnaisiin muotoaiheisiin.⁵² Suomen ensimmäisen ja tietävästi
 ainoan seurakuntatalojen mallipiirustuskilpailun voittajaehdotukset on lueteltu oheiseen
 taulukkoon.

<i>Taulukko 5. Vuosina 1949–1950 käydyn seurakuntatalojen tyyppipiirrostkilpailun palkitut ehdotukset</i>		
sarjat	A - keskisuuri maalaisseurakunta	B - pieni maalaisseurakunta
saapuneita ehdotuksia	54	35
1. sija	Eero A. Kajava ja Ilmi Haapio	Aarne Nevanlinna ja Kai Palmqvist
2. sija	Irmeli ja Markus Visanti	Olavi Manninen ja Leif Damgård
3. sija	Pekka Pitkänen	Veikko Larkas ja Matti Hirvonen
lunastetut	Aarne Nevanlinna Kaj ja Guy Michael Erkki Virta ja Olavi Reima	Lauri Heinänen Irmeli ja Markus Visanti Toivo Pelli
Lähde: <i>Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedonantoja</i> 1950/nro 9, 1–7. KHA.		

52. Ks. *Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedonantoja* 1950/nro 9, 1–7. KHA; *Våra församlingshem* (1944), 101–118.

Arkisen kaunista: ensimmäiset sodanjälkeiset seurakuntatalot Helsingin seudulla

Kirkollisen jälleenrakentamisen aikana pääkaupunkiseudun monitoimikirkkohankkeiden joukosta on luokiteltavissa yksi rakennustaiteellisesti melko yhtenäinen ryhmä. Siihen kuuluvat kohteet on suunniteltu jo 1950-luvun alkupuolella ja rakennettu viimeistään vuosikymmenen puolivälissä. Joukkoa leimaavat niin ajalle ominaisen modernin sekulaariarkkitehtuurin kodikas arkisuus kuin sodanjälkeisen seurakuntatalotyypin tilallis-toiminnallisen rationalisoimistyön jäljet. Katégoriaan kuuluvat: Kai Blomstedtin ja Birger Stenbäckin Maunulan seurakuntatalo 1950/1952 (purettu 2014), Kirsti Arajärven ja Olavi Lekan Metsälän eli Vanha-Käpylän seurakuntatyökeskus 1953/1956 sekä Toukolan työkeskus 1953/1955 (molemmat poistuneet seurakunnallisesta käytöstä). Näiden lisäksi ryhmään sopii yleisjäsentelynsä ansiosta myös Leena ja Kalle Niukkasen Tikkurilan seurakuntatyön keskus 1954/1956 (purettu 2018).

Vierekkäisissä kaupunginosissa sijainneet Maunulan ja Metsälän työkeskukset pystytettiin Oulunkylän seurakunnan alueelle. Sodanjälkeisenä aikana seutua pidempään vaivannut kirkollisten toimitilojen puute muodostui jo akuutiksi. Seurakunnalla oli ollut halusaan vain vuonna 1905 alun perin evankelisen liikkeen rukoushuoneeksi valmistunut pieni puukirkko. Tienoota rakennettiin ahkerasti 1940- ja 1950-lukujen vaihteessa. Maunulaan valmistui ensimmäisenä Viljo Revellin piirtämä ja kunnallisia vuokra-asuntoja tarjoava väliaikainen puutalokeskittymä. Asuinalueena kaupunginosa profiloitui työväen- ja keski-

Kuva 75. Maunulan nyttemmin purettu seurakuntakoti. (Kuvaaja: Jaana Maijala, 2014. Helsingin kaupunginmuseum, G29550. FINNA.)

Kuva 76: Mikael Schilkinin "Perhe"-reliefi (1955) Toukolan työkeskuksen Koreankadun puoleisella seinällä. (Kuva: Heikki Kastemaa, 2015. WikimediaCommons/CC BY-SA 3.0).

luokkaiseksi.⁵³ Metsälän työkeskuksen pääpiirustuksista käy ilmi, että rakennuksen oli tarkoitus olla ensimmäinen osa vaiheittain toteutettavasta monitoimikirkkokompleksista. Hahmotelmassa maastonkohoumalla sijaitsevalle väljälle tontille oli merkitty paikat runkokuoneelle sekä yhdistetylle virasto- ja asun-tosiivelle. Vastaavasti Maunulan seurakuntataloon oli suunniteltu arki- ja jumalanpalveluskäyttöön soveltuva seurakuntasali. Sen pääty oli piirustuksissa sisustettu kuorimaiseksi: kalustukseen kuului saarnatuolia muistuttava puhujankoroke sekä alttaripöytä sitä rajaavine kaiteineen. Huonetilan kirkonkaltaisuutta lisäsi siihen yhdistyvä sakasti. Päätila oli laajennettavissa haitariovin erotetulla kerhohuonesarjalla.⁵⁴

Toukolan ja Tikkurilan teollisuuspaikkakunnille valmistuneet seurakun-

nalliset työkeskukset olivat ensimmäisiä pääkaupunkiseudulla, joiden monipuoliset huonetilaohjelmat kasvoivat sangen laajoiksi. Kun edellä mainittu sisälsi yhdistetyn kirkko- ja seurakuntasalin, jälkimmäiseen toteutettiin vain jumalanpalveluskäyttöä varten pyhitetty tila. Rakennuskokonaisuuksiin oli varattu runsaasti erilaisia seurakunta-, kerho- ja har-rastustiloja, niiden joukossa esimerkiksi kahvio, urheilukenttä ja liikuntasali. Kumpaankin kompleksiin sisältyi seurakunnan työntekijöiden asunto-osa. Rakennusten ulkoinen vaatimattomuus yhdistettynä tilarakenteen monipuolisuuteen koettiin ratkaisuna sangen nykyaikaiseksi: *Hufvudstadsbladet* kuvaili Tikkurilan uutta työkeskusta hypermoderniksi.⁵⁵

Sodanjälkeisiin monitoimikirkkorakennuksiin liittyvä moraalinen ulottuvuus tulee esiin Toukolan työkeskuksen julkisivureliefissä. Keramiikkataiteilija Mikael Schilkinin muotoilemassa "Perhe"-korkokuvassa (1955) on esitetty isä ja poika sekä sylissään pikkulasta kantava äiti ja tytär. Heidän välissään on Arabian-tehtaisiin vertautuva rakennus ja sen yläpuolella kyyhkynen, joka kristillisessä ikonografiassa on Pyhän Hengen allegoria ja seurakuntayhteyden symboli. Sommitelma korostaa sukupuolieron ja -järjestyksen sekä työnteon merkitystä yhteiskunnallisen edistyksen välineinä. Asetelma legitimoidaan vielä uskonnol-

53. Kervanto-Nevalinna 2012, 94–96; Saarikangas 2002, 416–420; Huotari-Käyhkö 1994, 127–131.

54. Kirsti Arajärven ja Olavi Lekan 2.11.1953 signeeraamat Vanha-Käpylän seurakuntatyökeskuksen pääpiirustukset; Kai Blomstedtin ja Birger Stenbäckin toukokuussa 1950 signeeraamat Maunulan seurakuntatalon pääpiirustukset. HSTA.

55. Kirsti Arajärven ja Olavi Lekan 2.11.1953 signeeraamat Toukolan työkeskuksen pääpiirustukset. HSTA. Leena ja Kalle Niukkasan 14.8.1955 signeeraamat Tikkurilan seurakuntatyön keskuksen rakennuslupapiirustukset. VRVA; Modernt kyrkligt arbetscentrum i Dickursby, *Hufvudstadsbladet* 31.12.1956.

lisella kuvastolla. Juuri rakennuksen ja teoksen valmistumisen aikoihin kirkossa oli huolestuttu perhearvojen höltymisestä, mikä tiivistyi 1940- ja 1950-lukujen taitteessa avioerojen nopeaan määrälliseen kasvuun.⁵⁶ Työkeskusarkkitehtuurin ja seurakuntatyön keskeisimpiä tehtäviä oli kirkkokansan kannustaminen oikeanlaisen mieheyden ja naiseuden tilalliseen esittämiseen. Rakennuksessa oli tarkoitus toimia kodin, uskonnon ja isänmaan hyväksi.

5.1.3 MONITOIMIKIRKKOJA KAIKKIIN PÄÄKAUPUNGIN ASUTUSTAAJAMIIN

1950-luvun alkuun mennessä Helsingin luterilaiset seurakunnat ryhtyivät ennenäkemättömän laajoihin uudelleenjärjestelytoimenpiteisiin pääkaupungin kirkollisen elämän ryhdyttämiseksi. Alueen väkimäärä oli jatkanut tasaista kasvuaan lisääntyneen syntyvyyden ja muuttovoiton ansiosta.⁵⁷ Demografisen kehityksen lisäksi Helsingin suuren alueliitoksen toteutuminen vaikutti tapaan, jolla kirkko pyrki organisoitumaan sisäisesti ja profiloitumaan aktiivisena yhteiskunnallisena toimijana. Pyrkimykset konkretisoituivat kunnianhimoisissa rakennusohjelmissa, joiden päämääränä oli seurakuntatyön vakiinnuttaminen eri puolilla pääkaupunkia ja kirkon vaikutusalueen ulottaminen yhä laajemmalle. Tähtäimessä olivat niin vanhat esikaupungit kuin uudet lähiöt. Uudistamistoimiin kuuluivat niin seurakuntien lukumäärällinen kasvattaminen kuin lisäykset henkilöstöresursseihin.

Kirkkohistorioitsija Esko Koskenvesa on todennut, että Helsingissä kirkollisen kentän sodanjälkeiset reformipyrkimykset käynnistyivät uuskansankirkollisesti orientoituneen papiston aloitteesta. Siinä, missä vielä 1940-luvun alussa pääkaupungin rajojen sisäpuolella vaikutti kahdeksan seurakuntaa, 1950-luvun loppuun mennessä määrä kasvoi yhdeksääntoista. Lisää seurakuntajakoja tehtiin vielä 1960-luvun puolella.⁵⁸ Kehitys kieli entistä lujemmasta sitoutumisesta alkujaan pohjoismaisen pikkukirkkoliikkeen alulle panemiin tilallis-toiminnallisiin ideaaleihin: yhä tiheimmän seurakunta- ja kirkkorakennusverkon muodostaminen oli ratkaiseva väline kansan tavoittamiseksi.

Tutkimukseni kannalta on relevanttia hahmottaa, millainen rooli monitoimikirkkoarkkitehtuurille Helsinkiä koskevissa seurakunnallisissa uudistustoimissa annettiin. Rakennan vastauksen asetettuun kysymykseen tarkastelemalla lähemmin pääkaupunkialuetta koskevia kirkollisia rakennusohjelmia ja niissä esitettyjä linjauksia. Samassa yhteydessä luon tiiviin katsauksen 1950-luvun jälkipuolella toteutettujen työkeskusten tilallis-toiminnallisiin ja arkkitehtonisiin erityispiirteisiin.

---

56. Ks. esim. Murtorinne 1995, 350–351; Lauha 2004, 202; Antikainen 2006, 133–135, Heikkilä & Heinonen 2017, 169.

57. Waris 1980, 24; Turpeinen 1997, 29.

58. Koskenvesa 1980, 40, 47.

Suunnitelmallista ja strategista monitoimikirkkorakentamista

Helsingin seurakuntien alullepanemia laaja-alaisia rakennussuunnitelmia valmistui 1950-luvun puoliväliin mennessä kaksi kappaletta. Niiden laatimisprosessiin osallistui laaja maallikkojoukko, mikä viittaa uskanksankirkollisiin pyrkimyksiin siirtää vastuuta seurakuntaelämän suuntaviivojen hahmottelusta kirkkokansan käsiin. Rakennussuunnitelmista ensimmäinen laadittiin vuosina 1949–1951 ja tunnettiin toimittaja L. M. Viherjuuren komitean⁵⁹ mietintönä. Se koski kantakaupunkia. Toinen, maisteri Huugo Vasaran mukaan nimetyn toimikunnan⁶⁰ mietintö, käsitteli vuonna 1953 muodostettua Malmin seurakuntaa. Tilannekatsaus valmistui pari vuotta myöhemmin.

Kokonaan uuden alue seurakunnan tehtävänä oli jatkaa Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen toimintaa pääkaupungin pohjoisissa ja itäisissä osissa. Yli 30 vuotta Helsingin seudun esikaupunki- ja huvilayhdyskunnissa kirkollista pioneerintyötä tehnyt järjestö lakkautettiin vuonna 1954. Ratkaisua siivitti näkemys, jonka mukaan luterilaisessa kansankirkossa oli viimein omaksuttu pikkukirkkoliikkeen keskeisimmät tavoitteet. Niiden mukaan laajalla alueella toimivat mutta jäsenmäärältään rajatut aktiiviset seurakuntayksiköt toimivat lähtökohtina kirkollisen elämän paikalliseksi järjestelemiseksi. Lisäksi uusia työkeskuksia koskevat rakennuspäätökset nähtiin enteellisinä merkkeinä hengellisesti suotuisasta kehityksestä koko alueella. Järjestö luovutti seurakunnille omistamansa kiinteistöt, tonttimaat ja rahavarat siinä toivossa, että niitä hyödynnettäisiin seurakunnallisen työn edistämiseksi koko pääkaupunkiseudulla.⁶¹

Viherjuuren komitean tehtävä oli viisisosainen. Se pyrki selvittämään:

1. Mitä tiloja kanta-Helsingin seurakunnilla oli jo käytössä?
2. Mitä huoneistoja vielä kaivattiin?
3. Mitä rakennussuunnitelmia seurakunnilla oli joko vireillä tai tiedossa?
4. Mikä oli tulevien kohteiden rakennusjärjestys?
5. Kuinka paljon rahallisia varoja seurakunnilla oli hankkeidensa läpiviemiseksi?

Selonteon taustoittamiseksi rakennusvaliokunta kokosi mittavan määrän tausta-aineistoa. Siihen sisältyivät papiston ja muidenkin seurakunnallisten työntekijöiden lomakehaastattelut, seurakuntaneuvostojen lausunnot sekä väestö- ja tilastotietoa tarjoavat asiakirjat. Materiaalin pohjalta komitea pyrki tekemään mahdollisimman luotettavia ennusteita seurakuntien jäsenmäärän kehityksestä ja kaavaillun kiinteistökannan käyttöasteesta. Viherjuuren mietinnössä kantakaupunkia koskeva rakentamisjärjestys hahmoteltiin kahdenvaiheiseksi: se sisälsi toimenpide-ehdotuksia seuraavalle viidelle ja seuraavalle kymmenelle

---

59. Sen kokoonpanoon kuuluivat puheenjohtaja L.M. Viherjuuri, osastopäällikkö Arvo Nykopp, rovasti Lauri Pohjanpää, diplomi-insinööri Sigmund Schalin ja maisteri Huugo Vasara. Sihteerinä varatuomari Pauli Riikonen.

60. Sen kokoonpanoon kuuluivat puheenjohtaja Huugo Vasara, K.J. Läntinen, Nestor Saloranta, Laura Siltanen, J-G. Wasz, Lenni Kokkola, Juuse Tamminen ja Jonas Cedercreutz. Sihteerinä W.E. Martinmäki.

61. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951); *Mietintö Malmin seurakuntien suunnitellusta rakennustoiminnasta* (1955). HSHA; *Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen vuosikirjat XXX–XXXI* (1953–1954), 29–32. KA/HPKY.

vuodelle. Helsingin kirkkoherroja pyydettiin asettamaan seurakunnalliset työmuodot tärkeysjärjestykseen tavalla, joka ilmentäisi niistä kumpuavat toimitilantarpeet. Tärkeimmälle sijalle he asettivat jumalanpalveluselämän, joka koostui sanajulistuksesta ja ehtoollisenviestosta. Toiseksi nousi pyhä- ja rippikoulutyö, joiden kautta seurakunnat muodostivat tärkeän kosketuspinnan kokonaisuin lapsi- ja nuorisoikäluokkiin. Kolmantena oli nuoriso-, mies-, ja naistyö sekä kirkkomusiikki-, evankelointi- ja diakoniat toiminta. Neljänneksi ylsivät kesäkodit ja -siirtolat. Viidentenä tärkeysjärjestyksessä olivat seurakuntien tarjoamat vapaa-ajan harrastukset, kuten askartelu, urheilu, voimistelu ja musisointi.⁶²

Viherjuuren komitean lopputulema oli selvä. Ainoaksi järkeväksi vaihtoehdoksi vastata Helsingin kasvavien asukasmäärien ja monipuolistuvien seurakuntatyömuotojen luomiin toimitilapaineisiin oli huonetoilaohjelmiltaan verrattain laajojen työkeskusten rakentaminen pääkaupungin keskeisille sijaintipaikoille. Vain riittävän kattavalla monitoimikirkkoverkostolla ja erilaisia käyttötapoja mahdollistavilla huoneistorakenteilla voitaisiin taata seurakuntatyön laaja-alainen vaikuttavuus eri väestönosien keskuudessa. Työryhmä päätyi ratkaisuun, jossa kantakaupungin alueelle kaavailtuja monitoimikirkkoja ei laitettu tärkeys- tai kiireysjärjestykseen. Kohteet nimettiin ja lueteltiin seuraavasti: Lauttasaaren, Kotkankadun eli Alppilan ja Meilahden työkeskukset sekä Toukolan seurakuntatalo kirkkosaleineen ja kerhohuoneineen.

Raportissa pelkän kirkkosalin varaan jäsenyillä sakraalirakennuksilla ei juurikaan nähty olevan hyöty- tai käyttöarvoa nykyaikaisen seurakuntaelämän edistämisyhtymyksissä. Silti kysymys monumentaalipyhättöjen tarpeellisuudesta jakoi pääkaupungin kirkollista toimijakenttää. Kallion seurakunnassa sellaisten pystyttämistä ei pidetty enää ajankohtaisena tai moraalisesti perusteltuna: ”[--A]sutuksesta erillään seisovia, suuria juhla-kirkkoja, n.s. katedraaleja, [--] sellaisten rakentamista ei voida puoltaa nykyisen asuntopulan aikana, eivätkä sellaiset muutenkaan vastaa nykyajan ihmisen uskonnollisen hengen tarvetta.” Sen sijaan Töölössä eläteltiin toiveita Tempeliahkion kirkon rakentamisesta. Siellä ehdotettiin, että kohde voitaisiin toteuttaa edelleen Sirénin piirustusten mukaan, mutta kahdessa tai kolmessa vaiheessa. Ensimmäisen aikana valmistuisivat pohjakerros ja torniosa, toisen aikana runkokuoli. Tässä rakennusjärjestyksessä joustavakäyttöisemmiksi arvioidut seurakuntatilat asetettiin jumalanpalvelushuoneen edelle. Kirkkosali esitettiin sijoitettavaksi väliaikaisesti joko kryptaan tai tornin keskiosaan tulevan urkulehterin paikalle.⁶³

Sodanjälkeistä jälleenrakennusaikaa leimannut resurssipula näyttäytyi mietinnöissä esiin tuoduissa priorisoinneissa. Niistä kuvaavin liittyi ajatukseen monitoimikirkkojen vaihteellaisesta toteutustavasta ja -aikataulusta, mikä käytännössä merkitsi kohteisiin sisällytettävien runkokuolioiden pystyttämistä vasta viimeisimpänä. Ehdotus oli sikäli huomionarvoinen, että pääkaupungin johtavan papiston mielestään juuri jumalanpalveluselämä nähtiin kaikkein olennaisimpana seurakuntatyön muotona. Pula-ajan leimaamisesta ja siksikin pitkälle rationalisoiduissa rakennusstrategioissa kirkkosaliin liittyi ilmeinen ristiriita: se oli työkeskuksen tiloista periaatteessa tärkein ja arvokkain, käytännöllisesti katsoen se ei kuitenkaan ollut välttämätön tai korvaamaton. Jumalanpalvelustilan funktiot pystytettiin sovit-

62. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 1–3. HSHA.

63. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 6, 13–14, 18. HSHA.

tamaan väliaikaisesti ja toiminnallisesti verrattain ongelmattomasti seurakuntasaliinkin. Huoneiston monikäyttöisyys merkitsi sen muodostumista kirkollisen pyhän ja seurakunnallisen arjen vuorottelevaksi näyttämöksi. Malmin seurakuntaa koskevassa Vasaran selvityksessä (1955) työkeskusten vaiheittaisessa rakennustavassa nähtiin potentiaalisia etuja. Hajauttamalla huonetilat eri rakennuksiin – kuten kappeliin, seurakuntakotiin ja asuntoon – sekä sijoittamalla ne eri puolille seurakunnan toimialuetta, kirkko voisi näkyvämmiin levittäytyä ympäröivään kaupunkiin.⁶⁴

Seurakuntatyön tehostamiseen ja sen alueelliseen kattavuuteen liittyvät näkökohdat vaikuttivat olennaisesti eri puolille pääkaupunkiseutua kaavailtujen monitoimikirkkojen huoneistorakenteen laajuuteen. Rakennustoimen rationalisoiminen hyödyntämällä erityyppisten tilaryhmien yhteen sovittamista saman katon alle katsottiin osoittavan, että kirkko pyrki toimimaan yhteiskunnallisesti vastuullisella ja sosiaalisesti kestäväällä tavalla. Viherjuuren mietinnössä todettiin seuraavaa:

[O]lisi ennen kaikkea aikaansaatava sellaisia huonetiloja, joihin voitaisiin sijoittaa niin monta toimintamuotoa kuin mahdollista. [--] Tällä hetkellä olisi sentähden [sic!] tärkeintä rakentaa seurakuntataloja, joihin sijoitettaisiin huonetiloja sekä jumalanpalveluksia että kerhotoimintaa varten ja myöskin asuinhuoneistoja. Siten suunniteltu rakennustoiminta olisi myös psykologisista syistä nykyoloissa onnistunein.⁶⁵

Kysymys siitä, mihin uusia työkeskusrakennuksia lopulta tarvittiin, nivoutui laajempaan keskusteluun kirkon roolista ja sen merkityksestä yhteiskunnassa. Samaan aikaan kun uskonnollisesti myötämielistä ja seurakunnallisesti aktiivista Töölön-Meilahden keskiluokasta asujaimistoa esitettiin palkittavaksi monitoimikirkolla, toimenpiteet hengellisten harrastusten juurruttamiseksi työväenkaupunginosissa nähtiin välttämättömiksi kansanmoraaliseksi rakentamiseksi. Kirkon fyysistä läsnäoloa ja sosiaalista vaikuttavuutta vahvistettiin kaupunkitilassa yhteiskuntajärjestystäkin horjuttavan uskonnollisen piittaamattomuuden torjumiseksi. Etenkin seurakuntien harjoittaman kasvatustoiminnan ajateltiin tarjoavan käytännöllisiä ratkaisuja työläiskortteleiden sosiaalisiin huoliin ja epäkohtiin kuten nuorison kurittomuuteen. Käpylän tapauksessa uskottiin, että lisäämällä tuntuvasti seurakunnan tilaresursseja, alueella yleistynyt pikkurikollisuus pystyttäisiin pitämään paremmin aisoissa.⁶⁶ Alppilaan kaavailtua monitoimikirkkoa perusteltiin näin:

[T]ällä seudulla ovat sosiaaliset olot aivan erikoiset. Seudun väestö on melkein poikkeuksetta lapsirikkaita työläisperheitä, joista useissa tapauksissa molemmat vanhemmat käyvät ansiotyössä. Ahtaista asunto-oloista johtuen nuoret usein viettävät vapaa-aikaansa kaduilla. Tämänkin vuoksi seurakunnan olisi tehostettava työtään erikoisesti nuorison keskuudessa, mutta myös aikuisten parissa sen vuoksi, että nämä alueet kuuluvat niihin, joilla viime aikoina on ehkä eniten havaittu kirkosta eroamista.⁶⁷

64. *Mietintö Malmin seurakuntien suunnitellusta rakennustoiminnasta* (1955), 5. HSHA.

65. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 3. HSHA.

66. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 5-9, 21. HSHA.

67. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 7-8. HSHA.

Viherjuuren raportissa modernin arkkitehtuurin ja tilasuunnittelun tarjoamat mahdollisuudet uudenlaisten seurakunnallisten toimirakennusten muotoilussa nousevat implisiitisti esiin. Tulevien työkeskusten huoneistot visioitiin ajan- ja tarkoituksenmukaisiksi, valoisiksi ja ilmaviksi. Pääkaupungin syrjäisemmissä kolkissa seurakuntatyötä oli jouduttu järjestämään pidempäänkin erilaisissa väliaikaistiloissa kuten asuin- ja liikehuoneistoissa sekä kouluissa.⁶⁸

Palaan vielä Malmin uutta seurakuntaa koskeneeseen Vasaran toimikunnan mietintöön. Sen tavoitteina oli määritellä:

1. Mitä ja millaisia tiloja sen alueella tarvittiin?
2. Millaisina rakennuksina ne oli toteutettava?
3. Millaisella aikataululla ja missä järjestyksessä ne tuli pystyttää?

Urakka oli kokonaisuudessaan haasteellinen, sillä pääkaupungin pohjoiset ja itäiset asutuskeskukset sijaitsivat laajalla alueella ja etäällä toisistaan.⁶⁹ Kun jotkut taajamasaarekkeista olivat vanhoja esi- ja huvilakaupunkiyhdyskuntia, toisissa oli vielä kaavoittamattomia ja tulevalle lähiörakentamiselle varattuja maa-alueita. Monet Malmin seurakunnallisessa rakennusohjelmassa esitetyistä toimenpide-ehdotuksista tehtiinkin tulevaisuutta ennakoiden. Valiokunta sai käyttöönsä ”sellaisiakin asemakaavoja ja kaupungin asutuspolitiikkaa koskevia ennakkotietoja, joita vain varauksin luottamuksellisesti voitiin tässä vaiheessa seurakunnille antaa.”⁷⁰ Luontevan yhteisymmärryksen saavuttaminen maallisten viranomaisien kanssa on osoitus kirkon institutionaalisen aseman kunnioituksesta ja sen tekemän sosiaalisen työn nauttimasta arvostuksesta. Asiakirjassa uusille monitoimikirkkorakennuksille esitetyt sijaintipaikat perustuivat väestönkasvuennusteisiin ja fyysiseen saavutettavuuteen. Pyrkimyksenä oli, että uusiin työkeskuksiin pääsisi vastaisuudessa mahdollisimman jouhevasti myös modernisoituvaa kaupunkia halkovia moottoriajoväyliä pitkin.

Vasaran toimikunta esitti, että seurakunnallinen rakennustoiminta keskitettäisiin tienoon suurimpiin ja elinvoimaisimpiin keskuksiin: Malmille, Tapanilaan, Puistolaan, Vartiokylään ja Herttoniemeen. Mietinnössä tuleville monitoimikirkoille määriteltiin alustavat huonetilaohjelmat hankkeen laajuuden hahmottamiseksi ja kustannusten arvioimiseksi. Työvaiheen suorittamiseen osallistui arkkitehtitoimisto Jonas Cedercreutz & Helge Railo. Kaavavaltujen työkeskusten huoneistorakenteiden laajuus suhteutettiin kunkin kaupunginosan väestöpohjaan ja rakennusten sijainnista kumpuaviin tilallis-toiminnallisiin erityisvaatimuksiin. Kohteisiin haluttiin sisällyttää maksimissaan 500 hengen kirkkosalin lisäksi sakaristo ja kanslia, kohteesta riippuen kuudesta yhdeksään erikokoista kerhohuonetta, voimistelusalipukuhuoneineen sekä keittiö aputiloineen. Suurin vaihtelevuus liittyi asunto-osien huoneistorakenteisiin. Malmin työkeskus toimisi pääkirkkona, minkä vuoksi sen pappilaan oli mahdutettava sekä suomalaisen että ruotsalaisen seurakunnan kirkkoherran tilavat edustusasunnot (5 huonetta). Muihin kohteisiin esitettiin asuntovaroja kappalaisille (4 huo-

---

68. Ks. *Helsingin seurakuntien lähivuosien rakennusohjelmakomitean mietinnön lyhennys* (1951), 9. HSHA.

69. Malmin uuden seurakunnan alueella sijaitsivat: Laajasalo, Vartiosaari, Tammisalo, Herttoniemi, Marjaniemi, Vartiokylä, Myllypuro, Mellunkylä, Tapanila, Puistola, Malmi, Siltämäki, Suutarila, Ala-Tikkurila, Reimarla, Pukinmäki, Viikki, Viikinmäki, Tuomarinkylä, Haltiala, Niskala, Paloheinä, Pakila, Pirkkola, Maunula ja Kaarela.

70. *Mietintö Malmin seurakuntien suunnitellusta rakennustoiminnasta* (1955), 3. HSHA.

netta), seurakuntapastoreille ja kanttoreille (3 huonetta) sekä nuoriso-ohjaajille, vahtimestareille ja talonmies-lämmittäjille (2 huonetta). Diakonissat saivat yksiöt.⁷¹ Näin asuntojen kokoluokka heijasteli tarkasti seurakunnan työntekijän paikkaa kirkon sukupuolittuneessa ammattihierarkiassa.

Huomionarvoista edellisissä huoneistoluetteloissa oli maininta voimistelusalista, ne yleistyivät 1950-luvulla pääkaupunkiseudulle rakennetuissa työkeskuksissa.⁷² Vaikka syitä ilmiölle on useita, esittelen niistä tässä ilmeisimmät. Sodanjälkeisenä aikana kirkko panosti ennennäkemättömästi seurakunnalliseen lapsi- ja nuorisotyöhön. Suuret ikäluokat lisäsivät erilaisten harrastusmahdollisuuksien ja -paikkojen kysyntää etenkin uusissa lähiöissä. Myöskään 1950-luvun alussa koetun suuren liikuntainnostuksen vaikutusta toimitilakysymykseen ei sovi vähätellä. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon suhdetta urheiluun tutkineen kirkkohistorioitsija Mikko Malkavaaran mukaan niin seurakuntatoiminta kuin liikuntaharrastuskin nähtiin kansakuntaa lujittavina ja tervehdyttävina vapaa-ajan vietteinä. Helsingin olympialaisten alla joidenkin piispojen julkisissa puheenvuoroissa vakuuteltiin urheilun olevan sopusoinnussa luterilaisen ihmiskäsityksen ja elämäntavan kanssa. Aikaisempina vuosikymmeninä eräät uskonnolliset tahot olivat pelänneet, että toisinaan ruumiillista liikuntaharrastusta leimaava kilpailukeskeisyys etäännyttäisi nuorison hengellisiltä pyrinnoiltä. Lisäksi urheilulla oli perinteisesti ollut keskeinen sija kristillisen raittiusliikkeen toimintamuotona.⁷³ Voimistelusalien tulo työkeskuksiin kertoo kansankirkollisesta tahdosta kohdata kaikenlaiset seurakuntalaiset yhä ennakkoluulottomammin ja sitoutumisesta kansan hyvinvoinnin kokonaisvaltaiseen edistämiseen – henkisesti, fyysisesti, sosiaalisesti ja moraalisesti.

Abstrakteista tilaohjelmalistauksista suunnitelluiksi ja rakennetuiksi työkeskuksiksi

Toisin kuin aikaisempina vuosikymmeninä 1950-luvulle tultaessa Helsingin seurakunnat eivät enää aikailleet päämäärätietoisten rakennuskaavailujensa läpiviemisessä. Niin arkkitehtonisesti kuin toiminnallisestikin tarkasteltuna Meilahden (Markus Tavio, 1945/1954), Alppilan (Keijo Ström ja Olavi Tuomisto, 1953/1957) ja Lauttasaaren (Marja ja Keijo Petäjä, 1953/1958) seurakunnalliset työkeskukset muodostivat melko yhtenäisen ryhmän. Näissä piirustuskilpailun jalostamissa monitoimikirkkoissa on luotu moderni kokonaisratkaisu sijainniltaan keskeiselle ja huonetilaohjelmaltaan runsaalle kaupunkipyhätölle. Kohteissa toiminnallis-hierarkkisia tilajakoja myötäilevät ja linjakkaiksi muotoillut rakennusvolyymit sovitettiin polveilevasti yhteen sisäpihan ympärille. Omaleimainen piirre niin Meilahden

71. Mietintö Malmin seurakuntien suunnitellusta rakennustoiminnasta (1955), 5–10. HSHA.

72. Voimistelusaleja oli seuraavissa työkeskuksissa: Pakilassa (1950), Meritullin seurakuntatalossa (1951), Meilahdessa (1954), Toukolassa (1955), Alppilassa (1957), Tapanilassa (1957), Lauttasaarella (1958), Herttoniemessä (1958), Vartiokylässä (1958) ja Pitäjänmäessä (1959). 1960-luvulla rakennettuihin monitoimikirkkoihin liikuntatiloja ei enää sääntömääräisesti sisällytetty. Viimeisin voimistelusalitoteutettiin vuonna 1969 Jaakko Kontion ja Kalle Räiken suunnittelemaan ja nyttemmin jo purettuun Pohjois-Herttoniemen seurakuntataloon. (Aho 1980, 111).

73. Malkavaara 1987, 15–16; ks. myös Kokkonen 2008, 119–120, 291–296.

Kuva 77. Keijo ja Marja Petäjän suunnittelema Lauttasaaren seurakunnallinen työkeskus kallioisella ja metsäisellä tontillaan. (Kuvaaja: SKY-FOTO, 1964. Möller Helsingin kaupunginmuseo, D591. FINNA.)

kuin Lauttasaaren tapauksissa on, että niihin sisällytettiin peräti kaksi kirkkosalia: suurempi suomalaisen ja pienempi ruotsalaisen seurakunnan käyttöön. Ratkaisu johtui ympäröivien asuinalueiden väestöpohjan rakenteesta ja kiinteistön suuresta käyttöaste-ennusteesta. Erilaisia kerho- ja harrastustiloja oli kussakin toistakymmentä.⁷⁴ Läntistä pääkaupunkialuetta palveli myös mittakaavaltaan ja arkkitehtuuriltaan vaatimattomampi Munkkiniemen seurakuntatalo, joka oli valmistunut vuonna 1954 Pauli Salomaan suunnittelemana.

Helsingin pohjoisten ja itäisten osien rakennusohjelma toteutettiin lähes kokonaisuudessaan varsin lyhyessä ajassa. Sen puitteissa pystytettyihin monitoimikirkkoihin lukeutuivat Tapanilan (Pehr Björkvall, 1956/1957), Herttoniemen (Osmo Lappo, 1956/1958), Vartiokylän (Pekka Laurila, 1957/1958) sekä Puistolän (Olli ja Eija Saijonmaa, 1959/1960) työkeskukset. Alustavista suunnitelmista huolimatta Malmille kaavailtua seurakunnan pääkirkkoa ei tuossa vaiheessa vielä toteutettu. Sen sijaan Helsingin maalaiskunnan entinen kunnantalo eli alun perin 1880-luvulla rakennettu Grasshoffin huvila muutettiin vuonna 1953 kirkoksi arkkitehtisisarusten Olavi Lekan ja Kirsti Arajärven johdolla.⁷⁵ Työkeskusten perifeerinen sijainti, taloudellisten resurssien niukkuus ja hankkeiden tiukka aikataulutus merkitsivät, ettei Malmin seurakunnan alueen monitoimikirkkoista päädytty järjestämään – Herttoniemeä lukuun ottamatta – arkkitehtikilpailua.⁷⁶

Rakennusten suunnittelijakaarti valikoitui mitä ilmeisimmin seurakunnallisten virka- ja luottamushenkilöiden kontaktiverkoston avulla. Vilkastunut työkeskusten rakennuskausi

74. Ks. Aho 1980, 98; ks. myös M. Tavio. Meilahden kirkko, *Arkkitehti* 3/1955, 30–33; K. Ström. Alppilan kirkko, *Arkkitehti* 9-10/1957, 147–152; K. Petäjä. Lauttasaaren kirkko, *Arkkitehti* 3/1960, 46–61.

75. Aho 1980, 101.

76. Herttoniemen kirkosta järjestettiin kutsukilpailu vuonna 1956. Viidestä ehdotuksesta voittajaksi ylsi Osmo Lapon ”Ora et labora”. Muiden kilpailutöiden laatijat olivat Toivo Löyskä, Veikko Larkas, Jorma Järvi ja Osmo Sipari. (*Helsingin suomalaisten ja ruotsalaisten evankelisluterilaisten seurakuntain kirkkovaltuuston esittelyistä* 1957/2, 4 §. HSHA.)

Kuva 78. Osmo Lapon piirtämä Herttoniemen seurakunnallinen työkeskus sisältyi kohteisiin, jotka luettiin vuoden 1955 Malmin seurakunnan rakennusohjelmassa. Arkkitehtonisella pelkistyneisyydellään se on edustava esimerkki pääkaupunkiseudun esikaupunkialueelle tai lähiöön 1950- ja 1960-lukujen taitteessa valmistuneesta monitoimikirkosta. (Kuvaaja: István Rácz, 1960-luvun alku. Museovirasto: Historian kuvakokoelma HK19650812:796. FINNA.)

merkitsi osittaista paluuta luottosuunnittelijajärjestelmään etenkin kaukaisempien ja vaatimattomampien kohteiden osalta. 1950- ja 1960-luvuilla pääkaupunkiseudun kirkollisissa rakennushankkeissa turvauduttiin toistamiseen arkkitehtitoimistojen Kirsti Arajärvi ja Olavi Lekan (Malmi, Vanha-Käpylä, Toukola), Keijo ja Marja Petäjän (Lauttasaari, Kauniainen, Jupperi), Olli ja Eija Saijonmaan (Pitäjänmäki, Puistola) sekä Leena ja Kalle Niukkasen (Tikkurila, Vaarala) tarjoamaan osaamiseen.

Vaikka 1950-luvun loppupuolella pääkaupungin laitamille valmistuneiden työkeskusten tilarakenteet ja -järjestelyt olivat verrattain samankaltaiset, suunnittelijakunnan heterogeenisyys näkyi kohteiden modernin yleisilmeen moninaisuutena. Malmin seurakunnan monitoimikirkkojen omaperäisimmät ratkaisut tehtiin Tapanilassa ja Vartiokylässä: siellä jumalanpalvelushuone voitiin tarpeen mukaan laajentaa haitariovet avaamalla viereiseen yhdistettyyn voimistelu- ja tapahtumasaliin. Järjestely viittaa monitoimikirkkojen suunnittelutyön muuttumisesta yhä pragmaattisempaan suuntaan, etenkin sijainniltaan syrjäisemmissä kohteissa päädyttiin tekemään kekseliäitäkin sovellutuksia. Toisin kuin vuoden 1955 Malmin seurakunnan rakennusohjelmassa visioitiin, työkeskusten toteutuneet asuntolaosat jäivät kaavailtua vaatimattomimmiksi. Pappilasiivet rakennettiin ainoastaan Tapanilaan ja Puistolaan. Kaikkiin kohteisiin sisällytettiin kuitenkin talonmies-vahtimestarin asunnot.⁷⁷

77. Ks. Lappeenrannassa P. Björkvallin 22.8.1956 signeeraamat Tapanilan työkeskuksen pääpiirustukset; Helsingissä Pekka Laurilan 4.3.1957 signeeraamat Vartiokylän seurakunnallisen työkeskuksen pääpiirustukset; Olli Saijonmaan 19.10.1959 signeeraamat Puistolan työkeskuksen pääpiirustukset. HSTA.

5.2 KATEDRAALI VAI TYÖKESKUS?

MONITOIMIKIRKKO 1950- JA 1960-LUVUN VAIHTEEN SAKRAALIARKKITEHTUURIKESKUSTELUISSA

Suomessa 1950- ja 1960-lukujen taitteessa käytiin ajan henkistä ilmapiiriä heijastellut laajamittainen ja perusteellinen kirkkorakennustaidekeskustelu. Aihetta puitiin ammatti- ja päivälehtien palstoilla, sen käsittelyyn osallistuivat alan asiantuntijoiden lisäksi tavalliset ihmiset. 1920- ja 1930-lukujen vaihteen traditionalismi vastaan funktionalismi -debatin tavoin näkemyksenvaihto muodostui symboliseksi kulttuurikiistaksi. Kiivaaksikin yltynyt keskustelu käsitteli pohjimmiltaan rakennetussa ympäristössä, elämäntavoissa ja yhteiskunnan kollektiivisessa arvoperustassa tapahtuvia muutoksia. Ihmisten oli ikään kuin opeteltava hyväksymään, että perinteen ja pysyvyyden tunnuskuvana toiminut kirkko – instituutina ja rakennuksena – oli ulkoisessa ja sisäisessä murroksessa. Hengellinen elämänpiiri ei sijoittunut nopeatahtisen ja kokonaisvaltaisen modernisaatiokehityksen ylä- tai ulkopuolelle. Nykyaika muotoili kirkon tilat ja toiminnot uuteen uskoon.

Debatti ei syntynyt tyhjästä. Sitä siivitti ennennäkemättömän vilkkaan ja maanlaajuisen kirkkorakentamiskauden aikaansaama maisemallinen muutos. 1950- ja 1960-lukujen aikana Suomeen rakennettiin suhteellisesti enemmän evankelisluterilaisia kirkkorakennuksia kuin koskaan muulloin itsenäisyyden aikana. Lukumäärällisesti vuosien 1950–1965 välisenä aikana jumalanpalveluskäyttöön vihittyjä sakraalirakennuksia valmistui yhteensä 118 kappaletta, joista 16 toteutettiin pääkaupunkiseudulle.⁷⁸ Luvut eivät pidä sisällään kaikkia kirkollisia rakennustyppejä tai huoneistoryhmiä kuten seurakuntataloja tai kerhotiloja. Valtakunnallisesti niitä ei ole systemaattisemmin tilastoitu tai luetteloitu. Lisäksi on muistettava, että yksiselitteistä rajanvetoa 1950- tai 1960-lukulaisen kirkon ja seurakuntatalon välillä on toisinaan mahdotonta tehdä. Lisääntyneen sakraalirakennuskannan arkkitehtoniset ja toiminnalliset liukumukset muodostuivat askarruttavaksi kysymysvyyhdiksi, jota aikakauden kirkkokeskusteluissakin käsiteltiin.

Sakraaliarkkitehtuuria kohtaan osoitetun yleisen kiinnostuksen laatu ja sen laajuus kuvastuvat vuoden 1959 aikana *Uudessa Suomessa* julkaistussa seitsemänosaisessa artikkelisarjassa ”Miltä näyttää oikea kirkko?”.⁷⁹ Sen toimitti Kirkkohallituksen rakennusasioista vastaava pastori Ahti Auranen.⁸⁰ Juttusarjan kirjoituksissa käsiteltiin lähemmin yhtä sakraalirakennustaiteeseen liittyvää pulmaa, ilmiötä tai näkökulmaa ajankohtaisen tapauseimerkin valossa. Kommentaattoreina toimivat tilaaja-, suunnittelija- ja käyttäjäkunnan

78. Luku on saatu laskemalla yhteen Jukka-Pekka Airaksen väitöskirjassa luetellut kirkot (ks. Airas 1992, 170–173; Heikkilä 2008, 79).

79. ”Miltä näyttää oikea kirkko? 1”, *Uusi Suomi* 14.4.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 2”, *Uusi Suomi* 18.4.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 3”, *Uusi Suomi* 29.4.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 4”, *Uusi Suomi* 4.5.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 5”, *Uusi Suomi* 20.8.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 6”, *Uusi Suomi* 11.10.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 7/1”, *Uusi Suomi* 31.10.1959; ”Miltä näyttää oikea kirkko? 7/2”, *Uusi Suomi* 19.11.1959.

80. Aurasen toimenkuvaan kuului rakennusten suunnitteluun, rahoittamiseen, sopimusasioihin ja materiaalihankintoihin liittyvän neuvonnan antaminen seurakunnille. (*Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedotuksia*, 1956:16–17. KHA.)

edustajat eli useimmiten pappi, arkkitehti ja seurakunnan maallikkojäsen. Kuten otsikoinista voi päätellä, kysymys modernistisen muotokielen soveltuvuudesta kirkkorakennuksen arkkitehtoniseksi lähtökohdaksi muodostui artikkelisarjan läpileikkaavaksi teemaksi. Juttusarjan ilmestyminen juuri kyseisessä lehdessä ei ole sattumaa vaan pikemminkin osoitus sen kokoomuslaisesta, uskonnon positiivista sosiokulttuurista merkitystä korostavasta linjasta. Ylipäätään 1950- ja 1960-lukujen vaihteen puoluepoliittisella kentällä vallinneet näkökulmaerot, mitä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon yhteiskunnalliseen asemaan tuli, näyttäytyvät myös sakraalirakennustaidetta käsittelevissä aikalaisteksteissä. Kun oikeistossa suhtauduttiin myötemielisemmin kirkkoon instituutionaalisenä toimijana, vasemmistolaiset piirit olivat näkemyksissään varautuneempia ja toisinaan jopa avoimen kriittisiä.⁸¹ Lisäksi arkkitehtuuridebatti sisälsi juonteita 1950-luvun alussa käynnistyneestä maallistumista koskevasta kirkonsisäisestä keskustelusta. Rakennettua ympäristöä käsittelevässä mielipiteenvaihdossa pyhän ja profaanin, julkisen ja yksityisen elämänpiirin leikkauspintoja tarkasteltiin, neuvoteltiin ja koeteltiin nyt toisen maailmansodan jälkeisestä modernisaatiokehityksestä käsin.

Tarkasteltu sakraaliarkkitehtuurikeskustelu ansaitsisi monitahoisuudessaan ja -säikeisyydessään kokonaan oman tutkimuksensa. Tähänastisissa kirkkorakennustaiteen uudemmissa historioissa se on jäänyt vain yksittäisten viittausten varaan.⁸² Selvää on, että erisuuntaisten jännitteiden ja vastakkainasetteluiden kautta latautunut debatti vaikutti Suomessa vuosikymmenten taitteessa suunniteltujen kirkkojen taiteellisiin ja toiminnallis-tilallisiin ratkaisuihin. Keskustelu haastoi tilaajia ja suunnittelijoita selkiyttämään omia näkemyksiään kotimaisen sakraaliarkkitehtuurin tulevaisuuden suunnasta ja esittämään uusia linjauksia monitoimikirkkorakentamista ja -suunnittelua ohjaaviin periaatteisiin. Lauttasaareen vuonna 1958 valmistuneen seurakunnallisen työkeskuksen pääsuunnittelijana toiminut Keijo Petäjä purki aiheeseen ja ajanjaksoon liittyviä tuntojaan *Arkkitehti*-lehdessä vuonna 1960 seuraavasti:

Suunnitelma on kiteytynyt ajankohtana, jolloin kirkkoarkkitehtuurin tuleva kehitys oli laajan yleisen huomion kohteena. [-- J]ulkisen sanan arvioinnit osoittivat, etteivät mielipiteet tavoitteista ja lähtökohdasta olleet vakiintuneet. Vallitseva epävarmuus ja hajaannus ei voinut olla vaikuttamatta suunnittelutyön kulkuun. Arkkitehdin on itse ollut pakko syventyä tehtävän henkiseen taustaan ja laatia suunnitelmansa henkilökohtaisen vakaumuksensa varassa.⁸³

Lauttasaaren kirkon valmistuminen sai osakseen paljon julkista huomiota.⁸⁴ Pääkaupungin uusin monitoimikirkkokompleksi ja sakraalirakennustaiteen ympärillä vellonut keskustelu päättyivät *Helsingin Sanomissa* Kari Suomalaisen pilakuvan aiheeksi 9.11.1958. Piirrookseen on kuvattu moderni suoralinjainen ”seurakunnan työkeskus” nauhaikkunoineen ja valomai-noksineen. Siihen viittaavista kylteistä käy ilmi rakennuksen monipuolinen, etenkin lasten

81. Ks. myös Ortiz-Nieminen 2012, 56–60.

82. Ks. esim. Salokorpi 1990, 64–65; Knapas 2006, 11.

83. K. Petäjä. Lauttasaaren kirkko, *Arkkitehti* 3/1960, 46.

84. Ks. Knapas 2006, 12.

MONINAISISTA SINÄ HUOLEHDIT, VAIN YKSI ON TARPEEN.

Kuva 79. Kari Suomalaisen pilapiirros, joka kommentoi Lauttasaaren seurakunnallisen työkeskuksen valmistumista. Julkaistu Helsingin Sanomissa 9.11.1958.

ja nuorison houkuttelemiseksi tarkoitettu tilajako. Siihen lukeutuvat elokuvasali, kahvila, lentopallohalli ja opetuskeittiö. Seurakuntatalosiiven seinässä lukee: ”Kristitty on todellinen vapaa ajattelija – Voitto Viro”. Lause sitoo kuvatun rakennuksen Lauttasaareen ja sen seurakunnan uskonnollisilta näkökannoiltaan avarakatseisena tunnettuun sekä vastanimettyyn kirkkoherraan. Suurikokoisen työkeskuksen kylkeen kiinnittyy sakraaliarkkitehtuurin konventioihin sitoutuva päätyornillinen pitkäkirkko, joka vaikuttaa olevan luhistumaisillaan. Piirroksessa esiintyy myös empivän näköinen, Suomalaisen tunnettua kypäräpappi-hahmoa – eli kokoomuspuoluetta henkilöivä allegoria – muistuttava liperikaulainen kirkonmies.⁸⁵

Pilakuvassa kiteytyy moni sakraalirakennustaidekeskustelussa esiintynyt aihe. Niihin lukeutuvat: evankelisluterilaisen kirkon suhde yhteiskunnan sekularisoitumiseen ja puoluepolitiikkaan; seurakuntatyön sosiaalinen rooli suurten ikäluokkien moraalis-kansallisen kasvattajana sekä traditionaalisen ja modernin sakraaliarkkitehtuurin vastakkainasettelu.

1950- ja 1960-luvuilla käyty sakraaliarkkitehtuurikeskustelua on varsin mielekästä analysoida tutkimusasetelmani puitteissa eli monitoimikirkkonäkökulmasta. Seurakunnallisen rakennuskannan lisääntynyt monikäyttöisyys muodosti kysymysvyyhdin, jonka käsittely sai poikkeuksellisen korostuneen aseman. Aihetta olen käsitellyt jo Alppilan seurakunnallista työkeskusta käsittelevässä pro gradu -tutkielmassani.⁸⁶ Siihen verrattuna monipuolistan tarkasteluani tuomalla analyysiin entistä laajemman otoksen ilmiökenttää käsitteleviä tekstejä. Sakraalirakennustaidetta koskevassa näkemyksenvaihdossa korostuivat *Arkkitiehti*-lehdessä ilmestyneet asiantuntija-arkkitehtien ja piispojen laatimat puheenvuorot.⁸⁷

85. Ks. myös Ortiz-Nieminen 2012, 51–52.

86. Ortiz-Nieminen 2014, 2012, 51–56.

87. Ks. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitiehti* 9-10/1957, 143–146; K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitiehti* 9-10/1957, 159–161; N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitiehti* 6-7/1958, 103–114; E. Gulin. Kirkkoarkkitehtuurista, *Arkkitiehti* 3/1959, 9, 12.

Useimmat perustuivat esitelmiin, jotka pidettiin vuonna 1957 järjestetyillä valtakunnallisilla kirkkoarkkitehtuurin neuvottelupäivillä. Sen lisäksi, että kirjoitukset julkaistiin joko osittain tai kokonaan muissakin tiedotuskanavissa, niihin viitattiin niin implisiittisesti kuin eksplisiittisesti esimerkiksi ”Miltä näyttää oikea kirkko?” -artikkelisarjassa.⁸⁸ Näiden tekstiaineistojen lisäksi olen hyödyntänyt Suomen arkkitehtuurimuseon lehdistökeuhkokoelmaa. Tekstipainotteisen aineistokokonaisuuden erittely pohjustaa seuraavassa luvussa Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkoja koskevaa analyysiä. Kohteiden suunnittelu ajoittui juuri kyseiselle ajanjaksolle.

5.2.1 MODERNIEN MONITOIMIKIRKKOJEN MONENLAISET VASTAANOTOT

Uuden Suomen ”Miltä näyttää oikea kirkko?” -artikkelisarjan toisen osan teemana oli ajan-kohtaiseksi muodostunut työkeskusrakentaminen. Jutun tapausesimerkkinä toimi Markus Tavion piirtämä Meilahden kirkko (1945/1954). Kohde nousi oman aikansa kirjoittelussa ja myöhemmissä suomalaisen arkkitehtuurihistorian yleisesityksissä sodanjälkeisen, koristeellisen modernismin huomionarvoiseksi edustajaksi ja uudenaikaisen urbaanin monitoimikirkkotyyppin esimerkkiteokseksi.⁸⁹ Lehtijutussa työkeskusten kotimainen genealogia ulotettiin 1930-luvulle. Ahti Aurasen mukaan ne kehitettiin vastaamaan seurakuntaelämän uusia tarpeita, jotka kumpusivat kaupunkimaisen asutuksen muodostamista sosiaalisista erityisolosuhteista. Sakraalirakennusten ulkoisen hahmon jäsentymiseen vaikuttivat tonttikysymykset eli niitä ympäröivän rakennuskannan suhteellinen tiiviys ja pyhätön tilakokonaisuuksien ”esikartanoluonne”. Luonnehdinnalla hän viittasi pyrkimykseen johdatella seurakuntaelämästä vieraantuneet ihmiset takaisin kirkon yhteyteen eli ”pysyvien ja pyhien armovälineiden nautintaan”. Tekstin mukaan tavoite ilmeni Meilahdessa sellaisissa tilaratkaisuisissa, joiden ansiosta jumalanpalvelushuoneeseen oli mahdollisimman luontevat kulku- ja näköyhteydet työkeskuksen muista osista. Ne sisälsivät kerhohuoneita, opetustehtien sekä veisto- ja voimistelusalit. Huonesijoittelussa oli huomioitu, etteivät arkitoiminnoista aiheutuvat ylimääräiset hälinät ja hyörinät häiritsisi sakraalitilojen hiljaista harhautta. Kohteen suunnittelutyön lähtökohtana oli, että varsinaisen pyhättöosan hienostunut arkkitehtuuri vetäisi kauneudellaan kansan puoleensa.⁹⁰

Sanomalehtikirjoituksessa esiin nousseet huomiot työkeskusten luonteesta ja käyttötarkoituksesta, kohteisiin sisältyvien huonetilojen yhteensovittamisperiaatteista sekä rakennusten taiteelliseen jäsentelyyn liittyvistä merkityksistä kuvaavat hyvin monitoimikirkkojen vastaanoton yleislinjoja kirkkoarkkitehtuurikeskustelussa. Kirkonmiesten ja seurakunta-vaen osoittaessa myöntämielisyyttä yleistynyttä rakennustyyppiä kohtaan, monitoimikirkot

---

88. Ks. esim. A. Auranen. ”Miltä näyttää oikea kirkko? 2”, *Uusi Suomi* 18.4.1959; A. Auranen. ”Miltä näyttää oikea kirkko? 6”, *Uusi Suomi* 11.10.1959.

89. Ks. esim. Suhonen 1987, 12; Knapas 2006, 11, 98–99; Kervanto-Nevanlinna 2012, 59–61.

90. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 2”, *Uusi Suomi* 18.4.1959.

joutuivat arkkitehtien arvosteluryöpyyn kohteeksi. Huomionarvoista on, että työkeskuksille tarjottiin myös aikaisempiin vuosikymmeniin nähden kokonaan uudenlaisia, filosofis-eksistentiaalisesti sävyttyneitä merkitysulottuvuuksia.

Jäsennän monitoimikirkkojen ympärillä käydyin keskustelun analyysin läpikäydyin aineiston pohjalta nousevien ja itseni muotoilemien metakysymysten avulla. Niiden kautta avaan aikalaisnäkökulmia rakennusten pystyttämisen motiiveihin sekä niiden toiminnallisiin ja esteettisiin erityispiirteisiin.

Miksi ylipäättään rakentaa työkeskuksia?

Debatissa esitettyjen argumenttien vertailu paljasti, että siihen osallistuneiden arkkitehtien ja kirkollisten toimijoiden välillä oli suuriakin näkemyseroja monitoimikirkkojen tarpeellisuudesta ja merkityksestä nykyaikana. Yhteneviäkin käsityksiä esiintyi liittyen siihen, kuinka rakennustyyppin suunnitteluprosessissa oli edettävä parhaimman mahdollisimman lopputuloksen saavuttamiseksi.

Mitä monitoimikirkkojen suunnittelun lähtökohtiin tuli, *Arkkitehti*-lehdessä käytetyissä asiantuntijapuheenvuoroissa rakennustaiteen ja tyyliopin professorina toiminut Nils-Erik Wickberg ja kirkkoarkkitehtina kunnostautuva Keijo Petäjä moittivat seurakuntien rakennushankkeita suureellisuudessaan epärealistisiksi. Heidän kirjoituksistaan on luettavissa, että kritiikin kärki kohdistui juuri Meilahden, Alppilan ja Lauttasaaren kaltaisiin työkeskuskohteisiin, joissa oli poikkeuksellisen laajat huonetilaohjelmat. Jälkimmäinen korosti, että monitoimikirkkoja tulisi suunnitella todellisten käyttöarvioiden eikä kirkonmiesten idealismin tai optimististen haavekuvien pohjalta. Petäjän näkemys oli ristiriidassa *Uudessa Suomessa* julkaistun Meilahden kirkon esittelyssä ilmenevän tiedon kanssa. Kirkkoherra Erkki Niinivaara esitti toiveen saada tulevaisuudessa vielä lisää tiloja alati vilkastuvan lapsi- ja nuorisotoiminnan käyttöön. Käsitykseni mukaan esimerkiksi Alppilan kirkon käyttöaste oli varsin korkea pitkään valmistumisensa jälkeenkin. Pelkästään tilanpuutteen vuoksi seurakuntatyötä jouduttiin järjestämään muissakin paikoissa 1960-luvun puoliväliin asti.⁹¹

Työkeskusrakentamisen tärkeänä katalyyttinä toimi seurakuntien panostus entistä laajamittaisempaan kasvatus- ja diakoniatoimintaan. Kirkon piirissä kehitys nähtiin uuskan-sankirkollisessa hengessä uskonnollis-moraalisena velvollisuutena sodanjälkeisessä yhteiskunnallisessa tilanteessa. Meilahden seurakunnan maallikkojäsen, professori Esko Kangas, esitti oman näkemyksensä uudenaikaisen monitoimikirkkoarkkitehtuurin luonteesta ”Miltä näyttää oikea kirkko?” -sarjassa seuraavasti:

Tiedän juuri [uusien kirkkorakennusten tilarakenteiden] aiheuttavan erilaisia mielipiteitä. Yleensä lienee totuttu pitämään kirkkoa vain jumalanpalvelushuoneena. Mutta kun nykyisin yleensä korostetaan sitä, että miten kirkon pitäisi seurata kehitystä yhteiskunnassa, ja miten juuri sen pitäisi pyrkiä lähestymään ihmisiä eikä päin-

91. K. Petäjä, Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 160; A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 2”, *Uusi Suomi* 18.4.1959; ks. myös Ortiz-Nieminen 2012, 57.

vastoin, on mielestäni yksi keino näihin pyrkimyksiin jo siinä, että seurakuntalaisia saadaan itse kirkkorakennukseen myös niiden työmuotojen puitteissa, joita kirkolta erityisesti vaaditaan.⁹²

Arkkitehti-lehden kirjoituksessaan ”Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista” (1957) piispa Eino Sormunen korosti, että monitoimikirkon suunnittelutyön tuli perustua seurakunnan itsensä määrittelemiін tarpeisiin. Niiden hahmotteleminen tilalliseksi kokonaisuudeksi ja konkreettiseksi rakennukseksi oli taas arkkitehdin luovuuden aikaansaannosta. Sormunen esitti, että papin ja arkkitehdin tuli ratkaista yhdessä, millaisia huonetiloja suunniteltavaan työkeskukseen oli tarkoitus sijoittaa, ja miten rakennus sovitettaisiin osaksi ympäröivää maisemaa. Hieman vastaavanlaisesti Petäjä hahmotti monitoimikirkon rakennusohjelman laadinnan teologiseksi ja arkkitehtoniseksi tehtäväksi. Hänen mukaansa arkkitehdin vastuulla oli löytää työkeskukselle sellainen kokonaisratkaisu, jossa rakennuksen suhde erikoislaatuiseen pyhään tulisi ilmaistuksi ristiriidattomasti suhteessa kohteeseen liittyviін käytännönläheisempiін tehtäviін.⁹³

Vuonna 1957 Suomessa vierailut Ruotsin kirkossa rakennusasioihin perehtynyt pastori Lars Ridderstedt esitti eräässä lehtihaastattelussa pohjoismaisen pikkukirkkoliikkeen perinteistä ja ideaaleista nousevaa kritiikkiä. Puheenvuorossaan hän painotti seurakunnan osallisuutta uusien sakraalirakennusten suunnittelu- ja aikaansaamisprosesseissa. Hän pahoitteli Suomessa vakiintunutta hankemallia, jossa kirkkokansa oli etäännytetty heitä varten pystytettävää pyhättöä koskettavasta päätöksenteosta, sen suorasta rahoittamisesta ja osallistumisesta rakennustöihin. Ridderstedtistä käytäntö passivoi seurakuntalaisia ja lisäsi yleistä piittaamattomuutta kirkkoarkkitehtuuria kohtaan.⁹⁴

Kysymys sakraaliarkkitehtuurin perimmäisestä olemuksesta ja tehtävästä sekä sen suhteesta työkeskusrakentamisen yleistymiseen nousivat merkittäviksi aihioiksi Wickbergin *Arkkitehti*-lehteä varten laaditussa provokatiivisessa artikkelissaan ”Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana” (1958). Kysymysvyyhdin käsittelyssä hän siirsi huomion arkkitehdin osaamisen arvioinnista tilaajakunnan intentioihin ja motiiveihin. Wickberg kirjoitti, että kirkkorakennuksen arkkitehtoninen kokonaisratkaisu perustui viime kädessä seurakunnan tahtotilaan. Se taas heijasteli ajan henkeä ja kulloisena aikakautena vallitsevaa maailmankuvaa. Näkemystään hän perusteli saksalaisen taidehistorioitsija Albert Brinckmannin käsityksellä rakennustaiteesta aikaan ja paikkaan sidotun kollektiivisen luonteenlaadun kuvastimena.⁹⁵ Monitoimikirkkotyyppi oli Wickbergin mielestä vääristyneen nykyluterilaisen mentaliteetin aikaansaannos:

Kullakin ajalla, kullakin uskonnollisella yhdyskunnalla on sellaiset pyhäköt kuin se ansaitsee. Ennen kuin ryhtyy peittoamaan työkeskustemme arkkitehtuuria, on selvi-

92. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 2”, *Uusi Suomi* 18.4.1959.

93. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 154; K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9-10/1957, 159.

94. Keitä varten rakennamme kirkkomme? *Maaseudun Tulevaisuus* 26.9.1957

95. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6-7/1958, 103, 107; ks. myös Brinckmann 1956, 5-6, 18-19.

tettävä itsellemme se tilanne, se mielenlaatu, mistä ne ovat saaneet alkunsa. Jos haluaa saada aikaan muutoksen, täytyy ensin muuttaa tätä mielenlaatua. Päinvastainen menettely, koettaa ryhdyttää ne ajanviettohuoneistot, mitä kirkolliset työkeskukset itse asiassa ovat, tietysin sakraalein aihein, johtaa vain sorahtelevaan valheellisuuteen, joka on paljon vastenmielisempää kuin ”kenkälaatikkoarkkitehtuuri”.⁹⁶

Samaisessa yhteydessä Wickberg esitti, että suomalaisen sakraaliarkkitehtuurin alennus-tila – joka tiivistyi vanhempiin rukoushuoneisiin ja uusimpiin työkeskuksiin – palautui historiallisestikin tarkasteltuna luterilaisen tilakäsityksen erittelemättömyyteen. Siinä, missä katolinen kirkko oli teologisesti käsitettynä pyhättö eli jumalallisen läsnäolon tyyssija ja palvonnan paikka, protestantismin piirissä nähtiin ennemmin, että ”ainoa todellinen kirkko on ihmisten sydämessä ja työ on rukousta”. Wickbergin mukaan jälkimmäinen näkemys oli johtanut reformoidussa perinteessä täydelliseen välinpitämättömyyteen sakraaliarkkitehtuuria kohtaan: helluntailaisille pelkkä auditorio kelpasi kirkoksi. Tekstissään hän piti (katolista) *katedraalia* ja (luterilaista) *työkeskusta* rakennustaiteellisina vastakuvina. Kun edellä mainittu huokui uskonnollista mystiikkaa ja taiteellista kunnianhimoa, jälkimmäinen kieli maallistumisesta ja esteettisestä näkemyksettömyydestä.⁹⁷

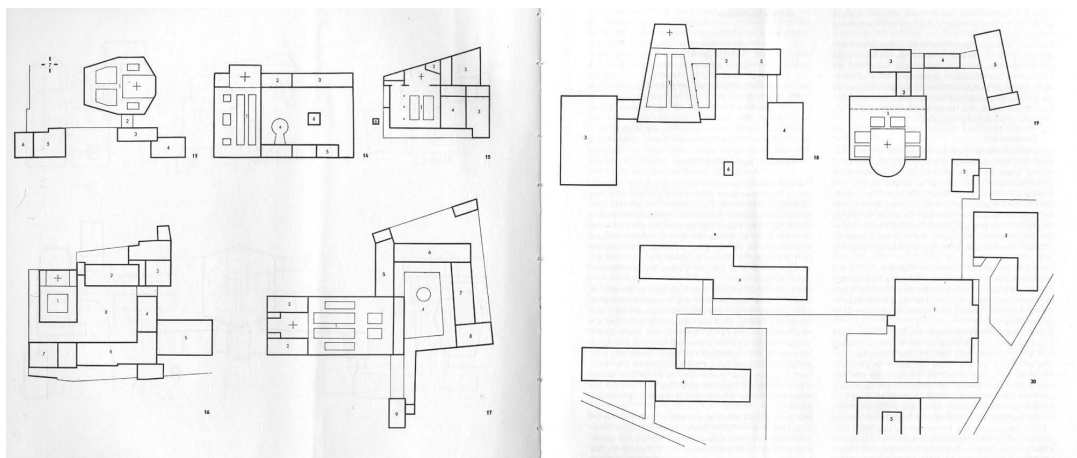
Wickbergin tarkoitushakuinen polarisaatio katolisen ja evankelisen sakraalirakentamisen eroista muodostui ajatukselliseksi jatkumoksi hänen jo 1930-luvun funktionalismi vastaan traditionalismi -kiistassa esittämilleen pohdinnoille. Tuolloinhan keskiössä oli kysymys kirkkosalin muotoilua ohjaavista toiminnallisista reunaehdoista. 1950-luvulle tultaessa Wickbergin argumentti laajentui koskettamaan koko sakraalirakennuskompleksia kaikkine liitännäishuoneineen. Jokseenkin ristiriitaisesti hänenkin kannattamansa modernistisen suunnittelun ohjenuora, jonka mukaan ajan hengen tuli näkyvästi ilmetä arkkitehtuurissa, ei ilmeisestikään pätenyt kirkkorakennusten muuttuneiden tilallis-toiminnallisten vaatimusten pohjalta kehiteltyihin uusiin ratkaisuihin.

Tässä yhteydessä on lisättävä, että toisin kuin Wickberg antoi tekstissään ymmärtää, 1900-luvun aikana tapahtunut monitoimikirkkoistumiskehitys ulottui koskettamaan myös katolista kirkkoa. Esimerkiksi vuonna 1954 Helsingin Meilahteen valmistuneeseen ja arkkitehti Kaj Saleniuksen piirtämään Pyhän Marian kirkkoon sisältyi jumalanpalvelustilan lisäksi virastohuone, seurakuntasali, kerhotila ja pari papin asuntoa. Saksalaisessa tunnustuskuntarajat ylittävässä sakraaliarkkitehtuurin yleisesityksessä ja rakennusoppaassa *Kirchen: Handbuch für den Kirchenbau* (1959) lukijakunnalle esiteltiin seikkaperäisesti useita moderneja katolisia seurakuntakirkkoja, joihin oli sisällytetty erityyppisiä liitännäis-tiloja. Teoksessa tarjottiin käytännönläheisiä ohjeita monitoimikirkkojen suunnittelemiseksi; virikkeitä eri huoneistoryhmien yhteensovittamiskäytäntöihin saattoi luvalla hakea niin katolista kuin protestanttista rakennustoimintaakin käsittelevistä osioista. Teoksessa rakennustyyppin yleistymistä selitettiin yhteiskunnan maallistumiskehityksellä: sakraaliarkkitehtuurin avulla kristillinen kirkko pyrki yhtäaikaaisesti sopeutumaan ja vaikuttamaan maailman muutokseen.⁹⁸

96. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 104.

97. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 106.

98. Kaj Saleniuksen 27.10.1953 Helsingissä päiväämät katolisen kirkon rakennuslupapiirustukset. ARSKA; ks. myös

Kuva 80. Saksalaisen Kirchen-rakennusoppaan esimerkkipohjakaavoja moderneille katolisille monitoimikirkkokomplekseille. (Kuva: ks. Kirchen: Handbuch für den Kirchenbau (1959), 116–117).

Wickbergin käsitys katolisesta kirkkorakennustaiteesta näyttäytyi romantisoivalta ja välineelliseltä: sen kuvailun tarkoituksena oli nostaa esiin modernin luterilaisen työkeskusarkkitehtuurin heikkoudet ja puutteet. Katoliseen traditioon nojautuen hän esittikin, että nykyihminen tarvitsi eniten kaikista ylimääräisistä toiminnoista vapautettuja pyhättöjä hiljentyäkseen ja harjoittaakseen yksityistä hartautta arjen kiireiden keskellä. Vaihtoehtoksi monitoimikirkkoille Wickberg esitti pieniä, yksinkertaisia ja taiteellisesti korkeatasoisia kappeleita, joita voisi rakentaa eri puolille kaupunkia.⁹⁹

Kumpi muodon ratkaisee, monitoimikirkon hengellinen vai maallinen funktio?

Sakraalirakennustaidekeskusteluissa arkkitehtikunta koki monitoimikirkot erityisen pulmallisiksi suunnittelukohteiksi, sillä kyseessä ei ollut yksiselitteisesti joko hengellistä tai maallista käyttötarkoitusta palveleva rakennustyyppi. Tilan toimintolähtöisyyttä painottavien funktionalististen suunnitteluperiaatteiden mukaan muodon tuli seurata tehtävää. Millainen ulkoasu tai tunnelma sopi kohteelle, joka oli yhtäaikaaisesti juhlava ja arkinen?

Keijo Petäjä käsitteli ongelmavyöhytiä hänen *Arkkitehti*-lehdessä julkaisemassaan kirjoituksessa ”Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa” (1957). Hänen varauksellinen suhtautumisensa työkeskuksiin liittyi hänen kannattamaansa arkkitehtuurisuunnittelun konstruktiiis-funktionaaliseen periaatteeseen. Sen mukaan rakennuksen toiminnallisen sisällön ja ulkoisen muodon välinen suhde tuli olla mahdollisimman yhteneväinen ja harmoninen. Petäjä korosti, että rakennustaiteessa tuli aina pyrkiä selvyyteen ja totuudellisuuteen. Siksi hän piti tärkeänä, että jokaisella suunnittelukohteella oli sen henkeen ja käyttötarkoitukseen sopiva muotoilu. Ihanteellisimmillaan oikeanlaisena

Weyres 1959, 113–118; Vogel 1959, 285–290.

99. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 106.

toteutettu arkkitehtuuri pystyi aikaansaamaan ihmisissä tunnetta psykologis-sosiaalisesta järjestyksestä. Petäjän mukaan rakennustaide ”omalta osaltaan helpoittaa [sic!] maailmankuvamme muotoutumista sekä [on] mukana poistamassa ajassamme vallitsevaa epävarmuuden ja juurettomuuden tunnetta”. Samassa yhteydessä hän kuitenkin myönsi, ettei kaikista tehtävistä väistämättömästi seuraa jotain ennalta määrättyä tai spesifiä muotoa. Petäjän mukaan sellaisen luominen on viimekädessä suunnittelijan tehtävä.¹⁰⁰

Artikkelissaan Petäjä peräänkuulutti työkeskusten ulkoasun muokkaamista yhä sakraalimpaan suuntaan. Jumalanpalvelushuoneen asema rakennuksen päätilana kuului käydä ilmi jo julkisivujäsentelyä tarkastelemalla. Hänen mukaansa kirkkosalin tuli muodostua rakennuskompleksin taiteelliseksi dominantiksi. Petäjästä kohteisiin sisällytettävien huoneryhmien laatu ja määrää kaipaivat arviointia vielä yleisellä tasolla, jotta monitoimikirkkojen arkkitehtoninen yhtenäisyys ja sakraalius voitaisiin taata. Parhaana mahdollisena ratkaisuna hän piti sellaista, jossa nuoriso- ja harrastustilat toteutettaisiin pyhättöosasta täysin erilleen. Näin toimimalla vältettäisiin keskenään hyvin eriluonteisten tilojen yhteensovittamispyrkimyksistä johtuvat ongelmat. Samalla kirkkomaisiin muodonanto voitaisiin varata yksin runkokuoneen jäsentelyyn. Puheenvuorossaan arkkitehti Risto Jämsä esitti samansuuntaisia ajatuksia. Hänestä työkeskukseen sisällytettävien huonetilojen sopivuuden määrittäminen oli puhtaammin ”eetillinen” eli periaatteellinen eikä dogmaattinen tai käytännöllinen kysymys. Kaikissa tilaratkaisuissa tuli Jämsän mukaan edetä tarkoituksenmukaisuuden, rakenteellisuuden ja materiaalilähtöisyyden asettamin ehdoin.¹⁰¹

Kiinnostavaa on, että Ruotsissakin joustavakäyttöisten monitoimikirkkorakentamisen yleistyminen 1950-luvulla oli herättänyt kysymyksiä eri huoneistotyyppien yhteensovittamisperiaatteista. Sikäläisessä aihepiiriä käsitelleessä seminaarissa oli esitetty huolta siitä, että tilojen likeisyys helpottaisi häiritsevien aistinärsykkeiden kulkeutumista paikasta toiseen: ”Det är ej nödvärdigt att placera pentryt så, att dess kaffedoft stör kyrkans helgd”.¹⁰²

Petäjä ulotti huonetilojen tarkkarajaisuutta painottavan toimintolähtöisen tilasuunnittelun koskettamaan myös monitoimikirkkojen sisustuksellisia ratkaisuja. Niissä oli suosittava mahdollisimman paljon kulutusta kestävästä materiaaleista valmistettuja kiinteitä kalusteita kuten seinänvieruspenkkejä ja upotettuja kaappeja. Näiden tarkoitus oli vakiinnuttaa tietyt toiminnot tiettyihin tiloihin ja tällä keinoin estää työkeskusten huonejärjestysten epä-tarkoituksenmukaista ja käyttäjälähtöistä muuntelua.¹⁰³ Jo ensimmäisten Helsinkiin pysty-

---

100. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 159; Vain muutama vuosi tämän kirjoituksen julkaisemisen jälkeen Petäjä pui *Arkkitehdissa* funktionalistista suunnitteluperiaatetta kyseenalaistavampaan sävyyn. Lauttasaaren kirkon kohde-esittelyn yhteydessä julkaistussa puheenvuorossaan hän kysyi, että seuraako muoto tehtävää vai pikemminkin tehtävä muotoa. Petäjä viittasi tekstissään ajankohtaisiin kirkkoarkkitehtuurikilpailuihin, joissa samalle funktiolle oli löydetty lukuisia, toisistaan suurestikin poikkeavia ratkaisuja. Tekstissään hän korosti, että arkkitehtonisen muodon löytämiseen vaikuttavat tehtävän lisäksi lopulta monet muutkin tekijät, kuten suunnittelukohteesta riippumattomat ulkoiset olosuhteet ja suunnittelijan oma luovuus. Petäjä lisäsi, ettei arkkitehtuuri tulisi lopultakaan perustua yksin rationalistiseen optimointiin eli kaikkein toimivamman tai tarkoituksenmukaisimman ratkaisun löytämiseen. (K. Petäjä. Ajatus, *Arkkitehti* 3/1960, 57.)

101. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 159–160; Jämsä 1959, 33–34.

102. Rudborg 1957, 47.

103. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti*

tettyjen monitoimikirkkojen kohdalla eri huoneryhmien käyttöjoustavuutta ja keskinäistä yhteyttä oli lisätty hyödyntämällä erilaisia nosto-, lasku- ja taitto-ovijärjestelmiä sekä suosimalla arkitiloissa irtokalusteita. Tätä taustaa vasten Petäjän ehdotukset näyttäytyivät pyrkimyksinä panna työkeskuksissa kehkeytyvät tilallis-sosiaaliset käytänteet aisoihin rajamalla toiminnot ennalta määrätyille paikoilleen.

Mies van der Rohen Barcelona-paviljonkia (1929) käsittelevässä ja hyvin tunnetussa analyysissään arkkitehtuurin teoreetikko Bruno Zevi on huomauttanut, kuinka modernistisessa tilasuunnittelussa tiukan funktionalismin rinnalla on kulkenut toisenlainenkin juonne. Siihen on liittynyt pyrkimys käyttöjoustavuuden ja visuaalisen jatkuvuuden lisäämiseen. Huoneistorakenteessa läpikulkevuutta ja -näkyvyyttä lisänneet fyysiset järjestelyt tarjosivat rakennusten käyttäjille mahdollisuuden liikkua tiloissa vapaammin ja muunnella niitä tarvelähtöisesti. Tällaiset ratkaisut ovat myötävaikuttaneet tilallis-toiminnallisten rajojen hälventymiseen ja kyseenalaistumiseen.¹⁰⁴ Pidän huomionarvoisena, etteivät suomalaiset arkkitehdit tuoneet kirjoituksissaan esiin edellä kuvatun laisia näkökohtia, mikä viittaa toiminnallisesti eriyttävän tilasuunnittelun hegemoniaan ainakin idealisoivassa diskurssissa.

Omasta puolestaan Wickberg katsoi, että monitoimikirkkojen tilajärjestelyissä jumalanpalveluselämä uhkasi jäädä päälle liimatuksi lisäksi tilanteessa, jossa seurakunnallinen harrastustarjonta kasvatti jatkuvasti suosiotaan. Kehityssuunta vaikutti rakennusten arkkitehtonisen jäsentelyn reunaehtoihin ja mahdollisuuksiin. Hänen mukaansa vain selkeästi uskonnollinen toiminta voitiin kehystää kirkolliselle rakennustaiteelle tunnusomaisin keinoin, muunlaiset sekulaarit aktiviteetit vaativat kokonaan erilaisen lähestymistavan. Wickberg varoitteli lukijoitaan *Arkkitehti*-lehdessä seuraavasti:

[M]ikäpä sitten on luonnollisempaa, kuin että kirkkojen rakentamisesta välitetään viis ja rakennetaan vain työkeskuksia, missä saa harjoittaa maaliammuntaa, nyrkkeillä, nähdä filmejä ja uida. Mutta älköön silloin myöskään vaadittako, että näillä rakennuksilla tulee olla sakraali leima.¹⁰⁵

Wickbergin artikkeli oli peittelemätön kritiikki Suomen evankelis-luterilaista kirkkoa kohtaan. Hänen mukaansa se oikeutti yhteiskunnallisen toimijuutensa ennemmin väestökirjanpito vastuulla, hautausmaiden hoidolla ja nuorisotyöllä kuin päätehtävänsä eli jumalanpalvelustoiminnan ja sielunhoidon kautta. Lisätehtävät voitaisiin siirtää Wickbergin mielestä kokonaan kuntien hoidettavaksi. Samaan hengenvetoon hän vaati kirkolta pidättäytymistä, mitä julkiseen vaikuttamiseen tuli. Ylipäätään pyrkimys pitää hengellinen ja maallinen elämänpiiri erillä toisistaan – olipa sitten kysymys arkkitehtuurista tai politiikasta – nousi Wickbergin tekstin punaiseksi langaksi. Vahvaa näkökantaansa hän perusteli viittaamalla uskontotieteilijä Mircea Eliaden ajatteluun. Hänen mukaansa *pyhä* ilmeni tilan merkityksellisenä järjestyksenä ja *profaani* sen jäsentymättömänä kaoottisuutena.¹⁰⁶

9–10/1957, 160.

104. Zevi 1993, 140–142.

105. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 106.

106. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 104, 106; vrt. Eliade 2003, 43–44.

Vastakkainasetteluun perustuvasta tulkintakehyksestä käsin tarkasteltuna sekä maallisia että hengellisiä käyttötarkoituksia palvelevien huonetilojen yhdistäminen saman katon alle ei johtaisi toiminnallisesti tarkoituksenmukaiseen tai katsomuksellisesti suotuisaan lopputulokseen.

Petäjän suhde monitoimikirkkoihin oli jännitteinen, joskaan ei yhtä torjuva kuin Wickbergillä. Edellä mainittu katsoi, että sopivanlaisilla huonejaotteluilla työkeskusarkkitehtuuri kykenisi ilmentämään ja selkiyttämään ympäröivän yhteiskunnan olemusta vieläpä sellaisin keinoin, jotka helpottaisivat nykyihmistä hahmottamaan sen kompleksista kokonaisstruktuuria. Tulkitsen hänen argumenttinsa niin, että onnistuneimmillaan rakennustyyppi voisi toimia moderniteetin ymmärtämisen ja sen jäsentämisen välineenä. Työkeskuksissa piili potentiaali tilan, toiminnan ja sosiaalisten suhteiden organisoimiseen tavalla, joka lisiäsi inhimilliseen olemiseen merkityksellisyyden tuntua. Tilarakenteeltaan moni hiljattain valmistunut monitoimikirkko jätti Petäjän mielestä paljon toivomisen varaa, sillä ne sisälsivät keskenään yhteensopimattomia ja poissulkevia huoneistokokonaisuuksia. Petäjästä työkeskusten suunnittelussa pulmallisinta oli, että tehtävään ryhdyttiin lapsi- ja nuorisotoiminta edellä – rakennuksen uskonnollinen funktio jäi usein taka-alalle. Pahimmillaan monitoimikirkot jouduttaisivat toiminnallisten ja sosiaalisten klikkien muodostumista. Kirkon perimmäinen tehtävä oli kerätä yhteen ja eheyttää eikä jakaa ja erotella. Petäjä selitti:

Kootessa seurakunnalliseen työkeskukseen sellaisia huonetiloja, joiden havaitaan vetävän nuorisoa puoleensa, rakennetaan eräänlaista pienoisyhteiskuntaa kirkon rajojen sisäpuolella toivossa, että täten laajennettaisiin sanankuulijoiden piiriä ja poistettaisiin niitä rajoja, jotka ovat syntyneet kirkon ympärille. Tuloksena ei kuitenkaan ole rajojen hävittäminen, vaan uusien rajojen piirtäminen inhimillisten harrastusten pariin. Tällainen pienoisyhteiskunta tulee pakostakin olemaan epäyhtenäinen ja rajoittunut.¹⁰⁷

Voiko työkeskus olla kaunis ja kykeneekö se herättämään ihmisissä hartautta?

”Miltä näyttää oikea kirkko?” -juttusarjan kuudennessa osassa käsiteltiin arkkitehti Onni Ermalan piirtämää ja vuonna 1950 valmistunutta Suomussalmen kirkkoa. Jyrkkälappeisesta runkokuoneesta ja siihen liittyvästä matalasta siipirakennuksesta koostuva rakennuskokonaisuus esiteltiin lehtikirjoituksessa alleviivatusti katedraalin ja työkeskuksen yhdistelmänä. Kirkkoherra Lauri Säipän mukaan kohteen toteutuksessa täytyivät sekä kauneudelle että käytännöllisyydelle asetetut vaateet. Kun jumalanpalvelushuone kykeni arvokkaalla muodonannollaan virittämään kävijässä pyhyden tunteen, seurakuntakoti kieli kirkon toiminnallisesta merkityksestä nykypäivänä. Tekstissään hän korosti, että paikalliset olivat

---

107. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 159.

kokeneet työkeskuksen tarjoamat vapaa-ajan huoneistot tärkeiksi.¹⁰⁸

1950-luvun lopulla käydyissä kirkkoarkkitehtuurikeskusteluissa esiintyi yleistä tyytymättömyyttä kotimaisen sakraalirakennustaiteen tasoon ja epävarmuutta sen tulevaisuuden suhteen. Huolenaiheet tiivistyivät työkeskuksiin. Kysyttiin, että millaisin edellytyksin ne voisivat olla samalla yleviä ja hartaudellisia? Aikalaismielipiteissä arkitoiminnan tilojen sisällyttämistä kirkkorakennukseen jopa kavahdettiin, sillä ratkaisun uskottiin rajoittavan arkkitehdin taiteellista ilmaisunvapautta ja estävän hänen luomiskykynsä täysimittaista toteutumista. Juuri näihin syihin vedoten Veikko Larkas kiitteli tilaajatahoa siitä, ettei hänen suunnittelemaansa Kauhajoen kirkkoon (1958) vaadittu kuin runkokuonetta.¹⁰⁹ Tilan, toiminnan ja tunnelman kytköksiä puineen Risto Jämsän mukaan jumalanpalvelusta varten työkeskukseen saapuneelle herkkäsieluiselle kristitylle pelkkä tietoisuus naapurihuoneessa tapahtuvasta pelailusta tai kisailusta riitti latistamaan paikan erityislaatuisen hengen:

Kun sitten käymme sisään Herran temppeliin, jonka olemuksessa on pyhyiden tuntoa, mutta jonka alttarin takana tiedämme olevan pöytätennishuoneen, jossa juuri on peli-ilta, vaikka mitään ei kuulu eikä näy, niin emme voi sille mitään, että pyhyiden tunto saa mielessämme särön, eikä siksi, että pöytätenniksessä mitään pahaa olisi.¹¹⁰

Pastori Lars Ridderstedtin teologisesti sävyttyneessä monitoimikirkkokritiikissä rakennustaiteelliset aspektit korostuivat. Hän piti Helsinkiin hiljattain valmistuneiden ja rakenteilla olevien työkeskusten arkkitehtonisia puutteita valitettavina. Niistä uupui tunnusomaisen sakraali leima. Ridderstedtistä esteettisesti korkealaatuinen rakennustaide toimi jo itsessään ylistyksen ilmaisuvälineenä.¹¹¹

Arkkitehteja huolettivat kirkonmiesten ja maallikoiden modernistiseen muotokieleen tottumaton maku ja tyylitietouden puute. Tähän viittasivat omissa puheenvuoroissaan sekä Keijo Petäjä että professori J.S. Sirén. Mitä seurakunnalliseen rakennustoimintaan tuli, he molemmat pitivät rivipapiston kiinnostusta ja osaamista puutteellisenä. Sirén korosti, ettei yksin terve järki riittänyt sakraaliarkkitehtuuriin kuuluvien esteettisten kysymysten ratkaisemiseen – siihen vaadittiin myös koulutuksen kautta saatua asiantuntemusta. Siltikään Sirén ei pitänyt kirkollisia piirejä kokonaan syypäinä ala-arvoisiin suorituksiin, joita sakraalirakennustaiteen saralla oli viime vuosien aikana tehty. Hänen mukaansa arkkitehtien oli syytä muistaa, että kirkko oli uskonnollinen kulttirakennus. Sen kokonaissuunnitelmaa ei ollut syytä rationalisoida liikaa.¹¹²

Nils-Erik Wickberg ei sen sijaan halunnut syyllistää arkkitehteja nykyisen sakraalirakennustaiteen heikkolaatuisuudesta. Ongelman syy oli hänestä pohjimmiltaan sosiokulttuurinen, ja se liittyi pyhyiden tunteen katoamiseen modernista maailmasta. Samassa yhteydessä Wickberg esitti *Arkkitehti*-lehdessä julkaistun puheenvuoronsa muuhun sisältöön

108. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 6”, *Uusi Suomi* 11.10.1959.

109. Ks. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 4” *Uusi Suomi* 4.5.1959.

110. Jämsä 1959, 34–35.

111. Keitä varten rakennamme kirkkomme?, *Maaseudun Tulevaisuus* 26.9.1957.

112. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 160; J.S. Sirén. ”Miltä näyttää oikea kirkko? 7 (II) - Lutherilaisen kirkkorakennuksen periaatteista”, *Uusi Suomi* 19.11.1959.

nähdessä jopa ristiriitaisesti, että yhä useampi maallista tarkoituserää palveleva uusi rakennus onnistui ulkomuodollaan herättelemään henkisiä tunteita jopa paremmin kuin monet nykyaikaiset kirkot. Ajankohtaiseksi esimerkiksi Wickberg nosti ylisanoja säästelemättä vuonna 1958 Helsingin Taka-Töölöön valmistuneen Kansaneläkelaitoksen pääkonttorin:

Valitakseni läheisen esimerkin, on Alvar Aallon [--] suunnitteleman rakennuksen raskas, samalla kertaa vakava ja loisteliass hahmo, joka suorastaan saattaa johtaa ajatuksen egyptiläisiin temppelihin, sakraalimpi kuin lähipitäen kaikki kirkot, mitkä viimeisten sadan vuoden kuluessa rakennettu.¹¹³

Kuten pro gradussani esitin, Wickbergin yllättävä vertailukohta muuttuu entistä erikoisemmaksi, kun huomioidaan monet Kansaneläkelaitoksen toimitalon ja läheisen Alppilan kirkon tilallis-toiminnalliset ja arkkitehtoniset yhtymäkohdat. Sen lisäksi, että molempia rakennuksia kutsuttiin aikoinaan työkeskuksiksi niiden tilarakenteensa ansiosta, Keijo Ström ja Olavi Tuomisto osallistuivat kummankin kohteen suunnitteluun: pääkonttori-hankkeessa Aallon avustajina, kirkon kohdalla pääarkkitehteina.¹¹⁴ Wickbergin rinnastus, jossa hän alleviivaa sakraalien ja profaanien työkeskusten rakennustaiteellisia ansioita ja puutteita, näyttäytyy lähinnä tarkoitushakuisena retoriikkana.

Läpikäydyssä tutkimusaineistossa Alvar Aallon sakraaliarkkitehtuuri sijoittui omaan kategoriaansa. Hänen omaleimaisen ekspressiivisen ja yksityiskohtiaan myöten harkitun muotokielen katsottiin kykenevän virittämään ihmiset vastaanottavaisiksi pyhän kokemiselle siitäkin huolimatta, että suunnittelutyön kohteena oli monitoimikirkko, jollaisia Aalto oli piirtänyt useitakin. ”Miltä näyttää oikea kirkko?” -artikkelisarjan kolmas osa käsitteli taiteellisen ilmaisun merkitystä. Esimerkkitapauksena toimi Imatran Vuoksenniskassa sijaitsevan Kolmen Ristin kirkko (1958). Jutussa nostettiin esiin, kuinka aistikkaan tunnelmal-

Kuvat 81 ja 82. Vuoksenniskan kirkon runkokuoneen kolmijakoisuus näkyy sekä sisältä että ulkoa. (Kuvaaja: Kosken kuvaamo, 1958. Lappeenrannan museot, KUVKOSKN528:3 ja KUVKOSKN528:17. FINNA.)

113. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 103.

114. Ortiz-Niemi 2012, 49–51.

lisella interiöörillään pyhättö onnistui hurmaamaan epäluuloisimmatkin vierailijansa siitä huolimatta, että rakennus palveli myös arkikäyttöä. Veistoksellisen kokonaissommitelman muodostava kohde oli suunniteltu siten, että kirkkosali oli jaettavissa tarpeen tullen kolmeen osaan ääntä eristävillä liukuseinillä. Kustakin pääsi kulkemaan samanaikaistoimintaa häiritsemättömästi suureen eteishalliin.¹¹⁵

Imatran seurakunnan taloudenhoitaja Reino Karhun mukaan jokapäiväisen toiminnan kannalta joustava tilaratkaisu oli osoittautunut onnistuneeksi. Työkeskuksen huonetila-ohjelmaan kuului vielä erillinen seurakuntasali, ruokailutila keittiöineen juhlatilaisuuksia varten sekä läheistä hautausmaata palveleva ruumishuone. Tontilla sijaitsi myös pappila, jonne oli sijoitettu kappalaisen, diakonissan ja talonmiehen asunnot. Karhu totesi, että Vuoksenniskan arkkitehtonisesti korkeatasoisessa kirkossa teknisyyks, käytännöllisyys ja taiteellisuus yhdistyvät toisiinsa saumattomasti.¹¹⁶

Kirjoituksessa taidehistorioitsija Göran Schildt totesi samantapaisesti, että Aallon psykologisesti puhutteleva ja seurakunnan jokapäiväistä toimintaa palveleva arkkitehtoninen luomus oli yhtäaikaista sekä taideteos että hyötyrakennus. Uuskansankirkollisiin ajattelijoihin lukeutunut Mikkelin hiippakunnan piispa Martti Simojoki kiitteli helposti lähestyttävän sakraalirakennuksen inhimillisiä mittasuhteita ja sen muotoilun rohkeutta. Hän uskoi, että Kolmen Ristin kirkon tilaratkaisut olivat omiaan niin vahvistamaan yhteisöllisyyden tunnetta seurakuntalaisten kesken kuin muovaamaan heidän uskonnollista kokemusmaailmaansa. Puheenvuorossaan Simojoki otti vielä kantaa ajankohtaiseen työkeskuskysymykseen. Hän katsoi, että sakraalien ja profaanien tilaryhmien yhteensovittamiseen liittyneet pulmat kuvastivat – vertauskuvallisesti ja konkreettisesti – hengellisen ja maallisen elämänpiirin monimutkaista rinnakkaiseloä nykypäivänä. Hänen eksistentialistisesti sävyttyneessä ajattelussaan monitoimikirkkorakennus oli ajan kuva ja olemisen kohdistin, jonka tehtävänä oli auttaa ihmistä paikantumaan Jumalan luomakunnassa. Simojoki kuvaili:

[Kirkkorakennuksen] monipuoliset käyttömahdollisuudet liittyvät nykyaikaiseen mahdollisuuteen laajentaa seurakuntatyötä ja ottaa käytäntöön uusia työtapoja. Mutta huomattakoon, että Kolmen ristin kirkossa tämä ei johda ristiriitaan kirkkokuoneen sakraaliluonteen kanssa. [--] Näin siis Kolmen ristin kirkko on ilmausta nykykirkon ongelmasta, miten pyhä ja arki, Jumalan iankaikkinen muuttumaton evankeliumi ja tavallinen arki-ihminen löytäisivät toisensa.¹¹⁷

Myös piispa Eino Sormunen korosti arkkitehtuurin teoreetikko Sigfried Giedionin ajatteluun viitaten, että uudenaikaisen sakraalirakennustaiteen tulisi vastata inhimilliseen kauneudenkaipuuseen. Lisäksi sen pitäisi johdatella kirkkokansan olemassaoloon ja maailman merkityksellisyteen liittyvien perimmäisten kysymysten äärelle. Modernin arkkitehtuurin muotokielen tulisi kyetä vastaamaan ”nykyisen epätasapainoisen, epäpersoonallisen, traagillisen ihmisen palvonnantarpeeseen”.¹¹⁸

115. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 3” *Uusi Suomi* 29.4.1959.

116. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 3” *Uusi Suomi* 29.4.1959.

117. A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 3” *Uusi Suomi* 29.4.1959.

118. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista.

5.2.2 UUDESSA VANHAA, VANHASSA UUTTA: TYÖKESKUS NYKYAIKAISENA KAUPUNKILUOSTARINA

Seuraavaksi tarkastelen vielä lyhyesti työkeskustyyppiä koskevia sekä 1950- ja 1960-lukujen vaihteen sakraaliarkkitehtuurikeskustelussa esitettyjä taiteellis-esteettisiä jatkokehittelyehdotuksia. Niissä korostui yhtäältä modernistinen tulevaisuuteen suuntautuminen ja traditiotietoinen menneisyydestä ammentaminen.

Arkkitehti-lehdessä Keijo Petäjä tarjosi lukijakunnalleen pragmaattisia ohjeistuksia työkeskuksen taiteellisen laadun parantamiseksi. Jo uskonnollisen symboliarvonsa vuoksi varsinaisen kirkko-osan tuli aina toimia kohteen arkkitehtonisen jäsentelyn lähtöpisteenä. Jumalanpalvelushuoneen erityislaatuisuutta oli korostettava tilan muodostaman volyymin kohoavuudella, hallitsevuudella ja autonomisuudella muihin rakennusmassoihin nähden. Kompleksiin kuuluvien sivuosien tuli Petäjän mukaan olla selvästi matalammat ja muotoilultaan hillityt. Kohteeseen ei saisi sisällyttää sellaista huoneistoa, jonka ulkokuori kilpailisi huomiosta runkokuoneen kanssa. Työkeskusarkkitehtuurin taiteelliseksi tavoitteeksi Petäjä määritteli muodonannon harmonian ja hartaudellisuuden; yksinkertaisuudellaan monitoimikirkon tuli herättää ihmisissä pyhyyden tunne.¹¹⁹

Kirjoituksessaan Petäjä nosti työkeskusrakentamisen esikuvaksi sopivanlaisen huoneti-laohjelmansa ja taiteellisen jäsentelynsä ansiosta Eliel Saarisen piirtämän ja vuonna 1942 Yhdysvaltain Illinoisiin valmistuneen *Tabernacle Church of Christ* -kirkon. Kohde on sittemmin nimetty *First Christian Church*iksi. Kuutiomaisen runkokuoneen ja jyrkän tornin lisäksi siihen kuuluu matalampi siipiosa, joka alun perin rajasi vesiallasaiheella viimeistelyä ulkopihaa. Seurakunnan arkihuoneistojen lisäksi rakennukseen mahdutettiin tilat raamattukoululle. Kompleksi on yleisvaikutelmaltaan hillityn linjakas. Materiaalilähtöinen detaljointi lisäsi rakennuksen visuaalista vivahteikkautta ja sen arvokasta leimaa. Saarisen sakraaliarkkitehtuurista saadut virikkeet ovat selvästi nähtävissä Petäjän itsensä suunnitteleman Lauttasaaren kirkon lisäksi myös muissa Suomeen sodanjälkeisenä aikana valmistuneissa moderneissa työkeskuksissa. Artikkelissaan hän esitti kuvataiteilija Albert Christ-Janerin sanoja mukaillen, että Saarisen muodonannon selkeäpiirteisyys henki varhaiskristillistä vaatimattomuutta ja vilpittömyyttä siitäkin huolimatta, että suunnittelija pyrki ratkaisullaan uudenlaisen arkkitehtonisen ilmaisutavan luomiseen.¹²⁰

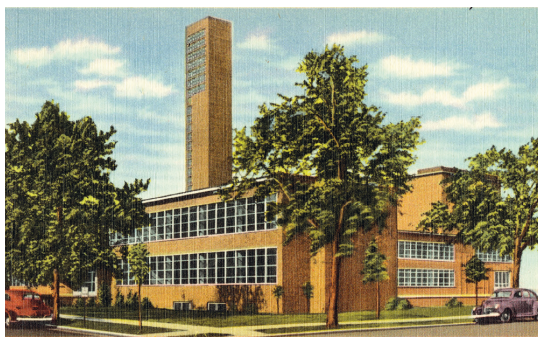
Piispoista Tampereen hiippakunnan Eelis Gulin tarjosi *Arkkitehti*-lehden sivuilla näkemysensä nykyaikaisen monitoimikirkon muotoiluun liittyvistä periaatteista. Hän esitti, että rakennustyyppin arkkitehtonisiksi esikuviksi tilallisen kokonaisuusjäsentelynsä ja -ryhmitelynsä ansiosta kelpasivat niin 1920- ja 1930-lukujen taitteessa Helsinkiin valmistuneet työkeskukset kuin uudemmassa amerikkalaisessa sakraalirakennustaiteessa tavatut, suojaisen sisäpihan ympärille sommitellut ratkaisut. Gulinista kauniin ja hengellisesti ylevöittävän sakraaliarkkitehtuurin tuli viitata ulkoisella olemuksellaan kristillisen rakennustaiteen

---

Arkkitehti 9-10/1957, 143–144; ks. myös Giedion 1956, 40–42.

119. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 160.

120. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9–10/1957, 159; vrt. Christ-Janer 1948, 89.

Kuvat 83 ja 84. Yllä Eliel Saarisen Suunnitteleva *Tabernacle Church of Christ* (1942), josta muodostui tärkeä arkkitehtoninen esikuva moderneille monitoimikirkkoille Suomessa. (Postikortti. Tuntematon kuvittaja, Boston Public Library, 06_10_013593.) Alla Markus Tavion Meilahden kirkko (1945/54). (Kuvaaja: Roos, 1960–63. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19671031:243. FINNA)

vuosisataiseen traditioon:

Olen kuullut arkkitehtien kipuilevan seurakuntasalin, kerho- ja askartelutilojen yms. sijoittamisessa. Tahtomatta tässäkin esiintyä asiantuntijana mainitsen omakoh-
taisena käsityksenäni, että jälleen Paavalin ja Olaus Petrin kirkot tässäkin tuntu-
vat onnistuneilta. Yhdysvalloissa tapaa usein neliöratkaisun: yksi sivu on kirkkona,
kolme muuta muina tiloina keskuksen muodostaessa viehättävän ”luostaripihan”
ruohikkoineen ja suihkulähteineen, jotka nekin puhuvat Elämän kirjan kieltä.¹²¹

Työkeskusten rakennustaiteellisissa ratkaisuissa uuden ja vanhan, nykyisyyden ja men-
neisyyden välinen dialogi oli aihekokonaisuus, jota myös Ahti Auranen käsitteli omissa kir-
joituksissaan. Hän ja Gulin näkivät modernin monitoimikirkon ja keskiaikaisten luostarin
välillä arkkitehtonisia ja toiminnallisia yhtymäkohtia. Pidän huomionarvoisena, että läpi-
käymässäni tutkimusaineistossa aikalaiset esittivät tämän hyvinkin ilmeisen vertauksen
Suomessa ensimmäisen kerran vasta 1950-luvulla. Yksi syy analogian verrattain myöhäi-
selle esiin tulolle on ollut protestantismin ja katolisuuden välinen teologinen jännite: kuten
olen tutkimuksessani jo osoittanut, valitsemalla tiettyjä rakennustaiteellisia ratkaisuja on
haluttu sitoutua oikeaoppiseksi koettuun kristinuskon tulkintaan.

Työkeskusrakentamiselle menneisyydestä haettua verrokkikohdetta käytettiin 1950- ja
1960-luvun arkkitehtuuridebatissa vasta-argumenttina väittämille, jotka korostivat moni-
toimikirkkotyyppin historiattomuutta ja maallistuneisuutta. Auranen esimerkiksi totesi
”Miltä näyttää oikea kirkko?” -artikkelisarjassa kuin suoraan Wickbergin esittämään kritiik-
kiin vastaten etteivät työkeskukset suinkaan olleet luterilaista keksintöä. Auranen totesi, että
rakennustyyppin voidaan nähdä jatkavan vanhojen katolisten luostarikompleksien arkkiteh-
tonista perinnettä nykypäivänä. Kyseisissä laitoksissa munkkien ja nunnien työtilat, heidän
asuntolansa ja parhaimmillaan jopa useammatkin jumalanpalvelushuoneet oli onnistuttu
sovittamaan yhteen rakennuskokonaisuuden sakraaliutta korostavalla ja esteettisesti kor-
kealaatuisella tavalla.¹²²

121. E. Gulin. Kirkkoarkkitehtuurista, *Arkkitehti* 3/1959, 9.

122. E. Gulin. Kirkkoarkkitehtuurista, *Arkkitehti* 3/1959, 9; A. Auranen, ”Miltä näyttää oikea kirkko? 2” *Uusi Suomi* 18.4.1959.

Modernin monitoimikirkon tilallis-toiminnallinen rinnastuminen keskiaikaiseen luostariin korosti rakennuksen artikuloimia heterotooppisia sisäkkäisiä ja rinnakkaisia merkityksenantoprosesseja. Arkkitehtoninen analogia palveli myös uudenaikaisen seurakuntatyön tarkastelemista ja sen legitimoimista vuosisataisesta traditiosta käsin: käytännönläheinen toiminnallisuus oli aina ollut olennainen osa näkyväksi tehtyä, elettyä kristinuskoa. Aikalaiset oivalsivat, että *työkeskus*-nimityksen ja keskiaikaisten sääntökuntien tunnuslauseen *ora et labora* eli ”rukoile ja tee työtä” välillä oli ilmiselvää assosiatiivista ja sisällöllistä yhtäläisyyttä. Helsingissä 1950-luvulla käydyissä kirkkojen suunnittelukilpailuissa kyseistä latinankielistä mottoa käytettiin toistamiseen ehdotuksen nimimerkkinä. Luostarimaisuus ulottui havainnollistamaan niitä olemisen ja tekemisen tapoja, joita moderni työkeskus kehysti. Tarjotessaan eksistentiaalista suojaa profaanin maailman mielettömyydeltä rakennus muodostui niin ikään uskonnollisen toimeliaisuuden ja uutteruuden performatiiviseksi näyttämöksi. Nils-Erik Wickberg totesikin, että jo sanana *työkeskus* kuvasti luterilaisen eetoksen mukaista ahkeruuden ihannointia ja lähes pakonomaista pyrkimystä joutenolon välttämiseen.¹²³

---

123. N.-E. Wickberg. Kirkkorakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6–7/1958, 103.

6 LÄHIÖIDEN LUOSTARIT: TAPAUKSINA MUNKKIVUOREN JA TAPIOLAN KIRKOT

Tässä väitöskirjaluvussa tarkastelen monitoimikirkkoarkkitehtuurin sosiaalista merkitystä osana toisen maailmansodan jälkeisenä aikana rakennettua modernia lähiömiljöötä. Selvitän, millaisin arkkitehtonisin lähtökohdin ja kirkollisin intressein uusia seurakunnallisia työkeskuksia ryhdyttiin suunnittelemaan ja toteuttamaan eri puolille pääkaupunkiseutua 1960-luvun alkupuoliskolla. Lisäksi arvioin, millaisina toimintaympäristöinä kohteet näyttäytyivät niiden eri käyttäjäryhmille.

Kirkollinen rakennustoiminta jatkui vilkkaana Helsingin seudulla koko 1960-luvun. Vuoteen 1965 mennessä pääkaupunkiseudulle oli valmistunut kymmenkunta¹ uutta seurakunnallista toimipistettä, jotka tilajakonsa ansiosta on luettavissa monitoimikirkkoiksi. Näiden joukossa ovat kohteet, jotka olen valinnut luvussa käsiteltäviksi pääesimerkkitapauksiksi: seurakuntatalohankkeena alkuunsa saanut Munkkivuoren kirkko (1963) ja Tapiolan kirkko (1965). Siinä, missä jälkimmäinen rakennus on korotettu kotimaisen sakraaliarkkitehtuurin modernistiseksi merkkiteokseksi ja suunnittelijansa professori Aarno Ruusuvuoren (1925–1992) ankarana pidetyn estetiikan huomionarvoiseksi ilmaukseksi, pyhätöistä edellä mainittu on kirkkoarkkitehtuurin tutkimuksessa huomattavasti vähemmälle huomiolle jäänyt ja arkkitehti Olavi Kanteleen (1920–2012) piirtämä luomus.

Läheisen rakennusajankohdan lisäksi luostarimaisiksi seurakuntakeskuksiksi² suunniteltuja monitoimikirkkoja yhdistää niiden sijoittuminen pääkaupunkiseudulla 1950-lukulaiseen lähiömiljööhön. Kaupunkikuvallisesti kirkot asemoituvat urbaaniin ympäristöönsä vastakkaisin keinoin: kun Munkkivuoren kirkko tehtiin ostoskeskuksen hallitseman lähiympäristönsä visuaaliseksi dominantiksi, Tapiolan kirkon hahmo vetäytyi itseensä – Ruusuvuoren sanavalintoja toistaen – kuin tummaksi varjoksi mäntymetsikköön.³ Olennaista molemmissa sakraalirakennuksissa ja niiden tilajakojen ryhmittely- ja sijoittelutavoissa on keino, jolla arkkitehtuuri muodostaa monitahoisen suhteen materiaalisesti, sosiaalisesti ja toiminnallisesti määrittäneeseen maisemaan. Tarkastelen kumpaakin esimerkkitapausta niiden valmistumisajankohdan kontekstissa. Kohteisiin tehdyt myöhemmät muutokset tai laajennukset eivät sisälly tutkimukseni rajaukseen.

---

1. Näihin lukeutuvat Puistolan työkeskus ja Vaaralan kappeli (1960); Jupperin (1960) ja Kauniaisten (1961) seurakuntakodit; Korson kirkko (1962) sekä Pohjois-Haagan ja Paloheinän seurakuntatalot (1963).

2. *Seurakuntakeskus* on monitoimikirkkorakennuksesta käytetty nimitys, joka alkoi yleistyä 1960-luvun aikana.

3. A. Ruusuvuori. Tapiolan kirkko. *Arkkitehti* 9–10/1966, 128.

6.1 PYHÄ TARKOITUKSEN MUKAISUUS: SUUREN KIRKKOARKKITEHTUURIKESKUSTELUN EPILOGI

Edellisessä pääluvussa analysoin Suomessa 1950- ja 1960-lukujen taitteessa käytyä sakraalirakennustaidedebattia. Sen eräänlainen jälkinäytös koettiin vuonna 1962, jolloin Kuopion hiippakunnan esipaimenena toiminut – ja kulttuuripiispanakin tunnettu – Eino Sormunen julkaisi *Kirkko ja seurakuntakoti: johdatus nykyiseen kirkkorakennustaiteeseen* -nimisen kirjasen. Teos laadittiin ensisijaisesti seurakunnallisten kirkkorakennushankkeiden vastuuhenkilöille, etenkin papistolle.⁴ Hänen tekstinsä ensisijainen tarkoitus liittyi modernin kirkkoarkkitehtuurin luonteen selventämiseen ja sitä koskevien virhekesitysten oikaisemiseen. Kirjan sivistyksellinen anti oli tähdätty juuri niille seurakunnallisille toimitsijoille, joiden osaaminen sakraalirakentamisen asiakysymyksissä oli asetettu aiemmin käydyissä keskusteluissa kyseenalaiseksi maan johtavien arkkitehtien taholta. Lukijakunnalleen *Kirkko ja seurakuntakoti* pyrki tarjoamaan taustatietoa kirkkoarkkitehtuurin historiallisen kehityksen vaiheista sekä sen teoreettisista ja teologisista erityiskysymyksistä. Lisäksi opasmainen teos sisälsi runsaasti käytännönläheisiä suosituksia, ohjeita ja neuvoja, jotka palvelivat seurakunnallisten rakennushankkeiden menestyksestä läpiviemistä.

Sormusen teos on laajennettu ja tarkistettu versio vuonna 1957 *Arkkitehti* -lehdessä julkaistusta artikkelista otsikolla ”Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista”.⁵ Kirja on mielestäni sisällöllisesti kattavin ja näkökulmallisesti syvälinen esitys sakraaliarkkitehtuurista, joka on syntynyt suomalaisen kirkollisen auktoriteetin kynästä väitöskirjani tarkasteluajanjaksolla. Kunnianhimoisuudessaan sen ainoisiin verrokkeihin nousee kirkkohistorian professori Jaakko Gummeruksen vuonna 1913 laatima artikkeli ”Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä”. Teoksessaan Sormunen piti edellä nimettyä tekstiä monilta osin edelleen pätevänä ja ajankohtaisena, sillä siinä käsiteltiin laaja-alaisesti 1960-luvulla edelleen ajankohtaista monitoimikirkkokysymystä. Sormusen ajattelussa rakennustyyppin merkitys modernin ajan kannalta merkityksellisen ja mielekkään hengellisen elämän saavuttamiseksi kävi ilmeiseksi jo *Kirkko ja seurakuntakoti* -teoksen otsikoinnissa: siinä nimettyjen kohteiden rinnakkaisuuteen ja keskinäiseen yhteyteen. Kirjassaan hän puhui monitoimikirkkoista usein vain *seurakuntatalona* tai *-kotina*.⁶

Mitä monitoimikirkon rakennustaiteelliseen artikulointiin tuli, Sormusen mukaan rakennuksen arkkitehtuurin tuli ilmentää uskonnollista arvokkuutta. Varsinkin seurakuntatalojen muotoiluun oli kiinnitettävä yhä enemmän huomiota, sillä nekin palvelivat kirkollista käyttötarkoitusta. Tältä osin Sormusen esittämät ajatukset olivat samansuuntaisia kuin

4. Sormunen 1962, 6, takakansi.

5. Ks. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 143–144.

6. Teoksessaan Sormunen tarjoaa rakennukselle ohjeellisen huonetilaohjelman, johon sisältyy: kirkkosali kulkuekäytävineen; toimituskappeli; sakaristo; jumalanpalvelustilaan liitettävissä oleva seurakunta- tai rippikouluusali; vähintään pari kerhohuonetta; tyttöjen ja poikien partiokämpät; voimistelusalit; keittiö- ja tarjoilutilat; vierashuone; seurakunnan työntekijöiden asunnot mieluiten eri rakennukseen. (Sormunen 1962, 41–42.)

ne, joita esiintyy hänen lukemistoksi suosittlemassaan ruotsalaisessa monitoimikirkkojen rakennusoppaassa, *Så byggs en småkyrka* (1957).⁷ Teoksen sisältöä käsittelin yksityiskohdaisemmin edellisessä pääluvussa.

Kirjassaan Sormunen sitoutui sodanjälkeisen ajan uuskansankirkollisiin ideaaleihin toteamalla, että muuttuvassa maailmassa evankelisluterilaisen kirkon oli pyrittävä tarjoamaan seurakunnallisella rakennustoiminnallaan ”kokoontumisen ja palvelemisen mahdollisuuksia kaikille jäsenilleen”.⁸ Tältä osin arkkitehtuuriltaan moderni ja huonetilaohjelmaltaan monipuolinen monitoimikirkkorakennus lunasti niin yhteiskunnallisen legitimitettinsä kuin paikkansa kaupungistuvassa maisemassa:

Uudet asutuskeskukset tarvitsevat työn ja kiireen keskelle muiden kulttuurirakennustensa joukkoon myös kirkon tai useimmiten yhdistetyn kirkon ja seurakuntakodin, jossa on tilaa yhä lisääntyvälle seurakunnalliselle toiminnalle mitä moninaisimmilla aloilla.⁹

Kirkko ja seurakuntakoti oli modernistisen sakraaliarkkitehtuurin apologia. Toisin kuin provosoivan tarkoitushakuisessa aikalaispuheessa usein esitettiin, nykyaikaisin suunnitteluperiaattein toteutettu kirkkorakennustaide ei ollut Sormusen mukaan ohimenevän muotivillityksen tai arkkitehtien päähänpiston aikaansaannosta. Se oli pitkällisen teknisen kehitytyön ja harkitun esteettisen kokonaisnäemyksen tulosta, mihin olivat vaikuttaneet sekä arkkitehtuurin teorian viimeaikaisimmat keskustelut että teologisen tutkimuksen uusimmat suuntaukset. Tarve sakraaliarkkitehtuurin päivittämiseksi oli Sormusen mukaan mitä yleisin ja ajankohtaisin, sillä koko läntisessä kristikunnassa oli parhaimmillaan käynnissä ennennäkemätön kirkkorakennusbuumi. Euroopassa ilmiö liittyi sodanjälkeiseen jälleerakentamiseen ja väestönkasvun seurauksena vilkastuneeseen asuinalueiden uudisrakentamiseen. Sosiaalisen tilauksen lisäksi kirkkoarkkitehtuurin systemaattisella kehittämistyöllä oli maa- ja tunnustuskuntarajat ylittävä universaali ulottuvuus.¹⁰ Julkaisussaan Sormunen asetti uudenaikaiselle kirkkoarkkitehtuurille kolme perusvaadetta:

1. Aitous: sakraalirakentamisen tulee pyrkiä niin rakenteelliseen ja materiaaliseen rehellisyyteen kuin tyylilliseen ajanmukaisuuteen
2. Funktionaalisuus: kirkot tulee suunnitella toimintälähtöisesti, jotta ne palvelisivat mahdollisimman tarkoituksenmukaisesti yhteistä jumalanpalvelusta ja yksityistä hartaudenharjoitusta sekä seurakuntatyön eri muotoja.
3. Kultillisuus: sakraalirakennuksen on oltava muoto-, valaistus- ja väritysratkaisuiltaan sellainen, että se kutsuu uskonnolliseen kontemplaatioon. Arkkitehtuurin tulee muodostua jumalanpalveluksen elimelliseksi osaksi ja sen välineeksi.¹¹

---

7. Sormunen 1962, 34, 37.

8. Sormunen 1962, 34.

9. Sormunen 1962, 3.

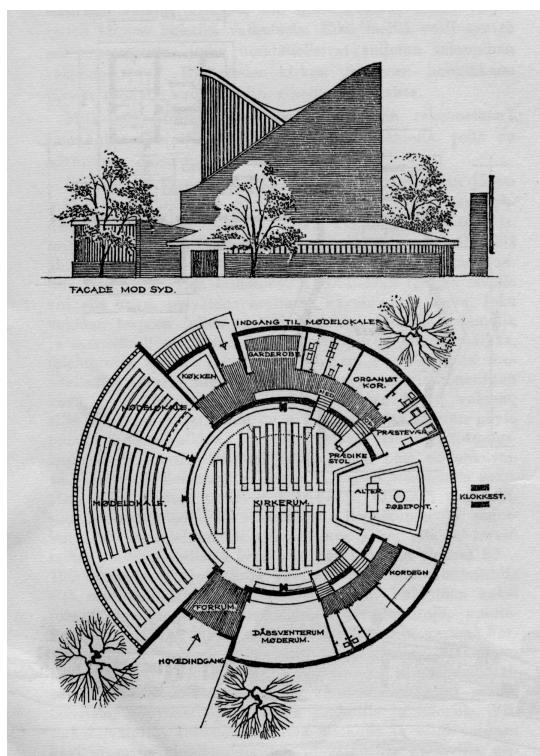
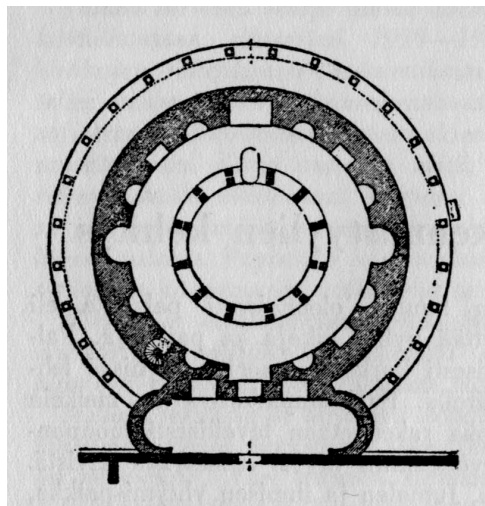
10. Sormunen 1962, 5, 13–14.

11. Sormunen 1962, 5, 15–16.

Kuvat 85 ja 86.

Sormusen Kirkko ja seurakuntakoti -kirjan (1962) kuvitusta. Alla Santa Costanza -kirkko Roomassa, oikealla Holger Jensenin piirtämä Glostrupin kirkko Tanskassa. Teoksessa kohteet toimivat esimerkkeinä arkkitehti Rudolf Schwarzin kehittälemästä ja kehäksi nimitetystä sakraalitalamatriisista.

Sormusen ajattelussa esiintyvä funktionaalisuuden ja kultillisuuden painottuminen kirkkorakennuksen jäsentelyn lähtökohtana on velkaa saksalaisarkkitehti Rudolf Schwarzin muotoilemalle modernin kristillisen sakraalitalan teorialle. Se on esitelty kokonaisuudessaan alun perin vuonna 1938 julkaistussa *Vom Bau der Kirche* -teoksessa.¹² Schwarzin näkemyksen mukaan kirkkorakennuksen arkkitehtonisen jäsentelyn ei tullut palautua yksin objektiivisesti todennettaville ja jumalanpalvelusmenojen määrittämille aineellisille reunaehdoille, vaan sen ulkoisen muodon tuli toimia kohti transsendenttia suuntaavan rukouksen, ylistyksen ja palvonnan itseisarvoisena välikappaleena. Teoriallaan Schwarz halusi laajentaa kirkkotilalle asetetut toimintolähtöisyyden ja tarkoituksenmukaisuuden vaateet koskettamaan myös sen uskonnollisesti mielekästä käyttöä ja eksistentiaalisesti merkityksellistä funktiota. Tämän saavuttamiseksi hän loi seitsemän väljästi ohjeellista ja skemaattiseksi pohjakaavarakkaisiksi hahmoteltua runkokuonemallia, joiden avulla Schwarz havainnollisti jumalanpalvelushuoneen ulkoisen muotoilun vaikutuksen sakraalitalan tunnelmaan ja sen sisäiseen toimintadynamiikkaan. Huomion keskipisteeksi nousi kirkkokansan suuntautuminen, järjestäytyminen ja liikkuminen liturgisiin painopistealueisiin nähden. Teoksessaan Sormunen esitteli Schwarzin sakraalitalan tyypit keskittyen perinteisiin pitkä- ja keskeiskirkkoihin.¹³

12. Kirja käännettiin kaksikymmentä vuotta myöhemmin englanniksi otsikolla *The Church Incarnate: The Sacred Function of Christian Architecture*. Vuoden 1958 laitoksen esipuheessa Mies van der Rohe totesi, että vaikka teos käsittelee nimenomaisesti kirkkorakennustaidetta koskevia suunnittelukysymyksiä, sen anti laajenee käsittämään arkkitehtuurin olemusta ja tarkoituserää. (van der Rohe 1958, vii.)

13. Rudolf Schwarzin kehittämiä kirkkomalleja on yhteensä seitsemän: *kehä*, *avoin kehä*, *valon malja*, *tie*, *pimeyden malja*, *valon kupoli* ja näiden yhdistelmä eli *kaikkeus*. Nimityksistään voi jo päätellä, että kukin

Toinen keskeinen teoreetikko, jonka ajattelua teoksessaan Sormunen toistamiseen hyödynsi, oli sveitsiläinen Sigfried Giedion. Kirjassaan *Architektur und Gemeinschaft* (1956) hän kritisoi tiukkaa järkiperaisuutta painottavan funktionalistisen rakennussuunnittelun esteettisesti yksioikoisia tuotoksia. Giedion toi pohdinnoissaan esiin rakennustaiteen affektiivisen voiman: arkkitehtuurin perimmäisiin tarkoituksiin kuului myös tunteiden herättely, inhimilliseen kauneudenkaipuuseen vastaaminen ja johdatteleminen olemassaolon peruskysymysten äärelle. Edellä mainittuun viitaten Sormunen kirjoitti: ”Muoto ei synny yksinomaan tehtävästä. Ihminen ja ihmisyyys vaatii [sic!] ’kovakasvoisena aikana’ sekä kodilta että palvontahuoneelta lämpöä, luonnonläheisyyttä, uutta kauneutta.”¹⁴

Yleisen ja Sormusenkin toistaman modernistisen argumentin mukaan kirkkojen suunnitteleminen tarjosi arkkitehdille enemmän erivapauksia persoonallisen taiteellisen ilmaisukyvyn kanavoimiselle kuin pitkälle standardoidun profaanirakentamisen parissa työskentely. Teoksessa peräänkuulutettua uutta modernia estetiikkaa leimasivat sellaiset muoto-ominaisuudet kuten epäsymmetrisyys ja orgaanisuus. Ne kuvastivat Sormusen mukaan ihmisyyden särkyneisyyttä ja oikullisuutta Jumalan edessä. Nykyaikaisen sakraalirakennustaiteen tuli puhutella aisteja, ravistella eksistenssiä ja kieliä tuonpuoleisesta todellisuudesta: ”Kirkoissa värien ja varjojen leikki, säästeliäs lämmin tiilenhehku ja jyrkästi esiin murtautuva valo tuovat iäisyyden keskelle ihmisen tragiikkaa.”¹⁵

Liturginen käänne sakraalirakennustaiteessa

Teoksessaan piispa Eino Sormunen syventyi kirkkotilan tehtävän tarkasteluun; kirkkorakennuksen tärkein tehtävä oli toimia seurakunnan yhteisenä jumalanpalvelushuoneena. Tutkimustyönsä lähteenä hän käytti uusinta ruotsalaista liturgisesti fokuosoitunutta arkkitehtuurikirjallisuutta. Siinä pyhätön olemusta tarkasteltiin uudenlaisen tulkintakehyksen läpi. Sakraalirakennustaiteelle tärkeintä oli mahdollistaa kristinuskon ydinsanomien kommunikoiminen nykyihmiselle tilaan sidotuin rituaalein tavalla, joka jätti sijaa mystiikan sävyttämälle uskonnolliselle kokemukselle. Tavoitteeseen liittyi vastakulttuurinen juonne: kirkon ei tarvinnut instituutiona eikä rakennuksena ryhtyä kilpasille sekulaarin maailman kanssa, sillä sen ensisijaiset huolenaiheet olivat tuonpuoleisia. Vastaavasti seurakunnallisen monitoimirakentamisen katsottiin palvelevan viime kädessä pyhiä tarkoituksia. 1960-luvun alun arkkitehtuurikeskusteluissa toistui ensikerran sittemmin alan julkaisuissa paljon toistettu muotoilu, jonka mukaan kirkkorakennus tuli käsittää samanaikaisesti palvonnallisena Herran huoneena (*domus Dei*) ja yhteisöllisenä seurakunnan kotina (*domus ecclesiae*).¹⁶

---

rakennusmatriisi on jonkin kristillisen pelastus- ja kärsimyshistorian pääkohdan symbolinen kuvaus. (Schwarz 1958, passim.; Sormunen 1962, 16–18; ks. myös Rappe 1963, 30.)

14. Giedion 1956, 32–36, 40–42; Sormunen 1962, 15.

15. Sormunen 1962, 22–23; ks. myös Hård af Segerstad 1962, 10.

16. Ks. Rappe 1963, 13–27.

Edellä mainittuun kirjalliseen genreen kuuluvista teoksista nostan esiin Sormusen tuoreeltaan hyödyntämät taidehistorioitsija ja -kriitikko Ulf Hård af Segerstadin *Nya kyrkor i Skandinavien* (1962) sekä pastori Axel Rappen alkujaan synodaaliväitöskirjaksi laatima *Domus ecclesiae: studier i nutida kyrkoarkitektur* (1962)-teokset. Tutkimuskirjallisuudessa jälkimmäinen on sittemmin nostettu klassikon asemaan. Kirjan sisältö eritteli kristillisen kulttihuoneen rakennustaiteellisia ominaispiirteitä, sen historiallista kehitystä ja sakraaliarkkitehtuurin kansainvälisiä nykyvirtauksia. Rappen teos ei pelkästään vaikuttanut tapaan, jolla alan asiantuntijat ryhtyivät uudelleenarvioimaan jumalanpalvelustilassa muotoutuvia teologis-toiminnallisia merkityssuhteita, vaan Ruotsissa se otettiin myös kirkkoarkkitehtuurin liturgisen uudistustyön ohjeelliseksi lähtökohdaksi.¹⁷ Samoja teemoja käsiteltiin tiiviimmin myös Hård af Segerstadin kirjan johdanto-osassa otsikolla ”Det besjälade rummet”. Tutustuminen sakraalirakennustaiteen paradigmaattista käännettä luotsanneeseen ruotsalaiseen liturgiakirjallisuuteen päivitti Sormusenkin ajattelun. Muutos käy ilmi vertailemalla vuonna 1957 *Arkkitehti*-lehdessä piispan antamia ja kirkkosalin sisustukseen liittyviä toiveita neuvoihin, joita hän tarjosi vuonna 1962 julkaisemassaan *Kirkko ja seurakuntakoti*-kirjasessa. Palaan näihin seikkaperäisemmin myöhemmin tässä luvussa.

Siitä huolimatta, että Sormusen mukaan papisto oli osoittanut kiinnostusta liturgisia kysymyksiä kohtaan toistaiseksi ”vain hivenen verran”, Suomeen kulkeutuneilla jumalanpalveluselämän ja -arkkitehtuurin uudistamiseen tähdänneillä virikkeillä oli olemassa jo valmis ja vaikutusvaltainen vastaanottajakunta. 1940- ja 1950-lukujen taitteessa joukko luterilaisia kirkonmiehiä puolisoineen ja joitakin yksittäisiä maallikoita kokoontui säännöllisesti yhteisiin jumalanpalveluksiin. Kirkonmenoja leimasi pyrkimys vanhojen messukäytäntöjen elvyttämiseen. Siinä, missä ruotsinkielinen Pyhän Henrikin piiri piti tyysijanaan Olaus Petrin kirkkoa Helsingissä, joko Liturgisina veljinä tai vaihtoehtoisesti Mikael Agricolan veljestönä tunnettu suomenkielinen yhteisö toimi arkkipiispa Aleksi Lehtosen suojeluksessa Turussa. Yhteenliittymissä oli kiinnostuttu myös jumalanpalvelustilan teologiasta ja estetiikasta, mikä ilmeni esimerkiksi kirkkotekstiilien säännöllisessä käytössä.¹⁸

Tutkimuskirjallisuudessa edellä nimettyjä ryhmiä on pidetty läntisessä kristikunnassa 1900-luvulla vaikuttaneen liturgisen liikkeen suomalaisina pioneereina. Sen historialliset juuret ulottuvat romantiikan aikaiseen keskiaikaihailuun. Jumalanpalveluselämän elävöittämistä ja demokratisoimista ajanut reformivirtaus syntyi Keski-Euroopassa katolisuuden sisällä, mistä se on myöhemmin levinnyt sekä protestantismiin että muualle maailmaan. Liikkeen piirissä kannatettujen ideaalien myötävaikutuksesta eri kirkkokuntien traditiolähtöisiin liturgisiin käytänteisiin on tullut juhlevaa elämyksellisyyttä ja osallistavaa vuorovaikutteisuutta. Suomeen jumalanpalveluselämän uudistamiseen tähtääviä herätteitä on haettu etupäässä Ruotsista ja Englannista.¹⁹

Vaikka Pyhän Henrikin piirin ja Mikael Agricolan veljestön toiminta jäi melko marginaaliseksi ja jopa toisten kirkollisten tahojen vierastamaksi sisäpiiriharrastukseksi, heidän joukoissaan liikkuneen papiston johdolla Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa alettiin

17. Brander Jonsson, 2008, 22–24; Weman 2012, 152.

18. Sormunen 1962, 14; Parvio 1977, passim.; Kilström 1990, 260–262.

19. Kotila 2004, 132–144; Dhima 2008a, 19–20.

tehdä jumalanpalveluselämän systemaattista uudistamistyötä. Sen konkreettisiin saavutuksiin lukeutui 1950- ja 1960-lukujen kuluessa tapahtunut kirkkokäsikirjan uudistaminen, millä oli suorat heijastusvaikutuksensa sakraalitilojen sisustuksellisiin ratkaisuihin. Teos määrittäi kirkonmenojen kokonaisluonteen ja toimi niiden kulkua ohjaavana käsikirjoituksena. Siitä huolimatta, että liturgisen liikkeen piiristä saatujen virikkeiden vaikutus suomalaisten sakraalitilojen jäsentelyyn on aikaisemmassa tutkimuksessa todennettu, konkreettisten henkilöyhteyksien merkitystä ei ole juuri pohdittu. Siksi huomionarvoista onkin, että vuosina 1956–1972 Kirkkohallituksen rakennusasiain tarkastajana toiminut Ahti Auranen oli aiemmin kuulunut Turun liturgisiin veljiin.²⁰ Hän jos kukaan oli valtakunnallisestikin tarkasteltuna avainasemassa jumalanpalvelustilan jäsentelyä koskevan tilallis-toiminnallisen uudistamistyön juurruttamisessa. Aurasen viranomaisrooli kirkkoarkkitehtuurin taustavaikuttajana ilmenee tässä pääluvussa käsiteltyjen tapauskohteiden suunnitteluprosesseja tarkasteltaessa. Vuonna 1961 hän saapui Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan vieraaksi. Muutaman teknisen huomion lisäksi hän esitti tilaisuuden läsnäolijoille näkemyksensä kirkkosalisuunnitelmaan liittyen. Auranen puhui spesifisti kirkonmenoihin vaikuttavista etu- ja keskikäytävän sijoittelusta, kuorin laajuudesta sekä saarnatuolin rakenteesta. Edellisen lisäksi hän istui myös Tapiolan kirkkokilpailun juryssä ja vastasi osaltaan ehdotusten arvostelusta.²¹

Palaan vielä 1960-luvun alun kirkkoarkkitehtuurikirjallisuuteen. On suorastaan hämmästyttävää, kuinka Sormusen teoksessa – ja luonnollisesti myös Rappen ja Hård af Segerstadin teksteissä – jumalanpalvelusreformin kannalta kaikkein perustelluimpina ja ajankohtaisimpina pidetyt sisustusratkaisut esiintyvät systemaattisesti sovellettuina Tapiolan kirkossa. Sen pyhättöosan tilajärjestelyt ovat sikäli huomionarvoiset, että liturgisen kalustuksen muotoilu ja sijoittelu vastaavat ihanteita, jotka yleistyivät suomalaisessa sakraalirakentamisessa vasta 1960-luvun lopulta alkaen.

Tapiolan jumalanpalvelushuoneen arkkitehtoninen innovatiivisuus ei ole vain laajasti sivistyneenä pidetyn Aarno Ruusuvuoren ansiota. Pidän varsin todennäköisenä, että aiemmin Mikael Agricolan veljestöön kuulunut seurakunnan kirkkoherra Samuel Lehtonen (1921–2010) oli tutustunut alan viimeisimpään kirjallisuuteen jo tuoreeltaan. Julkaisuvuosien ja rakennushankkeen ajallisen kaaren keskinäinen vertailu osoittaa, että uusien virikkeiden vaikutus tulee kyseeseen suunnittelukilpailua seuranneen jatkokehittelyvaiheen viimeistelyissä. Rakennustoimikunnan kokouspöytäkirjamerkinnät ja Ruusuvuoren myöhemmät muistelut puoltavat käsitystä, jonka mukaan juuri Lehtonen oli aloitteellinen kirkkosalin liturgisten kalustusratkaisujen määrittämisessä.²² Kirkonmies viittasi eksplisiittisesti sekä Schwarzin että Hård af Segerstadin sakraalitilaa koskeviin ajatuksiin mitä ilmeisemmin alun perin jo vuonna 1968 laatimassaan Tapiolan kirkkoa koskevassa esittelytekstissä.²³

20. Johansson 2006, 128–129; Koivula 2006, 133–134, Kotila 2006, 112; Dhima 2008a, 18–26; ks. myös Parvio 1977, 128; Malkavaara 2002.

21. Ks. Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan ptk. 11.12.1961, 3 §. HSTA/Munkkivuori; Tapiolan kirkon suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1/1962, 1.

22. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 19.6.1962, 2 §; Luhtala, Manninen & Schulman, 2013, 54, alaviite 23.

23. Kuurma (2001, 67) viittaa tutkimuksessaan hyödyntämäänsä ja Lehtosen laatimaan kirkkoesitteeseen vuodelta 1968. Sisällöllisistä painopisteistään päätelleen se lienee sama teksti kuin se, joka julkistiin myöhemmin *Meidän*

Luennallani en kuitenkaan pyri poissulkemaan muita kohteen suunnittelutyöhön vaikuttaneita kirjoitettuja, kuvattuja tai rakennettuja lähteitä. Tapiolan kirkkoa voi perustellusti pitää kauttaaltaan avantgardistisena luomuksena niin betonibrutalistisen²⁴ arkkitehtuurinsa johdosta, kiitos Ruusuvuoren, kuin liturgisten sisustusratkaisujensa ansiosta, kiitos Lehtosen.

Liturginen käänne kirkkoarkkitehtuurissa ei luonnollisestikaan tapahtunut hetkessä. Uusien aatteiden ja käytänteiden vaikutukset näkyivät ensin tavassa, jolla aihepiiriin perehtyneet alan ammattilaiset tarkastelivat ja arvottivat sakraalitilaa. Murros ilmeni tilaratkaisujen kohdalla vasta viiveellä. Ajan pohjoismaisessa kirkkorakennustaidekirjallisuudessa myös monitoimikirkot saivat uudentyyppisiä merkitystasoja. Eino Sormunen välitti suomalaisen keskusteluun aiempaa universaalisemman ja ekumeenisemman luennan rakennustyyppistä. Koska sen legitimizeetti kumpusi niin yleisinhimillisen pyhyiden kokemisen tarpeesta kuin yleismaailmallisesta kauneudenkaipuusta, kirkkokompleksi tuli sommitella huolellisesti suljetun ja rauhoitetun piha-alueen ympärille. Esikuvia modernille työkeskuskelle löytyi Sormusen mukaan eri tunnustuskuntien piiristä ja eri puolilta Eurooppaa.²⁵

Vastaavasti Axel Rappe nosti monitoimikirkkoarkkitehtuurin ajankohtaisiksi esimerkeiksi Saksan Düsseldorfissa sijaitsevan katolisen Pyhän Marian kirkon (Emil Steffan & Nikolaus Rosiny, 1959) ja Sveitsin Baseliin rakennetun evankelisen Tuomaan kirkon (Benedikt Huber, 1958). Yhteistä seurakuntakeskusten (*Gemeindezentrum*) toteutukselle oli niiden pohjakaavaratkaisu, jonka kautta rakennuskompleksit eristäytyivät ulkomaailmalta umpinaisten muuriensa avulla. Samalla ne avautuivat sisältäpäin perättäisten tilasarjojensa ja suurten lasiseiniensä ansiosta. Luostarimainen jäsenitys salli piha-alueiden hyödyntämisen erilaisten ulkotapahtumien järjestämiseksi. Rappe yhtyi *Werk*-lehdessä esitettyyn näkemykseen, jonka mukaan monitoimikirkko oli toiminnallisuutta korostavan protestanttisen seurakuntaelämän ja -käsityksen rakennustaiteellinen ilmaus.²⁶

Teoksessaan Rappe tarjosi monitoimikirkon pohjakaava- ja tilarakenteelle rituaalisen tehtävän. Kompleksin eri osista jumalanpalvelushuonetta kohti suuntautuvan fyysisen kulun tuli valmistella seurakuntalaiset symboliselle siirtymälle maallisesta hengelliseen, tämänpuoleisesta tuonpuoleiseen. Hänen mukaansa jo myöhäisantiikin kristillisiin pyhätköihin oli kuulunut paratiisillinen esipiha eli *atrium*. Sillä oli kahtalainen funktio: yhtäältä se muodostui arkisten kohtaamisten ja epämuodollisen seurustelun paikaksi, toisaalta se toimi vertauskuvallisesti profaania ja sakraalia elämänpiiriä yhteen kurovana välitilana. Vastaavasti modernin seurakuntakeskuksen rauhaisat suojat tarjosivat kirkkokansalle niin tiloja yhdessä olemiselle ja tilaisuuksia yhdessä tekemiselle kuin hartaudellisen vastapainon aistillisesti levottomalle ja sosiaalisesti juurettomalle suurkaupunkielämälle. Rappen ajattelussa monitoimikirkon huoneistorakenne toimintoinen ja käyttäjäineen nivoi mennei-

---

kirkkomme (1979) -antologiassa. (Vrt. Lehtonen 1979.)

24. Termillä viitataan vuonna 1954 nimettyyn modernistiseen arkkitehtuurisuuntaukseen, jossa rakennuksen konstruktiivista materiaalisuutta on korostettu käsittelemättömin betonipinnoin. Ranskan kielen *brut* tarkoittaa raakaa tai karkeaa. Virtaukselle esikuvallisena on pidetty Le Corbusier'n arkkitehtuuria. (Kontinen & Laajoki 2000, 59.)

25. Sormunen 1962, 37–38.

26. Rappe 1963, 186, 189–190.

syyttä ja nykyisyyttä yhteen. Hän selitti: ”Man skulle därför kunna säga, att det kristna gudstjänstrummet ursprungligen tillhört en miljö, påminnande om ett s.k. församlingscentrum i våra dagar.”²⁷

Rappen sakraaliarkkitehtuurin mystistä yliajallisuutta korostavassa luennassa nykyaikaisen seurakuntakeskuksen ja siinä kokoontuvan kirkkokansan tuli viime kädessä mallintaa varhaiskristillistä *ekklesiaa*. Sillä tarkoitettiin alun perin yksityisasumukseen kerääntynyttä jumalanpalvelusyhteisöä, jonka kollektiivista kulttielämää kannatteleviin riitteihin kuului-
vat kaste ja ehtoollinen. Yhteistä moderneille 1900-luvun monitoimikirkkoille ja muinaisille 200-luvun kotikirkkoille oli sekin, että niiden tiloihin sidotuissa toiminnoissa käytännöllinen ja rituaalinen sekä arkinen ja pyhä vaikuttivat rinnatusten, toisinaan jopa sekoittuen. Rappen mukaan uusimmat arkeologiset löydökset tukivat käsitystä, jonka mukaan varhaiskristilliset jumalanpalvelusmenot tapahtuivat vaiheittaisesti edeten rakennuksessa tilasta toiseen.²⁸ Seurakunnan koti, *domus ecclesiae*, toi esiin asumisen ja uskonnonharjoituksen toisinaan häilyvältäkin näyttäytyvän performatiivisen eron. Se tiivistyi ehtoollisenvieton historiallisessa kehityskaaressa, jossa juhlavasta yhteisateriasta muodostui ajan mittaan seremoniallinen sakramentti.

Michel Foucault on lähestynyt *heterokronian* käsitteellä sellaista tilaa, joka keskittää itseensä erilaisia aikatasoja ja -käsityksiä. Niiden risteäminen tekee näkyväksi ajankulun suhteellisuuden ja eri kronologioiden väliset kytkökset. Heterokronian tyyppiesimerkeiksi hän luetteli historiaan suhteutuvat museot esinekokoelmineen ja hautausmaat monumentteineen. Edellisten joukkoon taidehistorioitsija Hedvig Brander Jonsson on liittänyt vielä kirkot, joiden nykyistäkin käyttöä määrittävät vuosisataiset arkkitehtonis-liturgiset traditiokerrostumat.²⁹ 1960-luvun alun ruotsalaisen liturgiakirjallisuuden valossa uudenaikaisen monitoimikirkon teologinen tarkoituksenmukaisuus nojautui alkuperäisyyttä alleviivaavalle *domus ecclesiae* -analogialle. Siinä arkaaisen pyhätön ja modernin monitoimikirkon heterogeeniset tilarakenteet toimijoineen ja käytänteineen heijastelivat uskonnollisen yhteisöelämän yliajallisesti ja -paikallisesti määrittäviä piirteitä, joiden ajateltiin tuovan yhteiskunnallisen murroksen keskelle kaivattua jatkuvuuden ja järjestyksen tuntua.

---

27. Rappe 1963, 186.

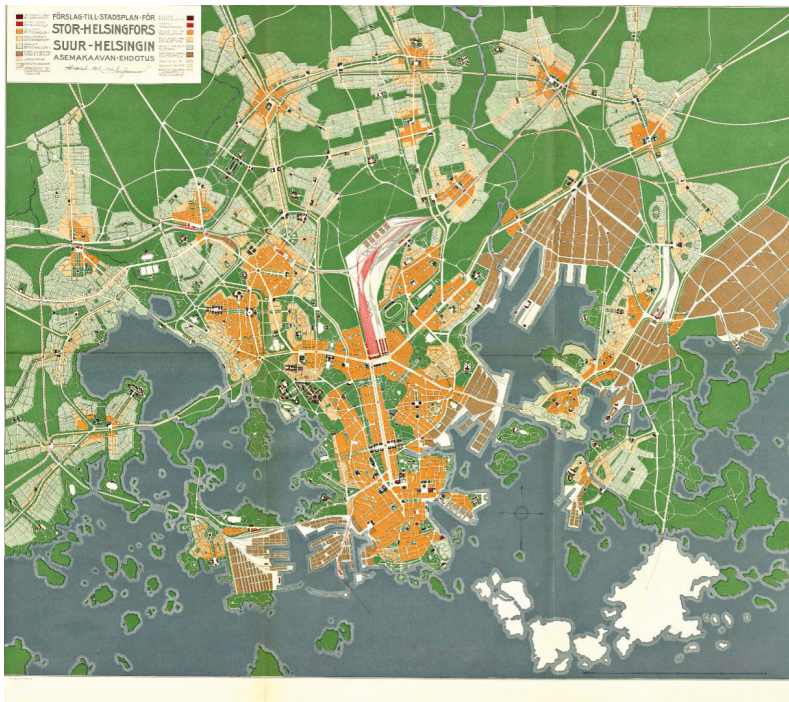
28. Rappe 1963, 17.

29. Foucault 1986, 26; Brander Jonsson 2008, 18.

6.2 KESKELLÄ KYLÄÄ, KESKELLÄ METSÄÄ: MONITOIMIKIRKKO UUDENAIKAISESSA KAUPUNKIMILJÖÖSSÄ

Nykyisten Espoon Tapiolan ja Helsingin Munkkivuoren alueet olivat hahmottuneet osiksi Suomen pääkaupungin metropolialuetta jo vuonna 1918 valmistuneessa ja arkkitehtien Eliel Saarisen ja Bertel Jungin laatimassa *Pro Helsingfors*-suunnitelmassa. Munkkivuoren seutu oli kuulunut niin ikään Saarisen piirtämän kaupunkirakennustaiteellisesti kunnianhimoisen Munkkiniemi-Haagan asemakaavan (1915) kattamiin maa-alueisiin. Tapiolan ja Munkkivuoren tienoiden suunnitelmallinen rakentaminen ajoittui vasta 1950-luvulle. Kehityksen taustalla oli sodanjälkeisenä aikana väestöllisesti alati kasvavan pääkaupungin vakavaksi yltynyt asuntopula. Sen ratkaiseminen johti kantakaupungin ulkopuolelle mutta hyvien kulkuyhteyksien päähän sijoittuvien asunalähiöiden rakentamiseen.³⁰ Sodanjälkeisen kaupunkisuunnitteluideaalin ja lähiöaatteen keskeisimpiä edistäjiä Suomessa olivat asemakaavaopin professori Otto-I. Meurman sekä varatuomari Heikki von Hertzen.

Von Hertzen esitti julistuksellisessa pamfletissaan *Koti vaiko kasarmi lapsillemme* (1946), että nykyaikaisen kaupunkirakentamisen tulisi pyrkiä edistämään asukkaiden hyvinvointia ja terveyttä sekä toimia virkistys- ja kasvatuksen välineenä. Uudenlaiseen lähiöasumiseen

Kuva 87. Eliel Saarisen ja Bertel Jungin *Pro Helsingfors*-suunnitelma vuodelta 1918. Siinä nykyisen Munkkivuoren ja Tapiolan seudut hahmottuvat osiksi läntistä pääkaupunkimetropolia. (Kuva: ks. *Suur-Helsingin asemakaavan ehdotus: laatineet Eliel Saarinen y.m., liitesivut*).

30. Ks. Kervanto Nevanlinna 2012, 96–98; Nikula 2006, 55, 58.

liittyviä psykososiaalisia tavoitteita edistettäisiin hänen mukaansa rakentamalla väljästi ja luonnonläheisesti; hyvät asumisratkaisut tähtäsivät von Hertenistä onnellisen perhe-elämän ylläpitämiseen. Välttämättömiimpien palveluiden tuli sijaita lähellä, vain kävelyetäisyyden päässä. Asuinseudulle oli tärkeää saada myös riittävästi erilaisia vapaa-ajan laitoksia. Sodanjälkeistä lähiöaatetta tutkinut yhteiskuntahistorioitsija Sophy Bergenheim on todennut, että toisin kuin Ruotsissa, jossa uusia asuntoalueita rakennettiin sosialidemokraattisen tasa-arvoidealismien hengessä, Suomessa ydinperhekeskeisyyttä korostavan suunnittelun päämäärät olivat ennemminkin konservatiivisen porvarilliset.³¹ Tältä osin lähiöympäristö muodostui ideologisesti otolliseksi maastoksi kirkollisen elämän juurruttamiseksi.

Von Hertenin ja Meurmanin näkemykset kaupunkisuunnittelun johtavista periaatteista olivat monilta osin yhtenevät. Funktionalismin hengessä jälkimmäinen korosti urbaanin miljöön muotoilun toimintälähtöisyyttä, mikä näkyi asumisen, työnteon, liikenteen, hallinnon, huollon ja virkistykseen eriyttämispyrkimyksissä. Kaupunkisuunnitteluteoriassaan Meurman hyödynsi asuinalueiden kokohierarkiaan viittaavia *asumakunnan*, *-lähiön* ja *-solun* käsitteitä. Niiden avulla hän hahmotteli eri yhdyskuntatyyppien asukasmääriä sekä asuntoalueille kaavailtuja infrastruktuuri- ja palvelurakenteita.³² Meurmanin mallin mukaisessa jaottelussa seurakunnalliset toimitilat kuuluivat joko asumakuntien tai -lähiöiden julkiseen rakennuskantaan. Näin sodanjälkeisenä aikana selvästi yleistyneet monitoimikirkot tulisivat muodostumaan kiinteiksi osiksi kansalaisten yleistä hyvinvointia edistäviä toimintaverkostoja modernissa kaupunkirakenteessa.

Vuonna 1947 Meurman julkaisi oppikirjamaiseksi yleisesitykseksi tarkoitetun *Asemakaavaoppi*-teoksen. Kirkkorakennuksen sijoittelukysymystä nykyaikaisessa kaupunkirakenteessa hän lähestyi siinä traditionaalisesti. Eurooppalaisen kaupunkirakennustaitteen vuosisataisessa perinteessä kirkot oli arvokohteina sovitettu muiden julkisten laitosten kanssa yhteen keskeisille sijaintipaikoille. Hahmoltaan ylevinä ja arkkitehtuuriltaan viimeisteltynä rakennuksina kirkkojen tuli muodostua ympäristönsä moraalisen sivistyksellistä arvokkuutta henkiviksi maamerkeiksi:

Kirkot sijoitetaan mielellään korkeahkoille, kauas näkyville paikoille ja katunäköalojen päähän asemakaavallisiksi dominanteiksi. Tämä on paikallaan, kun otetaan huomioon kirkon henkinen olemus ja pyrkimys ylöspäin siveelliseen korkeuteen.³³

Selvästikään Meurmanille monumentaalisena näyttäytyvä kaupunkipyhättö ei edustanut samoja arkkitehtonisia arvoja, toiminnallisia mahdollisuuksia tai sosiaalisia funktioita kuin uuskansankirkollisen papiston kannattama mittakaavaltaan vaatimaton ja tilarakenteeltaan monipuolinen seurakuntakeskus. Angloamerikkalaisten esikuvien mukaisesti kaupunkiyhdyskuntien keskuksiin Meurman silti visioi eri asukasryhmiä kokoavaa modernia kansalaistaloa (*community center*). Sen tilojen tehtävänä oli – seurakunnallisen monitoimikirkon tavoin – tarjota eri-ikäisille käyttäjille osoitettuja opiskelu-, kerho-, harrastus-, askartelu- ja voimistelumahdollisuuksia. *Asemakaavaoppi*-teoksessaan Meurman listasi kaupungin sak-

31. Von Herten 1946, 5–7, 40–41; Bergenheim 2020, 144–149.

32. Ks. Hurme 1991, 78–85.

33. Meurman 1982(1947), 336.

raalirakennuskohteisiin myös rukoushuoneet. Vanhahtavalla sanavalinnallaan hän viittasi ulkoisesti vaatimattomampiin seurakuntakoteihin, joille hän soisi samanlaisen sijoituspaikan kuin varsinaisille kirkkoille.³⁴

Meurmanin kirkkorakennuskäsityksen perinteikkyys korostuu vertaamalla sitä hieman myöhempiin kohdetyypin sijoittelukysymystä puuviin puheenvuoroihin. Ruotsalaisessa monitoimikirkkojen rakennusoppaassa *Så byggs en småkyrka* (1957) korostettiin, että uusissa asutuskeskuksissa sopivin paikka kaupunkipyhätölle oli ensisijaisesti luontevien kulkureittien varrella. Kohteen symbolisuutta ja edustavuutta korostavalla sijoittelutavalla oli yhä vähemmän painoarvoa. Olennaisempaa oli, että kirkkorakennus limittyisi kiinteäksi osaksi alueen asukkaiden jokapäiväistä toimintapiiriä.³⁵ Kirjoituksissaan Eino Sormunen nosti esiin sakraalirakennusten kaupunkikuvallisen merkityksen. Uusien asutuskeskusten asemakaavallisiin ratkaisuihin saataisiin lisää tasapainoisuutta sijoittamalla pyhättö sopivalle paikalle. Yhteensovittamiskysymyksessä hän tukeutui Sigfried Giedionin esittämään periaatteeseen, jonka mukaan rakennus tuli joko sulauttaa lähiympäristöönsä tai erottaa siitä. Sormusen mukaan rauhallisiin maaseutunäkymiin sopivat paremmin mittakaavaltaan pienimuotoiset ja fasadijäsentelyltään levolliset monitoimikirkot. Vilkasliikenteisiin kaupunkikeskuksiin istuivat paremmin muusta rakennuskannasta eristäytyvät tai muotoilullaan vastakohtaisuutta hakevat ratkaisut. Kolmantena sijoitusvaihtoehtona hän piti luonnonläheistä maastonkohtaa, joka liittäisi seurakuntakeskuksen Jumalan luomakunnan orgaaniseksi osaksi. Sormuselle viimeisimpänä mainittu paikkaehdotus päivitti mielikuvan ”isien kirkon” hallitsemasta perinnemaisemasta, joka ilmensi kristillisen maailmankuvan merkitystä suomalaisen kulttuurin olennaisena rakennusosana.³⁶

1960-luvun loppupuolelle tultaessa eräät kirkolliset toimijat olivat mielipiteen tasolla valmiita irtaantumaan tradition painolastista vieläkin radikaalimmin. Sakraalitaiteen ja -arkkitehtuurin erityiskysymyksissä kunnostautunut pastori Tauno Sarantola piti ajatusta kirkkorakennuksesta kaupunkikuvaa dominoivana monumenttina auttamattomasti vanhentuneena ja suorastaan haitallisen propagandistisena. Uskonnonharjoituksen mielekkyys ja seurakuntaelämän merkityksellisyys olisi nykypäivänä kyettävä ilmaisemaan muutoinkin kuin vetoamalla kirkon perinteiseen auktoriteettiasemaan. Hän kirjoitti aiheesta *Taide*-lehden kirkkotaiteen teemanumerossa seuraavasti:

Ensimmäiseksi olisi suljettava pois vaatimus, että kirkon olemukseen kuuluisi kaupunkisilhuettia hallitseva asema ”keskellä kylää”. Missä tästä vaatimuksesta pidetään kiinni, ilman että sillä on mitään perusteita yleisessä asemakaavoituksessa, elätetään mielikuvia, joilla ei ole sanottavaa kristillistä sisältöä.³⁷

---

34. Meurman 1982(1947), 335–336.

35. Risveden 1957, 33–37.

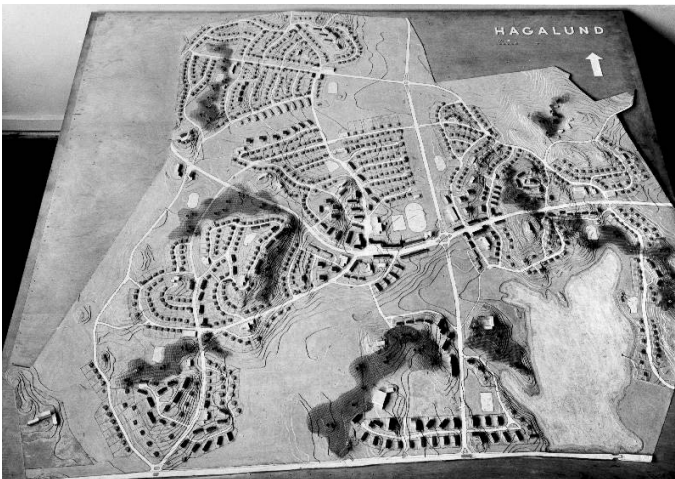
36. Sormunen 1962, 34, 37; vrt. Giedion 1956, 104; ks. myös E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitiehti* 9-10/1957, 144.

37. T. Sarantola. Ihanteellinen kirkko – kokonaistaideteos. *Taide* 4/1967, 175.

6.2.1 TAPIOLAN MALLIYHDYSKUNTA JA MUNKKIVUOREN HEVOSENKENKÄ

Meurman sovelsi lähiöaatteen oppeja ja uusia kaupunkisuunnittelun periaatteita vuonna 1945 valmistuneessa Espoon Hagalundin rakennussuunnitelmassa. Vehreää puutarhakaupunki-ihannetta noudattavaan satelliittiyhdyskuntasuunnitelmaan kuului eri asumalähiöitä yhdistävä sekä niitä palveleva keskusta-alue. Se sijaitsi kutakuinkin nykyisen Tapiolan keskuksen kohdalla. Asuin- ja liikerakennusten lisäksi sinne kaavailtiin tienoon yleisilmettä dominoiva hallinto-, kulttuuri- ja palvelulaitoskeskittymä, johon kirkkokin luontevasti nivoutui. Meurmanin suunnitelmia lähemmin tutkineen taidehistorioitsija Riitta Hurmeen mukaan paikalle kaavailut julkiset rakennukset erottuivat korkeutensa ja sijoittelutapansa ansiosta ympäröivästä kaupunkimiljööstä. *Asemakaavaoppi*-teoksessa esitettyjä periaatteita mukaillen ja samalla keskiajalta periytyvää traditiota noudattaen hengellistä toimivalttaa edustava kirkko ja maallisen järjestyksen takaava hallintorakennus olisivat sijoittuneet toistensa läheisyyteen läntiselle keskusta-alueelle. Sijaintinsa ansiosta pyhättö olisi muodostunut pohjoisesta saapuvan tien visuaaliseksi pääteaiheeksi. Malliyhdyskunnassa uskonnollisen elämän vaalimisen tärkeys käy ilmi Hagalundin suunnitelmassa, jossa kullekin asumalähiölle varattiin paikka rukoushuoneelle eli seurakunnalliselle sivutoimipisteelle.³⁸

Hagalundin seudun rakentaminen käynnistyi vuonna 1953 von Hertzenin johtaman ja eri kansalaisjärjestöjen perustaman Asuntosäätiön alaisuudessa. Kilpailun tuloksena uusi yhdyskunta nimettiin suomalaisessa kansanuskossa metsän jumaluuden mukaan *Tapiolaksi*. Sen täsmällisemmät, eri asumalähiöiden alue- ja rakennussuunnitelmat laadittiin vaiheittaisesti. Joukko suomalaisen arkkitehtikunnan lupaavimpia nimiä valittiin tienoon modernin kerros-, rivi- ja omakotitaloista koostuvan vaihtelevan asuinrakennuskannan piirtäjiksi. Saman vuoden loppupuolella käynnistettiin Tapiolan keskusta-alueen eli niin kutsutun *cityn* suunnittelukilpailu. Sen tavoitteena oli aikaansaada paras mahdollinen

Kuva 88. Otto-I. Meurmanin Hagalundin rakennussuunnitelman pienoismalli vuodelta 1945. (Kuvaaja: tuntematon, 1951. Espoon kaupunginmuseo: Asuntosäätiö, 3037:864. FINNA.)

38. Hurme 1991, 100–102; ks. myös Meurman 1982, 335.

asemakaavallinen kokonaisratkaisu ja pääpiirteiset suunnitelmat keskustaan sijoitettaville julkisille rakennuksille. Niiden joukossa olivat hallintorakennus, teatteri- ja konserttitalo, elokuvateatteri, kirjasto, näyttely- ja liikuntatilat. Kilpailuohjelman rakennuslistauksen kärkeä oli kirkko, mikä alleviivasi sen kaupunkikuvallista painoarvoa arkkitehtonisesti viimeisteltynä kohteena. Kohdehierarkia korosti myös pyhätön symbolista merkitystä sosiaalisen eheyden takeena ja kulttuurisen jatkuvuuden ylläpitäjänä uudenaikaisessa yhdyskuntarakenteessa. Jumalanpalvelustilan lisäksi sakraalirakennukseen sisältyivät seurakuntatalo ja kansliaosat.³⁹

Vuonna 1954 ratkenneen Tapiolan keskustan suunnittelukilpailun juryn arvioissa parhaat sijoitusvaihtoehdot kirkolle tarjosivat joko keskusta-alueen luoteiskulmassa olevan metsäisen kummun laki tai tienoon koilliskulmassa olevan eteläisen tulotien päätekohta. Kumpikin paikkaehdotus tarjosi edellytykset Meurmanin asemakaavaoppien mukaiselle visuaaliselle hallitsevuudelle ja liikenteelliselle saavutettavuudelle. Voittajaehdotukseksi nousi ”Don Hertzenin kylä” -niminen suunnitelma, jonka oli laatinut Aarne Ervi avustajinaan Olli Kuusi ja Tapani Nironen. Siinä kaupunkirakenne toteutettaisiin koristeelliseksi vesialtaaksi muutetun soramontun ympärille. Valtaosa keskusta-alueelle vaadituista julkisista rakennuksista esitettiin ryhmiteltäviksi polveilevasti sommitellun aukiosarjan varrelle. Kullekin toriaukealle voitaisiin muodostaa toiminnoittain eriytettyjä hallinnon sekä liike- ja kulttuurielämän palvelukeskittymiä.⁴⁰

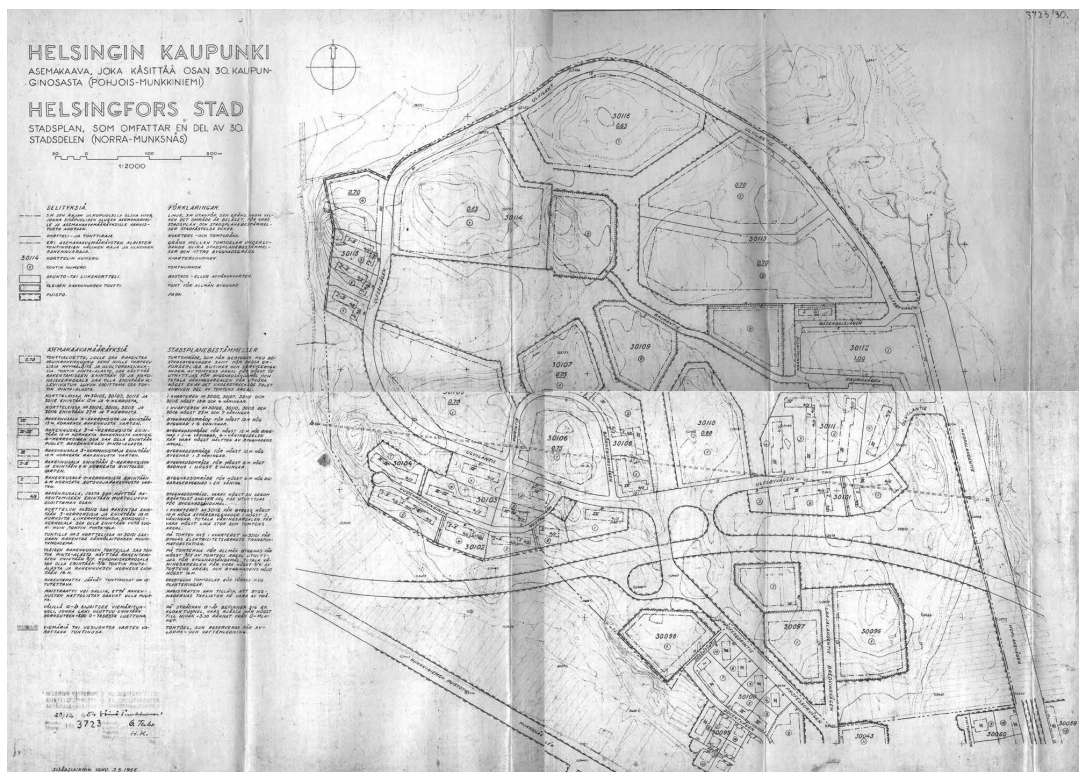
Kilpailulautakunta ei pitänyt suositeltavana eri käyttötarkoituksia palvelevien tilakokonaisuuksien yhdistämistä samaan rakennusrunkoon, sillä sen katsottiin vaikeuttavan suunnittelukohteiden yksilöllistä muotoilua ja lisäävän ulkoasun monotonista laitosmaisuuutta. Tältä osin funktionalistiset pyrkimykset vaikuttivat samantapaisesti niin kaupunkirakenteen kuin monitoimikirkon tilajärjestelyistä johtuviin arkkitehtonisiin ideaaleihin. Tapiolan keskusta-alueen suunnitelman toivottiin toisintavan puutarhakaupungin maalauksellisia kauneusarvoja, toisaalta sen tahdottiin muodostuvan myös tilankäytöllisesti tehokkaaksi ja tarkoituksenmukaiseksi urbaaniksi ympäristöksi. Ervin ehdotuksessa kirkolle varattiin paikka altaan pohjoispuolella olevalta maastonkohoumalta nykyisen uimahallin tontin viereltä. Sakraalirakennuksen hahmotelmassa korkean torniaiheen oli määrä kohota yhdeksi Tapiolan keskuksen muodostaman silhuetin kiintopisteeksi. Kirkontornin oli tarkoitus näkyä eri ilmansuunnista lähestyttäessä kaupunkialuetta moottoriajoneuvolla.⁴¹

Tapiolan keskuksen suunnittelukilpailun saama julkisuus ei jäänyt kirkollisilta piireiltä huomaamatta. Tampereen hiippakunnan piispa Eelis Gulin delegaatioineen lähestyi von Hertzeniä neuvotellakseen seurakunnan perustamisesta ja kirkon rakentamisesta Tapiolaan. Keskusteluja jatkettiin eri otteisiin 1950-luvun jälkipuoliskolla. Kiinnostavasti ruotsalaisessa monitoimikirkkojen rakennusoppaassa *Så byggs en småkyrka* (1957) seurakuntatoimijoita kehoitettiin oma-aloitteisuuteen luontevan keskusteluyhteyden muodostamiseksi uusien asuinalueiden kaavoittajiin ja rakennuttajiin. Tavoitteena oli kirkollis-

39. Tuomi 1992, 34–35; Tapiolan keskustan suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1-2/1956, 1–2; Tapiolan keskustan suunnittelukilpailun ohjelma, 3–8. MFA.

40. Tapiolan keskustan suunnittelukilpailun palkintolautakunnan kokouksen (9.6.1954) ptk, 8, 11–12. MFA.

41. Tuomi 1992, 46; ks. myös Tapiolan keskustan suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1-2/1956, 2–3.

Kuva 89. Pohjois-Munkkiniemen eli nykyisen Munkkivuoren lähiön asemakaavakartta vuodelta 1954. KSVA.

ten rakennustarpeiden kommunikoiminen jo hyvissä ajoin maankäyttöä suunnitteleville ja siitä päättävälle viranomaistahoille.⁴² Helsingissä seurakuntien yhteishallinto ja kaupungin asemakaavaosasto kävivät 1960-luvun alussa kirjeenvaihtoa, joka koski kerho- ja kokoushuonevarauksia lähiöihin rakennettaviin kerrostaloihin. Mikäli seurakunnat ilmoittaisivat hyvissä ajoin tilantarpeistaan tapauskohtaisesti joko kaupungille tai yksityisille rakennuttajille, ne voitaisiin huomioida jo asuinalueiden ja rakennusten suunnitteluvaiheessa. Tällöin kirkolliseen käyttöön varatut huoneistot saataisiin sijoitettua ja toteutettua tarkoituksenmukaisesti.⁴³ Maallisten viranomaisten aulius toimia yhteistyössä seurakuntien kanssa kieli Suomen evankelis-luterilaisen kirkon laaja-alaisesti nauttimasta kunnioituksesta ja luottamuksesta yhteiskunnallisena toimijana.

Munkkivuoren eli alkuaan Pohjois-Munkkiniemenä tunnetun asunalähiön asemakaava valmistui vuonna 1954. Suunnitelman oli laatinut Olavi Terho virkamiestyönä Helsingin kaupungin kiinteistöviraston asemakaavaosastolle. Arkkitehti Pekka Pakkanen mukaan Munkkivuoren asemakaava syntyi aikana, jolloin varhaista lähiörakentamista leimannut kaupunkirakenteen hajanaisuus ja epäyhtenäisyys nähtiin yhä ongelmallisempänä: tilalle kaivattiin lisää selkeyttä sekä kokonaisvaltaisempaa suunnittelutuotetta. Munkkivuoren asemakaava edusti ensimmäisten joukossa ajanmukaistettua lähiöideaalia Suomessa. Suunnitelman lähtökohtana oli ulkosyötteinen liikennejärjestely, jossa hevosenkengän-

42. Itkonen 2013, 83; Risveden 1957, 33.

43. Asemakaavapäällikkö Väinö Tuukkasen 26.1.1960 päiväämä virastopäällikölle. KSVA/Kirkot.

omainen pääkulkuväylä kulki koko alueen läpi. Asemakaavan pyöreähkö muoto katuverkostoineen toimi vaihtelevan kaupunkirakenteen kehikkona. Pakkala on tuonut esiin, että kyseinen ratkaisumalli perustui vuoden 1953 asuntoreformikilpailun asemakaavasarjassa lunastettuun ”Omega”-ehdotukseen. Sen laati Jorma Järvi, avustajinaan arkkitehti Riitta Thuneberg ja insinööri Viljo Markkanen.⁴⁴

Munkkivuoren asumalähiön ytimen muodostaa Huopalahdentielle avautuva liikekeskus. Sen takaa alkaa ajoneuvoliikenteeltä rauhoitettu puistomainen ja osittain laaksopainanteeseen sijoittuva vihervyöhyke. Sen alkupäästä varattiin muutamia tontteja julkisille rakennuksille, lähinnä kouluille. Visuaalisesti ja rakenteellisesti erityyppiset asuintalot ryhmiteltiin väljästi luonnontilaiseen maastoon tienoota halkovan Ulvilantien molemmin puolin. Asemakaavan kehärakenteen ulkopuolelle jäi muusta asumalähiöstä Turkuun vievän Tarvon moottoritien eristämä kolmen korttelin suuruinen alue, joka liittyi saumattomasti Munkkiniemen kaupunginosaan. Juuri tähän Professorin- ja Laajalahdenteiden rajaamaan seutuun määriteltiin paikat kirkolle ja kansakoululle. Sijoitteluratkaisua pidettiin kaupungin asemakaavaosastolla sikäli perusteltuna, että rakennuksiin voisi kulkea vaivattomasti sekä Munkkivuoren että Munkkiniemen suunnilta.⁴⁵ Pyhätön paikantuminen vilkasliikenteisten kulkuväylien risteyskohtaan alleviivasi jälleen sen roolia rakennustaiteellisesti viimeisteltynä ja koko lähiötä leimaavana symbolisena maamerkinä.

Kirkonpaikan viimeisiä tarkistuksia

Tapiolan keskuksen asemakaavallinen kehittelytyö jatkui aina 1950-luvun lopulle asti. Asemakaavakilpailun jälkeisinä vuosina tienoon liikennejärjestelyihin ja tonttijakoihin tehtiin Ervin johdolla useita tarkistuksia. Tavoitteeksi muodostui Le Corbusierin modernistisen urbanismin hengessä kaupunkirakenteen tiivyyden lisääminen sekä jalankulkureittien ja ajoväylien välisen erottelun selkiyttäminen. Ajanmukaistamistoimien yhteydessä myös kirkolle kaavailtu sijaintipaikka siirrettiin keskusaltaan koillisosasta sen kaakkoiskulmaan. Muutos liitti tulevan sakraalirakennuksen Tapionraittina tunnetun kävelykadun varteen ja siten kiinteämmäksi osaksi keskusta-alueetta.⁴⁶ Sakraalirakennuksen lopullinen sijaintikohta muodostui itä-länsisuuntaisen kaupunkiakselin päätepisteeksi, jonka vastapainona ja -parina oli kaupallinen liikekeskus. Samalla kirkontontti siirtyi lähemmäksi Tapiolaan suuntautuvaa liikennettä ohjaavaa ajoympyrää.

Myös Munkkivuoren kohdalla tulevan lähiöpyhätön paikka vaihtui 1950-luvun lopulla.

---

44. Olavi Terhon 20.12.1954 Helsingissä signeeraama Pohjois-Munkkiniemen asemakaavakartta. KSVa; Pakkala 1994, 100–101; ks. myös Kervanto Nevanlinna 2012, 102–103.

45. Väinö Tuukkasen ja Olavi Terhon Helsingissä 20.12.1954 allekirjoittama Pohjois-Munkkiniemen asemakaavakartan selitysosa, 3. KSVa.

46. Lahti 2006, 126–129; Tuomi 2005, 192–199; ks. myös A. Ervi. Tapiolan keskusta, *Arkkitehti* 12/1961, 193.

Kuva 88. Aarne Ervin suunnitelmaan perustuva Tapiolan keskuksen pienoismalli. Kirkon paikka hahmottuu jo nykyiselle sijaintipaikalleen altaan kaakkoiskulmaukseen. (Kuvaaja: Eero Troberg, 1954–1960. Espoon kaupunginmuseo: Asuntosäätiö, 3037:221. FINNA.)

Hanketta valmistelevan rakennustoimikunnan aloitteesta Huopalahden seurakunta teki lopulliseksi jääneen tonttivarauksen asumalähiön liikekeskuksen länsireunalta julkiselle rakentamiselle varatun ja metsäiseksi jätettävän alueen alkupäästä.⁴⁷ Uusi sijoituspaikka vuonna 1959 valmistuneen modernin ostoskeskuksen (Antero Pernaja, Juhani Kivikoski, N-H. Sandell ja Pertti Pernaja) taakse jäävästä kallionkohoumasta tarjosi tulevalle sakraalirakennukselle näyttävää arvokkuutta. Sen lisäksi, että ratkaisu keskitti kaupunkirakennetta, se lisäsi urbaanin ympäristön arkkitehtonis-toiminnallista kontrastisuutta. Sijaintinsa ansiosta

kirkko näkyisi asumalähiön ohittavalle Huopalahdentielle asti, mikä oli omiaan lisäämään Munkkivuoren kaupunkikuvallista erityislaatuisuutta suhteessa viereiseen Munkkiniemeen. 1960-luvun keskivaiheilla alue seurakunnan perustamisen aikoihin *Kirkko ja kaupunki* -lehdessä julkaistussa jutussa toimittaja Simo Repo kuvaili asuinnaapurustoaan näin:

Munkkivuori on kaupunginosa, jolla on sydän – ostoskeskus, kirkko, nuorisotalo, kaksi koulua – ja sydämen ympärillä seitsemäntuhannen ihmisen kodit. Ulvilantie kiertää renkaana talojen keskellä ostoskeskuksen ympäri. Ympyrä jää yhdeltä laidalta auki, [tien toiselle puolelle on rakennettu] Niemenmäki, neljinesatoine asuntoineen. Tässä on uusi Munkkivuoren seurakunta. [–] Tuntuu siltä, että suunnittelijat ovat onnistuneet tuomaan jotain maaseudun rauhasta suurkaupungin keskelle, kun katselee rauhallista Ulvilantietä ja puiden seasta esiin pistäviä taloja. Vieras melkein odottaa, että jokainen vastaantulija vanhan hyvän maalaistavan mukaan tervehtii, ja suurkaupunkilaista hämmästyttää leppoisa ilme ihmisten kasvoilla.⁴⁸

Sitaatissa asumalähiö vertautuu perinteikkään kylämaiseman fyysiseen seesteisyyteen ja sosiaaliseen leppoisuuteen. Maaseudun ja kaupungin rinnasteisuus oli piirre, joka toimi myös modernin kaupunkisuunnittelun romantisoivana lähtökohtana. Taidehistorioitsija Juhana Lahden mukaan Aarne Ervin kannattamassa lähiöideaalissa, jota määritti pyrkimys luonnonläheisyyden, viihtyvyyden ja helppokulkuisuuden lisäämiseksi, yhdistyi kaupunkimaisia ja maaseutumaisia elementtejä.⁴⁹ Kaupunkikuvallisesti tarkasteltuna juuri sakraalirakennuksella oli keskeinen rooli mielikuvan tuottamisessa ja sen ylläpitämisessä. Vuosisatojen ajanhan kirkko oli sijainnut kyläkunnan keskellä.

47. Helsingin seurakuntien yhteisen kirkkovaltuuston kokouksen ptk. 19.5.1958, 1009 §, 16.9.1959, 20 §. HSHA; Henttonen 2011, 13.

48. S. Repo. Munkkivuori itsenäistyi, *Kirkko ja kaupunki* 11.1.1967.

49. Lahti 2006, 197.

Tarkasteltujen tapausten valossa 1950-luvulla pääkaupunkiseudulle nousseiden lähiöiden asemakaavat näyttäytyivät kirkon sijoittelukysymyksen kannalta verrattain joustavina. Julkisten rakennusten lopulliset tonttipaikat määräytyivät vaihteistaisten suunnittelu- ja rakennusprosessien kautta sekä maankäyttöä koskevien taloudellisten ja poliittisten neuvotteluiden tuloksena. Lisäksi on huomioitava, että kirkolliset kohteet toteutettiin julkisista rakennuksista usein viimeisten joukossa. Tapiolan seurakunnan historiasta kirjoittanut Uolevi Itkonen on nostanut esiin, kuinka Espoon seurakunnan hallintoelimissä Asuntosäätiön oletettiin luovuttavan kirkontontin totunnaiseen tapaan joko täysin ilmaiseksi tai vähintään huokeaan nimellishintaan.

Kuva 89. Rakennustyömaa Munkkivuoressa. Keskeneräisenäkin lähiö tarjosi monia sopukoita seurakuntatyön käynnistämiseksi. (Kuvaaja: tuntematon, 1957–1958. Helsingin kaupunginmuseo, N93537. FINNA.)

Kun kävi ilmi, ettei näin tulisi tapahtumaan, seurakunnassa ryhdyttiin selvittämään lähiseudun muiden maanomistajien kanssa Tapiolan keskusta-alueen ulkopuolella olevia paikkavaihtoehtoja tienoota palvelevalle pyhätölle. Neuvotteluiden epäedulliset tulokset saivat kirkolliset edustajat lopulta suostumaan Asuntosäätiön hieman alennettuun myyntitarjoukseen. Kauppasopimus tehtiin vuonna 1959.⁵⁰

Munkkivuoressa kaupunki omisti kirkkorakennukselle varatun tontin. Sen vuokraehtoja käsiteltiin Helsingin kaupunginvaltuustossa vuonna 1963. Sopimuksen mukaan seurakunnalta perittäisiin maksua ainoastaan seurakuntatalo-osan vaatiman maa-alueen osalta, sen sijaan sakraalitulana toimivan runkokuoneen pinta-alaosuus luovutettaisiin käyttöön maksuttomasti. Asian tiimoilta käydystä vilkkaaksi äityneestä valtuustokeskustelusta uutisoitiin jopa *Uudessa Suomessa*. Uutisen mukaan tonttikysymys herätti kritiikkiä etenkin laitavasemmistossa. Käytetyissä puheenvuoroissa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon todettiin olevan niin rikas, että sillä olisi varaa

maksaa täysi hinta tontin käytöstä. Seurakunnan ei myöskään katsottu olevan minkäänlaisessa erityisasemassa verrattuna muihin yhteiskunnallisiin toimijoihin. Kokoomuslaiset kaupunginvaltuutetut taas puolustivat vuokraehtoja painottamalla kirkon tekemän sosiaalisen työn tärkeyttä ja vaikuttavuutta.⁵¹

Tontinhankinta ja -luovutuspulmat osoittavat, ettei kirkkorakennuksen paikka ja sen merkitys osana nykyaikaista kaupunkirakennetta ollut yhtä kiistaton kuin aikakauden asemakaavasuunnittelun esteettiset ja moraalisisosiaaliset ideaalit antoivat olettaa. Paikkakysymyksiin kytkeytyvät rahalliset realiteetit ja yhteiskunnalliset intressit pal-

50. Itkonen 2013, 84–87.

51. Munkkivuoren kirkon tonttiasia ratkesi, *Uusi Suomi* 10.1.1963; Helsingin seurakuntien yhteisen kirkkovaltuuston kokouksen ptk. 6.2.1963, 3 §. HSHA.

jastivat kirkon institutionaalisen arvovallan haurauden ja sen nauttimien erioikeuksien sopimuksenvaraisuuden.

6.2.2 JUMALANPALVELUS AUTOTALLISSA: SEURAKUNTAELÄMÄN ALKUVAIHEITA UUSISSA LÄHIÖISSÄ

1950-luvun aikana Helsingin liepeille rakennettujen uusien asuinalueiden alkutaivalta sävytti kaupunkimiljööön muuttuvaisuus ja sen keskeneräisyys. Turvautuminen erinäköisiin tilallisiin väliaikaisratkaisuihin leimasi seurakuntaelämän varhaisvaiheita pääkaupunkiseudun lähiöissä. Jokapäiväinen toimintaympäristö taipui tarjoamaan puitteet myös arjen ylittävälle ja uskonnon värittämälle yhteisöllisille pyrinnoille. Rakenteilla olevien kaupunginosien asujaimisto hyödynsi modernia kiinteistökantaa omaehtoisesti ja funktionalismin ihanteista poiketen sellaistenkin tarkoitusprien täyttämiseksi, joihin sitä ei oltu lähtökohteisesti suunniteltu. Michel de Certeau muistuttaa, kuinka kaupunkitilan käyttäjät elävät rakennettua lähiympäristöä myös vastakarvaisesti: aistivat, toimivat ja liikkuvat ruumiit luovat urbaaniin miljööseen omaehtoisia merkityksiä.⁵²

Vuodesta 1954 lähtien Tapiolassa alettiin kerääntyä säännöllisesti yksityiskodeissa pidettäviin maallikkovetoisiin hartauskokouksiin. Seuraavana vuonna alueelle perustettiin seurakuntayhdistys Asuntosäätiön ja Espoon seurakunnan yhteisestä aloitteesta. Sen tavoitteisiin kuuluivat yleistä viihtyvyyttä lisäävien kirkollisten palveluiden ja tervehdyttävien seurakunnallisten työmuotojen ulottaminen koko puutarhakaupunkiin. Järjestön vastuulla oli tarvittavien työntekijöiden palkkaaminen ja soveltuvien toimitilojen hankkiminen. Vuonna 1956 Lenno Järvi aloitti työt Tapiolan aluepappina. Tukikohtanaan hän piti Asuntosäätiön isännöitsijän toimistoa. Ensimmäiset jumalanpalvelukset pidettiin yhteiskoulun juhlasalissa ja elokuvateatterissa. Seurakuntayhdistys sai käyttöönsä Jorma Järven piirtämän omakotitalon osoitteesta Aarnivalkeantie 4. Näin yksityisestä asunnosta tehtiin yhteinen seurakuntakoti. Vuonna 1957 Otaniemeen valmistui Kaija ja Heikki Sirenin suunnittelema teekkarikylän kappeli, josta tuli samalla tapiolalaisten väliaikaiskirkko oman pyhätön valmistumiseen saakka.⁵³

Siinä, missä Tapiola sijaitsi etäällä Espoon seurakuntien käytössä olleista toimirakennuksista, Munkkivuori oli vain kävelyetäisyyden päässä Pauli Salomaan suunnittelema ja vuonna 1954 valmistuneesta Munkkiniemen työkeskuksesta. Huopalahden seurakunnan alaisuudessa työskennelleen pastori Erkki Arhinmäen (1925–1977) aloitteesta seurakuntatyö päätettiin ulottaa uuteen lähiöön. Vuoden 1958 paikkeilla hän kokosi tienoon

52. De Certeau 1984, 97–101.

53. Itkonen 2013, 34, 37–38, 60; Tapiolan seurakuntaelämä järjestäytyy, *Tapiola tänään* 4/1955, 4; L. Järvi, Seurakuntakoti avaa ovensa. *Tapiola tänään* 4/1957, 4

asukkaista aktiivijoukon, joka avusti jumalanpalvelusten, hengellisten tilaisuuksien ja kerhotoiminnan järjestelyissä. Kokoontumispaikkana oli Porintie 3:ssa sijaitsevan kerrostalon kellari- ja autotallitilat. Arkkitehti Kaj Saleniuksen piirtämän rakennuksen alakertaan sisustettiin kappeli liturgisine kalustuksineen. Ne olivat paikallisen kuvaamataidonopettajan Rainer Nyholmin piirtämät ja valmistamat. Vastamuodostetun Helsingin hiippakunnan piispa Martti Simojoki saapui vihkimään huoneiston kirkkotilaksi.⁵⁴

Uuden asuinympäristön seurakunnalliset suhde- ja toimintaverkostot liikkeessä

Päivällä Munkkivuori on äitien ja lasten kaupunginosa. [Lähiön koulut] tarjoavat lapsille mahdollisuuden käydä koulunsa alusta loppuun saakka aivan oman kodin nurkalla. Koululaisten ruokatunti näkyy Munkkivuoren kuvassa. Kouluista suuntautuu oppilasvirta koteihin ja baareihin. Tavallisesti ostoskeskuksessa näkee päiväsaikaan pääasiassa äitejä ja pieniä lapsia, mutta nyt tulvahtavat kaikki paikat täyteen nuoria, jotka puolen tunnin kuluttua kiirehtivät takaisin kouluihin. Ostoskeskus on Munkkivuoren hermokeskus. [–] Iltaisin se on nuorison kokoontumispaikka, jossa vanhemmat ihmiset saavat päivitellä ”kuritonta nykyajan nuorisoa”.⁵⁵

Kirkko ja kaupunki -lehdestä peräisin oleva sitaatti ilmentää, kuinka uuteen asumälähiöön toteutettu kaupunkirakenne ohjaili asukkaiden jokapäiväisiä kulkureittejä tarkasti säädellyn päivärytmin puitteissa, ja miten urbaani miljöö muodostui ihmisten keskinäisiä vuorovaikutussuhteita jäsentäväksi toiminnalliseksi näyttämöksi. Seuraavaksi tarkastelen 1950- ja 1960-lukulaisen lähiöympäristön sosiaalisia ulottuvuuksia seurakuntaelämän näkökulmasta. Toisen maailmansodan jälkeen pääkaupunkiseudun kirkolliset toimijat eivät enää aikailleet monipuolisen toimintansa ulottamisessa uusille asuinalueille, vaikka seutua palvelevan seurakuntapyhätön rakentaminen ei olisi vielä siintänyt näköpiirissä. Tilapäishuoneistoissa käyttöönotettujen toimintamuotojen järjestämistä jatkettiin vastavalmistuneiden monitoimikirkkojen suojissa tarkoituksenmukaisiksi suunnitelluissa tiloissa. Tutkimusaineistoni valossa aikalaiset näkivät uudenaikaisessa lähiöelämässä ja modernissa kaupunkiasumisessa sekä myönteisiä että kielteisiä puolia. Maallista ja hengellistä elämämpiiriä määrittäneet tilat yhteisöllisine käytänteineen ja kulttuurisine neuvotteluineen vaikuttivat tapaan, jollaisiksi ihmisten väliset vuorovaikutussuhteet niissä jäsentyivät.

Vuosikymmenen vaihteessa seurakuntaelämä Helsingin seudulla oli saavuttanut murrosvaiheen. Kun perinteisemmät kirkolliset toimintamuodot, kuten lapsi- ja nuorisotyö, kasvattivat edelleenkin suosiotaan, rinnalle alettiin hakea määrätietoisemmin myös

54. Veikko T. Rauhalan muistelu ”Seurakunnan työtä Munkkivuorella” [1967], 1–2. MSA.; A. Salminen. Munkinseudun kirkot III, Munkkivuoren kirkko. (Munkinseudun kuvat 12). *Munkinseudun aluesanomat* 11/1997; Henttonen 2011, 13; Ojamo 2011, 24–25.

55. S. Repo. Munkkivuori itsenäistyi, *Kirkko ja kaupunki* 11.1.1967.

uudentyyppisiä vaihtoehtoja. Seurakuntatoiminnan kehittäminen ammattimaistui ja erikoistui: työtapojen luonne, päämäärät ja keinovalikoimat räätälöitiin vastaamaan kunkin seurakunnan toimialueen tarpeita ja jäsenistöprofiilin asettamia erityisvaatimuksia. Kirkko alkoi tarjota ihmisille myös sosiaalisia hyvinvointipalveluja, joiden vastaanottamiseen ei liittynyt suorasukaista julistuksellisuutta. Seurakuntatyöllä pyrittiin vaikuttamaan yhteiskunnallisen modernisaatiokehityksen suuntaan torjumalla sen kielteisiksi koettuja lieveilmiöitä. Usein nämä liittyivät elintapamuutoksiin ja sosiaalisten turvaverkostojen purkautumisiin, jotka olivat maaltamuuton suoraa seurausta.

Vuoden 1960 Helsingin hiippakunnan vuosijulkaisussa professori Lauri Haikola vaati, että kirkon tuli auttaa ihmisiä sopeutumaan uusiin elinolosuhteisiin – niin aineellisesti, henkisesti kuin hengellisestikin. Vaikka nykyaikaiset asunnot oli varusteltu erilaisin mukavuuksin, kuten keskuslämmityksellä, sähköillä, vesijohdoilla ja kodinkoneilla, merkityksellisten ihmiskontaktien solmiminen uusissa naapurustoissa uhkasi jäädä niukanlaiseksi. Edellä nimetty kirjoitti asiasta seuraavasti: ”Samassa talossa asuu eri yhteiskuntaluokkien, eri seutujen, eri ammattien, eri elämännäkemyksen ym. edustajia. Näillä ei useimmiten ole muuta yhteistä keskenään kuin että he kuluttavat samoja rappuja tai käyttävät samaa hissiä.”⁵⁶ Kaupunkilaiselämän anonymiteetti toi esiin ihmisten sosiaalisen juurettomuuden, mikä Haikolan mukaan oireili turvattomuuden tunteena ja eristyneisyytenä. Huolta aikalaisissa herättivät myös työnteon automatisoitumisen ja asumisen rationalisoitumisen psykologiset vaikutukset. Tapiolan seurakunnan vuosikirjassa Lauri Kruus viittasi modernistisen rakennuskannan kliinisyyteen. Se ei kannustanut lapsia sellaiseen mielikuvitukselliseen leikkiin, joka jouduttaisi emotionaalisten kiintymyssuhteiden tasapainoista kehitystä: ”Mahdollisuudet läheisyyden kokemiselle ja oppimiselle ovat toisenlaiset espoolaisessa lähiössä kuin meidän monien oman lapsuutemme maalaisympäristössä. Arkkitehdit ovat suunnitelleet kotimme joka sopelle ja nurkalle tehokkaan käyttötarkoituksen.”⁵⁷

Yksi tärkeimmistä asioista, minkä kirkko kykeni muuttuneessa tilanteessa tarjoamaan, oli Haikolan mukaan suojaava seurakuntayhteisö. Se oli kohtauspaikka, jossa kristitty kykeni harjoittamaan lähimmäisenrakkautta ja luomaan merkityksellisiä ihmissuhteita myös oman lähipiirin ulkopuolella. Käytännölliseksi haasteeksi muodostui se, kuinka ihmiset saataisiin kirkolliseen toimintaan mukaan. Aikaisempina vuosikymmeninä toimivina pidetyt yhteydenottokeinot, kuten korttelikokoukset ja kotikäynnit, olivat nekin muuttumassa epätarkoituksenmukaisiksi. Haikolan mukaan nykyajan urbaani elämäntyylä oli muuttanut julkisen ja yksityisen piirin rajapintaa peruuttamattomasti. Kirkon oli toimittava ihmisten yksityisyyttä vaalien ja heidän yksilöllisyyttään kunnioittaen.⁵⁸

---

56. Haikola 1960, 64–65; ks. myös Mattila 1960, 68.

57. Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1972, 4–5.

58. Haikola 1960, 66–67.

Norkoilua ja oleskelua: nuorten paikat seurakuntaelämässä

Vuonna 1963 *Tapiola tänään* -lehdessä julkaistiin varsin laaja seurakuntatyön esittely, jossa alueen asukkaille kerrottiin erilaisista kirkollisista harrastus- ja vapaaehtoistoiminnan mahdollisuuksista. Jutun kuvituksena oli aukeaman suuruinen kartta, johon oli merkitty eri puolilla Tapiolaa ja Otaniemeä säännöllisesti kokoontuvat ryhmät. Niitä oli kaikkiaan nelisenkymmentä. Siinä, missä lapsille oli tarjolla pyhäkoulua, päivä-, tyttö- ja poikakerhoja sekä partiota, aikuisia varten oli nais-, lähetys- ja diakoniapiirejä, kuorolaulua sekä ikäihmisten klubitoimintaa. Seurakunnan hallussa olevien toimitilojen lisäksi kokoontumispaikkoina toimivat useiden taloyhtiöiden kerhohuoneistot ja oppilaitokset. Varsinaista kirkkorakennusta ei tuolloin vielä ollut.⁵⁹

Kirkkososiologi Voitto Huotarin kokoaman tilastotiedon valossa jumalanpalveluselämän rinnalla kulkeneen piiri- ja kerhomuotoisen hartaus- ja pienryhmätoiminnan valtakunnallinen suosio lähes viisinkertaistui vuosien 1945 ja 1964 välillä. Kasvu jatkui tasaisena aina 1970-luvulle saakka. Suurten ikäluokkien myötä kasvanut kysyntä seurakunnalliselle arkitoiminnalle heijastui Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virkarakenteessa: sodanjälkeisenä aikana lapsi- ja nuorisotyöntekijöitä ryhdyttiin kouluttamaan ja palkkaamaan etenkin suurimpien kaupunkiseurakuntien palvelukseen. Heidän ammatillinen työpanoksensa vapautti papiston ja naisteologien resurssuja muihinkin tehtäviin.⁶⁰

Historioitsija Panu Pulman mukaan kaupungin viranomaistahot ja maan aikakauslehdistö heräsivät Helsingin nuorisokysymykseen 1950-luvun alussa. Sen ympärillä käytyä moralisoivaa keskustelua siivitti pelko jengiytymisestä ja hyvinä pidettyjen tapojen vastaisen asosiaalisen käytöksen yleistymisestä.⁶¹ Kirkon tekemän kasvatustyön katsottiin tarjoavan eväitä juuri edellä kuvattujen ongelmien ratkaisemiseksi. Vuonna 1957 pastori Lenno Järvi kirjoitti *Tapiola tänään* -lehteen, kuinka hyvinvoivalla asumalähiöllä oli jo lähtökohtaisesti erinomaiset edellytykset tarjota tasapainoinen kasvuympäristö lapsille ja nuorille. Yhteys seurakuntaelämään edistäisi lisäksi heidän kykyään elää vertaistensa joukossa esimerkiksi kristittyinä. Järven mukaan yhteisökeskeisellä arvoperusteisella kasvatustoiminnalla voitaisiin torjua jo alueella orastavia nuoriso-ongelmia. Hän selitti, kuinka Tapiolan keskustan kaupallinen kaupunkimiljöö kirkkaine valomainoksineen oli onnistunut houkuttelemaan sinne häiritsevästi käyttäytyviä ulkopaikkakuntalaisia nuoria. Mielekkään tekemisen puutteen uskottiin aiheuttavan tapiolalaisnuorisossa ulkoista asettumattomuutta ja sisäistä levottomuutta, joka ilmeni päämäärättömänä maleksimisena kaduilla.⁶² Järven ajattelussa nuorten mukanaolo seurakunnallisessa toiminnassa tarjosi heille niin yleistä elämänsisältöä kuin konkreettisia määränpäitä lähiöympäristössä, jonne saattoi suunnata kulkunsa tavoitteellisen tahdikkaasti.

Pääkaupunkiseudun uudet asumalähiöt osoittautuivat otollisiksi paikoiksi päivittää van-

---

59. S. Lehtonen & al. Tapiolan seurakunnan ja nuorisotoiminnan tuen työmuotoja, *Tapiola tänään* 38/1963, 2–7.

60. Huotari 1977, 224; ks. myös Lehtiö 2002, 208.

61. Ks. Pulma 2000, 247–252.

62. L. Järvi. Seurakunta ja nuoret Tapiolassa, *Tapiola tänään* 6/1957, 3–4; S. Lehtonen & al. Tapiolan seurakunnan ja nuorisotoiminnan tuen työmuotoja, *Tapiola tänään* 38/1963, 3.

hahtavaksikin koettua kirkollista toimintakulttuuria. Lapsi- ja nuorisotyön pedagogiaa alettiin rakentaa aiempaa ennakkoluulottomammalle pohjalle. Voitto Huotarin mukaan toisen maailmansodan jälkeen kirkossa kannatettujen kasvatustavoitteiden saavuttamiseksi turvaututtiin keinoihin ja käytäntöihin, jotka jättivät tilaa myös lasten ja nuorten omille hengellisille pyrkimyksille ja sosiaalisille tarpeille.⁶³ Nuoruusvuotensa 1950- ja 1960-luvun taitteen Munkkivuoressa elänyt kirjailija Hannu Mäkelä on kuvannut omaelämäkerrallisessa *Muistan*-romaanisarjassaan rippikoulukokemuksiaan seuraavasti:

Tätä rippikoulua käydään [--] seurakunnan hallinnoimassa ja erityisen ummehtuneentuoksuissa kellaritilassa [. --] Pidän [opettajastamme] Arhinmäen Erkistä. [--] Arhinmäki harrastaa nuorisotyötä, on hypermoderni pappi, puhuu slangiakin, ja puhuu sitä kuin luonnostaan. Mutta ennen kaikkea hän yrittää saada meidät kiinnostumaan Jumalan sanasta, siitä, mitä luterilainen uskonto oikein tarkoittaa ja mitä se voi kaltaiselleni koltiaiselle antaa.⁶⁴

Papiston entistä tuttavallisempi vuorovaikutustyyli, jonka avulla kirkollisten toimitsijoiden mainetta kansan moraalisisina kaitsijoina ryhdyttiin tietoisesti murtamaan, ei ollut kaikkien mieleen. *Arkkitiehti*-lehdessä Nils-Erik Wickberg valitteli, kuinka nimenomaisesti pääkaupunkiseudun vastarakennetuilla asuinalueilla pastorit olivat omaksuneet kuin lapselle osoitetun lepertelevän puhuttelutavan.⁶⁵

Tapiolassa seurakunnan käytössä oli nuorisotalona toimiva parakki, joka sijaitsi Silkkiniityn puistoalueen reunamilla kirkontontin ja yhteiskoulun välimaastossa. Sen lisäksi, että rakennuksen ”olotilassa” järjestettiin ohjattua mutta vapaamuotoista harrastustoimintaa, käyttäjäkunnan antaman palautteen valossa kokoontumispaikka kannusti nuoria myös omaehtoiseen toimijuuteen. Tilan selitettiin olevan lähiön ainoita sopukoita, joissa pelkkä oleskelu, seurustelu ikätovereidен kesken ja musiikin kovaääninen kuuntelu oli luvallista – vieläpä ilman omien vanhempien valvontaa.⁶⁶ Tapaus osoittaa, kuinka usein konservatiivisten ja normatiivisten pyrkimysten lisäksi seurakuntaelämän tilallisiin käytäntöihin sisältyi toisinaan jopa vastakulttuurisia tai kumouksellisia mahdollisuuksia.

Kirkonnaisia ja kotirouvia yhdistävä arki

Pari vuotta ennen kirkon valmistumista Toini Värri aloitti työt Tapiolan seurakunnan ensimmäisenä naisteologina. Takanaan hänellä oli vankka työkokemus kirkollisesta naistyyöstä ja seurakunnallisesta nuorisotoiminnasta. Vuonna 1963 *Tapiola tänään* -lehdessä julkaisutussa haastattelussa Värri selitti, että hänen tarkempi toimenkuvansa oli vielä monilta osin määrittelemätön. Värriä itseään kiinnosti lähiössä asuvien perheenemäntien parissa tehtä-

63. Huotari 1977, 228.

64. Mäkelä 2012, 167.

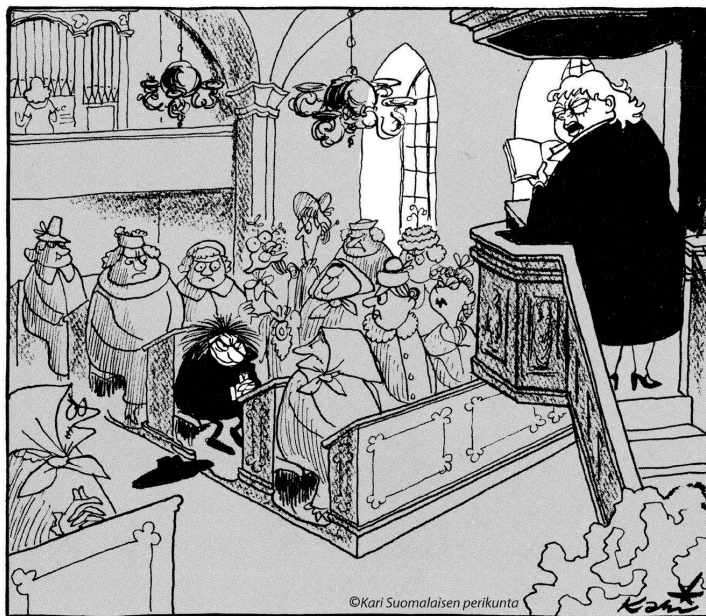
65. N-E. Wickberg. Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitiehti* 6-7/1958, 106.

66. *Tapiolan seurakunnan vuosikirja* 1972, 8–9; ks. myös Itkonen 2013, 146–147.

vän kirkollisen työn kehittäminen. Hänen kokemuksensa mukaan he kaipaivat ajoittaista vaihtelua koti- ja perhekeskeiselle elämäntavalle sekä tiloja ja tilaisuuksia vertaiskontaktien luomiseksi. Hän kuvaili: ”Äidit, jotka päivät päästään joutuvat olemaan kotona seuranaan vain pienet lapset, toteavat ennen pitkää tulevansa ’mökkihöperöiksi’ ja kaipaavat kipeästi kosketusta muihin ihmisiin saadakseen vaihtaa mielipiteitään ja ajatuksiaan.”⁶⁷

Sodanjälkeisenä aikana rakennettujen lähiöiden arkea koskevassa analyysissään taidehistorioitsija Kirsi Saarikangas on esittänyt, että päivisin uudet asuinalueet muodostuivat leimallisesti naisten ja pikkulasten tiloiksi. Sillä välin perheenisät suuntasivat töihin oletusarvoisesti kaupungin keskustaan ja vanhemmat lapset menivät lähikouluun. Tästä dynamiikasta johtuen aikalaiset puhuivat toisinaan ”nukkumalähiöistä” eli asuinalueista, jonne perheenisät tulivat lähinnä lepäämään ja viettämään vapaa-aikaansa. *Kirkko ja kaupunki* -lehden toimittaja Simo Repo esitti, etteivät miehet oikeastaan edes osanneet aavistaa, millaista jokapäiväinen elämä Munkkivuoressa oli.⁶⁸

Aikalaisperspektiivistä tarkasteltuna maallikkonaisten mukanaolo seurakuntaelämässä näyttäytyi yhtäältä vaihteluna, vastapainona ja irtiottona perhekeskeiselle arjelle. Toisaalta kirkollinen arkitoiminta tuki ja kannusti heitä kotielämän ympärille rakentuvan naiseuden ylläpitämiseen. Sukupuolen lisäksi arki muodostui seurakuntien palveluksessa työskennelleiden naisteologioiden voimavaraiseksi työkaluksi. Arki oli omanlaisensa tila-aika, joka mahdollisti myös epähierarkkiset inhimilliset kohtaamiset. Ammatissa pitkään työskennellyt Irja Kilpeläinen raotti toimenkuvaansa vuonna 1957 seuraavasti: ”Seurakuntatyössä olleet naisteologit voivat kertoa miten monissa asioissa, joita ei uskalleta viedä pappilaan asti, voi huo-

Kuva 90. Helsingin Sanomissa 12.10.1955 julkaistu Kari Suomalaisen pilapiirros, joka kommentoi ajankohtaiseksi nousutta naispappeuskysymystä. Vallinneisiin sukupuolikonventioihin nähden kuvan pappi ja kanttori sijoittuvat kirkkotilaan epäsovinnaisesti muun seurakunnan yläpuolelle saarnatuoliin ja urkulehterille.

"JA HUOMAUTAN VAIN TÄSSÄ VÄLILLÄ, ETTÄ JOS ERÄS SYNTINEN VELJEMME VIELÄ KERRAN JUPISEE KUULUVASTI 'NAINEN VAIETKOON SEURAKUNNASSA', NIIN HÄN EI PÄÄSE TAIVAASEEN."

67. Tapiola sai ensimmäisen naisteologinsa. *Tapiola tänään* 15/1963, 2.

68. Saarikangas 2002, 453–455; S. Repo. Munkkivuori itsenäistyi, *Kirkko ja kaupunki* 11.1.1967.

letta soittaa naistyöntekijän ovikelloa ja tulla vaikeuksistaan kertomaan.”⁶⁹ Naisteologiien työpanos seurakuntatyön sopeuttamiseksi yhteiskunnan rakennemuutoksesta johtuviin uusiin vaatimuksiin oli huomionarvoinen. Lähiöelämän sosiaalisista erityispiirteistä ja modernin arjen hallinnasta kertynyttä asiantuntemusta osattiin myös arvostaa. Siihen viittasi Toini Värin seuraajana jatkaneen Leena Ropposen siirtyminen Munkkivuoresta Tapiolaan.⁷⁰

Toisen maailmansodan jälkeen kerhohuonein ja keittiöin varustettujen monitoimikirkkorakennusten yleistyminen raivasi yhä suuremmalle naisjoukolla tien erilaisten uskonollisten toimijuuksien ja kodin ulkopuolisten tehtävien pariin. Esimerkiksi naisteologiien ammatillinen asema kirkollisina työntekijöinä vakiintui, yhdenmukaistui ja lopulta virallistui. Kehitystä joudutti Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa käyty laajamittainen keskustelu naisten yhteiskunnallisesta asemasta ja heidän edellytyksistään toimia seurakunnan eri julkisissa tehtävissä. Teologisen yliopistokoulutuksen saaneiden naisten professiokehitystä tutkineen Pirkko Lehtiön mukaan debatin katalyytteinä toimivat paljon uutisoitu Liisa Riipan tapaus vuodelta 1955 sekä Ruotsin kirkon vuonna 1958 tekemä päätös pappisviran avaamisesta naisille. Riippa oli jättänyt Kuopion hiippakunnan tuomiokapitulille pappisvihkimysanomuksen harkittuna mielenilmauksena.⁷¹

Niin kutsuttua naispappeuskysymystä puitiin aikalaislehdissä kuvin ja kirjoituksin. *Helsingin Sanomissa* 12.10.1955 julkaistussa Kari Suomalaisen pilapiirroksessa on esitetty arkkitehtoniselta tilajäsentelyltään perinteinen kirkkosali, joka on naisväestä täyttynyt. Vallitsevien sukupuolinormien ja -hierarkioiden kannalta poikkeavia kuvassa ovat sanankuulolle kokoontuneen seurakunnan yläpuolelle sijoittuvat lehterillä urkuja soittava kanttori ja saarnatuolissa puhuva pappi, kumpikin naishahmoisia. Suomalainen korosti asetelman irvokkuutta lisäämällä yhden kirkonpenkin päätyyn pienen mustahattuisen miehen: hänen omana alter egonaan tunnetun hahmon. Piirustuksen selitystekstinä on seuraava virke: ” – Ja huomautan vain tässä välillä, että jos eräs syntinen veljemme vielä kerran jupi-see kuuluvasti ’Nainen vaietkoon seurakunnassa’, niin hän ei pääse taivaaseen.”

Pappisviran avaaminen naisteologeille sai kirkossa osakseen sekä kannatusta että vastustusta. *Vartija*-lehden julkaisemassa mielipiteenvaihdossa puoltavaa kantaa edusti sairaa hoitotyön opettaja Mervi Ahla ja kriittistä näkökulmaa jo aiemmin mainitsemani Irja Kilpeläinen. Ahlan mukaan pappisvirkakelpoisuuden laajentamista vastustaneet argumentit olivat jaettavissa neljään kategoriaan: raamatullisuutta, traditionaalisuutta, sovinnaisuutta ja naisten psykofyysistä soveltumattomuutta korostaviin. Kaikkia edellisiä hän piti heikosti, epäjohdonmukaisesti tai mielivaltaisesti perusteluina.⁷² Kilpeläisen ammatti- ja henkilöhistorian huomioiden hän motivoi kielteisen suhtautumisensa yllättävälläkin tavalla. Hänestä pappisviran hoitoa ei tullut tarkastella niinkään periaatteellisena vaan ennemmin käytännöllisenä kysymyksenä. Kilpeläisen mukaan naiset eivät soveltuneet papeiksi ”sielullisen rakenteensa” vuoksi. Se tuli ilmi tavassa, jolla seurakunnan esipaimen otti persoonallaan haltuun jumalanpalvelushuoneen ja siihen kokoontuneen kirkkokansan:

69. I. Kilpeläinen. Naisteologiien asema ja tehtävä kirkossamme. *Vartija* 1957, 104.

70. Ks. Lehtiö 2004, 318–319, 375–376.

71. Lehtiö 2002, 208–209; Lehtiö 2004, 287–292.

72. M. Ahla. Naisteologiien asema ja tehtävä kirkossamme. *Vartija* 1957, 100–102.

Vielä tällä hetkellä on jännittävää urheilua pyrkiä saarnatuoliin, koska asialla on uutuuden viehätys ja koska siinä on kielletyn pikantin sivuvivahdus. Mutta koko asian luonne muuttuu katkerasti silloin, kun naispapin, joka ehkä kammoaa suuria tilaisuuksia ja julkista esiintymistä yleensä, on pakko kerta toistensa jälkeen nousta saarnatuoliin[.]⁷³

Kilpeläinen piti naisten velvoittamista saarnatuoliin kiipeämiseen ja kuoriin asettautumiseen fyysisenä ja psyykkisenä rasitteena, jopa väkivaltaisena ”väärrään osaan puristumisena”. Pappisvirka sopi hänen mukaansa korkeintaan maskuliiniselle naistyyppille.⁷⁴ Kilpeläisen kehollinen ja tilallinen perustelu on lähemmän tarkastelun arvoinen. Ensinnäkin ruumiin ja mielen saumattomalta näyttäytyvä yhteys manifestoituu toimijasubjektin hankaloituneessa suhteessa esinemaailmaan. Kirkkosalin liturginen kalustus pakottaa kehon taipumaan itselleen vääranlaisiksi ja sopimattomiksi koettuihin eleisiin, liikkeisiin ja asentoihin vieläpä ihmisten katseiden alla. Kilpeläisen kuvauksessa saarnatuoli oli papin sukupuolittuneen auktoriteettiaseman symboli, mikä tutkimusaineistoni kokonaiskuvassa muodostuu toistuvaksi merkitysjuonteeksi.

On mielestäni kiinnostavaa, että Suomessa käytiin samoihin aikoihin polarisoitunutta keskustelua pappisviran avaamisesta naisille ja modernin kirkkoarkkitehtuurin suunnasta. Debatteja yhdisti perinpohjainen sosiokulttuurinen murrostila, jota leimasi rajankäynti vanhan ja uuden, pyhän ja arkisen, julkisen ja yksityisen, miehisen ja naisellisen piirin välillä. 1960-luvulle tultaessa seurakunnallisessa asiantuntijatyössä toimiville naisteologeille tarjoutui yhä useammin tiloja, tilanteita ja tilaisuuksia vallitsevien sukupuolikonventioiden ja -sovinnaisuussääntöjen hienovaraiseksi koettelemiseksi. Tuolloin Lehtiön mukaan heitä saattoi nähdä pitämässä itsenäisesti jumalanpalvelukseen rinnastettavia hartaustilaisuuksia ja iltakirkkoja suurempien kaupunkien seurakunnallisissa sivutoimipisteissä. Näin toimittiin Tapiolassakin ennen pyhätön valmistumista.⁷⁵

Vuonna 1963 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokous päätti naisteologeille varatun seurakuntalehtorin erillisviran perustamisesta. Uuteen toimeen sisältyi kristillinen opetus ja kasvatus, sielunhoito sekä erityisesti naisten ja lasten parissa tehtävä työ. Vaikka pastorin ja lehtorin tehtäväkentät olivat monilta osin rinnasteiset, jumalanpalveluselämän ja kirkollisten toimitusten hoidosta vastasivat edelleen vain pappisvihkimyksen saaneet miehet. Samassa yhteydessä naisille kuitenkin avautui tie kanttori-urkurin ammattiin. Historiallisesti tarkasteltuna toimi oli periytynyt vanhasta lukkarin tehtävästä, johon oli sisältynyt myös seurakunnan alkeisopetuksesta vastaaminen. Naisten asemoitumista miesten yläpuolelle, uskonnollisiksi auktoriteeteiksi, ei pidetty soveliaana.⁷⁶

---

73. I. Kilpeläinen. Naisteologiien asema ja tehtävä kirkossamme. *Vartija* 1957, 104.

74. I. Kilpeläinen. Naisteologiien asema ja tehtävä kirkossamme. *Vartija* 1957, 104–105.

75. Ks. Lehtiö 2004, 321, 337–339; Millaista on nykyaikainen kirkkoarkkitehtuuri? *Tapiola tänään* 1.10.1964, 2.

76. Lehtiö 2002, 199–201, 208; Lehtiö 2004, 337–339.

6.2.3 LISÄYKSIÄ JA KARSINTAA: PIIRRETYISTÄ SUUNNITELMISTA VIHITYIKSI KIRKKORAKENNUKSIKSI

Monitoimikirkkohankkeiden toteutuminen tapahtui Munkkivuorella ja Tapiolassa eritahtisesti. Rakennuspäätösten tekemiseen vaikuttivat maallisen ja hengellisen paikallishallinnon käymistilassa olleet järjestelyt. Tapiolassa projektin ensiaskeleet otettiin vuonna 1955, jolloin vastaperustetun seurakuntayhdistyksen aloitteesta Espoon seurakuntien yhteinen kirkkovaltuusto nimitti rakennustoimikunnan⁷⁷ kirkko- ja työkeskushankkeen edistämiseksi. Valmistelutyö tuotti tuolloin vain alustavan huonetilaohjelman. Kysymys oman pyhätön pystyttämisestä ja alue seurakunnan perustamisesta oli sidoksissa Tapiolan kunnallispoliittiseen kohtaloon: pysyisikö alue osana Espoota, liitettäisiinkö se Helsinkiin vai muodostaisiko se itsenäisen kauppalan? Tilannekuvan vakiinnuttua koko kaakkoista Espoota kattavan seurakunnan perustamispäätös tehtiin vuonna 1959. Sen pääkirkon oli viranomais määräysten mukaan valmistuttava viiden vuoden sisällä.⁷⁸ Sitä vastoin Munkkivuoren monitoimikirkkohanke eteni suoraviivaisemmin. Kirkollisen toiminnan käynnistyttyä rakenteilla olevassa lähiössä vuonna 1958 Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuusto asetti toimikunnan⁷⁹ seurakuntatalon suunnittelun valmistelemiseksi. Kohteesta käytetty työnimitys kuvasti sen tehtävää vuonna 1961 toimintansa aloittavan Munkkiniemen seurakunnan pohjoisena sivutoimipisteenä.⁸⁰

Käyn seuraavaksi läpi Munkkivuoren ja Tapiolan esimerkitapausten suunnittelu- ja valmistumisprosessit pääpiirteissään. Tarkastelen eritellysti rakennuskompleksien muotoutumiseen vaikuttaneita tekijöitä ja niiden arkkitehtuurin suhdetta urbaaniin lähiympäristöön.

Mistä piirustukset lähiökirkoille? Toimeksiannosta kutsukilpailuun

Kun piirustukset Munkkivuoren kirkkoa varten tilattiin suoralla toimeksiannolla, Tapiolan kohdalla päädyttiin järjestämään kutsukilpailu edustavan suunnitelman aikaansaamiseksi. Eri hankintatapoihin päättymisen taustalla vaikuttivat niin alueelliset kuin taloudelliset kysymykset. Pääkaupunkiseudun seurakunnallinen rakennustoiminta oli eri vaiheissa. Uusia kohteita oli noussut tasaiseen tahtiin eri puolille Helsinkiä jo 1950-luvun puolivälistä, Espoossa sen sijaan vilkastumista alkoi tapahtua vasta 1960-luvun lopulla. Idealistisiin toi-

77. Sen jäseninä: ekonomi Ahti Vuorensola, rovastit Niilo Mustala ja Thure af Björkstén, arkkitehti Risto Jämsä, varatuomari Johannes Leivonen sekä pastori Lenno Järvi.

78. Tapiolan seurakuntayhdistys, *Tapiola tänään* 6/1955, 6; Ojanen 1990, 185–186; Itkonen 2013, 87–88.

79. Sen jäseninä: ylitarastaja P. Reinilä, lakitieteen lisensiaatti J. Voipio, raatimies A. Linnamaa, rouva Meri Pohjanpalo, insinööri O. Valtonen ja pastori E. Arhinmäki. Tästä kokoonpanosta varsinaisen rakennustoimikunnan jäseninä jatkoivat Voipio, Reinilä, Valtonen ja Arhinmäki. Heidän lisäksi siihen kuului myös filosofian maisteri V. Rauhala. (Kertomus Munkkivuoren kirkon rakentamisesta (30.12.1964), 1. HSTA/Munkkivuori.)

80. Pöytäkirjanote Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuuston kokouksen pöytäkirjasta (28.4.1958, 16 §); Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmä Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle (28.12.1959). HSTA/Munkkivuori; ks. myös Koskenvesa 1980, 40, 48.

mintavisioihin suhteutettuna rakennustarve pääkaupungin rajojen sisäpuolella oli merkittävä, minkä vuoksi ajallisten ja rahallisten resurssien riittävydestä oli huolehdittava tarkasti. Näistä syistä tarvittavat rakennussuunnitelmat oliärkevintä tilata suoraan osaavalta arkkitehdilta. Koska Tapiola oli saavuttanut kansainvälistä tunnustusta modernistisen arkkitehtuurin kansallisena näyteikkunana, turvautuminen suunnittelukilpailuun taiteellisesti korkeatasoisten piirustusten aikaansaamiseksi näyttäytyi rahoittajallekin panostuksena taroituksenmukaiselta. Lisäksi seurakuntayhdistys oli ajanut aktiivisesti kilpailuasiasa kirkollisten päättäjiin suuntaan jo pidempään.⁸¹

Munkkivuoren tapauksessa en löytänyt arkistolähdettä, jonka mukaan kohteen suunnittelusta olisi edes harkittu piirustuskilpailun järjestämistä. Ratkaisuun lienee vaikuttanut kohteelle alun perin kaavailtu status seurakuntatalona. Vuoden 1958 syksyllä rakennustoimikunta tilasi ensimmäiset luonnokset arkkitehti Olavi Kanteleelta. Munkkivuoren seurakuntahistoriikin laatineen Antti Henttonen mukaan muitakin suunnittelijanimiä oli harkittu. Kanteleeseen päädyttiin senkin vuoksi, että toimikunnan puheenjohtaja ja sihteeri tunsivat hänet jo entuudestaan.⁸² Perhetaustaltaan Kantele oli rovastin poika, minkä lisäksi hän toimi myöhemmin Espoossa kirkkovaltuutettuna. Kantele työskenteli päätoimisesti Aarne Ervin toimistossa vuosina 1947–1960. Siellä hän oli vastannut Tapiolan ostoskeskuksen suunnittelusta yhdessä Tuomo Kuukan kanssa.⁸³ Työ- ja henkilöhistoriansa perusteella Kanteleella oli ilmeisiä valmiuksia hahmottaa modernia kaupunkimiljöötä koskevia erityiskysymyksiä ja herkkyyttä ymmärtää kirkollisen kohteen uskonnollisia merkitysarvoja.

Nya kyrkor i Skandinavien (1962) -kirjassaan Ulf Hård af Segerstad kommentoi kirkkorakennusten suunnittelijan roolia toteamalla, että lähtökohtaisesti kaikilla arkkitehdeilla oli riittävät ammatilliset valmiudet pyhättöjen piirtämiseen. Vaikka henkilökohtaisen vakauksen puuttuminen ei saanut muodostua esteeksi toimeksiannon vastaanottamiselle, tehtävään oli syytä ryhtyä asian vaatimalla vakavuudella. Hän piti suositeltavana, että suunnittelija hankkisi riittävät pohjatiedot kristillisen sakraaliarkkitehtuurin historiasta, dogmatiikasta, liturgiikasta ja uskontopsykologiasta. Taiteellisen luomistyön tuli pohjautua vankkaan asiaosaamiseen. Siteeraten Peter Celsingiä Hård af Segerstad esitti, että suunnittelijan tehtävänä oli toimia kirkkorakennushankkeessa kättilön, lastenhoitajan ja opettajan ominaisuudessa. Projekti oli vietävä läpi yhteistyössä vanhempien eli tilaajaseurakunnan ja ympäröivän yhteiskunnan kanssa.⁸⁴

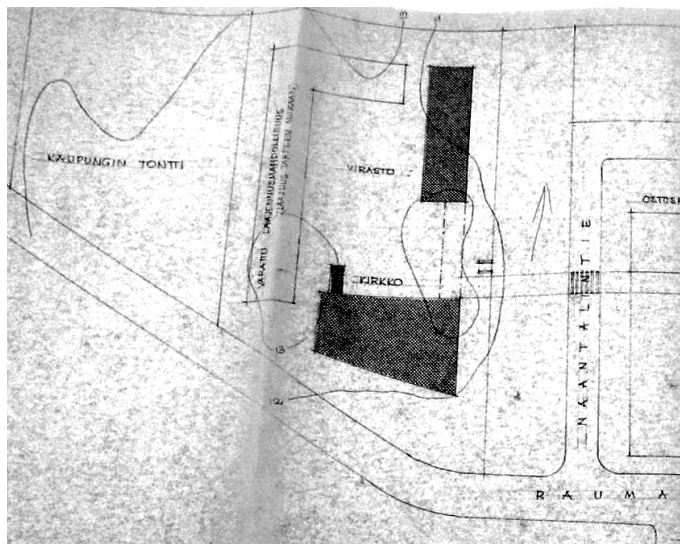
Kanteleen tehtävänä oli luoda suunnitelma monitoimikirkkokompleksille, jonka huonelaohjelma jakaantui kolmeen pääosaan: yleisiin toimitiloihin sekä virasto- ja nuorisohuoneistoihin. Kirkko-, seurakunta- ja rippikoulusalin lisäksi edellisiin sisältyi vielä kansliatilat ja laaja kattaus erilaisia kerhohuoneita sekä muutama asunto. Asiakirjan ohjeistuksissa kiinnitettiin huomiota eri lapsi- ja nuorisoryhmien käyttöön tulevien huoneistojen sijoittelu- ja ryhmittelytapaan. Tyttöjä varten varattujen tilojen järjestelyissä korostettiin toimeiliasta edustavuutta, poikien huoneistoissa puolestaan häiriötöntä puuhakkuutta. Kantele

81. Itkonen 2013, 89.

82. Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan ptk. 1.9.1958, 3 §. HSTA/Munkkivuori; Henttonen 2011, 13.

83. *Diplomi-insinöörit ja arkkitehdit 1, A–L* (2000), 510; A. Ervi. Tapiolan keskusta, *Arkkitehti* 12/1961, 191.

84. Hård af Segerstad 1962, 19–20.

Kuva 91. Asemapiirroksen luonnos (1959), johon arkkitehti Olavi Kantele on hahmotellut Munkkivuoren kirkkokompleksin eri osien sijaintipaikat suojaosan pihamaan ympärille. Alimpana runkokuone, ylhäällä vasemmalla toteutumaton seurakuntatalosiipi ja ylhäällä oikealla virastosiipi. HSTA.

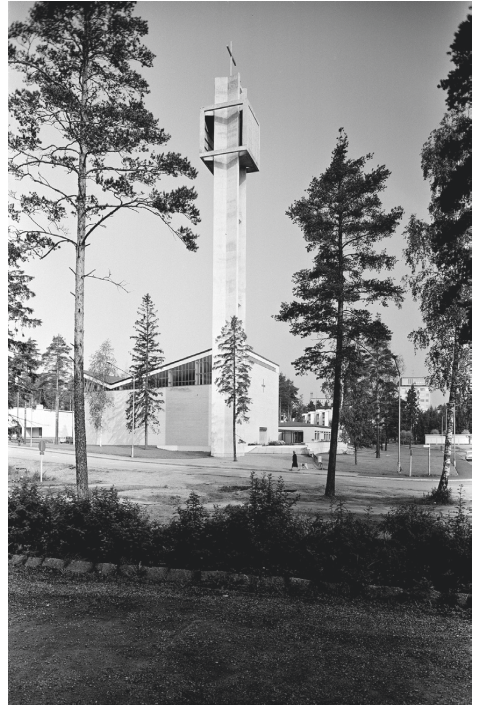
esitteli rakennustoimikunnalle alustavat luonnokset ja pienoismallin loppuvuodesta 1958. Vaikka kyseiset piirustukset ovat sittemmin kadonneet, alkuperäisen ehdotuksen päälinjat hahmottuvat myöhemmistä suunnitelmaversioista. Arkkitehdin ehdotuksessa seurakuntakeskus jakaantui kolmeen kokonaan erilliseen rakennusosaan: tontin eteläpuolelle sijoitettavaan ja pohjakaavaratkaisultaan puolisuunnikkaan muotoiseen kirkkoon, tontin länsilaidalla olevaan ja pohjakaavaratkaisultaan L-kirjaimen muotoiseen seurakuntakotiin sekä tontin itäreunalle paikantuvaan ja pohjakaavaratkaisultaan suorakaiteen muotoiseen virastosiipeen. Näiden lisäksi luostarimaiseen kokonaisuuteen kuului korkea ja kapea ristipäätteinen kellotorni.⁸⁵

Ehdotuksessaan Olavi Kantele korosti rakennusosien tunnusomaisia piirteitä arkkitehtonisin keinoin, mikä alleviivasi volyymien toiminnallisia hierarkiasuhteita. Siinä, missä veistoksellisen runkokuoneen muotoilussa oli hyödynnetty korkeutta ja epäsymmetriaa, matalampien sivurakennusten jäsentelyssä oli rationalistista suoraviivaisuutta. Luonnosten funktioperusteisen massoittelemisen ilmentämä tilojen eriyttämispyrkimys heijasteli suunnitteluajankohtana käydyä kirkkorakennustaidekeskustelun äänenpainoja. Etenkin arkkitehtikunnassa kannettiin huolta keskenään liian eriluonteisina pidettyjen toimintojen yhteensovittamisesta saman katon alle. Kanteleen monitoimikirkkojärjestys korosti pyhän ja profaanin, hengellisen ja maallisen selvärajaisuutta. Toimintapiirien siirtymä- ja puskurivyöhykkeeksi jäi rakennusvolyymien keskelle sijoittuva suojaosa sisäpiha-alue istutuksiin sekä aita- ja terassiaiheineen. Piirustuksissa kohde sommiteltiin tiiviiksi kokonaisuudeksi luonnontilaiselle tontilleen. Arkkitehti visioi pyhätön runsaan pensaston ja puuston ympäröimäksi.⁸⁶

85. Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan ptk 26.10.1958, 1 §; Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmän (28.12.1959) liite Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle: "Munkkivuoren seurakunnallisen työkeskuksen huonetilaothjelma. Hyväksytty Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuuston kokouksessa 11.8.1958", (Huonetilaothjelman alkuperäinen päiväys 25.7.1958); Olavi Kanteleen Herttoniemessä 4.11.1959 signeeraamat Munkkivuoren kirkon luonnospiirustukset. HSTA/Munkkivuori.

86. Ks. Olavi Kanteleen Herttoniemessä 4.11.1959 signeeraamat Munkkivuoren kirkon luonnospiirustukset. HSTA/Munkkivuori.

Kuvat 92 ja 93. Vasemmalla Alvar Aallon Saksaan suunnittelema Wolfsburgin Pyhän Hengen kirkko seurakuntakeskuksineen, 1958–1962. (Kuvaaja: Maija Holma, 4/2019. Alvar Aalto -säätiö.) Oikealla Munkkivuoren kirkko Helsingissä. (Kuvaaja: Bolker von Bonin, 1965. Helsingin kaupunginmuseo, N211207. FINNA.)

Olavi Kanteleen laatima Munkkivuoren seurakuntakeskussuunnitelma muistuttaa maisemoinniltaan, volyymijaottelultaan ja jossain määrin rakennustaiteelliselta detaljoinniltaan Alvar Aallon sakraaliarkkitehtuuria samalta ajalta. Verrokkitapaukseksi nostan esiin Saksan Wolfsburgissa sijaitsevan Pyhän Hengen kirkon (1958–1962). Erillisistä rakennusosista koostuvaan kompleksiin kuuluu muotokieleltään orgaaninen runkokuuone, samoja plastisia teemoja jatkava seurakuntatalo ja suoralinjainen asuntosiipi. Taidehistorioitsija Holger Brülls on huomionut, että Aallon monitoimikirkkokonsepti perustui hajakeskittämiseen eli massojen väljään ja luonnonläheiseen sijoitteluun. Pyhättö sulautui saumattomasti sitä ympäröivään puutarhakaupunkiin ilmentäen samalla sen rakenteen.⁸⁷ Vihreä kirkontontti moderneine rakennusryhmineen muodostui uudenaikaisen lähiön viitteelliseksi pienoiskuvaksi tai, Michel Foucault'n terminologiaa soveltaen, sen heterotooppiseksi esitykseksi – paikaksi, jossa vallitseva yhteiskuntajärjestys kiteytyy tai tiivistyy.

Palaan vielä Olavi Kanteleen rakennustaiteellisesti hillittyyn monitoimikirkkoehdotukseen sekä sen selväpiirteisyyttä ja vaihtelevuutta vuorottelevaan ulkoasuun. Modernismin esteettisiä suuntauksia 1950-luvun Suomessa käsittelevässä analyysissään arkkitehtuurihistorioitsija Asko Salokorpi on nostanut esiin Aarne Ervin eräänlaiseksi keskitien kulkijaksi. Tunnuksomaista hänen nimiinsä suunniteltujen kohteiden materiaalilähtöiselle muotokielelle on ilmaisuvoimaisten ja järkiperaisten elementtien fuusioiminen.⁸⁸ Toimistoarkkitehdin roolissa Kantele osallistui ”ervimäisen tyylin” luomiseen, kehittämiseen ja soveltamiseen, mikä näkyy Munkkivuoren kirkon jäsentelyssä. Toiminnallisesti moninainen sakraalirakennustyyppi toi esiin arkkitehtonisen modernin moni-ilmeisyyden.

87. Brülls 1999a, 6–7; Brülls 1999b, 42–43.

88. Salokorpi 1990, 46.

Ensiaskel lähiöpyhätön rakentamiseksi Tapiolaan otettiin vuonna 1960, jolloin sikäläinen seurakunta käynnisti virallisesti toimintansa. Espoon kirkolliset viranomaistahot päättivät seuraavana vuonna kutsukilpailun järjestämisestä piirustusten aikaansaamiseksi. Monitoimikirkon huonetilaohjelma laadittiin vaihteellisessa suunnitteluprosessissa, jonka vaiheisiin osallistuivat hanketta valmistellut rakennustoimikunta ja kilpailun palkintolautakunta.⁸⁹ Kohteeseen vaaditut tilat oli jaoteltu neljään pääryhmään: kirkkoon, kokoussaleihin ja kerhohuoneisiin, kirkkoherranvirastoihin sekä asuntoihin. Lisäksi harkinnanarvoisista suunnittelijaehdokkaista laadittiin alustava listaus, johon oli koottu joukko etabloituneiden modernistien nimiä. Heistä useimmalla oli näyttöä kirkollisten rakennusten piirtäjinä. Lopullinen kilpailukutsu lähetettiin Aarne Erville, Heikki Sirenille, Erkko Virkkuselle ja Aarno Ruusuvuorelle. Kaikki toimittivat määräajassa ehdotuksensa juryn arvosteltavaksi.⁹⁰

Vuoden 1962 alussa kirjatuiissa arvioissaan palkintoraati kiinnitti huomiota suunnitelmien sijoitteluun asemakaavassa. Tuleva lähiöpyhättö tuli ensinnäkin sovittaa tarkoituksemukaisesti sille varatulle tonttipaikalle ja suhteessa Tapiolan keskuksen liikennejärjestelyihin. Toiseksi jury tarkasteli lähemmin vaihtoehtoisia jäsenystapoja, joilla kilpailutöissä oli tutkittu eri massoitte- ja tilaryhmittelyjä sekä rakennusosien välisiä kulkuyhteyksiä. Ehdotusten joukossa oli niin keskitettyjä kuin hajautettuja ratkaisuja. Kiitosta saivat suunnitelmat, joissa vaaditut virasto-, kerho- ja seurakuntahuoneistot muodostivat kirkko-osan ja sitä kehystävän kaupunkirakenteen välille suojavyöhykkeen. Joissain ehdotuksissa kompleksin tilavolyymit sovitettiin Tapiolan keskusta-alueen arkkitehtoniseen kokonaisuuteen myötäilevästi, toisissa haettiin vastakohtaisuutta. Myöhemmässä luonnosten läpikäyntitilaisuudessa Aarne Ervi oli todennut, että seurakuntakeskuksen tilaratkaisujen tuli toisintaa puutarhakaupungille ominaista vapaata muodonantoa.⁹¹ Kiteytetysti kirkon tuli sulautua osaksi lähiötä, ja lähiön tuli sulautua osaksi kirkkoa.

Sakraalirakennuksen suhde profaaniin kaupunkimiljööseen muodostui kysymysvyyhdiksi, joka lopulta sinetöi kilpailun kiistanalaisen lopputuloksen. Voittajaksi selvinnyt Aarno Ruusuvuoren ”Pyhät puut” perustui sisäänpäinkääntyneisyyttä ja vastakkainasettelua korostavaan konseptiin, mikä konkretisoitui raskaseleistä seurakuntakeskusta kiertäviin suljettuihin muurimaiheisiin. Juryn kokouspöytäkirjaan sisällytetyssä eriyvässä mielipiteessä Asuntosäätiön von Hertzen, rovasti Mustala ja johtaja Söderström eivät pitäneet ehdotusta sopivana paikan henkeen. Heidän kritiikkinsä kuului:

[-- E]mme pidä ratkaisua, jossa kirkko sulkeutuu ja eristäytyy toimintaympäristöstään, perusluonteeltaan oikeana Tapiolan kaltaisessa modernissa ja nuorekkaassa yhdyskunnassa. Kirkon on käsityksemme mukaan saatava keskeinen ja kokoava

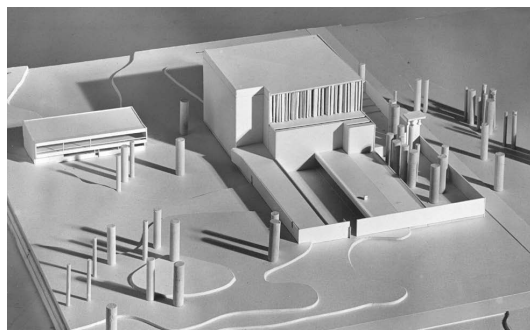
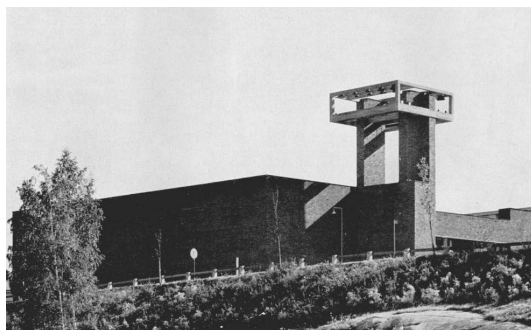
89. Toimikuntaan kuuluivat ekonomi Ahti Vuorensola, rovastit Niilo Mustala ja Thure af Björksten, arkkitehti Risto Jämsä, varatuomari Johannes Leivonen ja pastori Lenno Järvi. Juryn jäseniä olivat rehtori J.H. Jääskeläinen, rovasti Ahti Auranen, professori Aulis Blomstedt, varatuomari Heikki von Hertzen, arkkitehti Martti Jaatinen, diplomi-insinööri Antero Salmenkivi ja johtaja G. Söderström sekä jo edellä nimetyt Mustala ja Järvi.

90. Tapiolan kirkon suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1/1962, 1; Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan toimintakertomus (17.9.1966), 1–2. ESYA; Ravanntti 2003, 46; Itkonen 2013, 87–90.

91. Tapiolan kirkkokilpailun palkintolautakunnan pöytäkirjakooste liitteineen (13.1.1962). MFA; Tapiolan kirkon suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1/1962, 1–12; Espoon seurakuntien kirkkovaltuuston pidettävän kokouksen (28.5.1962) esittelylistan liite, 4. ESYA.

asema yhdyskunnan jokapäiväisessä elämässä ja sen kaupunkikuvassa ja käytettävä hyväksi ne mahdollisuudet, jotka kirkkotontin erinomainen sijainti Tapiolan sisään-tulotien akselissa tarjoaa.⁹²

Ruusuvuoren kilpailutyössä kompleksin pohjakaavajäsentely muistutti U-kirjainta. Metsäisen tontin itäiselle laidalle sijoitetusta kuutiomaisesta runkokuoneesta erkaantui kaksi sisäpihan erottamaa matalampaa siipisakaraa: pohjoinen varattiin virastohuoneille ja eteläinen seurakuntatiloille. Asunto-osa muodosti oman rakennusyksikkönsä kirkkomaan koilliskulmaan. Tiiviin volyymiryhmittelyn ansiosta pyhättöä ympäröivä luonnontilainen maasto voitiin säästää. Korostaakseen kirkon arkkitehtonista erityislaatuisuutta verrattuna Tapiolan voittopuolisesti vaaleaan rakennuskantaan Ruusuvuori visioi sen pintamateriaa-liksi tummansinisen klinkkeritiilen. Kokonaisratkaisuna ”Pyhät puut” edusti pohjoismai- sessa sakraalirakennustaiteessa yleistynyttä uutta suuntausta. Sille oli tunnusomaista maa- ilmasta vetäytymisen vertauskuvallinen tematiikka. Kirkkotilan seesteinen sulkeutuneisuus ja harras hämäryys muodostuivat harkituksi antiteeseiksi modernin arkiympäristön avoi- muudelle ja valoisuudelle.⁹³ Näiltä osin kilpailuvoittajan aikalaisverrokkeihin lukeutuvat tukholmalaiseen Vällingbyn lähiöön valmistuneet Västerortin (Carl Nyrén, 1956) ja Pyhän Tuomaan (Peter Celsing, 1960) kirkot.

Kuvat 94 ja 95. Vasemmalla Peter Celsingin Tukholman Vällingbyn lähiöön piirtämä Pyhän Tuomaan kirkko. (Kuvaaja: Bengt Carlén, ajoittamaton. Ks. Hård af Segestad 1962, 51.) Vasemmalla Aarno Ruusuvuoren Tapiolan kirkkokilpailun voittaneen ”Pyhät puut”-ehdotuksen pienoismalli. (Kuvaaja: Eero Troberg. Suomen Arkkitehtuurimuseo, MFA.)

92. Ks. Tapiolan kirkkokilpailun palkintolautakunnan pöytäkirjakooste liitteineen (13.1.1962), 4 §, 8 §. MFA.

93. Tapiolan kirkon suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1/1962, 4; ”Pyhät puut” -kilpailutyön päiväämättömät piirustukset. MFA; ks. myös Hård af Segerstad 1962, 18.

Suunnitelmien jatkokehittelystä rakentamiseen

Tarkastelluissa tapauksissa suunnittelutyön varhaisvaiheissa hahmotellut perusratkaisut säilyivät toteuttamisvaiheeseen asti. Tapiolan kirkon kohdalla detaljitason muutokset olivat kuitenkin varsin merkittäviä. Luonnosten jatkokehittelystä alkuperäiseen ehdotukseen tehdyistä tarkistuksista huomionarvoisimmat liittyivät seurakunnallisten arkihuoneistojen jäsentelyyn. Huonetilaohjelmiin tehdyt täsmennykset ja kilpailutoimikunnan antama palaute vaikuttivat esimerkkirakennusten lopullisen hahmon muotoutumiseen. Kompleksien kerho- ja harrastustilojen lukumäärä, kokoluokka, sijainti ja spesifi käyttötarkoitus heijastelivat kunkin tilaajaseurakunnan toiminnallisia painotuksia, ideaalisia tavoitteita ja taloudellisia realiteetteja, joiden puitteissa rakennustoimintaa harjoitettiin.

Ensimmäisten luonnospiirustusten valmistuttua Munkkivuoren seurakuntatalon rakennustoimikunta keskusteli kohteelle ehdotetusta tilarakenteesta ja eri huoneryhmien sijoitteluvaihtoehtoista. Olavi Kanteleen piirustukset hyväksyttiin Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuustossa vuoden 1958 joulukuussa. Pääkaupungin kirkollisen paikallishallinnon uudelleenjärjestelytoimet muuttivat Munkkivuoren työkeskusaavilujen suuntaa. Siirtyminen yhteistaloustalouteen muiden Helsingin alueen seurakuntien kanssa merkitsi rakennustoimelle kohdennettujen rahavarojen entistä harkitumpaa käyttöä. Vaikka uudessa tilanteessa rakennustoimikunta sai luvan jatkaa työskentelyä ja seurakuntatalon toteuttamispäätös piti, talousjohto määräsi kuutiomäärän huomattavan supistamisen säästösyihin vedoten. Ratkaisulla turvattiin rahallisten resurssien riittävyys kaikille vuosina 1959–1962 käynnistettäville rakennushankkeille, joihin lukeutuivat Tempeliaukion kirkko ja Puistolän työkeskus sekä Pohjois-Haagan ja Roihuvuoren seurakuntatalot.⁹⁴

Munkkivuoren työkeskussuunnitelman tarkistamisvaatimus merkitsi rakennusohjelman priorisointia, mikä jakoi asianomaistahot kannattamaan eri ratkaisuvaihtoehtoja. Koska ei rakennustoimikunta eivätkä seurakuntapäätäjätäkään halunneet periaatesyistä kajota runkokuoneeseen, vaivattomin tapa päästä määrättyyn kuutiovaatimukseen oli jättää tontin länsipuolelle kaavailtu seurakuntatalo-osa toteuttamatta ensimmäisessä rakennusvaiheessa. Ajatuksena oli, että siipi voitaisiin pystyttää 10–15 vuoden sisällä. Seurakuntien kiinteistötoimikunta piti ratkaisua sikäli erikoisena, että se karsisi rakennuksesta lähes kaikki lapsi- ja nuorisoryhmille tarkoitettut kerho- ja harrastushuoneet. Yleisen suosion lisäksi kirkollinen kasvatustoiminta nautti laaja-alaisesta yhteiskunnallisesta arvostuksesta. Tilaohjelman uudelleenmäärittelemiseksi rakennustoimikunta kävi tutustumassa hiljattain valmistuneisiin ja rakenteilla oleviin monitoimikirkkokohteisiin Alppilassa, Lauttasaaressa, Herttoniemessä ja Pitäjänmäellä.⁹⁵

Jatkosuunnitelman pohjaksi rakennustoimikunta laati supistetun huoneohjelman, johon sisällytettiin vain välttämättömimmät tilat. Näihin lukeutuivat hieman pienennetty kirk-

94. Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan ptk. 26.10.1958, 1 §; 29.4.1959, § 2; Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan kirjelmä Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle (28.12.1959). HSTA/Munkkivuori.

95. Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan ptk. 9.3.1959, 1 § – 5 §; 29.4.1959, 3 §, 6 §; Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmä Helsingin ev.lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle (4.4.1960); Helsingin seurakuntien kiinteistötoimikunnan lausunto Munkkivuoren seurakuntatalon luonnospiirustuksista (18.2.1960). HSTA/Munkkivuori.

ko-osa ja jonkin verran laajennettu virastosiipi. Jälkimmäisen tilajärjestelyt pyrittiin toteuttamaan tavalla, joka tekisi huoneistojen uudelleenjaottelusta mahdollisimman vaivattoman. Ensimmäisessä toteutusvaiheessa pystytettävät rakennukset eivät myöskään saaneet vaikuttaa ulkoapäin keskeneräisiltä. Vastedeskin lapsi- ja nuorisotyö voitaisiin keskittää eri puolilla asunalähiötä sijaitsevien taloyhtiöiden kerhohuoneistoihin, joita seurakunta oli jo pidempään vuokrannut kyseiseen käyttöön. Edellä kuvattujen reunaehtojen pohjalta Olavi Kantele laati korjatut luonnokset, jotka hyväksyttiin rakennushankkeen lähtökohdaksi vuoden 1961 kesällä. Piirustusten vii-

Kuva 96. Munkkivuoren kirkon pääjulkisivu. Matala seurakuntatalosiipi liittyy runkokuoneeseen ulkoyhdyskäytävän avulla. (Kuvaaja: Teuvo Kanerva, 1960-luku. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK19950323:5809. FINNA.)

meistely jatkui seuraavan vuoden syyskuulle asti. Tuona aikana hän teki runkokuoneen kattorakenteesta toteutuskelpoisen, siirsi kellotornin tontin eteläkulmaan sekä muokkasi yhdistetyn virasto- ja seurakuntakotisiiven tilajakoja. Tässä vaiheessa myös kaupungin julkisivulautakunta ehdotti kirkkokompleksin tonttisijoittelun ajankäytöstä: sen sijaan, että sakraalirakennus avautuisi ostoskeskuksen suuntaan, kääntämällä maalliselle kaupunkirakenteelle selkänsä pyhäntö voisi sulkeutua siltä.⁹⁶

Vuoden 1962 elokuuhun mennessä Munkkivuoren seurakuntakeskuksen valmiit pääpiirustukset vaadittuine liitteineen läpikävivät monivaiheisen hyväksymisprosessin. Viereiseen liikekortteliin

tulevan metroaseman asemakaavallisten suunnittelutöiden johdosta rakennusluvan saaminen lykkääntyi. Pääurakoitsijana toimi Rakennusliike Arvo Westerlund Oy. Louhintatyöt käynnistyivät marraskuussa. Rakennusalan lakon viivästyttämät työt saatiin päätökseen vuoden 1963 joulukuussa. Myöhemmän suunnitteluvaiheen aikana lisäksi päätettiin, että kohde tulisi toimimaan uuden alue seurakunnan pääpyhättönä. Piispat Martti Simojoki ja Karl-Erik Forssell vihkivät jumalanpalvelustilan kirkoksi 22.12.1963. Vaikka kompleksia ei ole tähän päivään mennessä täydennetty puuttuvalla siipiosalla, sellaisen seurakuntakeskus periaatteessa sai jo vuonna 1965. Tuolloin naapuritontille valmistui Pentti Miikkulaisen piirtämä ja pohjakaavaltaan L-kirjaimen muotoinen rakennus, johon tulivat Helsingin kau-

96. Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan ptk. 9.11.1959, 3 §; 23.11.1960, 2 §; Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan kirjelmä Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle (28.12.1959); Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuuston esittelylista (2.2.1962), 8–10. HSTA/Munkkivuori.

pungin ylläpitämät lastenseimi ja -tarha sekä nuorisotalo.⁹⁷ Kohde sovitettiin lähiympäristöönsä huolella, minkä vuoksi se jatkoi viereisen monitoimikirkon massoitellussa ja julkisujäsentelyssä hyödynnettyjä arkkitehtonisia teemoja.

Tapiolan kirkon suunnittelukilpailua seurannut piirustusten kehittytyö johti Munkkivuoren tapaukseen verrattuna päinvastaiseen lopputulemaan eli kuutiomäärän tuntuvaan lisäykseen. Kilpailun ratkettua vuoden 1962 tammikuussa seurakuntatoimittajat järjestivät katselmuksen, jossa kärkisijoille nousseet ehdotukset käytiin kertaalleen läpi arkkitehtien johdolla. Ruusuvuoren suunnitelman kohdalla kritiikkiä herättivät paikoitellen ahtaat pihajärjestelyt ja seurakuntasalin sijoittuminen runkokuoneen ylälehteriksi tavalla, joka hankaloitti sen erilliskäyttöä. Kysymyksiä herätti myös pyhätön epäkonventiomaalinen kuutiomainen muotoilu, johon ei liittynyt kellotornia tai ristitunnusta. Arkkitehti korosti, että kirkon jylhä yleishahmo oli luovuttamaton osa hänen suunnittelukonseptiaan. Muutamista puutteistaan huolimatta kehityskelpoisena pidetty ”Pyhät puut” otettiin paranneltujen luonnosten valmistuttua Tapiolan kirkon suunnittelutyön lähtökohdaksi saman vuoden toukokuussa. Tuolloin perustettiin rakennustoimikunta⁹⁸ valvomaan hankkeen edistymistä.⁹⁹ Päivitetyssä ehdotuksessa merkittävimmät muutokset kohdistuivat seurakunnallisten toimitilojen sijoittelutapaan. Kompleksin pohjakaavaratkaisu oli jäsennelty nyt E-kirjainta muistuttavaksi. Kirkko-osa ja sen kylkeen liittyvä seurakuntasali sekä kerhotila-

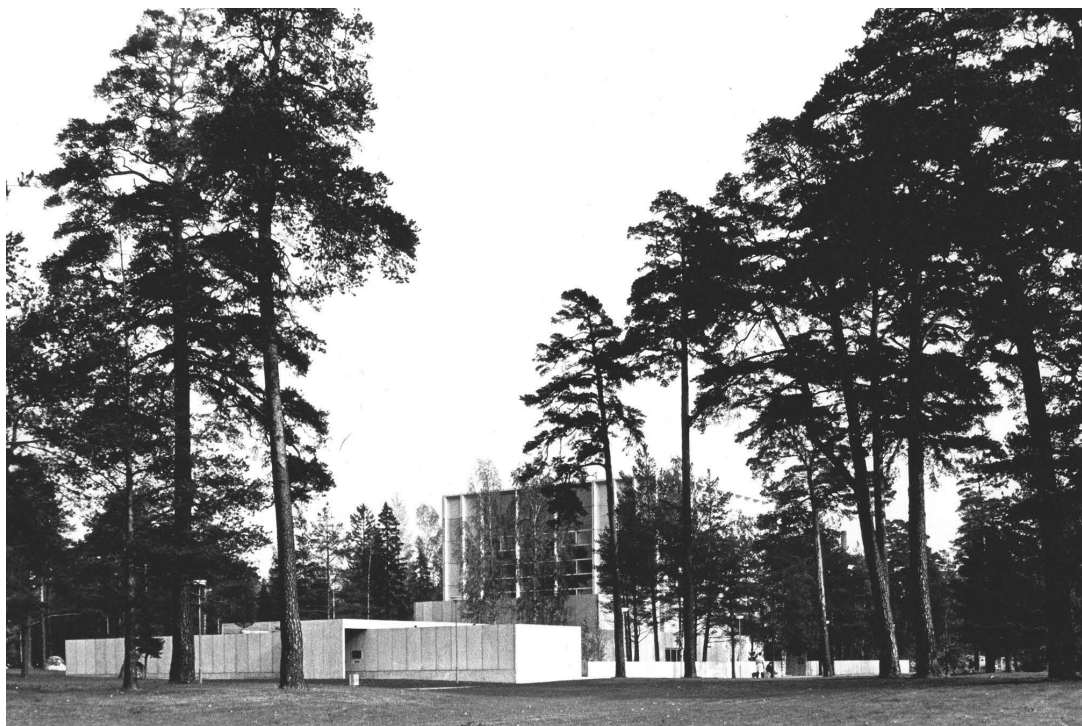
Kuvat 97 ja 98. Oikealla Hyvinkään kirkko. (Kuvaaja: P.O. Weilin, 1961. Museovirasto: Historian kuvakokoelma, HK10000:3781. FINNA.) Vasemmalla Huutoniemen kirkko Vaasassa. (Kuvaaja: Pekka Kyytinen, 1968. Museovirasto: Kansatieteen kuvakokoelma, KK5596:10.KP.147. FINNA.)

97. Kertomus Munkkivuoren kirkon rakentamisesta (30.12.1964), 2–3. HSTA/Munkkivuori; Munkkiniemen kaupunginosan rakennusinventoinnin (2003–2005) verkkosivut.

98. Siihen kuuluivat professori Viljo Kuuskoski, diplomi-insinööri Antti Kopra (jonka tilalle nousi tekniikan lisensiaatti Esko Hyttinen), oikeusneuvos Johannes Leivonen, rakennusmestari Torsten Ahlbom, kirkkoherra Samuel Lehtonen ja rakennusmestari Eelis Rauhamäki.

99. Espoon seurakuntien kirkkovaltuuston pidettävän kokouksen (28.5.1962) esittelylistan liite, 1-2. ESYA.

Kuva 99. Tapiolan kirkko. (Kuvaaja: Matti Saanio, 1965. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

ja virastosiiivet ryhmiteltiin rakennusmassojen hierarkiasuhteita noudattaen Tapionraitin suuntaisesti kulkevan pitkänomaisen eteishallin varteen. Volyymien väliin sovitettiin kaksi suljettua sisäpihaa.

Kirkkoarkkitehtina Ruusuvuori ei ollut kokematon. Sen lisäksi, että hänen toimistossaan olivat syntyneet jo Hyvinkään kirkon (1959–1961) piirustukset, työn alla olivat suunnitelmat Vaasan Huutoniemeen valmistuvaa seurakuntakeskusta (1960–1964) varten. Jälkimmäisiä Ruusuvuori työsti samaan aikaan kuin Tapiolan kirkon piirustuksia, mikä selittää kohteiden rakennustaiteelliset yhteneväisyydet, mitä muodonantoon, materiaalinkäsittelyyn ja tilajäsentelyyn tulee. Luen kummankin pyhätön viitteelliseksi esikuvaksi Le Corbusierin Ranskan Rhône'n suunnitteleman Sainte Marie de La Touretten luostarikompleksin (1953–1960). Taidehistorioitsija Kaija Ravantin mukaan Ruusuvuori piti kohdetta mestariteoksena – korkeasti arvostamansa modernistiarkkitehdin vakuuttavimpana, voimakkaimpana ja kauneimpana työnä.¹⁰⁰

Tapiolan kirkon rakennustoimikunta teki vuoden 1962 marraskuussa tutustumisretken Hyvinkäälle. Vierailu hiljattain valmistuneen seurakuntatalosiiven runsaisiin ja monipuolisiin tiloihin teki toimitsijoihin niin suuren vaikutuksen, että kerhohuoneiden lukumäärä päätettiin Tapiolassa kaksinkertaistaa. Ruusuvuori ratkaisi täydennyksen yksinkertaisesti lisäämällä hahmoteltuun kompleksiin kellarikerroksen. Ennen pääpiirustusten lähettämistä hyväksyttäväksi loppuvuodesta 1963 suunnitelmiin tehtiin joitain muutoksia. Niistä maininnan arvoisimmat ovat moduulimitan tarkistus rakennuskuutiomäärän hillitsemi-

100. Ravantti 2003, 55.

seksi, kirkkosalin suurennus ja runkokuoneen betonijulkisivun viimeisteleminen pitkittäisillä kouruilla. Uudella fasadiartikuloinnillaan kohteen ulkoasu läheni aikalaislähteissäkin usein esiteltyä Yhdysvaltain Minnesotaan valmistunutta ja arkkitehti Marcel Breuerin piirtämää Pyhän Johannes Kastajan luostarikirkkoa (1954–1961), mikä alleviivasi ruusuvuorelaisen modernismin kansainvälistä ja avantgardistista leimaa. Tapiolan piirustusten viimeisteleminen ja loppuunsaattamiseen osallistuivat toimistoarkkitehdit Paavo Mykkänen, Jan Söderlund ja Reijo Lahtinen. Ryhmätyö tuli sikälikin tarpeeseen, että Ruusuvuori oli ryhtynyt hoitamaan arkkitehtuurin professuuria vuodesta 1962.¹⁰¹

Tonttimaan kaivuutyöt käynnistyivät kesällä 1964, johon mennessä viimeisimmätkin tarkistukset oli sisällytetty urakkapiirustuksiin. Hankkeen pääurakoitsijana toimi Rakennustoimisto Juho L. Aalto Oy. Urakointiprosessia hankaloittaneiden erimielisyyksien vuoksi rakennustyöt viivästyivät, mutta ne saatiin päätökseen joulukuussa 1965. Vihkiäisiä vietettiin kuitenkin jo 28.11.1965. Toimituksen suoritti Helsingin hiippakunnan piispa Aarre Lauha.¹⁰² Presidentti Urho Kekkonen puolisoineen osallistui kummankin tarkastellun toimikirkon avajaisjuhlallisuuksiin. Symbolinen ele korosti Suomen evankelis-luterilaisen kirkon merkitystä yhteiskuntaa kokoavana ja kansakuntaa kannattelevana voimatekijänä.

Korkeasta tornista matalaan profilliin: modernin sakraaliarkkitehtuurin aikalaisreseptiosta

Tapiolan kirkon arkkitehtuurin vastaanottoa kartoittaneessa taidehistorian pro gradu -tutkielmassaan Pia Kuurma on todennut, että valmistumisensa aikoihin kohteeseen suhtauduttiin yleisesti ottaen myönteisesti. Siinä, missä valtakunnallinen lehdistö esitteli lukijoilleen rakennushankkeen tärkeimmät vaiheet sekä kuvaili suunnittelijan ja tilaajan näemyksiä kirkon arkkitehtuurista neutraaliin sävyyn, paikallisviestinten julkaisemissa mielipidekirjoituksissa ja katugalluopeissa poleemisemmat äänenpainot nousivat esiin. Kyseisissä puheenvuoroissa koettiin ongelmalliseksi, että kenkälaatikkoa tai lämpökeskusta muistutava moderni pyhättö häivytti ulkoisella olemuksellaan maallisen ja hengellisen totunaiset rajapinnat. Toisaalta vastavalmistuneen rakennuksen fyysisen hahmon ja sen maisemallisen sijainnin ajateltiin luovan jatkumon vanhan ja uuden välille. *Uudessa Suomessa* kohdetta luonnehdittiin seuraavasti: ”[--] värisävyiltään pääasiassa harmaa, suomalainen, ikään kuin harmaakivikirkkojemme nykysyntyinen jälkeläinen [--]”.¹⁰³ Eri keskustelunavauksissa nykyaikainen seurakuntakeskusarkkitehtuuri suhteutettiin muuhun kristilliseen rakennusperintöön. *Katso*-lehdessä kirjoitettiin näin:

Kirkko on keskellä kylää. Ensi silmäyksellä se ei tosin näytä kirkolta. Pikemminkin luostarilta. On portaittain nousevia muureja ja niiden välissä tyhjiä tiloja. Ei vielä

101. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk.11.12.1962, § 6; Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan toimintakertomus (17.9.1966), 6–13. ESYA; Luhtala, Manninen & Schulman, 2013, 8–11.

102. Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 16, 18–19, 22–23; Itkonen 2013, 16–108.

103. Ks. Kuurma 2001, 43 (Tapiola sai modernin kirkon, *Uusi Suomi* 25.11.1965), 58, 61, 64, 67–68.

ristiä mutta kylläkin kolme malmikelloa. Oli miten tahansa: hartaus ympäröi tätä paikkaa. Jyhkeät pykäläseinät nousevat ensiluntaan satavaa taivasta kohti suorina ja monumentaalisina [--].¹⁰⁴

Huomionarvoisesti tapauksen arvioitiin poikkeavan yleisilmeeltään ja tunnelmaltaan usein parjatun monitoimikirkkorakentamisen yleislinjasta. Tapiolan aluepappina jo vuosikymmenen ajan toiminut Lenno Järvi totesi, ettei paikkakunnan kirkko vaikuttanut lainkaan työkeskusmaiselta. Kiinnostavaa oli sekin, että pyhätön ulkomuoto assosioitiin useamassa aikalaisnäkemyksessä juutalaiseen synagogaan. Vertausta ei tosin käytetty positiivisessa merkityksessä.¹⁰⁵ Kuten jo viittasin, kirkon temppelimäinen hahmo oli suunnittelijan taholta harkittu ratkaisu; jäsentely korosti modernismin ideaaleille uskollisesti muodonannon universaaliutta ja primitivististä pelkistystä. Mitä ilmeisimmin 1960-luvulla laaditussa kirkkorakennustaidetta käsittelevässä tekstissään Ruusuvuori esitti, että ihmisellä on aina ollut tarve uskoa oman käsityskykynsä ylittävään selittämättömään. Tästä syystä ylevyyden tai sisäisyyden kokemus voi syntyä myös itselleen vieraiden uskontojen kulttipaikoissa.¹⁰⁶ Ajattomuuden tematiikka konkretisoituu Tapiolan runkokuoneen vertikaalisessa fasadiprofiloinnissa, jota Ruusuvuori työsti vielä viimeisissäkin luonnosteluvaiheissa. Jäsentelyn lähtökohtana lienee toiminut Le Corbusierin *Vers une architecture* (1924) -teoksen arkaaista temppeliä esittävä kuvitus. Siinä pyhää ilmestysmajaa kiertää sakraalin ja profaanin rajaa erottava suorakaiteinen aita, joka muodostuu vaarujen varaan rytmikkäästi laskostetusta kankaasta.¹⁰⁷

Aikalaislehdistössä Munkkivuoren kirkosta kirjoitettiin selvästi vähemmän ja yleisluontoisemmin, mikä selittyy kohteen vaatimattomalla mittaluokalla ja paikkakunnan perifeerisemmällä asemalla. Tarkempia kuvauksia tai arvioita seurakuntakeskuksen arkkitehtuurista esiintyi uutisjutuissa niukasti, maininnanarvoisimmissa korostui pimeän vuodenajan ulkovalaistus. Se sai loppuvuodesta vihityn pyhätön vaikuttamaan poikkeuksellisen uljaalta. Kohde muodosti asumalähiön kaupallista keskusta valvovan ”julistavan ja juhlistavan” rakennustyhmän.¹⁰⁸ Uuden kirkon paikkaa talvisessa maisemassa kuvailtiin *Hufvudstadsbladet*issa seuraavaasti:

Ljuset har en stor roll också i kyrkans arkitektoniska konstruktion. Som en majestätisk låga strålande klockstapeln, spröd och eterisk i varm stilfull illumination. Ett tempels renhet hade själva kyrkobyggnaden, sparsamt dekorerad, med de öppna dörarna som största ljuskälla.¹⁰⁹

---

104. Ks. Kuurma 2001, 39. (Uuden temppelin juhla, *Katso* 28.11.1965).

105. Ks. Kuurma 2001, 45, 58, 61.

106. Aarno Ruusuvuoren päiväamättömät kirkkoarkkitehtuuria käsittelevät kirjoitukset. Tekstissä viitataan piispa Martti Simojokeen, jonka virkakausi ajoittui vuosille 1959–1964. MFA.

107. Le Corbusier 1924, 55; vrt. Aarno Ruusuvuoren Helsingissä 19.3.1963 signeeraamat Tapiolan kirkon pääjulkisivun luonnospiirustukset. MFA.

108. ”Kko”, Jumalan ihmiset keskellämme todistavat Herran läsnäolosta – Munkkivuoren kirkon vihkiäisjuhla. *Kotimaa*, 24.12.1963; ks. myös Munkkivuoren uusi pyhäkkö vihittiin juhllallisin menoin. *Helsingin Sanomat*, 23.12.1963; Munkkivuoren kirkko vihittiin. *Uusi Suomi*, 23.12.1963; Munkkivuoressa vihittiin kirkko. *Kirkko ja kaupunki*, 2.1.1964.

109. För att fånga himlens ljus. *Hufvudstadsbladet*, 23.12.1963.

Sitaatissa pyhätön ristipäätteinen kellotorni ylenee tärkeäksi visuaaliseksi ja symboliseksi kiinnekohdaksi. Vertailemalla Munkkivuoren ja Tapiolan tapauksia sekä 1950- ja 1960-lukujen taitteen kirkkoarkkitehtuurikirjoittelua käy ilmi, että kyseisen rakennusosan toteutustapaan tiivistyi ajankohtainen ja periaatteellinen kulttuurineuvottelu. Kun keskusteltiin eksplisiittisesti sakraalirakennuksen sijainnista ja sen merkityksestä nykyaikaisessa asumälähiössä, debatoitiin implisiittisesti uskonnon paikasta ja sen roolista modernisoituvassa yhteiskunnassa. Kiteytetysti: kuinka kirkon tulisi sekä rakennuksena että instituutina näkyä, kuulua ja vaikuttaa ympäristöönsä?

Munkkivuoressa seurakuntakeskukselle varatun tontin asemakaavamerkinnöissä ohjeistettiin, että sille vastaisuudessa pystytettävän kirkon tornin tuli sointua ympäröivään kaupunkikuvaan ja hallita sitä. Korkeudellaan tapulin piti ylittää viereisen ostoskeskuksen savupiippu. Seurakuntahistoriikkiin sisällytetyissä kertomuksissa kahdesta symmetrisestä teräsbetonipalkista koostuva avorakenteinen kellotapuli kaikukammioineen ja ristipäätteineen näyttäytyy elämäkerrallisten muistojen kohdistimena ja tienoon asukkaiden arkista kulkua ohjanneena suuntaimenä.¹¹⁰ Helsingin pyhättöjen kohdalla samantapainen, tektonisuutta korostava konstruktivinen torniaihe toteutettiin esimerkiksi Lauttasaareen (1958) ja Puistolaan (1960).

Tapiolan kohdalla Ruusuvuoren pelkistetyn pyhättökonseptin tornittomuus ja ristittömyys aiheuttivat hämmennystä ja vastalauseita kilpailu- ja rakennustoimikunnan sisällä, kohteen valmistuttua laajemmassakin yleisössä. Näkemys, jonka mukaan kirkon pyhyiden leima kumpusi ensisijaisesti rakennuksen arkkitehtonisesta kokonaisuusjäsentelystä eikä niinkään päälle liimatuista pedagogisista tunnuskuvista, edusti modernistisen sakraaliarkkitehtuurin uusinta kansainvälistä aatevirtausta. Axel Rappe tarttui kysymykseen teologisesta perspektiivistä vuonna 1962 pohtiessaan kirkkorakennuksen sijaintikysymystä ja torniaiheen funktiota nykyaikana. Kuin Tapiolan tapausta kuvaillen hän esitti:

Förr behärskades stadssilhuetten av kyrktornen, nu är det profanbyggelsen, som dominerar. Vilka möjligheter har et kyrktorn att göra sig gällande vid sidan om ett modernt höghus? [--] Nu måste kyrkan gå en annan väg, som kanske – kristlig sett – bättre svarar mot hennes tjänande uppgift i världen. Själva frånvaron av alla yttre tecken på makt och inflytande kan gälla som ett *signum humilitatis*, en kristen legitimation så god som någon.¹¹¹

Rappe suhtautui varauksella arkkitehtonisiin sovinnaisuuksiin, joiden avulla pyrittiin vanhahtavasti alleviivaamaan kirkkorakennuksen hengellistä mahtipontisuutta. Päinvastoin pyhätön muodonannon tuli pikemmin perustua kontrastiselle toiseudelle ja humaanille mittakaavalle. Nykyihmiselle kirkko tarjosi tilana ja kollektiivisena toimijana vaihtoehtoja ja vastapainoa modernia elämänmenoa leimaavalle sosiaaliselle eristäytyneisyydelle. Jo rakennushankkeen valmisteluvaiheessa tuli Rappen mukaan kriittisesti arvioida, millaiseen kellojen sijoitteluratkaisuun päädytään, ja mikä on mahdollisen tapulikonstruktion perimmäinen tarkoitus. Kyse oli kuitenkin soittimesta, jonka akustisen ominaislaadun tuli

110. Kortteileita 30112 ja 30113 koskevat asemakaavamuutokset selostuksineen 7.5.1962. Helsingin rakennusvalvonnan sähköinen asiointipalvelu ARSKA; ks. myös Henttonen 2013, 15–16.

111. Rappe 1963, 176, 183. Kursivointi alkuperäinen.

viime kädessä määrittää suunnittelutyön funktionaaliset reunaehdot.¹¹² Tapiolan tapauksen kohdalla kirkonkellojen ja ristiaiheen yhteensovittaminen pyhättösuunnitelmaan muodostui kiistakapulaksi arkkitehdin ja seurakunnallisten toimitsijoiden välillä sekä Ruusuvuorta askarruttaneeksi suunnittelutehtäväksi. Eri luonnosversioissa kyseiset rakennusosat oli sijoitettu joko runkokuoneen tai ulkomuurin osiksi.¹¹³ Lopullinen paikka kellotelineelle löytyi kirkko-osan eteläiseltä sivulta korotetun fasadiseinäkkeen takaa. Vähäeleinen teräsristi tuli taas pääoven yläpuolelle. Helsingissä tornittomaan ratkaisuun oli päädytty jo Alppilan kirkon (1957) kohdalla.

Käsitellessään vuonna 1962 tapulien historiaa arkkitehtonisesta ja liturgisesta näkökulmasta Eino Sormunen yhtyi kirjailija Maila Talvion ajatukseen, jonka mukaan kirkonkellojen soitto teki luonnonmaisemasta kulttuurimaiseman. Jumalanpalveluselämän kannalta kyse oli lähiympäristöön kantautuvasta kutsusta sanan ja sakramentin äärelle, iäisyyden äänestä tämänpuoleisessa.¹¹⁴ Modernin sakraaliarkkitehtuurin suhdetta yhteiskunnalliseen muutokseen tutkineen Harri Hypénin mukaan 1960-luvulla uusien helsinkiläislähiöiden asukkaat valittivat maallisille viranomaisille kirkonkellojen liiallisesta ja etenkin iltamyöhään ajoittuvasta soitosta. Kritiikki johti paikallisesti soittokäytäntöjen tarkistuksiin. Niin budjettikysymykset kuin huoli rakennushankkeen kielteisestä vastaanotosta johtivat korkeaksi kaavaillun kellotapulien poisjättämiseen Timo ja Tuomo Suomalaisen Temppeliaukion kirkkosuunnitelmasta vuonna 1965.¹¹⁵ Tutkimuksessaan Hypén implikoi, että sakraaliarkkitehtuuri on uudistunut ensisijaisesti kirkkoon kohdistuneen ulkoisen muutospaineen johdosta. Olen ajatuksesta sikäli eri mieltä, että luterilaisen kirkon piirissä on myös alati etsitty ajanmukaistumisen keinoja ja tapoja sopeutua muuttuviin sosiaalisiin toimintaympäristöihin. Kellotapulikysymys osoittaa, kuinka kirkkorakennusten näkymisen ja kuulumisen sekä vetäytymisen ja vaikenemisen dynamiikkaan kytkeytyy kompleksisia neuvotteluita kristinuskon paikasta ja sen merkityksestä osana nykyaikaista kaupunkitilaa ja modernia yhteiskuntaa.

---

112. Rappe 1963, 177–178, 183–184.

113. Ks. Aarno Ruusuvuoren Helsingissä 19.2. ja 17.10.1962 sekä 5.2. ja 16.3.1963 signeeraamat Tapiolan kirkon pääjulkisivun luonnospiirustukset. MFA.

114. Sormunen 1962, 32; ks. myös Rappe 1963, 184.

115. Hypén 2003, 43–45.

6.3 MODERNISTA ON MONEKSI: TAPAUSSKOHTAIDEN TILAKOHTAINEN ANALYYSI

Seuraavaksi tarkastelen Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkoja huoneistoyhmittäin. Analysoin kohteisiin toteutettuja tilaratkaisuja niihin kytkeytyvine toiminnallisine käytänteineen, sosiaalisine ulottuvuuksineen ja symbolisine merkityksineen. Suhteutan havaintoni yhtäältä 1950- ja 1960-lukujen vaihteen sakraalirakennustaidekeskustelussa esitettyihin huomioihin ja toisaalta tuolloin pääkaupunkiseudulle pystytetyissä pyhätöissä tavattuihin arkkitehtoniisiin jäsennyksiin. Niitä leimasi modernististen ilmaisu- ja ratkaisukeinojen moninaistuminen. Erittelyni etenee monitoimikirkkojen huoneistohierarkian mukaisessa järjestyksessä. Aloitan tarkasteluni kirkkosalista, josta jatkan seurakunnallisen arkitoiminnan tiloihin. Lopuksi tutkin vielä komplekseihin sisällytettyjä asuntoja.

6.3.1 MUODON MUUTOKSIA, MERKITYKSEN MURROKSIA: KOHTI KIRKKOSALIN LITURGISTA REFORMIA

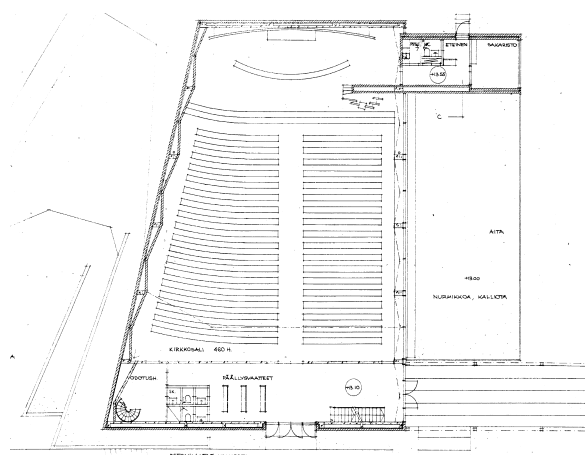
Väitöskirjassaan suomalaisten kirkkorakennusten arkkitehtonista kehitystä toisen maailmasodan jälkeisenä aikana tutkinut taidehistorioitsija Jukka-Pekka Airas on todennut, että jumalanpalvelustilojen muotoilussa basilikaperinnettä noudattava suorakaiteinen malli säilyi vallitsevana tyyppinä aina 1950-luvun loppupuolelle saakka. Tendenssi on todennettavissa myös pääkaupunkiseudulle toteutetuissa kohteissa. 1950- ja 1960-lukujen vaihteessa Helsingin ympäristöön rakennettujen seurakuntakeskusten kirkkosalit alkoivat lyhentyä pohjakaavaratkaisujen muuttuessa lähes neliömäisiksi. Poikkeuksellisempia olivat viuhkamaiseen segmentointiin perustuvat jäsennykset, jollaiset toteutettiin esimerkiksi Munkkiniemeen (1954), Vaaralaan (1960) ja Korsoon (1962). Tutkimuksessaan Airas on kiinnittänyt huomiota myös jo 1950-luvun alussa tapahtuneeseen muusta kirkkosalista eriytyvän kuorisyyvennyksen katoamiseen. Tilan liturginen keskiö sovitettiin nyt jumalanpalvelushuoneen etualalle vain muutaman porrasaskelman korotuksella.¹¹⁶ Järjestelyjen ajanmukaistuksilla tavoiteltiin sisustuksellista ratkaisua, joka salli kirkonmenojen toimittamisen entistä selvemmin seurakunnan keskellä. Kirkkosalin tilamuutoksissa ilmenevät papin ja seurakunnan välisen fyysisen ja hierarkkisen etäisyyden tasoittamispyrkimys oli linjassa tuolloin vallinneiden uuskansankirkollisten aatevirtausten ja liturgisen liikkeen osallisuusvaatimusten kanssa.

Sakraalirakennuksia koskevissa aikalaiskeskusteluissa etenkin papisto korosti kirkko-

---

116. Airas 1992, 98–99; ks. myös Dhima 2008a, 35.

salin rituaalisen funktionaalisuuden näkökulmaa. Tila tuli suunnitella tarkoituksenmukaisesti jumalanpalveluksen toiminnallisia reunaehtoja myötäillen. Interiöörin ratkaiseminen mielekkäällä tavalla katsottiin muodostuvan arkkitehdin tärkeimmäksi työtehtäväksi kirkkoja piirtäessä.¹¹⁷ Jumalanpalvelushuoneen muotoilussa ja yleisilmeessä tapahtuneiden muutosten taustalla vaikutti myös modernistisen arkkitehtuurin ilmaisukeinovalikoimien monipuolistuminen. Analysoitujen tapauskohteiden vertailu nostaa esiin ajankohdan murroksellisuuden, mikä ilmeni niin rakennustaiteellisesti kuin liturgisesti tarkasteltuna. Siinä, missä Munkkivuoren kirkon jumalanpalvelustila edustaa vielä varsin perinteistä yleisratkaisua, Tapiolassa kirkkosalin jäsentelyssä tavoiteltiin rohkeasti uudistusmielistä kokonaisjäsennystä. Tarkastelen seuraavaksi edellä mainittuja huonetiloja vielä seikkaperäisemmin, minkä jälkeen käsittelen kirkkosaleihin liitettyjä yhteisö-, yksilö- ja rituaalitason merkitysulottuvuuksia.

Kuvat 102 ja 103. Vasemmalla Munkkivuoren kirkkosalin pohjakaava. (Munkkivuoren kirkon rakennuslupapiirustukset, ARSKA.) Oikealla samaisen tilan alttaripääty. (Valokuvaaja: tuntematon, 1964. (MSA)

Munkkivuoren kirkon runkhuone on pohjakaavaltaan puolisuunnikkaan muotoinen; kirkkosali kapenee päätyseinän suuntaisesti. Lähes umpiomaiseksi jäsennellyn pyhätön ulkoseinät on verhoiltu harmaalla kalkkihiekkatiilellä. Sisäänkäyntiin johtavat porrastasteet ja sokkeli ovat valkobetonia. Ostoskeskuksen puoleiselle julkisivulle sijoittuvan pääoven yläpuolelle on muurattu tasavartinen ristiaihe, joka viestii rakennuksen uskonnollisesta käyttötarkoituksesta. Runkhuoneen itä- ja eteläsivua kiertää katonrajainen ikkunanauha, jonka kautta sisätilaan tulvii ylävaloa. Vastaavasti pyhätön pohjoisseinä avautuu pitkän lattiantasoisen ikkunavyöhykkeen kautta sisäpihallesäidatulle tarhalle. Olavi Kanteleen määrittämät aukotusratkaisut takaavat sisätilan yleisvalaistuksen tasaisuuden. Kuparinen vesikatto muodostuu kahdesta vastakkaisiin suuntiin jyrkkenevästä pulpettimaisesta lappeesta. Niiden taitosmainen liitoskohta sijoittuu kirkkosalista käsin tarkasteltuna kuoriportaiden kohdalle. Jumalanpalvelushuoneeseen kuljetaan eteisaulan kautta, tiloja erottava väliseinä on kepeä ja läpinäkyvä ikkuna-aukotuksensa ansiosta.

117. Hård af Segerstad 1962, 8, 18; Rappe 1963, 19–27; T. Sarantola. Ihanteellinen kirkko – kokonaistaideteos. *Taide* 4/1967, 176.

Jumalanpalvelushuoneessa on kaksi keskikäytävän erottamaa penkkikorttelia: pohjoinen on kuoripäätyyn nähden kohtisuorassa, eteläinen on jonkin verran viistossa. Epäsymmetrisessä istumajärjestelyssä yhdistyy piirteitä sekä pitkä- että keskeiskirkon pohjakaavajäsentelystä. Arkkitehti Rudolf Schwarzin modernia sakraalitilaa koskevassa teoretisoinnissa kirkkosalin kehämäinen artikulointi korosti kristittyjen keskinäistä yhteyttä ja osallisuutta Kristuksen ruumiista. Vastaavasti suoraviivainen jäsentely painotti kollektiivista suuntautumista kohti tuonpuoleista todellisuutta eli viime kädessä Jumalaa.¹¹⁸ Munkkivuoressa kirkkosalin sivuseinät on muurattu loiviksi palkeiksi. Altaripäädym kattaa lähes kokonaisuudessaan kaareva tekstiilipäällysteinen akustinen seinäke, joka sisäkaton tavoin kiinnittyy runkokuoneeseen ilmastavasti. Tilan visuaalista rakenteellisuutta korostavat elementit palvelevat tarkoituksenmukaisen äänimaailman lisäksi valaistuksen tunnelmallisuutta. Oikeaan vuorokaudenaikaan auringonpaiste työntyy seinien ja katon väliin jäävistä raoista jumalanpalvelushuoneen etualalle näyttävinä valopylväinä. Ilmeikkyyttä seesteiseen kirkkosaliin on tuotu varioimalla erilaisia pintamateriaaleja sekä vuorottelemalla vaaka- ja pystysuoria linjoja. Värisävyt ovat voittopuolisesti neutraalit niin vaalean pellavakankaan ja kalkkiahiekkatiilen kuin valkoisiksi maalattujen betonipintojen ansiosta. Visuaalista kontrastisuutta lisäävät harmaa kivilaattalattia sekä puiset penkit ja sisäkatto. *Kotimaa*-lehden

Kuva 104. Näkymä Tapiolan kirkkosaliin. Vasemmalla alttari, oikealla marmoriseen kastemaljaan päätyvä sisääntulo. (Kuvaaja: Matti Saanio, 1965. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

118. Schwarz 1958(1938), 38–43, 114–120, ks. myös Rappe 1962, 36–46; Sormunen 1962, 17–18.

mukaan kaunis uusi kirkko oli vihkimisensä yhteydessä ”ehtinyt herättää ihastusta arkkitehtuurinsa puhdaslinjaisuudella ja sisätilojensa valoisuudella ja avaruudella.”¹¹⁹

Pohjakaavaratkaisultaan Tapiolan kirkko on neliömäinen; kuutiomaisen runkokuoneen perä- ja sivuosiin liittyy matalampi laiva. Yksi toimii lehterimäisenä seurakuntasalina, toinen jumalanpalvelushuoneeseen johdattelevana kastekappelina. Tilavaikutelman avaruutta ja sisääntulon vaihteellaisuutta korostava kirkkosaliratkaisu muistuttaa Saksan Acheniin vuonna 1930 valmistunutta ja arkkitehti Rudolf Schwarzin piirtämää Kristuksen ruumiin kirkkoa. Maan ensimmäisenä modernistiseen tyyliin toteutettuna katolisena pyhättönä se kirvoitti vuolaan aikalaiskeskustelun uudistusmielisellä taiteellisella jäsentelyllään ja ennakkoluulottomilla liturgisilla ratkaisuillaan.¹²⁰ Tapiolan kirkon sulkeutunutta muotoa Ruusuvuori on sittemmin kuvaillut simpukkamaiseksi: päivänpaiste siivilöityy runkokuoneen sisään länsiseinän monumentaalisesta valoaukosta. Sen kehyksen muotoilu vaihtui suunnitteluprosessin aikana säleiköstä ritiläksi – kumpikin versio corbusierilaisia lainoja. Sakraalitilan valaistus on vaihteleva. Sisääntulon ollessa tunnelmallisen hämyisä, kirkkosaliin muodostuu sopivissa olosuhteissa dramaattisia varjo- ja valokontrasteja. Samaa kohdetta koskevassa analyysissään Sari Dhima on huomionut, että Ruusuvuoren sakraaliarkkitehtuurissa katsoja-kokijan kannalta etäiseksi ja arvoitukselliseksi jäävä valo on kuin transsendentin heijastusta. Vastaavasti suunnittelija on itsekin puhunut eksistentiaalisesti valon materiaalisesta selittämättömyydestä ja sen yhteydestä syvempään olemiseen.¹²¹

Tapauskohteissa eriävin lähtökohdin toteutetut valaistusratkaisut ja materiaalilähtöinen detaljointi kuvastavat yhtäältä modernistisessa kirkkoarkkitehtuurissa käytettyjen keinovalikoimien laajuutta ja toisaalta 1960-luvun aikana tapahtunutta siirtymää kohti pelkistetympiä ilmaisukeinoja. Valonkäsittelyä kommentoineen Ulf Hård af Segerstadin mukaan luterilaisessa sakraalitilassa aiheeseen liittyi niin käytännöllisiä, symbolisia kuin psykologisia piirteitä. Ensiksi kirkkosalissa seurakuntalaisten oli kyettävä lukemaan virsikirjan tekstiä. Toiseksi jumalanpalvelushuoneen etualalle suuntautuvalla valolla alleviivattiin kuorin teologis-liturgista painoarvoa. Kolmanneksi kyse oli sopivanlaiseksi katsotun tunnelman luomisesta tilaan. Aikalaisarvioissa nostettiin esiin, kuinka nykyaikaisessa suomalaisessa sakraalirakennustaiteessa rationalistisen selväpiirteisyyden tavoittelu oli noussut määrävään asemaan. Tämä ilmeni tilajäsentelyn vaaleuden ja valoisuuden suosimisessa. Mystisen tunnelmoivat himmeät valaistukset olivat tšekäläisissä oloissa jokseenkin harvinaisia toisin kuin Ruotsissa Sigurd Lewerentzin ja Peter Celsingin suunnittelemissa arkaaisissa punatilikirkkoissa. Pastori Tauno Sarantola kommentoi kotimaisen modernismin yksioikoisuutta näin: ”Harva arkkitehti on uskaltanut rakentamaan esim. hämärää kirkkoa, vaikka juuri hämärä luo hiljaisuutta eikä vain valkoinen ole kristillinen väritys puhumattakaan raa’an betonin harmaudesta.”¹²²

Tapiolassa jumalanpalvelustilan sisusta on riisutun askeettinen. Vertikaalisten ja hori-

119. ”Kko”, Jumalan ihmiset keskellämme todistavat Herran läsnäolosta – Munkkivuoren kirkon vihkiäisjuhla. *Kotimaa*, 24.12.1963.

120. Sormunen 1962, 20; Rappe 1962, 46; Kieckhefer 2004, 254–256.

121. Dhima 2015, 230; ks. Kuurma 2001, 51–52.

122. Hård af Segerstad 1962, 18; T. Sarantola. Ihanteellinen kirkko – kokonaistaideteos, *Taide* 4/1967, 177; ks. myös T. Sarantola & T. Peräinen. Kirkoista, *Arina* 4/1959, 10.

sontaalisten linjojen vuorotteluun perustuvassa sommitelmallisessa ratkaisussa korostuu seurakunnan suhde tuon- ja tämänpuoleiseen. Harmaista karkeapintaisista leca-harkoista muurattujen seinien saumaustapa korostaa tilan korkeutta. Lattiat ovat punaruskeaa tiililaat-
taa. Penkkikortteleita on kaksi: pohjoinen on pidempi, eteläinen lyhempi. Istumajärjestely alleviivaa yhtäältä runkokuoneen leveyttä, ja toisaalta se tuo seurakunnan kokonaisuudes-
saan lähemmäksi kirkkosalin etualaa eli sakraalitilan liturgista keskusta. Tummansävyisiksi petsattujen pitkien penkkien sijoittelutapaan ja muodonantoon liittyi pyrkimys korostaa kirkkokansan tasa-arvoista toverillisuutta: kenenkään ei tarvinnut jäädä etäiselle takari-
ville. Vaikka Jukka-Pekka Airas on attribuoinut suomalaisessa sakraaliarkkitehtuurissa 1960-luvun puolesta välistä yleistyneen lyhyen ja leveän kirkkosalityypin ensitapaukset juuri Ruusuvuorelle, pohjakaavajäsentelyn poikittaisuutta suosivia ratkaisuja oli toteutettu pääkaupunkiseudulla jo esimerkiksi Otaniemeen (1957) ja Herttoniemeen (1958).¹²³

Tarkastelluissa esimerkkikohteissa merkillepantavaa on kirkkosalien paljas avaruuden tuntu, etenkin Tapiolan kohdalla voi mielestäni puhua jo tyhjyyden vaikutelmasta. Joillekin aikalaisille minimalistista estetiikkaa noudattavat uudet kirkkorakennukset näyttäytyi-
vät kolkoudessaan luotaantyöntävinä ”piruntorjuntabunkkerina”, toiset olivat näkemyk-
sissään sovitteluvampia.¹²⁴ Niukkaeleistä tilajäsentelyä tarkasteltiin myös uskonnollisesti merkityksellisellä tavalla. Mitä ilmeisimmin Hård af Segerstadin ajatteluun nojautuen kirk-
koherra Samuel Lehtonen totesi, että Tapiolan jumalanpalvelustilan interiöörin poikkeuk-
sellisen ankaran ulkoasun taustalla oli intohimoinen pyrkimys arkkitehtoniseen totuudelli-
suuteen. Kyseiselle piirteelle hän haki teologisen vastineen *kenoosin* käsitteestä, jolla ylei-
sesti viitataan tyhjentymiseen tai luopumiseen. Lehtonen esitti, että rakennus on ikään kuin hyljännyt kaiken ulkonaisen loiston tavoittelun toimiakseen anonyyminä Herran huoneena ja yksinkertaisena liturgisena kehyksenä. Taustaksi jäävä eleetön sakraalitila oikeastaan korotti jumalanpalveluksen viettoon kokoontuneen seurakunnan keskiöön.

Kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin erityiskysymyksiä kattavasti pohtinut saksalaisyhdysval-
talainen teologi Paul Tillich käsitteli alun perin 1960-luvulla julkaistuissa teksteissään tois-
tuvasti pyhän tyhjyyden (*holy emptiness*) tematiikkaa. Sen hän tulkitsi viittaavan yhtäältä Jumalan poissaoloon tämänpuoleisesta maailmasta sekä toisaalta Jumalan ja ihmisen väli-
sen suhteen etäisyyteen.¹²⁵ Tillichiläisestä perspektiivistä tarkasteltuna eksistentiaalisessa
ahdistavuudessaankin modernistisen kirkkosalin autius muodostui kristityn lohduttoman
jumalakaipuun ja Kristuksen paluun odotuksen vertauskuvallisiksi ilmauksiksi.

123. Ks. Airas 1992, 99–100.

124. Ks. Suhonen 2008, 21; Dhima 2008a, 154; Dhima 2015, 231.

125. Lehtonen 1979, 13; vrt. Hård af Segerstad 1962, 16–17; Tillich 1987, 193, 217, 227–228.

Modernismin myötä kirkkoarkkitehtuurin ja -taiteen välinen suhde kehittyi yhä monitahoisempaan suuntaan. Kun vielä 1900-luvun alkupuolella ammattitaiteilijoiden tekemillä maa- laus- ja veistokoristelutöillä oli tärkeä rooli sakraalitalan viimeistelyssä, taidehistorioitsija Markku Valkosta lainatakseni, "[f]unktionalistinen puhtauden tavoittelu ei suvainnut irtaimistotaidetta". Koska taiteilija-arkkitehdin huolella suunnittelema kirkkointeriööri muodostui jo sellaisenaan veistokselliseksi kokonaistaideteokseksi, sen ei katsottu kaipaavan ylimää räisiä kaunistuksia. On myös huomioitava, että modernistista suunnitteluideologiaa leimasi pyrkimys rakennus- ja kuvataiteen yhteen sulauttamiseksi. Aarno Ruusuvuori esimerkiksi liittyi 1950-luvun alussa perustettuun *Groupe Espace* -ryhmään, jonka tavoitteena oli edistää arkkitehtien ja kuvataiteilijoiden välistä yhteistyötä. Sen kautta saatujen virikkeiden ansiosta hän toisinaan turvautui tilaamaan taiteilijoilta värisuunnitelmat piirtämiinsä kohteisiin. Tapiolan kirkon sisustuksellisissa yksityiskohdissa hyödynnetyt siniset, keltaiset, mustat ja valkoiset aksentit ovat Juhana Blomstedtin käsialaa.¹²⁶ Koko rakennus muodostui kuvataiteilijan esteettisen näkemyksen mediumiksi. Vuonna 1967 *Taide*-lehden kirkkonumerossa Reima Pietilä visioi taidealojen yhä orgaanisemmaksi ja vastavuoroisemmaksi käyvän suhteen seuraavasti: "Teos kasvaa kiinni teokseen. Teos muuttuu vähin erin toiseksi. Taideteos ja arkkitehtuuri ovat vuoroin esineinä ja ympäristöinä toinen toisilleen."¹²⁷

1950- ja 1960-luvuilla pääkaupunkiseudulle rakennettuja luterilaisia sakraalitaloja leimaa kuvallinen niukkuus. Kyse on laajemmasta ilmiöstä, jota on aikaisemmassa tutkimuksessa selitetty lähinnä esteettisistä lähtökohdista. Puristiselle tendenssille on etsitty syylistä jopa Alvar Aallosta, joka ei kirkkohankkeissaan ollut osoittanut kiinnostusta tekemään yhteistyötä kuvataiteilijoiden kanssa.¹²⁸ Vähemmälle huomiolle on jäänyt, että konventionaaliseen sakraalitaiteeseen kohdistui myös teologisesti perusteltua aikalaiskritiikkiä. Piispa Eino Sormunen nosti puheenvuoroissaan esiin varautuneisuutensa perinteisiä ja esitystavoiltaan sentimentalismiin taipuvaisia kuorimaalauksia kohtaan. *Arkkitehti*-lehteen hän kirjoitti: "Alttaritaulut ovat kirkkokansan suosiossa, mutta liturgisesti ne ovat murheellinen luku sekä aiheidensa että taiteellisen arvonsa puolesta." Sormunen piti jumalanpalveluksen päämäärän kannalta pulmallisena, että harkitsemattomalla aihevalinnallaan kirkkotaide teos johdattelisi seurakuntaväen huomion kirkonmenojen kannalta opillisesti toissijaisiksi luokiteltaviin kysymyksiin. Kuoritaiteen päätehtävänä ei ollut opettaa kansalle Raamatun kertomuksia vaan ennemminkin johdatella se pelastuksen tielle. Jo pelkkä ristiaihekin kirkkosalin päätyseinällä oli sakraalitalan uskonnollisen funktion kannalta tarkoituksenmukainen. Hän selitti: "Suurikokoinen veistetty krusifiksi on tärkein, mutta sen tulee tyyliltään soveltua herättämään seurakunnassa hartautta; sehän liittyy olennaisesti seurakunnan palvelontaan."¹²⁹

126. Valkonen 1987, 71; Karjalainen 1990, 161; A. Ruusuvuori. Tapiolan kirkko. *Arkkitehti* 9-10/1966, 128.

127. R. Pietilä. Kuvataiteen ja arkkitehtuurin suhde, *Taide* 4/1967, 183.

128. Ks. Airas 1992, 102–103; Martikainen 1987, 23–24; Valkonen 1987, 71, 79; Dhima 2008a, 90.

129. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144; Sormunen 1962, 26–27.

Tapiolassa kirkkosalin riisutun päätyseinän visuaaliseksi polttopisteeksi muodostuu alttarin taakse sijoittuva kiiltäväpintainen teräsristi. Poikkipuun horisontaalisuutta korostavalla muodonannollaan se on luettavissa jälleen yhdeksi Ruusuvuoren hyödyntämäksi corbusierilaiseksi teemaksi. Vaikka muunneltu ristiaihe on tunnistettavissa kristilliseksi symboliksi, on sen jäsentelyssä pyritty tietoisesti uudistamaan uskonnon traditionaalista kuvakieltä. Valittua formaattia on pidettävä totunnaisia tunnusmerkkejä periaatteellisistakin syistä karttavan suunnittelijan tekemänä kompromissina. Ei-esittävän taiteen tavoin tilan erityislaatuisuuden, eli tässä tapauksessa pyhyyden, tuli Ruusuvuoren mukaan kummuta itse arkkitehtonisesta artikuloinnista eikä sitä yksinkertaistavasti selittävistä ja ulkopuolisiin viittaussuhteisiin nojautuvasta symboliikasta.¹³⁰ Aikalaiskeskusteluissa kirkonmiehet joutuivat toisinaan puolustamaan perinteisten tunnuskuvioiden käyttöä sakraalitalossa. Tauno Sarantola selvensi, etteivät kristilliset symbolit olleet sattumanvaraisesti valikoituneita irrallisia kuvioita. Ne muodostivat yhdessä jumalanpalvelushuoneen ja seurakunnan kanssa kokonaisvaltaisen metaforisen kudelman, joka tarjosi yhdessäololle mielekkyyttä ja kohti tuonpuoleista kurovan suunnan.¹³¹

Munkkivuoren kirkon päätyseinää täydentää taiteilija Åke Hellmanin tekemä ja vuonna 1965 valmistunut mosaiikkiabstraktio ”Fiat voluntas tua”, tapahtukoon sinun tahtosi. Väritykseltään se on voittopuolisesti kirkkaanpunainen. Taulumaisen työn kuvapinta rakentuu maalauksellisesta ja pehmeälinjaisesta geometrisesta kuvioinnista, johon lasipinta tuo välkettä ja heleää eloa. Teosaiheella on viitteellinen yhteys Raamatun tuhlaajapoikavertaukseen.¹³² Eini Syväniemi on käsitellyt lyhyesti teoksen hankintaprosessia osana hänen kirkkotaidekilpailuita käsittelevää taidehistorian pro gradu -tutkielmaa. Esitän tässä yhteydessä muutamia täydennyksiä Syväniemen huomioihin. Lisäksi pohdin taideteoksen paikkaa ja sen merkitystä osana kirkkotilakokonaisuutta.

Aloite Munkkivuoren kirkon alttariteoksen hankkimiseksi tuli rakennustoimikunnalta. Alustavissa keskusteluissa sakraalitalan täydentämiseksi oli harkittu myös yksinkertaista ristiä. Sellainen esiintyi jo Olavi Kanteleen laatimissa luonnospiirustuksissa. Kuultuaan Kirkkohallituksen rakennusasioista vastaavaa Ahti Aurasta ja Helsingin evankelisluterilaisten seurakuntien kuvataide-toimikuntaa¹³³, toimitsijat päätyivät taulun hankkimisen kannalle. Ratkaisua puollettiin myös pääkaupungin seurakuntien keskushallinnossa: ”alttariseinän ilman suurehkoa taideteosta jäisi lohduttoman autioksi”. Arkkitehdin ehdotuksesta teos päätettiin toteuttaa mosaiikkityönä.¹³⁴ Materiaalivalinta jatkoi yhtäältä kirkkotaiteen vuosisataista traditiota, toisaalta tekniikka oli noussut modernistitaiteilijoiden suosimaksi ilmaisuvälineeksi. Kirkkosalin päätyseinän teos muodostuisi vanhan ja uuden, menneisyy-

130. Aarno Ruusuvuoren päiväämättömät kirkkoarkkitehtuuria käsittelevät kirjoitukset. MFA

131. T. Sarantola. Ihanteellinen kirkko – kokonaistaideteos. *Taide* 4/1967, 176.

132. Tihinen 2017, 65; Luuk. 15:11–32.

133. Helsingin seurakuntien kuvataide-toimikunnan syntyvaiheet ajoittuvat 1950-luvun lopulle. Tuolloin kaupungin uusiin kirkkorakennuksiin ryhdyttiin hankkimaan korkeatasoista taidetta niihin kuuluvien tilojen ylevöittämiseksi ja elävöittämiseksi. Muodollisesti toimielin perustettiin vuonna 1962. Sen neljästä jäsenestä kaksi oli seurakuntien nimittämiä, loput edustivat Taiteilijaseuraa. Heistä yksi oli kuvanveistäjä, toinen taidemaalari. (Aho 1980, 127; Syväniemi 1998, 22–23).

134. *Helsingin suomalaisten ja ruotsalaisten seurakuntain kirkkovaltuuston esityslista 28.6.1963*, 12 §. HSTA/Munkkivuori.

Kuva 105. Munkkivuoren kirkon alttaripääty nykyasussaan. Pellavakankaalla vuoratulla seinällä on Åke Hellmanin lasimosaiikkiteos: "Fiat voluntas tua", 1965. Sen alla on alkuperäinen kivinen alttaripöytä. Muihin tilan alkuperäisiin kuorikalusteisiin lukeutuvat kaareva alttarikaide polvistumispenkkeineen ja massiivinen saarnatuolirakennelma. (Kuvaaja: Oscar Ortiz-Nieminen, 2017.)

den ja nykyisyyden välisen jatkuvuuden visuaaliseksi merkiksi.

Alttaritaulun hankintaprosessi osoittautui ennakoitua monimutkaisemmaksi ja -vaiheisemmaksi. Aluksi tekijää haettiin rakennustoimikunnan kontaktiverkostoista tuloksetta, minkä jälkeen päätettiin kutsukilpailun järjestämisestä. Taiteilijoissa edustettuina oli eri tyylien ja tekniikoiden taitajia. Ratkaisu kuvasti ajalle ominaista taidekäsitysten moninaistumista ja tekijäkunnan jakautumista eri koulukuntiin. Valinnanvaikeuksista johtuen kilpailu päätettiin lopulta avata. Määräaikaan mennessä ehdotuksia saapui 28 kappaletta, joukossa oli esittäviä ja ei-esittäviä aiheita. Palkintolautakunnan¹³⁵ arvioissa jälkimmäisten taso arvioitiin paremmaksi kuin edellisten. Menestyneimpien kilpailutöiden luonnehdittiin olevan rikassisältöisiä ja hartautta herättäviä. Sen lisäksi niissä käytetyt värit olivat voimakkaan hehkuvat, mikä jo itsessään vetäisi jumalanpalvelustilaan kokoontuneen kirkkokansan huomion kuoriin. Kisassa kärkisijoille ylsivät abstraktiot Åke Hellmanilta "Fiat voluntas tua", Lauri Ahlgrénilta "De profundis" ja Anna Räsäseltä "Sinun edestäsi annettu". Esitysformaatiltaan Räsäsen kilpailutyö oli edellä luetelluista ennakkoluulottomin, sillä se perustui kirkkosalin taustaseinää pituussuuntaisesti halkovaan mosaiikkinauhaan.¹³⁶

Teosehdotuksille annetut nimet implikoivat kukin tavallaan henkilökohtaista jumalasuhdetta – tältä osin alttarityön tehtävänä oli toimia kutsuna seurakunnalle saapumaan transendentin äärelle. Tulkinnanvaraisuuteen perustuva aiheenkäsittely nosti esiin teosisältöjen hahmottamattomuuden ja selittämättömyyden, jotka ominaispiirteinä voidaan lukea uskon-

135. Sen puheenjohtajana toimi Pentti Reinilä. Muihin jäseniin lukeutuivat arkkitehti Olavi Kantele, kirkkoherrat Erkki Arhinmäki ja Lasse Victorzon. Taiteilijoiden edustajia olivat Mauri Favén, Jaakko Sievänen ja Jussi Koivusalo.

136. Syväniemi 1998, 57–59; Munkkivuoren kirkon rakennustoimikunnan 2.12.1963 päiväämä kirje Helsingin evankelisluterilaisten seurakuntien kuvataidetoimikunnalle; Munkkivuoren kirkon alttaritaulukilpailu -tiedote. HSTA/Munkkivuoren kirkkoa koskevat asiakirja-aineistot.

nolliseen mystiikkaan kuuluviksi meditatiivisiksi teemoiksi. Siinä, missä Munkkivuoren kirkon valmistuminen ei juuri herättänyt lehdistön huomiota, alttariteoskilpailun tuloksista kirjoitettiin sitäkin ahkerammin. Tapaus ylitti uutiskynnyksen jopa *Iisalmen Sanomissa*.¹³⁷ Kiinnostusta siivitti kuvataiteen ympärillä käyty yleinen kulttuurikeskustelu: ei-esittävä teos alttaritauluna ei ollut edelleenkään selviö. Taiteilija-kriitikko Carl Wargh kirjoitti hankkeesta pohdiskelevampaan sävyyn *Nya Pressen*-lehdessä. Arviossaan hän korosti, kuinka varsinkin kirkkotaiteen kohdalla teosta suunniteltaessa katsomiskontekstin fyysiset puitteet tuli ottaa huolella huomioon. Työ tuli sovittaa kirkkotilaan tavalla, joka teki oikeutta sen hengelliselle tehtävälle. Vaarana oli, että alttaritaulu muistuttaisi ulkonaisesti maitobaarin tai elokuvateatterin maallista seinäkoristetta.¹³⁸ Kommentillaan Warghin nosti esiin abstraktiin ilmaisuun liittyvän riskialttiin kahtalaisuuden: onnistuessaan ei-esittävä taideteos kykeni keskittämään seurakuntalaisten mielet ja toimimaan hartaudenharjoituksen välikappaleena, epäonnistuessaan se muodostuisi tilasommitelmaa häiritseväksi ja paikalleen asettumattomaksi mitänsanomattomaksi lisäksi.

Sen lisäksi, että jumalanpalvelustilan tyhjät seinät ja ei-esittävä alttariteos nostavat esiin uudemman kirkkoarkkitehtuurin ja -taiteen esittämiskonventioissa tapahtuneita muutoksia, ne luovat modernille sakraalitalle uudenlaisen tehtävän. Kyse oli seurakuntalaisten johdattelemisesta kohti entistä omaehtoisempaa ja uskonnollisesti merkityksellistä eksistentiaalista introspektiota aikana, jolloin – teologi Dietrich Bonhoefferin ajatteluun viitaten – maailma oli sekularisoitumisen myötä saavuttanut katsomuksellisen täysi-ikäisyytensä. Sen seurauksena kristinuskon piirissä perinteisesti käytetyt symboliset ilmaukset olivat menettämässä älyllisen ja affektiivisen puhuttelevuutensa.¹³⁹

6.3.2 YHTEISÖ, YKSIÖ, RITUAALI: MODERNIN KIRKKOTILAN SOSIAALISISTA MERKITYSULOTTUVUUKSISTA

Käsillä olevassa alaluvussa nostan keskiöön modernissa jumalanpalvelustilassa kehkeytyvät sosiaaliset merkitysulottuvuudet, jotka olen luokitellut kolmeen tutkimusaineistosta nousevaan temaattiseen kategoriaan. Ne ovat: *yhteisöllinen*, *yksilöllinen* ja *liturginen*.

137. ”Raita”, Abstraktitaide tekee Suomessa aluevaltauksia. *Iisalmen Sanomat* 20.9.1964; ks. myös Munkkivuoren kirkon alttaritaulukilpailu. *Helsingin Sanomat* 12.9.1964; Åke Hellman voitti kirkon alttaritaulukilpailun. *Uusi Suomi* 12.9.1964; Åke Hellman voitti kirkon alttaritaulukilpailun. *Suomen Sosialidemokraatti* 15.9.1964; M. Smeds, Mosaik till Munkshöjden. *Hufvudstadsbladet* 14.9.1964; P. Uexküll, Mosaikki soveltuu seinäkoristeeksi. *Ilta-Sanomat* 12.9.1964.

138. C. Wargh, Bör inte kristen konst vara känslig för religionens värden? *Nya Pressen* 17.9.1964.

139. Ks. Bonhoeffer 1963, 168–176, 216–223, passim. Saksalaissyntyinen Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) oli natsien keskitysleirillä teloitettu luterilainen pappi, jonka ajattelu on vaikuttanut voimallisesti uusimman ajan teologiaan. Hänen teoksiaan suomennettiin ensikerran 1960-luvun alkupuolella. (*Modernin teologian ensyklopedia* (2000), 66.)

Kehittelemäni luokittelu ei ole ulossulkeva, vaan kyse on sakraalitulassa toisiinsa limittyvistä ja lomittuvista piirteistä, joihin sisältyy myös keskinäiset jännitteensä. Tyypittelyllä havainnollistan tapaa, jolla rakennusten tilaaja- ja suunnittelijakunnan edustajat olettivat kirkkosalin arkkitehtonisten ratkaisujen ja tilallis-toiminnallisten käytänteiden vaikuttavan yhteen kokoontuneeseen seurakuntaan ja sen yksittäisiin jäseniin. Väitöskirjan osio toimii myös tähänastisen modernia luterilaista jumalanpalvelushuonetta koskevan erittelyn täydentävänä yhteenvetona sekä analyysiä syventävänä laajennuksena.

Yhteisöllinen kirkkosali

Modernin kirkkotilan yhteisöllistä tilaulottuvuutta kuvaa käsitys jumalanpalvelushuoneesta seurakunnan sisäisiä vuorovaikutussuhteita käytäntein ja symbolein eheyttävänä toimintaympäristönä. Ahti Auranen selitti *Suomen Kuvalehdessä* julkaistussa artikkelissa, kuinka kirkkosali oli yhdyskuntien kaikkein sosiaalisin tila. Siellä ylevöittäväksi koetun ja moraalisesti sisäistetyin laaja-alaiset heijastusvaikutukset läpäisivät pyhättörakennuksen kiviset seinät. Jumalanpalvelushuoneen perimmäisenä tarkoituksena oli hänen mukaansa ”pitää yhteiskunnan omatunto valveilla, istuttaa mieliimme oikeudenmukaisuutta, rakkautta, iloa ja inhimillisyyttä.”¹⁴⁰ Aikalaiskirjoituksissa etenkin papisto piti esillä ajatusta sakraalitalan fyysisen ja sosiaalisen järjestyksen kodinomaisuudesta. Kyse ei ollut pelkästä kielikuvasta vaan kristilliseen pyhättöön liitetystä kokonaisvaltaisesta sosiaalisesta muutospotentiaalista, joka ilmeni sekä konkreettisin että abstrakteinkin tavoin. *Arkkitehti*-lehdessä piispa Eelis Gulin vaati uusien kirkkojen sisustuksellisiin ratkaisuihin ihmisläheisyyttä:

Ja vihdoinkin kirkon olisi oltava lämpimän kodikas. Alaston, kalsea tyyli vaikuttaa jäätävältä. Kirkon olisi viihtyisyydessään vastattava Pyhän kirjan sanomaa: täällä kokoontuu ”Jumalan perheväki”, jota pappi jo alkutervehdyksessä sanoo ”veljiksi ja sisariksi Kristuksessa”.¹⁴¹

Lainauksesta käy lisäksi ilmi, kuinka jumalanpalvelusmenoihin sisältyneet sukupuolittuneet ilmaukset rinnastivat ja suhteuttivat seurakuntaväen heille arkisestakin elämänpiiristä tuttuihin sosiaalisiin asetelmiin ja -positioihin. Kirkkosaliin kerääntyneinä he muodostivat perheenkaltaisen, joskin biologisen sukulaisuuden ylittävän yhteisön. Myös perinteisenä pidettyyn papin rooliin kuului seurakunnan kaitseminen patriarkan ottein, kuten Nils-Erik Wickberg asian ilmaisi.¹⁴²

Vaikka sakraalirakennuksen kollektiivinen merkitystaso tiivistyi symbolis-utooppisessa mielessä kirkkosaliin, se kattoi koko seurakuntakeskuksen. Kirkkoherra Samuel Lehtosen ajattelussa monitoimikirkon tilarakenne heijasteli siinä kokoontuvan seurakuntayhteisön heterogeenisyyttä ja sen jäsenten keskinäiseen välittämiseen perustuvia ihmissuhdeverkos-

---

140. Kuurma 2001, 65. (Kirkollisesta suuruudenhulluudesta, *Suomen Kuvalehti* 25.12.1966.)

141. E. Gulin. Kirkkoarkkitehtuurista, *Arkkitehti* 3/1959, 9.

142. N-E. Wickberg. Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6-7/1958, 106.

toja. Niiden merkitys ei ollut vain ajallinen tai maallinen vaan siteillä oli myös hengellinen, iäisyyttä ja tuonpuoleista kohti suuntautuva ulottuvuus. Tapiolan kirkon valmistumisen alla Lehtonen kertoi toivovansa, että uusi pyhättörakennus siihen kuuluvine huoneistoineen muodostuisi paikaksi, jossa ikään katsomatta kaikki seudun asukkaat eivät kokisi olevansa ainoastaan tervetulleita vaan myös rakastettuja. Hän esitteli sakraalirakennuksen tarkoitusta myöhemmin seuraavaan tapaan: ”Kirkko on siis aina myös seurakunnan koti. Sana kirkko, ecclesia, merkitseekin sekä seurakuntaa että kirkkorakennusta. Kirkon rakennuksena tulee ilmentää sitä, että seurakunta on Jumalan perhe ja Kristuksen ruumis.”¹⁴³

Kuten aiemmin esitetystä Gulinin sitaatista kävi ilmi, kirkkosalin ulkoista lämminkisyyttä korostanut aikalaispuhe toimi vastalauseena kaikkein pisimmälle viedylle modernistiselle estetiikalle. Aarno Ruusuvuoren suunnittelufilosofia lähti liikkeelle juuri päinvas- taiseista vaatimuksesta. Hänen mukaansa sakraalitalan antaman vaikutelman tuli perustua enemmän vierauteen ja toiseuteen: siinä ei saanut olla mitään kodinomaista tai jokapäi- väistä. Kokemuksellisesti tarkasteltuna kaikessa ehdottomuudessaan jumalanpalvelushuo- neen karun arkkitehtuurin kuului herätellä ihminen syvään sisäiseen ymmärrykseen kaiken tutun ja arkisen yläpuolelle asettuvaan käsityskykyyn. Aikalaisvastaanotossa Munkkivuoren kirkon pelkistettyä joskin vähäeleisesti detaljoitua sisustaa pidettiin yhtäaikaaisesti juhla- vana ja kodikkaana.¹⁴⁴

Kirjassaan *The Suburban Church: Modernism and Community in Postwar America* (2015) historioitsija Gretchen Buggeln on analysoinut pääosin 1950- ja 1960-luvuilla Yhdysvaltoihin rakennettuja monitoimikirkkoja. Niitä pystytettiin etenkin keskiluokan kan- soittamille uusille esikaupunkialueille. Tutkimus osoittaa, kuinka Amerikassa seurakunta- kulttuurin perhekeskeisyys ja sakraaliarkkitehtuurin kodinomaisuus korostivat yksityisen ja julkisen toimintapiirin elimellisiä yhteyksiä. Moni modernissa seurakuntakeskuksessa toteutettu tilaratkaisu perustui pientalorakentamisessakin yleisesti tavattuun konventioon. Lisäksi aikalaiset puhuivat kohteiden uskonnollisesta asuttamisesta (*religious living*) ja kirkkosalista seurakuntaperheen olohuoneena. Pyhättökompleksin huoneistorakenteissa jäsentyvät sukupuoli- ja ikäsidonnaiset performatiiviset käytänteet alleviivasivat protes- tanttisen eetoksen mukaista pyrkimystä itsensä kehittämiseen kasvattamalla ja palvele- malla muita seurakunnan jäseniä.¹⁴⁵ Monitoimikirkkoissa ydinperheideaalin toisintaminen ja toteuttaminen laajeni koko yhteisön kollektiiviseksi projektiksi.

Jatkan kodinomaisuuden teeman erittelyä tutkittujen tapauskohteiden tila- ja sisustus- ratkaisujen valossa myöhemmin tässä luvussa. Todettakoon vielä, että läpikäydyn tutki- musmateriaalin perusteella yhdysvaltalaisesta monitoimikirkkorakentamisesta ei haettu Suomeen vaikutteita systemaattisella tai päämäärätietoisella tavalla. Kuten jo aiemmin väi- töskirjassani viittasin, Eliel ja Eero Saarisen sakraaliarkkitehtuuri herätti tšekäläisten arkki- tehtien ja kirkonmiesten varauksettoman ihailun. 1950- ja 1960-luvuilla kotimaisessa leh- distössä uutisoitiin Amerikan huippumoderniksi kuvatusta kirkkorakennustaiteesta, jossa

143. Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 2; Lehtonen 1979, 15.

144. Aarno Ruusuvuoren päiväämättömät kirkkoarkkitehtuuria käsittelevät kirjoitukset. MFA; ”Kko”, Jumalan ihmiset keskellämme todistavat Herran läsnäolosta – Munkkivuoren kirkon vihkiäisjuhla. *Kotimaa*, 24.12.1963.

145. Ks. Buggeln 2015, 169–177; Kieckhefer 2004, 52–56.

seurakuntakeskustyypiset ratkaisut olivat muodostuneet norminmukaisiksi. Sikäläisten kristillisten yhteisöjen kerrottiin ottaneen yhteiskunnallisesti aktiivisen roolin tarjoamalla fyysiset puitteet jumalanpalveluselämän lisäksi vapaamuotoiselle yhdessäololle. Aihepiiriä puineissa jutuissa Yhdysvaltoihin rakennettujen kirkkokompleksien tilallinen runsaus ja monipuolisuus nostettiin vahvasti esiin. Esiteltyjen pyhättöjen yhteyteen oli toteutettu muun muassa erilaisia opetusluokkia, luento- ja teatterisaleja, seurusteluhuoneita sekä hyvin varusteltuja keittiöitä yhteistä aterioimista varten.¹⁴⁶

Yksilöllinen kirkkosali

Yksilölliseen tilaulottuvuuteen liittyy näkemys kirkkosalista paikkana, jonka arkkitehtuuri palveli ihmisen henkilökohtaista tarvetta harjoittaa hartautta yksinäisyydessä. Suomessa sakraalitilan yksilölähtöistä ja -keskeistä kokemuksellisuutta legitimoivat puhettavat, ratkaisut ja käytänteet alkoivat yleistyä vasta 1950-luvun jälkipuoliskolla. Sitä ennen pyhättöjen miellettiin palvelevan evankelisen perinteen mukaisesti ensisijaisesti seurakunnan yhteistä jumalanpalvelusta. Uuden kehityssuunnan taustalla vaikutti käsitykseni mukaan yhteiskunnan modernisaatiokehityksen jouduttamat elämäntapamuutokset, kuten individualismin korostuminen urbaanissa tapakulttuurissa ja katolisesta perinteestä haetut uskonharjoituksen meditatiivisuutta korostavat virikkeet.

Kirkon valmistumisen alla Tapiolan seurakunnassa päätettiin, että uuden pyhätön ovet pidettäisiin auki päivittäin aamuvarhaisesta iltamyöhään. Tavoitteena oli mahdollistaa halukkaille ohikulkijoille pistäytyminen jumalanpalvelushuoneessa. Kirkon toivottiin tuovan turvaa ja lohtua jokapäiväisten kiireiden keskelle sekä vastapainoa kaupungin vilinälle, sakraalitila oli pysähtymisen ja hiljentymisen paikka. Aarno Ruusuvuori kirjoitti aiheesta näin: "[Kirkon] tulisi olla tila, jonne kuka tahansa voi hetkeksi paeta selventämään omia henkilökohtaisia ongelmiaan tai rauhoittamaan kiihtymyksensä, olemaan yksin. Kirkko ihmisen ympäristönä on myös eräänlainen pakopaikka."¹⁴⁷

Aikalaiskeskusteluissa sakraaliarkkitehtuurin henkilökohtaista koskettavuutta haluttiin lisätä myös konkreettisin tilajäsentelyin. Kyse oli jumalanpalvelushuoneen muovaamisesta sellaiseksi, että se tarjoaisi erilaisia tapoja pyhän äärellä olemiselle. Näille ratkaisuille haettiin esikuvia ennakkoluulottomasti luterilaisen tradition ulkopuolelta. Uuden ajan uusilla tarpeilla perusteltiin aikaisempina vuosikymmeninä teologisesti ongelmallisina näyttäytyneitä tunnustuskuntien välisiä rajanylityksiä. Protestanttisesta rakennusperinteestä ponnistavat ja tunnelmaltaan yksioikoisiksi arvioidut hallimaiset kirkkosaliratkaisut herättivät kritiikkiä osassa suomalaista arkkitehtikuntaa ja papistoa. Esteettisen vaihtelevuuden lisäksi jumalanpalvelushuoneisiin kaivattiin suojaisempia sopukoita, joita totutusti oli

---

146. Huippumoderni suuntaus vallalla Amerikan kirkkorakennustyyliissä, *Etelä-Suomen Sanomat* 1.5.1959; "USIS". Modernia amerikkalaista kirkkoarkkitehtuuria, *Uusi Suomi* 7.5.1959.

147. Tapiolan kirkko vilkkaassa käytössä, Tapiola tänään 7.1.1966, 2; Tapiolan kirkko vihittiin juhlallisesti pyhään tarkoitukseensa, Tapiola tänään 2.12.1965, 3–4. Aarno Ruusuvuoren päiväämättömät kirkkoarkkitehtuuria käsittelevät kirjoitukset. MFA.

esiintynyt katolisissa pyhätöissä sivukappeleiden muodossa. Mielessään Le Corbusierin Ranskan Ronchampiin suunnittelema pyhiinvaelluskappeli (1953–1955) Tauno Sarantola visioi tilankäytön mahdollisuuksista suomalaisissa kirkkokohteissa seuraavasti:

[--V]alaistusjärjestelyillä voitaisiin [--] jakaa kirkkotila joustavasti pienemmiksi kokonaisuuksiksi ja väriskaalaa sopeuttaa sellaiseksi, että kirkossa ei ensisijaisesti kokisi vain tehdassalin ilmavuutta tai hukuttavaa avaruutta. Sivukappelit voisivat myös palvella sekä yksityisiä hartauden harjoittajia että varsinkin kaupunkiseurakuntien erilaisten sivujumalanpalveluksien tarvetta.¹⁴⁸

Yksilön ja yhteisön välisiä suhdedynamiikkoja neuvoteltiin myös kirkkosalien istumajärjestelyissä. Toisin kuin kehämäisesti jäsennellyissä penkkirivistöissä, joissa seurakuntalaisten katseet saattoivat toisinaan kohdata, Ulf Hård af Segerstadin mukaan kohtisuoraan kirkkosalin etualalle ryhmiteltyt suorat penkkirivistöt soveltuivat paremmin anonyymiut-taan arvostavalle nykyihmiselle. Lisäksi uusissa eurooppalaisissa kirkoissa yleistynyt tendenssi kiinteiden penkkien korvaamiseen irtotuoleilla ei vain lisännyt jumalanpalvelustilan muuntojoustavuutta, vaan ratkaisu oli luettavissa myös luterilaisen pelastuskäsityksen tiivistymäksi: siinä juuri seurakuntayhteyden kautta viljelty henkilökohtainen usko oli ratkaisevassa asemassa.¹⁴⁹ Tapiolassa kirkkoherra Lehtonen piti uuden jumalanpalvelushuoneen suurehkoa kokoluokkaa sikäli onnistuneena, että tila täyttyi väljästi jopa suosituimpina pyhinä. Sen ansiosta kirkonmenoihin osallistuva seurakuntalainen pystyi halutessaan säilyttämään riittävän etäisyyden muihin sanankuulijoihin. Hän selvensi: ”Kävijä voi tulla kirkkoon tuntemattomana, kokea siellä hetken ajan toisenlaista ’kuulumista’ kuin muulloin ja sen jälkeen lähteä pois. Seurakunta ei tyrkytä ihmisille jäsentymistä itseensä. Täällä ei harjoiteta pakkosyöttöä.”¹⁵⁰

Tilakokemuksen henkilökohtaisuus nivoutui tapaan, jolla arkkitehdit lähestyivät kirjallisisa tuotoksissaan kirkkosalin rakennustaiteellisia ratkaisuja. Heidän idealisoiduissa mielikuvis-saan kristillinen kulttihuoneen merkityksellisyys avautui ensisijaisesti yksilösubjektin näkökulmasta modernin taideteoksen tavoin autonomiseksi ja universaaliseksi ymmärretyn muodonannon kautta. Tapio Periäinen esitti: ”Kun yksinäinen ihminen astuu kirkkoon, hän aistii ja tajuaa sen tunnelman, joka kirkossa vallitsee ja joka virittää hänet ottamaan vastaan jumalanpalveluksen sanoman. Arkkitehtoninen tila puhuu hänelle.” Toisinaan kirkonmenoihin kuuluvien äänten esitettiin muodostuvan jopa esteiksi puhtaan ja visuaalises-ti painottuneen sakraalitilaelämyksen tavoittelussa. Aarno Ruusuvuori kuvaili: ”Kirkossa pitäisi syntyä vapauttava tunne. Aisteiltaan vajaanakin pitäisi tajuta olevansa kirkossa, vaikka saarna ei kuuluisi eivätkä urut soisi.”¹⁵¹ Paradoksaalisesti kirkkosalin jumalanpalvelusfunktion aktualisoituminen muodostui tilasuunnittelun tarkoituksenmukaisuutta korostaneille modernistiarkkitehdeille haitaksi aineettomaksi henkistyneen esteettisen vision saavuttamisessa. Oliko muodon puhtaus lopulta tehtävääkin tärkeämpi?

148. T. Sarantola & T. Periäinen. Kirkoista, *Arina* 4/1959, 8; ks. myös Rappe 1962, 26.

149. Hård af Segerstad 1962, 15–16.

150. Lehtonen 1979, 14.

151. T. Sarantola & T. Periäinen. Kirkoista, *Arina* 4/1959, 10.

Liturgista tilaulottuvuutta määrittää kirkkosalin sisustaminen ja sen varustaminen seremonialliseen käyttöön eli kristilliseksi jumalanpalvelushuoneeksi. Tarkastelen sakraalitilojen kalustusratkaisuja keskittyen alttarin, saarnatuolin, kastemaljan sekä urkujen sijoittelua ja muotoilua ohjanneiden aatteellisten ja toiminnallisten tekijöiden analyysiin. Luterilaisten sakraalitilojen jäsentelyssä tapahtuneen paradigmanmuutoksen, eli liturgiseksi käänteeksi nimeämäni prosessin, ensivaiheet alkoivat vähitellen näkyä suomalaisissa kirkkosaleissa jo 1960-luvun alussa. Ilmiössä oli kyse niin papiston jumalanpalvelusarkkitehtuuria koskevaan ajatteluun liittyvistä tarkistuksista kuin varsinaisissa tilaratkaisuissa ja -järjestelyissä ilmenneistä muutoksista. Siirtymä vanhasta uuteen konkretisoituu Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkojen vertailussa. Siinä, missä edellä mainittu kohde edustaa suunnitteluajan kohtansa eli 1950-luvun lopulla tavattuja sisustuksellisia jäsennyksiä, jälkimmäinen tapaus näyttäytyy poikkeuksellisen varhaisena esimerkkinä interiööristä, jonka artikulointi noudatteli ajankohtaisimpina ja kansainvälisimpinä pidettyjä virtauksia. Jumalanpalvelustilan liturgisessa uudistamisessa oli kyse idealisoidusta paluusta menneisyyteen varhaisimpiin ja alkuperäisiin pidettyihin messukäytäntöihin. Niiden ajateltiin olevan kristikunnan yhteistä perintöä tunnustuskunnasta riippumatta. Sakraalitilassa toisinnettun pelastusnäytelmän uskottiin välittävän ilosanoman nykyihmisille kokemuksellisesti merkityksellisellä tavalla.

1950- ja 1960-luvun taitteen sakraalirakennustaidekeskusteluissa modernin kirkkotilan teologian kehittytyön koettiin kuuluvan ennemminkin papiston kuin arkkitehtien tehtäväkenttään. Asetelma tiivistyi kirkkosalin liturgisen kalustuksen opillisesti hienosyiseen ja historiallisesti kerrostuneeseen symboliikkaan, minkä eräät suunnittelijakunnan jäsenet leimasivat julkisissa ulostuloissaan tilan kokonaisjäsentelyn kannalta lähinnä turhanpäiväiseksi puuhasteluksi. Esimerkiksi Nils-Erik Wickberg kirjoitti *Arkkitehti*-lehdessä aihepiiriin liittyen melko mitätöivään sävyyn:

Se onko alttari laatikkotyyppiä vai nelijalkainen pöytä, onko se sijoitettu vapaasti keskelle lattiaa vai työnnetty seinään kiinni, sijoitetaanko urut huoneen taakse vai jomallekummalle sivulle, ovatko ikkunat alhaalla vai ylhäällä, tuo kaikki on lopultakin varsin yhdentekevää.¹⁵²

Kuten edellisestä sitaatista voi päätellä, jumalanpalvelushuoneen liturginen uudistaminen kohdistui leimallisimmin kirkkosalin päätyosassa olevan kuoritilan kalustejärjestelyihin. Niiden jäsentelyssä ryhdyttiin suosimaan aiempaa vapaampia kokonaisratkaisuja, mikä salli arkkitehdeille myös sommittelullisesti omaperäisten sovellutusten kehittämisen. Modernin sakraalitilan väljentyneet etuala salli kuorikalusteiden ilmapuhtaan ja itsenäisemmän sijoittelutavan, mikä alleviivasi niiden keveämpään, selkeäpiirteisempään ja veistoksellisempaan suuntaan muuttunutta muotoilua. Toistensa peittoamattomuuteen perustuvan ryhmittelyn seurauksena alttarin, saarnatuolin, kastemaljan ja urkujen tehtävä kirkkomenojen toiminnallis-symbolisina polttopisteinä korostui. Ulkoisesti riisutussa ja sävyltään neutraalissa jumalanpalvelushuoneessa värikkäät kirkkotekstiilit ja kiiltävät ehtoollishopeat

152. N-E. Wickberg. Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6-7/1958, 107; ks. myös T. Sarantola & T. Periäinen. Kirkoista, *Arina* 4/1959, 9.

kiinnittivät seurakuntalaisten huomion tilan liturgisiin kohokohtiin. Votiivitradiiota muistuttavalla tavalla varat Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkotiloja kaunistavien rituaaliesineiden hankkimiseksi saatiin keräyslahjoituksina lähiöissä toimivilta yhteistyötahoilta ja kansalaisjärjestöiltä.¹⁵³ Hyväntahdonele tiivistä alueen asukkaiden ja uuden kirkkorakennuksen välistä symbolis-materiaalista yhteenkuuluvuutta.

Tauno Sarantolan ajatuksia mukaillen olennaista sakraalitalan liturgisessa reformissa oli kirkkosalissa esitetyn kulttinäytelmän hahmottaminen uudesta näkökulmasta. Seurakuntayhteisön kannalta jumalanpalvelukseen osallistumisessa ei ollut kyse staattisen, kaksiulotteista kuvaa muistuttavan esityksen passiivisesta seuraamisesta vaan pikemminkin dynaamisen, kolmiulotteisen tilan aktiivisesta haltuunotosta.¹⁵⁴ Tässä prosessissa kirkonmenoihin käsikirjoitetuilla tapahtumallisilla kohtauksilla ja fyysisillä siirtymillä sekä kalustuksen kautta otetuilla kehollisilla asennoilla ja esineiden avulla suoritetuilla rituaalisilla eleillä oli yhä huomionarvoisempi sija.

Seuraavaksi esitän kalustekohtaisen erittelyn Munkkivuoren ja Tapiolan jumalanpalvelustiloissa toteutetuista sisustusratkaisuista, joita peilaan kirkkoarkkitehtuuria koskeviin aikalaiskeskusteluihin ja tutkimuskirjallisuuteen. Aihepiiri kytkeytyy sakraalitalan liturgisen ulottuvuuden käsittelyyn.

Alttari ympäristöineen. Jumalanpalvelusmenojen pääasiallisena keskuksena toimiva kiinteä alttaripöytä muodostaa tarkastelemissani kirkkotiloissa kiintopisteen, jonka huomionarvoisuutta ja erityislaatuisuutta on korostettu myös valaistusratkaisuin. Siinä, missä Munkkivuoressa mustasta graniitista tehty alttari kiinnittyy kuoriseinään, Tapiolassa tummanvihreästä italialaisesta marmorista valmistettu pöytä seisoo kuorissa vapaasti. Tämä sinänsä pieni joskin toiminnallisesti ja symbolisesti merkittävä eroavaisuus on yksi liturgisen uudistuksen tunnusomaisia ratkaisuja.

Luterilaisessa kirkkotilatradiitiossa vallitsevana alttarimallina toimi vuosisatojen ajan katoliselta keskialjalta periytynyt pyhätön päätyseinään kiinnitetty umpinainen arkku. Sen sijoittelulla ja muotoilulla viitattiin Kristuksen sovitusuhriin ja hänen mystiseen läsnäoloonsa ehtoollisen sakramentissa. Järjestelyn seurauksena pappi toimitti osan jumalanpalveluksesta itää kohti suuntautuen (*ad orientem*) eli seurakuntaan nähden selin kääntyneenä. Altтарin uudeksi esikuvaksi nostettiin varhaiskristillisen ajan kotikirkkoissa käytetty yksinkertainen puinen ehtoollispöytä eli *mensa*. Kalusteen siirtäminen kuoritalan keskelle mahdollisti sen, että pappi pystyi toimittamaan osan messusta kirkkokansaan päin kääntyneenä (*versus populum*). Tällä tavoin alttari muodostui kristittyjen keskinäisen yhteyden välineeksi ja sen vertauskuvaksi. Eino Sormunen piti eri aikoina ja eri kulttuureissa toistunutta alttaripalvontaa osoituksena yleisinhimillisestä pyhyiden kaipuusta.¹⁵⁵

Väitöskirjassaan uudempien suomalaisten kirkkorakennusten alttaritilajärjestelyitä tutkineen Sari Dhiman mukaan alttaripöydän siirtymistä keskemälle kuoria selittävät myös modernin kirkkosalin arkkitehtonisesti vapautunut rakenne sekä tiläjäsennyksen esteetti-

153. Kertomus Munkkivuoren kirkon rakentamisesta (30.12.1964), 4. HSTA/Munkkivuori; ks. myös Itkonen 2013, 106.

154. Ks. T. Sarantola. Ihanteellinen kirkko – kokonaistaideteos. *Taide* 4/1967, 176.

155. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 143; Sormunen 1962, 25–26; Rappe 1963, 104–105, 114–117; ks. myös Dhima 2008a, 67–70.

set ja sommitelmalliset tekijät. Esimerkiksi kaikissa Aarno Ruusuvuoren 1960-luvulla valmistuneissa kirkollisissa uudiskohteissa alttari on sijoitettu päätyseinästä irralleen, mikä viittaa ratkaisun olleen suunnittelijälähtöiseen mieltymykseen perustuva tavaramerkki. Alttaritilaan kohdistuvilla myöhemmillä muutoksilla on varmistettu, että pappi kykenee siirtymään esteettömästi kalusteen taakse: Munkkivuoressa kuorin keskelle on sittemmin lisätty toinenkin alttaripöytä, ja Tapiolassa aiemmin alttarintakaisella lattialla seissyt metalliristi on nyttemmin kiinnitetty päätyseinään.¹⁵⁶

Tarkastelluissa kohteissa alttaria kehystää puomimainen kuorikaide polvistumispenkkeineen. Munkkivuoressa se on puinen. Kirkon suunnitteluprosessin eri vaiheissa valmistuneissa luonnoksissa Olavi Kantele tutki kalusteen vaihtoehtoisia toteutustapoja: siitä oli olemassa kulmikas, suora ja kaareva versio.¹⁵⁷ Eelis Gulin selitti, että alttarikaide oli mieluiten muotoiltava joko loivasti kaartuvaksi tai puolipyöreän muotoiseksi. Kalusteen tehtävänä oli muistuttaa ehtoollisenvieton ajaksi alttarin äärelle kokoontunutta seurakuntaväkeä heidän perheyhteydestään. Tapiolassa alttarin kummallakin sivulla on betoniset kuorikaiteet. Myöhemmässä haastattelussaan Aarno Ruusuvuori selitti, että edestä kokonaan avoimeksi jätettyyn alttarijärjestelyyn päädyttiin kirkkoherra Lehtosen ehdotuksesta. Hänen mukaansa kaiteiden tehtävä oli ojentautua ”kuin käsivarret vetäen kirkkoon saapuvaa puoleensa.”¹⁵⁸ Kiinnostavana paralleeli-ilmiönä alttariympäristön muotoilussa ilmenneille tarkistuksille, joiden avulla kuorin fyysistä ja toiminnallista esteettömyyttä vahvistettiin, oli Voitto Huotarin mukaan 1950-luvun loppuun mennessä ehtoollista koskevassa ajattelutavassa tapahtunut muutos. Kirkossa oli ryhdytty madaltamaan toimitukseen osallistumiseen liittyviä käytänteellisiä kynnyksiä, minkä seurauksena ehtoollisaktiivisuus lähes kaksinkertaistui.¹⁵⁹ Tilallis-toiminnalliset muutokset korostivat seurakuntalaisten sakramentaalista osallisuutta jumalanpalveluksessa.

Saarnatuoli. Vuoden 1957 *Arkkitehti*-lehdessä Eino Sormunen esitti, että perinteisin paikka saarnatuolille oli kirkkosalista katsottuna kuorin vasemmalla laidalla. Kalusteen sijoittelussa oli varmistettava, että papin puheääni kantautuisi riittävän kuuluvasti tilan etualalta kaikkialle jumalanpalvelushuoneeseen. Viisi vuotta myöhemmin samainen kirkonmies totesi saarnatuolin kokoluokan pienentyneen ja saaneen entistä vaatimattomamman ulkomuodon. Säännönmukaista paikkaa sille ei enää tarvinnut määritellä, sillä kalusteen tarkempi sijainti riippui kunkin kuoritilan kokonaisjärjestelystä. Saarnatuolin tärkein tehtävä oli toimia julistuksen, todistuksen ja tunnustuksen välineenä. Sormusen kannan muutoksesta on luettavissa viitteitä ruotsalaisen liturgiakirjallisuuden kautta Suomeen välittyneestä uudesta saksalaislähtöisestä kirkkotilan teologiasta. Siinä korostui aikaisempaa holistisempi ja pragmaattisempi näkemys kirkkosalin sisustuksellisten ratkaisujen lähtökohdista. Kuorikalusteiden kaavamainen ryhmittely opillisesti tulkinnanvaraisten arvo-

---

156. Dhima 2008a, 69–70; ks. myös Airas 1992, 100; Dhima 2006, 140; Dhima 2015, 226.

157. Ks. Olavi Kanteleen 4.11.1959 ja 20.1.1961 Herttoniemessä signeeraamat Munkkivuoren kirkon luonnospiirustukset. (1. krs. pohja). HSTA/Munkkivuori;

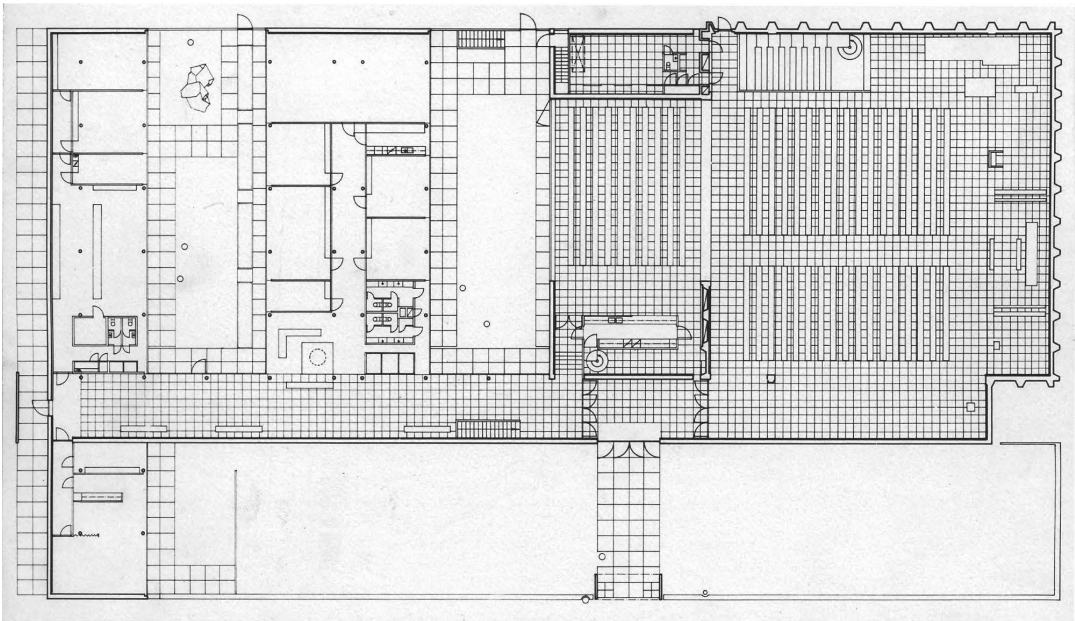
158. Gulin 1959, 9; Lehtonen 1979, 14; ks. myös Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 2.

159. Huotari 1977, 223.

hierarkioiden mukaan ei ollut enää nykypäivänä mielekästä.¹⁶⁰

Munkkivuoressa ulkoisesti varsin massiivinen saarnatuolirakennelma sovitettiin kirkkosalista katsottuna kuoritilan oikealle laidalle, sen uloimmalle reunalle mahdollisimman lähelle seurakuntaa. Kalusteen koriosa koostuu toisiinsa lomittuvista puupeileistä, jotka vuorattiin mustalla nahkapäällysteellä. Samaa materiaalia on käytetty alttarikaiteen polvistumispenkissä. Tumma väritys toistuu graniittisessa kastemaljassa ja alttaripöydässä, mikä luo visuaalista ja symbolista jatkuvuutta eri liturgisten kalusteiden välille. Tapiolassa matala, kuutiomainen ja betonista valettu eleetön saarnatuoli sijoitettiin traditionaaliselle paikalleen kuoritilan vasempaan laitaan. Kalusteen vaatimattomalla muotoilulla ilmaistiin ja tuotettiin papin likeinen suhde sanankuulijakuntaan. Tapiolan kiinteä saarnatuoli on sittemmin korvattu puisella ja siirrettävällä mallilla.¹⁶¹

Vuonna 1958 uuskansankirkollisen liikkeen vaikutuspiirissä olleessa *Vartija*-lehdessä julkaistiin saksalaispastori Horst Symanowskin kirjoitus ”Seurakunta ilman saarnatuolia”. Sen mukaan massiivisilla saarnatuoleilla oli taipumus etäännyttää esipaimenet laumastaan, mikä muodostui esteeksi yhdelle jumalanpalveluksen päätehtävälle eli seurakunnallisen perheyhteyden muodostumiselle. Symanowskista aika oli ajamassa ohi sellaisista tilaratkaisuista ja kirkollisen elämän käytänteistä, joissa kirkonmiesten ja maallikoiden välistä eroa alleviivattiin. Ihmisillä ei ollut tarvetta tulla alistetuiksi, koulutetuiksi ja opetuiksi vaan pikemminkin kohdatuiksi ja kuulluiksi. Huomionarvoisesti Voitto Huotarin mukaan eräät helsinkiläiset kirkkoherrat kiinnostuivat 1960-luvun alussa saarnan kehittämisestä muodon

Kuva 106. Tapiolan kirkon ensimmäisen kerroksen pohjakaava. Oikealla kirkkosali, jonka etualalle liturginen kalustus on sovitettu orgaanisesti. (Kuva: Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

160. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144; Sormunen 1962, 28, 46; vrt. Rappe 1963, 117, 145–147; Hård af Segerstad 1962, 12.

161. Lehtonen 1979, 14; Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 55.

kannalta vuoropuhelunomaiseksi ja sisällön kannalta ihmisten jokapäiväisiin elämänkysymyksiin liittyväksi.¹⁶² Niin saarnatuoliin kuin saarnaan liittyvien muutosten yhdenaikaisuus nostaa jälleen esiin liturgisten reformipyrkimysten kokonaisvaltaisuuden, periaatteellisine, käytännöllisine ja materiaalisine ulottuvuuksineen.

Tapiolan kirkossa saarnatuolin tilallisena vastinparina toimii alttarin oikealle puolelle sijoittuva kevytrakenteinen betoninen lukupulpetti. Kalusteen avulla jumalanpalveluskaavaan sisältyvät raamatunlukuosiot jaksottuivat havainnollisemmin, minkä lisäksi ääneen lausuttavien tekstiosuuksien hajauttaminen kuorin eri kohtiin korosti tilaisuuden seremoniallista luonnetta. Aloite lukupulpetin sisällyttämisestä kirkkoon oli tullut mitä ilmeisimmin kirkkoherra Lehtoselta. Kaluste oli suomalaisissa sakraalituloissa uusi tulokas, eikä Eino Sormunenkaan osannut vielä tarjota sille erityistä paikkaa tai tehtävää luterilaisessa jumalanpalvelushuoneessa. Axel Rappen mukaan esikuvana moderneille, matalahkoille ja kevytrakenteisille saarnatuoleille ja lukupulpeteille oli toiminut varhaiskristillinen puhujankoroke eli *ambo*. Niitä saattoi olla kuorin laidalla yksi tai kaksi.¹⁶³

Kastemalja. Munkkivuoren kuutiomainen kastemalja on sileäpintaista mustaa graniittia. Kalusteelle on varattu paikka kirkkosalista katsottuna kuoritilan vasemmalle laidalle. Sijoittelutapa noudattelee Eino Sormusen suosituksia, joiden mukaan pienemmissä pyhätoissa alttari, saarnatuoli ja kastemalja oli kaikki keskitettävä sakraalitilan etualalle. Jälkimmäisen sijaintikohtaa hän olisi suonut korostettavan omalla nurkkauksella. Aarno Ruusuvuori tutki edellä kuvatus kaltaista järjestelyä Tapiolan kirkkoa suunniteltaessa. Muutamissa luonnospiirustuksissa kastemalja sijoittui kuoripäädystä ulosvedettyyn syvennykseen. Lopullisessa toteutuksessa kaluste muodostui runkokuoneen kylkeen liittyvän lyhyemmän ja matalamman sivulaivan pääteaiheeksi. Kastepaikka muodostaa muusta jumalanpalvelushuoneesta hieman eriytyvän vaikkakin siihen avautuvan kappelitilan. Sormusen mukaan edellä kuvatus kaltainen sijoitteluratkaisu sopi etenkin kokoluokaltaan suurempiin pyhättöihin. Kirkkoarkkitehtuurin vuosisataisessa perinteessä kastekappeli eli *baptisterio* oli toiminut eräänlaisena kirkon esikartanona – paikkana, jossa ihminen otettiin seurakuntayhteisön jäseneksi kasteen sakramentin kautta. Kalusteen sijoittaminen sakraalitilan sisään tuloon yhteyteen toimi Sormusesta konkreettisena muistutuksena kristillisen elämäntaipaleen alkupisteestä sekä kirkkokansaa yhdistävistä yliajallisista ja -paikallisista perhesiteistä. Vaikka kirkonmies selitti iloitsevansa kastejuhlien siirtymisestä yksityisiin koteihin, joiden ulkoisten puitteiden hän katsoi muuttuneen yhä arvokkaampaan suuntaan, Sormunen pahoitteli toimituksen liturgisen painoarvon vähentymistä. Siltä osin hän toivoi paluuta vanhaan julkiseen kastekäytäntöön.¹⁶⁴

Tapiolan kirkon kastemalja on koverrettu Eino Sormusenkin kannattamalla tavalla karkeaan kivenjätkäleeseen, tässä tapauksessa valkomarmoriseen paasiin. Sitä on korostettu kattoikkunasta tulvivalla ylävalolla. Kastemaljassa on alati juokseva vesi, jonka vai-

162. H. Symanowski. Seurakunta ilman saarnatuolia, *Vartija* 1958, 153–156; Huotari 1980, 171.

163. Rappe 1963, 133; Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 2; ks. myös Dhima 2008a, 74–76.

164. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144; Sormunen 1962, 28–30; Aarno Ruusuvuoren 12.2.1963 ja 19.3.1963 Helsingissä päiväämät Tapiolan kirkon luonnospiirustukset (1. krs., pohja), MFA; ks. myös Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 11.

Kuva 107. Näkymä Tapiolan kirkkosaliin. Etualalla kastemalja, tilan perällä seurakuntasalia erottava nostoseinä, ikkunaritilä, sakaristoon johtava ovi ja kuorokoroke. (Kuvaaja: Matti Saanio, 1965. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

mea solina kaikuu muutoin hiljaiseen kirkkosaliin. Äänielementti lisää jumalanpalvelushuoneen modernia tilataideteosmaista vaikutelmaa. Sormusen mukaan pulppuavan veden tehtävä oli muistuttaa varhaiskristillisestä kasteesta, joka toimitettiin virtaavassa joessa. Rappen kirkkoteoksesta käy ilmi, että vastaavanlaisia kastemaljoja oli toteutettu muihinkin eri puolille Eurooppaa rakennettuihin uusiin pyhättöihin. Esimerkkinä Tukholman Vällingbyssä sijaitseva Peter Celsingin Pyhän Tuomaan kirkko (1960), jossa on monia muitakin rakennustaiteellisia yhtymäkohtia Tapiolan kirkkoon. Rappe piti veden kuuluvaa läsnäoloa sakraalitulassa modernille ajalle sopivana uskonnollisena symboliaiheena, jonka kautta nykyihminen saattoi lähestyä syntymän ja kuoleman sekä ylösnousemuksen mysteereitä.¹⁶⁵

Urut ja kuoro. Vuonna 1957 Keijo Petäjä esitti *Arkkitehti*-lehdessä, kuinka sakraalitalan viimeistely puhtailla, yksinkertaisilla ja kestävillä materiaaleilla antaa sille myös jalon soinnun. Hän vertasi jumalanpalvelushuoneen tekemää visuaalista

vaikutelmaa urkujen tuottaman äänimaailman sävyyn. Petäjän mukaan arkkitehtuurin ja musiikin risteävyys taidelajeina konkretisoitui soitannon tehdessä kirkkosalin fyysisestä muodosta kuuluvan.¹⁶⁶ Funktionalismin myötä suunnittelijoiden huomio pyhättörakennusten akustisten olosuhteiden tarkoituksenmukaistamiseen lisääntyi. Tapiolan kirkko kaavailtiin jo lähtökohtaisesti taiteellisesti korkeatasoisen kirkkomusiikin esityspaikaksi. Edellä mainituista syistä kirkkosalien suunnittelutyössä turvauduttiin yhä lisääntyvästi alan tekniiseen erityisosaamiseen: Olavi Kantele ja Aarno Ruusuvuori konsultoivat johtamissaan hankkeissa akustiikkainsinööri Mauri Parjoa.¹⁶⁷ Asiantuntemusta vaadittiin myös urkujen rakentamisessa. Tavanomaiseksi muodostui, että tilan ääniolosuhteisiin tarkoin sovitettu soitin valmistui vasta muutama vuosi kirkon käyttöönoton jälkeen.

Munkkivuoressa paikat uruille ja kuorolle varattiin totunnaisesti kirkkosalin pääsisäänkäynnin päälle sijoittuvalta tilavalta ylälehteriltä. Laulajille varattuja penkkejä on soittimen molemmin puolin. Jumalanpalvelustilassa urut muodostavat alttarin kanssa aksiaalisen vastinparin, jolloin niiden musiikki johdattelee kuoria kohti suuntautuvaa kulkua ja huomiota. Soitinjulkisivu koostuu kahdesta kaapistosta: pienempi kiinnittyy lehterikaiteeseen,

165. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144; Sormunen 1962, 28–30; Rappe 1963, 165.

166. K. Petäjä. Seurakuntatyön ja arkkitehtuurin vaatimukset seurakuntataloja suunniteltaessa, *Arkkitehti* 9-10/1957, 160.

167. A. Ruusuvuori. Tapiolan kirkko. *Arkkitehti* 9-10/1966, 128; Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 2; Kertomus Munkkivuoren kirkon rakentamisesta (30.12.1964), 4. HSTA/Munkkivuori.

suurempi muodostaa tiiviin ja symmetrisesti porrastuvan tilan jumalanpalvelushuoneen peräseinälle. Urkufasadin jäsentelyssä käytetty muotoilu, materiaali ja väritys toistuvat saarnatuolissa lähes yhtenevinä, mikä liittää kirkkosalia määrittävät äänimaailmat – puheen ja musiikin, julistuksen ja ylistyksen – visuaalisesti ja symbolisesti yhteen. Tapiolassa urkujen ja kuoron paikaksi valikoitui runkokuoneen pohjoinen laita. Siinä, missä soitin on lähempänä kirkkosalin etualaa, laulajille tarkoitettu korokemainen sivulehteri sijaitsee tilan peräosassa. Sijoittelun epätyypillisuus nousi esiin kirkkokilpailun juryn pöytäkirjamerkinnässä, jonka mukaan se oli hyvä vaikkakin erikoinen.¹⁶⁸ Urkujen tummaksi petsattu tammikaapisto puunvärisine kehikkoineen ja metallisine pillikenttineen muodostavat polveilevasti artikuloidun kokonaisuuden. Kiilamaisesti kuoria kohti kapeneva kuoroaitio on maalattu valkoiseksi. Edellä kuvattujen tilaelementtien avulla Aarno Ruusuvaari loi sakraalitilaan saapuvalla vieraille katseltavaksi geometrisiin muotoihin sekä väri- ja materiaalipintojen vaihteluun perustuvan plastisen komposition.

Tarkastelluissa tapauskohteissa selvä ero urkujen ja kuoron paikan sijoituksessa toimii jälleen huomionarvoisena esimerkkinä kirkkosalin liturgisesta uudistuksesta. Vuonna 1957 Eino Sormunen totesi – kuin tulevaa kehitystä ennakoiden – että edellä mainittujen tilaelementtien sijoittelukysymys oli siirtymässä uuteen vaiheeseen. Urkujen ja kuoron paikan määärtyminen oli ensisijaisesti pragmaattinen pulma, jossa kaikkein olennaisinta oli toimivan akustiikan aikaansaaminen. Mitään estettä soittimen sijoittamiseksi barokin ajalta periytyvän konvention mukaisesti alttariin nähden tilan vastakkaiseen pätyyn, pääovien yläpuolella olevalle lehterille ei hänen mukaansa ollut, ainoastaan kirkkosalia valaisevien ikkunoiden peittämistä oli vältettävä.¹⁶⁹ 1950- ja 1960-lukujen taitteessa pääkaupunkiseudulle valmistuneista sakraalirakennuksista urut oli sijoitettu epäsovinnaisemmin Herttoniemen kirkon (1958) sivuylälehterille sekä peräosasta laajennettavan jumalanpalvelustilan etualalle Tapanilan työkeskuksessa (1957) ja Paloheinän seurakuntatalossa (1963).

Vuoteen 1962 mennessä Sormusen mietteet olivat muuttuneet periaatteellisempaan suuntaan: urkujen ja kuoron paikan liiallinen etäisyys kuoritilaan nähden oli ongelmallista musiikillisesti ja liturgisesti. Kirkkosuunnittelijoiden tuli ryhtyä tutkimaan systemaattisemmin sellaisia ratkaisuja, joiden avulla urkujen ja kuoron paikka voitaisiin sovittaa jumalanpalvelushuoneen etualalle sakraalitilan funktionaaliseen keskiöön. Vaihtoehdon kehittämisestä puolsi Sormusen mielestä sekin, että konserttilaatuisten soitinten kokoluokka oli pienentynyt. Lisäpontta järjestelyn päivittämiseksi antoivat jälleen varhaisempien liturgisten käytänteiden tarjoama esikuva. Vielä keskiajalla *kuoro* oli laulanut *kuorissa*: esittäjäjoukon ja kirkkotilan osan tiivis historiallinen kytkös käy ilmi niistä käytettyjen sanojen yhteisestä etymologisesta juuresta. Voitto Huotarin mukaan 1960-luvulla muutamissa Helsingin seurakunnissa kirkkokuoron esitystoiminta ryhdyttiin sitouttamaan yhä tiiviimmäksi osaksi jumalanpalveluksen kokonaisuutta: sille annettiin selkeämpi rooli messukaa-
van eri osioissa.¹⁷⁰

168. Tapiolan kirkkokilpailun palkintolautakunnan pöytäkirjakooste liitteineen (13.1.1962), 8 §. MFA.

169. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144.

170. Sormunen 1962, 30–31; Rappe 1963, 171–174; ks. myös Huotari 1980, 171.

Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkosalien vertaileva tarkastelu nostaa esiin sakraalitilojen sisustusjärjestelyissä tapahtuneen liturgisen käänteen. Sen avulla jumalanpalvelushuoneen kokonaisdynamiikka muutettiin tavalla, joka lisäsi kirkonmenojen vuorovaikutuksellisuutta sekä vahvisti seurakuntalaisten keskinäistä tasa-arvoisuutta ja heidän yhteyttään tuonpuoleiseen. Uudistuksen ideologisenä taustajuonteena oli ajatus, jonka mukaan kalustuksessa ja käytänteissä jäsennetyn kulttinäytelmän vuosisatainen symboliikka säilyttäisi merkityksellisyytensä ajanmukaistamisesta huolimatta. Kirkkotilan muuntautumiskyky toimi osoituksena kristinuskon rituaalisten totuuksien sopeutuvuudesta ja niiden relevanttiudesta modernissa maailmassa.

Vanhaa ja uutta, profaania ja pyhää kirkkosalin liitännäistiloissa

Lähemmin tutkiini jumalanpalvelushuoneisiin liittyy joukko aputiloja, joiden spesifi käyttötarkoitus liittyi kirkonmenojen valmisteluun ja taiteellisesti tasokkaiden musiikkiesitysten tekniseen toteutukseen sekä sähköisten joukkoviestinten hyödyntämiseen osana kirkon laajempaa julistustehtävää. Perinteisen sakastin lisäksi edellä kuvattuihin kuuluivat erilaiset odotus- ja valmistautumishuoneet sekä ajanmukaiset tarkkaamo- ja radiointitilat. Jälkimmäisten merkitys oli sikäli tärkeä, että vielä 1970-luvun alussa valtakunnalliset radio- ja televisiojumalanpalvelukset tavoittivat peräti yli 30 % väestöstä. Samaisiin tilaisuuksiin osallistui paikan päällä vain reilut 2 % kansalaisista.¹⁷¹ Joukkoviestimillä välitettiin myös kirkkoissa pidettyjä hartauksia ja konsertteja.

Munkkivuoressa kirkkosalia edeltävän eteisaulan odotustilasta pääsee kierreportaita pitkin lehterikerroksessa sijaitsevaan kuorolaisia ja muita esiintyjiä varten varattuun valmistautumistilaan. Sen päälle sijoittuva tarkkaamo muodostaa urkuparvelle lasikatteen kuo- tion, josta käsin tilaisuuksien kulkua on voitu seurata vaivattomasti. Tapiolassa vastaavat huonetilat on kätkeyty jumalanpalvelushuoneen yhteyteen, esteetön näköyhteys on järjestetty huomaamattomin ikkuna-aukokuksin. Teknisen ohjauskeskuksen lisäksi kirkkosalissa olevan sivuttaisen kuorolehterin sisäpuolelle sovitettiin solistia, urkuria ja kuoroa varten varatut huoneet. Radiointitila sijoitettiin pyhätön peräosaan liittyvän seurakuntasalin keittön yläpuolelle.¹⁷²

Toisen maailmasodan jälkeisen ajan kirkonrakentamisessa sakastiin liitetyt rituaaliset ja hengelliset merkitysulottuvuudet saivat yhä korostuneemman aseman, mikä ilmeni varsinaisten tilaratkaisujen ja toiminnallisten käytänteiden tasolla. Sakraalirakennusten suunnittelua koskevista ohjeistuksista Eino Sormunen muistutti messun alkavan jo sakaristosta ja etenevän sieltä liturgisen käsikirjoituksen määrittämässä järjestyksessä jumalanpalvelustilan muihin osiin. Huomiolla hän tähdensi, että huonetilan sijoitteluun ja viimeistelyyn kiinnitettäisiin vastedes yhä enemmän huomiota. Sormunen ja Eelis Gulin harmittelivat vanhemmissa pyhätöissä tavattuja tilajäsennyksiä, joiden seurauksena rauhaton

171. Häkämies 1973, 2; Huotari 1977, 222.

172. Ks. Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 60–61, 63–64.

liikehdintä tai äänekäs puheleminen kantautuivat sakaristosta esteittä kirkkosaliin saakka. Lisäksi sakastin kunto ja yleisilme aiheuttivat huolta papillisen tehtävähoidon kannalta. Sormusen mukaan tila oli usein arkinen ja hoitamaton, minkä vuoksi se ei virittänyt jumalanpalveluksen toimittajaa hartaudelliseen tunnelmaan. Valmistautumistilan uskonnollista arvokkuutta tuli hänen mukaansa vahvistaa sopivin sisustusratkaisuin, kuten pienellä alttariryhmällä. Sen tehtävä oli palvella papin yksityistä hiljentymistä ja osana kahdenkeskistä rippitoimitusta.¹⁷³ Tältä osin tila avautui riviseurakuntalaisten käyttöön.

Munkkivuoressa sakaristo on sovitettu kirkkoon sovinnaisella tavalla. Tila muodostaa runkohuoneen alttaripäätyyn liittyvän matalan siiven, johon on olemassa oma sisäänkäyntinsä. Sakastiosan arkkitehtonisessa jäsentelyssä on elementtejä, jotka toistuvat rakennuskompleksin kirkko- ja seurakuntatalo-osissa. Näitä ovat voimakkaammin profiloitu kuparinen pulpettikatto ja sivuseinän verhoilussa käytetyt valkoisiksi emaloidut metallilevyt. Eksteriöörltään sakaristo sulautuu osaksi sekä sakraalia että profaania piiriä. Sisältä päin tarkasteltuna huoneisto yhdistyy kirkkosaliin yhdyskäytävän avulla. Sisääntulo on saarnatuolin taustaseinäkkeen suojaama, minkä vuoksi pappi ilmestyy kuoriin toimittamaan jumalanpalvelusta jokseenkin ennakoimattomasti. Tapiolassa sakaristo on sijoitettu kokonaisuudessaan pyhän piiriin eli runkohuoneen sisäpuolelle. Ulkoa sinne kuljetaan kirkon pohjoisseinässä olevan sisäänkäynnin kautta, josta käsin pääsee myös kuoroaitioon. Koska sakasti on kirkkosalin takakulmauksessa, sen sijainti jo lähtökohtaisesti pakottaa jumalanpalveluksen toimittavan seurakunnan esipaimenen tekemään tilaisuuden alkajaisiksi huomiota herättävän ja näyttävän sisääntulon. Kirkkosalin keskikäytävää pitkin kuoritilaan kulkeva pappi toimi Sormusenkin mukaan merkinä messun yhteisen osuuden alkamisesta. Kirkonmiehen seremoniallinen liikkuminen sakraalitalassa otettiin Tapiolassa sakaristojärjestelyn lähtökohdaksi. Hämärähkön tilan omaleimaista tunnelmallisuutta on lisätty harvituin ikkuna-aukotuksin: päivänvaloa siivilöityy kattoikkunasta sakastin perällä olevalle kiinteälle alttaripöydälle.¹⁷⁴

---

173. E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144; ks. myös E. Gulin. Kirkkoarkkitehtuurista, *Arkkitehti* 3/1959, 9; Sormunen 1962, 42.

174. Munkkivuoren kirkon pääpiirustukset (1. krs., pohja), Olavi Kantele 18.12.1961. HSTA/Munkkivuori; Tapiolan kirkon pääpiirustukset (1.krs, pohja), Aarno Ruusuvoori Helsingissä 10.4.1964. MFA.; E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144; Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 57–59.

6.3.3 TOIMIVAA JA TYYLIKÄSTÄ: SEURAKUNTAPERHEEN YHTEISET KÄYTTÖTILAT

Siirryn käsittelemään Munkkivuoren ja Tapiolan monitoimikirkkojen seurakunnallista arkitoimintaa varten suunniteltuja huoneistoja. Tilat ovat saattaneet yhteen seurakuntalaiset ja seurakunnan työntekijät viikon lähes jokaisena päivänä. Kun kirkkosalin käyttöä määritti jumalanpalvelusyhteisön kokoaminen ja sen symbolinen eheyttäminen, seurakuntatalo-osan toimintadynamiikka perustui tilaisuus- ja viiteryhmäkohtaiseen eriyttämiseen. Seurakuntakeskuksen tilajaon sosiaalisen tarkoituksenmukaisuuden lähtökohtana oli yhteyden ja erillisyyden vuorottelu.

Munkkivuoressa seurakuntatyön tilat sijoitettiin Naantalintien suuntaiseen paviljonkimaiseen ja matalaan siipirakennukseen, joka katettiin loivalappeisella kuparisella aumakatolla. Pohjakaavaltaan suorakulmaisen seurakuntatalon yleisilme on riisutun arkinen, mikä kontrastoituu mittakaavaltaan suurellisempaan ja jäsentelyltään veistoksellisempaan runkokuoneeseen. Kahden rakennusosan välille on haettu jatkuvuutta ja eroavuutta harmitulla julkisivudetaljoinnilla. Vaikka seurakuntakodin kapeissa päädyissä hyödynnettiin samaa harmaata kalkkihiiekkatiiltä, jolla kirkkokin on verhoiltu, siipiosan pitkät sivut on vuorattu valkoiseksi emaloidulla metallilevyllä. Samantapaisia pintamateriaaleja käytettiin viereisen ostoskeskuksen viimeistelyssä. Tältä osin alueen maallinen ja hengellinen rakennuskanta muodostavat kaupunkikuvallisen jatkumon.

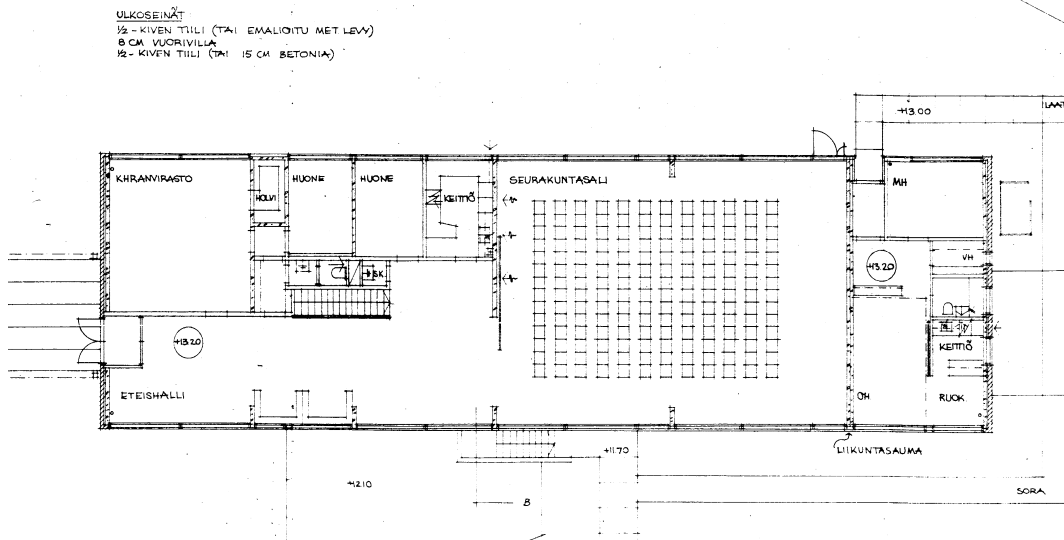
Samassa kohteessa seurakuntatalosiipi liittyy kirkko-osaan katetun ulkoyhdyskäytävän avulla, mikä ohjaa ihmisten fyysistä kulkua profaanista elämänpiiristä sakraaliin – ja toisinkin päin. Vuonna 1967 munkkivuorelainen Simo Repo tarjosi *Kirkko ja kaupunki* -lehdessä välitilalle symbolisen ja suorastaan paratiisillisen luennan. Hänen kuvauksessaan toistui näkemys, jonka mukaan kirkollinen arkitoiminta tarjosi lähiön asukkaille virkistystä ja kaivatua vastapainoa jokapäiväiseen elämään:

[-- Siipirakennuksen yhdistää katos kirkkoon. Olen joskus toivonut, että katos saisi lasiseinät ja sisälle kauniin talvipuutarhan pitämään yllä toivoa ja uskoa kesään talven pitkinä pimeinä. Samalla se voisi vertauskuvallisesti kertoa siitä suuresta kesästä. Mutta vaikka todellisuudessa kierteleekin toistaiseksi niissä maisemissa vinkka tuuli, niin kuitenkin monet illan ja viikon mittaan kulkevat ovesta sisään ja ovesta ulos, viihtyvät siellä ja saavat vaihtelua ja voimaakin tavanomaiseen arkiseen päivään.¹⁷⁵

Suunnitteluprosessin aikana Olavi Kantele muutti Munkkivuoren kirkon kaksikerroksisen seurakuntatalosiiven huonejärjestyksiä ja -hierarkioita selkeämpään, edustavampaan sekä arkikäytön kannalta tarkoituksenmukaisempaan suuntaan. Kummankin kerroksen toimintaprofilia keskitettiin niin, että yläkerta rauhoitettiin seurakunnan hallintoa ja kirkkokansan keskinäistä seuranpitoa palveleville tiloille. Eristetympään alakertaan sijoitettiin kerho- ja harrastustoimintaa sekä kristillistä kasvatusta palvelevat huoneistot.¹⁷⁶

175. S. Repo. Munkkivuori itsenäistyi, *Kirkko ja kaupunki* 11.1.1967.

176. Ks. Olavi Kanteleen Herttoniemessä 4.11.1959 signeeraamat Munkkivuoren kirkon luonnospiirustukset; vrt. Olavi Kanteleen 11.12.1961 signeeraamat Munkkivuoren kirkon pääpiirustukset. HSTA/Munkkivuori.

Kuva 108. Munkkivuoren kirkon seurakuntakotisiiven ensimmäisen kerroksen pohjakaava: vasemmalla virastotilat, keskellä seurakuntasali, oikealla talonmies-vahimestarin asunto. (Munkkivuoren kirkon rakennuslupapiirustukset, ARSKA.)

Pohjakaavajäsentelyltään E-kirjainta muistuttavassa Tapiolan seurakuntakeskuksessa toiminnallisesti eriytetyt virasto- ja kerho-osat sovitettiin perättäisesti sisäpihavyöhykkeiden rajaamiin sakaroihin. Ainoastaan seurakunnan arkityölle varattuja huonetiloja sijoitettiin myös rakennuksen massoittelevaan kellarikerrokseen. Ulkoa tarkasteltaessa kirkkokompleksin liturgista, toiminnallista ja hallinnollista käyttöä palvelevat osat erottuvat toisistaan ja sulautuvat toisiinsa hienovaraisin arkkitehtonisin keinoin. Tilaryhmät muodostavat horisontaalisen ja porrasteisesti madaltuvan rakennusvolyymin sarjan. Tasakattoisten siipiosien fasadijäsentely on toteutettu betonivalu ja -elementtipinnoin.

Tapiolassa monitoimikirkkoratkaisua leimaa avara sisääntulohalli, joka yhdistää kompleksin huoneistoryhmät toisiinsa. Virastosiiven puoleisen ulko-oven toimiessa pitkänomaisen tilan alkupisteenä, sen päätekohtaksi muodostui kirkkosalin kastepaikka. Seurakuntakeskuksen pääovet sijaitsevat eteisaulan keskivaiheilla. Pylväskäytävää muistuttavan tilan arkkitehtonisessa jäsentelyssä korostuu materiaallinen kontrastisuus: yksi sen sivuista on umpinainen harkkoseinä, toinen avautuu lasiseinien välityksellä valoisalle sisäpihavyöhykkeelle. Rakennuspiirustuksista käy ilmi, että Aarno Ruusuvuoren tarkoitus oli kytkeä pyhätön sisäpuolinen kulkuväylä ulkona olevaan katuverkostoon. Ratkaisu oli omiaan korostamaan kirkko- ja kaupunkitilan rinnasteisuutta. Eteishallin torinomainen kokoaavuus korostui sille tarjotuissa käyttötarkoituksissa. Kirkkoherra Samuel Lehtonen selitti: ”Avara käytävä palvelee luonnollisena ihmisten kohtauspaikkana. Siellä voi pysähtyä keskustelemaan toisen kanssa. Tämä tila soveltuu luontevasti myös erilaisten tapahtumien, kuten kirkkokahvien, taidenäyttelyjen tai myyjäisten paikaksi.”¹⁷⁷

Kohteen valmistumisen aikoihin alueen nuorisopappina työskennellyt Jussi Talasniemi halusi tähdentää *Tapiola tänään*-lehdessä seurakuntaelämään mukaan tuleminen matalakynnyksisyyttä. Vaikka ensisilmäyksellä umpiomainen sakraalirakennus vaikuttikin sulkeu-

177. Lehtonen 1979, 15.

Kuva 109. Tapionraitin kävelykatu. Modernissa kaupunki- ja kirkkotilassa kulkeminen määrittivät arkkitehtuurin suunnittelua ja sen käyttöä. (Valokuvaaja: Teuvo Kanerva, 1966. Espoon kaupunginmuseo, 2122:191. FINNA.)

tuvan lähiympäristöstään, se oli todellisuudessa oletettua huokoisempi. Pyhätön läpäisevyyden tuli olla laadultaan myös sosiaalista. Tilaan ja siinä järjestettäviin tilaisuuksiin oli lupa tulla juuri sellaisena kuin oli:

Tapion raitti on vapaa, puolueeton ja julkinen kulkuväylä. Kuka tahansa saa siellä kävellä, seisokella ja keskustella, kunhan vain ei käyttäytymisellään häiritse yleistä rauhaa ja järjestystä. Siksi nuoriso rakastaa raittiamme. [--] Sementtiaita erottaa Tapion raitin ja uuden kirkkomme sekä sen lisätilojen muodostaman rakennusryhmän. Erottavassa väliseinässä on kuitenkin aukkoja. Ne ilmoittavat: raitilta on pääsy pyhäkköön. [--K]irkko ei saa olla nuorison pyydys, salakavala katiska, vaan vapaa paikka, jossa voi tulla vaikkapa vain käväisemään ilman ”jäsenkirjaa”, ilman pyhää ilmettä kasvoilla. Siksi kirkko on raitin kaltainen.¹⁷⁸

Lainauksen esiin nostama kirkon raitinkaltaisuus ulottuu käsitykseni mukaan myös tapaan, jolla kumpikin tila kuului ottaa ruumiillisesti haltuun. Siinä, missä puutarhakaupunki-ihannetta noudattavassa asumalähiössä paikasta toiseen liikuttiin pääsääntöisesti kävelen, uskonnollisesta tulokulmasta tarkasteltuna kirkkosaliin suuntautuva jalankulku avasi, Henri Lefebvren käsitettä lainaten, merkitysten horisontin. Sellaisen kautta nähtynä inhimillinen olemassaolo näyttäytyy monitasoisesti ja -tapaisesti mielekkäänä. *Taide*-lehdessä pastori Tauno Sarantola nosti esiin, kuinka jo Uuden testamentin tekstissä hahmottuvaa varhaiskristillistä kulttia leimasivat luokse tulemisen ja perille pääsemisen teemat. Näitä nykyarkkitehtienkin oli syytä hyödyntää sakraalirakennuksia suunniteltaessa. Vastaavasti Rudolf Schwarz korosti modernin sakraalitalan teoretisoinnissaan tie- tai polkuaiheen tarkoituksenmukaisuutta. Hänestä jumalanpalvelushuoneen fyysisen muodon tuli toisintaa allegorisesti tuonpuoleisuuteen suuntautuvaa pyhiinvaellusreittiä. Materialisoituneen vertauskuvan avulla Schwarz tavoitteli kokonaisvaltaista tilakokemusta. Siinä myyttiset pelastushistorian vaiheet, seurakuntayhteisön maanpäällinen vaellus ja kunkin yksilön oma elämäntaival sulautuivat saumattomaksi kokonaisuudeksi.¹⁷⁹

178. J. Talasniemi. Kirkko ja nuoriso, *Tapiola tänään* 25.11.1965, 3.

179. T. Sarantola. Ihanteellinen kirkko – kokonaistaideteos. *Taide* 4/1967, 176; Schwarz 1958, 151–153; ks. myös Sormunen 1962, 18.

Kuva 110. Munkkivuoren kirkon valoisa seurakuntasali nykyasussaan. Päättyseinällä taiteilija Anna Räsänen sinisävyinen "Hiljaisuus"-abstraktio vuodelta 1965. (Kuvaaja: Oscar Ortiz-Nieminen, 2017.)

Arkisen juhlava seurakuntasali

Kokoluokkansa ja arkkitehtonisen jäsentelynsä ansiosta seurakuntasali sijoittuu monitoimikirkkojen tilahierarkiassa heti toiseksi varsinaisen jumalanpalvelushuoneen jälkeen. Seurakuntasalin käyttötapa muotoutui vuosikymmenten saatossa yhtäältä itsenäisempään ja toisaalta edustavampaan suuntaan. Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana valmistuneissa kohteissa kerho- ja vapaaehtoistoiminta pyrittiin keskittämään funktionalististen ihanteiden mukaisesti omiin huoneistokokonaisuuksiinsa. Seurakuntasalin käyttö rajautui entistä selvemmin arvokkaiden ja kokoavien yhteistilaisuuksien pitopaikaksi. Sakraalirakennusten käyttöä koskevista ohjeistuksista Eino Sormunen selvitti, että tilatyypin soveltui varustelunsa ansiosta niin julkisten kestitysten kuin yksityisten perhejuhlien järjestämiseen.¹⁸⁰ Edellä kuvatunkin johdosta pidän Jukka-Pekka Airaksen luentaa seurakuntasalista pelkkänä kirkkotilan laajennusosana yksipuolisena.¹⁸¹ Munkkivuoren kohdalla rakennushankkeen varhaisvaiheessa kirkko- ja seurakuntasalien sijoittamista eri rakennusosiin perusteltiin sillä, että molempia tiloja voitaisiin käyttää samanaikaisesti vaikkapa erikielisten jumalanpalvelusten toimittamiseen. Näin seurakuntasalista olisi muodostunut kompleksin toinen sakraalitala.¹⁸² Tällaisiin ratkaisuihinhan oli päädytty sekä Meilahden

¹⁸⁰ Sormunen 1962, 41.

¹⁸¹ Airas 1992, 100–101.

¹⁸² Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmän (28.12.1959) liite Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle: "Munkkivuoren seurakunnallisen työkeskuksen huonetilaohjelma. Hyväksytty Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuuston kokouksessa 11.8.1958", (Huonetilaohjelman alkuperäinen päiväys 25.7.1958). HSTA/Munkkivuori.

(1954) ja Lauttasaaren (1958) työkeskuksissa, joissa alueen suomen- ja ruotsinkielisillä seurakunnilla on ollut käytössä omat kirkkosalinsa. Edellä kuvattu käytötapa jäi Munkkivuoren kohdalla vain kaavailuksi.

Munkkivuoren kirkon pohjakaavaratkaisultaan suorakaiteinen, avara ja valoisa seurakuntasali sijaitsee sivurakennuksen ensimmäisessä kerroksessa. Tilan suurista ikkunoista avautuu esteettömät näkymät sekä ostoskeskuksen että piha-alueen suuntaan. Sali suunniteltiin 170 hengen tarpeisiin ja sisustettiin irtokalustein. Yleisilmeeltään huoneisto on ollut alun perinkin pelkistetty vaaleine maalipintoineen ja neutraalinsävyisine rakennusmateriaaleineen. Interiöörin visuaaliseksi aksentiksi muodostui Anna Räsänen maalaama sinisävyinen abstraktio ”Hiljaisuus” (1965). Taiteilija oli sijoittunut kolmanneksi kirkon alttariteoskilpailussa. Samaisen vuosikymmenen lopulla Helsingin seurakuntien kiinteistöpäällikkö Arvo Aho oli kirjoittanut *Taide*-lehdessä, kuinka pääkaupungin kirkollista rakennuskantaa vaivasi huutava pula laadukkaasta kuvataiteesta. Sellaista ei kaivattu ainoastaan jumalanpalvelustiloihin vaan myös uusien monitoimikirkkojen seurakuntasaleihin, kerhohuoneisiin ja virastotiloihin. Teoksilta hän toivoi aitoutteen, syvyyteen ja eleettömyyteen perustuvaa julistuksellisuutta. Pinnallisesti koreiden, teennäisten hurskaiden ja imelän tunteellisten seinätaulujen ajan Aho olisi suonut jo olevan ohi.¹⁸³ Ylevällä viimeistelyllään seurakunnallisten toimitilojen oli tarkoitus kasvattaa kirkkokansaa ajanmukaiseen ja hienostuneeseen taidemakuun.

Kun Munkkivuoressa seurakuntasali toteutettiin 1950- ja 1960-lukulaisen monitoimikirkkorakentamisen yleislinjaan nähden epätyypillisesti eli jumalanpalvelustilasta erilleen, Tapiolassa päädyttiin totunnaisempaan ratkaisuun. Pohjakaavaratkaisultaan suorakaiteiselle ja 200-paikkaiselle tilalle muodostuu kaksi vaihtoehtoista käytötappaa. Yhtäältä se toimii kirkkosalin lehterimäisenä jatkeena, jolloin tiloja erottava mekaaninen nostoseinä on laskettu. Toisaalta seurakuntasali palvelee itsenäisenä kokoushuoneena väliseinän ollessa suljettu. Tilan funktionaalinen muutos heijastuu sen irtokalustukselle annetussa järjestyksessä. Istuinrivistöt joko suunnataan jumalanpalveluksen ajaksi alttarinsuuntaisesti tai vaihtoehtoisesti ne sijoitellaan vapaammin salissa pidettävän tilaisuuden tarkoituksen ja luonteen mukaisesti. Sisustukselliselta detaljoinniltaan seurakuntasali muodostuu siirtymävyöhykkeeksi monitoimikirkon sakraaleiksi ja profaaneiksi luokiteltavien osien välillä. Tilassa toistuvat sekä kirkkosalissa että arkityön huoneistoissa tavatut pintamateriaalit, kuten leca-tiili ja puhtaaksi valettu betoni. Seurakuntasalin erikoislaatuaisuutta ja poikkeavuutta korostavat kattovalaisimina toimivat keltaisiksi maalatut valokupit, jollaisia ei ole missään muualla rakennuksessa.¹⁸⁴

Molemmat seurakuntasalit on varusteltu keittiöllä. Kirkollisen arkielämän sukupuolituneiden käytänteiden näkökulmasta seurakuntasali on muodostunut kristillisesti säilyttäneen naiseuden tuottamisen ja esittämisen paikaksi. Siinä, missä Munkkivuoren kohdalla erilliseen keittiöön on kuljettu seurakuntasalista liukuoven erottaman eteishallin kautta, Tapiolassa seurakuntasalin eteläinen päätyseinä avautui liukulasein rajatuksi baarikeittiöksi. Vaikka tilaratkaisun ensisijaisena tavoitteena oli tarjoilutyön sujuvoittaminen, teki

183. Anna Räsänen. Kuvataiteilijamatrikkelin verkkoversio; A. Aho. Yksi pääsky kesää tekemässä, *Taide* 4/1967, 194.

184. Ks. Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 42, 62–63.

se naisten usein kulissien taakse jäävästä fyysisestä toiminnasta näkyvämmän osan jokapäiväistä seurakuntaelämää. Eriteltyjen keittiötilojen keskenään poikkeavat sijoittelutavat suhteessa seurakuntasaliin heijastelevat asuntoarkkitehtuurissa 1950- ja 1960-lukujen aikana tapahtunutta siirtymää. Tuolloin kodin olohuoneesta eriytetystä ja pitkälle rationalisoidusta laboratoriokeittiöstä muokkautui arkitilojen avoimuutta ja niiden keskinäistä kommunikoi- vuutta korostava baarikeittiöjärjestelmä.¹⁸⁵

Luennassani sisustusjärjestelyiden kautta tilan jatkuvuutta lisäävät ratkaisut nostavat esiin kirkko- ja seurakuntasalin toiminnallisen ja käytänteellisen analogisuuden. Kun kirkonmenojen aikana papisto syötti ja juotti seurakuntaperhettä kuorista, joko palkatut tai vapaaehtoiset naistyöntekijät syöttivät ja juottivat seurakuntaperhettä keittiöstä. Monitoimikirkkorakennuksissa toisiinsa limittyvien ja toisiinsa rinnastuvien tilajäsennysten ansiosta erityisen ja tavallisen, rituaalisen ja rutiininomaisen, pyhän ja arkisen sekä mie- hisen ja naisellisen elämänpiirin eroavaisuudet ja yhtäläisyydet virittyivät.

Kaikenlaisia kerhotiloja kaikenlaisille seurakuntalaisille

Leimallista toisen maailmansodan jälkeiselle monitoimikirkkorakentamiselle pääkaupun- kiseudulla oli kohteisiin sisällytettyjen kerhohuoneiden runsaus ja niiden monipuolisuus. Seurakuntien aikuisille tarjoaman piiri- ja pienryhmätoiminnan suosio sekä kirkon talou- delliset ja toiminnalliset panostukset kokonaisten lapsi- ja nuorisoi-ku- luokkien tavoittami- seen olivat tilakirjon syy ja seuraus. Suomessa käydyissä sakraaliarkkitehtuurikeskuste- luissa uusien seurakuntakeskusten suunnittelua ohjanneet sosiaaliset ja yhteiskunnalliset pyrkimykset olivat herättäneet arkkitehtikunnan kritiikin. Kuten edellisessä pääluvussa lähemmin analysoin, ammattikunnan joukosta nousevissa äänissä korostui huoli kirkko- rakennustaiteen rappeutumisesta. *Arkkitehti*-lehdessä Nils-Erik Wickberg totesi piikitteli- västi, että ”[r]akentakaa kaikin mokomin työkeskuksia, missä nuoriso saa katsella filmejä, askarrella vapaa-ajanharrastusten parissa ja tanssia rock’n’roll’ia pastorinsa kanssa.”¹⁸⁶ Näin ollen kirkkokomplekseihin sisällytetyt kerhotilat olivat tilaaja- ja suunnittelijakunnan periaatteellisista lähtökohtaeroista muodostuvan ristivedon tuulettamat.

Munkkivuoren ja Tapiolan kirkkojen seurakuntahuoneistot suunniteltiin eksplisiittisesti rippikoulujen, raamattupiirien, ompeluseurojen sekä kerho- ja partiotoiminnan tarpeisiin.¹⁸⁷ Tahojen paljous ei selity pelkästään vapaa-ajan harrastusten lisääntyneellä kysynnällä vaan siihen vaikuttivat tilasuunnittelun toimintolähtöisyyttä korostaneet funktionalistiset ideaa- lit, seurakuntatyön muotoihin liittyvät pedagogiset tavoitteet ja sosiaalisista konventioista kumpuavat käytänteet. Varsinkin lapsi- ja nuorisokerhot jakaantuivat sukupuolen ja ikä-

185. Ks. Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 62; Saarikangas 2002, 439–440; Sanaksenaho 2017, 153, 161.

186. N-E. Wickberg. Kirkonrakentamisen edellytyksistä nykyaikana, *Arkkitehti* 6-7/1958, 107.

187. Ks. Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmän (28.12.1959) liite Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle: ”Munkkivuoren seurakunnallisen työkeskuksen huonetilaohjelma. Hyväksytty Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuuston kokouksessa 11.8.1958”, (Huonetilaohjelman alkuperäinen päiväys 25.7.1958). HSTA/ Munkkivuori; Tapiolan kirkon suunnittelukilpailu. *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1/1962, 1.

kauden mukaisiin pienryhmiin. Samoja organisointiperiaatteita sovellettiin aikuisten toimintapiireihin. Seurakuntaelämää leimannut poikkeuksellinen sukupuolittuneisuus herätti huomiota myös aikalaisissa. *Kotilieden* päätoimittaja Alli Wiherheimo arvosteli käytäntöä teräväsanaisesti *Vartija*-lehdessä. Hän piti suorastaan syntinä, että kirkon piirissä tyttöjen ja nuorten naisten luontaista tarvetta hakeutua miesseuraan rajoitettiin niin painokkaasti. Wiherheimo antoi ymmärtää, että tapa oli suorastaan vahingollinen naisten terveille ja tasapainoiselle seksuaalikehitykselle. Tiiviissä seurakunnallisissa naisyhteisöissä esiintyi pappien epätervettä ihannointia. Silti miesten antamien kehujen ja kannustuksen puute saattoi johtaa oman feminiinisuuden väheksymiseen ja jopa sairaalloisten persoonallisuuspieriteiden kehittymiseen. Hänestä naisen kutsumus oli omistautua Jumalan, perheensä ja työnsä kautta koko yhteiskunnalle.¹⁸⁸

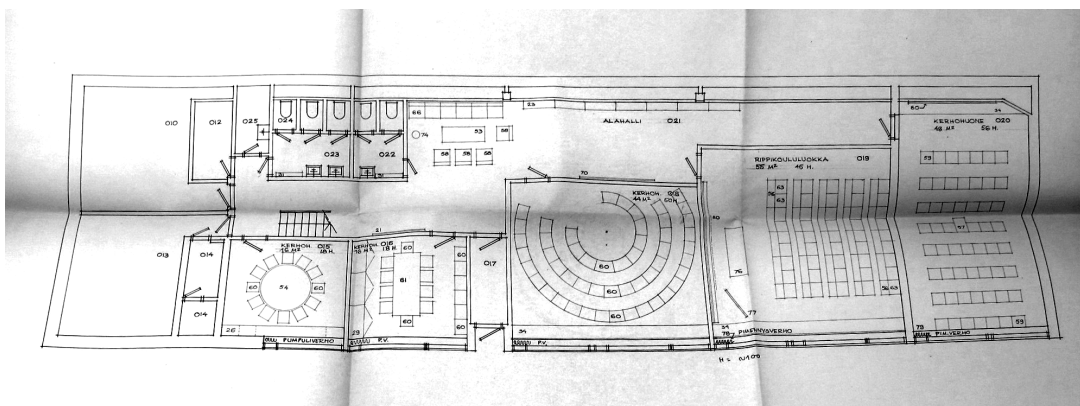
Paradoksaalisesti seurakuntaelämässä miesten ja naisten selvärajaista erottelua puoltaneet soveliaisuus- ja häveliäisyysäännöt tekivät myös ilmeiseksi sukupuolijärjestelmän haavoittuvuuden ja haurauden. Monitoimikirkkojen tilarakenteissa kehkeytyneet sosiaaliset vuorovaikutusverkostot tarjosivat tilaisuuksia sellaisillekin toimintatavoille ja kohtauksille, jotka eivät aina noudatelleet normatiivisina pidettyjä sukupuolen ilmaisutapoja tai seksuaalisuuden muotoja.

Vaikka Wiherheimon tekstissä rakentuva eetos heijasteli laajemminkin kirjoitusajankohdan eli 1950-luvun alun yhteiskunnallista ilmapiiriä, perinteisenä pidetyn arvomaailman kannattaminen säilytti legitimitettinsä luterilaisen kirkon piirissä tulevinakin vuosikymmenillä. Tähän viittasivat myös Munkkivuoren seurakuntakeskuksen tiloja käyttäneet ulkopuoliset yhteistyötahot, jotka olivat omassa toiminnassaan sitoutuneet kodin, uskonnon ja isänmaan asialle. Vuonna 1967 rakennuksen suojissa kokoontuivat säännöllisesti Mannerheimin Lastensuojeluliiton, Sotainvalidien Veljesliiton Naisjärjestön ja Marttaliiton paikalliskerhot. Aikalaispuheessa naisten toimintaa monitoimikirkon fyysisissä puitteissa kuvailtiin ruumiillisin sanankääntein ahkeraksi ja puuhakkaaksi, paikalle saavuttiin virkistäytymään ja tekemään töitä yhteisen hyvän eteen. Heidän kehojensa tuottamat liikkeet, eleet ja asennot toimivat tilan haltuunoton välineinä, joiden kautta perhe-elämän yksityisyyteen kuuluneet huolto- ja kasvatus tehtävät laajentuivat monitoimikirkkojen huoneistoissa koskettamaan koko seurakuntayhteisöä. Tapiolassa naisten omaehtoinen aktiivisuus materialisoitui seurakunnassa käytönotettuihin rippialboihin. Lehtitiedon mukaan aloite ja rahavarat niiden hankkimiseksi olivat tulleet juuri heiltä. Peittävien valkoisten albojen käyttöönottoa ei perusteltu esimerkiksi liturgisin syin, vaan kyse oli paikallisten naisten kantamasta äidillisestä huolesta, joka liittyi nykynuorison juhlapukeutumisen siisteyteen ja sopivuuteen.¹⁸⁹

Munkkivuorella arkitoiminnalle varatut huonetilat sijoittuvat seurakuntatalon kellari-kerrokseen, jonne kuljetaan joko yläkerran eteishallin portaikoista tai vaihtoehtoisesti suoraan Naantalintien varrella olevasta sisäänkäynnistä. Luonnonvaloa alakerran huoneistoihin tulee sokkeliin sijoitetuista kapeista ikkunoista. Rakennuksen viisi kerhotilaa on ryhmitelty tiiviisti ja koonmukaisessa järjestyksessä kerrosta halkovan yhdyskäytävän varrelle. Alahalli ei toiminut ainoastaan liikenteellisenä solmukohtana vaan myös vapaan yhdessäolon paik-

188. A. Wiherheimo. Millainen on yhteiskuntaa rakentava suomalainen naisihanne? *Vartija* 1952, 126, 129.

189. Ks. S. Repo. Munkkivuori itsenäistyi, *Kirkko ja kaupunki* 11.1.1967; Rippi-albat käytössä Tapiolassa. *Tapiola tänään*, 11.5.1962, 6.

Kuva 111. Munkkivuoren kirkon kellarikerroksen tilojen sisustuskaavio. Eri huoneisiin luotiin omaleimaista ilmeikkyyttä varioimalla kalustejärjestyksiä ja -malleja. (Munkkivuoren kirkon siipirakennuksen kellarikerroksen sisustuspiirustus, Olavi Kantele 21.9.1962. HSTA/Munkkivuori.)

kana sinne harkitusti sijoitetun ja sohvaryhmällä varustetun kodikkaan seurustelunurkkauksen ansiosta. Lisäksi eteinen muodostui ruumiillisen puhtauden ja siisteyden vaalimisen vyöhykkeeksi sinne sijoittuvien wc-tilojen ja siivouskomeron takia. Seurakuntataloa varten laaditussa sisustuskaaviossa rakennuksen itäpäädyssä sijaitsevista kolmesta suuremmasta kerhohuoneesta keskimäinen on merkitty rippikoulusaliksi. Piirustusten mukaan tila on varustettu liitaululla ja karttatelineellä, minkä lisäksi se kalustettiin luokkahuonemaisesti paripulpetti- ja istuinrivistöin. Olavi Kanteleen suunnitelmissa kerhohuoneiden omaleimaisuutta lisättiin variomalla niihin sijoitettavia kalustemallistoja sekä muuntelemalla niihin kaavailtuja sisustusjärjestyksiä joko suoraviivaisiksi tai kehämäisiksi. Länsipäädyn kahdesta pienestä kerhohuoneesta yksi varustettiin suorakulmaisella ja toinen pyöreällä pöydällä. Kellarikerroksesta varattiin myös yleistä säilytys- ja varastotilaa.¹⁹⁰

Munkkivuoressa ja Tapiolassa seurakuntakeskuksen arkityötilojen käyttölähtöisen ja muuntojoustavan sisustuksen viimeistelivät ajanmukaisen tyylikkäärtä irtokalusteet ja ilmeikkyyttä lisäävät tekstiilit. Edellä mainitut tilattiin Artekiltä, Askolta, Merivaaralta ja Tehokalusteelta.¹⁹¹ Tapiolan seurakunnan vuosikirjassa pastori Lauri Kruus kuvaili kiintoisasti modernin monitoimikirkon tiloissa toteutettujen heterogeenisten sisustusratkaisujen sosiaalisia vaikutuksia. Kalusteiden kautta seurakuntalaiset kykenivät ilmaisemaan sanattomalla tavalla heille yksilöinä luonteenomaisia olemisen ja toimimisen sekä liittymisen ja eriytymisen tapoja:

Seurakunnan toimintamuodoissa ja toimintatiloissa on tapahtunut valinnan mahdollisuuksien suhteen myönteistä kehitystä. Kaikki toimintatilat eivät ole enää samanlaisia. Tuolit eivät ole enää samankokoisia ja -näköisiä. Vaihtelumahdollisuudet kalustuksessa luovat tilausuk-sia joko läheisyyden kokemiselle tai sen välttämiseksi.¹⁹²

190. Ks. Munkkivuoren kirkon kellarikerroksen pääpiirustus, Olavi Kantele 11.12.1961; Munkkivuoren kirkon siipirakennuksen kellarikerroksen sisustuspiirustus, Olavi Kantele 21.9.1962. HSTA/Munkkivuori.

191. Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 22; Kertomus Munkkivuoren kirkon rakentamisesta (30.12.1964), 4. HSTA/Munkkivuori.

192. Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1972, 4–5.

Kuva 112. Tapiolan kirkon eteisaulan avotakka alkuperäisessä asussaan. (Kuvaaja: tuntematon, ajoittamaton. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

Tapiolassa seurakuntatyön huoneistot sijoittuvat pääosin omaan siipeensä, pohjakaavaltaan E-kirjaimen muotoisen rakennuksen keskimmäisen sakaran kohdalle. Tilakokonaisuuden rajaavat muusta monitoimikirkosta sisäpihavyöhykkeet. Seurakuntakeskusta halkovan pitkänomaisen eteishallin ja kerhosiiven yhtymäkohtaan on sovitettu naulakko- ja wc-saareke sekä takkanurkkaus. Sen modernia tunnelmallisuutta korostavat lieriömäinen betonikupu ja aluetta suoraviivaisesti kehystävät kiinteät penkit. Takkatila, liikenteellisesti puskurimaisen sijaintinsa ansiosta ja luokseen kutsuvan jäsentelynsä vuoksi, on suunniteltu epämuodollisen seurustelun mahdollistavaksi kohtaamispaikaksi. Seurakuntakotien sisustamista koskeissa neuvoissaan Eino Sormunen selitti, että avotakat palvelivat eritoten partiolaisten tarpeita. Lausunnollaan hän viittasi mitä ilmeisimmin siihen, että takan avulla on voitu harjoitella tulentekotaitoa sisätiloissa ja ylläpitää leiriolosuhteissa viljeltyä tapakulttuuria. 1950- ja 1960-lukulaisten asuntoarkkitehtuurin representaatioita tutkineen Pirjo Sanaksenahon mukaan aikalaiskuvastoissa modernin kodin avotakka näyttäytyi perheenisän itsenäistä toimijuutta korostavana paikkana. Kiinnostavasti aikalaisdokumentaatioissa on olemassa mainintoja, joiden mukaan miesten raamattupiiri kokoontui juuri Tapiolan kirkon takka-aulassa.¹⁹³ Toisissa ympäröivän kulttuurin tiloissa ja tilanteissa takkoihin liittyvät sosiaaliset merkityssuhteet ja dynamiikat valjastettiin monitoimikirkossa seurakuntayhteisön kollektiiviseen käyttöön.

Tapiolan kirkon seurakuntatyölle varattua siipeä halkoo keskikäytävä, jonka varrelle tilat on sovitettu. Niistä viisi on varsinaisia kerhohuoneita. Visuaalista jatkuvuutta ja kepeää ilmavuutta on tuotu tiiviiseen tilajäsentelyyn väliseinien katonrajaisilla ikkunanauhoilla. Lähimpänä takkatilaa sijaitsi alun perin nuorisotoimisto. Mitä ilmeisimmin nuorisopastorille ja naisteologille eli seurakuntalehtorille tarkoitettujen työpisteiden lisäksi sinne sijoitettiin kasvatustoiminnassa tarvittavat raina-, filmi- ja projektorivarastot sekä käsikirjasto.¹⁹⁴ Kummassakin kohteessa modernisti sisustettuihin ja ajanmukaisesti varusteltuihin tiloihin

193. Sormunen 1962, 41; Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 1–2; Miesten raamattupiiri. *Tapiola tänään* 9.2.1967, 20; ks. myös Sanaksenaho 2017, 275–276.

194. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 5.3.1963, 3 §; Pirkko Lehtiö on todennut Helsingin seudulla 1950-luvulla olleen tyypillistä, että seurakunnan nuorisopastori ja naisteologi toimivat työparina. Tästä johtuen pidän todennäköisenä, että nuorisotoimiston työpisteet olisi varattu juuri heidän käyttöönsä. (Lehtiö 2008, 323.)

Kuva 113. Tyttö- ja poikapöytäryhmiin jaetut päiväkerholaiset Herttoniemen kirkossa. (Kuvaaja: tuntematon, 1950-luku. Helsingin kaupunginmuseo, N113136. FINNA.)

kuuluvalla opetusvälineistöllä on haluttu lisätä havainnollisia ja elämyksellisiä aineksia tuolloin vielä sängen muodollisesti toteutettuun rippikouluopetukseen.

Yksi Tapiolan kerho-osan suuremmista huoneista sisustettiin pyhäkoululaisten ja päiväkerholaiten eli pikkulasten käyttöön. Siinä, missä sunnuntaisin järjestettävä pyhäkoulu oli perinteikäs kirkollisen lapsityön muoto, Helsingin seudulla päiväkerhotoiminta vakiintui seurakuntatyön alaksi vasta toisen maailmansodan jälkeisenä aikana. Päiväkerhot syntyivät pula-aikana vähävaraisten perheiden tukemiseksi. Niiden kautta alle kouluikäisille lapsille haluttiin tarjota mahdollisuus ateriointiin,

leikkiin, lauluun, askarteluun ja liikuntaan perustuvalle sekä uskonnollisesti sävyttyneelle puuhastelulle. ”Seurakunnallisten lastentarhojen” suosio kasvoi tuntuvasti 1960-luvulle tultaessa pääkaupungin lähiöissä naisten työssäkäynnin lisääntyessä. Kirkkohistorioitsija Erkki Kansanahon mukaan vasemmistolaisessa lehdistössä kirkollisiin päiväkerhoihin viitattiin ivallisesti ”kotirouvien lasten parkkipaikoiksi”. Espoon seurakunnassa toimintaa koordinoi lastentarhanopettaja, Tapiolassa työstä vastasivat koulutetut lastenohjaajat.¹⁹⁵

Kerhohuoneikäytävän molemmiin puolin oli lisäksi kolme pienempää ja pohjakaavaltaan neliömäistä tilaa, jotka arkkitehdin laatimissa sisustuskaavioissa oli kalustettu ilmeikkäästi vaihtelevin pöytäryhmin. Perimmäisimpinä siipiosassa sijaitsivat kapeahko apukeittiö ja kookkaampi sali. Se muodosti rakennuksen kellarikerrokseen sijoittuvan vastaavanlaisen huoneen kanssa nuorison käyttöön tarkoitetun tilaparin. Tapiolan kirkon suunnitteluvaiheessa rakennustoimikunnassa oli esitetty toivomus, jonka mukaan kompleksiin olisi sisällytettävä mieluiten kaksi rippikoulun pitämiseen soveltuvaa huonetilaa. Tällä keinoin esimerkiksi tyttöjä ja poikia voitaisiin opettaa samanaikaisesti, mutta eri ryhmissä. Sisustuksellisesti näistä saleista ei haluttu tehdä kuitenkaan liian koulumaisia, jotta ne säilyttäisivät nuorten kokemusmaailmassa erityislaatuutensa. Kirkon vihkimisen yhteydessä julkaistussa lehtihaastattelussa kirkkoherra Lehtonen esitteli kyseiset huoneet eri tavalla: yläkerrassa olevan oli määrä muodostua nuorten oleskelutilaksi, alakerrassa olevan varsinaiseksi rippikoulusaliksi. Monitoimikirkon huoneistojakojen käyttötapatarkistukset

195. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 19.6.1962 § 2; Aarno Ruusuvaori Helsingissä 10.3.1965 signeeraama ja 7.4.1965 täydennetty Tapiolan kirkon ensimmäisen kerroksen sisustuskaavio. MFA; ks. myös Kansanaho 1988, 262–264; Huotari 1977, 226; Huotari 1980, 183–185; *Tapiolan seurakunnan vuosikirja* 1971, 14.

tekevät havainnolliseksi, kuinka seurakunnan aikuiset rakensivat ja neuvottelivat suhdettaan nuorisoon tilojen ja niihin liittyvien käytänteiden avulla. Läpikäymäni tutkimusaineiston ja -kirjallisuuden valossa 1970-luvulle tultaessa omaehtoisuuteen ja itseohjautuvuuteen perustuva pien- ja sekaryhmätoiminta alkoi saada seurakunnallisessa lapsi- ja nuorisotyössä yhä enemmän jalansijaa.¹⁹⁶

Tapiolassa seurakuntakeskuksen pohjakaavaratkaisua myötäilevään kellarikerrokseen sovitettiin kuusi samansuuruista kerhotilaa lasten ja nuorten käyttöön sekä pojille varattu isompi askarteluhuone. Varustelultaan se soveltui puutöiden tekemiseen ja pimiötyöskentelyyn. Huoneistoihin kuljettiin eteishallista laskeutuvista portaista. Päivänvaloa kellarikerrokseen saatiin sisäpihalle sijoittuvista valokuiluista ja seurakuntasalia rajaavasta suuresta lasiseinästä. Sijoitteluratkaisulla lapsi- ja nuorisoryhmien touhuilusta aiheutuvat häiriöäänät ja levoton liikehdintä eristettiin muista tiloista. Rakennuksen valmistumisen aikoihin seurakunnassa toimi yhteensä yli 20 työntekijän koordinoimaa ja vapaaehtoisten vetämää tyttö- ja poikakerhoa. Niistä tosin vain osa kokoontui kirkolla. Kouluikäisten lasten ryhmissä leikittiin, askarreltiin, ulkoiltiin ja retkeiltiin. 1970-luvun alkuun mennessä seurakunnallisia partiolippukuntia oli kaakkoisessa Espoossa yhteensä kuusi: tyttöjen *Tellervoiset*, *Hakasiskot* ja *Kelotytöt* sekä poikien *Louhipojat*, *Eräveikot* ja *Kelovartijat*.¹⁹⁷ Annetuissa nimissä korostuu sukupuolen, toimijuuden ja asuinseudun nimistön välinen kytkös, mikä juurrutti lapsia ja nuoria heidän elinympäristönsä luonnonläheisiin maastoihin. Partiotoininnan ansiosta kotiseutu otettiin ohjatusti haltuun liikkumalla, puuhastelemalla ja seikkailemalla.

Suomalaisen partioliikkeen historiaa tutkineen Marko Paavilaisen mukaan toisen maailmansodan jälkeisenä aikana paikallisseurakuntien merkitys kansallisesti laajentuvan partiotoininnan tukijoina ja mahdollistajina voimistui. Siinä, missä kristilliseen arvomaailmaan sitoutunut partioliike sai seurakunnallisten toimitilojen muodossa fyysiset puitteet oman toimintansa ulottamiseksi yhä pienemmille paikkakunnille, kirkko sai vastakauppana tärkeän kasvatuskumppanin ja -menetelmän oman lapsi- ja nuorisotyönsä täydennykseksi. 1950-luvulla kirkon päämäärätietoinen panostus seurakuntatoiminnan taloudelliseen resursointiin edisti myös partiota. Paikallisesti sen johtaminen jäi usein seurakuntatyöntekijöiden harteille. Paavilaisen mukaan tiivis yhteistyö ei aina osoittautunut ongelmattomaksi, sillä ero kaavamaisen kirkollisen lapsi- ja nuorisotyön sekä itseohjautuvaan omatoimisuuteen perustuvan partion välillä saattoi hämärtyä. Tämä herätti harrastajakunnassa aika-ajoin myös kritiikkiä.¹⁹⁸

---

196. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 14.6.1962, 3 §; vrt. Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 2; ks. myös Huotari 1980, 190–194; *Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1971*, 9–13.

197. Seurakunnan toive on toteutunut. *Tapiola tänään* 25.11.1965, 1–2; Tapiolan seurakunta. *Tapiola tänään* 4.11.1965, 8; ks. myös *Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1971*, 10–13; *Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1972*, 18.

198. Paavilainen 2010, 312–315.

Virastohuoneet asioinnin, kohtaamisen ja kaitsevien katseiden paikkoina

Vuonna 1960 julkaistussa Helsingin hiippakunnan vuosikirjassa todettiin, että seurakunnan ensikontakti jäseniinsä tapahtui useimmiten kirkkoherranviraston kansliassa. Kohtaamiset olivat seurausta kirkon hoitamista väestörekisteriviranomaistehtävistä, joiden merkitys korostui suurissa asutustaa-ajamissa. Asiointikäynti tarjosi tilaisuuden toivottaa ihmiset tervetulleiksi seurakuntaan muiltakin osin.¹⁹⁹ Monitoimikirkkorakennusten kansliahuoneistot näyttäytyivät kirkolliseen yhteisöelämään johdattelevilta porteilta, mikä konkretisoitui Munkkivuoren ja Tapiolan seurakuntakeskusten tilaratkaisuissa. Ensin mainitussa kohteessa kirkkoherranvirasto sovitettiin sivurakennuksen pääsisäänkäynnin eteisaulan yhteyteen. Jälkimmäisessä tapauksessa kansliahuoneistolle varattiin kompleksin uloimmainen altaan puoleinen siipiosa. Sen läheinen sijainti suhteessa Tapiolan keskusta-alueeseen korosti kirkkoherranviraston merkitystä osana lähiön asukkailleen tarjoamaa palveluinfrastruktuuria. Kansliaan on kuljettu oletusarvoisesti ulkokautta, monitoimikirkon länsipäädystä olleen betoniseinäkkeen kätkemästä sisäänkäynnistä. Se on yhdistynyt rakennuksen pitkänomaiseen eteishalliin.²⁰⁰ Virastotilojen sijoittelussa on pyritty asiakaslähtöisyyttä korostamaan saavutettavuuteen. Paikalle on ollut vaivatonta pistäytyä samalla, kun on ollut kaupungissa toimittamassa muitakin asioita. Kansliahuoneistot on toisaalta haluttu rauhoittaa muista arkitoiminnalle varatuista tiloista.

Munkkivuoren kohdalla päätös virasto-osan sisällyttämisestä monitoimikirkon huonetilaohjelmaan oli spekulatiivinen. Suunnitteluvaiheessa oletettiin, että vastaisuudessa rakennus muodostuisi oman alue seurakuntansa pääpyhätköksi. Tästä johtuen kansliahuoneisto haluttiin suunnitella sellaiseksi, että se voisi palvella vaihtoehtoisesti myös kerhotilana. Tapiolan kohdalla tehtiin vastaavanlainen ratkaisu. Alusta lähtien seurakuntakeskuksen tilaohjelmaan oli sisällytetty pienehkö huoneistokokonaisuus alueen ruotsinkielisiä asukkaita palvelevalle kirkkoherranvirastolle. Töiden edistyessä tilaryhmän käyttötarkoitusta tarkistettiin ja sen sisustusjärjestelyitä muutettiin kerhohuonemaiseen suuntaan.²⁰¹ Munkkivuoren kirkon suunnittelua koskeissa asiakirjoissa en varsinaisesti löytänyt viitteitä kaavailtujen tilajakojen kieliperusteisuudesta. Asianlaita viittaa siihen, että kerhotilojen käyttöoikeuksista tai -vuoroista on sovittu yksityiskohtaisemmin alueen suomen- ja ruotsinkielisen seurakunnan välillä vasta kohteen valmistuttua. Esimerkitapausten valossa 1950- ja 1960-luvuilla monitoimikirkkojen tilajakojen kieliperusteisuus vaikuttaisi peilaa-
van selvemmin väestörakenteen todellisia kokosuhteita kuin 1920- ja 1930-lukujen taitteessa, jolloin ositus perustui tilojen symmetriseen puolittamiseen ja rakennuksen erikielisten käyttäjäkuntien selvään erotteluun. Edellytykset huoneistojen porrastettuun yhteiskäyt-

---

199. Haikola 1960, 64.

200. Olavi Kanteleen 18.12.1961 signeeraamat Munkkivuoren kirkon pääpiirustukset (1. krs., pohja). HSTA/ Munkkivuori; Aarno Ruusuvooren Helsingissä 10.4.1964 signeeraamat Tapiolan kirkon pääpiirustukset (1.krs, pohja). MFA.

201. Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmän (28.12.1959) liite Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle: ”Munkkivuoren seurakunnallisen työkeskuksen huonetilaohjelma. Hyväksytty Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuuston kokouksessa 11.8.1958”, (Huonetilaohjelman alkuperäinen päiväys 25.7.1958). HSTA/ Munkkivuori; Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 7.11.1962, 3 §; 6.12.1963, 3 §. ESYA; Aarno Ruusuvooren Helsingissä 10.4.1964 signeeraamat Tapiolan kirkon pääpiirustukset (1.krs, pohja). MFA.

töön vaikuttivat ajan mittaan siis parantuneen.

Tarkasteltujen kansliahuoneistojen tilarakenne oli lähtökohtaisesti samankaltainen: suuren virastosalin lisäksi kokonaisuuteen kuului pari toimistohuonetta ja paloturvallinen asiakirjaholvi. Yhtäläisyydet selittyivät osin pappilarakentamista ohjanneella virkatalolaililla, jonka mukaan kirkonkirjoja tuli säilyttää kirkkoherran pappilaan kuuluvan työhuoneen arkistokaapissa. Säädös mahdollisti varastotilan järjestämisen myös muulla tavoin. Kaupunkiolosuhteissa oli jo pidempään muodostunut tavaksi, että kirkkoherralle varattu virastohuone sisällytettiin kokonaisuudessaan seurakuntatalon yhteyteen. Tapiolan tapauksessa rakennustoimikunnan pöytäkirja-aineistoista selvisi, että virastotilojen sisustusratkaisuilla pyrittiin eri työprosessien järkevöittämiseen ja tehostamiseen: kalustuksen tuli soveltua suurikokoisten ja raskaiden kirkonkirjojen käsittelyyn.²⁰²

Sen lisäksi, että kansliahuoneiston tilajärjestelyt tuottivat ja ilmensivät sukupuolittuneita ammattihierarkiasuhteita, ne jäsensivät seurakunnallisen työskentelykulttuurin julkisia ja yksityisiä käytänteitä. Avokonttoriperiaatteella toimineeseen virastosaliin oli varattu työpisteet asiakkaiden katseiden alla työskenteleville kanslisteille, joista kaikki olivat rakennuksen valmistumisen aikaan naisia. Taukotilan lisäksi perempänä olivat kansliapastorin pienempi ja kirkkoherran suurempi toimistohuone, jotka soveltuivat sisustukseltaan itsenäiseen työskentelyyn sekä luottamuksellisten vastaanottokäyntien ja kokousten pitopaikoiksi. Munkkivuoressa papiston työtiloissa ei ollut vastaavanlaista kokoluokkaeroa.²⁰³ Toisin kuin vielä useassa 1950-luvun loppupuolella Helsinkiin valmistuneessa monitoimikirkkossa kumpaankaan esimerkkinä toimivaan virastohuoneistoon ei sisällytetty kirkollisten toimitusten suorittamista varten sisustettua kappelia. Kasteet ja avioliittoon vihkimiset tapahtuivat oletusarvoisesti kirkkosalissa, mikä korosti pikemminkin niiden sakraalia erityislaatuisuutta kuin niiden rutiininomaista sujuvuutta osana papin jokapäiväistä työskentelyä.

Tapiolassa kansliaosan sijoitteluratkaisu oli olennainen osa Aarno Ruusuvuoren luomaa suljetun ja avoimen tilankäsittelyn vuorotteluun perustuvaa monitoimikirkkokonseptia. *Arkkitehti*-lehdessä hän kuvaili: ”Ulkoisen sulkeutuneisuuden vastakohtaksi on muurien rajoittamat huonetilat avattu lasiseinillä sisäpihalle niin, että virastosiivestä voi nähdä aina rakennuksen itäisimpään osaan, alttarille saakka.” Myöhemmässä kuvauksessaan hän tarkoitti, että eri huoneryhmien sisäkkäisyyttä korostava jäsentely mahdollisti virastossaan työskentelevän kirkkoherran katseen kantautumisen aina kirkkosalin peräseinälle asti.²⁰⁴ Rakennuskompleksi muuttui tilakokonaisuudeksi juuri seurakunnan esipaimenen isällisen kaitsennallisesta perspektiivistä käsin. Huoneistojärjestys alleviivasi kirkkoherran positiota seurakuntakeskuksen hallinnollisena, toiminnallisena ja liturgisena johtajana.

---

202. Virkatalolaki (1944), 4 §; Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 14.6.1962, 3 §. ESYA.

203. Aarno Ruusuvuori Helsingissä 10.3.1965 signeeraama ja 7.4.1965 täydennetty Tapiolan kirkon ensimmäisen kerroksen sisustuskaavio. MFA.; Olavi Kanteleen 18.12.1961 signeeraamat Munkkivuoren kirkon pääpiirustukset (1. krs., pohja). HSTA/Munkkivuori.

204. A. Ruusuvuori, Tapiolan kirkko. *Arkkitehti* 9-10/1966, 128; Ks. Luhtala, Manninen & Schulman 2013, 8.

6.3.4 YKSITYISEMPÄÄ JA JULKISEMPAA ASUMISTA MODERNISSA MONITOIMIKIRKOSSA

1960-luvulle tultaessa kysymykseen asuntojen liittämisestä pääkaupunkiseudun uusiin monitoimikirkkoihin vaikuttivat useat tekijät. Huomionarvoisimmat liittyivät yleiseen taloustilanteeseen, kirkollisiin virkarakenteisiin sekä laajempaan asumista määrittävään sosiokulttuuriseen murrokseen. Pappila-arkkitehtuuria tutkineen Anu Soikkelin mukaan toisen maailmansodan jälkeen seurakuntien keinot hankkia työntekijöilleen asuntoja moninaistuivat.²⁰⁵ Kuten jo aiemmin esitin, keskeinen katalyytti monitoimikirkkorakentamisen propagoimiselle 1950-luvun alussa liittyi seurakuntien pyrkimykseen helpottaa asuntopulaa rakennuttamalla omille työntekijöilleen riittävästi asuntoja. Uusien kiinteistöjen yhteyteen saatettiin sisällyttää myös jumalanpalveluskäyttöön soveltuva seurakuntasali ja muutamia kerhohuoneita.

Vuonna 1944 tarkistettu virkatalolaki velvoitti seurakuntia järjestämään asunnot vähintäänkin kirkkoherralle, kappalaiselle ja kanttorille. Kaupunkiolloissa työntekijöitä oli useimmiten enemmän. Esimerkiksi Alppilan kirkon (1957) asuntolasiipi muodostaa porrasmaisesti kapenevan rakennusmassan, jonka julkisivujäsennys myötäilee tarkoin asuntojen kokoluokitusta. Työkeskuksen asuinosa toteutusta voi mielestäni pitää Michel Foucault'n käsitteeseen viitaten heterotooppisena, sillä se kiteyttää seurakunnan ammatillisen arvohierarkian tilallis-materiaaliseen muotoon: ylemmälle papistolle varattiin asuinhuoneistoista suurimmat, nuorisopastorille ja kanttorille keskikokoiset, kiinteistönhoitajille ja diakonisoiille pienimmät. Tilajärjestelyiden kiinteä yhteys perinteisiin luokkakajoihin on huomionarvoinen aikana, jolloin modernin asumisen arkkitehtonisia ratkaisuja leimasivat yhä selvemmin sosiaalisen tasa-arvon ihanteet.²⁰⁶ Asuntoja seurakuntien työntekijöille hankittiin myös rakennuttamalla erillinen rivi- tai kerrostalokokonaisuus kirkon kupeeseen, kuten vaikkapa Lauttasaaren (1958) tapauksessa. Ajan myötä asuntojen hankkimisasioissa turvauduttiin enenevästi vuokramarkkinoiden tarjontaan.²⁰⁷ Kirkolliseen virka-asemaan sidottu asumisratkaisut heijastelivat yhteiskunnallisen modernisaation myötä tapahtuneita yksityisen ja julkisen elämänpiirin välisiä uudelleenneuvotteluita sekä työn ja vapaa-ajan eriytymistä.

Seurakunnallisten työntekijöiden asumisjärjestelyt kytkeytyivät vallitseviin luokka- ja sukupuoli hierarkiaeroihin, jotka sitoivat joidenkin ammattiryhmien edustajien asumisen vielä tiiviimmin monitoimikirkkorakennuksen tilallis-toiminnalliseen kokonaisuuteen kuin toisten. Työnkuvastaan johtuen heillä ei ollut samanlaisia edellytyksiä keskiluokkaiseen yksityisyyteen kuin muilla. Kirkollisten kiinteistöjen ylläpidosta ja siisteydestä sekä monista käytännönjärjestelyistä vastanneet talomies-vahtimestarit perheineen asuivat seurakuntakeskuksiin välittömästi liittyvissä pienehköissä asunnoissa. Eino Sormunen neuvoi, että seurakunnan työntekijöiden asunnot tulisi rakentaa mieluiten kirkosta erilleen. Ratkaisun hän uskoi yhtäältä kannustavan perhekeskeisempään elämäntapaan ja toisaalta vähentävän kirkol-

205. Soikkeli 2000, 122.

206. Ks. Saarikangas 2002, 420; Standertskjöld 2008, 132–133; Sanaksenaho 2017, 55–59.

207. Soikkeli 2000, 122; Virkatalolaki (1944), 4–6 §; Ortiz-Nieminen 2012, 82; Aho 1980, 100.

liselle toiminnalle aiheutuvia ylimääräisiä häiriötekijöitä. Niitä olivat asukkaiden lasten äänet ja heidän vapaa liikkumisensa rakennuksessa.²⁰⁸

Ainoa poikkeus edellä kuvattuihin asumisjärjestelyihin oli diakonisan asunto. Tämän pienen vaatimattoman kodin Eino Sormunen olisi vastedeskin suonut sijaitsevan seurakuntakeskuksen yhteydessä. Eriävä ohjeistus selittyy diakonissan ammattikuvalla. Hän teki pääasiallisesti vastaanottoperusteista sairaanhoidollista potilastyötä. 1950- ja 1960-lukujen taitteessa heidän tarjoamaansa apuun saatettiin turvautua kaupunkiolosuhteissakin jopa yömyöhään.²⁰⁹ Vähäistä yksityisyyttä tarjoava asumisratkaisu alleviivasi diakonissan poikkeuksellista asemaa ammatilleen omistautuneena naimattomana naisena sodanjälkeisen ajan sukupuolijärjestelmässä, jossa kotiäitiyden merkitys oli korkealle arvostettu. *Vartija*-lehdessä Alli Wiherheimo kuvasi kirkon helmassa työskentelevien naisten yksinelämistä anomaalisena ja jopa moraalisesti arveluttavana tekona. Diakonissojen asumiskysymykset olivat muuttuneet sikäli ajankohtaisiksi, että vuodesta 1943 lähtien heidän palkkaamisensa seurakuntiin oli tullut pakolliseksi. Modernisaatiokehityksen jouduttamat asennemuutokset alkoivat vaikuttaa myös kyseisen ammatin sosiaalisissa käytännöissä. Vanhastaan diakonissaviihkimyksen saaminen oli edellyttänyt kuuliaisuus- ja naimattomuuslupauksen antamista. Vuonna 1961 Helsingin Diakonissalaitos linjasi, että oikeus harjoittaa sairaanhoitajan työtä diakonissan kirkollisen tittelin alla säilyisi avioliiton solmimisen jälkeenkin.²¹⁰

Tapaukset Munkkivuori ja Tapiola

Munkkivuoren kirkon seurakuntatalosiiven pohjoispäättyyn toteutettiin yksi asunto, joka oli tarkoitettu talonmies-vahtimestariperheen käyttöön. Tapiolassa rakennuskompleksiin kuuluu kokonainen asuntoryhmä, joka sijoittuu tontin koilliskulmaukseen. Sinne järjestettiin kirkkoherran, kappalaisen ja talonmiehen perheen kodit yhteisine saunaosastoineen ja autotalleineen. *Arkkitehti*-lehdessä Aarno Ruusuvuori esitteli kohteen yhdenmukaistavasti pienenä kolmen perheen asuinrakennuksena.²¹¹

Munkkivuoren kohdalla asunnon sijoitteluratkaisua ohjasi yhtäältä mahdollisimman pitkän etäisyyden aikaansaaminen suhteessa kirkko-osaan ja toisaalta huoneistoon suuntautuvan liikenteen eristäminen sisäpihan puolelle, missä sen sisäänkäyntikin on. Tilarakenteeltaan asuinhuoneisto on kaksio. Kokoluokkansa perusteella se edustaa 1950- ja 1960-lukulaisen suomalaislähiön lapsiperheen minimiasuntoa. Olo- ja makuuhuoneen lisäksi huoneistoon kuuluivat eteinen, vaate- ja kylpyhuone sekä keittiö ruokailunurkkauksineen. Asunnon pohjakaavaratkaisulla on modernististen suunnitteluperiaatteiden mukai-

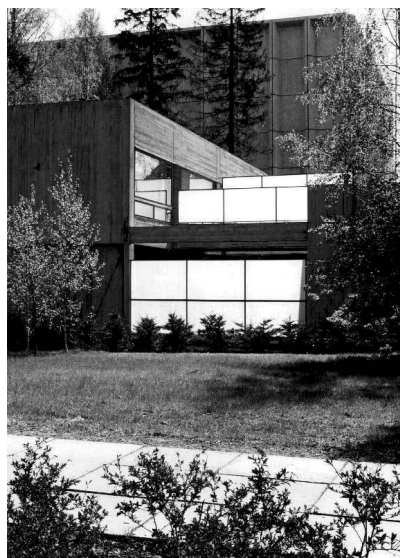
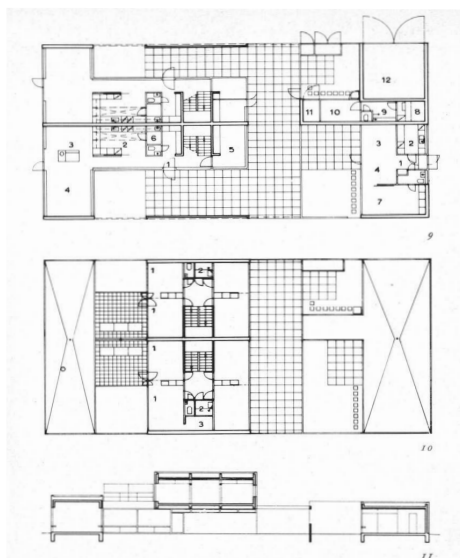
---

208. Sormunen 1962, 41–42; ks. myös E. Sormunen. Sakraalirakennuksille asetettavista historiallisista, esteettisistä ja liturgisista vaatimuksista. *Arkkitehti* 9-10/1957, 144.

209. Ortiz-Nieminen 2012, 86.

210. A. Wiherheimo. Millainen on yhteiskuntaa rakentava suomalainen naisihanne? *Vartija* 1952, 126; Kansanaho 1967, 279; Lehtiö 2002, 198.

211. A. Ruusuvuori, Tapiolan kirkko. *Arkkitehti* 9–10/1966, 128.

Kuvat 114 ja 115. Tapiolan kirkon asuinosa. Vasemmalla ensimmäisen ja toisen kerroksen pohjakaavat sekä leikkauspiirustus. (Ks. Arkkitehti 9–10/1966, 131.) Oikealla ulkokuva. (Kuvaaja: Teuvo Kanerva, 1968. Espoon kaupunginmuseo, 2122:626. FINNA.)

sesti pyritty tehokkuuteen, avaruudentuntuun, valoisuuteen, jatkuvuuteen ja joustavuuteen. Neliöiden käyttö on keskitettyä ja harkittua, ikkunapinta-alaa on runsaasti, tilanjakajina on käytetty myös liukuovia.²¹² Kirkkohankkeen alkuvaiheessa rakennustoimikunta harkitsi vielä pappilan liittämistä kohteen huonetilaohjelmaan. Tonttia koskevien rakennusmääräysten ja kustannussyiden vuoksi asunto jäi toteuttamatta. Järkevämpänä pidettiin tarvittavan huoneiston vuokraamista lähitienoolta. Suunnitteluprosessin edetessä Helsingin seurakuntien kiinteistötoimikunta vaati, että seurakuntataloon olisi vielä mahdutettava toinenkin pieni asunto.²¹³ Toteuttamattomiksi jääneet tarkistukset kielivät seurakunnalliselle rakennustoillemalle asetettujen tavoitteiden ja käytettävissä olevien resurssien välisistä jännitteistä.

Kaikissa Tapiolan kirkkokilpailua varten laadituissa ehdotuksissa vaadittu asunto-osa sijoitettiin tontin pohjoispuolelle. Muotoilultaan horisontaalisia linjoja korostanut matala rakennusvolyyymi sulautettiin ympäröivään metsäiseen maastoon. Yhtä kilpailutyötä lukuun ottamatta asuntolasiipi eriytettiin muusta monitoimikirkkokompleksista omaksi yksiköksi. Poikkeuksena oli Erkki Virkkusen ”Toccata ja fuuga”, jossa kaikki vaaditut massat keskitettiin korotetun sisäpihan ympärille. Suunnittelutehtävän langettua Aarno Ruusuvuorelle ja kirkkohankkeen edetessä kustannushuolet saivat rakennustoimikunnan harkitsemaan asunto-osasta luopumista. Seurakuntatilojen yhteyteen tuli joka tapauksessa mahduttaa

212. Olavi Kanteleen 11.12.1961 signeeraamat Munkkivuoren kirkon pääpiirustukset (1. krs., pohja). HSTA/Munkkivuori; ks. myös Saarikangas 2002, 420–422, 435; Standertskjöld 2012, 134.

213. Munkkivuoren kirkon rakennusvaliokunnan kirjelmän (28.12.1959) liite Helsingin ev.-lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle: ”Munkkivuoren seurakunnallisen työkeskuksen huonetilaohjelma. Hyväksytty Huopalahden seurakunnan kirkkovaltuuston kokouksessa 11.8.1958”, (Huonetilaohjelman alkuperäinen päiväys 25.7.1958); P. Reinilän ja E. Arhinmäen 4.4.1960 päiväämä kirje Helsingin ev.lut. seurakuntien kirkkovaltuustolle; Olavi Kanteleen Herttoniemessä 20.1.1961 signeeraamat Munkkivuoren kirkon luonnospiirustukset (1. krs., pohja). HSTA/Munkkivuori.

ainakin talonmies-vahtimestarin asunto.²¹⁴ Kirkkoherran ja kappalaisen pappilat sisältävä asuntola päätettiin lopulta toteuttaa. Tilajärjestely tuli näin korostaneeksi ylemmän papiston kaitsennallisen isällistä suhdetta seurakuntaan. Jo Ruusuvuoren varhaisimmista luonnoksista käy ilmi, että asuinosan suunnitelma perustui monitoimikirkossakin hyödynnettyjen arkkitehtonisten ratkaisujen ja teemojen toisintamiseen. Tältä osin ero modernin sakraali- ja profaanirakennustaiteen välillä ilmenee ainoastaan mittakaavassa.

Suunnitteluprosessin edetessä Aarno Ruusuvuori tutki piirustusten avulla seikkaperäisemmin asunto-osan suuntaa tontilla, massoittelua, kerros- ja huonejakoja sekä tilajärjestelyvaihtoehtoja. Kävi niinkin, että hän tiputti epähuomiossa kappalaisen asunnon luonnoksista kokonaan pois.²¹⁵ Toteutettu asuntosiiپی koostuu kahdesta päävolymistä, länsipuolelle sijoittuvasta korkeammasta pappila-osasta ja itäpuolelle sijoittuvasta matalammasta osasta, johon sisältyy talonmiehelle varattu kaksio, autotalli, sauna ja sähkökeskus. Huoneistoryhmittely sitoo kiinteistönhoitajan ja tämän perheen asumisen osaksi puhtautta, huoltoa ja teknistä ylläpitoa palvelevaa tilakokonaisuutta.

Lasiseinäisen talon tilalliset jännitteet ja sosiaaliset paradoksit

Tapiolan kirkon asunto-osa muodostaa mosaiikkimaisen tilakokonaisuuden. Se avautuu ja sulkeutuu ulkoisesti suhteessa lähiympäristöön ja sisäisesti suhteessa omaan huoneistorakenteeseensa. Betonimuurien lisäksi rakennuksen sivujulkisivuja rytmittävät hiekkapuhalletusta rautalankalasista valmistetut läpikuultavat seinäkkeet. Asuinsiiven päätyjen jäsentelyssä on hyödynnetty suuria ikkunapinta-aloja, joista avautuu esteettömiä näkymiä ympäröivään lähiömiljööseen. Maisema-arkkitehti Jussi Jänneksen laatimassa alkuperäisessä pihasuunnitelmassa kirkko- ja asunto-osien väliin jäävä maasto muokattiin puistomaiseksi kokonaisuudeksi istutuksineen ja nurmikenttineen. Rakennusmassoja reunusti ja yhdisti singelipintainen polku, joka vei kirkolta asuinsiiven eteläiselle portille.²¹⁶ Luonnonläheinen vaikkakin ihmiskäden muovaama pihamaajärjestely muodostui fyysiseksi välitilaksi, joka alleviivasi papin ammatista kumpuavia sosiaalisia siirtymiä ja -jatkumoit. Hän oli jumalanpalveluksen toimittaja, seurakunnan johtaja ja perheenisä.

Asuntolan sivuportit johtavat suojaiselle ja osittain katetulle sisäpihavyöhykkeelle, josta pääsee yksittäisiin asuntoihin sisään. Siipirakennus koostuu kahdesta pääosasta: kirkkoherran ja kappalaisen paritalomaisesta pappilasta sekä talonmies-vahtimestarin asunnon ja huoltotilojen muodostamasta yhteenliittymästä. Asuinosa pohjakerros muodostaa T-kirjainta muistuttavan pinta-alan, joka jakautuu pitkittäin kahdeksi samankaltaiseksi

214. Ks. Tapiolan kirkon suunnittelukilpailu, *Arkkitehti*-lehden kilpailuliite 1/1962, 1–12; Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 7.6.1962, § 4; 14.6.1962, § 4, 6; 19.6.1962 § 2. ESYA.

215. Aarno Ruusuvuoren Helsingissä signeeraamat Tapiolan kirkon asuinrakennuksen luonnospiirustukset (18.9.1961; 20.9.1962; 28.9.1962; 19.2.1963). MFA; ks. myös Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk 18.9.1962, 2 §. ESYA; Luhtala, Manninen & Schulman, 2013, 8.

216. Luhtala, Manninen & Schulman, 2013, 23, 34–35.

asunnoksi. Kummankin pohjakaavaratkaisu on L-kirjaimen muotoinen. Kirkkoherran ja kappalaisen pappilan kohdalla pääovi johtaa suoraan eteiskäytävälle. Sen varrelle sijoittuvat toiseen kerrokseen vievä portaikko, vaatesäilö, wc ja tilava keittiö. Pitkänomainen aula johdattaa asunnon länsipäädyssä olevaan olohuoneeseen. Kirkkoherran pappilan alakerrassa on lisäksi muusta asunnosta eriytetty työhuone. Valtaosa pohjakerroksen seinäalasta on ikkunoiden verhoama, mikä tuo interiööriin runsaasti valoa ja läpinäkyvyydestä aiheutuvan vaikutelman sisä- ja ulkotilojen lomittumisesta. Asuntojen yläkerran pohjakaava on neliömäinen ja jakaantuu neljäksi lähes yhtä suureksi makuuhuoneeksi. Toiseen kerrokseen sijoittuu eri huonetiloja yhdistävä halli, kylpyhuone ja puutarhamaiselle sisäpihalle avautuva yläterassi. Yksityisyyden lisäämiseksi yläkerran tilajärjestelyt ovat suljetumpia kuin alakerrassa.

Tapiolan kirkon asuinosa arkkitehtoninen artikulointi toistaa 1950- ja 1960-lukujen taitteessa suosituksi tulleen atriumtyyppisen pientalorakentamisen piirteitä. Sille oli ominaista, että rakennusvolyymit kiertyvät sisäpihan ympärille. Ratkaisun yhtenä lähtökohtana oli tarjota perhe-elämälle suotuisat ja suojaisat puitteet. Esimerkiksi vuonna 1964 Etelä-Tapiolan Hakalehtoon rakennettiin arkkitehti Pentti Aholan piirtämä atriumtaloalue.²¹⁷ Kiinnostavasti Aarno Ruusuvuori hyödynsi myös seurakuntakeskuksen kokonaisuajattelussa juuri edellä kuvattua konseptia, mikä liitti rakennukseen kodinomaisina pidettäviä elementtejä. Aikakauden asuntosuunnittelulle ominaisella tavalla Tapiolan kirkon pappilasaosan interiööreissä suositettiin tilan visuaalista jatkuvuutta ja avoimuutta sekä käyttöjoustavuutta lisääviä ratkaisuja. Näihin lukeutuivat liukuovet ja väliseinien katonrajaiset ikkunalasivyöhykkeet. Asuntojen sisustuksellisissa yksityiskohdissa nojaututtiin materiaalilähtöiseen betoni-, puu- ja maalipintojen harkittuun vuorotteluun. Huoneistojen alkuperäisessä yleisilmeessä oli linjakasta geometrisuutta ja värien kontrastisuutta. Edustavuudessaan Tapiolan kirkon pappila oli verrannollinen aikalaislehdistössä esitelyihin ylellisimpiin koteihin.²¹⁸

Siinä, missä modernistisen arkkitehtuurin yleispätevän muotokielen ja tilasuunnittelun peruselementit on valjastettu tasapuolisesti Tapiolan asuinosa toteutuksessa, asuminen kytkeytyminen ammatti- ja luokkahierarkioihin tulee esiin huoneistojen sijoitteluratkaisuihin ja tilarakenteisiin. Kun oletusarvoisesti perheelliselle kiinteistönhoitajalle on saanut riittää kaksio, kirkkoherran asuntoon sisällytettiin kuusi ja kappalaisen asuntoon viisi asuinhuonetta. Pappiloiden huonejaot noudattelevat sovelletusti vuonna 1944 tarkistettussa virkataloasetuksessa määriteltyjä reunaehtoja. Niiden mukaan kirkkoherran asuntoon kuului virastohuoneen lisäksi viisi asuinhuonetta sisä- ja ulkoeteisineen, keittiö sekä kotiapulaisen huone. Kappalaisen asunto oli käytännöllisesti katsoen paria asuinhuonetta pienempi. Lueteltujen tilojen lisäksi edellytettiin, että pappilassa tulisi olla riittävä määrä varasto- ja apuhuoneita, joiksi yhteiskäytössä ollut sauna pesutupineen ja autovaja luettiin. Ohjeellisesta huonerakenteesta saatiin poiketa vain Kirkkohallituksen erillisluvalla.²¹⁹ Lain nojalla seurakuntien virkapapistolle taattiin sääty-yhteiskunnan ajalta periytyvä väljä asu-

217. Sanaksenaho 2017, 113, 230–231.

218. Aarno Ruusuvuoren Helsingissä 10.4.1964 signeeraamat Tapiolan kirkon asuinrakennuksen pääpiirustukset. MFA. Ks. myös Luhtala, Manninen & Schulman, 2013, 82, 84–88; Sanaksenaho 2017, 121–126.

219. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 19.6.1962, § 2. ESYA.; Virkatalolaki (1944), 4–6 §.

mismuoto keskiluokkaistuvassa Suomessa. Tapiolassa kirkkoherran ja kappalaisen välinen hierarkiaero ei tullut esiin vain heille varattujen asuntojen huonelukuerossa vaan myös niiden hienoisissa kokoeroissa ja sisustuksellisissa yksityiskohdissa. Lisäksi johtavan papin koti oli fyysisesti lähempänä kirkkoa, mikä korosti asunnonhaltijan symbolista isännyyttä suhteessa rakennuskompleksiin.

Tapiolassa pappiloihin vaadittujen huonetilaohjelmien toteutus osoittaa, että virkataloasetuksen määräyksiä on noudatettu paikoin tulkinnanvaraisesti. Kirkkoherran asuntoon kuuluva virastohuone sisällytettiin kompleksin virastosiipeen eikä kumpaankaan pappilaan toteutettu varsinaista palvelijan asuinhuonetta, vaikka jokin talon tiloista on voitu sellaiseksi laskeakin. Maininta kotiapulaisen huoneesta poistettiin virkataloasetuksen tilaluettelosta vain vuosi Tapiolan kirkon valmistumisen jälkeen.²²⁰ Asuntoarkkitehtuuria tutkineiden Kirsi Saarikankaan ja Pirjo Sanaksenahon mukaan modernia elämäntapaa korostaneet asumisratkaisut ja -käytännöt johtivat siihen, että uudemmassa rakennuskannassa ylimääräisiksi katsotut palvelusväen asuintilat olivat muuttuneet harvinaisuuksiksi. Kodinhoidollisten tehtävien siirtyessä äitien harteille, ydinperheyhteisön ulkopuolelle rajautuvan kotiapulaisen huomioiminen asuntosuunnittelussa oli jäänyt taka-alalle. Aikalaisissa palvelijan asuinhuoneen puuttuminen uusimmista asunnoista saattoi aiheuttaa jopa hämmennystä. Moderniin arkkitehtuuriin on täytynyt totutella: sen tarjoamissa fyysisissä ja sosiaalisissa puitteissa on opeteltu toimimaan mielekkäästi ja asumaan tarkoituksenmukaisesti.²²¹

Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan pöytäkirjoista käy ilmi, että pappilan tuleva isäntä kirkkoherra Samuel Lehtonen otti aktiivisesti osaa tulevaan kotiinsa liittyviin suunnittelukysymyksiin. Se selittää joitakin asunto-osan huonetilaohjelmaan tehtyjä sovellutuksia. Asiakirjoissa Lehtosen kerrotaan tutkineen yhdessä Ruusuvuoren kanssa asuntosiiven pohjakaavasovituksia. Kirkkoherra toivoi, että hänen tulevan kotinsa olohuone olisi mahdollisimman tilava, makuuhuoneille riittäisi vaatimattomampi kokoluokka.²²² Vaikka edustamistarkoitukset eivät 1960-lukulaista pientalosuunnittelua enää yleisesti ohjanneet, pidän selvänä, että Lehtosen esittämä pyyntö kumpusi luterilaisen pappilakulttuurin traditionaalisista käytännöistä. Esipaimenen perheen koti toimi toisinaan seurakuntaelämän näyttämönä. Tapiolan kirkkoherranpappilan ison olohuoneen tarkoitus oli palvella perhekeskeistä ja edustuksellista kotielämää, arkea ja juhlaa. Tunnelmallisuutta asuntoon toi olohuoneen ja ruokailunurkkauksen rajalle sijoittunut avotakka, jota on pidetty yhdessäolon ja porvarillisen kodikkuuden symbolina. Arkikäytännöissä pappilan alakerta muodostui puolijulkiseksi asuinvyöhykkeeksi, sillä isännän työhuone sijoittui sinne. Tapiolan seurakunnan vuosikertomuksista ilmenee, että kirkkoherra on ollut tavoitettavissa joko virastosiivessä tai kotitoimistossaan.²²³

Pappilan rooli seurakuntaperheen yhteisenä tilana 1960-luvun Helsingissä havainnolistuu tarkastelemalla Munkkivuoren tapausta. Siellä kirkkoherrapariskunta Erkki ja Nora Arhinmäki avasivat kotinsa ovet alueen asukkaille esimerkiksi keskustelu- ja kahvitusti-

220. Soikkeli 2001, 30.

221. Saarikangas 2002, 426–427, 430; Sanaksenaho 2017, 227.

222. Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan ptk. 19.6.1962, § 10 ja 6.12.1963, 3 §. ESYA.

223. Ks. Sanaksenaho 2017, 157–158; *Tapiolan seurakunnan vuosikirja* (1971), 19; (1972), 18.

laisuuksien ajaksi. Asunto sijaitsi osoitteessa Porintie 1, arkkitehti Erkki Karvisen piirtämässä ja vuonna 1957 valmistuneessa kerrostalossa. *Papinlapset*-muistelmateoksessaan nuoruusvuotensa kyseisessä pappilassa viettänyt Juha Arhinmäki kuvasi, kuinka kirkolliset harrastukset muodostuivat erottamattomiksi osiksi hänen lapsuudenperheensä kotielämää. Arki jäsentyi pitkälti isän ammatin ympärille. Vaikka äiti huolehti kodin kaunistamisesta ja sisustamisesta sekä hyvien tapojen ylläpitämisestä ja lasten pukeutumisen siisteydestä, hän ei Arhinmäen mukaan ollut vain perhe-elämälle omistautunut ”papinrouva” vaan myös ammattiin kouluttautunut ja osa-aikatyössä käyvä sairaanhoitaja.²²⁴ Modernin pappila-asumisen jokapäiväisissä käytännöissä tapahtuvaa yksityisen ja julkisen elämänpiirin rajankäyntiä sekä edustuslapsuudeksi ja -nuoruudeksi koetun elämänvaiheen aikaisia ristiriitaisia tunteja Arhinmäki sanoitti seuraavasti:

Vaikka olen tyytyväinen omaan huoneeseen uudessa virka-asunnossa, asunto vaikuttaa liian suurelta ja kolkolta. [...] Mikään julkinen pappila – seurakunnan ompe-luseurojen ja hartaustilaisuuksien pitopaikka – kotimme ei ole, vaan perheemme asunto. Vieraita, ystäviä ja seurakuntalaisia kotona kyllä käy, mutta kun tulen kotiin, tulen kotiin, en keskelle seurakunnan tilaisuutta. Jo tässä asunnossa olimme siskoni kanssa vihaamaan puhelinta, joka on selvästi vastenmielisin laite kotonamme.²²⁵

Luterilaisen pappilan kulttuurihistoriaa tutkinut teologi Wolfgang Steck on esittänyt, että pappisperheen jokapäiväiset asumiskäytännöt ovat muodostaneet omanlaisensa esteettisen ja porvarillisen tila- ja aika-avaruuden. Sitä ovat määrittäneet isännän ammattiasemaan sidottu rooli paikkakunnan esimerkillisenä uskonnollisena ja moraalisena auktoriteettina. Pappilassa on eletty ympäröivään yhteiskuntaan verrattuna poikkeavassa, kirkollisen kalenterin säätelämässä päivä-, viikko- ja vuosirytmissä.²²⁶

Monitoimikirkon tilajakoja ja -käytänteitä leimaava julkisen ja yksityisen, arkisen ja erityisen, hengellisen ja maallisen toimintapiirin vastavuoroisuus, sisäkkäisyys ja rinnasteisuus tulevat esiin vertailemalla Tapiolan pappilan ja seurakuntakeskuksen pohjakaavaratkaisuja. Kummankin tilajäsennys ideaalisine toimintaperiaatteineen oli lähtökohtaisesti samantapainen. Asunnon eteiskäytävä vertautuu sakraalirakennuksen pitkänomaiseen sisääntulo-halliin: molempien tehtävä on liittää kokonaisuuteen kuuluvat huoneryhmät toisiinsa ja suunnata kulkua kohti päätilana toimivaa olohuonetta tai kirkkosalia. Yhteisen olohuoneen lisäksi pappilan huoneistorakenne tarjosi modernien asumisihanteiden mukaisesti omat paikat perheenjäsenille: isälle, äidille ja lapsille. Vastaavasti nykyaikaisessa monitoimikirkossa virasto-, kerho-, harrastus- ja taloustiloista jumalanpalvelushuoneeseen saapuva heterogeeninen kirkkokansa eheytyi siellä kokonaiseksi seurakuntayhteisöksi. Eriytymisen ja yhdentymisen vuorotteluun perustuvan sosiaalisen dynamiikan lisäksi merkillepantavaa on asunto- ja kirkkosalisuunnittelua ohjanneiden lähtökohtien analoginen sukupuolittuneisuus. Siinä, missä perheenemännän keittiöstä käsin suoritettujen kotiaskareiden suju-

---

224. Kokouskutsu kirkkokahvitilaisuuteen [1966]. MSA.; Munkkiniemen kaupunginosan rakennusinventoinnin (2003–2005) verkkosivut; Arhinmäki 2007, 208–213.

225. Arhinmäki 2007, 211.

226. Steck 1984, 118–121.

voittaminen määritteli asumisen kehittelyä, kuoriin paikantuvan papin liturginen toiminta säätelikirkkosalin kokonaisuasentelysten lopputulosta. Kummassakin tilassa keskeistä oli palvelemista ja huolenpitoa toisintavien – joko arkisten tai rituaalisten – eleiden, asentojen ja liikkeiden mahdollistaminen, välittäminen ja tehostaminen.²²⁷

Arkkitehtuurinsa ansiosta Tapiolan kirkon asunto-osa on luonnehdittavissa lasiseinäiseksi taloksi. Ilmaus on toiminut niin ikään pappilan metaforisena viittauksena, joka on perua 1700- ja 1800-lukujen saksalaisen valistuksen ja romantiikan ajalta. Vertauskuvan taustalla on ajatus luterilaisesta pappilasta seurakunnan esipaimenen auvoisan idyllisestä perhe-elämän kehiksenä, jonka esimerkillisen vaikutuksen toivottiin näkyvän ja säteilevän ympäröivään kylä- tai kaupunkiyhteisöön.²²⁸ Steckiin viitaten lasiseinät ovat toimineet läpinäkyvinä kalvoina, joiden kautta papin perhe on tahtomattaankin joutunut seurakuntaväen tarkkailemaksiksi. Oikeissa valaistusolosuhteissa kotiväki on voinut nähdä itsensä ikkunala-seihin muodostuneista peilikuvaheijastuksista, mikä on implisiittisesti muistuttanut perhekuntaa roolistaan paikkakunnan mallitaloutena. ”Lasiseinäisen talon” toimintalogiikka noudattelee likimain Foucault’n luentaa *panoptikonista* sosiaalista norminmukaisuutta tuottavana ja ylläpitävänä arkkitehtonisena laitteena. Sen tehokas vaikutus ihmisten ulkoiseen käytökseen perustuu siihen, että ihmiset tiedostavat olevansa jatkuvan tarkkailun alaisia.²²⁹ Kun Foucault’n tila-analyysissä korostuu yhteiskunnallisen eliitin kurinpitovallasta suhteessa massoihin, pappilan tapauksessa ratkaisevassa asemassa on tavallisten seurakuntalaisten kohdistamat odotukset, mitä heidän kaitsijansa ihanteellisena pidettyyn koti- ja perhe-elämään tulee. Utopian todeksi eläminen vain vahvistaa tätä vaikutusta.

Tapiolan seurakunnan naisteologin tehtävässä toiminut Toini Värri esitti, että kirkon työntekijä joutuu toimimaan sekä ammatissaan että yksityiselämässään ihmisten alati arvioivien ja jopa avoimen kriittisten katseiden alla. Asunto-osan valmistumisen aikoihin kirkkoherran ja kappalaisen perheen olohuoneen suurista ikkunoista on avautunut suora näköyhteys puistomaiselle piha-alueelle ja sen läpi koko keskusaltaalle. Talon ohikulkijat ovat siis saattaneet melko vaivattomastikin nähdä välähdyksiä pappisperheiden arjesta. Vastaavasti kirkkoherran uusi kaunis koti ajanmukaisuutta ja perinteikkyyttä yhdistelevine interiööreineen taltioitui kohteesta otettuihin lehdistökuviin. Pirjo Sanaksenahon mukaan 1950- ja 1960-luvun aikakauslehdistössä esiteltuihin arkkitehtonisesti ja sisustuksellisesti kiinnostaviin koteihin lukeutui myös kirkkoherrojen asuntoja.²³⁰ Modernin monitoimikirkon pappila arkisine asumiskäytäntöineen määrittyi paikoin paradoksaalisellakin tavalla yksityisen ja julkisen elämänpiirin muodostamassa ristivedossa.

227. Lisää toisen maailmasodan jälkeisen asuntosuunnittelun lähtökohdista, ks. Saarikangas 2002, 404–405, 421–422; Sanaksenaho 2017, 153–183, passim.

228. Steck 1984, 109–114; ks. myös Halla 1931, 588; Heikkilä 2016, 25.

229. Panoptikonista tarkemmin, ks. Foucault 2012(1975), 273–276.

230. Tapiola sai ensimmäisen naisteologinsa. *Tapiola tänään* 15/1963, 2; Sanaksenaho 2017, 276.

7 UUDEKSI MINÄ TEEN KAIKEN – TILALLIS-TOIMINNALLISTA JÄRJESTYSTÄ MUUTTAVA MONITOIMIKIRKKO

Uuteen testamenttiin sisältyvässä Ilmestyskirjassa kuvaillaan, kuinka lopunaikoina Uuden Jerusalemin pyhä kaupunki laskeutuu taivaasta maan päälle kuin sulhastaan varten kaulustettu morsian juhla-asussaan. Samassa yhteydessä Jumala kertoo luovansa maailmaan uudenlaisen järjestyksen ja tekävän kaiken uudeksi.¹ Ei liene epäselvää, miksi kyseiseen raamatunkohtaan on viitattu vuonna 1938 valmistuneen Kannonkosken kirkon alttaripäädyn tekstinauhassa. Väitöskirjassanikin lyhyesti käsitelty kohde lukeutuu Suomen ensimmäisiin täysfunktionalistiseen asuun toteutettuihin kirkkorakennuksiin. Sen kohdalla moderni muodonanto mullisti varsin ilmeisellä ja konkreettisella tavalla luterilaisen jumalanpalvelushuoneen ulkonaisen jäsentelyn.

Kuva 116. Kannonkosken kirkon funktionalistinen interiööri. Alttariseinän tekstinä: "Katso, uudeksi minä teen kaikki." Suunnittelija P.E. Blomstedt, 1938. (Kuvaaja: R. Roos, ajoittamaton. Suomen arkkitehtuurimuseo, MFA.)

1. Ilm. 21: 2–5.

Mielikuva kokonaan uudistetusta tilajärjestyksestä sopii kuvaamaan myös Helsingin seudulla 1900-luvun aikana yleistyneen monitoimikirkkorakentamisen toiminnallisia lähtökohtia ja sen arkkitehtonisia erityispiirteitä. Tutkimuksessa sakraalirakennustyyppiä on analysoitu mentaalisen eli suunnitellun, fyysisen eli rakennetun ja sosiaalis-symbolisen eli eletyn tilan risteyskohtana. Siinä pyhät ja profaanit, juhlat ja arkiset, rituaaliset ja rutiinimaiset, julkiset ja yksityiset, sisäiset ja ulkoiset, mies- ja nais erityiset toimintaympäristöt kohtaavat muodostaen yhtäältä jännitteisiä vastinpareja ja toisaalta sisäkkäisiä merkitysjatkumoa. Luennassani nojaan Michel Foucault'n heterotopian käsitteeseen, sillä hän on viitannut elettyihin utopioihin eli erityislaatuisina pidettäviin sijaintipaikkoihin, jotka tiivistävät itseensä ympäröivän sosiokulttuurisen miljöön tilajärjestyksiä. Heterotopiat tekevät vallitsevan yhteiskuntajärjestelmän näkyväksi, mikä mahdollistaa sen kriittisen tarkastelun suhteellisena ja sopimuksenvaraisena entiteettinä.

Läpikäydyn tutkimusaineiston perusteella Suomessa arkkitehtikunta havahtui, ja uudistusmielinen papisto tykästyi sakraalirakennustaiteen funktionaaliseen tilamuutosprosessiin jo 1900-luvun alussa. Tästä huolimatta kesti vielä pitkään ennen kuin monitoimikirkko tunnistettiin ja hahmotettiin omanlaisekseen sakraalirakennustyyppiä. Kuvaava esimerkki ajoittuu 1930-luvun alkuun, jolloin Töölön uusinta rakennustaidetta käsittelevässä aikakauslehtikirjoituksessaan taidehistorioitsija Ludvig Wennervirta ei saanut otetta kaupunginsa hiljattain valmistuneen seurakuntatalon arkkitehtuurista. Ongelmallista hänelle oli tapa, jolla rakennus liitti yhteen käyttötarkoituksiltaan keskenään poikkeaviksi miellettyjä huonetilakokonaisuuksia. Monitoimikirkkojen hybridisyys nosti esiin kysymyksen siitä, millaisia nykyaikaisten sakraalirakennusten kuuluisi olla, miltä niiden kuuluisi näyttää ja millä tavoin niiden kuuluisi toimia. Vasta 1950- ja 1960-luvuilla uusista monitoimikirkkoista alettiin puhua kuvaavasti työ- ja seurakuntakeskuksina, mikä viittaa sakraalirakennuskannassa ilmenneen funktionaalisen muutoksen käsitteellistymiseen. Nopeasti yleistynyt arkkitehtuuri-ilmio oli siis muuttunut ymmärrettäväksi, se osattiin jopa nimetä.

Väitöstutkimukseni keskeisin argumentti on, että monitoimikirkkoarkkitehtuurissa kehkeytyvät käsitteelliset, esteettiset, materiaaliset, sosiaaliset ja symboliset merkitykset artikuloituvat suhteessa *kodin* ja *kaupungin* utooppisiin järjestyksiin. Kohteen sijainnin ja huoneistorakenteen tuottamat ja ylläpitämät toimijasuhdeverkostot mahdollistivat kodin yksityisen ja kaupungin julkisen piirin yhteen kuomisen ruumiillisin elein, liikkein ja asennoin Kiteytetysti koti ja kaupunki vaikuttavat monitoimikirkossa, monitoimikirkko vaikuttaa kodissa ja kaupungissa. Elisabeth Groszin kaupunkiruumis-metaforaan viitaten rakennustyyppin tilarakenteen hybridisyys on palvellut myös käyttäjien henkilökohtaisten tavoitteiden ja yhteisöllisten tarpeiden täyttämistä tavalla, joka on samanaikaisesti ylläpitänyt ja kyseenalaistanut vallitsevia normistoja. Monitoimikirkkorakennukselle ominainen tilallis-toiminnallinen läpäisevyys on mahdollistanut yhtäältä Suomen evankelis-luterilaiselle kirkolle yhteiskunnallisen legitimitetin säilyttämisen ja toisaalta seurakuntaelämän tehokkaan ajan- ja tarkoituksenmukaistamisen.

Olen havainnollistanut monitoimikirkon mentaalisesti, fyysisesti ja sosiaalisesti määrittyvässä huonetilarakenteessa kehkeytyvien merkitysulottuvuuksien välisiä dynaamisia jatkumoa ja polaarisia jännitteitä oheiseen kaavioon (*Kaavio 2. Monitoimikirkon huonetilaohjelman merkitysulottuvuudet*). Nelikenttämaisessä esityksessä on kaksi kategorista pää-

Kaavio 2. Monitoimikirkon huonetilaohjelman merkitysulottuvuudet.

akselia, pyhä–profaani ja yksityinen–julkinen, johon rakennustyyppin funktionaalinen heterogeenisyys suhteutuu.

Huoneistorakenteeltaan heterogeeninen sakraalirakennus palveli seurakuntayhteisön moninaista kokoamista tarjoten ideaalisia ja konkreettisia välineitä kirkkokansan aineelliseksi ja henkiseksi eheyttämiseksi. Monitoimikirkkorakentamisen yleistymisen taustalla oli pyrkimys käynnistää Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa ulkoinen ja sisäinen muutosprosessi, joka valmistaisi kohtaamaan nykyajan jouduttaman sosiokulttuurisen murroksen. Tukeutuen ajatuksellisesti ja funktionaalisesti monitoimikirkkoarkkitehtuurin kodinomaisuuteen rakennusten eri-ikäiset mies- ja naispuoliset käyttäjät määrittelivät, niin itselleen kuin toisilleenkin, totunnaiset paikat ja roolit perheenkaltaiseksi mallinnetussa uskonnollisessa yhteisössä. Toisintamiset eivät kuitenkaan aina sujuneet yhteismitallisesti tai kitkattomasti. Tilaratkaisujen jouduttamat vuorovaikutussuhteet ylittivät toisaalta myös biologisen sukulaisuuden ja yhteiskunnan hierarkkisten luokkajakojen sovinnaisuudet. Tällä tavoin monitoimikirkkojen kaavailtuihin, toteutettuihin ja käytettyihin huonetilaohjelmiin sisältyi niin kontrollin ja säätelyn kuin kumouksen ja vapautuksen elementit.

Vuonna 1965 julkaistussa *The Secular City* -klassikossaan yhdysvaltalainen teologi

Harvey Cox kiteytti, ettei kirkko ole pelkkä rakennus, budjetti, ohjelma tai järjestö. Se on dynaaminen ihmisjoukko ja tapahtumallinen kohokohta, johon sisältyy raja-aitojen murtamisen ja uudenlaisen yhteisöllisyyden kehkeytymisen potentiaali. Parhaimmillaan sen sisältämä sosiaalinen muutosvoima onnistuu kumoamaan yleistäviin leimoihin ja totunnaisiin stereotyyppioihin sisältyvät painolastit.²

Seuraavissa alaluvuissa esittelen kootusti väitöstutkimukseni sisällöllisesti keskeisimmät löydökset, jotka on jaoteltu tilaajat-suunnittelijat-käyttäjät -kolmijakoa soveltaen. Tarkastelutapa risteää Henri Lefebvren tilan kolmijakomatriisiin kanssa, johon kuuluvat toisiinsa kytkeytyvät käsitetyt eli abstraktin, havaitun eli konkreettisen ja eletyn eli sosiaalis-symbolisen tilan ulottuvuudet. Eri seurakunnallisten ja kristillisten yhdistystahojen lisäksi tilaajien kategoriaan luen myös papiston edustajat, jotka käyttivät kirkon ääntä sakraalirakennustaiteeseen liittyvissä asiakysymyksissä. Heidän suhteensa monitoimikirkko-arkkitehtuuriin oli yhtäältä vahvan idealistinen ja toisaalta kirkonmiesten ammatillisen taustan vuoksi kokemuksen ja käytännön sävyttämä. Suunnittelijoiden kategoriaan kuuluu arkkitehtikunta, jolle monitoimikirkon piirtämistyö näyttäytyi selvimmin teoreettisena esteettis-toiminnallisena ongelmanratkaisuna. Kolmannessa ryhmässä ovat rakennusten oletetut ja tosiasialliset käyttäjäryhmät, kuten seurakunnan jäsenet ja työntekijät.

Tutkimuskysymyksiin kokoavasti vastaava yhteenveto-osio etenee aluksi kronologisesti keskittyen monitoimikirkon kehittelytyön ideologisten, toiminnallisten ja esteettisten lähtökohtien avaamiseen. Lisäksi esittelen rakennustyyppin yleistymisen taustalla olleita yhteiskunnallisia syitä ja erittelen kohteen ammatillista aikalaisvastaanottoa. Kiinnitän kuvauksessani huomiota myös tapaan, jolla rakennukset suhteutuivat niin ympäröivään kaupunkirakenteeseen kuin suomalaisen yhteiskunnan sosiaalisiin murroskohtiin. Alaluvuista viimeisin on jäsenelty temaattisesti monitoimikirkon huoneistorakennetta ja -hierarkiaa noudattaen. Keskiössä on tilan ja toiminnan suhteen analyysi, jossa huomio kiinnittyy kollektiivisiin käytänteisiin ja symboleihin sekä yksittäisiin toimijapositioneihin.

7.1 TILAAJAT: SEURAKUNTAELÄMÄN UUDISTAMINEN JA MONIPUOLISTAMINEN

1800-luvun lopun Helsinkiä leimasi teollistumis- ja kaupungistumiskehityksen aiheuttama yhteiskunnallinen murros. Aikaa väritti myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon haastaneiden maailmankatsomuksellisten virtausten esiinmarssi. Muuttunut tilanne pakotti pääkaupungin seurakunnallisen kentän uudelleenarvioimaan toimintansa tarkoituksenmukaisuuden, sen keinot ja päämäärät. Huolenaiheeksi nousivat etenkin Helsingin silloisilla laita-alueilla sijainneet työväen suosimat asuinalueet. Sen lisäksi, että niiden katsottiin ole-

---

2. Cox 1965, 226.

van aineellisen puutteen vaivaamat, kaupungin sosiaalisesti perifeeriset seudut olivat otollinen maaperä aatteellisille vaaroille, uskonnolliselle levottomuudelle ja moraalisille uhille. Samaan aikaan uskonnonharjoituksen individualisoituminen oli johtanut kristillisen yhdistys- ja hyväntekeväisyystoiminnan viriämiseen.

Asetelma johti toiminnallisesti tarkasteltuna uudentyyppisen sakraalirakennuskannan kehittämiseen. Sen tarjoamissa tilallisissa puitteissa Jumalan sanaa levitettiin lähitienoille ruumiillisin teoin ja materiaalisin käytäntein. Ensimmäisten monitoimikirkkojen tuleminen Helsinkiin 1900-luvun alussa johti väistämättä myös uskonnon paikan – ja siihen liittyvien fyysisten, mentaalisten ja sosiaalisten merkitysten – tarkistuksiin modernisoituvassa urbaanissa miljöössä. Uusien kirkollisten rakennusten vaikutus lähiympäristöön oli sekä järjestävä ja puhdistava että kaunistava ja ylevöittävä.

Pääkaupungin ensimmäiset monitoimikirkot pystytettiin kristillisen järjestökentän aloitteesta. Väitöskirjassani tutkin lähemmin Punavuoreen sijoittunutta Helsingin kaupunkilähetysten Betania-taloa (1903) ja evankelisen herätysliikkeen piiriin kuulunutta Kallion rukoushuonetta (1906). Monista arkkitehtonisista yhtymäkohdistaan huolimatta Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen tilarakenteet ja -ratkaisut suunniteltiin vastaamaan taustayhteisöjensä uskonnollisia painopistealueita: siinä, missä kaupunkilähetys teki laaja-alaisesti tavoitettavaa hyväntekeväisyystyötä, evankelisessa liikkeessä keskeistä oli jäsenistön omaa hartauselämää palveleva saarna- ja seuratoiminta.

Vaikka lähemmin tarkastelluista järjestöistä kumpikin toimi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon välittömässä vaikutuspiirissä ja sitoutui oikeaoppiseen tunnustukseen, uskonnollista yhdistysaktivismia leimasivat myös vastakulttuuriset juonteet. Pyrkimykseksi muodostui kollektiivisen uskonnonharjoituksen muotojen laajentaminen ja nykyaikaistaminen. Reformissa maallikkolähtöinen toiminnallisuus nostettiin institutionaalisen pappis-keskeisyyden rinnalle, mikä joudutti uudenlaisten kristillisten mies- ja naistoimijuuksien kehkeytymistä.

Evankelisessa herätysliikkeessä vaikuttaneet kirkonmiehet olivat hakeneet jo 1900-luvun alusta esikuvia rukoushuoneilleen Tanskasta. Seuraavan vuosikymmenen aikana yhteydet Skandinaviaan ja Englantiin vahvistuivat seurakuntaelämän uudistamista ajaneen nuorkirkollisen papiston tekemien opintomatkojen seurauksena. Omakohtainen tutustuminen pohjoismaisen pikkukirkko- ja seurakuntakotiliikkeen toiminnallisiin tavoitteisiin sekä konkreettisiin aikaansaannoksiin edisti uusien sakraaliarkkitehtuuri-ideaalien juurtumista Suomeen. Niihin sisältyi ajatus kirkosta esteettisesti viimeisteltynä sekä käyttäjien sosiaalista koheesiota jouduttavana suhteellisen pienikokoisena ja tilarakenteeltaan monikäyttöisenä rakennuksena, jonka oli määrä muodostua seurakuntatyön perinpohjaisen ajanmukaistamisen välineeksi. Samaan visioon sisältyi Helsingin kirkkorakennusverkoston tuntuva laajentaminen: tavoitteena oli, että kristinuskon ideologisesti ja sosiaalisesti parantavaksi arvioitu vaikutus leviäisi alati kasvavan kaupunkirakenteen mukana.

Kirkkohistorian professorina ja piispana toiminut Jaakko Gummerus nousi suomalaisen monitoimikirkkorakennuksen pääideologiksi kehittelemällä vuonna 1913 mallisuunnitelman ”moniosaiselle kirkkotalolle”. Konseptin perimmäisenä tarkoituksena oli seurakuntayhteisön elvyttäminen tavalla, jossa kollektiivinen uskonnon- ja hartaudenharjoitus valjastettiin tukemaan kokonaisvaltaisesti kirkkokansan moraalista, henkistä ja fyysistä kasvua.

Gummeruksen ajatukset toimivat lähtökohtina monille myöhemmille monitoimikirkkojen kehittäpyrkimyksille. Kirkonmiehen ennakkoluulottomasta suhtautumisesta arkkitehtuurin yhteiskunnalliseen muutosvoimaan kieli myös hänen 1930-luvun alussa osoittamansa myötämielisyys kirkkorakennustaiteen funktionalistisia uudistamispyrkimyksiä kohtaan.

Ajankohtaisuudestaan huolimatta seurakunnallisen monitoimikirkkoideaalin aktualisoituminen Helsingissä takkuili. Pääkaupungin keskitetyssä seurakuntahallinnossa rakennustointa lähestyttiin varovaisella verkkaisuudella ja kaavamaisen byrokraattisesti. Asetelmaa ei helpottanut sekään, että vuonna 1918 käydyssä sisällissodassa evankelisluterilainen kirkko oli tukenut valkoista osapuolta. Pidemmällä aikavälillä ratkaisu hankaloitti luontevan yhteyden muodostamista työläistaustaiseen väestöön vuosikymmentenkin päähän. Monipuolinen seurakuntatyö nähtiin keskeiseksi välineeksi juuri alempien yhteiskuntaluokkien uskonnolliseksi aktivoimiseksi. Lisäksi 1920-luvulla uudelleen virinnyt kielikysymys hankaloitti eri väestöryhmien yhteiseloä myös kirkon sisällä.

Kirkollisissa piireissä yhteiskunnallinen polarisaatio onnistui vain virittämään tilallisesti ja toiminnallisesti monipuoliseen sakraalirakennuskantaan liitettyjä idealisoituja odotuksia: sen odotettiin toimivan sisäisesti jakaantuneen kansakunnan hengellisenä eheyttäjänä ja moraalisenä kokoajana. Corbusierilaisittain ilmaistuna monitoimikirkkotyyppi näyttäytyi pelastuskoneena (*machine à sauver*), jolla oli yhtä lailla tämän- ja tuonpuoleinen tehtävä. Helsingissä ensimmäinen seurakunnallinen monitoimikirkkohanke toteutui lopulta vuonna 1921. Tuolloin sosiaaliselta profililtaan työväenluokkaisen Fredriksbergin eli nykyisen Pasilan kaupunginosan entinen seurantalo uudistettiin ja vihittiin kirkolliseen käyttöön.

1920- ja 1930-luvuilla seurakuntatalomuotoisten monitoimikirkkojen arkkitehtonista ja tilallis-toiminnallista kehittätyötä tehtiin valtakunnallisella ja paikallisella tasolla. Saralla aloitteellisiin järjestötoimijoihin lukeutuivat Helsingin pikkukirkkoyhdistys, Kristillinen Taideseura ja Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon sisällä seurakunnallisen rakennusneuvontatyön keskeisimmäksi hahmoksi nousi kouluneuvos, pastori J.H. Tunkelo. Toimitilakysymykset olivat sikälikin muuttuneet ajan-kohtaisiksi, että seurakuntatoimintaan oli ryhdytty omaksumaan alun perin kristillisen järjestökentän käyttöön ottamia ja hyviksi havaittuja työmuotoja. Helsingin työväenkortteleissa kehitellyt käytänteet soveltuivat palvelemaan myös sosiaaliselta profililtaan porvarillisten kaupunginosien asujaimiston uskonnollisia tarpeita.

Pääkaupunkiseudulla vuosikymmenenvaihteeseen ajoittui vilkas sakraalirakentamisen kausi, jonka yhteydessä seurakunnallinen monitoimikirkkorakentaminen löi itsensä läpi. Ajanjaksoa valottavana tapausesimerkkiparina tarkastelin keskiluokkaiseen Töölöön valmistunutta seurakuntataloa (1930) ja työväen asuttamaan Vallilaan pystytettyä Paavalin kirkkoa (1931). Kaupunginosien sosioekonomiset eroavaisuudet heijastuivat sakraalirakennusten käyttäjäkunnissa, ja yhteiskunnan politisoitunut ilmapiiri välittyi kohteiden aikalaisreseptioon. Töölön kirkon toimiessa suojeluskuntalaisille järjestettyjen hartauksien säännöllisenä pitopaikkana, uuden kirkon valmistuminen Vallilaan sai osakseen tylyn vastaanoton *Suomen Sosialidemokraatti*-lehdessä. Modernisoituvan kaupunkimiljöön näkökulmasta uusi sakraalirakennuskanta toimi niin ympäristön arvokkuutta lisäävänä tilaelementtinä kuin yhteiskunnallisen vakauden ja kulttuurisen jatkuvuuden symbolina.

Monitoimikirkkorakentamisen laajamittainen läpimurto tapahtui valtakunnallisesti

ja paikallisesti toista maailmansotaa seuranneina vuosikymmeninä. Jo konfliktin aikana etenkin nuoremassa papistossa virisi uuskansankirkolliseksi kutsuttu ajattelutapa. Sen puitteissa kaikki ihmiset haluttiin toivottaa tervetulleiksi seurakuntayhteyteen uskonnollisen vakaumuksen laadusta, luokka-asetusta tai poliittisesta sitoutuneisuudesta huolimatta. Kriisivuosina kirkon sielunhoidollinen ja materiaallinen apu etu- ja kotirintamilla sekä uskonnon antama moraalinen tuki saivat osakseen laaja-alaista kiitosta ja vastakaikua. Pääkaupungin uudistusmieliset kirkonmiehet nostivat jälleen arkkitehtoniseksi esikuvaksi ulkoisesti pelkistetyin, kokoluokaltaan vaatimattoman ja huoneistorakenteeltaan monipuolisen kirkon, joka soveltui etenkin matalan kynnyksen arkikäyttöön. Elannon myymälöiden tavoin seurakuntien toimitilojen tuli levittäytyä kaikkiin Helsingin asutustaajamiin. Kirkon tuli toimia siellä, missä ihmiset muutoinkin asioivat ja liikkuvat.

Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana Helsingin seudulla toimeenpantiin laajuudessaan ennennäkemätön monitoimikirkkojen rakennusohjelma. Seurakuntien toimintastrategiassa tapahtunut käänne selittyi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon pyrkimyksellä muodostua kansakunnan yhtenäisyyttä kannattelevaksi katsomukselliseksi tukipilariksi. Perusteellisen selvitystyön tuloksena pääkaupunkiseudulle suunniteltiin kattava monitoimikirkkoverkosto, joka ulottui vanhojen esikaupunkialueiden lisäksi uusiin asunalähiöihin. Modernien monikäyttöisten sakraalirakennusten avulla alueen asukkaisiin haluttiin luoda uudenlainen suhde. Kirkosta ei haluttu enää entisaikain auktoriteettia vaan pikemminkin ihmisen rinnalla- ja kanssakulkijaa. Toiminnallaan seurakunnat torjuivat uudenlaisen kaupunkilaiselämän lieveilmiöitä, kuten sosiaalista juurettomuutta ja eksistentiaalista näköalattomuutta. Monitoimikirkot tarjosivat vastapainoa arjelle ja tarkoitusta olemassaololle.

Yleisestä materiaali- ja työvoimapulasta johtuen monitoimikirkkojen rakentamiskausi käynnistyi pääkaupunkiseudulla vasta 1950-luvun puolivälissä. Ensimmäisenä valmistuneita kohteita leimasi ulkoinen vaatimattomuus, mikä oli seurausta hankkeiden kustannustehokkuudesta. Toisaalta arkkitehtoninen pelkistyneisyys toimi harkittuna osoituksena sosiaalisesta vastuunkannosta taloudellisesti vaikeina aikoina – tarvittiin kotoisia työkeskuksia eikä koreilevia katedraaleja. Rakennuskompleksien yleishyödylliset käyttötilat, kuten työntekijäin asunot sekä lapsi- ja nuorisotyölle varatut huoneistot olivat konkreettisia keinoja, joilla seurakunnat purkivat asuntopulan ja suurten ikäluokkien aiheuttamia yhteiskunnallisia paineita. Sen lisäksi, että kirkollinen kasvatustoiminta nautti Suomessa laaja-alaista arvostusta, se sitoutti perheitä ja uusia sukupolvia seurakuntayhteyteen.

1960-luvulle tultaessa kirkonmiehistä piispa Eino Sormunen perehtyi syvällisimmin modernistista rakennustaidekäsitystä propagoivaan kansainväliseen sakraaliarkkitehtuurikirjallisuuteen. Genreä sävytti liturginen juonne, joka korosti kirkkotilan aktiivista roolia jumalanpalveluksen ulkoisen muodon ja sosiaalisen luonteen artikuloijana. Tässä yhteydessä monitoimikirkkorakentamistakin alettiin lähestyä uudesta näkökulmasta. Ensiksi komplekseissa toteutettujen tilajärjestelyiden ja -ryhmittelyiden tuli palvella yhä selvemmin liturgian kulkua ja sen toiminnallisia painopistealueita. Toiseksi modernin seurakuntakeskuksen esikuviksi korotettiin arkkitehtuurillaan sekulaarista maailmasta erottautuvat ja lähiympäristöstään sulkeutuvat luostarit sekä pyhän ja profaanin toimintapiirin saumattomasti yhdistäneet varhaiskristilliset kotikirkot. Liturgiselle tilakäsitykselle oli ominaista juuri menneisyyden ja nykyisyyden rinnastaminen.

Esimerkkikohteiksi uusiin lähiöihin rakennetuista monitoimikirkoista nostin Munkkivuoren (1963) ja Tapiolan (1965) tapaukset. Näistä jälkimmäinen noudatteli arkkitehtuurillaan ja tilaratkaisuillaan suunnitteluajankohtaan nähden kaikkein ajankohtaisimpia ideoita. Kirkon liturgisessa liikehinnässä mukana ollut seurakunnan kirkkoherra Samuel Lehtonen osallistui tiiviisti useiden sisustuksellisten yksityiskohtien suunnittelu-työhön. Aikoinaan samoissa piireissä vaikuttanut pastori Ahti Auranen nousi 1950-luvulla Kirkkohallituksen rakennusasiain neuvokseksi. Tehtävästään käsin hän kykeni edistämään niin jumalanpalveluselämän uudistamiseen tähtäävien tilaratkaisujen yleistymistä kuin modernistisen kirkkorakennustaidekäsitteiden juurruttamista Suomeen.

Aikalaisajattelussa yhteiskunnan maallistumiskehityksen nähtiin olevan monitoimikirkkorakentamisen yleistymisen syy ja seuraus. Eri ajallisiin konteksteihin ja paikallisiin olosuhteisiin mukautuva sakraalirakennustyyppi muodostui sekä sopeutumisen että sopeuttamisen välineeksi. Monitoimikirkko oli arkkitehtoninen toimintastrategia, jonka kautta pääkaupunkiseudun evankelisluterilainen toimijakenttä yhtäältä reagoi ja toisaalta vaikutti ympäröivän yhteiskunnan sosiokulttuuriseen muutokseen. Tilallisesti ja toiminnallisesti hybridisen sakraalirakennuksen avulla kirkko pyrki luomaan uudenlaisen suhteen jäsenkuntaansa. Sen paradoksaalinen dynamiikka perustui seurakunnan heterogeenisyyden hyväksymiselle ja kirkkokansan muovaamiselle hengellisiä, aineellisia, esteettisiä, sosiaalisia ja moraalisia ihanteita vastaavaksi yhteisöoutopiaksi.

7.2 SUUNNITTELIJAT: VAKAUMUKSESTA PIIRRETTY, PERIAATTEESTA ARVOSTELTU

Tilarakenteeltaan uudenlaisen kirkkorakennustyyppin tulemiseen havahduttiin Suomessa arkkitehtien ammattilehdistössä jo vuonna 1894. *Teknikernin* lukijakunnalle monitoimikirkko esiteltiin vieraana angloamerikkalaisen protestantismin arkkitehtonisena erikoisuutena. Vaikka sakraalirakennuksen tilajaotteluita toisintavaa polveilevaa massoitte- luita kiiteltiin maalaukselliseksi, rakennustaiteelliseksi esikuvaksi ulkomaisesta monitoimikirkosta ei lehden mukaan kuitenkaan ollut. Yhteistä varhaisille ja eri arkkitehtifoorumeissa julkaisu- tulle fragmentaarille rakennustyyppikuvauksille oli skeptisyys, joka kohdistui keskenään eriluontoisina pidettyjen huoneryhmien yhteensovittamispyrkimyksiin.

Edellä kuvattu asenteellisuus osoittaa, että kotimainen suunnittelijakunta omaksui jo varhain tilojen toiminnalliseen eriyttämiseen perustuvan modernistisen suunnittelueetok- sen. Väitöskirjaani varten läpikäymässäni tutkimusaineistossa juuri arkkitehdit esiintyivät auliisti sellaisen rakennustaiteellisen muodonannon ja esteettisen ilmaisun puolustajina, jonka tehtävänä oli ylläpitää juhlanan ja arkisen, pyhän ja profaanin kategoriset eroavai-

suudet selkeinä. Ammattikunnan edustajat pitivät papistoa hanakammin kiinni sakraaliarkkitehtuurin funktionaalisesta erityislaadusta, jonka tuli heijastua taiteellisesti viimeistelyn monumentaalirakennuksen kunnioitusta herättävässä vaikutelmassa ja sen interiöörin ylentävässä tunnelmassa.

Helsingissä varhaisten yhdistystaustaisten monitoimikirkkohankkeiden suunnittelijaksi valikoitui 1900-luvun alussa käytännössä joko K.A. Wrede tai Vilho Penttilä. Syy oli ilmeinen: omakohtaisen vakaumuksen ja uskonnollisen harrastuneisuuden johdosta kumpikin arkkitehti oli solminut tiiviitä yhteistyösuhteita pääkaupungin kristillisen järjestökentän toimijoihin. Eräiden projektien kohdalla he toimivat samanaikaisesti pääsuunnittelijana ja tilaajatahon edustajana. Julistuksellisuuden lisäksi aatelissukutaustaisen Wreden toimintaa motivoi hurskas pyyteettömyys: hänen tiedettiin laatineen piirustuksia kirkkollisille tahoille jopa korvauksetta. Vastaavasti Penttilän jalomielisyyden katsottiin herkistäneen hänet ratkaisemaan Kallion rukoushuoneen tilaryhmittelyt arvokkaalla tavalla. On vielä lisättävä, että kummastakin suunnittelijasta tuli piirtämänsä toimitalorakennuksen ahkera käyttäjä.

Arkkitehdintyön näkökulmasta taiteelliset ambitiot ja uskonnolliset intentiot kietoutuivat elimellisesti toisiinsa Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen rakennushankkeissa. Kysymys suunnittelijoiden maailmankatsomuksellisista sitoumuksista oli aihepiiri, jota arkkitehdit puivat laajemminkin 1900-luvun alussa: Missä määrin tilaajan asettamat vaatimukset saivat ohjata heidän työskentelyään? Missä määrin heidän tuli pysytellä uskollisina ammattikuntansa vaalimille arvoille, joissa korostuivat suunnittelutyön autonomisuus ja taiteellisen ilmaisun vapaus?

Samaiseen problematiikkaan palattiin 1920-luvulla. Tuolloin arkkitehtikunnan nuorempi sukupolvi kyseenalaisti tuotteliaina kirkkorakennusten suunnittelijoina kunnostautuneiden Josef Stenbäckin ja Ilmari Launiksen maun sekä ammatilliset käytänteet. Valtakunnallisesti tarkasteltuna heillä oli laajat kontaktiverkostot kirkkollisella toimijakentällä ja siksikin hyvät edellytykset oman erityisosaamisen markkinoimiseen suoraan potentiaalisille tilaajatahoille. Kaksikon kartellimaista toimintaa vastaan esitetty kritiikki johti lopulta kirkkojen suunnittelukilpailuiden yleistymiseen Suomessa. Kilpailutusaatteen taustalla piili rationalistisen positivistinen oletus toteuttamiskelpoisimpien ja taiteellisesti laadukkaimpien ehdotusten menestymisestä.

Vaikka modernistisessa taide- ja arkkitehtuurihistoriankirjoituksessa Stenbäck ja Launis ovat näyttäytyneet jopa taantumuksellisina hahmoina, kumpikin osoitti 1910-luvulla tukensa sakraalirakennusten toiminnallisia nykyaikaistamispyrkimyksiä kohtaan. Jäljempänä mainittu ryhtyi kehittämään Suomen oloihin sopeutettua muunneltavaa ja siirrettävää monitoimikirkkotyyppiä. Väitöstutkimukseni löydökset problematisoivat yksinkertaistavat tai yksioikoiset käsitykset sakraaliarkkitehtuurin modernisoimispyrkimyksistä: kirkkojen rakennustaiteellinen uudistamistyö ei ilmene vain ulkoisissa tyylivalinnoissa vaan myös sisältä käsin, tavassa muotoilla ja järjestellä tilaa.

Kuten jo edellä viittasin, niin kutsutut kirkkokilpailut muodostuivat moderniteetin arkkitehtonisiksi katalyyteiksi ja nykyaikaisten monitoimikirkkosuunnitelmien kehittelylaboratorioiksi. Kiinnostavasti Helsinkiin kaavailtujen kirkkokohteiden piirustusten kilpailutamisaikheet nostattivat 1920-luvulla myös soraääniä. Suunnittelutyön pelättiin muuttuvan pelkäksi ulkokohtaiseksi suoritukseksi, joka jäisi vaille arkkitehdin omakohtaisen uskon-

vakaumuksen jalostavaa vaikutusta. 1930- ja 1940-luvuille tultaessa sellaiset arkkitehdit, kuten Albert Nyberg, Berndt Blom ja Yrjö Vaskinen ylläpitivät tiiviitä yhteistyösuhteita pääkaupunkiseudun kristilliseen järjestökenttään. Näiden suunnittelijoiden rooli sijainniltaan perifeeristen ja ulkoisesti vanhahtavien mutta ajallisesti verrattain varhaisten monitoimikirkkohankkeiden läpiviemisessä pääkaupunkiseudulla oli ratkaiseva.

Helsingissä 1930-luvun alkupuolelle ajoittuneen seurakunnallisen monitoimikirkkorakentamisen ensimmäisessä aallossa valmistuivat Töölön (1930) ja Käpylän (1931) seurakuntatalot sekä Paavalin (1931), Olaus Petrin (1932) ja Mikael Agricolan kirkot (1935). Temppeliaukiolle kaavaillun monumentaalipyhätön rakennustyöt keskeytyivät talvisodan syttymiseen. Piirustukset edellä lueteltuihin kohteisiin hankittiin avoimilla suunnittelukilpailuilla, mikä joudutti uudistusmielisen arkkitehtisukupolven esiinmarssia ja rakennustaiteellisen modernismin läpimurtoa Suomessa.

Kirkkoarkkitehtuurikilpailutoimintaan liittyi kuitenkin lieveilmiöitä. Ensiksi suunnittelijakunnan jakaantuminen traditionalistista ja funktionalistista muodonantoa kannattaviin leireihin myötävaikutti tulosten polemisoitumiseen. Tehtaanpuiston ja Temppeliaukion tapauksissa riitaisat näkemyserot johtivat piirustuskilpailujen uusintakierroksiin, mikä pitkitti rakennushankkeiden kokonaiskestoa. Tutkimuksessa lähemmin tarkastellun Vallilan tapauksen kohdalla Bertel Liljequistin nimissä laaditun ehdotuksen jatkokehittelyprosessin seikkaperäinen arviointi osoitti, että kilpailukäytännöt eivät kaikissa tapauksissa olleet täysin läpinäkyviä tai eettisesti moitteettomia.

Arkkitehtonisen modernismin suhde monitoimikirkkorakentamiseen oli kompleksinen. Jo 1920-luvulta suunnittelijat olivat kirjoituksissaan korostaneet jumalanpalvelustilan tarkoituksenmukaista muotoilua. Sakraalirakennustaiteen kohdalla funktionalismi näyttäytyi aluksi julkisivujäsentelyyn vaikuttavana tyyli-ilmaisuna. 1930-luvun edetessä ja modernistisen suunnittelueetoksen voimistuessa arkkitehteistä uudistusmielisimmät alkoivat tarkastella yhä kriittisemmin kirkkosalin toiminnallisia erityispiirteitä. Tilan optimaalista toimintolähtöisyyttä korostavan suunnitteluideaalin näkökulmasta oli epätarkoituksenmukaista, että luterilaisen jumalanpalvelushuoneen liturginen funktio oli kahtalainen. Yhtäältä salin tarkoitus oli toimia saarnapaikkana ja toisaalta ehtoollisenvieton sijana.

Funktionalistiarkkitehtien edellä kuvattuun tiladualismiin kohdistama arvostelu toimi alkusoihtona 1950-luvun loppupuolella esiintyneelle ja kiivaaksi yltyneelle monitoimikirkkokritiikille. Tuolloin suunnittelijat lausuivat varsin yksituumaisesti, että hengelliseen ja maalliseen käyttöön varattuja huoneistoja ei ole taiteellisessa eikä toiminnallisessa mielessä tarkoituksenmukaista yhdistää saman katon alle. Modernistiseen suunnittelufilosofiaan sisältyi kuitenkin ajatus arkkitehtuurin lähtökohtaisesta rakenteellisuudesta ja muodonannon yleispätevyydestä: vain mittakaavan monumentaalisuus ja materiaalilähtöisen detaljoinnin runsaus saattoivat erottaa kirkollisen kohteen maallisesta. Yksin sakraalirakennuksille varattua tunnusomaista muotokieltä ei enää ollut. Samalla, kun arkkitehdit vastustivat kirkkorakennusten toiminnallista sekularisoitumista, he olivat valmiita häivyttämään uudenaikaisista pyhätöistä perinteiset pyhän merkit. Toisin kuin Saksassa, jossa arkkitehdit Otto Bartning ja Rudolf Schwarz ryhtyivät kunnianhimoiseen uudenaikaisen kirkkorakennustaiteen teoreettiseen kehittelytyöhön, Suomessa modernistisesti orientoitunut arkkitehtikunta lähestyi sakraalirakennusten suunnittelua lähinnä pragmaattisena kysymyksenä pysytellen etäällä kirk-

kotilan teologis-liturgisesta jäsentelystä. Sen nähtiin olevan papiston tehtävä.

Sakraalirakennustoiminnan ennennäkemätön vilkastuminen pääkaupunkiseudulla 1950- ja 1960-luvuilla johti hieman paradoksaalisesti kirkkojen suunnittelukilpailujen määrälliseen vähenemiseen ja niiden entistä harkitumpaan järjestämiseen. Tuolloin alettiin turvautua yhä enenevästi myös suoriin toimeksiantoihin. Muutos selittyy osin kasvaneella luottamuksella arkkitehtien osaamista kohtaan: riittävän laadukkaat piirustukset sai keneltä tahansa koulutetulta ammattisuunnittelijalta.

Helsingissä sitoutuneisuus kaikille arkkitehdeille avointen suunnittelukilpailuiden järjestämiseksi piti pintansa 1950-luvun alkuun saakka, kun kyse oli kantakaupungin keskeisille sijaintipaikoille kaavailluista arvokohteista. Priorisoinnista todistavat Meritullin seurakuntatalo (1943/51) sekä Meilahden (1945/54), Alppilan (1953/57) ja Lauttasaaren kirkot (1953/58). Lueteltujen tapausten vertailu osoittaa, että yksittäisen rakennuksen kilpailu- ja valmistumisaikajohdan väliin saattoi mahtua useampikin vuosi. Vastaavasti pääkaupunkiseudun syrjäisillä haja-asutusalueilla toimivien seurakuntien varsin laajojen rakennusohjelmien toteuttaminen kohtuullisessa ajassa kohtuullisin kustannuksin ei puoltanut kirkkokilpailuiden järjestämistä. Lisäksi perifeerisemmille seuduille toteutettavien pyhäkköjen tuleva asema tai tehtävä saattoi rakennushankkeen käynnistyttyäkin olla vielä auki: muodostuisiko kohde seurakunnalliseksi sivutoimipisteeksi vai vihittäisiinkö se peräti tienoon pääkirkoksi. Arkkitehtonisesti tasokkaiden piirustusten hankkiminen kilpailun kautta oli perustellumpaa etenkin jälkimmäisessä tapauksessa. Huomattava osa 1950- ja 1960-lukujen taitteessa pääkaupunkiseudun laitamille valmistuneista monitoimikirkkorakennuksistaahan oli alun perin kategorisoitu työkeskuksiksi tai seurakuntataloiksi eikä varsinaisiksi kirkkoiksi.

Kokonaiskuvan hahmottamiseksi nostettakoon esille, että vuosikymmenen vaihteessa uusien lähiökirkkojen aikaansaaminen kutsukilpailun avulla jäi poikkeukselliseksi harvinaisuudeksi – ainoita tapauksia olivat Herttoniemi (1957/58) ja Tapiola (1961/65). Kutsumenettelyn edut liittyivät muun muassa juryn työn järjestyttämiseen. Rajattu määrä ehdotuksia jo ennakoon sopiviksi arvioituilta suunnittelijanimiltä oli mahdollista asettaa paremmuusjärjestykseen lyhyessäkin ajassa.

Seurakunnallisen rakennustoimen tehostamispyrkimykset johtivat myös luottoarkkitehtijärjestelmän osittaiseen paluuseen. Helsingin seudulle pystytettyjen monitoimikirkkojen suunnittelutoimeksiannot keskittyivät usein samoille arkkitehtitoimistoille. Tuotteliasta yhteistyötä oli luontevaa jatkaa aiemman kokemuksen perusteella. Luotettuihin suunnittelijoihin lukeutuivat Olavi Leka ja Kirsti Arajärvi (Malmi, 1953; Toukola, 1955; Metsälä, 1956); Kalle ja Leena Niukkanen (Tikkurila, 1956, Vaarala, 1960); Olli ja Eija Saijonmaa (Pitäjännäki, 1959; Puistola, 1960); sekä Keijo ja Marja Petäjä (Lauttasaari, 1958; Jupperi, 1961; Kauniainen, 1961). Tutkimuksessa lähemmin tarkastellun Munkkivuoren kirkon (1963) tapaus osoittaa, että myös henkilösuhteilla oli arkkitehtivalinnoissa merkitystä. Olavi Kanteleeseen päädyttiin rakennustoimikunnan kontaktiverkoston kautta.

Modernin kirkollisen rakennuskannan nopeahtinen lisääntyminen siivitti 1950- ja 1960-lukujen taitteessa julkisesti käytyä sakraaliarkkitehtuurikeskustelua. Sen laaja-alaisuudesta kieli vuonna 1959 *Uusi Suomi* -lehdessä julkaistu seitsemänosainen artikkelisarja ”Miltä näyttää oikea kirkko?”. Vaikka ajatuksenvaihdon keskiössä oli kysymys modernistisen muotokielen kelpoisuudesta ilmaista traditiosidonnaisen sakraalirakennustaiteen

uskonnollisia pyrintöjä, debatissa kiinnitettiin suhteellisen paljon huomiota myös monitoimikirkkojen yleistymiseen. Asetelma mahdollisti kokonaan uudella tavalla rakennustyyppin tarkastelun episteemisesti erillisenä arkkitehtuuri-ilmiönä.

Tilasuunnittelun toimintolähtöistä eriyttämistä painottanut arkkitehtikunta suhtautui käyttämissään puheenvuoroissa keskimäärin varsin penseästi yleistyneeseen sakraalirakennustyyppiin. Keskenään kovin erilaisiksi miellettyjen tilaryhmien yhteensovittaminen näyttäytyi suunnittelijoille periaatteellisena ja käytännöllisenä pulmana: kuinka ilmaista arvokkaasti mutta rehellisesti kohteen uskonnollinen käyttötarkoitus, kun samaan rakennuskompleksiin oli sovitettu esimerkiksi liikuntasali ja muita maallisia harrastetiloja. Arvostelun taustalla vaikutti myös modernistinen käsitys suunnittelijasta taiteilijana. Kun suuri osa rakennuskannasta oli erilaisten säädösten ja standardien määrittämä, monumentaalisuudessaan sakraaliarkkitehtuuri muodostui suunnittelijan vapaan luovuuden ja esteettisen näkemyksen ilmaisuväyläksi. Ammatillisen prestiisin kannalta oli problemaattista, mikäli tilarakenteiden monipuolistuessa kirkkorakennukset arkipäiväistyivät liikaa.

Rakennustaiteen historian ja tyyliopin professori Nils-Erik Wickberg esitti *Arkkitehti*-lehdessä poleemisimmat puheenvuorot seurakunnallisista monitoimikeskuksista. Sen lisäksi, että ne hänen mielestään ilmensivät nykyisen sakraaliarkkitehtuurin rappiotilaa, rakennustyyppin yleistyminen oli osoitus Suomen evankelis-luterilaisen kirkon turmiollisesta maallistumisesta ja sen harjoittamasta epätoivoisesta kansankosiskelusta. Aikalaiskeskusteluissa monitoimikirkkojen kritikoimiseen osallistuivat sellaisetkin arkkitehdit, jotka kunnostautuivat niiden suunnittelijoina. Myöskään kristillinen vakaumus tai seurakunnallinen harrastuneisuus ei estänyt rakennustyyppin julkista arvostelua. Kiinnostavasti Ruotsissakin oli 1950-luvulla esitetty hyvin samantapaisia argumentteja.

Suunnittelijoiden puheenvuorot toivat esiin, kuinka kirkkorakennusten tilajärjestelyistä käytyä keskustelua hallitsi voimakas funktionalistinen suunnittelueetos. Jatkotutkimuksen kannalta olisi mielenkiintoista selvittää, missä määrin samainen idealismi kosketti muita rakennustyyppejä, vai oliko eriluontoisten huoneistoryhmien yhteensovittamisen pulmallisuus laajempikin huolenaihe. Huomionarvoisesti juuri modernin sakraaliarkkitehtuurin kohdalla 1960-luvulle tultaessa ilmennyt ulkoisen muodonannon kirjavoituminen havainnollisti arkkitehdeille, kuinka samalle funktiolle eli luterilaiselle jumalanpalvelukselle oli mahdollista tarjota keskenään hyvinkin poikkeavia vaikkakin yhtä tarkoituksenmukaisia ratkaisuja. Muodon ei siis tarvinnut seurata yksioikoisesti tai ennalta määrätysti tehtävää. Vuosikymmenen puolessavälissä eräät papit arvostelivat arkkitehtien tapaa tarkastella kirkkotilaa korostetun estetisoidusti kuin ihmisistä ja toiminnasta tyhjennettynä. Kirkonmiehet kysyivätkin, että eikö jumalanpalveluksen fyysinen muoto toiminutkaan suunnittelutyön primäärisenä lähtökohtana; eikö tilan käyttötarkoitus sanellut sen formaalia jäsentelyä.

Historiallisesti tarkasteltuna modernia tilasuunnittelua on kehitelty aktiivisesti myös muunto- ja käyttöjoustavuuden näkökulmista, mikä on korostanut huonejakojen fyysistä jatkuvuutta ja niiden toiminnallista liukuvuutta. Jo varhaisimmissa monitoimikirkkoissa yleisesti tavatut jumalanpalvelustilaa ja seurakuntasalia vuoroin yhdistävät ja vuoroin erottavat nosto-, veto- ja haitariseinäjärjestelmät toimivat malliesimerkkeinä edellä kuvasta tendenssistä. Pidemmällä aikajänteellä tarkasteltuna pyhä- ja arkitilojen välinen notkeus on ominaispiirre, jota on hyödynnetty ja korostettu yhä enenevästi uusimmassa

monitoimikirkkosuunnittelussa.

Tutkimusaineistoni perusteella arkkitehtien suhde monitoimikirkkoihin piirtyy monita-hoiseksi, paikoin jopa ristiriitaiseksi. Yhtäältä he näyttäytyivät vakaumuksellisina suunnitte-lijoina ja intomielisinä kehittäjinä, toisaalta myös rakennustyyppin ankarimpina arvosteli-joina. Monitoimikirkkojen tilallinen ja funktionaalinen hybridisyys toi esiin modernististen suunnitteluideaalien diskursiiviset painotukset ja vaillinaisuudet. Sen lisäksi, että kirkkojen piirustuskilpailut muovasivat arkkitehtikunnan ammatillisia käytänteitä ja suunnittelutyön prosesseja, ne toimivat monitoimikirkkoarkkitehtuurin tärkeänä taiteellisenä ja toiminnal-lisena kehittelyalustana.

7.3 KÄYTTÄJÄT: SOSIAALISET SISÄKKÄISYYDET JA SYMBOLISET SIIRTYMÄT

Siinä, missä tilaaja- ja suunnittelijatahojen edustajat määrittivät toiminnalliset ja tilalliset reunaehdot monitoimikirkkojen huoneohjelmille, konkreettisilla teoillaan ja fyysisillä liik-keillään rakennusten käyttäjät omaksuivat, neuvottelivat ja kumosivat heihin kohdistettuja odotuksia. Ihanteellisesti tilankäyttö monitoimikirkossa muodostui dynaamiseksi yhdessä-olon ja eriytymisen vuorotteluksi sekä sosiaalisten siirtymien ja symbolisten vaihtojen ryt-mittämäksi prosessiksi.

Seuraavaksi esittelen kokoavasti ja tilaryhmäkohtaisesti keskeisimmät tutkimuslöydök-set. Esittelyjärjestys noudattelee pääpiirteissään monitoimikirkon huoneistohierarkiaa, joka jakaantuu jumalanpalveluselämälle, arkitoiminnalle ja asumiselle varattuihin huonetiloihin.

Kirkkosali tämän- ja tuonpuoleisen maailman välittäjänä

Väitöskirjassani lähemmin tarkastelluissa kohteissa kirkkosali muodostui huomionarvoi-simmaksi tilaksi niin kokoluokkansa kuin taiteellisen jäsentelynsä ansiosta. Betania-talossa, Kallion rukoushuoneessa ja Töölön seurakuntatalossa jumalanpalvelushuone sijoitettiin palatsiarkkitehtuurin konventioita noudattaen rakennuskompleksin toiseen eli pääkerrok-seen, *piano nobileen*. Sakraalitilan korotettu sijainti alleviivasi käyttötarkoituksen ylevyyttä. Kirkkosaliin johtavat porrashuoneet ja eteisaulat muodostuivat liturgisen, hartaudellisen ja moraalisen valmistautumisen paikoiksi.

1900-luvun alun kohteissa jumalanpalvelushuone erottui rakennuskompleksin muusta

rungosta lähinnä poikkeavan julkisivudetaljoinnin ansiosta. Myöhemmissä esimerkkitapauksissa kirkkosalin basilikamainen jäsentely toimi lähtökohtana koko päävolyymin monumentaaliselle muotoilulle. Jumalanpalveluselämän autonomisuus ja arvokkuus korostuivat Paavalin ja Munkkivuoren kirkoissa, joissa runkokuone oli eriytetty muusta kompleksista omaksi rakennusmassakseen. Tarkastelluista kohteista Tapiola noudatteli kaikkein edustavimmin seurakunnallisen monitoimikirkkorakentamisen yleislinjaa, jossa juhlava jumalanpalvelustila oli laajennettavissa siihen välittömästi liittyvällä ja vaatimattomammalla seurakuntasalilla. Samalla, kun ratkaisu alleviivasi hengellisen ja maallisen toimintapiirin eroa, rinnasteisuus loi tilojen välille jatkuvuutta. Vastaavasti rakennuskomplekseja ympäröivät viheralueet ja niiden rajaamat sisäpihat muodostuivat pyhän ja profaanin välisiä siirtymiä jäsentäviksi puskurivyöhykkeiksi.

Kirkkosalien muotoilua koskeissa aikalaiskeskusteluissa tärkeimmäksi kysymykseksi nousi tilajäsentelyn liturginen tarkoituksenmukaisuus. 1900-luvun alun jumalanpalvelushuoneiden artikulointiin vaikutti saksalaislähtöinen aitoluterilaisuuden tavoittelu. Ideaalin lähtökohtana oli kirkkosalin muotoileminen sellaiseksi, että se toisintaisi mahdollisimman uskollisesti evankelisten jumalanpalveluskäytäntöjen toiminnallisia painopisteitä ja sen teologisia taustaoletuksia. Kyse oli saarnan eli sanan ja ehtoollisen eli sakramentin samantarvoisuuden tilallisesta ilmaisemisesta tavalla, joka korosti myös kirkkosaliin kerääntyneen väen keskinäistä yhteyttä. Aikakauden uskonnollista ilmapiiriä Helsingissä sävytti pyrkimys puhdasoppisuuteen, mikä heijastui yhdistystaustaisten tilaajatahojen sitoutumisessa evankelisluterilaiseen tunnustukseen.

Luterilaisen sakraalitalan liturginen olemus tiivistyi saarnatuolialttariin eli yhdistelmäkalusteeseen, jollainen toteutettiin Betania-taloon ja Kallion rukoushuoneeseen. Kuorilaite toimi kirkkosalin aksiaalisena polttopisteenä ja penkeillä istuvien seurakuntalaisten visuaalis-auditivisen huomion kohdistimena. Jumalanpalvelushuoneen pohjakaavajäsentelyä ohjasi kirkkokansan tasapuolisen osallisuuden ideaali, joka saavutettiin takaamalla riittävän hyvä näkyvyys ja kuuluvuus salin etäisimpiinkin kolkkiin. Kansankirkollisen ja funktionalistisen ajattelun vahvistumisen myötä edellä kuvattujen tilallis-toiminnallisten vaatimusten merkitys korostui entisestään.

Art nouveau -kauden runsaskoristeiset sakraalitalat ruokkivat niiden heterogeenisten käyttäjien uskonnollista mielikuvitusta. Kirkkotaiteen kirvoittamaa teologista reflektiota julkaistiin kirjallisessa muodossa, mikä salli myös naisten osallistumisen julkiseen keskusteluun. 1920- ja 1930-luvuilla jumalanpalvelushuoneiden kuvallisen detaljoinnin merkitystä perusteltiin hartauden ja sivistyksen näkökulmista: seurakunnan kauneusaistin kehittäminen kasvatti niin hengellisesti kuin henkisesti.

Italialaisvaikutteisen klassismin nousu 1920-luvulla teki basilikatyyppisen kirkkotilajäsennyksen uudelleen ajankohtaiseksi. Teologisesti tarkasteltuna pohjakaavaratkaisu tarjosi ajattomaksi ja yleispäteväksi mielletyn tilakehyksen luterilaiselle jumalanpalvelukselle, jossa yhdistyi katolisesta ja protestanttisesta perinteestä kumpuavia liturgisia aineksia. Urkuparvea lukuun ottamatta sakraalitalasta karsittiin seurakuntaa eriarvoistavaksi mielletyt lehterikerrokset pois. Runkokuonetta avartavalla tilaratkaisulla pyrittiin myös oikeanlaisten valaistusolosuhteiden aikaansaamiseen. Funktionalismin läpimurron seurauksena kirkkosalien akustiikkaan alettiin kiinnittää yhä tarkempaa huomiota. Tilojahan käytettiin

enenevästi myös taidemusiikkiesitysten ja konserttien pitopaikkoina.

Muusta kirkkosalista absidisvyvennykseen eriytetyn, korotetun ja koristellun kuorin asema liturgiselle toiminnalle pyhitettynä keskuksena korostui. Ihanteellisesti jumalanpalvelukseen osallistuva seurakuntaväki kykeni seuraamaan paikaltaan papin toimintaa runko-huoneen päätyosassa esteettömästi. Myös sakariston harkittu sijoittelu palveli kuorin rauhoittamista seremonialliseen käyttöön. Jumalanpalveluksen toimittajalla katsottiin olevan kaksoistehtävä saarnan pitäjänä ja ehtoollisen asettajana. Tilassa ilmennettävään dualistiseen roolijakoon liitettiin järkipäisen maskuliinisia ja tunteikkaan feminiinisiä piirteitä. Sakraalitulassa tapahtuva kirkonmiehen sukupuolinen henkistyminen oli sikäli paradoksaalista, että naisteologeilta oli käytännössä kiellettyä sekä saarnatuoliin nouseminen että alttarikehän sisäpuolelle asettautuminen. Heidän ruumiillaan ei siis katsottu olevan samoja edellytyksiä rajoja ylittävään symboliseen abstrahoitumiseen.

Pohjakaavaltaan pitkien ja kapeiden kirkkosalien hegemonia alkoi murtua vasta 1950-luvun loppupuolella. Tuolloin Helsingin seudun modernien monitoimikirkkojen jumalanpalvelushuoneet olivat useimmissa tapauksissa tiivistyneet neliömäisiksi, mikä korosti seurakunnan tasa-arvoista osallisuutta. Kenenkään ei tarvinnut enää istua kaukana takarivissä. Toki muunkinlaisia kirkkotilan jäsentelytapoja esiintyi, kuten Munkkivuoren kiilamainen pohjakaavaratkaisu osoitti. Lisäksi kuorin suhde muuhun kirkkosaliin nähden oli muuttunut liukuvaksi. Aikalaiskuvauksissa esitettiin, kuinka uudistuneet sakraalitulajärjestelyt sallivat jumalanpalvelusmenojen tapahtuvan nyt selkeämmin seurakunnan keskellä. Välittömyyden tuntua lisäsi myös muotoilultaan keventynyt liturginen kalustus, joka sovitettiin kirkkosalin etualalle aiempaa vapaammin orgaaniseksi kokonaiskompositioksi.

1960-luvulle tultaessa korostuivat pyrkimykset papin ja seurakunnan hierarkkiseksi muodostuvan vuorovaikutussuhteen purkamiseksi kirkkosalissa sopivin tila- ja kalustejärjestelyin. Kehityksen taustalla vaikuttivat uskansasankirkolliset ja tunnustuskuntarajat ylittävän kansainvälisen liturgisen uudistusliikkeen ideaalit. Jälkimmäisessä painotettiin ajatusta paluusta kristikunnan varhaisiin jumalanpalveluskäytäntöihin, joita leimasivat seremoniallisuuden ja yhteisöllisyyden korostuminen. Tuolloin kirkkosaleja ryhdyttiin ensikerran suunnittelemaan eksplisiittisesti myös yksityiseen hartaudenharjoitukseen. Nykyaikaisen jumalanpalvelushuoneen oli tarkoitus toimia paikkana, johon seurakuntalainen saattoi hakeutua etsimään turvaa, lohtua ja vastapainoa maailman levottomuudelle ja muutosalttiudelle. Modernia kirkkotilaa leimaavan karuuden ja niukkuuden estetiikan sekä autiuden tunnun oli määrä sysätä ihminen eksistentiaalisten pohdintojen äärelle – löytämään sisäistä merkityksellisyyttä ulkoisessa merkityksellömyydessä.

Tarkasteltujen tapauskohteiden ja läpikäytyjen aikalaisskeskusteluiden valossa luterilaisen kirkkotilan pysyvin piirre oli sen plastinen muuntuvuus ja liturginen sopeutuvuus. Ennakkoluuloton suhde muutokseen kielii avoimuudesta, jolla kysymyksiä pyhän ja profaanin suhteesta sekä arkkitehtonisen muodonannon ajanmukaisuuden vaateesta on kulloinkin hahmotettu. Jumalanpalvelushuoneen rakennustaiteellisilla ratkaisuilla on ilmaistu opillisia näkökantoja ja uudistettu rituaalisia käytänteitä muokkaamalla tilassa kehkeytyvien sosiaalis-symbolisten vuorovaikutussuhteiden dynamiikkoja. Uskonnollisesti tarkasteltuna kirkkosali on toiminut paikkana, jossa näkyvää ja näkymätöntä maailmaa sekä tämän- ja tuonpuoleista todellisuutta on kurottu yhteen.

Sukupuoli, kieliryhmät sekä yhteiskunta- ja ikäluokat monitoimikirkon arkitiloissa

Kun jumalanpalvelushuoneen toiminnallista ulottuvuutta määritti ideaali sakraalitilassa yhteen kokoontuvasta seurakunnasta Kristuksen ruumiina, monitoimikirkkojen arkityön huoneistot tuottivat ja korostivat käyttäjäkuntien heterogeenisyyttä. Rakennuskompleksien jokapäiväisten käyttötilojen sijoittelua ja sovittelua määrittivät oletettujen ja tosiasiallisten käyttäjien sukupuoli, ikä, luokka- ja kielitausta. Sen lisäksi monitoimikirkkojen tilarakenteilla ja -järjestelyillä säädeltiin seurakuntalaisten, työntekijöiden, palvelusväen ja asukkaiden välisiä kohtaamisia ja vuorovaikutusta. Eri huoneistojen toiminnallisesta risteämisestä aiheutuvat sosiaaliset siirtymät ja vaihdot lisäsivät tilankäytön dynaamista kategoristen eronteiden staattisuutta pakenevaa luonnetta.

Väitöskirjan esimerkkikohteissa yhdistystoiminnalle ja seurakuntatyölle varatut arkihuoneistot sijoitettiin huoneistohierarkiaa noudattaen joko runkokuonetta matalampaan siipiosaan tai käyttötarkoituksesta riippuen rakennuskompleksin alempiin ja ylempiin kerroksiin. Lisäksi rakennusten suojissa järjestetyn uskonnollisesti motivoidun toiminnan toivottiin säteilevän ympäröivään kaupunkimiljööhön sekä aineellista ja henkistä että sosiaalista ja moraalista järjestystä.

1900-luvun alun monitoimikirkoille oli ominaista huonetilaohjelmien verrattainen laajuus, mikä selittyy niiden yhdistystaustaisuudella. Kompleksit oli suunniteltu vastaamaan tilaajajärjestön toiminnallisia painotuksia tavalla, joka huomioi myös taloudelliset realiteetit ja reunaehdot. Osa rakennuksen huoneistoista oli alun perinkin kaavailtu vuokrattavaksi ulkopuolisille tahoille. Kallion rukoushuoneen kohdalla vuokratuloja saatiin pohjakerroksen liikehuoneistoista ja parista asuinkaksiosista, Betania-taloon sisällytettiin kokonainen asuntolasiipi. Vuokralaisten sijasta sen käyttäjiksi tulivat Helsingin kaupunkilähetyksen yhteistyökumppaneiden ylläpitämät lastentarha ja -seimi sekä yhdistyksen hallinnoima ja varsin tuottoisaksi osoittautunut kristillinen matkustajakoti. Rakennuksen pohjakerroksesta varattiin tilat kansankeittiölle ja käsityöpajoille, jonne vähävaraiset miehet ja naiset saivat tulla hankkimaan palkkatuloja ja kartuttamaan ammattiosaamistaan.

Sen lisäksi, että varhaisten monitoimikirkkojen kerrosjaot ja huoneistoryhmien sijoitteluratkaisut artikuloivat pyhän ja profaanin välistä suhdetta, tilajärjestelyillä oli merkitystä myös julkisen ja yksityisen sekä hengellisen, ruumiillisen ja kaupallisen toiminnan erotelussa. Betania-talossa työväestölle tarkoitettujen huoneistojen ja toimintojen ryhmittely pohjakerrokseen alleviivasi käyttäjien kehollista fyysisyyttä. Vastaavasti henkevä porvarillinen kodikkuus leimasi ylempien kerrosten tilallisia ja toiminnallisia suhdeverkostoja. Aikalaisnäkökulmasta tarkasteltuna monitoimikirkkojen huoneistojen valoisa avaruus ja hygieniää edistävät modernit ratkaisut toimivat osoituksina kristillisen elämäntavan kyvystä puhdistaa ulkoisesti ja uudistaa sisäisesti. Sakraalirakennusten muutospotentialiaali perustui vastakkainasettelulle: ne edustivat kokonaan toista todellisuutta kuin niitä ympäröivien työväenkortteleiden elinolot, jotka saattoivat olla ahtauden ja hämäryyden, saastaisuuden ja tuvattomuuden leimaamia.

1900-luvun alun monitoimikirkkojen arkitilojen järjestelyt palvelivat kristillisen yhdistystoiminnan eri muotoja, joista hyväntekeväisyys- ja julistustyö korostuivat. Sitä vastoin myöhemmissä kohteissa huonejaot perustuivat hieman toisenlaisiin joskin verrattain

yhdenmukaisiin käyttötarkoituksiin ja -tapoihin. Koska paikallisseurakunnilla oli kirkollisen viranomaistahon asema, tuli niiden hoitaa kirkkolain edellyttämiä tehtäviä, kuten väestökirjanpitoa ja rippikoulutointa. Näin ollen jo 1910-luvulla käynnistyneessä seurakuntatalorakentamisessa kansliahuoneistoilla ja rippikoulusaleilla oli perusteltu paikka kohteisiin toteutetuissa huonetilaohjelmissa. Sen sijaan vapaalle seurakuntatyölle, kuten lasten, nuorten ja aikuisten kerhoille varattujen tilojen lukumäärä ja niiden toiminnalliset erityispiirteet määriteltiin aina tapauskohtaisesti.

Virastokäyttöön tarkoitettun kanslian järjestelyt muodostivat oman alalukunsa seurakunnallisen monitoimikirkon huoneohjelman kehityksessä. Vaatimus toimistolle varattavasta tilasta pohjautui pappiloiden huoneistorakenteita ohjanneisiin virkatalosäädöksiin. Niiden mukaan kirkkoherran asuntoon oli sisustettava arkistoholvilla varustettu työhuone kirkonkirjojen säilyttämiseksi. Kaupunkiolosuhteissa seurakunnissa alettiin resurssi- ja järkevyyssyistä keskittää työntekijöiden asumisjärjestelyitä. Asuntoloiden rakentaminen seurakuntalojen yhteyteen salli kanslian erottamisen pappilasta ja virastotilan siirtämisen toisaalle kompleksissa. Talossa asuvien perheiden kannalta muutos merkitsi yksityisen ja julkisen elämän, työn ja vapaa-ajan uudelleen neuvottelua.

Tutkituissa tapauskohteissa sakasti, pastorinkanslia ja pappila muodostivat toisiinsa toiminnallisesti suhteutuvan tilajatkumon. Se korosti seurakunnan esipaimenen työnkuvan eri puolia ja ammatin harjoittamista rytmittäviä roolisiirtymiä ja -vaihtoja: monitoimikirkon eri huoneistojen suojissa pastori johti jumalanpalveluselämää, vastasi seurakuntahallinnosta ja toimi perheenisänä.

Fyysisen ja sosiaalisen saavutettavuuden lisäksi kansliatilojen suunnittelua ohjasi pyrkimys työskentelyprosessien sujuvoittamiseksi ja tehostamiseksi. Yleisesti ottaen seurakuntalainen vieraili virastossa joko väestökirjanpitoon tai kirkollisiin toimituksiin, kuten kasteisiin, vihkimisiin ja hautaamisiin liittyvissä asioissa. Huoneisto sijoitettiin monitoimikirkossa tyypillisimmin heti seurakuntatalo-osan sisäänkäynnin yhteyteen. Kansliatilojen sisustuksellisissa ratkaisuissa suosittiin edustavuutta ja kotoisuutta. Oikeanlaisen vaikutuksen tekeminen vierailijoihin oli sikäli tärkeää, että kansliassa seurakunnan työntekijät pääsivät edes hetkellisesti henkilökohtaiseen kosketukseen sellaistenkin ihmisten kanssa, jotka eivät muutoin osallistuneet kirkolliseen elämään.

Virastotilan kalustusjärjestelyt palvelivat kookkaiden kirkonkirjojen käsittelyä ja paloturvallista varastointia sekä jäsenkortistojen arkistointia. Kansliahuoneisto muodostui myös sukupuolittuneiden ammattihierarkioiden toiminnalliseksi näyttämöksi. Siinä, missä naispuoliset toimistoapulaiset työskentelivät näkyvästi avokonttorissa, papiston virka-asema heijastui heidän yksityisyyttäkin sallivien työhuoneiden kokoluokassa. Tapiolassa virasto siipi sovitettiin kompleksiin tavalla, joka mahdollisti kirkkoherran hartaudellisen ja holhoavan katseen kantautumisen koko rakennuksen läpi toimiston ikkunasta aina alttariseinälle saakka.

1920-luvun aikana Suomen evankelis-luterilaisen kirkon toimintastrategiassa tapahtunut olennainen muutos alkoi materialisoitua uusissa tilaratkaisuissa: vain jumalanpalveluksen ja viranomaistehtävien hoidon ympärille rakentuva seurakuntaelämä ei enää riittänyt instituution olemassaolon perusteeksi. Tarvittiin myös arkitoimintaa, joka tarjosi urbaanille kirkkokansalle tilaisuuksia omaehtoiselle ja merkitykselliselle yhdessä tekemi-

selle. Seurakunnissa alettiin omaksua alun perin järjestökentällä kehiteltyjä kristillisso-siaalisen työn muotoja. Käytänteiden järjestelyissä asteittaisesti tapahtunut siirtymä näkyi vielä 1930-luvulla siten, että moniaalla Helsingissä seurakuntien alainen lapsi- ja nuorisotoiminta oli vielä yhdistyspohjaista.

Omaleimaista useille 1920- ja 1930-luvun taitteen seurakunnallisen monitoimikirkko-rakentamisen aallossa valmistuneille kohteille oli arkitilojen tarkkarajaisen tasapuolinen jakautuminen suomen- ja ruotsinkielisten väestöryhmien kesken. Esimerkiksi Töölön seurakuntatalon pohjakerros jakaantui pituussuunnassa kahteen yhtenevään osaan: itäinen oli tarkoitettu suomalaisen ja läntinen ruotsalaisen seurakunnan käyttöön. Vastaavasti Paavalin kirkon yhdistetyssä seurakuntatalo- ja pappilasiivessä oli kaksi pääkerrosta, alempi oli varattu suomenkielisille ja ylempi ruotsinkielisille. Kummassakin tapauksessa huoneis-tot oli sovitettu niin, että rakennuksessa liikkueensa eri seurakuntiin kuuluvien käyttäjien ei tarvinnut edes kohdata. Vain kirkkosalin käyttö oli porrastettu.

Tutkimuksessani lähestyin edellä kuvattuja tilaratkaisuja 1920-luvulla uudelleenvirin-nyttä kielikysymystä vasten. Hiljattain itsenäistyneessä Suomessa eri väestöryhmät ryhtyi-vät hakemaan paikkaansa yhteiskunnassa, mikä sysäsi liikkeelle niin vaikutusvaltakamppai-luita kuin pyrkimyksiä sopuisan rinnakkaiselon saavuttamiseksi. Kieliryhmien jännitteisiä välejä puitiin myös kirkon sisällä ja Helsingin seurakuntahallinnossa. Monitoimikirkkojen arkihuoneistojärjestelyt olivat omanlaisensa konkreettinen keino ratkaista kyseisten kan-sanryhmien keskinäinen suhde. Täydellisen tasapuolinen tilajako idealisoi suomen- ja ruot-sinkielisten voimasuhteet sekä yhteissovun potentiaalin. Toisaalta huoneistorakenne korosti polarisaatiota ja eri käyttäjäryhmien välisiä sosiaalisia erontevoja.

Vaikka toisen maailmansodan jälkeen pääkaupunkiseudulle valmistuneissa monitoimi-kirkoissa esiintyi edelleenkin kieliperusteisia toimitilajakoja, ne heijastelivat entistä realisti-semmin alueellisia väestösuhteita. Ruotsinkieliset seurakunnat saivat ensisijaisen käyttöoi-keuden joihinkin arkihuoneistoihin. Meilahden ja Lauttasaaren kirkot muodostuivat sikäli huomionarvoisiksi tapauksiksi, että niihin sisällytettiin peräti kaksi kirkkosalia: suurempi alueen suomalaiselle ja pienempi tienoon ruotsalaiselle seurakunnalle. Ratkaisun taustalla oli sakraalirakennuskompleksien verrattain korkeiksi arvioidut käyttöasteet, mikä johtui alueiden keskiluokkaisesta asukasprofiilista.

Palaan vielä 1930-luvun alussa valmistuneiden monitoimikirkkojen arkityön huoneiden rakenteisiin ja ratkaisuihin. Töölössä kullakin seurakunnalla oli käytössään yhdistetyn seu-rakunta- ja rippikoulusalin, kerhohuoneen sekä niihin liittyvien aputilojen muodostama kokonaisuus. Toiminnallisesti eriytetty tilarypäs oli sovitettu rakennuksen pohjakerrokseen ja siihen liittyvään sivupaviljonkiin. Paavalin kirkon tapauksessa samainen huoneistoryhmä oli yhtä kerhotilaa laajempi ja toteutukseltaan muuntojoustavampi. Kokonaisuus sijoittui seurakuntatalosiipeen. Kummassakin kohteessa irtokalustuksella varustettu seurakunta-sali suunniteltiin monitoimitilaksi, jota käytettiin myös rippikoululuokkana ja ompeluseu-rain kokoontumispaikkana. Esimerkkitapausten käyttöönoton jälkeisinä vuosina seurakun-nissa havahduttiin arkihuoneistojen lukumäärän riittämättömyyteen, mikä johtui erityisesti lapsi- ja nuorisotoiminnan monimuotoistumisesta ja kasvavasta suosiosta. Lisää toimitilaa otettiin käyttöön rakennuskomplekseihin kuuluvista torniosista ja kellarikerroksesta.

Arkitoiminnalle varatut huoneistot muodostuivat leimallisesti etenkin naisten, nuorten

ja lasten toimintaympäristöiksi. Kirjallisissa aikalaislähteissäkin korostettiin näiden käyttäjäryhmien välisten suhteiden merkitystä yhteisöelämän keskeisenä rakennusaineena. Naisten vastuulla oli viihtyisän hengen aikaansaamien seurakuntaperheen yhteisissä käytötiloissa. Äidillisen roolin ottaminen yksityisen ja julkisen, maallisen ja hengellisen piirin rajapinnalla toimi Henri de Certeau ajattelua myötäillen tilallisen haltuunoton taktiikkana – keinona lunastaa teoin ja toimin oma paikka ja tehtävä uskonnollisen kollektiivin jäsenenä. Kyse oli siis päämäärätietoisesta kodin reviirin laajentamisesta.

Palkatut ja vapaaehtoiset naistyöntekijät vastasivat seurakuntatilojen siistimisestä, kaunistamisesta ja niissä järjestetystä tarjoilusta. Hygieniasyistä eriytetty keittiötilat tekivät jokapäiväisten askareiden hoidosta näkymätöntä, äänetöntä ja hajutonta. Ajan kristillinen naisideaali korostikin ahkeraa toimeliaisuutta ja nöyrymielistä pyyteettömyyttä. Arkirutiinien tunnollinen hoitaminen jäsenyi performatiiviseksi esitykseksi, keinoksi osoittaa omalla ruumiillaan moraalista hyveellisyyttä. Fyysisyys viestitti kehon ja mielen tasapainoisesta hallinnasta. Ulkoinen ilmensi sisäistä ja sisäinen ulkoista. Siksi muidenkin materiaalien käytänteiden, kuten käsitöiden valmistamisen, merkitys korostui seurakunnallisen yhteisöelämän olennaisena osana. Koska kirkollinen arkitoiminta oli voimakkaasti sukupuolittunutta, se oli myös tilallisesti jakautunutta: monitoimikirkkoissa oli miesten puutyöverstaiteja ja nurkkauksia naisten ompeluseuroille.

Tarkastelluissa rakennuskomplekseissa veistohuoneet ja partiolaisten kerhotilat sijoitettiin etäälle muista huoneistoista, jotta niissä tapahtuvasta askartelusta aiheutuva melu ei häiritsisi talon muuta käyttöä. Nuorisolle tarkoitettujen tilojen harkitulla sijoittelulla pyrittiin hallitsemaan heidän levotonta käytöstään sekä vaalimaan heidän fyysistä puhtauttaan ja henkistä kehitystään. Perheenkaltaisessa seurakuntayhteisössä aikuisten miesten tehtävänä oli toimia lasten ja nuorten isällisinä kasvattajina. Arkitilat muodostuivat paikoiksi, joissa uskonnollisesti väritynyttä mieheyttä opittiin ja opetettiin.

Sosiaalis-symbolisten merkitysten lisäksi käsityötaidon yllä- ja esilläpitoon liittyi kirkollisessa tapakulttuurissa myös pragmaattisempia tarkoituksia. Käyttötekstiilien valmistaminen ja myyminen olivat hyviä varainkeruukeinoja, jonka kautta naiset harjoittivat myös taloudellista päätäntävaltaa kohdentamalla voitot hyväntekeväisyydelle. Juuri heidän kokoamillaan varoilla oli ratkaiseva merkitys Betania-talon ja Kallion rukoushuoneen rakennuskustannusten kattamisessa. Monitoimikirkkojen arkihuoneistoja sisustettiin toisinaan niiden suojissa tehdyillä kalusteilla ja tekstiileillä, mikä vahvisti tilojen roolia seurakuntalaisten osaamisen näyteikkunoina.

Aikalaiskirjoituksissa korostettiin, että seurakuntahuoneistojen sisustusvalinnoilla tuli ilmentää evankelisluterilaisen kirkon paikallishistoriallista merkitystä ja sen roolia kansallisen kulttuurin kulmakivenä. Uskonnollisen kulttuuriperinnön esittely- ja vaalimispyrkimykset kiteytyivät Paavalin kirkon huonetilaohjelmassa rakennuksen torniosaan kaavailtuun museuhuoneeseen, joka jäi lopulta toteuttamatta. Monitoimikirkkojen arkihuoneistojen kaunistaminen tasokkain taideteoksien palveli hartaudenharjoitusta ja seurakuntatoiminnan sivistyksellisiä tavoitteita.

Toisen maailmansodanjälkeisenä aikana monitoimikirkkojen arkityön tilojen jäsenteilyssä tapahtui joukko huomionarvoisia muutoksia, jotka vaikuttivat niiden toiminnallisiin erityispiirteisiin. Pääkaupunkiseudun laitamilla arkkitehtonisesti vaatimattomien seura-

kuntatalojen pääkokoushuoneet suunniteltiin joustava- ja monikäyttöisiksi. Sisustus- ja kalustusratkaisuiltaan ne soveltuivat jumalanpalvelusten ja vapaamuotoisempien tilaisuuksien pitopaikoiksi. Rationalisoidun jäsentelyn taustalla vaikuttivat yhteiskunnalliset realiteetit. Suunnittelun lähtökohtana oli, että taloudellisesti suotuisempaa aikana rakennusta voitaisiin vielä laajentaa ja täydentää juhlovalla runkokuoneella. Samalla, kun uusimman sakraalirakennuskannan ulkoinen arkistuminen ja sen tilallis-toiminnallinen monipuolistuminen koettelivat totunnaisia käsityksiä maallisen ja hengellisen piirin suhteesta, ydinperhekeskeistä sukupuolinnormistoa ja keskiluokkaisia elämänihanteita juurrutettiin kirkollisen arvomaailman olennaisiksi osiksi. Seurakuntatyöllä eheytetttiin kriisistä toipuvaa kansakuntaa.

Ominaista 1950-luvulla pääkaupunkiseudulle valmistuneille monitoimikirkkoille oli kerhotilojen tuntuva lisääntyminen ja niiden funktionaalinen erikoistuminen. Suurimmissa kohteissa saattoi olla jopa toistakymmentä arkitoiminnan huoneistoa. Alppilassa niiden joukkoon kuului liikuntasali, tekstiili- ja puutyöluokat, harjoituskeittiö, keramiikkapaja sekä pimiö. Tilojen monipuolistumisen taustalla olivat kirkon taloudelliset ja toiminnalliset panostukset lapsi- ja nuorisotyön vaikuttavuuden vahvistamiseksi. Suuriin seurakuntiin alettiin palkata myös koulutettuja lapsi- ja nuorisotyöntekijöitä.

Kunkin seurakunnan alueellisesta kattavuudesta ja demografisesta profiilista kumpuavat toiminnalliset painopisteet sekä käytettävissä olevat resurssit vaikuttivat monitoimikirkkojen huonetilaohjelmien laajuuteen ja niiden erityispiirteisiin. 1960-luvun alussa valmistuneista ja tutkimuksessani lähemmin tarkastelluista kohteista Munkkivuoressa arkityöntiloja jouduttiin suunnitteluvaiheessa karsimaan tuntuvasti taloudellisista syistä. Tapiolassa niiden lukumäärä tuplattiin. Seurakunnallisen lapsi- ja nuorisotyön suosio oli Helsingin seudulla niin suurta, että uusissa lähiöissä säännöllistä kerhotoimintaa järjestettiin myös esimerkiksi asuinkerrostalojen kellarihuoneistoissa. Uskonnollisen yhteisöelämän muodot eivät rajoittuneet pyhätkorakennuksen seinien sisäpuolelle vaan ne levittyivät ympäri lähi-tienoota. Sakraalit ja profaanit toimintaympäristöt kietoutuivat tältäkin osin toisiinsa.

Entistä suuremmat kerhohuoneluvut sallivat myös lasten ja nuorten entistä tehokkaamman jaottelun eri ryhmiin. Länmukaista eriyttämistä perusteltiin pedagogisesti. Lisäksi seurakunnallinen arkityö oli leimallisesti sukupuolittunutta: miehet ja naiset, pojat ja tytöt toimivat lähinnä erillään. Kaavamaista järjestelykäytäntöä pidettiin joissain 1950-luvulla esitetyissä puheenvuoroissa jo vanhanaikaisena. Homososiaalisuuden liiallisen korostumisen pelättiin jopa horjuttavan normaalina pidettyä seksuaalista kehitystä. Asetelma muodostui sikäli paradoksaaliseksi, että keskeisin syy tarkkarajaiselle sukupuolijaottelulle oli juuri huoli seurakuntaväen siveydestä. Lapsi- ja nuorisotyössä erottelulla oli myös kasvatuksellinen ulottuvuus: aikuisten odotettiin toimivan kristillisen mieheyden ja naiseuden hyveellisinä esikuvina.

Monitoimikirkkojen huonetilojen funktionaalinen eriytyminen ilmenee rippikoulu- ja seurakuntasaleja tarkasteltaessa. Lapsi- ja nuorisotoiminnan siirtyessä yhä selvemmin omiin tiloihin seurakuntasalin käyttö muuttui edustuksellisempaan suuntaan. Huoneisto toimi varsinaisen jumalanpalvelustilan laajennusosana ja arvokkaampien ei-liturgisten tilaisuuksien pitopaikkana. Pääkaupunkiseudun monitoimikirkkoihin juuri rippikoulua varten suunniteltuja luokkatiloja alettiin sisällyttää yleisesti vasta 1950-luvulla. Menetelmällisesti

muodollisen opetuksen havainnollisuutta ja elämyksellisyyttä lisättiin varustamalla huoneet didaktisin apuvälinein ja esitysteknisin laitteistoin.

1960-luvulle tultaessa kirkon sisällä oli alettu tarkistaa seurakuntalaisten ja etenkin nuorison kohtaamiseen liittyviä periaatteita ja käytänteitä. Uudistuksilla oli heijastusvaikutuksia myös monitoimikirkkojen tilajärjestelyihin. Yhä useammassa pääkaupunkiseudulle rakennetussa kohteessa nuorisotyön käyttöön varattiin vapaamuotoiselle seurustelulle tarkoitettuja oleskelutiloja. Ne olivat paikkoja, joissa oli lupa toimia omaehtoisesti, ilman aikuisten alituista silmälläpitoa. Nuorille tarkoitetut huoneistot ja niihin liittyvät käytännöt havainnollistavat monitoimikirkkojen tiloissa kehkeytyvän sosiaalisen kontrollin ympärillä käydyt neuvottelut. Niiden kautta rakennuksen erilaiset käyttäjät koettelivat oman toimijuutensa rajoja ja mahdollisuuksia.

Modernien monitoimikirkkojen arkihuoneistojen varustaminen siirreltävällä standardilustuksella lisäsi tilojen toiminnallista muunneltavuutta ja käyttöjoustavuutta. Lisäksi sisustusratkaisuilla tavoiteltiin tyylikästä ajanmukaisuutta ja viihtyisää tarkoituksenmukaisuutta. Aikalaisajattelussa jokapäiväisten käyttöhuoneistojen runsauden ja monipuolisuuden tulkittiin toisintavan rakennuksen käyttäjäkunnan heterogeenisyyttä. Uskonyhteisöä sisäisesti ja ulkoisesti muuttava monitoimikirkko muodostui sen suojissa kokoontuvan seurakunnan vertauskuvalliseksi peilikuvaksi. Tilarakenteiden funktionaalinen diversiteetti joudutti moniulotteisten käyttäjätoimijuuksien ja -verkostojen jäsentymistä juhlanan ja arkisen, pyhän ja profaanin, julkisen ja yksityisen lukuisissa risteyskohdissa.

Julkisesti yksityistä, yksityisesti julkista – monitoimikirkossa asuminen

Yksi konkreettisimmista tavoista elää monitoimikirkkoutopia todeksi oli sellaisessa asuminen. Siihen liittyvien käsitysten ja käytänteiden tarkastelu nosti esiin tilan kytkökset yhteiskuntaluokkajakojen ja sukupuolieron esittämiseen ja ylläpitämiseen. Tapauskohteisiin sisällytettyjen asuntojen analyysissä korostuivat niin ikään yksityisen ja julkisen elämänpiirin väliset vastakohdat, paralleelit ja jatkumot.

Kaikkiin tutkimuksessa lähemmin tarkasteltuihin monitoimikirkkoihin sisällytettiin vähintäänkin yksi asunto, joka oli varattu oletusarvoisesti perheellisen talonmies-vahtimestarin käyttöön. Kokoluokaltaan, huoneistorakenteeltaan ja varustelutasoltaan koti edusti työväelle suunnattua minimiasuntoa. Sen sijoittelu rakennuskompleksissa alleviivasi haltijan matalampaa luokka-asemaa, minkä lisäksi asuinjärjestelyissä korostui fyysisen työn teon ja asumisen elimellinen yhteys. Samainen piirre heijastui vielä selvemmin diakonisojen askeettisissa asumisratkaisuissa ja kuormittavissa työkäytännöissä: yksityisyydelle tai vapaa-ajalle ei jäänyt liiemmin tilaa. Toisaalta heidän asemansa koulutettuina ja ammattia harjoittavina naisina tarjosi poikkeuksellisen itsenäisyyden avio- ja perhe-elämään liittyvien velvoitteiden ja sosiaalisten normien ulkopuolella. Tätä autonomisuutta he hyödynsivät julkisessa toiminnassaan, esimerkiksi kaupungilla asioidessaan.

Esimerkkikohteista puoleen eli Kallion rukoushuoneeseen sekä Paavalin ja Tapiolan

kirkkoihin sovitettiin vähintäänkin yksi pappila tai sellaiseksi rinnastettava asuntokokonaisuus. Sen paikka monitoimikirkossa oli edellä kuvattuihin tapauksiin nähden eriytetympi, mikä salli asumiselle suojaisemmat puitteet. Toisaalta luontevat kulkuyhteydet pappilasta rakennuksen muihin osiin tähdensivät asunnonhaltijan tehtävää talokompleksin isäntänä ja asemaa seurakunnan kaitsijana.

Pappilahuoneiston koko ja rakenne noudattivat sääty-yhteiskunnan ajalta periytyvien virkatalosäädösten määräyksiä. Luontaisedun tarkoituksena oli turvata seurakuntien palveluksessa työskenteleville papeille ja myöhemmin myös kanttoreille edellytykset riittävälle toimeentulolle, sillä papiston rahapalkka oli sangen vaatimaton. Pappiloihin vaaditun huoneluvun suhteellinen runsaus teki niissä asumisesta välttämättä, mikä korosti niiden funktiota edustusasuntoina. Vaikka ajan myötä asuntoarkkitehtuuri yhdenmukaistui ja keskiluokkaistui tehokkuutta korostavan standardoinnin seurauksena, pappilat säilyttivät vielä pitkään tilavuuteen perustuvan arvokkuutensa.

Luterilaisessa traditiossa pappilaelämällä on vuosisatojen ajan ollut puolijulkinen leima. Asumusta on siksi luonnehdittu niin ”kaupungiksi kylässä” kuin ”lasiseinäiseksi taloksi”. Pappila on toiminut pitäjän mallitaloutena; siinä tosinnetun urbaanin ja sivistyneen elämäntyylin on toivottu leviävän myös lähiympäristöön. Tämän idyllin esillä- ja ylläpitämisen prosesseissa perheen äidillä, lapsilla ja palvelusväellä on ollut keskeinen rooli. Vielä 1960-luvulla Helsingin seudulla sijainneiden pappiloiden olohuoneet toimivat toisinaan myös seurakunnallisten tilaisuuksien pitopaikkoina.

Monitoimikirkkojen huonetilaohjelmien kehityksen näkökulmasta pappilan ja seurakuntatalo-osan välille muodostui orgaaninen jatkuvuussuhde. Kirkkoherran virka-asuntoon kuuluva kansliahuone siirtyi kaupunkioiloissa osaksi rakennuskompleksiin sisältyvien arkitilojen muodostamaa kokonaisuutta. Muutos konkretisoitui Helsingin kantakaupungin alueella Annan-, Siltasaaren-, Korkeavuoren- ja Meritullinkadun varsille pystytetyissä suurissa seurakuntataloissa. Niiden tilajaot palvelivat yksityistä asumista sekä julkista seurakuntahallinnon hoitoa ja arkitoiminnan järjestämistä.

Toista maailmansotaa seuranneena aikana pääkaupunkiseudun seurakunnat halusivat osoittaa yhteiskunnallista vastuunkantoa harjoittamallaan rakennustoiminnalla. Koska elettiin vakavan asuntopulan keskellä, useiden monitoimikirkkojen yhteyteen tai niiden välittömään läheisyyteen valmistui kokonaisia työntekijäasuntoloita. Näin tapahtui Toukolan, Alppilan ja Lauttasaaren kohdalla. Seurakunnallinen asuntotuotanto näyttäytyi yhtäältä välittämisen keinona, toisaalta se oli väline kirkon maineen kirkastamiseksi ja sitä kohtaan esitetyn kritiikin torjumiseksi.

* * *

Helsingin seudulle 1900–1960-luvuilla valmistuneiden monitoimikirkkorakennusten tutkiminen sekä niiden huonetilaohjelmien kulttuuri- ja sosiaalishistoriallinen kontekstointi on avannut uusia näköaloja taidehistoriallisesti perinteisenäkin pidettävälle kotimaisen kirkkoarkkitehtuurin tutkimustraditiolle. Modernistisen tutkimusotteen puitteissa mielenkiinto uudempaa sakraalirakennuskantaa kohtaan on pääasiallisesti suuntautunut kohteiden formaaleihin erityispiirteisiin, minkä myötä analyysi on rajautunut yksin runkokuoneiden ja

kirkkosalien erittelyyn. Väitöskirjassani olen käsitellyt kirkkorakennusta tilallisena ja toiminnallisena kokonaisuutena, jossa erilaiset sosiaaliset merkityksenantoprosessit risteävät – toisinaan sopuisasti, toisinaan jännitteisesti.

Väitöskirjassa hyödynnetyt näkökulmat, aiheajaukset ja kohdevalinnat ovat paljastaneet muitakin taidehistoriallisen sakraaliarkkitehtuurin tutkimuksen katvealueita. Näihin lukeutuvat erilaisten rakennustyyppien – kuten vanhempien ja uudempien rukoushuoneiden, seurakuntatalojen sekä vapaiden kristillisten suuntien kokoushuoneistojen – erityispiirteet, niiden kansainväliset esikuvat ja niiden kotimaiset genealogiat. Tutkimuksellisen mielenkiinnon kiinnittäminen vastaisuudessa myös edellä lueteltuihin tapauksiin lisäisi tietoa uskonnollisten elämänmuotojen historiallisesta moni-ilmeisyydestä. Huomion kiinnittäminen pelkästään muodollisen seurakunnallisen rakennustoiminnan kautta aikaansaatuihin kohteisiin toisintaa kansallista narratiivia, jossa Suomen evankelisluterilaisen kirkon yhteiskunnallinen asema näyttäytyy institutionaalisesti monoliittisena itsestäänselvyytenä.

Tutkimusaiheen rajauksen kannalta monitoimikirkkojen toteutettujen huonetilaohjelmien ja niiden käyttöä valaisevien aikalaisaineistojen ristiinluenta muodostui yhtäältä runsautensa ja toisaalta vaillinaisuutensa ansiosta haasteelliseksi tehtäväksi. Joidenkin huoneistoryhmien funktionaalisten ulottuvuuksien erittelyä olisi ollut mahdollista syventää ja laajentaa entisestään. Lisäksi tapauskohdevalinnat ohjasivat analyysin painopistealueita omiin suuntiinsa. Esimerkiksi liikuntasalin paikka ja merkitys monitoimikirkkorakentamisessa ansaitsisi kokonaan oman tutkimuksensa. Samaten huonetilaohjelmien laajuuksia ja niiden ajallista kehitystä voisi tarkastella kvantitatiivisesti hyödyntämällä yksityiskohtaisempien huoneistoinventaarioiden kautta hankittua tietoa.

Jatkotutkimuksen kannalta ilmiökentän tarkastelujännettä voisi ulottaa yhtäältä pidemmälle aikajaksolle ja toisaalta maantieteellisesti laajemmalle alueelle. Pääkaupunkiseudulla uusia monitoimikirkkoja valmistui vielä verrattain nopeatahtisesti 1960-luvun puolesta välistä aina 1980-luvulle asti. Pidän omien tutkimuslöydöstenkin perusteella ilmeisenä, että Turun ja Tampereen sakraalirakennuskannassa esiintyy samankaltaisia kehityskulkuja kuin Helsingin alueella. Sen sijaan maaseutupaikkakunnilla muodostui tavanomaisemmaksi järjestää kirkolliselle arkityölle varatut huoneistot rakentamalla seurakuntatalo pitäjänkirkon tilallis-toiminnalliseksi täydentämiseksi.

Tutkimukseni aihepiiri on osoittanut ajankohtaisuutensa yhteiskunnallisessa tilanteessa, jossa yhä useammassa seurakunnassa ympäri Suomen on jouduttu tekemään omistettuun kiinteistökantaan liittyviä tiukkoja linjauksia ja kipeitä päätöksiä. Väitöskirjaprosessini aikana pääkaupunkiseudulla alun perin kirkolliseen käyttöön suunnitelluista rakennuksista on jouduttu luopumaan, toisia on suljettu ja muutamia on jopa purettu. Ratkaisujen taustalla ovat kasvavien ylläpitokustannusten ja vähenevien kirkollisverotulojen muodostama taloudellinen epäsuhta.

Toivon, että väitöskirjani löydökset nostaisivat ammatilliseen keskusteluun ulkoisesti vaatimattomampien sakraalirakennusten ja monitoimikirkkojen jokapäiväisten käyttötilojen inventoinnin, dokumentoinnin ja mahdollisen suojelun tarpeet. Tiedostan, ettei tutkimukseni anna suoria vastauksia alan polttavimpiin kysymyksiin, kuten seurakunnallisen kiinteistökannan monikäytön laajentumiseen ja muutosrakentamisen periaatteisiin tai käy-

tänteisiin. Työssäni en ole myöskään tarkastellut ilmiökenttää nojautuen alalla vallitsevaan terminologiaan tai kategorisointiin. Tästä syystä tutkimustulosten sopeuttaminen kirkollisen kiinteistö- ja kulttuuriperintötoimen tai rakennussuojelun tarpeisiin vaatii vielä käsitteellistä harmonisointia ja jatkokehittelyä. Väljänä kattoterminä monitoimikirkko ei sovellu luokittelemaan tai erittelemään sakraalirakennuksia tarkoituksenmukaisesti esimerkiksi niiden nykyisen juridis-hallinnollisen statuksen perusteella.

Väitöskirjaani tukeutuen en kannata ajatusta, jonka mukaan luterilainen sakraaliarkkitehtuuri olisi itsessään pyhää, tai että sen tulisi pysyä tilallisesti ja toiminnallisesti muuttumattomana. Pikemmin on niin, että jo lähtökohtaisesti seurakunnallinen rakennuskanta on joustavaa ja notkeaa sekä uusiin olosuhteisiin alati sopeutuvaa. Sen lisäksi sillä on dialoginen suhde maalliseen ja arkiseen. Kohteissa mennyt, nykyinen ja tuleva, uusi ja vanha liittyvät konkreettisesti ja symbolisesti yhteen.

Pääkaupunkiseudulla seurakunnallisten kiinteistöjen ja toimitilojen tulevaisuus ei kuitenkaan pelkisty karsintoihin tai poistoihin. OOEAA-arkkitehtitoimistossa Anssi Lassilan johdolla suunnitellut Suvelan kappeli (2016) Espoossa ja Tikkurilan kirkko (2021) Vantaalla ovat viimeaikaisimpia avauksia monitoimikirkkoarkkitehtuurin saralla. Viime vuosina seurakunnat ovat jalkautuneet suunnitelmallisesti myös Helsingin alueen kauppakeskusten ympäristöihin tarjoten kaupunkilaisille tiloja hiljentymiselle ja paikkoja matalan kynnyksen kohtaamisille. Pidän selviönä, että kirkollisten monitoimirakennusten ja -tilojen tarjoamat funktionaalis-sosiaaliset mahdollisuudet ovat elinehto vaikuttavuudeltaan laaja-alaiselle ja erilaisia väestöryhmiä tavoittelevalle nykyaikaiselle seurakuntaelämälle. Moninaisena toimijayhteisönä kirkko kehkeytyy tilassa ja tilasta.

On kiinnostavaa seurata, millaiseksi sakraalirakennuksiin liitetty sosiaalisen kokoavuuden ideaali jäsentyy aikana, jolloin kirkon asema on yhteiskunnallisen moniarvoistumisen seurauksena selvästi muuttumassa. Millaisiin pyhän ja profaanin, julkisen ja yksityisen elämänpiirin tilallis-toiminnallisiin dialogeihin monitoimikirkot kannustavat tämän päivän Suomessa? Millaisia kanssakäymisen muotoja ne mahdollistavat, ja millaisiin vuorovaikutamisen tapoihin ne käyttäjiään kannustavat? Millaista seurakunnanjäsenyyttä rakennusten huonetilaohjelmat tuottavat? Keiden ehdoilla ja keitä varten seurakunnallisia tilankäyttöstrategioita laaditaan? Miten suhde *kodin* ja *kaupungin* elettyihin utopioihin on sittemmin kehittynyt, ja millaisia symbolisia merkityssisältöjä niihin kytkeytyy?

KÄYTETYT LYHENTEET

1. Moos.	Ensimmäinen Mooseksen kirja (ks. <i>Raamattu</i>)
2. Moos.	Toinen Mooseksen kirja (ks. <i>Raamattu</i>)
1. Sam.	Ensimmäinen Samuelin kirja (ks. <i>Raamattu</i>)
DLA	Helsingin Diakonissalaitoksen arkisto
ent.	entinen
esim.	esimerkiksi
ESYA	Espoon seurakuntayhtymän arkisto
ev.-lut.	evankelis-luterilainen
HKA	Helsingin kaupungin arkisto
HMA	HelsinkiMission arkisto
HPYA	Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen arkisto
HSOA	Helsingin ev.-lut. seurakuntien hallintoarkisto
HSTA	Helsingin ev.-lut. seurakuntien talousarkisto
Ilm.	Ilmestyskirja (ks. <i>Raamattu</i>)
Joh.	Johanneksen evankeliumi (ks. <i>Raamattu</i>)
KA	Kansallisarkisto
KHA	Kirkkohallituksen arkisto
KKA	Kirkolliskokouksen arkisto
ks.	katso
KSVA	Helsingin Kaupunkisuunnitteluviraston arkisto
KTSA	Kristillisen taideseuran arkisto
Luuk.	Luukkaan evankeliumi (ks. <i>Raamattu</i>)
MA	Helsingin maistraatin arkisto
Mark.	Markuksen evankeliumi (ks. <i>Raamattu</i>)
MFA	Suomen arkkitehtuurimuseo
MSA	Munkkiniemen seurakunnan arkisto
NMKY	Nuorten miesten kristillinen yhdistys
NNKY	Nuorten naisten kristillinen yhdistys
o.s.	omaa sukua
OONA	Oscar Ortiz-Niemisen arkisto
Ps.	Psalmien kirja (ks. <i>Raamattu</i>)
SAFA	Suomen arkkitehtiliitto
SKHS	Suomen kirkkohistoriallinen seura
SKHSA	Suomen kirkkohistoriallinen seuran arkisto
SKS	Suomen kirjallisuusseura
SKSK	Suomen kirkon seurakuntatyön keskusliitto
SKSKA	Suomen kirkon seurakuntatyön keskusliiton arkisto
SLEY	Suomen luterilainen evankeliumiyhdistys
SLEYA	Suomen luterilainen evankeliumiyhdistyksen arkisto
SMY	Suomen muinaismuistoyhdistys

S.n.	ilman nimeä
STOA	Senaatin talousosaston arkisto
STKS	Suomen teologinen kirjallisuusseura
Suom.	suomentanut
virt.	vertaa
VRVA	Vantaan rakennusvalvonnan arkisto

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

ARKISTOT

Espoon seurakuntayhtymän arkisto (ESYA), Espoo

Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan pöytäkirjat
Tapiolan kirkon rakennustoimikunnan toimintakertomus

HelsinkiMission arkisto (HMA), Helsinki

Helsingin Kaupunkilähetyksen johtokunnan pöytäkirjat

Helsingin kaupungin arkisto (HKA), Helsinki

Helsingin Kaupunkisuunnitteluviraston arkisto (KSVA)
Kirkkoja koskevat aineistokansiot
Helsingin maistraatin arkisto (MA)
Betania-talon rakennuslupapiirustukset
Päiväkoti Onnelan arkisto (Onnela)
Työtodistukset
Vuosikertomukset

Helsingin seurakuntayhtymän arkisto, Helsinki

Helsingin ev.-lut. seurakuntien hallintoarkisto (HSHA)
Helsingin seurakuntien yhteisen kirkkovaltuuston kokousten esityslistat ja pöytäkirjat
Helsingin pohjoisen suomalaisen seurakunnan vuosikertomukset
Rakennustoimikuntien mietinnöt
Kirkkovaltuustolle osoitetut vetoamukset

Helsingin ev.-lut. seurakuntien talousarkisto (HSTA)
Munkkivuoren kirkon kiinteistöä koskeva aineisto
Luonnospiirustukset
Rakennustoimikunnan pöytäkirjat

Paavalin kirkon kiinteistöä koskeva aineisto
Kirkkokilpailun juryn pöytäkirjat
Rakennustoimikunnan pöytäkirjat

Töölön kirkon kiinteistöä koskeva aineisto
Rakennuspiirustukset
Herttoniemen seurakunnallisen työkeskuksen pääpiirustukset
Lauttasaaren seurakunnallisen työkeskuksen pääpiirustukset
Kotkankadun seurakunnallisen työkeskuksen pääpiirustukset

Käpylän seurakuntatalon pääpiirustukset
Maunulan seurakuntatalon pääpiirustukset
Meilahden kirkon pääpiirustukset
Mikael Agricolan kirkon pääpiirustukset
Munkkiniemen seurakuntatalon pääpiirustukset
Munkkivuoren kirkon pääpiirustukset
Meilahden kirkon pääpiirustukset
Paavalin kirkon pääpiirustukset
Pakilan kirkon ja seurakuntatalon pääpiirustukset
Paloheinän seurakuntatalon pääpiirustukset
Pasilan kirkon muutospiirustukset
Pitäjänmäen seurakuntatalon pääpiirustukset
Pohjois-Haagan seurakuntatalon pääpiirustukset
Puistolan työkeskuksen pääpiirustukset
Tapanilan työkeskuksen pääpiirustukset
Toukolan työkeskuksen pääpiirustukset
Vanha-Käpylän seurakuntatyökeskuksen pääpiirustukset
Vartiokylän seurakunnallisen työkeskuksen pääpiirustukset

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Helsingin Diakonissalaitoksen arkisto III (DLA)

Greta Braxin henkilöarkisto

Suomen kirkkohistoriallinen seuran arkisto (SKHSA)

Helsingin seurakuntapappien pöytäkirjat

Helsingin pappien veljesliiton pöytäkirjat

Helsingin pikkukirkkoyhdistyksen arkisto (HPYA)

Perustamiskokoukseen liittyvä aineisto

Johtokunnan pöytäkirjat

Vuosikirjat (*Seurakuntatyötä suurkaupungin liepeillä*)

Kirkolliskokouksen arkisto (KKA)

Seurojen ja yhdistysten vuosikertomukset ja historiikit

Helsingin kaupunkilähetystä koskeva aineisto

Kristillisen taideseuran arkisto (KTSA)

Johtokunnan kokousten pöytäkirjat

Senaatin talousosaston arkisto (STOA), KD-aktikartat ja piirustukset

Kaupunkilähetysten suunnitellun uuden kirkon pohjapiirustukset

Suomen kirkon seurakuntatoiminnan keskusliiton arkisto (SKSKA)

Johtokunnan kokousten pöytäkirjat

Seurakunnallisten rakennusten neuvontatyön kirjeenvaihto

Vuosikertomukset (*Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton työmaalta*)

Suomen luterilaisen evankeliumiyhdistyksen arkisto I (SLEYA I)
Johtokunnan kokousten pöytäkirjat
Vuosikertomukset

Kirkkohallituksen arkisto (KHA), Helsinki

Kirkkohallituksen ohjeita ja tiedotuksia
Kirkkohallituksen täysistunnon pöytäkirjat

Munkkiniemen seurakunnan arkisto (MSA), Helsinki

Munkkivuoren kirkkoa ja seurakuntaa koskevat aineistot

Oscar Ortiz-Niemisen arkisto (OONA), Helsinki

Monitoimikirkkovierailuiden kenttäpäiväkirja, (2013–2016)
Muistiinpanot Oddbjørn Sørmoenin esitelmästä: ”Kirkollisen perinnön muuttuvia
käyttötapoja - eurooppalaisia näkökohtia”. 500 vuotta protestanttista kirkko-
arkkitehtuuria-symposium, Kansallismuseo 1.11.2017.
Erkki Pitkärannan sähköposti 31.3.2014 tekijälle.
Esko Rautiolan sähköposti 4.11.2013 tekijälle

Suomen arkkitehtuurimuseo (MFA), Helsinki

Kilpailuarkisto

Tapiolan keskusta koskevat aineistot
Tapiolan kirkkoa koskevat aineistot
Töölön kirkko- ja seurakuntataloa koskevat aineistot

Kirjaston arkistoaineistot

Aarno Ruusuvuoren aineistot
K.A. Wreden aineistot

Piirustusarkisto

Aarno Ruusuvuori -piirustuskokoelma (Tapiolan kirkon aineistot)
Hilding Ekelund -piirustuskokoelma (Töölön kirkon aineistot)

SAFA:n lehtileikekokoelma

Suomen luterilaisen evankeliumiyhdistyksen arkisto (SLEYA)

Kallion evankelisen rukoushuoneen pääpiirustukset

Vantaan rakennusvalvonnan arkisto (VRVA), Vantaa

Tikkurilan kirkon rakennuslupapiirustukset
Vaaralan kappelin rakennuslupapiirustukset

OPINNÄYTTEET

Alanko, Tuula, 2018. *Tapiolan kirkko. Sakraalin tilan semioottinen analyysi arkkitehtuurin pääluokkaisten ja sekundääristen elementtien avulla*. Taidehistorian pro gradu -tut-

kielma, Turun yliopisto. < <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2018101838450> >

Arppe, Antti, 1943. *Muistelmia piispa Ilmari Salomiehen (aik. teol. tri. Ilmari Salonen) toiminnasta Helsingin Pohjoisen suomalaisen seurakunnan kirkkoherran apulaisena Töölössä vuosina 1931–1933*. Käytännöllisen teologian tutkielma, Helsingin yliopisto.

Harju, Marja Tuuli, 1996. *Paavalin kirkon rakentaminen ja arkkitehtonis-liturgiset ratkaisut*. Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.

Heikinheimo, Miika, 1986. *Pikkukirkkolike Helsingissä 1924–1954: tutkimus esikaupunkialueitten kirkollisesta ja sielunhoidollisesta järjestämisestä*. Kirkkohistorian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.

Hovi, Sanna-Mari, 2018. *Töölön kirkon tarina. Kirkkorakennus muutostoiveiden kohteena 1920-luvulta tähän päivään*. Taidehistorian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.

Häkämies, Hannu, 1973. *Radio- ja televisioseurakunta*. Käytännöllisen teologian laudaturtyö, Helsingin yliopisto.

Korolainen-Virkajärvi, Katri, 2012. Auktoriteetit ja yhteiskunnan murros: sosiaalinen kontrolli Sörnäisten seurakuntien alueella 1906–1917. Historian pro gradu. Helsingin yliopisto. < <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201205315677> >

Kuurna, Pia, 2001. *Rakennuksen vastaanotto: esimerkikirakennuksena Tapiolan kirkko*. Taidehistorian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.

Kyllönen, Pekka, 1975. *Kirkkohallitus seurakunnallista rakennustoimintaa ohjaavana ja valvovana elimenä*. Käytännöllisen teologian laudaturtyö, Helsingin yliopisto.

Mäkeläinen, Pertti, 1969. *Jaakko Gummerus kirkollisena uudistajana*. Käytännöllisen teologian lisensiaatintyö, Helsingin yliopisto.

Niskanen, Hannu, 1987. *Erkki Niinivaara uuden kansankirkkotulkinnan strategina ja teologina 1939–1953*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian lisensiaatintyö, Helsingin yliopisto.

Ortiz-Nieminen, Oscar, 2012. Työväelle työkeskus. Teksti, tila ja sukupuoli Alppilan kirkon arkkitehtuurissa. Taidehistorian pro gradu. Helsingin yliopisto. < <http://urn.fi/URN:NBN:fi:hulib-201601191018> >

Peltola, Saara, 1985. *Karl August Wreden arkkitehtuuri*. Taidehistorian lisensiaatintyö, Jyväskylän yliopisto.

Ravanti, Kaija, 2003. *Aarno Ruusuvuoren kirkkoarkkitehtuuri eurooppalaisen modernismin valossa*. Taidehistorian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.

Sainio, Timo, 1979. *Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen omistamien rukoushuoneiden syntyvaiheet*. Käytännöllisen teologian laudaturtyö, Helsingin yliopisto.

Sihto, Riikka-Maija, 2007a. *Wivi Lönnin Ebeneserkoti – tutkimus ja suunnitelma*. Arkkitehtiosaston diplomitö, Teknillinen korkeakoulu.

Syväniemi, Eini, 1998. *Kirkko kuvataiteen kilpailukenttänä*. Taidehistorian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto.

INTERNET-LÄHTEET

(verkko-osoitteet haettu 3.5.2020)

ARSKA – Helsingin, Espoon ja Vantaan rakennusvalvonnan sähköinen asiointipalvelu:

<<https://asiointi.hel.fi/arska/map.aspx?source=arska>>

<<https://arska.espoo.fi/>>

<<https://arska.vantaa.fi/>>

British Listed Buildings -verkkotietokannan kohdekuvaukset:

St. Alban < <http://www.britishlistedbuildings.co.uk/en-476759-church-of-st-alban-the-martyr-greater-lo#.Vb9Xjvm1dag> >

St. Columba < <http://www.britishlistedbuildings.co.uk/en-424250-church-of-st-columba-greater-london-auth#.Vb-Onvm1dag> >

Doria-julkaisuarkisto:

“Suur-Helsingin” asemakaavan ehdotus: laatineet Eliel Saarinen y.m. (1918).

<<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2017-00012283>>

Ebeneser-säätiön Flickr-sivustolla julkaistut Elisabeth Alanderin 60-vuotisjuhlan kunniaksi kootun valokuva-albumin kuvat.

<<https://www.flickr.com/photos/ebeneser/albums/72157640499316984/with/12318492664/>>

Elstad, Hallgeir, 2019. Arbeidskirke. *Store norske leksikon*.

< <https://snl.no/arbeidskirke> >

FINNA-tiedonhakupalvelu. < www.finna.fi >

Helsinki Region Infoshare -tietokanta, < <https://hri.fi/fi/> > : Kjerrström, C. 1878. Detalj-Plan af Helsingfors Stad, upprättad i öfverinstämmelse med stadens planering och byggnadsart.

Holmila, P. Purkuaalto uhkaa kirkkoja, koska seurakunnilla ei ole varaa kunnostaa rakennuksiaan – Moni kirkko on ollut arkkitehtuurin edelläkävijä, *Helsingin Sanomat* 10.12.2019. <<https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000006337804.html>>

Hämäläinen, J. Pakon edessä kirkkojakin myydään – Hakavuoren kirkko saatetaan jopa purkaa. *Helsingin Uutiset* 12.11.2016. < <http://www.helsinginuutiset.fi/artikkeli/454279-pakon-edessa-kirkkojakin-myydaan-hakavuoren-kirkko-saatetaan-jopa-purkaa> >

Ikola, V. Vakavat sisäilmaongelmat rävähtivät esiin Herttoniemessä: Kokonainen kirkko pannaan kiinni, *Helsingin Sanomat* 17.4.2019. <<https://www.hs.fi/kaupunki/helsinki/art-2000006075285.html>>

Jumalan kämmenellä (virsi 499), selostus Tauno Väinölä. *virsi*kirja.fi < <https://virsi.kirja.fi/virsi-499-jumalan-kammenella/> >

Leino, Pekka, 2010. Kirkkolain alasta: kirkkolain alan määrittäminen osana Suomen evankelis-luterilaisen kirkon uniikkia kirkkolakijärjestelmää. Edilex-lakikirjasto. < www.edilex.fi/artikkelit/7254 >

Malkavaara, Mikko, 2002. Auranen, Ahti. *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. < <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-008470> >

Paloheinän kirkkoon avattiin hoitokoti, *Kirkko ja kaupunki* 22.01.2016. < <http://www.kirkkojakaupunki.fi/-/paloheinan-kirkkoon-avattiin-hoitokoti> >

SA-kuva-arkisto. Etulinjasta kotirintamalle 1939–1945. < <http://sa-kuva.fi/> >

SINETTI-tietokanta (Helsingin kaupunginarkisto), < <https://yksi.disec.fi/Yksi4/public/HELKA/> >

Jung, B., 1913. Ehdotus Wallilan alueen laajentamiseksi.

Merimiehenkatu 43:n tonttikohdaiset rakennuslupapiirustukset

Nyström, G. & Sonck, L., 1902. Kartta Helsingin kaupungin luoteisesta laajennuksesta.

Päiväkoti Onnelan arkiston selitelomake

Suojanen, A. Puretaanko vai korjataanko? Tikkurilan kirkon kohtalo ratkeaa keväällä, *Vantaan Sanomat* 16.1.2016. < <https://www.lehtiluukku.fi/lehti/vantaan-sanomat-lansi/read/16.01.2016/99627.html> >

Suomen Taiteilijaseuran Kuvataiteilijamatrikkelin verkkoversio. Anna Räsästä koskevat tiedot. < <https://kuvataiteilijamatrikkeli.fi/taiteilija/anna-rasanen> >

Tuominen, L. Jumalanpalvelustila purku-uhan alla. *rakennusperinto.fi* 6.5.2010. < http://www.rakennusperinto.fi/rakennusperintomme/artikkelit/fi_FI/jumalanpalvelus-tilapurku/ >

RAKENNUSHISTORIASELVITYKSET JA INVENTAARIOT

Andersen, Knut, 2013. *Kirkehuset og lovgivingen*. Oslo: Kirkerådet - Den norske kirke. < https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkeordningen/2002-2012/kirkebyggutredningen_2013.pdf >

Broström, Ingela, 2012. *Staffans församlingshus: antikvarisk förundersökning*. Gävle: Länsmuseum Gävleborg. < <http://www.gavle.se/PageFiles/327026/4.%20L%C3%A4nsmuseets%20%C3%B6runders%C3%B6kning%20Staffans%20hus%20121119.pdf> >

Heikinheimo, Marianna & Jetsonen Sirkkaliisa, 2001. *Töölön kirkko: rakennushistoriallinen selvitys ja inventointi 28.4.2001*. Helsinki: Arkkitehtitoimisto HNP.

Helsingin kaupunginmuseon Munkkiniemen kaupunginosan rakennusinventoinnin (2003–2005) verkkosivut. <<https://www.hel.fi/hel2/kaumuseo/rakennusinventoinnit/munkka/aloitatasta.htm>>

Kurri, Kaarin, 2007. Turun erityismerkitykset ja valtakunnalliset arvot. *Turun kansallinen kaupunkipuiston perustamisselvitys*. Toim. Samuli Saarinen. Turku: Turun kaupungin ympäristö- ja kaavoitusvirasto, 12–19.

Luhtala, Johanna, Manninen, Markus & Schulman, Sari, 2013. *Tapiolan kirkon rakennushistoriaselvitys*. Helsinki: Arkkitehtitoimisto Schulman Oy.

PAINETUT LÄHTEET

SANOMA- JA AIKAKAUSLEHDET

Aitta, Arina, Arkitekten, Arkkitehti, Betania, Domus, Etelä-Suomen Sanomat, Granskaren, Hakkapeliitta, Helsingin Sanomat, Hufvudstadsbladet, Iisalmen Sanomat, Ilta-Sanomat, Kirkko ja kansa, Kirkko ja kaupunki, Kotimaa, Maaseudun Tulevaisuus, Munkinseudun aluesanomat, Nuorison Ystävä, Nya Pressen, Päivälehti, Sanansaattaja, Suomen kirkon elämää, Suomen Kuvalehti, Suomen Sosialidemokraatti, Sändebudet, Taide, Tapiola Tänään, Teknikern, Tekniska Föreningen i Finlands Förhandlingar, Teologinen Aikakauskirja, Työmies, Uusi Suometar, Uusi Suomi, Vartija

KIRJALLISUUS

Arhinmäki, Juha, 2007. Keskustelut, puheet ja valinnat. *Papinlapset*. Toim. Päivikki Antola. Helsinki: Ajatus, 207–219.

Askmark, Ragnar, 1957. Hur bör en småkyrka se ut? *Så byggs en småkyrka*. Red. Berndt Gustafsson. Svenska kyrkans diakonistyrkelse, 22–32.

Bartning, Otto, 1919. *Vom neuen Kirchbau*. Berlin: Bruno Bruno Cassirer.

Bengtson, Valdus, 1944. Varför församlingshem? *Våra Församlingshem*. Red. John Stenung. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrkelse, 7–9.

Bergroth, W[aldemar], 1906. *Jumalan kaupunki: puhe Psalm. 46: 1–6 johdosta Helsingissä Kallion rukoushuoneen vihkiäisissä*. Helsinki: SLEY.

Bergsten, Carl, 1914. Byggnadstekniska råd. *Boken om församlingshem*. Stockholm: Diakonistyrkelse, 38–65.

Boken om församlingshem, 1914. Förord. Stockholm: Diakonistyrelse, 5–9.

Bonhoeffer, Dietrich, 1963. *Kirjeitä vankilasta*. (*Widerstand und Ergebung*, 1951.) Suom. Kai Seilinheimo ja Erkki Niinivaara. Helsinki: Suomen Lähetyseura.

Brinckmann, A. E., 1956. *Baukunst: die künstlerischen Werte im Werk des Architekten*. Tübingen: Wasmuth.

Byman, L[ennart] L[eander], 1906. *Upp till Jerusalem! Predikan hållen vid invigningen af Luth. evangeliföreningens bönehus i Berghäll*. Helsingfors: Lutherska Evangeliföreningen.

Byman, L[ennart] L[eander], 1932. Muistelmia seurakunnan alkuvaiheista. *Helsingin Sörnäisten suomalainen seurakunta 1906–1931*. Toim. K.V. Hurmerinta. Helsinki: Sörnäisten suomalainen seurakunta, 104–108.

Christ-Janer, Albert, 1948. *Eliel Saarinen*. Chicago: The University of Chicago Press.

Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart, 1893. Hrsg. K.E.O. Fritsch. Berlin: Kommissions-Verlag von Ernst Toeche.

Diplomi-insinöörit ja arkkitehdit 1: A–L, 2000. Toim. Helena Andersson. Helsinki: Tekniikan akateemisten liitto TEK & Tekniska föreningen i Finland TFIF.

Ekelund, Hilding & Ekelund-Kuhlefelt, Eva, 2004. *Italia la bella. Arkitekterna Hilding och Eva Ekelunds resedagbok 1921–1922*. Red. Kim Björklund. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Ekelund, Hilding, 1938. Uudenaikaiset rakennukset. *Keksintöjen kirja: rakennustaide ja rakennustekniikka*. Toim. Carolus Lindberg. Porvoo: WSOY, 335–508.

Forsman, V.I., 1932. Yhdentoista vuoden varrelta seurakunnan nuorten parissa. *Neljännesvuosisataa Helsingin Sörnäisten suomalaisen seurakunnan historiassa 1906–1931*. Toim. K.V. Hurmerinta. Helsinki: Sörnäisten suomalainen seurakunta, 82–86.

Freneckell, Ester-Margaret von, 1969. *En krönika om Barnavårdsföreningen i Finland r.f.* Helsingfors: S. & Co.

Giedion, Sigfried, 1956. *Architektur und Gemeinschaft: Tagebuch einer Entwicklung*. Hamburg: Rohwohlt.

Gulin, Helmi, 1948. *Taiteilijasta mestarin palvelukseen: Karl August Wreden elämä*. Helsinki: Kirjapaja.

Gummerus, Jaakko, 1921. *Protestanttisuus ja kirkollinen taide*. Kristillisen taideseuran esitelmiä, 1. Helsinki: Otava.

Gustafsson, Berndt, 1957. Varför småkyrkor? *Så byggs en småkyrka*. Red. Berndt Gustafsson. Svenska kyrkans diakonistyrelse, 9–14.

Haikola, Lauri, 1960. Maaltamuutto ja kaupunkiseurakunnan vastuu. *Keskellä aikojen pauhun. Helsingin hiippakunnan julkaisu*. Toim. Martti Simojoki & al. Helsinki: WSOY, 64–67.

- Halla, Lauri, 1931. Nainen seurakuntatyöntekijänä. *Seurakuntatyö: tietokirja kristikansalle, opas seurakuntatyöntekijöille*. Toim. A.W. Kuusisto. Porvoo: WSOY, 586–603.
- Hallonblad, Alice, 1929. Kolmisointu. *Kauneuden lähteille: Kristillisen taideseuran 10-vuotisjuhla-julkaisu*. Helsinki: Kristillinen Taideseura, 87–91.
- Hanemann, Thyra, 1933. *Suomen lastenhoitoyhdistys 1893–1933*. Helsinki: Suomen lastenhoitoyhdistys.
- Helsingfors fullmäktiges tryckta handlingar för 1902*. Helsingfors: Helsingfors stad.
- Helsingin kaupunginvaltuuston painetut asiakirjat vuodelle 1915*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Henttonen, Antti, 2011. Munkkivuoren seurakunta syntyi, toimi ja – katoaa. *Tälle kalliolle: Munkkivuoren seurakunta 1967–2010*. Toim. Silja Forsberg & al. Helsinki: Munkkiniemen seurakunta, 9–19.
- Hertzen, Heikki von, 1946. *Koti vaiko kasarmi lapsillemme: asunnontarvitsijoiden näkökohtia asunto- ja asemakaavakysymyksissä*. Porvoossa: WSOY.
- Hjelt, Arthur, 1912. *Taide ja jumalanpalvelus*. Kolmisoinnun taidelehtisiä. Helsinki: Kolmisointu, 61–69.
- Holmsten, E.B., Kantele, V. & Malin, Artur, 1911. Alkulause. *Tanskan matkamme: suomalaisten pappien yhteisretki kesällä 1911 osanottajien kuvaama*. Jyväskylä: Gummerus, 3–5.
- Hurmerinta, K.V., 1932. Seurakunnan hallinto ja toimihenkilöt; Seurakunta semmoisenaan ja työ sen piirissä. *Neljännesvuosisataa Helsingin Sörnäisten suomalaisen seurakunnan historiassa 1906–1931*. Toim. K.V. Hurmerinta. Helsinki: Sörnäisten suomalainen seurakunta, 95–100, 109–110.
- Hård af Segerstad, Ulf, 1962. *Nya kyrkor i Skandinavien*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr.
- Jämsä, Risto, 1959. Eräitä ajatuksia kirkkorakennustaiteen piiristä. *Taiteen vastuu. Kristillisen taideseuran 40-vuotisjulkaisu*. Toim. Hilja Haahti. Helsinki: Kuva ja Sana, 31–35.
- Kallio, J[ohan] E[ngelbert], 1917. *Församlingsarbetet i Köpenhamn*. S.n.
- Kantele, Väinö, 1911. Kööpenhaminan pikkukirkkojen seurakuntaelämästä. *Tanskan matkamme: suomalaisten pappien yhteisretki kesällä 1911 osanottajien kuvaama*. Jyväskylä: Gummerus, 70–84.
- Kauneuden lähteille: Kristillisen taideseuran 10-vuotisjuhla-julkaisu*. Helsinki: Kristillinen Taideseura.
- Keskellä kylää: Helsingin hiippakunnan kirkkoja*, 1999. Toim. Marketta Ruoppila-Martinsen. Helsinki: Kirjapaja.
- Kilpeläinen, Irja, 1944. *Kirkkopolkuja kivimuurien keskellä*. Porvoo: WSOY.

Kilpeläinen, Irja, 1989. *Irja Kilpeläinen kertoo ja muistelee*. Toim. Simo Repo. Helsinki: Kirjapaja.

Kirkkolaki (1869). *Suomen Suuriruhtinaanmaan evankelisluterilaiselle kirkolle: uusi suomenkielinen teksti ynnä muutokset 19 p:ltä lokakuuta 1908*. Toim. K.J. Ståhlberg. Helsinki: Otava.

Kirkkolaki (1925). *Kirkon lakikirja, 1950*. Toim. P.P. Piispanen & Mauno Salonheimo. Helsinki: Kirjapaja.

Koch, Rudolf & Kredel, Fritz, 1996. *Christian Symbols. (Christliche Symbole, 1935.)* Transl. Kevin Ahern. San Francisco: Arion Press.

Korte, Heikki, 1937. *Pasilan seurakuntapiiri. Katsaus 30-vuotiseen toimintaan*. Helsinki: Pasilan seurakuntapiiri.

Kuula, Ensio, 1938. *Sörnäisten suomalaisen seurakunnan nuorisotyö v.v. 1933–1937*. Helsinki: Sörnäisten suomalainen seurakunta, 1938.

Kuusisto, A.W., 1917. *Työn ja toimen kirkko*. Seurakuntaelämä ja kansa V. Porvoo: WSOY.

Kuusisto, A.W., 1931. Alkusanat. *Seurakuntatyö: tietokirja kristikansalle, opas seurakuntatyöntekijöille*. Toim. A.W. Kuusisto. Porvoo: WSOY, 1–4.

Kuusisto, A.W., 1934. Tulevan Suur-Helsingin kirkkorakennusasia ja seurakuntakysymys. *Kaitse minun lampaitani: muistojulkaisu Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen 10-vuotisen toiminnan johdosta*. Helsinki: Helsingin Pikkukirkkoyhdistys, 52–67.

Laine, Yrjö, 1928. Kirkollista rakennustaidetta. *Suomen 1. yleinen kirkkotaidenäyttely: luettelo*. Toim. C. A. Nordman & al. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta, 17–18.

Larsson, Vilh[elm], 1914. Om församlingshemmets uppgift och dess betydelse för församlingsslifvet. *Boken om församlingshem*. Stockholm: Diakonistyrelse, 11–19.

Launis, Ilmari, 1909. *Rakennustaiteesta kirkoissa*. S.n.

Le Corbusier, 1925. *Vers une architecture*. Paris: Éditions G. Crès & Cie.

Lehtonen, Aleks, 1929. Kristittyjen taideharrastuksen oikeutus ja sen eräitä vaaroja. *Kauneuden lähteille: Kristillisen taideseuran 10-vuotisjuhla-julkaisu*. Helsinki: Kristillinen Taideseura, 11–21.

Lehtonen, Aleks, 1931a. Pyhä kaste, Jumalanpalveluelämä, Vihkiminen avioliittoon. *Seurakuntatyö: tietokirja kristikansalle, opas seurakuntatyöntekijöille*. Toim. A.W. Kuusisto. Porvoo: WSOY, 69–80, 231–317, 318–326.

Lehtonen, Aleks, 1931b. *Kirkon pyhät toimitukset*. Porvoo: WSOY.

Lehtonen, Samuel, 1979. Tapiolan kirkko, Espoo. *Meidän kirkkomme. Seurakuntien paimenet kertovat kirkoistaan*. Porvoo: WSOY, 12–15.

Lilja, F.E., 1934. Katsaus Helsingin Pikkukirkkoyhdistyksen perustamisvaiheisiin ja 10-vuotistoimintaan. *Kaitse minun lampaitani: muistojulkaisu Helsingin*

- Pikkukirkkoyhdistyksen 10-vuotisen toiminnan johdosta*. Helsinki: Helsingin Pikkukirkkoyhdistys, 6–42.
- Louhivuori, Verner, 1920. Työ kaupungeissa. *Kristillinen nuorisotyö*. Toim. J.H. Tunkelo, Verner Louhivuori & Bertel Törnwall. Porvoo: WSOY, 80–131.
- Malmeström, Elis, 1957. Vad krävs av en småkyrka? *Så byggs en småkyrka*. Red. Berndt Gustafsson. Svenska kyrkans diakonistytelse, 15–21.
- March, Otto, 1896. *Unsere Kirchen und gruppierter Bau bei Kirchen*. Berlin: Wilhelm Ernst & Sohn.
- Mattila, Else, 1960. Maaseutu-kaupunki. *Keskellä aikojen pauhun. Helsingin hiippakunnan julkaisu*. Toim. Martti Simojoki & al. Helsinki: WSOY, 68–73.
- Muthesius, Hermann, 1901. *Die neuere Kirchlige Baukunst in England: Entwicklung, Bedingungen, und Grundzüge des Kirchenbaues der englischen Staatskirche und der Secten*. Diss. Berlin: Wilhelm Ernst & Sohn.
- Mäkelä, Hannu, 2012. *Muistan: Nuoruus*. Helsinki: Tammi.
- Niinivaara, Erkki, 1948. *Uskovatko uskovaiset?* Porvoo: WSOY.
- Niinivaara, Erkki, 1952. *Maallinen ja hengellinen*. Porvoo: WSOY.
- Nilsson, S[ven], 1914. Hur bör man ordna och pryda i församlingshemmet? *Boken om församlingshem*. Stockholm: Diakonistytelse, 66–70.
- Otto, Rudolf, 1923. *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*. (Das Heilige, 1917.) Transl. John W. Harvey. Oxford: Oxford University Press.
- Pirilä, H., 1931. Suomen Lutherilaisen Evankeliumiyhdistyksen Nuorisoliiton paikallisosastot vv. 1906–1931. *Muistakaa entisiä päiviä! Suomen Lutherilaisen Evankeliumiyhdistyksen Nuorisoliiton 25-vuotisjulkaisu*. Helsinki: SLEY, 16–24.
- Päivänsalo, B[ror] H[annes], 1906. *Havaintoja kadulta ja kodeista*. Helsinki: Helsingin Kaupunkilähetys.
- Päivänsalo, B[ror] H[annes], 1908. *Helsingin laitakaupungilta*. Helsinki: Otava.
- Raamattu*, 1992. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Helsinki: Kirjapaja.
- Rappe, Axel, 1963. *Domus ecclesiae: studier i nutida kyrkoarkitektur*. Stockholm: Diakonistytelsens bokförlag.
- Risveden, Bertil, 1957. Var bör kyrkan ligga? *Så byggs en småkyrka*. Red. Berndt Gustafsson. Svenska kyrkans diakonistytelse, 33–37.
- Rohe, Mies van der, 1958. Foreword. *The Church Incarnate. The Sacred Function of Christian Architecture*. (Vom Bau der Kirche, 1938). Transl. Cynthia Harris. Chicago:

Henry Regnery, vii.

Rudborg, Gunnar, 1957. Praktiskt om småkyrkobyggelse. *Så byggs en småkyrka*. Red. Berndt Gustafsson. Svenska kyrkans diakonistyrelse, 38–62.

Sacral Space: Modern Finnish Churches, 2003. Helsinki: Rakennustieto.

Schwarz, Rudolf, 1958. *The Church Incarnate. The Sacred Function of Christian Architecture*. (Vom Bau der Kirche, 1938). Transl. Cynthia Harris. Chicago: Henry Regnery.

Sitte, Camillo, 2001. *Kaupunkirakentamisen taide*. (*Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, 1889). Suom. Jarmo Kalanti. Helsinki: Sarmala Oy & RAK.

Sirenius, Sigfrid, 1917. *Kirkko ja suurkaupunkien seurakuntatyö Englannissa*. Helsinki: STKS.

Sormunen, Eino, 1929. Evankeelista ja katolista. *Kauneuden lähteille: Kristillisen taide-seuran 10-vuotisjuhlajulkaisu*. Helsinki: Kristillinen Taideseura, 22–32.

Sormunen, Eino, 1931. Paramentiikka. *Seurakuntatyö: tietokirja kristikansalle, opas seurakuntatyöntekijöille*. Toim. A.W. Kuusisto. Porvoo: WSOY, 717–729.

Sormunen, Eino, 1962. *Kirkko ja seurakuntakoti. Johdatus nykyiseen kirkonrakennustaiteseen*. Suomalainen Kirjakauppa, jakaja.

Stenung, John, 1944. *Församlingshemmen i vårt land. En liten historik. Våra Församlingshem*. Red. John Stenung. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse, 10–25.

Suomalaista kirkkoarkkitehtuuria 1917–1970, 2006. Toim. Marja Terttu Knapas & Soile Tirilä. Helsinki: Museovirasto, 7–12.

Suomen 1. yleinen kirkkotaidenäyttely: luettelo, 1928. Toim. C. A. Nordman & al. Helsinki: Muinaistieteellinen toimikunta.

Suomen kauneimmat kirkot, 2016. Toim. Kai Linnilä, Lauri Linnilä & Sari Savikko. Somerniemi: Amanita.

Suomen kirkko kuvissa, 1937. Toim. Aleksi Lehtonen & al. Ensipainos. Helsinki: Otava.

Suomen kirkko kuvissa, 1948. Toim. Aleksi Lehtonen & al. Toinen painos. Helsinki: Otava.

Suomen kirkko kuvissa, 1953. Toim. Aleksi Lehtonen & al. Kolmas painos. Helsinki: Otava.

Suomen kirkot ja kirkkotaide: 2, 1980. Toim. Markku Haapio & Laura Luostarinen. *Lieto: Etelä-Suomen kustannus*.

Suomen Lutherilainen Evankeliumiyhdistys 1873–1923, 1923. Helsinki: SLEY.

Svanberg, Hj., 1911. Matkan synty ja tarkoitus. *Tanskan matkamme: suomalaisten pap-pien yhteisretki kesällä 1911 osanottajien kuvaama*. Jyväskylä: Gummerus, 7–9.

Sörnäs Svenska Församling 25 år, 1932. Helsingfors: Sörnäs Svenska Församling.

Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1971. Toim. Lenno Järvi & al. Espoo: Tapiolan seurakunta.

Tapiolan seurakunnan vuosikirja 1972. Toim. Lenno Järvi & al. Espoo: Tapiolan seurakunta.

Tiitola, V[ihtori], 1911. Kööpenhaminan pikkukirkkoliike. *Tanskan matkamme: suomalaisten pappien yhteisretki kesällä 1911 osanottajien kuvaama.* Jyväskylä: Gummerus, 57–69.

Toivio, T., 1931. Kallion Nuorisoliitto-osasto v:na 1906–1931. *Muistakaa entisiä päiviä! Suomen Lutherilaisen Evankeliumiyhdistyksen Nuorisoliiton 25-vuotisjulkaisu.* Helsinki: SLEY, 58–63.

Tunkelo, J.H., 1920. Sielutieteellisiä ohjeita. *Kristillinen nuorisotyö.* Toim. J.H. Tunkelo, Verner Louhivuori & Bertel Törnwall. Porvoo: WSOY, 15–66.

Tunkelo, J.H., 1929. Kristillinen Taideseura. *Kauneuden lähteille. Kristillisen taideseuran 10-vuotisjuhla-julkaisu.* Helsinki: Kristillinen Taideseura, 93–104.

Tunkelo, J.H., 1931. Seurakuntakodit. *Seurakuntatyö: tietokirja kristikansalle, opas seurakuntatyöntekijöille.* Toim. A.W. Kuusisto. Porvoo: WSOY, 698–716.

Tälle kalliolle: Munkkivuoren seurakunta 1967–2010, 2011. Toim. Silja Forsberg & al. Helsinki: Munkkiniemen seurakunta.

Uskonnollisia tarpeita ja uskonnollista työtä Suomen teollisuuskeskuksissa, 1917. Helsinki: Uskonnollis-yhteiskunnallista työtä järjestävä toimikunta.

Vainio, K., 1931. Helsingin Ev.-Luth. Nuoret. *Muistakaa entisiä päiviä! Suomen Lutherilaisen Evankeliumiyhdistyksen Nuorisoliiton 25-vuotisjulkaisu.* Helsinki: SLEY, 50–57.

Wegelius, Uno, 1917. *Seurakuntayhtymä.* Seurakuntaelämä ja kansa II. Porvoo: WSOY.

Westberg, K. Martin, 1944a. Ett församlingshem blir till. *Våra Församlingshem.* Red. John Stenung. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrkelse, 53–61.

Westberg, K. Martin, 1944b. Den konstnärliga utsmyckningen. *Våra Församlingshem.* Red. John Stenung. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrkelse, 141–142.

Weyres, Willy, 1959. Hinweise zur architektonischen Planung. *Kirchen: Handbuch für den Kirchenbau.* Hrsg. Willy Weyres & Otto Bartning. München: Georg D.W. Callwey, 95–120.

Virkataloasetus (1892). *Ruotsin valtakunnan laki hyväksytty ja noudatettavaksi otettu valtiopäivillä vuonna 1734: Suomen suuriruhtinaanmaassa voimassaolevat osat, sekä 1 päivään heinäkuuta 1909 ilmestyneet säännökset ynnä liite.* Helsinki: SKS.

Virkatalolaki (1922). *Lakikirja sisältävä Suomen tasavallassa voimassa olevat osat 1734 vuoden Ruotsin valtakunnan lakia sekä liitteenä myöhemmin, ennen tammik. 1 p. 1927, julkaistuja lakeja ja asetuksia.* Toim. Bruno A. Sundström & Lauri Ailio. Helsinki: SKS.

- Virkatalolaki (1944). *Suomen laki II*, 1960. Toim. Kauko Sipponen. Helsinki: Suomen lakimiesliitto.
- Virkkala, Tapani, 1982. *Rakennustaiteen seuran haastatteluja*. (Märta Blomstedtin haastattelu, Raija-Liisa Heinonen 14.11.1969; Hilding Ekelundin haastattelu, Kyösti Ålander 1.7.1970). Helsinki: Rakennustaiteen seura.
- Vogel, Heinrich O., 1959. Grundlagen der Planung evangelischer Kirchbauten. *Kirchen: Handbuch für den Kirchenbau*. Hrsg. Willy Weyres & Otto Bartning. München: Georg D.W. Callwey, 272–296.
- Vuorinen, Timo, 1982. *Töölön seurakuntaelämän vaiheita 1890-luvulta 1980-luvun alkuun*. Helsinki: Töölön seurakunta.
- Wrede, K[arl] A[ugust], 1940. *Minnen från mitt arbete för Herren: aderton berättelser*. Helsingfors: Finska Missionssällskapet.
- Våra Församlingshem. Red. John Stenung. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrkelse.

TUTKIMUSKIRJALLISUUS

- Aamenesta öylättiin. *Kirkon ja uskon sanakirja*, 2004. Toim. Jarmo Jussila & al. Helsinki: Kirjapaja.
- Ahmed, Sara, 2006. *Queer Phenomenology. Orientations, Objects, Others*. Durnham: Duke University Press.
- Aho, Arvo, 1980. Seurakunnat rakentavat. *Kehityksen kärjessä, usein vähän jäljessä. Helsingin evankelisluterilaiset seurakunnat 1906–1980*. Toim. Esa Santakari. Helsinki: Helsingin ev.-lut. seurakuntien seurakuntayhtymä, 88–132.
- Airas, Jukka-Pekka, 1992. *Uuden kirkkoarkkitehtuurin ongelmat: kirkkorakennus Suomen evankelis-luterilaisen kirkon taidekysymyksenä*. Diss. Helsinki: STKS.
- Ajo, Martti, 2017. *Punainen eskatologia. Jumalan valtakunta ja työväenliike Sigfrid Sireniuksen teologis-aatteellisessa ajattelussa ja kristillis-yhteiskunnallisessa toiminnassa vuoteen 1924 asti*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto. < <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-3556-8> >
- Antikainen, Marjo-Riitta, 2006. Demokratian synnystä moderniin moniarvoisuuteen 1900-luvulla. Marjo-Riitta Antikainen, Esko M. Laine & Anne Birgitta Yeung: *Kaupunkilaisten kirkko: helsinkiläisten ja seurakunnan kohtaamisia kuudella vuosisadalla*. Helsinki: Otava, 91–160.
- Berger, Teresa, 2011. *Gender Differences and the Making of Liturgical History: Lifting a Veil on Liturgy's Past*. Farnham & Burlington: Ashgate.
- Bergmann, Sigurd, 2009. God's here and now in built environments. *Theology in Built Environments. Exploring Religion, Architecture, and Design*. Ed. Sigurd Bergmann. New

Brunswick: Transaction Publishers, 9–22.

Bollmann, Kaj, 2001. De små kirkers fremmarch. Storbyens virkeliggjorte længsler. *Kirkerne i København og på Fredriksberg 1860–1940*. Red. Anne-Mette Gravgaard. København: Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 13–16.

Brander Jonsson, Hedvig, 2008. Aspekter på det heliga rummet inom Svenska kyrkan. *Svenskt gudstjänstliv* 1/2008, 8–32.

Brülls, Holger, 1999a. *Heilig-Geist-Kirche, Stephanus-Kirche, Wolfsburg*. Lindenberg: Kunstverlag Josef Fink.

Brülls, Holger, 1999b. *Alvar Aaltos Kirchen. Schriftenreihe der Stadtbild- und Denkmalpflege Wolfsburg; Nr. 3*. Braunschweig: Hinz & Kunst.

Buggeln, Gretchen, 2015. *The Suburban Church: Modernism and Community in Postwar America*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Butler, Judith, 2006. *Hankala sukupuoli: feminismi ja identiteetin kumous*. (Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity, 1990). Suom. Tuija Pulkkinen & Leena-Maija Rossi. Helsinki: Gaudeamus.

Cherry, Bridget, 1990. Introduction. *London 2: South. The Buildings of England*. London: Penguin Books, 21–98.

Certeau, Michel de, 1984. *The Practice of Everyday Life*. (L'invention du quotidien: arts de faire, 1980.) Transl. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.

Cox, Harvey, 1965. *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. London: SCM Press.

Culbertson, Phillip L., 1996. Men and Christian Friendship. *Men's Bodies, Men's Gods. Male Identities in a (Post-) Christian Culture*. Ed. Björn Krondorfer. New York: New York University Press, 149–180.

Daly, Mary, 1973. *Beyond God the Father: Toward a Philosophy of Women's Liberation*. Boston: Beacon Press.

Dhima, Sari, 2008a. *Tila tilassa. Liturgian ja tilan dialogi alttarin äärellä*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto. < <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-4708-4> >

Dhima, Sari, 2008b. Alttaritila 1900-luvun alun suomalaisessa kirkkoarkkitehtuurissa. *Uskon tilat ja kuvat. Moderni suomalainen kirkkoarkkitehtuuri- ja taide*. Toim. Arto Kuorikoski. Helsinki: STKS, 259–269.

Dhima, Sari, 2015. Sakraalin heijastumia Aarno Ruusuvuoren ja Juha Leiviskän kirkoissa. *Teologinen Aikakauskirja* 3/2015, 222–237.

Eliade, Mircea, 2003. *Pyhä ja profaani*. (Das Heilige und das Profane, 1957). Suom. Teuvo Laitila. Helsinki: Loki-kirjat.

Fogh, Johan, 2001. Brokirkerne som arkitektur. *Storbyens virkeliggjorte længsler*.

- Kirkerne i København og på Fredriksberg 1860–1940. Red. Anne-Mette Gravgaard. København: Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 11–12.
- Foucault, Michel, 1986. Of Other Spaces. *Diacritics* 1/1986, 22–27.
- Foucault, Michel, 2010. *Sanat ja asiat. Eräs ihmistieteiden arkeologia.* (Les mots et les choses, 1966.) Suom. Mika Määttänen. Helsinki: Gaudeamus.
- Foucault, Michel, 2012. *Tarkkailla ja rangaista.* (Surveiller et punir, 1975.) Suom. Eevi Nivanka. Helsinki: Otava.
- Frankl, Paul, 1977. *Principles of Architectural History: The Four Phases of Architectural Style, 1420-1900.* (Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst, 1914). Cambridge: MIT Press.
- Genz, Peter, 2011. *Das Wiesbadener Programm. Johannes Otzen und die Geschichte eines Kirchenbautyps zwischen 1891 und 1930.* Kiel: Ludwig.
- Gorringe, Timothy, 2002. *A Theology of the Built Environment: Justice, Empowerment, Redemption.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorringe Timothy, 2009. Preface. *Theology in Built Environments. Exploring Religion, Architecture, and Design.* Ed. Sigurd Bergmann. New Brunswick: Transaction Publishers, 7–8.
- Gravgaard, Anne-Mette, 2001a. Storbyens præmoderne kirker. *Storbyens virkeliggjorte længsler. Kirkerne i København og på Fredriksberg 1860–1940.* Red. Anne-Mette Gravgaard. København: Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 7–9.
- Gravgaard, Anne-Mette, 2001b. Kirker. *Storbyens virkeliggjorte længsler. Kirkerne i København og på Fredriksberg 1860–1940.* Red. Anne-Mette Gravgaard. København: Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 43–158.
- Grosz, Elisabeth, 1992. Bodies-Cities. *Sexuality and Space.* Ed. Beatriz Colomina. New York: Princeton Architectural Press, 241–253.
- Gustafsson, Berndt, 1955. *Småkyrkorörelsen, dess historiska bakgrund.* Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.
- Hakanen, Maija, 2017. *Salamasta se kaikki alkoi: Pakilan työväentalon 100 vuotta.* Helsinki: Kustannusyritys TA-Tieto.
- Halila, Aimo & Päivänsalo, Olavi, 1983. *Helsingin Kaupunkilähetys 1883–1983.* Helsinki: Helsingin kaupunkilähetys.
- Heikkilä, Markku, 1977. Yhdistysten jäsentyminen kirkolliseen toimintaan. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla.* Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 150–168.
- Heikkilä, Markku, 1979. *Kirkollisen yhdistysaktiivisuuden leviäminen Suomessa: virallisen jäsenorganisaation kehitys 1900-luvun alusta toiseen maailmansotaan.* Diss. Helsinki: SKHS.

- Heikkilä, Markku, 2008. Kirkon rakentamisen ohjausjärjestelmät. *Uskon tilat ja kuvat. Moderni suomalainen kirkkoarkkitehtuuri- ja taide*. Toim. Arto Kuorikoski. Helsinki: STKS, 67–89.
- Heikkilä, Markku, 2016. Protestanttinen pappilakulttuuri Suomessa. *Suomalaiset pappilat. Kulttuuri-, talous-, ja rakennushistoriaa*. Helsinki: SKS, 24–47.
- Heikkilä, Markku & Heininen, Simo, 2017. *Uusi Suomen kirkkohistoria*. Helsinki: SKS.
- Heinonen, Jouko, 2010. Kotiseutumuseoiden ja muiden paikallismuseoiden synty. *Suomen museohistoria*. Toim. Susanna Pettersson & Pauliina Kinanen. Helsinki: SKS, 153–167.
- Heinonen, Raija-Liisa, 1986. *Funktionalismin läpimurto Suomessa*. Lisensiaatintyö. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.
- Hetherington, Kevin, 1997. *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*. London: Routledge.
- Heynen, Hilde, 2008. Heterotopia unfolded? *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*. Eds. Lieven de Cauter & Michiel Dehaene. London: Routledge, 311–323.
- Hollywood, Amy, 2006. Performativity, Citationality, Ritualization. *Bodily Citations: Religion and Judith Butler*. Eds. Ellen T. Armour & Susan M. St. Ville. New York: Columbia University Press, 252–275.
- Homann, Annette, 2009. The Conversion of St. Maxim in Trier. *Theology in Built Environments. Exploring Religion, Architecture, and Design*. Toim. Sigurd Bergmann. New Brunswick: Transaction Publishers, 109–129.
- Huotari, Voitto, 1977. Kirkollinen toiminta toisen maailmansodan jälkeen. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 219–233.
- Huotari, Voitto, 1980. Helsingin seurakuntaelämää 1940-luvun puolivälistä 1970-luvun lopulle. *Kehityksen kärjessä, usein vähän jäljessä. Helsingin evankelisluterilaiset seurakunnat 1906–1980*. Toim. Esa Santakari. Helsinki: Helsingin ev.-lut. seurakuntien seurakuntayhtymä, 169–200.
- Huotari-Käyhkö, Sirkku, 1994. Helsingin asuntotuotantoa: Maunula. *Sankaruus ja arki – Suomen 50-luvun miljö*. Toim. Riitta Nikula. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo, 127–131.
- Hurme, Riitta, 1991. *Suomalainen lähiö Tapiolasta Pihlajamäkeen*. Diss. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Hurri, Olavi & Marttala-Hurri, Vuokko, 1997. *Työn ja aatteen talot. Työväentalojen historiaa Uudellamaalla*. Helsinki: Uudenmaan Sosialidemokraattinen Piiri ry.
- Hypén, Harri, 2003. *Tarkoituksenmukaista kaupungille, ei parasta Jumalalle: kirkkorakennus kaupunkiympäristössä*. Helsinki: Kirja kerrallaan.
- Hämäläinen, Pekka Kalevi, 1968. *Kielitaistelu Suomessa 1917–1939*. Porvoo: Söderström.

- Härö, Mikko, 2010. Maan museotoimen kivijalka eli Museoviraston ja Suomen kansallis-museon historiaa. *Suomen museohistoria*. Toim. Susanna Pettersson & Pauliina Kinanen. Helsinki: SKS, 129–152.
- Itkonen, Uolevi, 2013. *Tapiola - seurakunta Espoossa: viisi vuosikymmentä seurakunta-elämää*. Espoo: Tapiolan seurakunta.
- Jalovaara, Ville, 2015. *Älä jätä ihmistä yksin: HelsinkiMissio 130 vuotta*. Helsinki: Kirjapaja.
- Johansson, Olav, 2006. Sanct Henrik-kretsen – Suomen uudistuvan jumalanpalvelu-selämän pioneeriliike. *Kyyhky ja karitsa. Pyhä design Helsingin kirkoissa*. Toim. Pia Lillbroända & Katri Vuola. Helsinki: Helsingin seurakuntayhtymä, 126–129.
- Jokinen, Teppo, 1992. *Erkki Huttunen liikelaitosten ja yhteisöjen arkkitehtina 1928–1939*. Diss. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Jokinen, Teppo & Honkala, Liisa, 2000. *Arkkitehtuurin sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Jokiniemi, Erkki & Davies, Nikolas 2012. *Kuvitettu rakennussanakirja suomi-englan-ti-suomi*. Helsinki: Rakennustieto.
- Jones, Timothy Willem, 2012. “Unduly conscious of her sex”: priesthood, female bodies, and sacred space in the Church of England. *Women’s History Review* 4/2012, 639–655.
- Kansanaho, Erkki, 1960. *Sisälähetys ja diakonia Suomen kirkossa 1800-luvulla*. Helsinki: Suomen kirkon sisälähetysseura.
- Kansanaho, Erkki, 1965. Seurakuntaelämä. *Helsingin kaupungin historia V: II*. Toim. Ragnar Rosén & al. Helsinki: Helsingin kaupunki, 9–84.
- Kansanaho, Erkki, 1967. *Sata vuotta kristillistä palvelutyötä: Helsingin Diakonissalaitos 1867–1967*. Porvoo: WSOY.
- Kansanaho, Erkki, 1988. *Kirkko ja lapset. Suomen Evankelis-luterilainen Pyhäkouluyhdistys 1888–1988*. Helsinki: Lasten Keskus.
- Keinänen, Timo, 1997. Töölön kirkko. *Hilding Ekelund (1893–1984) arkkitehti*. Toim. Timo Tuomi, Kristiina Paatero & Eija Rauske. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo, 144–153.
- Kena, Kirsti, 1979. *Kirkon aseman ja asenteiden muotoutuminen itsenäistyneessä Suomessa 1918–1922*. Diss. Helsinki: SKHS.
- Kervanto Nevanlinna, Anja, 2012. *Voimat jotka rakensivat Helsinkiä. Helsingin historia vuodesta 1945, 4*. Helsinki: Otava.
- Kilde, Jeanne Halgren, 2002. *When Church became Theatre. The Transformation of Evangelical Architecture and Worship in Nineteenth-Century America*. New York: Oxford University Press.
- Kilde, Jeanne Halgren, 2008. *Sacred Power, Sacred Space. An Introduction to Christian*

Architecture and Worship. Oxford: Oxford University Press.

Kilström, Bengt Ingmar, 1990. *Högkyrkligheten i Sverige och Finland under 1900-talet*. Delsbo: Åsak, Sahlin & Dahlström.

Kirkebøe, M.C., 1956. *Oslos kirker i gammel og ny tid. Hovedkirker, annekskirker og kapeller*. Oslo: Land og Kirke.

Koho, Timo, 1999. *Modernismi suomalaisessa arkkitehtuurissa 1900–1960*. Helsinki: Rakennustieto.

Koho, Timo, 2008. Suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin suhde kansainväliseen modernismiin 1950–1970. *Uskon tilat ja kuvat. Moderni suomalainen kirkkoarkkitehtuuri- ja taide*. Toim. Arto Kuorikoski. Helsinki: STKS, 157–173.

Koivula, Veijo, 2006. Turun liturgiset veljet. *Kyyhky ja karitsa. Pyhä design Helsingin kirkoissa*. Toim. Pia Lillbroända & Katri Vuola. Helsinki: Helsingin seurakuntayhtymä, 130–134.

Kotila, Heikki, 2004. *Liturgian lähteillä. Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. Helsinki: kirjapaja.

Kotila, Heikki, 2006. Jumalanpalveluskulttuurin muutokset 1900-luvulla. *Kyyhky ja karitsa. Pyhä design Helsingin kirkoissa*. Toim. Pia Lillbroända & Katri Vuola. Helsinki: Helsingin seurakuntayhtymä, 110–119.

Knapas, Marja Terttu, 2006. Kirkkoja viideltä vuosikymmeneltä. *Suomalaista kirkkoarkkitehtuuria 1917–1970*. Toim. Marja Terttu Knapas & Soile Tirilä. Helsinki: Museovirasto, 7–12.

Knapas, Marja Terttu, 2016. Pappila-arkkitehtuurista. *Suomalaiset pappilat. Kulttuuri-, talous-, ja rakennushistoriaa*. Helsinki: SKS, 48–69.

Knapas, Marja Terttu, 2017. Suomalaisten kirkkojen historiaa. *Muuttuva kirkkorakennus tänään. Kirkkojen restaurointi -täydennyskoulutuskurssi 2012–13*. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 55. Helsinki: Kirkkohallitus, 10–13.

Knijff, R.H. & Steensma, R., 1991. The Function of the Churchbuilding as the Centre of the Parish. A Study of Ten Modern Churches in Helsinki. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 7/1991, 213–232.

Knott, Kim, 2005. *The Location of Religion: a Spatial Analysis of the Left Hand*. Oakville: Equinox Publishing.

Kokkonen, Jouko, 2008. *Kansakunta kilpasilla. Urheilu nationalismin kanavana ja lähteenä Suomessa 1900–1952*. Helsinki: SKS.

Konttinen, Riitta & Laajoki, Liisa, 2000. *Taiteen sanakirja*. Toim. Kaarina Turtia. Helsinki: Otava.

Korvenmaa, Pekka, 1991. *Innovation versus Tradition: the Architect Lars Sonck*. Diss. Helsinki: SMY.

Koskenniemi, Lauri, 1984. *Suomen Evankelinen Liike 1896–1916*. Helsinki: SLEY-kirjat.

Koskenvesa, Esko, 1980. Seurakuntajaot. *Kehityksen kärjessä, usein vähän jäljessä. Helsingin evankelisluterilaiset seurakunnat 1906–1980*. Toim. Esa Santakari. Helsinki: Helsingin ev.-lut. seurakuntien seurakuntayhtymä, 40–52.

Kulhia, Ali, 2011. *Uutta, vanhaa ja lainattua. Tampereen kaupunkilähtöyksen kristillis-sosiaalisen työn asemoituminen hyvinvointivaltion rakentumisessa vuosina 1939–1973*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto. < <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-7418-9> >

Kuuliala, Wiljo-Kustaa, 1960. *Entisajan talonpoikaisyhteisö ja kirkko*. Porvoo: WSOY.

Lahti, Juhana, 2006. *Arkkitehti Aarne Ervin moderni kaupunkisuunnittelu pääkaupunkiseudulla: suomalaisen suurkaupungin kaavoitusta toisen maailmansodan jälkeen*. Diss. Helsinki: Taidehistorian seura.

Laitinen, Riitta, 2004. Johdanto. *Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa*. Toim. Riitta Laitinen. Kulttuurihistoria 4. Turku: Turun yliopisto, 1–13.

Langmaack, Gerhard, 1971. *Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert: Geschichte-Dokumentation-Synopse*. Kassel: Johannes Stauda.

Larkio, Mauri, 1978. *Ihmisyyttä etsimässä. Sigfrid Sireniuksen elämäntyö ja keskeiset ajatukset*. Porvoo: WSOY.

Lauha, Aila, 2004. Kansankirkko maallistuvassa yhteiskunnassa. *Suomen kulttuurihistoria: 4 koti, kylä, kaupunki*. Toim. Kirsi Saarikangas, Pasi Mäenpää & Minna Sarantola-Weiss. Helsinki: Tammi, 200–209.

Lefebvre, Henri, 2000. *La production de l'espace*, (1974). Paris: Anthropos.

Lehtiö, Pirkko, 2002. Naisten pitkä tie kirkon virkoihin. *Eevan tie alttarille. Nainen kirkon historiassa*. Toim. Minna Ahola, Marjo-Riitta Antikainen & Päivi Salmesvuori. Helsinki: Edita, 196–209.

Lehtiö, Pirkko, 2004. *Nainen ja kutsumus: naisteologiien tie kirkon virkaan 1800-luvun lopulta vuoteen 1963*. Helsinki: Kirjapaja.

Lehtonen, Turo-Kimmo, 1999. *Rahan vallassa. Ostoksilla käyminen ja markkinatalouden arki*. Helsinki: Tutkijaliitto.

Leskelä-Kärki, Maarit, 2001. Aune Krohnin kristillinen ja kirjoittava elämä. Näkökulmia naisten ja uskonnon historiaan. *Tanssiva mies, pakinoiva nainen. Sukupuolten historiaa*. Toim. Anu Lahtinen. Turku: Turun historiallinen yhdistys, 223–258.

Lindahl, Göran, 1955. *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*. Stockholm: Diakonistyrkelse.

Lindberg, Carolus, 1934. *Suomen kirkot. Maamme kirkkorakennuksia käsittelevä tietoteos*. Helsinki: Kuvataide.

- Lindh, Tommi, 2002. *Töölöläisfunktionalismin neljä vaihetta*. Lisensiaatintyö. Espoo: Teknillinen korkeakoulu.
- Lukkarinen, Ville, 2007. *Pekka Halonen – pyhä taide*. Helsinki: SKS.
- Lyytikäinen, Pirjo & Saarikangas, Kirsi, 2013. Introduction. *Imagining Spaces and Places*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, ix-xx.
- Mai, Hartmut, 1969. *Der evangelische Kanzelaltar. Geschichte und Bedeutung*. Halle: Max Niemeyer Verlag.
- Malkavaara, Mikko, 1987. *Kirkko ja urheilu*. Helsinki: SKSK-kustannus.
- Malkavaara, Mikko, 1997. Suomen luterilainen kirkko ulkomaisen avun vastaanottajana (1945–1952). *Kansainvälisen vastuun oppivuodet. Kirkon Ulkomaanavun kehityslinjoja*. Toim. Yrjö Höysniemi. Helsinki: Kirkon ulkomaanapu, 6–30.
- Markkola, Pirjo, 2002. *Synti ja siveys: naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920*. Helsinki: SKS.
- Markus, Thomas A., 1993. *Buildings & Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*. London: Routledge.
- Martikainen, Jouko, 1987. Kirkkotaiteemme ristiaallokossa. *Ars sacra fennica: Aikamme taide kirkoissa*. toim. Mirja Vallisaari. Helsinki: SKSK-Kustannus, 22–25.
- Martikainen, Jouko, 1990. Eino Sormusen kirkkotaiteellinen toiminta ja ajattelu. *Eino Sormunen, tutkija, esipaimen, kulttuurikriitikko*. Toim. Veijo Salonheimo, Hannes Sihvo & Alpo Valkeavaara. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö, 112–130.
- McLeod, Mary, 1996a. “Other” Spaces and “Others”. *The Sex of Architecture*. Eds. Diana Agrest, Patricia Conway & Leslie Kanes Weisman. New York: Harry N. Abrams, 15–28.
- McLeod, Mary, 1996b. Everyday and “Other” Spaces. *Architecture and Feminism*. Eds. Debra L. Coleman, Elizabeth Ann Danze & Carol Jane Henderson. New York: Princeton Architectural Press, 1–37.
- McNamara, Denis R., 2011. *How to Read Churches: A Crash Course in Ecclesiastical Architecture*. New York: Rizzoli.
- Meretniemi, Maija, 2015. *Hyvä koti ja henkinen äitiys lastentarhatyön esikuvina: Aate- ja käsitehistoriallinen tutkielma Suomen varhaiskasvatuksen taustasta*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto. < <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-0203-4> >
- Meriläinen, Juha, 2009. *Suomi ja Euroopan kirkollinen jälleenrakentaminen 1945–1948*. Diss. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Michelsen, Karl-Erik, 1992. Arkkitehdit vastaan rakennusmestarit. *Arkkitehdin työ: Suomen arkkitehtiliitto 1892–1992*. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki: Rakennustieto, 90–111.
- Modernin teologian ensyklopedia*, 2000. Toim. Alister E. McGrath. (The Blackwell

Encyclopedia of Modern Christian Thought, 1993) Suom. Satu Norja & Kia Sammalkorpi-Soini. Helsinki: Kirjapaja.

Moorhouse, Jonathan, Carapetian, Michael & Ahtola-Moorhouse, Leena, 1987. *Helsingin Jugendarkkitehtuuri 1895–1915*. Helsinki: Otava.

Murtorinne, Eino, 1977. Kirkon seitsemän vuosikymmentä. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 7–25.

Murtorinne, Eino, 1985. *Suomalainen teologia autonomian kautena, 1828–1918*. Helsinki: Gaudeamus.

Murtorinne, Eino, 1995. *Suomen Kirkon Historia: 4. Sortovuosista nykypäiviin, 1900–1990*. Porvoo: WSOY.

Murtorinne, Eino, 1997. *Viisi vuosikymmentä kirkon keskushallintoa. Kirkon keskushallinnon synty ja kehitys vuoteen 1994*. Helsinki: Kirkkohallitus.

Nikula, Riitta, 1981. *Yhtenäinen kaupunkikuva 1900–1930. Suomalaisen kaupunkirakentamisen ihanteista ja päämääristä, esimerkkeinä Helsingin Etu-Töölö ja Uusi Vallila*. Diss. Helsinki: Finska vetenskaps-societeten.

Nikula, Riitta, 1988. *Armas Lindgren 1874–1929, arkkitehti*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.

Nikula, Riitta, 1990. Rakennustaiteen 1920- ja 1930-luku. Toim. Salme Sarajas-Korte. *Ars Suomen taide 5*. Espoo: Weilin+Göös, 86–157.

Nikula, Riitta, 2006. Focus on Finnish 20th Century Architecture and Town Planning. *Collected papers by Riitta Nikula*. Helsinki: Helsinki University Printing House.

Nyström, Samu, 2013. *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta: Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Ojanen, Eeva, 1972. *Helsingin pitäjän seurakunnan historia*. Helsingin maalaiskunta: Helsingin pitäjän seurakunnat.

Ojanen, Eeva, 1980. Kirkollinen elämä Helsingissä 1800-luvun jälkipuoliskolla. *Kehityksen kärjessä, usein vähän jäljessä. Helsingin evangelisluterilaiset seurakunnat 1906–1980*. Toim. Esa Santakari. Helsinki: Helsingin ev.-lut. seurakuntien seurakuntayhtymä, 7–20.

Ojanen, Eeva, 1990. *Espoon seurakuntahistoria*. Espoo: Espoon seurakunnat.

Paavilainen, Marko, 2010. *Aina valmiina: partioliike Suomessa 1910–2010*. Helsinki: SKS.

Pakkala, Pekka, 1994. Asuinalueiden suunnitteluperiaatteista. *Sankaruus ja arki – Suomen 50-luvun miljö*. Toim. Riitta Nikula. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo, 97–107.

Parviainen, Jorma, 2011. *Paavalinkirkko: stadin helmi*. Helsinki: Paavalin seurakunta.

Parvio, Martti, 1977. The Liturgical Brethren. A Page in History of the Post-War Liturgical Movement in Finland. *Ecclesia, Leiturgia, Ministerium: Studia in Honorem Toivo Harjunpää*. Eds. Martti Parvio, Eric Segelberg & Jan L. Womer. Publications of the Luther-Agricola Society B 9. Helsinki: Luther-Agricola-seura, 119–130.

Pastoraltheologie 10/2006.

Peltola, Jarmo, 2009. *Yksilö, yhteisö ja yhteiskunta. Kalliolan settlementti 1919–2009*. Helsinki: Kalliolan settlementin kannatusyhdistys.

Peltola, Saara, 1988. Arkkitehti K.A. Wreden (1859–1943) elämä ja tuotanto. Saara Peltola & Sinikka Vainio: *K. A. Wrede ja 100-vuotias pasaasi*. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseum, 34–81.

Pentikäinen, Samuli, 1977. Kansan uskonnollisuus ja vanha kirkollisuus. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 203–218.

Pevsner, Nikolaus, 1986. *A History of Building Types* (1976). London: Thames and Hudson.

Pirinen, Hanna, 1996. *Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa: pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Diss. Helsinki: SMY.

Pirinen, Kauko, 1977. Kirkon oikeudellisen aseman ja järjestysmuodon kehitys. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 107–122.

Pulma, Panu, 2000. Kasvun katveessa. *Helsingin Historia Vuodesta 1945: 2 – Suunnittelu ja rakentuminen, Sosiaaliset ongelmat, Urheilu*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 112–337.

Putney, Clifford, 2003. *Muscular Christianity. Manhood and Sports in Protestant America, 1880–1920*. Harvard: Harvard University Press.

Raamattu, 1992. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Helsinki: Kirjapaja.

Rapeli, Toivo, 1973. Evankeliumiyhdistyksen toiminta kotimaassa. *Evankeliumi liikkeellä. Suomen luterilainen evankeliumiyhdistys satavuotias 1873–1973*. Helsinki: SLEY, 45–69.

Rauske, Eija, 2004. *Kivet puhuvat: Arkkitehtuuritoimiston Usko Nyström-Petreljus-Penttilä asuinkerrostalot Helsingissä 1895–1908*. Diss. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Rauske, Eija, 2014. *Arkkitehtikolmikko Usko Nyström, Albert Petreljus, Vilho Penttilä*. Helsinki: Suomen arkkitehtuurimuseo.

Ruuth, Martti, 1950. Seurakunnat. *Helsingin kaupungin historia: III:2, Ajanjakso 1809–1875*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 379–446.

Saarikangas, Kirsi, 1998. Suomalaisen kodin likaiset paikat. Hygienia ja modernin asunnon muotoutuminen. *Tiede & Edistys* 3/1998, 198–220.

Saarikangas, Kirsi, 2002. *Asunnon muodonmuutoksia. Puhtauden estetiikka ja sukupuoli modernissa arkkitehtuurissa*. Helsinki: SKS.

Saarikangas, Kirsi, 2006. *Eletyt tilat ja sukupuoli. Asukkaiden ja ympäristön kulttuurisia kohtaamisia*. Helsinki: SKS.

Salminen, Hannele & Salminen, Jukka, 1986. *Lastentarhatoiminta - osa lapsuuden historiaa: Friedrich Fröbelin lastentarha-aate ja sen leviäminen Suomeen*. Helsinki: Mannerheimin lastensuojeluliitto.

Salokorpi, Asko, 1990. Arkkitehtuuri vuoden 1940 jälkeen. *Ars Suomen taide* 6. Toim. Salme Sarajas-Korte. Helsinki: Weilin+Göös, 14–75.

Saman katon alle. Kirkkotilatyöryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämisestä yhteisöjen keskuksiksi, 2019. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 78, Kirkko ja toiminta. Helsinki: Kirkkohallitus.

Sanaksenaho, Pirjo, 2017. *Moderni koti: pientaloasumisen ihanteet arkkitehtuuri- ja sisustusjulkaisuissa 1950–1960-luvuilla*. Diss. Espoo: Aalto-yliopiston taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu.

Sarajas-Korte, Salme, 1966. *Suomen varhaissymbolismi ja sen lähteet: tutkielma Suomen maalaustaiteesta 1891–1895*. Helsinki: Otava.

Schwebel, Horst, 2009. Regarding the Relation between Church and Architecture. *Theology in Built Environments. Exploring Religion, Architecture, and Design*. Ed. Sigurd Bergmann. New Brunswick: Transaction Publishers, 247–258.

Schwebel, Horst, 2015. Church Building as built Liturgy? *Liturgia, taide ja estetiikka*. Toim. Anna Maria Böckerman & al. Helsinki: Hymnologian ja liturgiikan seura, 75–88.

Seppo, Juha, 2013. *Martti Simojoki, I. Kirkonmies ja muuttuva maailma*. Helsinki: WSOY.

Serenius, Sigtrygg, 1980. Pääkaupungin ruotsinkielisten seurakuntien erityisongelmista. *Kehityksen kärjessä, usein vähän jäljessä. Helsingin evankelisluterilaiset seurakunnat 1906–1980*. Toim. Esa Santakari. Helsinki: Helsingin ev.-lut. seurakuntien seurakuntayhtymä, 224–237.

Sihto, Riikka-Maija, 2007b. Kaunis, valoisa Ebeneserimme. Lastentarhan oma talo. *Ebeneser: 100 vuotta lasten hyväksi*. Toim. Maija Meretniemi & Inger Österberg. Helsinki: Ebeneser-koulutus, 43–55.

Siipi, Jouko, 1962. Pääkaupunkiyhteiskunta ja sen sosiaalipolitiikka. *Helsingin kaupungin historia V: I*. Toim. Ragnar Rosén & al. Helsinki: Helsingin kaupunki, 138–379.

- Smart, C.M., 1989. *Muscular Churches: Ecclesiastical Architecture of the High Victorian Period*. Fayetteville: University of Kansas Press.
- Smith, Ian, 2004. *Tin Tabernacles. Corrugated Iron Mission Halls, Churches & Chapels of Britain*. Pembroke: Camrose Organisation.
- Smith, Jonathan Z., 1987. *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. Chicago: University of Chicago Press.
- Soikkeli, Anu, 2000. *Suomen vanhat pappilat – menneisyyden tulevaisuus*. Diss. Oulu: Oulun yliopisto. < <http://urn.fi/urn:isbn:9514258150> >
- Soini, Yrjö, 1963. *Vieraanvaraisuus ammattina: kulttuurihistoriallinen katsaus Suomen majoitus- ja ravitsemiselinkeinon kehitykseen, 1*. Helsinki: Otava.
- Soja, Edward W, 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge: Blackwell.
- Standertskjöld, Elina, 2006. *Arkkitehtuurimme vuosikymmenet 1900–1920*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo & Rakennustieto.
- Standertskjöld, Elina, 2008. *Arkkitehtuurimme vuosikymmenet 1930–1950*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo & Rakennustieto.
- Steck, Wolfgang, 1984. Im Glashauss: Die Pfarrfamilie als Sinnbild christlichen und bürgerlichen Lebens. *Das Evangelische Pfarrhaus: Eine Kultur- Und Sozialgeschichte*. Hrsg. Martin Greiffenhagen. Stuttgart: Kreuz, 109–125.
- Stewen, Riikka, 2015. Taivaan ja maan välillä: Hugo Simbergin kuvaohjelma Tampereen Johanneksen kirkossa symbolistisen taideteorian valossa tulkituna. *Liturgia, taide ja estetiikka*. Toim. Anna Maria Böckerman & al. Helsinki: Hymnologian ja liturgiikan seura, 111–119.
- Struwe, Kamma, 1995. *Kirkerevolution i 1890'erne. Biografisk-historisk Kulturbillede*. København: C.A. Reitzel.
- Stump, Roger, 2008. *The Geography of Religion: Faith, Place, and Space*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Suhonen, Pekka, 1987. Kirkkoarkkitehtuuri 1940-luvulta nykypäiviin. *Ars sacra fennica: Aikamme taide kirkoissa*. toim. Mirja Vallisaari. Helsinki: SKSK-Kustannus, 10–20.
- Suhonen, Pekka, 2008. Keskustelua kirkkorakennuksista 1900-luvulla. *Kirkkoja viideltä vuosikymmeneltä: suomalaista kirkkoarkkitehtuuria 1917–1970*. Toim. Marja Terttu Knapas & Soile Tirilä. Helsinki: Museovirasto, 16–21.
- Takala, Lauri, 1948. *Suomen evankelisen liikkeen historia: 3, 1852–1873*. Helsinki: SLEY.
- Teinonen, Seppo A., 1999. *Teologian sanakirja*. Helsinki: Kirjapaja.

- Tihinen, Juha-Heikki, 2017. Yhteinen ateljee – monta taiteellista tapaa. *Karin & Åke Hellman*. Red. Juha-Heikki Tihinen. Ekenäs: Stiftelsen Pro Artibus, 60–97.
- Tillich, Paul, 1987. *On Art and Architecture*. Eds. John Dillenberger & Jane Dillenberger. New York: Crossroad.
- Tikka, Katja, Aaltonen, Iisa & Maaniitty, Elina, 2018. *Punaisten lyhtyjien Helsinki. Prostituutio pääkaupungin historiassa*. Helsinki: Minerva.
- Transcending Architecture. Contemporary Views on Sacred Space*, 2018. Ed. Julio Bermudez. Washington: The Catholic University of America Press.
- Tuomi, Timo, 1992. *Tapiola: puutarhakaupungin vaiheita - arkkitehtuuriopas*. Espoo: Espoon kaupunginmuseo.
- Tuomi, Timo, 2005. *Kaupunkikuvan muutokset: suomalaisten kaupunkikeskustojen suunnittelun tavoitteiden ja todellisuuden kohtaamisesta toisen maailmansodan lopusta 1960-luvun puoliväliin*. Diss. Helsinki: SKS, 2005.
- Tuomisto, Tero & Pakkala, Leni, 2008. Talkoin ja lahjoituksin. *Yhdessä rakennetut. Suomalaiset seurantalot*. Toim. Anna-Maija Halme & Leni Pakkala. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto, 10–16.
- Urbach, Henry, 1998. Writing Architectural Heterotopia. *The Journal of Architecture* 3/1998, 347–354.
- Wager, Henrik, 2009. *Teollisuuden ja yhteiskunnan palveluksessa: Arkkitehti Bertel Liljequist (1885–1954) tuotantolaitosten suunnittelijana maailmansotien välisenä aikana*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Vanhakoski, Erkki, 1997. Työluettelo. *Hilding Ekelund (1893–1984), arkkitehti*. Toim. Timo Tuomi, Kristiina Paatero & Eija Rauske. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo, 261–282.
- Waris, Heikki, 2016 (1932/1934). *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle*. Helsinki: Into.
- Veikkola, Juhani, 1977. Kansa katkoo kahleitaan - miten käy kansankirkon. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 26–41.
- Veikkola, Juhani, 1980. *Nuorkirkollisen suuntauksen muotoutuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1905 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918*. Diss. Helsinki: SKHS.
- Wejryd, Cecilia, 2005. *Svenska kyrkans syföreningar: 1844–2003*. Stockholm: Verbum.
- Weman, Gunnar, 2012. The Interplay between the Church Building and the Worship. *The Meaning of Christian Liturgy. Recent Developments in the Church of Sweden*. Ed. Oloph Bexell. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 140–174.
- Viljo, Eeva Maija, 1985. *Theodor Höjjer: en arkitekt under den moderna storstadsarkitekturens genombrottstid i Finland från 1870 till sekelskiftet*. Diss. Helsinki: SMY.

Visser, Margaret, 2001. *The Geometry of Love: Space, Time, Mystery and Meaning in an Ordinary Church*. London: Viking.

Wäre, Ritva, 1989. Arkkitehtuuri vuosisadan vaihteessa. *Ars Suomen taide 4*. Toim. Salme Sarajas-Korte. Helsinki: Weilin+Göös, 112–181.

Wäre, Ritva, 2012. Kalliolle Rakennettu. *Tälle kalliolle. Kallion kirkon 100 vuotta*. Toim. Salla Korpela. Helsinki: Edico, 19–71.

Zevi, Bruno, 1993. *Architecture as Space: How to Look at Architecture*. (*Saper vedere l'architettura*, 1974). Transl. Joseph A. Barry. New York: Da Capo Press.

LIITTEET

LIITE 1. PÄÄKAUPUNKISEUDUN SAKRAALIRAKENNUKSIA JA KOHTEIDEN TONTTIPAikkaEHDOTUKSIA

VANHAT SEURAKUNTAKIRKOT			
<i>kohde</i>	<i>valmistunut</i>	<i>suunnittelija</i>	
Vanha kirkko	1826	C. L. Engel	
Nikolain- eli Suukirkko, vuodesta 1960 tuomiokirkko	1852	C. L. Engel	
Uusi kirkko eli Johanneksenkirkko	1891	A.E. Melander (K)	
KRISTILLISTEN YHDISTYSTEN TOIMIRAKENNUKSET (1800–1900-lukujen taite)			
<i>kohde</i>	<i>valmistunut</i>	<i>osoite</i>	<i>suunnittelija</i>
(vanha) evankelinen rukoushuone	1878/1894/1908/1930	Fredrikinkatu 42	Th. Höijer; K.A. Wrede (laa- jennus, uusi rukoushuone); Albert Nyberg (korotus ja jul- kisivumuutos, ylioppilaskoti); Hilding Ekelund (korotus ja laa- jennus vanhainkodiksi, muutos Luther-kirkoksi)
Helsingin kaupunkilähetysten lähetysmaja	1884/1903	Perämiehenkatu 13	J.F. Pihlgren, K.A. Wrede (laajen- nus ja muutos Betania-taloksi*)
Harjun rukoushuone	1896	Hämeentie 64	K.G. Järvinen*
Lähetyskirkko	1901/1904	Tähtitorninkatu 18	K.A. Wrede; K.A. Wrede (asuntolalaajennus*)
Oulunkylän evankelinen rukoushuone (nyttemm Oulunkylän vanha kirkko)	1905	Siltavoudintie 12	K.F. Bergman
Kallion evankelinen rukoushuone	1906	Kirstinkatu 1	Vilho Penttilä
NMKY:n toimitalo	1907	Vuorikatu 17	Vilho Penttilä
Raittiusseura Koiton toimitalo	1907	Simonkatu 8	Vilho Penttilä

UUDET SEURAKUNNALLISET KIINTEISTÖT (1910-luku)			
Kallion kirkko	1912	Itäinen Papinkatu 2	Lars Sonck (K)
Seurakuntien talo	1915	Bulevardi 16	Valter Jung (K)
VUODEN 1913 SEURAKUNNALLINEN RAKENNUSOHJELMA			
tonttipaikkaehdotus	toteutuma		
Temppeliaukio tai Töölöntorin- ja Hesperiankatujen risteys	Temppeliaukion kirkko, 1969		
Taka-Töölö/Meilahti	Meilahden kirkko, 1954		
Vallila	Paavalinkirkko, 1931		
Alppiharju	Alppilan kirkko, 1957		
Pasila	Pasilan kirkko, 1921		
UUDET SEURAKUNNALLISET KIINTEISTÖT (1920-luku)			
<i>kohde</i>	<i>valmistunut</i>	<i>osoite</i>	<i>suunnittelija</i>
Pasilan pikkukirkko*	1921	Rakelinkatu 4	Albert Nyberg (muutos)
Sörnäisten seurakun- tien seurakuntatalo	1926	Suonionkatu 7	Kaarlo Borg (K)
Huopalahden kirkko	1928/1942	Vespertie 12	Albert Nyberg (muutos); Toivo Paatela (muutos)
Pitäjänmäen pikkukirkko*	1929	Henrikintie 25	Berndt Blom
Leppävaaran pik- kukirkko (Perkkaan kappeli)	1929	Upseerinkatu 5	Berndt Blom
VAPAIEN SUUNTIEN MONITOIMIKIRKKORAKENNUKSET (1920-luku)			
Adventistit	1925	Annankatu 7	Karl Sandelin
Vapaakirkko	1925	Annankatu 1	Gösta Juslén
Baptistit (Betel-kirkko)	1927	Iso Robertinkatu 24	Carl V. Staaf
Ruotsinkieliset metodistit (Kristuskyrkan)	1928	Apollonkatu 5	Atte Willberg
Suomenkieliset metodistit	1929	Punavuorenkatu 2	Lars Sonck

VUODEN 1928 SEURAKUNNALLINEN RAKENNUSOHJELMA			
tonttipaikkaehdotus	toteutuma		
Ruoholahti	-		
Temppeliaukio	Temppeliaukion kirkko, 1969		
Taka-Töölö	-		
Meilahti	Meilahden kirkko, 1954		
Ruskeasu	-		
Länsi-Pasila	Länsi-Pasilan kappeli, 1985*		
Itä-Pasila	-		
Sörnäinen	-		
Käpylä	-		
Vanhakaupunki	-		
Toukola	Toukolan työkeskus, 1955*		
UUDET SEURAKUNNALLISET KIINTEISTÖT (1930-luku)			
kohde	valmistunut	osoite	suunnittelija
Käpylän seurakuntatalo	1930	Metsolantie 14	Ilmari Sutinen (K)
Töölön seurakuntatalo	1930	Topeliuksenkatu 4	Hilding Ekelung (K)
Eteläisten seurakuntien seurakuntatalo	1930	Korkeavuorenkatu 10	Albert Nyberg
Paavlinkirkko	1931	Sammatintie 5	Bertel Liljequist (K)
Olaus Petrin kirkko	1932	Minervankatu 6	Ture Rydberg (K)
Mikael Agricolan kirkko	1935	Tehtaankatu 23	Lars Sonck (K)
Kulosaaren kirkko	1935	Kulosaarentie 40	Bertel Jung
UUDET SEURAKUNNALLISET KIINTEISTÖT (1950-luku)			
Pakilan kirkko ja seurakuntatalo	1950	Palosuontie 1	Yrjö Vaskinen
Meritullin seurakuntatalo	1951	Meritullintori 3	Jorma Järvi (K)
Maunulan seurakuntatalo*	1952	Maunulantie 21	Kai Blomstedt & Birger Stenbäck
Meilahden kirkko	1954	Pihlajatie 16	Markus Tavio (K)
Munkkiniemen seurakuntatalo	1954	Tiilipolku 6	Pauli Salomaa
Toukolan työkeskus*	1955	Koerankatu 2	Olavi Leka & Kirsti Arajärvi

<i>kohde</i>	<i>valmistunut</i>	<i>osoite</i>	<i>suunnittelija</i>
Vanha-Käpylän eli Metsälän seurakuntatyökeskus*	1956	Tinasepäntie 44	Olavi Leka & Kirsti Arajärvi
Tikkurilan seurakuntatyön keskus*	1956	Asematie 12	Kalle & Leena Niukkanen
Alppilan kirkko eli Kotkankadun seura- kunnallinen työkeskus	1957	Kotkankatu 2	Keijo Ström & Olavi Tuomisto (K)
Otaniemen (Teekkarikylän) kappeli	1957	Jämeräntaival 8	Heikki & Kaija Sirén (K)
Lauttasaaren seurakunnallinen työkeskus	1958	Myllykallionrinne 1	Keijo & Marja Petäjä (K)
Pitäjänmäen seurakuntatalo	1959	Turkismiehenkuja 4	Olli & Eija Saijonmaa
MALMIN SEURAKUNNAN RAKENNUSOHJELMA (1955)			
Tapanilan työkeskus	1957	Veljestie 6	Pehr Björkvall
Herttoniemen seurakunnallinen työkeskus*	1958	Hiihtomäentie 23	Osmo Lappo (K)
Vartiokylän seurakunnallinen työkeskus	1958	Kiviportintie 5	Pekka Laurila
Puistolán työkeskus	1960	Tenavatie 4	Olli & Eija Saijonmaa
Malmin kirkko	Malmin kunnantalo väliaikaiskirkoksi (Leka & Arajärvi, 1953) uusi kirkko toteutunut 1981		

UUDET SEURAKUNNALLISET KIINTEISTÖT (vuoteen 1965)

Vaaralan kappeli*	1960	Kirkkokuja 2	Kalle & Leena Niukkanen
Jupperin seurakuntatalo	1961	Ylänkötie 16	Keijo & Marja Petäjä
Kauniaisten seurakuntatalo	1961	Kavallintie 3	Keijo & Marja Petäjä
Korson kirkko	1962	Merikotkantie 4	Olli Kuusi
Paloheinän seurakuntatalo*	1963	Repovuorentie 12	Sakari Siitonen
Pohjois-Haagan seurakuntatalo (Hakavuoren kirkko)*	1963	Tolarintie 1	Eevi Aho
Munkkivuoren kirkko	1963	Raumantie 3	Olavi Kantele
Tapiolan kirkko	1965	Kirkkopolku 6	Aarno Ruusuvuori (K)

sininen korostus = kohde on luettavissa monitoimikirkoksi

(K) = perustuu kilpailutyöhön

* = purettu, suljettu tai poistettu osittain tai kokonaan kirkollisesta käytöstä

Listaus ei sisällä kaikkia pääkapunkiseudulle valmistuneita kirkollisia kiinteistöjä tai rakennusohjelmissa esitettyjä tonttipaikkaehdotuksia vaan ainoastaan tämän työn kannalta relevanteimmat kohteet.

LIITE 2. 1910-LUVULLA LAADITTUJEN MONITOIMIKIRKKOMATRIISIEN HUONETILOHJELMAT

	Ruotsin kirkon seurakuntatalokilpailun 3. sarja eli kappelin ja seurakuntakodin yhdistelmärakennus (1913–1914)	Jaakko Gummeruksen moniosainen kirkkotalo (1913)	Ilmari Launiksen seurakuntatalo (1914)
sijainti	asutustaajama	asutustaajamassa osana kaupunkirakennetta	asutustaajama
jumalanpalvelustilat	kirkkosali, sakaristo	kirkkosali	kirkko-/seurakuntasali lehterikerroksineen
seurakuntatilat	seurakuntasali, yhdistettävissä kirkko-osaan	seurakuntasali, yhdistettävissä kirkko-osaan	
		pari pienempää huonetta	pari pienempää huonetta, yhdistettävissä pääsaliin
		pastorinkanslia	
	kirjasto ja lukusali	kirjasto ja lukusali	kirjasto ja lukusali
		voimistelusali	voimistelusali pesutiloineen
taloustilat	keittiö tarjoiluhuoneineen	keittiö	keittiö
	ruokakellari		
asunnot	suntio/vahtimestari	suntio/vahtimestari	suntio/vahtimestari
	diakonissa	diakonissa + sairashuone	diakonissa + sairashuone
			pappila

